

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMÂLÂ)
NO. 37.

(Vyakaran Section No. 6)

THE
KASHIKA

(BEING A COMMENTARY ON THE SUTRAS OF PANINI)

Edited with Notes by

VYĀKARANĀCHĀRYA-NĪMĀMSĀ TĪRTHA

Pandit Ananta Sastri Phadake

Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

Sol Vol 2

V 25

PRINTED PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

*The Chowkhamba Sanskrit Series office, Vidya Vilas Press,
North of Gopalmandir, Benares City.*

1931.

[Registered According to Act XXV. of 1857.
All Rights Reserved by the Publisher]

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज्पुस्तकमालायम् ।

३७

व्याकरणविभागे (६) पष्ठं पुष्पम् ।

काशिका

श्री पाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः ।

विद्वद्भर-वामन जयादित्यविनिर्मिता ।

काशित्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपुराणेतिहासाध्यापकेन व्याकरणाचार्य-
मीमांसातीर्थेन फडके इत्युपनामक-अनन्तशास्त्रिणा
परिष्कृत्य संशोधिता ।

प्रकाशक—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,
यनारस सिटी ।

१९८७

आप्य सर्वेऽधिराताः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा “काशोपसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यह सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिक्षा प्राप्यनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

विदितमेतद्विपश्चिदपश्चिमैर्विद्वद्भिरसैः सर्वथा, यत् सर्वव्यवहारकारणं भाषेति । सा च “भाष व्यक्तायां वाचि” इतिस्मरणात्पट्टा वर्णघटिता च । यद्यपि व्यवहारकारणत्वमङ्गुल्यादेरपि संभवति तथापि न तत्सर्वथा पर्यात्वमशक्यं च सर्वदा सर्वैरनुष्ठानम् । कदाचित्सचक्षुः पश्येदङ्गुल्यादिकं, प्रज्ञाचक्षुषा त्वशक्यं तत्सर्वयेतिमुस्पष्टं व्यवहारविदाम् । सापि यदा भाषा स्पष्टवर्णघटिता तदैव ज्ञानोत्पादिका व्यवहाराय च समर्था भवति, नोचेत्पशुनिर्विशेषमेव सर्वं व्यवहारादिकं मनुष्याणां भवेत् । अयमप्येको विशेषो मनुष्याणां यः सुव्यक्तया वाचा व्यवहारः ।

सैषा वाणी कदोत्पन्नेति जिज्ञासायां किलोत्तरमेतत्पुरस्कुरति मनुष्योत्पत्त्यन्तरमिति । कदाच मानवोत्पत्तिरिति विचिकित्सायां सृष्ट्युत्पत्त्यन्तरमित्युत्तरं वाच्यम् । सृष्ट्युत्पत्तिः कदेतिचेत्प्रलयानन्तरमिति वक्तव्यम् । कदा प्रलय इति विचारणायां सृष्टेरनन्तरमित्युत्तरमायाति । तस्मिन्काल एषा सृष्टिरेतादृश्यन्यादृशी वेतिप्रश्नस्योच्चारमेतादृश्यस्तीत्येवायाति । अन्यादृश्यस्तीति कथने प्रमाणाभावाद्, दृश्यानुसार्था एव कल्पनाया उचितत्वात् ।

एतावता विचारेणेदमेव प्रसिद्ध्यति—नासीदेतादृशः कालो यस्मिन्सर्वथा सर्वशब्दाभाव इति । कदाचित्प्रलये सर्वपदार्थाभावकाले स्यात्सर्वशब्दाभाव इत्यपि वक्तुमशक्यम् । अथ यावत् खण्डप्रलयस्यैव भूतत्वात् । एकस्मिन्देशे शब्दपूज्यज्ञानाभावेऽपि तस्मिन्ने देशे तस्य विद्यमानत्वान् । इयमेव कल्पना सम्भताऽध्वरमीमांसकानां पौराणिकादीनाम् । प्रपञ्चितं चतन्महाताऽऽदौपेन शबरस्याभिभिर्मीमांसाभाष्ये सम्यन्धाक्षेपसङ्गेन “अकृतसम्यन्धाः केचन शब्दा धृद्व्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्याः” इत्यादिकम् । मत्स्यपुराणेऽपि सदेवनक्षत्रजगतप्रलयेऽपि वेदादिकं स्यात्सत्येवेत्यादिकम्—

एकः स्यात्यति देवेषु दग्धेष्वपि परंतप ।

सोमसूर्यावहं ब्रह्मा चतुर्लोकसमन्वितः ॥

नर्मदा च नदी पुण्या मार्कण्डेयो महानृषिः ।

भर्वा वंदाः पुराणाश्च विशाभिः सर्वतो वृतम् ।

त्वया सार्धमिदं विश्वं स्यात्यत्यन्तरसंक्षयं ।

वेदान् प्रवर्तयिष्यामि त्वत्सर्गादौ महीपते ॥

इत्यादिना प्रबन्धेन सुतरां स्पष्टम् । एतदेव श्रोमत्या भगवत्या “वाचा विरूपन्तियया” इत्याकारिकया श्रुत्यादि प्रदर्शितम् । कदाचिन्महाप्रलयस्याङ्गीकारेऽपीश्वरभिन्नस्यैव सर्वस्यास्तित्वतया तदानीं तस्य महापुरुषस्येश्वरस्य विद्यमानत्वेन तत्रापि शब्दस्य कल्पयितुं शक्यत्वान् । अत एव हिरण्यगर्भोपदेशस्य “यो वै

ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च पृहिणोति तस्मै" इति श्रुत्युक्तस्योपपत्तिर्भवति । स चोपदेशो यथानुपूर्विकस्या एव श्रुतेर्न भिन्नानुपूर्विकस्याः । "धाता यथापूर्वम-
कल्पयन्" इति श्रुतेः । एतावता यादस्याऽऽनुपूर्व्या प्रादुर्भूतानां वेदानां नित्यत्वे सिद्धे
सुतरां शब्दानां नित्यत्वं सिद्धमेव । यद्यपि वर्णनित्यत्वांगीकारेऽपि आनुपूर्व्या
अपि नित्यत्वं न स्वीकुर्वन्ति केचनेति सुस्पष्टमेतत् "शास्त्रयोनित्वात्" इति सूचीय-
भामत्यां "यैरपि तावत् वर्णानां नित्यत्वमास्थिपत तैरपि पदवाक्यादीनामनित्य-
त्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति
वाक्यम् । व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः । वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो
देशतो वा पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां
नित्यानामपि पदता नित्या" इत्यादिप्रघट्टकेन भामतीविदाम् ।

नैयायिकास्तु वर्णानामप्यनित्यत्वं "उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इत्यादिप्रत्य-
भिज्ञया "शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवदित्याद्यनुमानेन तथा जैना अपि अने-
कान्तवादिनः कथञ्चिन् नित्यत्वं कथञ्चिन्नानित्यत्वं च स्वीकुर्वन्ति । विस्तारित-
घन्तस्त एतन्मत्तं प्रमेयकमलमार्तण्डेऽऽसाहस्र्यां श्लोकवार्तिके च । भवतु यथा-
भिमत्तं तेषाम् । मीमांसकपौराणिकसाङ्ख्यपातञ्जलवैयाकरणादिकानां त्वयमेव
पन्थाः । सर्वथानित्यत्वानित्यत्ववादिनां विरोधेऽपि व्यवहारकारणत्वं नापगच्छति ।

अथ भाषाशरीरघटकीभूताः शब्दाः किमनादिकालतोऽनुवर्तन्त उत शब्दमूल-
भूता धातवः, शब्दाश्च तज्जन्याः, इति विचारे मूलभूताः सर्वशब्दानां धातव इति
केचन । उक्तं च भाष्ये "सर्वं हि नाम धातुजमाद् शकटस्य च तोक" इत्यादिना ।
भगवता यास्कनापि नैरुक्ते "तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटापनो नैरुक्तसमयश्च न
सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके" इत्यादिप्रघट्टकेन शरष्टीकृतम् । पाणि-
निप्रभृतीनां तु मतं सन्ति शब्दा उभयरूपा धातुमूलाः सिद्धरूपाश्चेति, सुविदितं
"अर्थवद् धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" "कृतद्वितसमासाश्च" इति सूत्रद्वयप्रणयन-
कर्तृपाणिन्यभिप्रायविदां वैयाकरणानाम् ।

अथ के धातवः कथं वोत्पत्तिरपामिति विचारे ध्वन्यनुकरणरूपा मूलभूता
एव केचन इति प्राप्तमिति । अन्ये च मूलभूतानां परिणामरूपा एव । अथवा
ध्वन्युत्तरणमेकेन करूपेणान्येनान्यरूपेण परिणामयतोऽपि भिन्नरूपेण । तथाहि
"चमु छमु जमु भमु अदने" इत्यादिधातुपाठे पठितम् । तत्र भोजनसमये च वर्ण-
काले जायमानस्य ध्वनेरनुकरणेन केनचिन् "चम्" इति कृतम् परेण "छम्" इति,
अन्येन "जम्" इति, अपरं "भम्" इति, तत् एते धातवः चतुर्धा संजाताः ।
तथा पर्प रफ रफि अर्थ पर्य लर्थ मर्थ कर्थ खर्थ गर्थ शर्थ पर्थ चर्थ" इत्यादि-
प्यपि तथैव द्रष्टव्यम् । विशेषतो विवेचयामश्चेत्तद्वयं प्राचीनभाषाविज्ञानसंज्ञके
प्रयत्ने ।

एतेन यदाधुनिकमतं सर्वभाषामूलभूता काचिदेकाऽऽसीन् भाषाऽधुना सा
सर्वत्र लुमाभिः, पिष्ट-धादर माष्ट-मदर इत्यादि सर्वभाषागतसमानराशदप्रयोगेणा-

नुमीयते । एकभाषा च एकदेशस्थितानामेव भवति तदर्थं च सर्वदेशीयपुरुषमूलपुरुषाणामेकस्मिन्देशे स्थितिरावश्यिकी । एकस्मिन्देशे निवासेऽपि परस्परसम्बन्धेन विनैकभाषात्वमशक्यं तदर्थं परस्परसम्बन्धकल्पनमावश्यकमित्यादिकं नवीनमतं सर्वमपि विचारास्पदमेव भवति । ध्वन्यनुकरणसाधनानां ध्वन्यनुकरणानां च सर्वत्र समानत्वं प्रायो दृश्यते । मातृपित्रादिशब्दानां बालकप्राथमिकोच्चारितानामुच्चारणमुलभत्वेन समानत्वात् ।

अथ व्याकरणस्य कश्चोपयोग इति विचारणायां भगवता वार्तिककारेण “रक्षो-
हागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इत्यादिना प्रयोजनं प्रदर्शितम् । भगवता भाष्यकारे-
ण चैतानि व्याख्यायापराणि ध्वनि प्रयोजनानि दर्शितानि । ऊहागमयोः केवलवेदै-
कविषयत्वेऽपि रक्षालघ्वसन्देहादीनां सकलभाषाव्याकरणसमानत्वम् । इमान्येन सर्व-
त्रानुगतप्रयोजनानि । स्पष्टीकुर्वन्ति चाधुनिकाः “व्याकरणाभावे हि मनुष्याणां
मनुष्यत्वमेवापगच्छेत् । तथाहि—यस्य समाजस्य प्राचीनग्रन्थधनं न स्यात् स च
मृतकल्प एव । न कदाचिदपि तस्योन्नतेः प्रत्याशा । प्राचीनवीरोदारपुरुषचरित-
ग्रन्थाश्च प्राचीनभाषायामेव भवेयुः । व्यतीतेषु पञ्चाशद्वर्षेषु प्रायः भाषायाः भिन्न-
रूपत्वं किञ्चिदंशेन भवति । यदि प्रचलितभाषायाः प्राचीनभाषायाश्च संयोजकं
व्याकरणादिकं न स्यादशक्यमेव प्राचीनभाषाविज्ञानं तद्वर्णितवीरोदारसत्पुरुषाणां
विज्ञानं सुतरां सत्पुरुषाचरणानुचरणम् । तस्माद्व्याकरणमेव सार्वकालिकभाषा-
संयोजकं तस्य ज्ञानप्रापकमुभयतदव्यवहारसाधकस्तेरुत्तिवावश्यमङ्गीकरणीयम् ।
व्याकरणाभावे हि सर्वथाऽशक्यमेव वेदादिप्राचीनग्रन्थविज्ञानम् । ज्ञानाभावे च
प्राचीनवेदादिग्रन्थरक्षणं सुतरामशक्यम् । तन्नाशे चोन्नत्यभावः । उन्नतेरभावे च प-
शुतुल्यत्वम् । पशुतुल्यत्वे मनुष्यत्वहानिः । तस्माद् व्याकरणमेव मनुष्याणां मनु-
ष्यत्वप्रापकं तेषां ग्रन्थधनरक्षकं च ।

अथ व्याकरणपदार्थः कः ? इति विचारणायां भगवता वार्तिककारेण “लक्ष्य-
लक्षणे व्याकरणम्” इति, भाष्यकारेण च “लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं
भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च, शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम्” इत्यादिप्रघट्टकेनो-
क्तम् । अयमभिप्रायः । “व्याकरणस्य सूत्रम्” इति सार्वजनीनप्रयोगेण सूत्रादन्य-
त्किमपि व्याकरणपदवाच्यमपेक्षितम् । तच्च शब्दा एव । केवलशब्दरूपव्याकर-
णस्वीकारे व्याकरणेत्याकारकशब्दे संजातस्य ल्युट्प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । करणा-
धिकरणयोश्च हि ल्युट् विधीयते । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या सूत्रमपि
व्याकरणशब्दवाच्यं वक्तव्यम् । एवं चोभयमपि व्याकरणशब्दवाच्यं फलति ।

अथ व्याकरणं कथं कर्तव्यमितिविचारणायां भगवता भाष्यकारेण प्रदर्शित
एव पन्था अनुसर्तव्यो भवति । स च मार्गः “शब्दानुशासनभिदानीं कर्तव्यम् ।
तत्कथं कर्तव्यम् ? । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभ-
योपदेश इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः” । इदमाकृतम् । व्याक-
रणेन हि शब्दसाधुत्वबोधनं क्रियते तच्च बोधनं कोपादिवन् एते शब्दा एतदर्थकाः

साधवश्चेत्यादिप्रकारेण कर्तव्यमुतैतेऽसाधवः तद्विज्ञाः साधवः शब्दा इत्यादिरूपेण कर्तव्यमिति विचार इदमेव सम्यक् प्रतिभाति साधुशब्दोपदेश एव कर्तव्य इति । वस्तुस्वरूपलक्षणेन यथा वस्तुज्ञानं सम्यक् सुशक्तं च समेषां न तथा भेदघटितातद्-व्यावृत्तिरूपेण लक्षणेन । यथा कानाम् गौरिति पृष्टे शृङ्गित्वे सति सास्नादिमत्वरूप-लक्षणेन यथा सम्यग् ज्ञानं भवति न तथा गवितरभिज्ञेत्याकारकलक्षणेन । स्पष्टं चैतत् अतद्व्यावृत्तिरूपलक्षणखण्डनप्रसङ्गेन जैनमतप्रतिपादकाप्रसाहस्यीमन्थे ।

एवं च साधुशब्दोपदेश एव कर्तव्य इत्येवायाति । स च कथं कर्तव्यः ? । किमेतेषां शब्दानामेतासु विभक्तिषु एतानि रूपाणि भवन्त्याकारक, उत उत्सर्गा-पवादव्यायेनेतिविचारे भाष्यकारप्रदत्तमेवोत्तरं सम्यक् प्रतिभाति । तच्चेदं—“अन-भ्युपाय एषः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति । चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्यो-पयुक्ता भवति । आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति । तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । तस्मादुत्सर्गापवादरूपेणैव शास्त्रप्रणयनं कर्तव्यम्” इति । उत्सर्गो नाम सामान्यशास्त्रमपवादो नाम तस्य संकोचको विशेषः । एतदुभयरूपे-णैव शास्त्रकरणे लाघवं लोकादरणीयं च भवति । निर्दिष्टसर्वगुणोपत्तं किल महर्षेः पाणिनेर्व्याकरणम् ।

अथ पाणिनेः पूर्वं व्याकरणमासी तदुपाणिनिनैव प्रथमतः कृतमितितिविचारे पाणिनिसूत्रोक्तानेकपिनामप्रकरणेन पाणिनिपूर्वकालेऽनेकैर्व्याकरणैर्व्याकरणशास्त्रस्य धिरचनं कृतमिति ज्ञायते । वेदैष्वपि व्याकरणमूलं दरीक्ष्यते ।

“कस्मात्तं होतेश्वाचक्षत इति यद्वाव स तत्र यथा भाजनं देवता अमुमावहा-मुमावहेत्यावाहयति तदेष होतुर्होतृत्वम्” । (ए० ब्रा०)

“ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुरु” (तै० सं०)

“अथ को धातुः किं प्रातिपादिकम्” इत्यादिकम् । (अथ० वे०)

श्रीमता पाणिनिना स्वकीयव्याकरणे कृतानां वैयाकरणानां मतानि तत्तन्नाम-पूर्वकमुक्तानि परन्तु तेषां ग्रन्था नोपलभ्यन्तेऽधुना । शाकटायनव्याकरणमेकं प्रसिद्धं मुद्रितमधुनोपलभ्यते परन्तु तत्तेनैव कृतमन्येन वा कृत्वा तस्य नाम्ना प्रकाशितमित्यत्र सन्देह एव । पाणिनेरनन्तरं जातानि यद्गुणि व्याकरणानि पाणिनिप्रदर्शितमार्गमनुसरन्ति मुद्रितान्यमुद्रितान्युपलभ्यन्ते प्रसिद्धायां श्लोकः—

इन्द्रधन्वः काराशस्त्रापिशर्ला शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिगादिकाः ॥

अपराधवति यद्गुणि व्याकरणानि वारस्यतनुगन्धयोधादीनि प्रसिद्धानि, परन्तु पाणिनिव्याकरणस्य स्थानं व्याकरणमातायां मध्यमेदरिष्य प्रधानं, युव इत्याचलामधु-

नापि वरीवर्ति । अस्य मुख्यं कारणमनेन मुनिना यथा लौकिकशब्दसाधुत्वयोधने प्रयतितं तथाऽलौकिकशब्दयोधनेऽपि । “अत एव भाष्यकारेण पस्पशान्दिके “व्याकरणं केपां शब्दानां ? वैदिकानां लौकिकानां च” इत्युक्तम् । तस्यैवोपायस्योपादेयत्वं लोके संभवति येन सर्वमपि कार्यं सुखेन लघुना समयेन च संपादनीयं भवति ।

पाणिनिरयं भगवान् मुनिः कदा प्रादुर्भूतः कतमं च कुलं स्वजन्मना मण्ड-
यामासेत्यादिकमैतिह्यमन्यतांऽवसेयमैतिहरसिकैः । पाणिनिव्याकरणस्योपरि
यहवो ग्रन्थाः प्राचीना नूतनाश्च विद्यन्ते तत्र कर्तुमकर्तुमन्ययाकर्तुं समर्थं भगवता
महामुनिना पतञ्जलिना रचितं महाभाष्यमेव । यस्य विलक्षणवैशिष्ट्यं दृष्ट्वै लोके
भाष्यमपि महाभाष्यत्वेन प्रसिद्धम् । अन्येऽपि यहवो ग्रन्था कौमुद्यादिका विद्य-
न्ते परन्तु सूत्रार्थयोधनाय वामनकृतकाशिका यथा स्ववाच्यार्थमनुसरन्त्युपक-
रोति विद्यार्थिनो न तथाऽन्ये केचन ग्रन्था इत्युक्तिरतिशयोक्तिपदं न भजेत । अत्र
यथा सूत्रपदवृत्त्यमुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनं न तथाऽन्यत्र । यदि स्यादन्यत्र तद-
प्येतत्प्रदर्शितप्रदर्शनमेव ।

अयमस्याः काशिकायाः प्रणेता जयादित्यवामनः, किं ? जयादि-
त्योऽन्यः वामनश्चान्यः, उत जयादित्यवामन एक एव इति विचारणायां
जयादित्यो वामनश्च द्वैतौ ग्रन्थकारौ । द्वाभ्यां संपादितौपा काशिका । अत्र
प्रमाणं प्राचीनग्रन्थकृतां लेख एव । “नास्ति विरोधः । भिन्नकर्तृकत्वात् । इदं हि
जयादित्यस्य वचनं । तत् पुनर्वामनस्य” । “ग्लानिस्थश्चेत्यत्र जयादि-
त्यवृत्तौ ग्रन्थः श्रुतः कितीत्यत्रापि । वामनस्य त्वेत्तत्सर्वमनभिमतम्” ।
“एतच्च सर्वं जयादित्यमतेनोक्तम् । वामनस्तु मन्यते जातिशब्देभ्योपि भवत्येव”
इत्यादिका जिनेन्द्रभट्टोजिदीक्षितप्रभृतीनामुल्लेखा एव । केऽध्यायाः वामनेन रचिता
के च जयादित्येनेतिविचारणायां शब्दरत्नकारेणोक्तम् । “प्रथमद्वितीयपञ्चमपञ्चा
जयादित्यकृतवृत्तयः । इतरे वामनकृतवृत्तय इत्यभियुक्ता” इति ।

कश्चायं वामन इति जिज्ञासायां काशिकाप्रणेता वामनः काव्यालङ्कारसूत्र-
प्रणेत्वामनतो भिन्न एवेत्यसन्दिग्धमुभयग्रन्थावलोकनेन भवति । महाराष्ट्रदेशीय-
राज्यसंस्थापकशिवाजिनामकनृपतिसमकालीनपण्डितवामनतोऽपि भिन्न एव
काशिकाकर्ताऽप्ययम् । स चायं कदोत्पन्न इति जिज्ञासायां भारत-रामायण-
भारविप्रभृतिग्रन्थकारवचनोल्लेखेन तदनन्तरसम्भवीति निश्चीयते ।

वामनस्तु जयादित्यानन्तरकाले संजात इति निश्चितमितिहासविद्विस्तस्मा-
त्तस्य चायं कालः (इ० स० ६७०) भविमतुमर्हति । जयादित्यस्य (इ० स० ६६१)
अयं कालो भवितुमर्हति ।

स चायं कस्मिन्कुले संजात इति विचारणायामयं नास्तिकः जैनकुले संजातो-
यतोऽयं “समाननोत्संजन” इति सूत्रोदाहरणे “नयते चार्वा लोकायते” इत्युदाज-
हार, मङ्गलमपि तादृशं कृतवान् यथामरकोष इत्यादि केषांचिन्मतम् । अन्ये च
केवलमुदाहरणदानेन वा संदिग्धमङ्गलाचरणकरणेन वा जैनत्वं न वक्तुं शक्यम् ।

प्रत्युत मङ्गलाचरणकर्तृत्वमेव तस्यास्तिकत्वे प्रमाणं भवितुमर्हति । जैनवृद्धिकाले जैन-
 बहुले जैनराजकीये देशे तस्य संजातत्वेनोदाहरणस्य जैनैरप्युपादेयत्वं भवत्विति च्छ-
 या संदिग्धमङ्गलाचरणस्य च करणमास्तिकत्वेऽपि तस्य सम्यक्तया कल्पयितुं शक्य-
 ते । तस्मादयमास्तिक एव ब्राह्मण इत्यपि केषां चिन्मतम् । एतस्य तत्त्वं ऐतिह्यविद्भि-
 रालोचनीयम् । अस्याः काशिकायाः मुद्रणं कर्तुकामैः चौखम्बासंस्कृतसीरिजेत्यादि-
 ग्रन्थमालासंपादकहरिदासपुत्रजयकृष्णदासगुप्तैः प्रेरितोऽहं तथागुरुणां विद्यासाग-
 राणां महामहोपाध्यायपदभूषकाणां पर्वतीयनित्यानन्दपन्तमहोदयानां तथागुरुणां
 व्याकरणाचार्याणां काशिकराजकीयपाठशालायां व्याकरणादिसर्वशास्त्राभ्यापकानां
 मोकोटेइत्युपनामकानां गणपतिशास्त्रिणामाज्ञामवाप्य यथामति काशिकायाः
 संशोधनं शुद्धपाठसंयोजनं तथा स्थलविशेषेषु टिप्पणीसंयोजनं चाकरवम् । अत्रम-
 महृष्टिदोषतो मुद्राक्षरयोजकप्रमादतो वा जातान्यशुद्धानि हंसक्षीरन्यायेनापास्यात्र-
 त्यान् गुणानास्वादयन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति प्रार्थयति विदुषामनुचरः—

फडके इत्युपनामकगोपालतनुजोऽनन्तशास्त्री

व्याकरणाचार्यो मीमांसातीर्थश्च ।

चैत्र शु० ७
 संवत् १९८८ }

काशिकराजकीपाठशालीयपुराणेतिहासाद्यभ्यापकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः-

काशिका ।

वृत्तौ(१) भाष्ये(२) तथा धातुनामपारायणादिषु(३)

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥

(४)इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्र कार्ये(५)मेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

केषां शब्दानाम् ? । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् ? । प्रवृत्त्यादिविभाग-
कल्पनया सामान्यविशेषयता लक्षणेन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? । प्रत्याहारार्थः ।
प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य
ग्रहणं भवत्येकेन “उरण् २पर” (अ०सू०११।१५१) इत्यकारेण । इस्त्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् ।
दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते ।
तस्य प्रयोगार्थम् “अ अ इति” (अ०सू०८।१।६६) शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ।

ऋ लृ क् ॥ २ ॥

ऋ लृ इत्येतां वर्णानुपदिश्य पूर्वोच्चांते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवति त्रिभिः । “अकः सवर्णे दीर्घः” (अ०सू०६।१।१०१) इत्यकारेण । “इको गुणवृद्धौ”
(अ०सू०१।१।३) इतीकारेण । “उगितश्च” (आ०सू०४।१।५) इत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः
प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लकारस्तु क्लृप्तिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृ-
पेक्ष “पूर्वत्रासिद्धम्” (अ०सू०८।२।१) इति लत्वमसिद्धम् । तस्यामिद्धत्वाद् भ्रकार एव

(१) सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः । सा च कुलिशमृतेभिर्विहचिता ।

(२) आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम् । तच्च पतञ्जलिप्रणीतम् ।

(३) धातुनामपारायणादिवृत्तिः । यत्र धातुमक्रिया तद्भातुपारायणम् । यत्र गणशब्दानां निर्वचनं
तत्रामपारायणम् । आदिशब्देन शिष्टोपादौक्तिरुद्देश्यम् ।

(४) सारसंग्रहप्रकारमेव दर्शयति—इदमिति । सूत्रेणानुगृहीतं लक्ष्यं येन समृद्धते तदुपलक्षणमिष्ट्युप-
रुद्धानप्रवृत्तम् । तेन वक्ष्यादीनामपि ग्रहणम् । तमुक्ता । शुद्धगणेति । गणशुद्धिमुक्ता । तच्चुद्दिष्टका-
रश्च “लोहितदिडाभ्यः क्यप्चचन भृशादीभ्यतराणि” इत्यादिना मूले प्रदर्शित एव । व्युत्पन्नरूपसि-
द्धीति । उदाहृतशब्दरूपं यमादिभ्यति तथा व्युत्पत्तिप्रदर्शकेति ।

(५) “कृत्य” इतिपाठान्तरम् ।

अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थं लृकार उपदिश्यते लृत्वविधानाद्यानि पराण्यच्कार्याणि तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि । प्लुतः, स्वरितो, द्विवचनम् । क्लृप्तशिखः प्रकल्पितवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थ-
स्यापि लृकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं लृकारोपदेशः क्रियते । “कृतक” इति प्रयोक्तव्ये शक्ति-
वैकल्यात् कुमारी ‘लृतक’ इति प्रयुङ्क्ते, तदन्योऽनुकरोति कुमार्यलृतक इत्याह इति ।

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य अन्ते ङ्कारमिति करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भव-
त्येकेन (१) । “एङि पररूपम्” (अ०सू०६।१।१४) इत्यकारेण ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोच्चारान्ते च्कारमिति करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवति चतुर्भिः । “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” (अ०सू०१।१।५७) इत्यकारेण । “इच एकाचो-
ऽम् प्रत्ययवच्च” (अ०सू०६।३।६८) इति इकारेण । “एचोऽथवायाव” (अ०सू०६।१।७८) इति
एकारेण । “वृद्धिरादैच्” (अ०सू०१।१।११) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमनुग्रहणेन न ।

आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च यत्नवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णरूपादेशा वर्णान्तरसमानावृत्तयस्तेषु तत्कार्यं न भवति तच्छायायानुकारिणो हि
न, न पुनस्म एव । पृथग्रूपययनिर्वृत्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । *नुड्विधिलादेशविनामेषु
प्रकारे प्रतिविधातव्यम्* । नुड्विधौ ङ्कारग्रहणम् । आनृधनुः, आनृधुः । लादेशे ङ्कारग्रह-
णम् । क्लृप्तः, क्लृप्तवान् । विनामे ङ्कारग्रहणम् । कर्णणम् ।

ह य घ र ङ् ॥ ५ ॥

ह य घ र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोच्चारान्ते ङ्कारमिति करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य
ग्रहणे भवेत्येकेन । “शङ्ओटि” (अ०सू०८।४।६३) इत्यकारेण । अयं रेफो यकारात्पर उपदि-
श्यते । तस्य यग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्यनयति प्रातर्नयतीत्यत्र “यरोऽनुनासिके-
ऽनुनासिको या” (अ०सू०८।४।४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रहदौ मद्रहद इत्यत्र
द्विर्घने प्राप्नोति “अचो रहाम्यां हे” (अ०सू०८।४।४६) इति । कुण्डे रथेन यने रथेनेत्यत्र
“अनुम्यारम्य ययि परमरण” (अ०सू०८।४।८८) इति परमरणः प्राप्नोति । नैप दोषः । आहृतौ
पदायं ममुदायं “महृल्लयं लक्षणे प्रवर्तते” इत्येतस्मिन् दर्शने “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको या”
(अ०सू०८।४।४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन यकारादीनां ङ्कारादयो ये
यथा स्थानान्तो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानान्तो नापि गुणतः स्थान-
मात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य ङ्कारो
न भवति । द्विर्घनेऽपि रेफस्य यरान्तमपि सति यकार्यत्वं प्राप्तं न तस्मात्क्षालिष्ठेन निमित्त-
भावेन बाध्यत इति न द्विरूपने रेफः । “अनुम्यारम्य ययि परमरण” (अ०सू०८।४।८८)

इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सङ्ख्येयं परसर्वणं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सङ्ख्यो-
ऽस्तीति न भविष्यति कुण्डे रथेन वने रथनेत्यत्र । अयं मध्ये विसर्जनोपजिह्वामूलोयोपध्मा-
नीयानामप्युदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरूकेण । उरूकेण । उरूपेण । उरूपेण । अत्रा-
द्वयवाय इति णत्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति
त्रिभिः । “अणुदित्सर्वणस्य चाप्रत्यय” (अ०सू०१।१।६९) इत्यकारेण । “इण्कोः” (अ०सू०
८।३।५७) इतीकारेण । “इको यणचि” (अ०सू०६।१।७७) इति यकारेण । इण्ग्रहणानि
सर्वाणि परेण णकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वैण । “अणुदित्सर्वणस्य चाप्रत्यय” (अ०सू०१।१।६९)
इत्येतदेकमनेन । अथ किमर्थमण्ग्रहणमेवैतच्च क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि
सर्वणानां ग्रहणमिष्यते । सैष्यन्ता, सैष्यत्सरः, यंलोकम्, तैलोकमित्यत्रानुस्वारस्या-
नुनासिके यपि परसर्वणं कृते तस्य य्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा स्यादिति । हकारादि-
पञ्चकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारं त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन “उरण् रपर”
(अ०सू०१।१।६९) इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणादपरत्वमपि भवति ।

अ.म.उ.ण.न.म् ॥ ७ ॥

अ म उ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः (१) । “पुमः खप्यम्पर” (अ०सू०८।३।६) इत्यकारेण । “हलो
यमां यमि लोप” (अ०सू०४।६४) इति यकारेण । “ह्रमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम्” (अ०सू०
८।३।३२) इति डकारेण । “अमन्ताड्ड” इति ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते (२) । केचित्तु
सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ङकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु
सति “ह्रमो ह्रस्वादचिडमुण् नित्यम्” (अ०सू०८।३।३०) इत्यत्राग्निस्रोत्रभोरभावादाग-
माभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं भवति ।

झ म ज् ॥ ८ ॥

झ म इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवत्येकेन, “अतो दीयो यमि” (अ०सू०७।२।१०१) इति यकारेण ।

घ ढ ध ण ॥ ९ ॥

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं
भवति द्विभ्याम् । “एकावो यशो अण् शपन्तस्य सृचोः” (अ०सू०८।२।३७) इति णकार-
भकाराभ्याम् ।

ञ ष म ङ ण श ॥ १० ॥

ञ ष ग ङ ण इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य
ग्रहणं भवति पञ्चभिः । “भोगोअघोअपूर्वस्य योऽंशि” (अ०सू०८।३।१७) इति अकारेण ।
“हशि च” (अ०सू०६।१।११४) इति हकारेण । “नेङ्गुशि कृति” (अ०सू०७।२।८) इति क्का-

(१) त्रिभिरिति । नन्वनुपदेशोऽप्यते “अमन्ताड्ड” ङकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते इति तर्हि
त्रिभिर्ग्रहणं कथं प्रोच्यते इति चेत् । न, ङ अत्राध्यायीगत त्रिषकारं ग्रहणमित्यादिमात्रं तद् । अत एव
यमिप्रमत्तोऽव्यत्यपि दृश्यते इति ।

(२) “मृजिदशोऽन्यमकृति” इत्यत्र न प्रत्याहारस्यामपदस्य ग्रहणम्, किंस्वागमस्य । “साक्षाद्दृष्टिरे”
इति निर्देशात् । अथवा “आदित्येनेत्यत्रानुबन्धस्य ‘अप्रत्यय’ पदस्य अन्त्यकारोक्तार्थवदावेधायिममार्थ-
करणात् । अत्र ‘अम्’ पदं च विधीयमानमिति ।

तानां च । तत्परकरणमैजयं तादपि परस्तपर इति खट्वैइकादिषु त्रिमात्रघटुमात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आचलायनः । ऐतिकायनः । औपगयः । औपमन्ययः । शालीयो, मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (अ०सू०७।२।१) इत्येवमादयः ।

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेष्टा वर्णानां सामान्येन सङ्गाधितानामतद्भावि-
तानां च । तत्परकरणं त्विह स्वार्थम् । तरिता, चेता, स्तोता, पचति, जयति, अहं पचे ।
गुणप्रदेशा "मिदेगुण" (अ०सू०७।३।७२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धौ ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमाथां । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वर्भक्षया
शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ(१) । वक्ष्यति "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (अ०सू०
७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति । स इह एव स्थाने वेदितव्यः । तरति । नयति । भयति । वृद्धिः
खल्वपि । अकार्पात् । अहार्पात् । अचैर्पात् । अनैर्पात् । अलार्वात् । अस्तावीत् । गुणवृद्धौ
स्वर्भक्षया विधीयते तत्र इह इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया पठ्या
प्रादुर्भाव्यते । मिदिमृजिपुगन्तलधूपधर्च्छिदशिक्षिप्रभुद्वेष्टेनग्विनेष्यते । जुमि सार्वधातु-
कादिगुणेष्विकाङ्क्षं विरोष्यते । मेघते । (२) अविभयुः । इह इति किम् । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्ज-
नानां मा भूत् । यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिप्रहणे स्वसंज्ञया विधाने निय-
मार्थम् । इह माभूत् । घौः । पन्थाः । सः । इममिति ।

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धातुः(३) तस्य लोपो यस्मिन्नार्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धौ प्राप्नु-
तस्ते न भवतः । लोलुवः । पोषुवः । मरीमृजः । लोलयादिभ्यो यङन्तंभ्यः पचायचि विहिते
"यङाचि च" (अ०सू०२।४।७४) इति यङा लुकि कृते तमेवाचमाधित्य ये गुणवृद्धौ प्राप्ते तयोः
प्रतिषेधः । धातुप्रहणे किम् ? । लज् । लविता । रेडसि । पणं नयेः । अनुयन्धप्रत्ययलोपं मा
भूत् । रिपेर्हि सार्धस्य विष्प्रत्ययलोप उदाहरणे रेडिति । आर्धधातुक इति किम् ? । त्रिधा
वृद्धौ वृषभो रोस्वीति । सार्वधातुके मा भूत् । इह इत्येव । अभात्रि । रागः ।

कडिति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । कडिनिमित्ते ये गुणवृद्धौ(४) प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः । चित-
वान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । इति खल्वपि । चिनुनः ।

त्यक्तौ "चो कु." इति प्रापं तत्र भवत्वाधत्ते । भवेत् च "अयस्मयादीनि च क्यत्सि" इत्यनेन । क्यत्स्वं न
"अशोबसुक्ताणि भवन्ति" इति वचनात् । अशेषमननुद्वयन विधेयमुदीरयेत् इति निषेधस्य न्यतेन
विधेयवोभक्तवृद्धिशब्दपूर्वमपेक्षस्तु अङ्गत्वात् । नङ्गत्वादीनि इत्यादिबचनात् ।

(१) "भवत इति वेदितव्यम्" इति पाठः कश्चित् ।

(२) "गुणवृद्धौ" इत्यादितः "अविभयु" इत्यन्त पाठः प्रायो नोपलभ्यते ।

(३) अस्मिन् सूत्रे धातुपदेन धात्वैकदेश स्वीक्रियते । कृत्स्नधातुलोपे तु गुणवृद्धौ प्रत्येकमात्र एव ।
तस्माद्धातुपदधात्वैकदेशपरम् । तदाह—धात्वैकदेशो धातुरिति ।

(४) विदितमिच्छे ये गुणवृद्धौ इति । अनेन गुणवृद्धिविशेषणं विद्वदादीति दर्शितम् । ननु प्राधान्यत्वं
निषेधस्य विशेषणं योग्यं, गुणानां वरार्थत्वादिति न्यायादिति चेन्न । ईदृशेषु स्थलेष्वन्यापस्य प्रवृत्ते । तत्र-
गुण कृतात्मसंस्कारः प्रधानमिति पश्यते ।
प्रधानस्योपकारो हि तथा भूयासि वर्तते ।

अनया कारिकया स्पष्टीकृतो वेदितव्यः ।

चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चत्वंभूतो निर्दिश्यते । “ग्लजिस्थश्च वस्तुः” । (अ०सू०३।२।१३९) जिष्णुः । मृष्णुः । इक इत्येव । कामयते । लैगवायनः । *मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते* । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्जन्तु । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवममुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्वे यांसुयो-ङिद्धचनं ज्ञापकं, ङिति यत्कार्यं तल्लकारे ङिति न भवतीति ।

दीधोवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधोवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । डटः खल्वपि । श्वः कणिता, श्वो रणिता । वृद्धिरिटो न सम्भवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ।

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ ✓

भिन्नजातीयैरङ्गिभरव्यवहिताः शिल्पोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति, समुदायः संज्ञी । जातौ चेद् यदुच्चनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति गनौ । अद्व इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदराः । उष्ट्रो राष्ट्रं आष्ट्रमिति पटराः । तिलान् रुष्यावपतीति नसतरयाः । नतसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छन्नम् । “संयोगान्तस्य लोप” (अ०सू०८।२।२३) इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचति पनसम् । “स्कोः संयोगाद्योः” (अ०सू०८।२।२३) इति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः “संयोगान्तस्य लोप” (अ०सू०८।२।२९) इत्येवमादयः ।

मुखनासिकाचचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ ५

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तथा य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति । “आद्योऽनुनासिकश्छन्दसि” । (अ०सू०६।१।१२६) अघ्रां अपः । गभीरं अघ्रपुत्रे । चन-आं इन्द्रः (१) । मुखप्रहणे किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाप्रहणे किं कचटतपानां नाभूत् । अनुनासिकप्रदेशाः । “आद्योऽनुनासिकश्छन्दसि” (अ०सू०६।१।१०६) इत्येवमादयः ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ ६

तुल्यशब्दः सट्टपाप्यायः, आस्ये भ्रम्रास्यं ताल्वादिस्यान्, प्रयत्नं प्रयत्नः स्फुटतादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीये प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते । स्फुटता, ईपल्स्फुटता, संस्फुटता, धिवृत्ता चेति । ‘अअअ’ इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च इत्यदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । ऋवर्णस्य दीर्घो न सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफावर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । ययौवर्णस्य सवर्णः । दण्डापम् । खद्यापम् । आस्यप्रहणे किं कचटतपानां भिन्नस्यानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं स्यात् । ‘तसां’ ‘तर्जुम्’ इत्यत्र “भरोभरि मयर्ण” (अ०सू०८।२।३९) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नप्रहणे किम् । इधुपतानां तुल्यस्यानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किंच स्यात् । अरुदध्योततीत्यत्र “भरोभरि मयर्ण” (अ०सू०८।२।३९) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् । *शकारान्दकारयोः सवर्णसंज्ञा यत्कल्या* । होतृन्दकारः । होतृकारः । उभयोर्नवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ककार एव दीर्घो भवति । मयर्णप्रदेशा “अकः सवर्णे दीर्घः” (अ०सू०६।१।१०९) इत्येवमादयः ।

नाज्जलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अज्जलौ, तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्जलौ परम्परं (१) सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ-दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ-दधि शीतम् । सवर्णश्रवत्वं न भवति । वैपाशो मत्स्यः । आनडुहं चम्मैति, "यस्येति च" (अ०सू०६।४।१४८) इति लोपो न भवति ।

ईदूदेदुद्विचन प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् अत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचने शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी इति । वायू इति । माते इति । पचेते इति । पचेथे इति । ईदूदेदिति किम् । वृक्षावत्र । प्लक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपस्वरेणमसन्नेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । "प्लुतप्रगृह्या अचि" (अ०सू०६।१।१२५) इत्येवमादयः । ईदूदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (२) ।

मणीवोष्ट्रस्य लभ्येते प्रियौ घत्सतरौ मम ।

दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः सम्बन्धी यो मकारस्तस्मात्पर ईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी अग्र । अमी आम्ते । अमू अग्र । अमू आम्ते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदम इति किम् । शम्यग्र । दाडिम्यग्र । मादिति किम् । अमुके अत्र ।

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपामादेशश्छन्दसि । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रायुहस्पती । युष्मे इति । अस्म इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दस्यमेतदेवैकमुदाहरणम् । अस्मे इन्द्रायुहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरस्तु लौकिकमनुकरणम्, युष्मे इति, अस्मे इति, त्वे इति, मे इति ।

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ ०

एकश्चामावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आह्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं तु मन्यसे । आ पृथं किल् तत् । निपात इति किम्, चकारात् । एकाजिति किम्, प्राग्नये वाचमीरय । अनाडिति किम्, आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादामिविधौ च यः ।

एतमातं छितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङि ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो उताहो इति ।

संजुडौ शाकल्यस्येतावनार्ये ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संजुदिनिमित्तो अ ओकारः ॥ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति इति शब्देऽनार्ये-अवेदिके परतः । वायो इति, वायविति । भानो इति, भानविति । सम्जुदाविति किम्, गवित्ययमाह । अत्रानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे

(१) अत्राज्जलौ केनापि सवर्णौ न भवत इति न वाक्यार्थः । तथा साति संज्ञा निर्विषया स्यात् । नापि अचामाजि सवर्ण्ये निविध्यते 'नाच्' इति दीर्घनिर्देशासङ्गते । नापि इत्तौ इत्यङि । पूर्वसवर्णनिर्देशासङ्गते । तस्मादचो इत्तौ परस्परमित्येव वक्तव्यम् । तदेव वक्ति परस्परमित्यङ्गि ।

(२) मणीवेति । भेदं भाव्यकारणवार्तिककारयोर्वचनम् । किन्तु मणीवादीनां निर्वाहः कर्तव्य इत्यर्थकम् । निर्वाहप्रकारश्च 'मणीशेषस्य' इत्यशेषमानार्थिकशाब्दस्य प्रयोगः । 'रोदसीव' इत्यादौ छान्दस्यनिर्वाहः ।

विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभापार्थम् । इताविति किम्, वायोऽत्र । अनार्थ इति किम्, एता गा ग्रहग्रन्थवित्यत्रवीत् ।

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उजः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभापार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज इति वर्त्तते । उज इतावनार्ये ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभापार्थमिहाप्यनुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति, विति, ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्य इति निवृत्तम् । ईदन्तमृदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्य-
मेषं भवति । अध्यस्यां मामकी तन् । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते । मामक्यां, मामकी
इति । तन्वां, तन् इति । सोमो गौरी अधिष्ठितः । ईदूताविति किम्, प्रियः सुर्वे प्रियो अन्ता
भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डादेशः । सप्तमीग्रहणं किम्, प्रीती मती सुप्लुती ।
धीत्या मत्या सुप्लुत्या इति प्राप्ते । अथग्रहणं किम्, वाप्यश्वो नद्यातिः । तपरकरणमस-
न्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाभावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

शापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्यदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । डुदाज्,
प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दो, प्रणिद्यति । देह्, प्रणिदयते । डुधाज्, प्रणिदधा-
ति । धेद्, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाविति किम् । दाप् खवने, दाते बर्हिः । दीप् शो-
धने, अवदाते सुखम् । घुप्रदेशाः—“घुर्मास्यागापाजहातिसां हलि” (अ०सू०६।४।६६) इत्ये-
वमादयः(१) ॥

आद्यन्तवेदकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते । सप्तम्य-
र्थं वतिः । आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्यया-
नुदासत्वं भवति एयमौपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घ-
न्यमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम्, समासत्रयने भवः साभासत्रय-
नः । आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरस्रमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा । घाहणितरा ।
घाहणितमा । घप्रदेशा “घरूपकल्पचेरुद्भुवगोप्रमतहतपु ण्योऽनेकाचो हस्व” (अ०सू०६।२।
४३) इत्येवमादयः ॥

यहुगणवतुडिति संख्या ॥ २३ ॥

(१) “नेर्गदन्तवत्तद्वत्तुमास्यनीत्येवमादय” इति पाठ क.चित् ।

बहुगणवतुडति(१) इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुफः । बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूयादीनां निवृत्यर्थं संख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकनविध्यर्थम् ॥ १ ॥ अर्धपञ्चमरूपः । अर्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते ऽर्धपञ्चमैः शृणुः क्रीतः । तद्धितायेति समासः । तत्र “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” (अ०सू०२।१।६०) इत्यनुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां “शृणादगन्यतरस्याम्” (अ०सू०६।१।१०६) इत्यञ् टञ्च । “अद्वयर्धपूर्वद्विगोः” (अ०सू०६।१।२८) इति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः—“संख्या वश्येन” (अ०सू०२।१।१९) इत्येवमादयः (२) ।

प्यान्ता पद् ॥ २४ ॥

खीलिङ्गनिर्देशात् संख्येति सख्येत्ये । पकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा पदसंज्ञा भवति । पकारान्तास्तावत् पद् तिष्ठन्ति । पद् पश्य । नकारान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । सेनेह न भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुद् भवति । पदप्रदेशाः “पह्न्यो लुक्” (आ०सू०७।१।२२) इत्येवमादयः ॥

डति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या मा पदसंज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

कक्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च कक्तवत् कक्तवत् प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः “स्वीदितो निष्ठायाम्” (अ०सू० ७।२।१४) इत्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्वैपां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वः, सर्वौ, सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, सर्वकः, विदवः, विदवौ, विदवे, विश्वस्मै, विश्वस्मात्, विश्वेषाम्, विश्वस्मिन्, विदवः । उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं “सर्वनाम्नस्तृतीया च” (अ०सू०२।३।२७) इति । उभय, उभयस्मै, उभयस्मात्, उभयेषाम्, उभयस्मिन् । इतर । इतम । कतर, कतम, कतरस्मै, कतमस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर । इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । त्वशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित् तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्त्वदिति द्वावपि धातुदाष्टाविति स्मरन्ति । नेम, नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । समः, समस्मै । कथं “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” (अ०सू०१।३।१०) “समे देशे यजेत” इति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेयते न सर्वत्र । सिम, मिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरपराधराणि व्यवस्थापामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं । बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । ऋम् । सर्वादिः ॥ सर्वं नामप्रदेशाः—“सर्वनाम्नः स्मै” (आ०सू०७।१।१४) इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

(१) उति इत्यने संख्यासंज्ञा भवन्तीति । यद्यप्यत्र “वतुडती” इति प्रत्यययोर्महत्वात् ‘संज्ञाविधौ प्रत्ययमहणे’ इत्यनया परिभाषया तदन्तग्रहणापेक्षया तदन्तग्रहणोरेव ग्रहणम् । केचित्तयोः प्रत्यययोः संज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति, इति ।

(२) “संख्यायाः क्रियाधातुचिगणने कृत्वमुच्” इत्येवमादयः । इति पाठः काचित् ।

“न बहुव्रीहौ” (अ०सू०१।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभापेयमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै, दक्षिणपूर्वायै, । दिग्ग्रहणे किम्, “न बहुव्रीहौ” (अ०सू०१।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क विभाषा कः प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणे किम्, समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र भा भूत्, दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम्, द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । “द्वन्द्वे च” (अ०सू०१।१।३१) इति नित्य प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञास्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय, प्रियोभयाय, द्वयन्याय, त्रयन्याय । इह ॥ त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणे भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरा, वसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय, संवत्सरपूर्वाय, द्वयपूर्वाय, त्रयपूर्वाय । समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणे तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । “पूर्वसदृशसमोनाथं” (अ०सू०२।१।३१) इति तृतीयासमासं प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणे न यस्य कस्य चित्तृतीयासमासस्य “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (अ०सू०२।१।३२) इति । त्वयका कृतम्, मयका कृतम् ।

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम्, कतरकतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे, कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकञ् हि न भवति, कतरकतमकाः ।

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्तते । द्वन्द्व इति निवृत्तम् । प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमाः चरमे, चरमाः । द्वितये, द्वितयाः । अल्पे, अल्पाः । अर्धे, अर्धाः । कतिपये, कतिपयाः । नेमे, नेमाः । तय इति तयप्रत्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते । उभयदाब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे पाठादित्या सर्वनामसंज्ञा, इहापि जस्यै प्रति विभाषा । काकचोर्येयायोर्म वृत्तिः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

पूर्वं परं अवरं दक्षिणं उत्तरं अपरं अधरं इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषाऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(१) । पूर्वं पूर्वाः । परं पराः ।

(१) अत्र स्थापित पाठो संख्य । स्वाभिधेयापेक्षावधीतिशब्दः कुपधिरुपलभ्यते चाममन्त्रम इति कृत्वा परित्यक्तम् ।

अवरे, अवराः । दक्षिणे, दक्षिणाः । उत्तरे, उत्तराः । अपरे, अपराः । अधरे, अधराः । व्यवस्थायामिति किम्, दक्षिणा इमे गायकाः, प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम्, उत्तराः कुरवः । सत्यामेव व्यवस्थायामित्ये तेषां संज्ञा ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेज्ज्ञातिधनयोः संज्ञारूपेण वर्तते । स्वे पुत्राः, स्वाः पुत्राः । स्वे गावः, स्वा गावः । आत्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम्,

(१) धूमायन्त इवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः ।

उल्मुकानीव मे स्मो स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम्, प्रभूताः स्वा न दीयन्ते, प्रभूताः स्वा न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ।

अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेषु नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगोपसंख्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः, अन्तरा गृहाः । नगरवाद्याषाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः, अन्तरा शाटकाः । उपसंख्याने परिधानीयमुच्यते, न प्रावर्णीयम् । बहिर्योगोपसंख्यानयोरिति किम्, अनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शातान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनांस्तत्परशब्दः । गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् । *अपुरीति च वक्तव्यम्* ॥ अन्तरायां पुरि वसति । *विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा द्वित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंख्यानम्* ॥ द्वितीयाय, द्वितीयस्मै । तृतीयाय, तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताद्याव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर । अन्तर । प्रातर् । एतेऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्तः । सनुतर् उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । क्रधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । एतेऽपि सनुतर्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । ह्यस् । धस् । दि-या । शत्रौ । सायम् । धिरम् । मनाक् । ईपत् । जोषम् । तुष्णीम् । बहिस् । आविस् । अ-वस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नश् । हैतौ । अद्वा । हद्वा । सामि । एतेऽपि ह्यसुप्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । वत् । वदन्तमव्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सन् । सनात् । सनत् । ततम् । एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते । अन्तरा अयमन्तोदात्ताः । अन्तरेण । ज्याक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वन्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहा-यमा । दोषा । मुधा । मित्या । क्वातोऽनुक्तमुनः, कृन्मकारान्तः, सन्व्यश्वरान्तोऽव्ययीभा-वश्च । पुरा । मिथो । मियस् । प्रवाहुकम् । आर्यहल्म् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिरक् । तसिलादिस्तद्धित एधाच्ययन्तः । शस्तसी । कृत्वमुच् । मुच् । आ-च्थालौ । । च्ययांश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वक्ष्यन्ते । “प्राप्तीश्वरान्निपाता” (अ०सू०१।४।१६) इति । च । वा । ह । अह । एव । एवामत्यादयः । अव्ययप्रदेशा “अव्यपादाप्सुष” (अ०सू०२।४।८२) इत्येवमादयः ।

(२) सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

(१) धूमायन्त इति । ययोऽप्युक्तान्यवित्तानि-अर्भकानि धूमायन्ते सन्तानि तु मज्जन्ति तत्र तत्र तापेऽधीन्यर्थः । स्वशब्दस्थानेकार्यत्वात्पुनर्यथोक्तनाय ज्ञातिशब्दस्य मयागे ।

(२) सदृशमिति । आधर्षणी क्षुतेरेषा प्रगवेषिषाविषयिका । अव्ययीणास्य तिसृविशेषदोगे-

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्मान्न सर्वविभक्तोरुत्पत्तिः सोऽसर्व-
विभक्तिः । ततः, यतः, तत्र, यत्र, तदा, यदा, सर्वदा, सदा । तद्धित इति किम् ? एकः, द्वौ,
बहुवः । असर्वविभक्तिरिति किम्, औपगवः, औपगवी, औपगवाः ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

कृषो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । स्वादुर्कारं भुङ्क्ते, संपन्न-
ङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वक्षे रायः, ता वामेपे रथानाम्, कृत्वे दक्षाय
जीवसे, ज्योष्क सूर्यं दृगे । वक्षे इति वक्षे “सुमयं सेसेन्” (अ०सू०३।४।९) इति सेप्रत्यये कृत्वे
वक्षे च कृते रूपम् । ऐपे इति इणः से प्रत्यये गुणे पत्ये च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेरसे
प्रत्यये रूपम् । दृगेः इति दृगेः केन्प्रत्ययो निपात्यते “दृगे विक्ष्ये च” (अ०सू०३।४।११) इति ।
अन्तप्रहणमौपदेशकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । आघये, चिकोर्पयं, कुम्भकारेभ्य इति ।

पत्थातोऽसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

कस्या तौसुन् कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा, हत्वा । तौसुन् । पुरा
सूर्यस्योदेतोरार्थेयः, पुरा वत्सानामपाकतौः । “भावलक्षणे स्थेणूकृज्ज्वदि” (अ०सू०३।४।१६)
इति इणः कृज्ज्व तौसुन्प्रत्ययः । कसुन् “सुपितृदोः कसुन्” (अ०सू०३।४।१७) । पुरा क्रूरस्य
विश्वो वित्पदिन्, पुरा जगृम्य आतृदः ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमामोऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वरोपचाराः । लुक् ।
उपामि, प्रत्यमि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर, उपामिमुखः, प्रत्यमिमुखः । “मुखं स्वाद्गम्”
(अ०सू०६।१।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्ते, “नाव्ययदिकृष्टम्” (अ०सू०६।२।१६८)
इति प्रतिपिद्यते । तन्मिन् प्रतिपिडे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार, उपपयःकारः,
उपपयः कामः । विमर्जनीयस्यानिश्चय सकारस्य उपचार इति संज्ञा । तत्राऽव्ययीभावस्या-
व्ययत्वं “अतः कृकमिर्कम् कृम्भपात्रकृशाकर्णोप्यनव्ययस्य” (अ०सू०८।३।४६) इति पूर्वदासः
सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डे स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्थचनमनित्यत्यक्षपनार्थम् । तेनाथे
कार्यनिपमः मिद्धा भवति । इह ॥ पुरा सूर्यस्योदेतोरार्थेयः, पुरा क्रूरस्य विश्व इति “न लो-
काप्ययनिष्ठा” (अ०सू०७।३।१६) इति पठोप्रतिषेधो न भवति ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतन्मर्जनामस्थानमेषं भवति । किमिदं शि इति ? जस्शयोः शिरादेशः । कुण्डानि
तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधानि, मधूनि, अर्पणि, जतुनि । मर्जनामस्थानप्रदेशाः “सर्वनाम-
स्थाने चार्गवुद्धौ” (अ०सू०६।४।८) इत्येवमाह्वयः ।

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि मर्जनामस्थानमेषानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र । नपुंसके न विधिर्न
प्रतिपत्त्यन्तं जगमे मर्जनामस्थानमेषा पूर्वेण भवत्येव । राजा, राजानी, राजानः, राजानम्,
राजानी । सुडिति किम्, राजः पश्य । अन्पुंसकस्येति किम्, ग्रामानां, वनानां ।

न चेति विमाशा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विश्वमन्तयोः प्रतिषेधविश्वमन्तयोर्मिमांसेति संज्ञा भवति । इतिस्व-
रि ॥ इतिस्वरादव्ययम् । इत्येवमन्तं । यद्-इत्यन्तं नभ्ये ते-इत्यन्तं नपुंसकस्येति, तद्-इत्यन्तं अपत्य-
मिने । अदरा दण्डस्य रूपं पश्य । इत्येवमन्तं तदव्ययमिति ।

णोऽर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपपत्तिर्येते । तत्र प्रतिषेधेन समोद्धृते विषये पञ्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उभयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति । “विभाषा द्वे” (अ०सू०६।१।३०) । शुशाव, शिषाय, शुश्रुवतुः, शिष्यतुः । विभाषाप्रदेशाः । “विभाषा च्चे” (अ०सू०६।१।३०) इत्येवमादयः ।

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भवति । यज्, इष्टम् । वप्, उसम् । ग्रह, गृहीतम् । के चिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसमन्वयलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति, यणस्थानिक इग्यणः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपपत्तिर्येते । “प्यङः संप्रसारण” (अ०सू०६।१।१३) “वसोः संप्रसारणम्” (अ०सू०६।४।१३१) इति । अनुवादे वर्णः । “संप्रसारणाच्चा” (अ०सू०६।१।१०८) इति । संख्यातानुदेशादिह न भवति, अदुहितरामिति । (१)संप्रसारणप्रदेशाः । “वसोः संप्रसारणम्” (अ०सू०६।४।१३१) इत्येवमादयः ।

आद्यन्तौ ट्कितौ ॥ ४६ ॥

आदिदिङ्भवति अन्तः किङ्भवति पठानिर्दिष्टस्य । लविता, मुण्डो भीषयते । टित्प्रदेशाः—“आद्यधातुकस्येड्गुणादौ” (अ०सू०७।२।३५) इत्येवमादयः । कित्प्रदेशाः—“भियो हेतुभये पुक्” (अ०सू०७।३।४०) इत्येवमादयः ।

मिदञ्चोऽन्त्यापरः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां सन्निविष्टानामन्त्यादयः पठो मिद्ववति स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वत्यायमपवादः । विरुणदि, मुञ्चति, पयांसि । मित्प्रदेशाः । “रुधादिभ्यः इन्म्” (अ०सू०३।१।७८) इत्येवमादयः । *मस्त्वेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुप-ङ्गसंयोगादिलोपार्थम्* । मग्नः, मग्नवान्, मङ्गा, मङ्क्तुम् ।

एच इग्नस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्तव्य इगेच ह्रस्वो भवति नान्यः । वै अतिरि । नौ अतिनु । गो उपगु । एच इति किम्, अतिखद्यः, अतिमालः । इस्वादेश इति किम्, देशवदच, देवदक्ष ।

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमायां । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थाने योगनि-मित्तभूते सति प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भोणां स्थाने शरैः प्रस्त-रितव्यमिति दर्भोणां प्रसङ्ग इति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति, भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । मुत्रः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्यन्धस्य निमित्तभूते मुव इति षष्ठी । बहुवो हि षष्ठ्यायां स्वस्वाम्यनन्तरसमीपस-मूहविकारावयवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभनन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते, “षष्ठी स्थानेयोगा” (अ०सू०१।१।४९) इति, स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम(२) आदेशो भवति सदृशतमः । कुत्तश्च शब्दस्थान्तर्यम् ।

(१) अत्रायं पाठः क्वचिदुपलभ्यते—“सुधामित्यत्र दिवगदिति तपरकरणदीर्घो न” इति ।

(२) अत्र षष्ठ्यायं प्राप्नोति तत्र विधिपक्षो न संभवति । तथाहि—स्वतन्त्रविधिपक्षे दधि, मधु, अत्राप्यादेश प्राप्नोति । अत्राप्यादेशविधानात्स एव प्राप्नोति । भवतु न दोष इति चेन्न तस्याप्यन्य तस्याप्यन्य इति रीत्या-नवस्थापनात् । तस्मात्परिभाषापच एव श्रेयात् । स च यत्र स्थानशब्दो तत्रोपपत्तिर्येते विधीनामेकवाक्यता च । तदा च विधानकाल एव प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेश इत्यर्थो भविष्यति, तदाह—प्राप्यमाणेति ।

स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः, “अकः सवर्णे दीर्घः” (अ०सू०६।१।१०१) दण्डाग्रम्, धूपाग्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः, वतण्डी चासौ युवतिश्च वा-
तण्ठ्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दो ऽतिदिश्यते । गुणतः, पाकः, त्यागः, रागः, “चजोः
कुविण्यतोः” (अ०सू०७।३।५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याधोपस्य तादृश एव ककारो भ-
वति । जकारस्य धोपवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः अमुष्मै, अमृभ्याम् ।
“अदसोसेदांदु दो मः” (आ०सू०८।२।८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । स्थान इति वर्तमाने
पुनः स्थानेग्रहणं किम्, यत्रानेकमानन्तयं संभवति तत्र स्थानत एवान्तयं वलीयो यथा स्यात् ।
चेता, स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादैकरीकारौ भवतः । तम-
वृषहणं किम्, वाग्धसति, त्रिष्टुब्भसति, । “ज्ञयो होन्यतरस्याम्” (अ०सू०८।४।६२) इति
हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे ‘सोप्माणः सोप्माण’ इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, ‘नादवतो नादवन्त’
इति तृतीयाः, तमवृषहणाद् ये सोप्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्चा, हर्त्ता, किरति, गिरति, द्वैमातुरः,
ध्रैमातुरः । उरिति किम्, खेयम्, गेयम् । अण् ग्रहणं किम्, “सुधातुरकश्च” (अ०सू०
९।१।९७) सौधातकः ।

अलोऽन्यस्य ॥ ५२ ॥

पठोर्निर्दिष्टस्य च उच्यते आदेशः सोऽन्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः । “ह्रोण्याः” । (अ०-
सू०१।२।५०) दशगोणिः ।

डिश्च ॥ ५३ ॥

टिच य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्यस्य भवति । “आनद् ऋतो ह्रन्द्वा” (अ०सू०
६।३।२५) । होतापोतारौ, मातापितरौ । तातः ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिपेधार्थत्वात्सर्वा-
देशस्तातश्च भवति । जीयताद्वयान्, जीयतात्त्वम् ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते । यत्र पद्यमीनि-
वृद्धाः । तद्यथा “ईदामः” (अ०सू०७।२।८३) । “ह्रयन्तरसर्गोभ्योऽण ईत्” (अ०सू०६।३।८७) ।
द्वीपम्, अन्तरापम्, प्रतीपम्, समीपम् ।

अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् च आदेशः शित् सर्वस्य पठोर्निर्दिष्टस्य स्थाने भवति । “अस्तेभूः” (अ०सू०२।४।
५३) । भविता, भवितव्यम् । शित्परस्वपि । “जदशमोः शिः” (अ०सू०७।१।४०) कुण्डानि
तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य ।

स्थानियदादेशोऽनलिवधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः शृषवत्वात् स्थान्याध्रये कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आरभ्यते ।
स्थानिना तुल्यं वर्तत इति स्थानियम् । स्थानियदादेशो भवति स्थान्याध्रयेषु कार्यव्यनन्ता-
ध्रयेषु स्थान्याध्रयाणि पाषाणि वर्जयित्वा । अनलिवधिरनेकालिवधिरित्यर्थः । किमुदाहर-
णम्, धात्वद्भूतदिनाप्यपमुसिद्भूतदेशाः । धात्वादेशो धातुगद्वयति, “अस्तेभूः” (अ०सू०
२।४।५३) । “मुषो यविः” (अ०सू०३।४।५३) । आधेधातुक्रियये प्रागेवादेशेषु शृषेषु धातो-
रिति तत्पदादौ भवन्ति । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । यत्त, यतुम्, यत्तव्यम् । अद्वा-
देशोऽद्वागतवि, वन, काम्याम्, वः । किमः कादेशे शृषेऽद्वाध्रया इव दीर्घदेशभावा भवन्ति ।
शृषदेशः शृषगतवि, प्रहृत्य, प्रहृत्य । त्वपादेशे शृषे “ह्रस्वस्य णिति इति तुम्” इति तुम्भवति ।
तद्विदादेशस्तद्विगतवि, दाधिकम्, अघनम् । “शृषद्विगममासाश्च” (अ०सू०१।२।४६)

इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अन्यथादेशोऽन्यथवद्भवति, प्रहृत्य, उपस्तुत्य- । “अन्यथात्” (अ०सू० २।४।८२) इति सुबलम् भवति । सुबादेशः सुबलवति, वृक्षाय, । वृक्षाय । “सुपि च” (अ०सू० ७।३।१०२) इति दीर्घत्वं भवति । तिडादेशस्तिद्वद्भवति अकुरत्तम्, अकुरत् । “सुसिद्धन्तं पदम्” (अ०सू० १।४।१४) इति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्भवति ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम् । “पदस्य” इति कृत्वं भवति । वत्करणं किम्, स्थानो आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । “आलो यमहनः” (अ०सू० १।३।२८) आ- हत, आवधिष्ट, इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशप्रहणं किम्, आनुमानिस्स्याप्या- देशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात्, पचतु, “पृष्टः” (अ०सू० ३।४।८६) । अनलिवधाविति किम्, युगयित्वादेशा न स्थानिवद्भवन्ति, यौः, पन्थाः, स, इति । “हल्ङ्याद्” (अ०सू० ६।१।६८) सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वैर्णानलिवधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अलिवध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानिवदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तरसमी । पूर्वविधाविति विपयसप्त- मी । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति, पठयति, अवधीत् बहुलद्वयकः । पटुमाचष्ट इति णिचि ङिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् “भत उपधाया” (अ०सू० ७।२। ११६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् “अतो हलादेर्लोपोः” (अ०सू० ७।२।७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुलद्वयक इति । “आपोऽन्यतरस्याम्” (अ०सू० ७।४।१६) इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् “इत्यान्तेऽन्यात्पूर्वम्” इति स्वरो न भवति । अच इति किम्, प्रदन्, अक्राष्टाम्, आगत्य । प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये, “क्ष्वोः शृङ्मु- नासिके च” (अ०सू० ३।४।१९) इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्था- निवद्भवति । अक्राष्टामिति, “हलो हलि” (अ०सू० ८।२।२६) इति सिचो लोपः परनिमि- त्तकः कृपेः पकारस्य “पठोः कः सि” (अ०सू० ८।२।४१) इति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भव- ति । आगत्येति “बाल्यपि” (अ०सू० ६।४।३८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम्, युवजानिः, यधूदीजानिः, वैयाघ्रपदाः, आदीभ्ये, युवजानिरिति, “जायाया निङ्” (अ०सू० ६।४।१३४) न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयाघ्रपदा इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पदावे न प्रतिबध्नाति । आदीभ्ये इति दीर्घोऽ उक्तमपुष्टपैकवचने देरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् “यीवर्णयोर्दीर्घवेभ्योः” (अ०सू० ७।३।५३) इति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम्, हे गौः, बाभ्रवीयाः, नैथेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । बाभ्रवीया इति बाभ्रव्यस्या- मी छात्रा इति, “घृद्धाच्छ” (अ०सू० ४।२।११४) इति छः । “हलन्तद्धितस्य” (अ०सू० ६।४।१६०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये, अवादेशो न स्थानिवद्भवति । नैथेयः । “अतो लोप इति च” (अ०सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपः, “इतश्चानिङ्” (अ०सू० ४।१।१११) इति द्वय- जलक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

पदान्तद्विर्वचनचरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वैर्णानतिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिद्ध्यते । पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो- न स्थानिवद्भवति । कौ स्तः, यौ स्तः, तानि सन्ति, यानि सन्ति । “श्नसोरललोपः” (अ० सू० ६।४।१११) ङिति सार्वधातुक इति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यणादेशे च कर्त्त- व्ये स्थानिवत्स्यात् । अस्माद्वयान्न भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति द्दध्यत्र, मद्ध्यत्र । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् “अनचि च” (अ०सू० ८।४।४७) इति धकारस्य द्विर्वचने न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । बरे योऽजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्था-

निवद्भवति । अप्सु यायावरः प्रतेत पिण्डान् । यातेयंइन्तात् “यश्च यङ्” (अ०सू० ३।२। १७६) इति वरचि कृते, अतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वात् “आतो लोप इटि च” (अ०सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपः स्थानिवत् स्यादस्माद्वचनान्न भवति । यलोप, यलोपविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कण्ठ्यतिः कण्ठ्यतेः क्तिचि कृतेऽतोलोपः परनिमित्तकः, “लोपो व्योर्वलि” (अ०सू० ६।१।७६) इति यलोपे स्थानिवत्स्यादस्माद्वचनान्न भवति । स्वर, स्वरविधि प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति, किरीर्षकः, जिह्वीर्षकः । ण्वुलि कृतेऽतोलोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्ण, सवर्णविधि प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिण्दि, पिण्दि । शिपेः पिपेश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने “रुधादिभ्यः णम्” । (अ०सू० ३।१।७८) हित्वधित्वपटुत्वजस्त्वेषु कृतेषु “इनसोरल्लोपः” (अ०सू० ६।१।१११) विधति सार्वधातुके परनिमित्तकोऽङ्गातुस्वारस्य यपि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार, अनुस्वारविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिपन्ति, पिपन्ति । “नश्चापदान्तस्य झलि” (अ०सू० ८।१।२४) इति अनुस्वारे कर्त्तव्ये इनसोरल्लोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीर्घा, प्रतिदिङ्गे । प्रतिदिव्यन्तित्येतस्य, “भस्य” (अ०सू० ६।१।२९) इत्यधिश्रुत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्यैकवचने च, “अल्लोपोऽङ्ग” (अ०सू० ६।१।१३४) इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वात् “हलिच” (अ०सू० ७।२।७७) इति दीर्घत्वं न स्यात् । नद्ययं वफारो हल्पर इत्यस्माद्वचनाद्भवति । जङ्, जरिर्ध्वि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । सगिधश्च मे सपीतिश्च मे, बन्धान्ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि “यहुलं छन्दसि” (अ०सू० २।१।२९) इति घस्लादेशः “घसिभसोर्हलि च” (अ०सू० ६।१।११०) इत्युपधालोपः, “झलो झलि” (अ०सू० ८।२।२७) इति सकारलोपः, “झपस्तयोर्द्वौघः” (अ०सू० ८।२।१२२) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् “झलां जश्” (अ०सू० ८।१।९३) इति घकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । समाना गिधः, समानस्य सभावः, सगिधः । बन्धमिति । भसेलौर्द्विवचने शपः इलुः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यं, “घसिभसोर्हलि च” (अ०सू० २।१।२९) इति उपधालोपः, “झलो झलि” (अ०सू० ६।१।११०) इति सकारलोपः, “झपस्तयोर्द्वौघः” (अ०सू० ८।२।१२६) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् “झलां जश् झशि” (अ०सू० ८।१।९३) इति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । चङ्, चर्चविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । जङ्घुः, अक्षन्तमोमदन्त पितरः । लिङ्द्विवचनबहुवचनयोरदेर्वस्लादेशः, “गमहनजनखनवसाम्” (अ०सू० ६।१।९९) इत्युपधालोपः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात्, “खरि च” (अ०सू० ७।१।९९) इति घकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । “शासिन्नसियसीतां च” (अ०सू० ८।३।३।६०) इति पत्वम् । अक्षन्तित्यदेर्लुङ्बहुवचने घस्लादेशत्वेऽङ्गे रागतस्य, “मन्त्रे घसद्भर” (अ०सू० २।१।८०) इति लुक्, “गमहनजनखनवसाम्” (अ०सू० ६।१।८९) इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वात्, “खरि च (अ०सू० ८।१।९९) इति चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र तु स्था-
निरदेव । तेन बहुवचनम्, किशोः, गिर्योः, वाघ्योरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपा ॥
भवन्ति ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५६ ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचनपुत्र कर्त्तव्ये । रुपातिदेशश्चायं नियतमालस्तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आल्लोपोपधालोपयण्यवायावादेशाः प्रयोजनम् । आल्लोपः पपुः, पपुः, “आतो लोप इटि च” (अ०सू० ६।१।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् “पृकाव” इति द्विर्वचने भवति । उपधालोपः जङ्घनु, जङ्घुः ।

“गमहनजनखनयसाम्” (अ०सू० ६।४।१९) इत्युपधालोपे धृते, अनवृक्त्वाद् द्विवचने न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोपः आट्टित् । अट्टेर्णिचि लुङि चङि णिलोपे धृते तस्य स्थानिवत्त्वाद् “अजादेर्द्वितीयस्य” (अ०सू० ६।१।२। इति टिशब्दस्य द्विवचने भवति । यण् चक्रुः, चक्रुः । करोतेस्तुति उति यणादेशे धृतेऽनवृक्त्वाद् द्विवचने न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भवति । अयवायावादेशाः । निनय, निनाय, लुल्य, लुमाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे धृते वृद्धौ घायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वाच्चेलोनैलाविति द्विवचने भवति । द्विवचन इति किम् ? जगले । ममले । श्रवणमाकासस्य च भवति । द्विवचननिमित्त इति किम् ? दुधूयति ऊट्टियणादेशो न स्थानिवद्भवति । अचीति किम् ? जेघीयते, देघ्मीयते । “ईघाघ्मीः” (अ०सू० ७।४।३१) “यङि च” (अ०सू० २।४।७४) इति ईकारादेशस्तस्य स्थानिक्रमायादाकारस्य द्विवचने स्यात् । अज्महणान्न भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवण(१)मनुष्याणामनुपलब्धिरभावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तरमेतैः शब्दैर्यो-
र्थोभियोग्यते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । पदार्थस्यैव संज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शने लोपसंज्ञं भवति “गोधाया इक्” (अ०सू० ४।१।१२९) गौवेः, पंचेरन् । जीपेरदानुक्-जोर-
दानुः । स्त्रियेर्मेनिन्, आक्षेमाणम् । यकारवकारयोस्दर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुव-
न्धाद् प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशाः, “लोपां व्योबलि” (अ०सू० ६।१।७६) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति धर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेक-
मज्ञाविधानाच्च तन्नावितप्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभाविते प्रत्ययादर्शने लुक्संज्ञं भव-
ति । श्लुसंज्ञाभाविते श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभाविते लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकारो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । भत्ति, जुहोति, वरणाः । प्रत्ययप्रहणं किम्, अगस्तयः, कुण्डिनाः । लुक्श्लुलुपप्रदेशाः “लुक्कितलुकि” (अ०सू० १।२।४९) “जुहोत्यादिभ्यः श्लुः” (अ०सू० २।४।७९) “जनपदे लुप्” (अ०सू० ४।२।८९) इत्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्यय-
लोपे धृते प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययहेतुर्लोकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोममुत्, अधोगित्यत्र सुप्ति-
होर्लुसयोः “सुतिङन्तं पदम्” (अ०सू० १।४।१४) इति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति-दुहे-
लेङि तिपि शष्पलुकि तिलोपे धत्वमप्राचजइत्यचत्वेण धृतेषु रूपम् । प्रत्यय इति धर्तमाने पुनः प्रत्ययप्रहणं किम् । इत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह भा भूत्, आर्त्तीय, सङ्गमीय । हनिगम्योर्लिङात्तनेपदं “लिङः स लोपोऽनन्त्यस्य” (अ०सू० ७।२।७९) इति सीयुदसका-
रलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलीत्यनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययल-
क्षणमिति किम् ? रायः कुलं वैकुलम् । गवे हितं मोहितम् । आयवादेशौ न भवतो वर्णा-
श्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गगां, गृध्र, जुहुतः । (२) शब्दजोर्लुमता लुप्-

(१) इह दर्शनं ज्ञानमुपलब्धिस्तच्च शब्दानुशासनप्रस्ताप्याच्छब्दविषये सचक्षुषं भवतीत्याह
अश्रवणमिति ।

(२) यश्चोपैरिति पाठः स्यात् ।

योरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवति । लुमतेति किम्, कार्यते । अङ्गस्येति किम्, पञ्च, सप्त, पयः, साम ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निद्धारणे षष्ठी । जातावेकत्रचनम् । अचां संनिविष्टानां योऽन्त्योऽव तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अमिचिच्, इच्छच्छः । सोमसुच्, उच्छच्छः । आताम्, आथाम्, आम्नाब्दः । पचेते, पचेथे । टिप्रदेशाः “यित् आत्मनेपदानां ढेरे” (अ०सू० ३।४।९७) इत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यास् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वो यो वर्णः सोऽलोपधासंज्ञो भवति । पच्, पङ्, सकारः । भिच्, छिच्, इकारः । युच्, युप्, उकारः । वृत्, वृप्, ऋकारः । अल इति किम्, शिष्टः, शिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः—“अत उपधाया” (अ०सू० ३।२।११९) इत्येवमादयः ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य । “इको यणचि” (अ०सू० ६।१।७७) दध्युदकम्, मध्वदम्, पचत्योदनम् । निर्दिष्टप्रहगमानन्तर्यार्थम् । अमिचिद्वेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टप्रहगमनुवर्त्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशः । उत्तरस्यैव कार्यं भवति, न पूर्वस्य । “तिङ्तिङः” (अ०सू० ८।१।२८) औदनं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रं स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याप्यं भवति न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्णयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थं कार्यस्यासंभवात् तद्वचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदितिसूत्रमिदमारभ्यते । “अग्नेर्देक्” (अ०सू० ४।२।२३) आग्नेयमहाकपालं निर्वर्तेत् । अग्निशब्दोऽग्निशब्दस्यैव ग्राह्यो भवति, न ज्वलनः, पावको, धूमकेतुरिति, नातः प्रत्ययो भवति । “उदक्षितोऽन्यतरस्याम्” (अ०सू० ४।२।१९) औदक्षितम्, औदक्षितम् । तक्रमरिष्टे, कालशेषे, दण्डादहने, मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम्, “दाधाध्वदाप” (अ०सू० १।२।२०) “तस्ममपौधः” (अ०सू० १।१।२२) ध्रुवहणेपु घप्रहणेपु च सज्जिनां ग्रहणं न संज्ञायाः । *सितद्विनेपाणां वृक्षाद्यर्थम्* । सिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विनेपाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम्, वृक्षाद्यर्थम् । “विभाषा वृक्षमृतुण” (अ०सू० २।४।१२) इति । प्लक्षन्त्यपोधम्, प्लक्षन्त्यपोधाः । *पितृपर्यायवचनस्य च स्वरार्थम्* । पित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विनेपाणां चेति । किं प्रयोजनम्, स्वरार्थम् । स्वे पुष्पः, स्वपोष पुष्टः, तपोषम्, घनपोषम्, गोपोषम् । *जिह्वापर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्* । जित्रिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विनेपाणाम् । किं प्रयोजनम्, राजाद्यर्थम् । “सभा राजाऽमनुज्यपूर्वा” (अ०सू० २।४।२३) इनसम्भम्, ईधरसम्भम् । तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विनेपाणां न भवति, घृष्टमित्रसभा, चन्द्रगुह्यसभा । *क्षित्तद्विनेपाणां च मत्स्याद्यर्थम्* । सिद्धिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद् विनेपाणां चेति । किं प्रयोजनम्, मत्स्याद्यर्थम् । “पक्षिमत्स्यमृगान्, हन्ति” (अ०सू० ४।१।३९) इति ट्ठ् । पाक्षिकः, मात्स्यिकः । तद्विनेपाणाम्, श्राकुनिकः । पर्यायाणां न भवति, अजिह्वान् हन्ति, अनिमिपान् हन्तीति । अस्येप्यते । मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु गृह्यमाण उदिश सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्यये वर्जयित्वा । “आद्गुणः” (अ० सू० ६।१।८७) “अस्य घ्वौ” (अ० सू० ७।१।३२) “यस्येति च” (अ० सू० ६।१।१४८) । स्वराणामनुनासिक्यकालमित्रस्य ग्रहणं भवति । उदितत्वविपि । “चुट्” (अ० सू० १।३।६) “लडाकृतद्धिते” (अ० सू० १।३।८) चर्मगत्यर्गयोः कर्मगतस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम्, “सनागंसमिक्ष उः” (अ० सू० ३।२।१६६) “असंप्रतिके” (अ० सू० ४।३।९) दीर्घो न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः, तादृषि परस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यरूपस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् । इदमेव ग्रहणकशास्त्रम् । “अतो भिस ऐस्” (अ० सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रयतंत एव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् “अतो भिस ऐस्” (अ० सू० ७।१।९) वृक्षैः, प्लक्षैः । “विद्यनोरनुनासिक्यस्य” (अ० सू० ६।१।४१) अत् । अज्जाः, गोज्ञाः । तत्कालस्येति किम्, खट्वाभिः मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहैना ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अणु, अफ, अघ, इण्ड, मुण्ड, तिण्ड । अन्त्येनेति किम्, मुडिति तृतीयैकवचनेन दा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विधेयपणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । “पूश्” (अ० सू० ३।३।१६६) । इवर्णान्तादप्रत्ययो भवति, चयः, जयः, जयः । “ओरावश्यके” । (अ० सू० ३।१।१२६) उवर्णान्ताद् ण्यद्वयति । अवश्यलाव्यम्, अवश्यभाष्यम् । *समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । द्वितीयान्तं ध्रित्यादिभिः सह समन्वये, कष्टमिति । इह मा भूत् कष्टं परममिति इति । प्रत्ययविधौ, “नडादिस्यः फम्” (अ० सू० ४।१।९९) । नडस्यापत्यं माडायनः । इह मा भूत् सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण ? नेत्याह । *उगिद्र्णग्रहणवर्जमिति वाच्यम्* । उगितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति, भवती, अतिभवती । वर्णग्रहणम्, “अत इम्” (अ० सू० ४।१।९९) । दाक्षिः, प्लाक्षिः । *यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे* । अल्ग्रहणेपु यस्मिन् विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । “अचि ण्नुपातुभ्रुवां प्योरियडुवडौ” (अ० सू० ६।१।७७) इति । श्रियः, श्रुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तदुवृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अथां मध्ये यस्य वृद्धिर्लक्षणं आदिभूतस्तत्तद्वद्रूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः, मालीयः, औपगवीयः, कापटवीयः । आदिरिति किम्, सभासंज्ञयने भवः सभासंज्ञयनः । *अत्र नामपेयस्य वृद्धयेत्या वक्तव्या* । देवदत्तीयाः, दैवदत्ताः । *गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति* वक्तव्यम्* । घृतप्रधानो रौदिः, घृतरौदिः, तस्य छात्रा घृतरौदीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः, वृद्धाम्नीयाः, वृद्धकाश्यपीयाः । *ब्रिह्माकात्यहरितिकात्यवर्जम्* । जैह्माकाताः, हास्तिकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते(१) । इह न सम्बध्यते(२) । त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम्, तदीयम्, एतदीयम्, इदमीयम्, अदसीयम्, त्वदीयम्, त्यादायनिः । मादायनिः, भवदीयम्, किमीयम् ॥

एह प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते । एह यस्याचामादिस्तत्प्राग्देशाभिधाने वृद्धसंज्ञे भवति । एणीपचनीयम्, भोजकटीयः, गोमदीयः । एडिति किम्, आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम्, देवदत्तो नाम बाहीकेषु ग्रामः, तत्र भवो देवतदत्तः । देश इति किम्, गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशोऽयम् । गाङिति इङ्गदेशो गृह्यते, न 'गाङ् गतौ' इति । ङकारस्यानन्यार्थत्वात् । कुटादयोऽपि, 'कुट कौटिल्ये' इत्येतदारभ्य यावत् 'कुट शब्दे' इति । पुभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परङ्गितः प्रत्ययाङ्गितो भवन्ति द्विद्वन्द्ववन्तीत्यर्थः । गाङ्, अध्यगीष्ट, अध्यगीपाताम्, अध्यगीपत् । कुटादिभ्यः, कुटिता, कुटितुम्, कुटितव्यम् । उत्पुडिता, उत्पुडितुम्, उत्पुडितव्यम् । अङ्गिण्डिति किम्, उत्कोटयति, उच्छुकोट, उत्कोत्कः, उत्कोटो वर्तते । *अप्येः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्* । (३) विचितः, विचिनुम् विचितव्यम् । अनसीति किम्, उरुव्याचाः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

'ओविजो भयचलनयोः' अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो ङिङ्गवति । उङ्गिजिता, उङ्गिजितुम्, उङ्गिजितव्यम् । इडिति किम् । उङ्गेजनम्, उङ्गेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । 'ऊर्णञ् आच्छादने' अस्मात् पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा ङिङ्गवति । प्रोर्णविता, प्रोर्णविता । इडित्येव, प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्ङिङ्गवति । कुरुतः, कुर्वन्ति, चिनुतः, चिन्वन्ति । 'सार्वधातुकमिति किम्, कर्त्ता, कर्तुम्, कर्त्तव्यम् । अपिदिति किम्, करोति, करोषि, करोमि ॥

असंयोगाल्लिट्कत् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्तते । असंयोगान्तादातोः परो लिट् प्रत्ययोऽपि किङ्गवति । विभिदतुः, विभिदुः, चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः, ईजतुः, ईजुः । असंयोगादिति किम्, सघृसे, दध्वसे । अपिदित्येव, विभेद ॥

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयोजनवत्यात् यस्याचामादिदेशेति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) एह तु न सम्बध्यत इतीति । अप्येवमप्यत्र निर्द्धारणस्य सञ्जातीयवैयर्थ्यात् त्यदादीनां चाङ्-मकत्वाभावात् न दृष्टि सम्भव इति ।

(३) 'विभेदिष' इति क्वाचित्कः पाठः ।

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतोत्प्रेताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किङ्वति । समीधे दस्युहन्तमम्, पुत्र ईधे अय-
ज्जः । भवतेः खल्वपि, यभूव, यभूविय । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रे-
ष्टिः । *धन्विप्रान्यिदम्भिस्वज्ञानामिति वक्तव्यम्* । श्रेयतुः, श्रेयुः, प्रेयतुः, प्रेयुः, देभतुः,
देभुः, परिपस्वजे, परिपस्वजाते ॥

मृदमृदगुधकुपफिलशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृद मृद श्च कुप किलश वद वस इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किङ्वति, "न क्त्वासे-
द" (अ० सू० १।२।१८) इति प्रतिषेधे यक्ष्यति तस्यार्थं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुपकिलशानां तु
"रलो व्युपधात्" इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं यचनम् । मृदित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुपित्वा,
फिलशित्वा, उदित्वा, उपित्वा ॥

रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुप, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इत्येतेभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ भवतः । रुदविदमुपरीणां
"रलो व्युपधात्" (अ० सू० १।२।२६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । प्रेहविध्यर्थमेव ।
स्वपिप्रच्छयोः सन्नर्थं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा । उदित्वा, रुदित्वा, विदित्वा, विविदि-
पति, मुपित्वा, मुमुपिपति, गृहीतज्ञा, जिपृक्षति, सुप्त्वा, मुपुप्सति, पृष्ट्वा, पिष्टृष्टिपति । प्र-
हादीनां क्त्वात्संप्रसारणं भवति "किंश्च पञ्चम्य" (अ० सू० ७।२।७५ इति प्रच्छेदिडागमः ॥

इको झल् ॥ ९ ॥

सन्नित्यनुवर्तते । क्त्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो झलादिः सन् किङ्वति । चि-
चीपति, तुप्त्वापति, चिकीपति । इक इति किम्, पिपासति, तिष्ठासति । झलिति किम्, शि-
शायिपते, किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भूदिति । "अञ्जनगमां सनि" (अ० सू० ६।४।१६)
इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि
बाधते । तस्मादीर्घत्वावकाशदानाय क्त्विमिदमारभ्यते । चिचीपतीत्यादिषु सावकाशं
दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते, झीप्सति ॥

इकः क्त्वं गुणो मा भूदीर्घास्मात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्यादि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताश्च ॥ ११ ॥

इकः सन् झलिकदिति वर्त्तते । समीपवचनोऽन्तशब्दः । हल्वासावन्तश्च हलन्तः । इग-
न्तादिकसमीपाद्दलः परः सन् झलादिः किङ्वति, बिभित्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव, पिप-
क्षते, झलित्येव, विवर्त्तिपते । दम्भेहलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको झलिकदिति वर्त्तते । सन्निति निवृत्तम् । इगन्तादिकसमीपाद्दलः परो झला-
दी लिङ्सिचौ आत्मने पदेषु परतः कितौ भवतः, भित्सीष्ट, भुत्सीष्ट । सिषि खल्वपि, अभित्त
अबुद्ध । इक इत्येव, यक्षीष्ट, अयष्ट । संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम्, अस्वा-
क्षीष्ट, अद्राक्षीष्ट । "यजिष्टशोष्ठस्यमकिति" (अ० सू० ६।१।५८) इत्यमागमो न स्यात् ।
हलन्तादित्येव, चेषीष्ट, अचेष्ट । गुणो न स्यात् । झलित्येव, वर्त्तिषीष्ट, अवर्त्तिष्ट, गुणो न
स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति ॥

उक्थ ॥ १२ ॥

अवगन्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु शलादी कितौ भवतः । कृपीष्ट, हृहीष्ट ।
सिचः खल्वपि, अकृत, अहृत । झलित्येव, वरिपोष्ट, अवरिष्ट । “वृत्तो वा” (अ०सू०
७।२।३८) अवरीष्ट(१) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्घातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु शलादी वा
कितौ भवतः । संगसीष्ट, संगंसीष्ट । सिचः खल्वपि, समगत, समगस्त, कित्चपक्षे अनुनासि-
कलोपो भवति, “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्” (अ०सू० ६।४।३७) इति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्घातोः परः सिच् किन्नवति । आहत, आहसाताम्, आहसत । सिचः कित्त्वाद्नु-
नासिकलोपः । सिज्प्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरप्राप्तुदृष्टिर्मा भूत् । आत्मनेपदप्रहणमुत्तरा-
र्थमनुवर्त्तते । इह ॥ परस्मैपदे हन्तेर्बधभावस्य नित्यत्वात् कित्चस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्घातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच् प्रत्ययः किन्नवति
आत्मनेपदेषु परतः । गन्धने सूचने, परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम् । अनेकार्थ-
त्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते । उदायत, उदायसाताम्, उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सि-
चः कित्त्वाद्नुनासिकलोपः । “आहो यमहनः” (अ०सू० १।३।२९) इत्यात्मनेपदम् । गन्धन
इति किम्, उदायस्त पादम्, उदायस्त कृपादुदकम्(२) उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मक-
त्वेपि “समुवाह्म्यो यमोऽगन्धने” (अ०सू० १।३।७५) इत्यात्मनेपदम् ।

विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्घातोर्लपयमने वर्त्तमानात् परः सिच्प्रत्ययो विभा-
षा किन्नवति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम्, उपायस्त कन्याम्, उपायत भार्याम्,
उपायस्त भार्याम् । उपयमनं, स्वीकरणं, विवाहो, दारकर्म, पाणिग्रहणमित्यर्थः । “उपाद्यमः
स्वीकरणे” (अ०सू० १।३।७५) इत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाच्योरिष्ट ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । तिष्ठतेर्घातोः, ध्रुसेशकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच कि-
न्नवति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित, उपास्थिपाताम्, उपास्थिपत । ध्रुसेशकानाम्,
अदित, अधित ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूहतेऽपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययः सेण किन्नवति । देवित्वा, वर्त्तित्वा । सेडिति किम् कृत्वा, हुत्वा(३) ।
क्त्वाप्रहणं किम् ? निगृहीतिः, उपसृद्धितिः, निगृहीतिः ॥

न सेडिति कृतेऽकिञ्चे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकाच्च परीक्षायां मनि झलप्रहणं विदुः ॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं मुधीवनि ।

यस्यैवं किदन्तादेशाच्चिगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

(१) कुशविन्यासः—“आत्मनेपदेष्वित्येव । अकृतोऽयम्” इति ।

(२) “उद्धृतम्” इति पाठः ।

(३) कुशध्वज पाठः “हुत्वा” इति ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिस्विदिधृवः ॥ १६ ॥

न सेडिति वृत्ते (१) । शीङ्, स्विदि, मिदि, स्विदि, धृव, इत्येतेभ्यः परो निष्ठाप्रत्ययः सेण् न किञ्चवति । शयितः, प्रायितवान्, प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान्, प्रमेदितः, प्रमेदितवान्, प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । मोदित्येव स्विन्नः, स्विदादीनां "आदितश्च" (अ०सू० ७।२।११) इति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते । "विभाषा भाषादिकर्मणोः" (अ०सू० ७।२।१७) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । स विषयः क्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृपन्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥

मृपेधातोस्तितिक्षायामयं निष्ठा सेण् न किञ्चवति । तितिक्षा क्षमा । मर्षितः, मर्षितवान् । तितिक्षायामिति किम् ? अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्भावादिर्कर्मणोरन्यनस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण् किदिति वृत्ते । उदुपधादातोः परो भावे आदिर्कर्मणि च वर्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किञ्चवति । घुतितमनेन घोतितमनेन, प्रघोतितः प्रघुतितः, मुदितममनेन मोदितमनेन । प्रमुदितः प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् ? लिखितमनेन । भावादिर्कर्मणोरिति किम् ? रचितं कार्पापणं ददाति । सेडित्येव प्रभुक्तः बोधनः । 'व्यवस्थितविभाषा चैवम् । तेन शब्दिकरणानामेव भवति 'गुध परिवेष्टने' । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूडः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्यते । उत्तरसूत्रे पुनर्यचनात् । न सेडिति वर्तते । "पूडश्च" (अ०सू० ७।२।११) इतीहविहितः विलशः क्त्यानिष्ठयोः पूडश्चेति । पूडः परो निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेण् न किञ्चवति । पवितः । पवितवान् । क्त्वाप्रत्ययस्य न क्त्वा सेडिति सिद्धं पृथ प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथाचोक्तम् । 'नित्यमकित्त्वमिडाधोः क्त्यानिष्ठयोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति' ॥

नोपधात्थफान्तादा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधादातोःस्थकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किञ्चवति । प्रथित्वा ग्रथित्वा, श्रथित्वा श्रथित्वा, गुफित्वा गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् ? रेफित्वा, गोफित्वा । थफान्तादिति किम् ? स्नेसित्वा, ध्वंसित्वा ॥

वञ्जिलुङ्ङ्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्जि लुञ्जि ऋन् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किञ्चवति । वञ्जित्वा वञ्जित्वा, लुञ्जित्वा लुञ्जित्वा, कृतित्वा कर्तित्वा । "कृतेरोयङ्" आर्धधातुके विकल्पितः । यत्र पक्षे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव क्त्वा ॥

तृपिमृपिकृशोः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्त्वं विरूप्यते । तृपि, मृपि, कृशि, इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किञ्चवति । तृपित्वा तर्पित्वा, मृपित्वा मर्षित्वा कृशित्वा कर्शित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वृत्ते ॥

रलो व्युपधादल्लादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वृत्ते सेडिति च । उअ इअ वो । वो उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातोरलन्तादल्लादेः परः संश्च त्वन्त्या च सेड्वा वा क्त्वा भवतः । घुतित्वा घोतित्वा, दिवृत्तिपते दिघोतिपते, लिखित्वा लिखित्वा लिखित्वा लिखित्वा । रल इति किम् ? देवित्वा दिदेवि-

पति । व्युपधादिति किम् ? वर्तित्वा विवर्तितपते । हलादेरिति किम् ? एपित्वा एपिपिति ।
सेडित्येव भुक्त्या बुभुक्षते ॥

ऊकालोऽङ् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

ऊ इति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिकाणां प्रदिलष्टनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति
द्वन्द्वैकवद्भावे पुलिलङ्निर्देशः । उऊऊइत्येवकालोऽङ् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवंसंज्ञो
भवति । उकालो ह्रस्वः, दधि मधु । उकालो दीर्घः, कुमारी गौरी । ऊकालः, प्लुतः देवदत्ताङ्
अन्वसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आल्लयः प्रल्लयः ।
“ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” इति तुग् न भवति । अङ्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थे प्रक्षयः
प्ररक्षयः । ह्रस्वाश्रयस्तुग् मा भूत् तितउच्छ्रम् । “दीर्घात्” (अ०सू० ६।१।७५) “पदान्ताद्वा”
(अ०सू० ७।१।७६) इति विभाषा तुग् मा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । “ह्रस्वो नपुंसके प्रा-
तिपदिकस्य” (अ०सू० १।२।४७) । “अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः” (अ०सू० ७।४।२) “वाक्यस्य
देः प्लुत उदात्तः” (अ०सू० ८।२।८२) ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्थाने
पेदितव्याः । वक्ष्यति “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (अ०सू० १।२।४७) रै अतिरि, नौ अतिरु,
गो अपरु । अच इति किम्, सुधाग् माह्वानकुलम् । “अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः” (अ०सू० ७।४।२)
चोषते, धूपते । अच इति किम्, भिघते, छिघते । “वाक्यस्य देः प्लुत उदात्तः” (अ० सू०
८।२।७२) देवदत्ताङ्, यज्ञदत्ताङ् । अच इति किम्, अग्निचोऽङ्, सोमसूङ् । तकारस्य
मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्तते । इह मा भूत् । घौः, पन्थाः, सः,
धुभ्याम्, धुभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दाः, स्वरे वर्णधर्म्मं लोकवेदयोः प्रसिद्धा ॥ इह तद्-
गुणोऽपि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो योऽङ् स उदात्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति ॥ श्रुति-
प्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् ।
तालवाद्रिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते । तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नो-
ऽङ् स उदात्तसंज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणो गात्राणामायामो निग्रहो भवति, रक्षता अ-
स्मिन्धता स्वरस्य, संवृततता कण्ठविवरस्य । ये, ते, के । उदात्ताप्रदेशा “आद्युदात्तश्च” (अ०
सू० ३।१। ७) इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽङ् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने स्थाने नीच-
भागे निष्पन्नोऽङ् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्यवसर्गो भवति, मार्दवम्, स्व-
रस्य मृदुता स्निग्धता, कण्ठविवरस्योरुता महत्ता । त्व, सम, मिम, इत्यनुच्चानि, नमस्ते रुद्र
नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशाः । “अनुदात्तौ” (अ० सू० ३।१।४) इत्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽङ् स स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्या-
द्यात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणानेव वर्णधर्मादुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाचौ । तौ समाह्रियेते
यस्मिन्धतस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिष्यम्, कन्या, सामान्यः, क । स्वरि-
ताप्रदेशाः “तित्स्वरितम्” (अ०सू० ६।१।१८५) इत्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र च ज्ञायते कस्मिन्ने उदात्तः कस्मिन्नुदात्तः, कियान् वा उदात्तः, कियान् वा अनुदात्त इति तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वप्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेव स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ताऽपराधर्द्धमात्राऽनुदात्ता, एकध्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽध्यर्द्धमात्राऽनुदात्ता । माणयका ३ माणयकेत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकध्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धौ वैकध्रुत्ये विधीयते । एका ध्रुतिर्यस्य तदिदमेकध्रुति । एकध्रुति वाच्ये भवति । दूरात् संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं संशुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागोऽभेदः तिरोधानमेकध्रुति । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम्, आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यज्ञपन्यूहसामस्तु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकध्रुतिर्विधीयते । जपन्यूहसामानि यज्ञेयित्वा । यज्ञकर्मणि मन्त्राणामेकध्रुत्ये भवति । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्, अपां रेतांसि जिह्यतोऽम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे माभूत् । अजपंश्चिती किम्, ममाने यज्ञो विह्वेष्वस्तु । जपोऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूहस्येति किम्-न्यूहा ओकाराः षोडश । तेषु के चिदुदात्ताः । असामस्त्विति किम्, ए३ विश्वे समग्रिगे द्वाद्वा । सामानि वाक्यविशेषस्यगीतय उच्यन्ते । तथैकध्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वपट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वपट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकध्रुतिर्वा । वपट्शब्देनात्र वौपट्शब्दो लक्ष्यते, वौपट्शब्दस्यैव स्वरविधानम् । यद्येवं वौपट्प्रहणमेव कस्माच्च कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ पद, सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ पद ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकध्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाप्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तुनाथ स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक एकध्रुत्यविधिर्भवति । इमे त्वोर्जंत्वा, इमे त्वोर्जंत्वा । अग्न आयाहि वीतये, अग्न आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम्, अग्निमीळे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये, शन्नो देवीरभिष्टये । (१) व्ययस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्ययस्था च वेदे मन्त्रदले नित्ये त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमेकध्रुत्यमिति ॥

“इच्छासंहितयोराप्यं छन्दो वेदे च छन्दसि”

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति । भाषायामप्येकध्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र “यज्ञकर्मणीति” “विभाषा छन्दसि” च एकध्रुतिः प्राप्ता प्रतिपिद्यते । सुब्रह्मण्यायामेकध्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितस्तत्स्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेघातिषेमेप वृणइवस्य मेने गोरावस्कन्दिन्नहल्याये जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण इवः सुत्यामागच्छ मधवन् । अत्र सुब्रह्मण्यो-

(१) व्ययस्थितेत्यादि, सिद्धमिति. पाठः कश्चिन्नोपलभ्यते ।

मित्योकारस्तिस्वरं स्वस्तिस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (अ० सू० ८।४।६६) इति स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपद्यौ । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वस्तिस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावप्युदात्तौ । मेधातिथेरेति पष्ठयन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे” (अ० सू० १।२) इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (अ० सू० ८।४।६६) इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणद्वयस्य मेन इति समाने पूर्वण । गौरावस्कन्दिधिति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारेति सुयन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्वपदं द्वावुदात्तौ । शपमनुदात्तम् । एवं गौतममुवाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । इवः सुत्यामागच्छ प्रयवन्निति इवः शब्द उदात्तः, सुत्यामित्यन्तोदात्तः । “संज्ञायां समजनिप” इति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ । अन्त्योऽनुदात्तः । मघवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्त्यते ॥

देवग्रहणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुवह्णयायामेव देवा ग्रहणा इति पठ्यते । तत्र पूर्वणं स्वस्तिस्तस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवह्णोः स्वस्तिस्तस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ग्रहणा आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तस्य शेषनिधाते षोडात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्वस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

पृक्श्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । इमे मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तः, मे इति अनुदात्तः, विधिकाल एव विधातविधानात् । तत्पुनः “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (अ० सू० ८।४।६६) इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रश्रुतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वे एते आमन्त्रितनिधातेनानुदात्ताः । माणवकजटिलकेतिप्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहिताग्रहणं किम्, अवग्रहे मा भूत्, इमे मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परोयस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितः परः । उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा मस्तः पृथिविमातरोऽपः । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । “ऊर्द्धिपदाद्यपुन्यै-शुभ्य” (अ० सू० ६।१।१७१) इति । तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति । इमे मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोऽनुदात्तः शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रितं पदादौ तस्माद् निहन्त्यते, “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (अ० सू० ८।१।१८) इति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीतीकारस्य सन्नतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्वरितस्तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकादशप्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्दः । “स्पृशोऽनुदके विन” । (अ० सू० ३।२।५७) धृतस्पृक् । “भजो णिवः” । (अ० सू० ३।२।६२) अ-

धेभाक्, पादभाक् । एकालिति किम् । दर्विः । जागृर्विः । प्रत्ययइति किम् । मुराः । अपृक्त-
प्रदेशा “वेरपृक्तस्य” (अ० सू० ६।१।६७) इत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधार-
यसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोभिधेयवाची । समानाधिकरणः समानाभिधेयः । परमरा-
ज्यम्, उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दास्त्रिका ।
तत्पुरुष इति किम्, पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम्, ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधार-
यप्रदेशाः, “कर्मधारये निष्ठा” (अ० सू० ६।२।४६) इत्येवमादयः (१) ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यते समासशब्दे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति । समास इति समास-
विधायि शास्त्रं गृह्यते । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्रासापघ्नैः” (अ० सू०
२।१।२४) इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत् प्रथमानिर्दिष्टं, तृतीयासमासे तृतीयेति, चतुर्थी-
समासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्ट-
श्रितः, शङ्कुलाखण्डः, दूषदारु, दूकभयम्, राजपुरुषः, अक्षशौण्डः । उपसर्जनप्रदेशा “उपसर्जनं
पूर्वम्” (अ० सू० २।२।३०) इत्येवमादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्तिः, समासे विधीयमाने यन्निष्पत्तिविभक्तिः, द्वितीये
सम्बन्धिनि बहुविभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपू-
र्यनिपाते । पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्यर्थं पञ्चम्या ।
पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदे पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशा-
म्ब्यः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्यम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्या ।
निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्ये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्यौ । निष्क्रा-
तरूप कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्ब्ये । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्ब्यौ । एधं निर्वाणसिः ।
एकविभक्तीति किम्, राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् ? न हि भवति कौशाम्ब्योनिरिति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनोऽर्थशब्दः (२) । अर्थवच्छब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्ज-
यित्वा । इत्थः, कपित्थः, कुण्डम्, पीठम् । अर्थवदिति किम्, बन्, धनमिति । वान्तस्या-
वधेमां भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम्, हन्तेलङ्, अहन्, नलोपः स्यात् । अ-
प्रत्यय इति किम्, काण्डे, कुड्ये । “ह्रस्वो नृपसके प्रातिपदिकस्य” (अ० सू० १।२।४७) इति
ह्रस्वः स्यात् । (३) अनर्थस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेऽप्येतत् । अध्यागच्छति, प्रलम्बते ।
प्रातिपदिकप्रदेशाः, “ह्रस्वो नृपसके प्रातिपदिकस्य” (अ० सू० १।२।४७) इत्येवमादयः ॥

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकमज्ञा भवन्ति ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकमज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वप्रपञ्चसात् कृतस्त-
स्य तद्धितान्तस्य घानेन प्रातिपदिकमज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं निय-

(१) “कर्मधारयप्रदेशाः पुनः कर्मधारयजातीप्रदेशीयेत्येतदेवमादयः” इति वचनिकशब्दपुरस्कृतम् ।

(२) अनर्थकस्यादितः पक्षम्बते-इत्येतत् पाठः कश्चिज्जास्ति ।

(३) अर्थशब्दोऽपि अभिधेय-प्रयोजन-विभक्ति-धनवचनः । तत्र न प्रयोजनवचनोऽप्यभिधायकः ।
न विभक्तिवचनः स्वये विभक्त्यर्थः संज्ञा । न धनवचनः स्वस्याभिधेयस्यार्थवत् । तस्मात् परिशेषा
अभिधेयवचन इत्याह-अभिधेयवचनोऽर्थशब्द इति ।

मार्थम् । कृत्—कारकः, हारकः, कर्ता, हर्ता । तद्धितः—औपगवः । समासः—राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः । समासप्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवत्तः संज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गेऽथे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशेऽलोन्त्यस्याचः । अतिरि कुलम्, अतिलु कुलम् । नपुंसक इति किम्, ग्रामणीः, सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम्, काण्डे तिष्ठतः, कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकप्रहणसामर्थ्यादेकादेशे पूर्वस्यान्तवद्भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति घत्ते । गो इति स्वरूपप्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययप्रहणं स्वरितत्वात् । उपसर्जनप्रहणं तयोर्विनेषणं, गोख्यसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः, शबलगुः । स्त्रियाः, निष्कौशाम्बिः, निर्धारणसिः, अतिसदृशः, अतिशालः । उपसर्जनस्येति किम्, राजकुमारी । स्वरितत्वं किम्, अतितन्त्रीः, अतिलक्ष्मीः, अतिश्रीः । *इयसो बहुव्रीहः प्रतिपेधो यक्तव्यः* । बहुध्रेयसी, विघमानश्रेयसी ॥

लुक्द्वितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीप्रहणमतुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वेण ह्रस्वस्ये प्राप्ते लुक्विधीयते । तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुक्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः, दशेन्द्रः । पञ्चभिः शङ्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशङ्कुलिः, आमलक्याः फलमामलकम्, वकुलम्, वदरम् । तद्धितप्रहणं किम्, मार्गाः कुलं मार्गीकुलम् । लुकीति किम्, मार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येति च । अवन्ती, कुन्ती, कुरुः ॥

इद्गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः, दशगोणिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः, दशसूचिः । स च एवं विषय एव ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति । तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुक्त्वं विधीयते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुक्त्वं भवतः । सप्तम्यर्थं यतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिदेशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । “तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” (अ० सू० १।२।१३) इति । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः, पुँल्लिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः । यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्वज्जनपदे भवतः, पञ्चालाः, कुतवः, मगधाः, मत्स्याः, अह्वाः, वह्वाः, सुहाः, पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सूयः, लवणा यवागुः, लवणे शाकम् । व्यक्तिवचने इति । किम्, शिरीषाणामशूरभवो घामः शिरीषाण्यस्य घने शिरीषवचनम् । “विभाषोपधिघनस्पतिभ्यः” (अ० सू० ८।१।६) इति जत्व न भवति ॥ *हरीतक्यादिपुच्यक्तिः* । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि । *खलतिक्कादिपु वचनम्* । खलतिक्तस्य पर्वतस्यादूरमवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति यत्ते । लुक्त्वर्थं यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतो जातिं वर्जयि-

त्वा । पञ्चालाः रमणीयाः, बहुव्रजाः बहुक्षीरधृताः बहुमाल्यफलाः । गोदौ रमणीयौ, बहुव्रजौ बहुक्षीरधृतौ बहुमाल्यफलौ । अजातेरिति किम्, पञ्चालोः जनपदः, गोदौ ग्रामः । जात्यर्थस्य चार्थ युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बहुव्रजः, गोदौ ग्रामौ रमणीयो बहुव्रज इति । *मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः* । चञ्चाऽभिरूपः, धर्मिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नामालिङ्गसंख्याः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव, न यत्नप्रतिपाद्यम् । यथा आपोः, दाराः, गृहाः, सिकता, वर्षा इति ॥

लुप्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुप्यशिष्यः । योऽयं “जनपदे लुप” (अ० सू० ८।२।८१) “वरणादिभ्यश्च” (अ० सू० ८।२।७९) इति लुप्यच्चे, अयं न वक्तव्यः । किं कारणं योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः सम्बन्धः प्रख्यायते । नैतदुपलभामहे वृक्षयोगाद्यगरे वरणा इति किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्माच्च, “तस्य निवास” (अ० सू० ४।२।६९) “अवूरभवश्च” (अ० सू० ४।२।७०) इति तद्वितौ नैवोत्पद्येते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तेषावश्यकमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं = योगस्य वाचकः स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । इदं प्रति चिन्तयन् क्षत्रियसंबन्धेन जनपदैषु पञ्चालादिशब्दस्ततोऽवसीयते, नायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि रुदिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्तते, प्रधानं समासे किंचित्पदं प्रत्ययस्तव्यदादिः । ताभ्यामर्थवचनमर्थान्निधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । *प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सहस्रतः* । *प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं दूत इति* । तत्पाणिनिराचार्यैः प्रस्थाप्यते । अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यवदिश्यते, शब्दार्थान्निधाने संज्ञाभाविकं, न पारिभाषिकमशक्यत्वात् । लोकत एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न धृतं तेऽपि, राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमाश्रयम् । औपगयमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति गोपशुं नाप्यपत्यमात्रं गोमौ । यत्र लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दो हेतुवतुर्क्यार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्यं भवतः । इहान्ये व्याकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । ‘आन्याप्यादुत्थानादान्याप्याद्य संवेदानात् । एषोऽद्यतनः कालः । अपरे पुनराहुः । ‘अहरभ्यतोद्दराग्रमेषोऽद्यतनः काल इति । तयोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति, । ‘अप्रधानमुपसर्जनमिति’ । तत्पाणिनिराचार्यैः प्रस्थाप्यते लोकतोऽर्थान्वगतेः । यैरपि व्याकरणं न धृतं तेषादुर्दिग्दस्माभिरप्य कंचन्यमिदं शः कृतमिति । नैवं व्युत्पाद्यन्ते । तयोपसर्जने, वयमत्र गृहे ग्रामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यत्र लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन । यद्येवं पूर्वसूत्रं च कालोपसर्जनप्रवर्णनं कस्माच्च

क्रियते, किमर्थो योगविभागः, प्रदर्शनार्थः । अन्वद्भ्योऽप्येवं जातीयमशिष्यमिति । तथाच पूर्वोच्यते परिभाष्यते 'मत्त्वर्थं बहुव्रीहिः,' 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः' । इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिनामायमेकोऽर्थः । तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते, संपन्नो यवः । संपन्ना यवाः । संपन्नो व्रीहिः । संपन्ना व्रीहयः । पूर्ववया द्राक्षणाः प्रत्युत्थेयः । पूर्ववयसो द्राक्षणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम्, देवतो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम्, काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्यर्थं जातिशब्दो, न त्वनेन जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम्, व्रीहियवौ । *संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः* । एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । *सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि । पुनर्दि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । वयं मे गुरुतः ॥

फल्गुनोप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

षकारो द्वयोरित्यनुकर्णार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वा फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे कदा पूर्वं प्रोष्ठपदाः । नक्षत्र इति किम् । फल्गुन्यौ भाणविके ॥

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वसोरेछन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुनक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसु नक्षत्रमदितिर्देवता । नक्षत्र इत्येव । पुनर्वसु भाणविकौ । छन्दसीति किम् पुनर्वसु इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्त्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ॥

तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीतिनिवृत्तम् । तिप्य एकः पुनर्वसु द्वौ तेषां द्वन्द्वो यदर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिप्यपुनर्वसु दृश्येते । तिप्यपुनर्वसोरिति किम् ? विशाखावुराधाः । नक्षत्र इति किम् ? तिप्यत्र भाणवकः पुनर्वसु भाणविकौ तिप्यपुनर्वसो भाणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं विमर्शं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । पुन्यपुनर्वसु । सिद्ध्यपुनर्वसु । द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिप्यस्ती पुनर्वसु येषां त इमे तिप्यपुनर्वसवः । उन्मुष्पास्तिप्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवाऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य मा भूत्, तिप्यपुनर्वसु इदमिति । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवदति' इत्यस्यैतदेव सापेक्षम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविमकौ ॥ ६४ ॥

ममाने रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानामेकविमकौ परत एकशेषो भवति ।

एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकैकानेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्याभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं, तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् ? प्लक्षन्वग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात्, अक्षाः, पादाः, मापाः । एकग्रहणं किम् ? द्विवह्नोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आदेशो मा भूत् । अकविभकाविति किम् ? पयः पयो जरयति । ब्राह्मणान्यां च कृतं, ब्राह्मणान्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्तते । यूनेति सहयोगे वृत्तीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसेना गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः । लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यपथं, पृथकारोऽयधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समानायामावृत्तौ वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यर्थश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । चात्स्यश्च चात्स्यायनश्च चात्स्यौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यचात्स्यायनी । पृथकारः किमर्थः ? भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ । कुरुता सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विज्ञेपो विद्यते ॥

स्त्री पुंसश्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति च सर्वम् । स्त्रीवृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विज्ञेपो भवति । पुंस इवास्याः कार्यं भवति । स्वार्थवद्वयति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । चात्सी च चात्स्यायनश्च चात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विज्ञेपो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटी । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूरी । पृथकारः किमर्थः ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुनोगादाख्यायामित्यपरो विज्ञेपोः । पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यव्ययमल्लिङ्गम् ॥

मातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वस्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । माता च स्वमा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । नपुंसकानपुंसकमाग्रहणे विज्ञेपो अनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुस्लश्च कम्बलः शुक्ला च वृद्धतिमा शुक्ले च यथे तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुस्लानि । अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुस्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते, नैकवदिति । मात्रा मद् यच्चेति शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति पा ॥

श्यशुरः श्यश्रमा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते श्वश्रूणा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्व-
शुरश्च श्वश्रूश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्चशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वानित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वप्रहर्णं सा-
कल्पायं, नित्यप्रहर्णं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । च देवदत्तश्च यौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । *त्यदादीनां
मिथो यद्यत्परे तच्छिष्यते* स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । "पुमान् स्त्रिया" इति पुंसः शेषे
प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणप्रहर्णे सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः ।
ग्राम्यप्रहर्णे किम् ? रुरव इमे । वृषता इमे । पशुष्विति किम् ? ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । सर्वे-
ष्विति किम् ? एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् ? वत्सा इमे । वर्करा इमे । *अनेक-
शफेष्विति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । अदवा इमे ॥

इति धीश्यादित्यविरचितायां काशिकायां तृतीयं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भूयादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू भवति । एष पृथते । स्वं-
र्द्धं स्पर्द्धते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वा-
चार्यसंज्ञाप्रयत्नात् क्रियावचनानामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

(१) भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वायां वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशाः "धातोः" (अ० सू० ३।१।८९) इत्येवमादयः ॥

उपदेशोऽञ्जनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः, शाख्यशक्यानि, सूत्रपाठः, तिलपाठश्च । तत्र योऽञ्जनुनासिकः स
इत्प्रदेशो भवति । एष, स्पर्द्ध । प्रतिशानुनासिक्याः पाणिनीयाः । उपदेश इति किम् ? अत्र आ-
अपः । अजिति किम् ? "आतो मनिन् क्यनिष्पनिपश्च" । अनुनासिक इति किम् ? सर्वस्या-
ऽयो मा भूत् । इत्प्रदेशाः "आदितश्च" (अ० सू० ७।२।१६) इत्येवमादयः ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वस्ति । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य वदन्त्यं हल् तदित्यर्थं
भवति । अ इ उ ण्-णकारः । ऋ ए ऋ-ऋकारः । ए ओ ह्-हकारः । ऐ औ घ्-घकारः । उप-
देश इत्येष । अग्निविन् । सोममुन् । इत्य ण् हलिति द्वितीयमत्र हल्प्रहर्णं सन्त्रेणोपासं

द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्त्तमानानां त्वर्गसंस्कारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते । त्वर्गः । टालसिद्धसामिनात्स्याः वृक्षात्, प्लक्षात् । सकार-जस् प्राहणाः । तस्, थस्-पचतः, पचथः । मकार अपचताम्, अपचतम् । विभक्ताविति किम् ? “अचो यत्,” “ऊर्णाया युस्,” “रूपादिभ्यः इनम्,” “किमोऽत्” । “इदोऽत्” इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । “इदमस्यमुः” (अ०सू० ५।३।२४) इत्युकाराऽनुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते ॥

आदिर्जिदुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्त्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । जि द् दु इत्येतेषां समुदायानामादित्वो वर्त्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिश्वा मिन्नः । जिधृषा छष्टः । जिष्ठिदा क्षिण्णः । जिह्वी इद्धः । दुवेष्ट येपथुः । दुओश्चि दवयथुः । हुवचप् पक्त्रिमम् । हुवप् उप्त्रिमम् । हुक्नु कृत्रिमम् । आदिरिति किम् ? पट्टयति, फट्टयति । उपदेश इत्येव निकारीयति ॥

यः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

पकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । “शिलिपि प्लुन्,” नर्त्तकी, रजकी । प्रत्ययस्येति किम् ? षोडः, पडिकः । आदिरित्येव “अविमहोऽपिच” । अविपः, महिपः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

षवर्गत्वर्गौ प्रत्ययस्यादौ इत्संज्ञौ भवतः । “गोत्रे कुआदिभ्यश्चकञ्” कौत्रायन्यः । छस्य ईपादेशो वक्ष्यति । जस् प्राहणाः । इत्स्यान्तदेशो वक्ष्यति । “शाण्डिकादिभ्यो ज्यः” शाण्डिक्यः । ट्यर्गं “चरेष्टः” कुरुचरी, मद्रचरी । टस्य इकादेशो वक्ष्यति । “सप्तम्यां जनेर्देः” उपसरजः, मन्दुरजः । ढस्यैयादेशो वक्ष्यति । “अन्नाणः” आन्नः । पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । “तेन वित्तद्विजुष्णुपूचणपौ” केशपुष्णुः, केशचणः । “अवात्कुटारचव” “नते नासिकायाः संज्ञायां षीट्प्रनाटञ्चटच,” अबट्टीटः । आदिरित्येव, “कम्मणि घटोऽट्च” कर्मटः ॥

लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥

सहितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारफवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति । लका-
र-“ल्युट् च” चयनम्, जयनम् । शकार-“कर्त्तरि णप्” भवति । कवर्ग-“कक्तवत् निष्ठा” भुक्तः, भुक्तवान् । “प्रियवगे घदः खच्” प्रियवदः, घदवदः । “गलजित्स्यश्च रल्लुः” गलाल्लुः, जिप्पुः, नूप्पुः । “मज्जमासमिदो धुरच्” मज्जुरम् । “टाडसिद्धसामिनात्स्याः” वृक्षात्, प्लक्ष्म्य । अतद्धित इति किम् ? चूडालः, लोमशः, कर्णिकः ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा धेवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् आदिर्जिदुडव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्यावाच्येन प्रज्ञो लक्ष्यते । यथासंख्ये यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यनुदेशः । यथादुष्टार्थत इत्यर्थः । समानां समसंख्यानां ममपरिपठितानामनुदेशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममनुदेशिभिर्लुदेशिनाः संबध्यन्ते । “तद्रीतात्प्रातुरवर्गमनोऽववारादृक्छन्दस्यरुः” । (अ०सू० ४।३।१४) प्रथमात्प्रथमो द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि, तौदेय, शाखाहुरीयः, धार्मतेयः, कौशरायः । समानामिति किम् “पक्ष्मणेत्यभूताख्यानभागोऽप्यामु प्रतिपर्यनवः” । (अ०सू० १।४।१०) लक्षणादयम्वतारोऽर्थाः । प्रत्यादयः । सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनी-

यसंज्ञा भवति । इह कस्मात् भवति । “वेशो यज्ञादेर्मंगाद्यल्” । (अ० सू० ४।४।१३१) “ख च” (अ० सू० ४।४।१३१) इति । स्वरितेन लिङ्गेन ययासंख्यं, यत्र नेप्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । “स्वरितेनाधिकारः” इति स्वरितग्रहणे पूर्वणापि संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्येभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः, तेन चिन्हेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनिर्यागः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरग्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । प्रत्ययः, धातोः, व्याप्रातपदिकात्, अङ्गस्य, भस्व, पदस्य ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते । अनुदात्तेता ये धातवो हिंस्य तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तेभ्यः आस आस्ते । वम् वस्ते । हिङ्गः खल्वपि, पूह् सूते, जौह्येते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

“हः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” (अ० सू० ३।४।६९) इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिषादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति । भावे ग्लायते भवता, मुच्यते भवता, आस्यते भवता । कर्मणि क्रियते कष्टः, हियते भारः । कर्मकर्त्तरि ल्युते केदारः स्थयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियायाच्चा, व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः । कर्मव्यतिहारः । तद्विनिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते, व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहार इति किम् ? लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं, “शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” (अ० सू० १।३।७९) इति ॥

न गतिर्हिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिपिच्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थेभ्यः, व्यतिर्हिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति । *प्रतिपेधे हसादीनामुपसंज्यानम्* । व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपशन्ति । *इतरेतरप्रतिपेधः* । संप्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाश्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येदमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । *परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्* । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेरिङः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्त्तरिति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाङ्गित आत्मनेपदं विधीयते । नेः परस्माद्विश आत्मनेपदं भवति । निरिङान्ते । नेरिति किम् ? प्रविशति । “यदागमस्तद्वग्रहणेन गृह्यन्ते” । तेनादा गाम्नि व्यग्रधानम्, न्यरिङात् । नेरुमगम्य ग्रहणम् । “अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यं” इति । गम्मादिद् न भवति । मधुनि विनान्ति अमराः ॥

परिग्रह्येभ्यः क्रियाः ॥ १८ ॥

“इमीन् द्रव्यविनिमये” इतिवाक्यंभिप्राये क्रियापदे मिश्रात्मनेपदम्, अकर्त्तृभिप्राया-

भोऽयमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अव-
क्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति । बहुवि क्रीणाति वनम् (१) ॥

विपराध्यां जेः ॥ १६ ॥

त्रेपात्कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाध्यायेतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वि-
जयते, पराजयते । विपरादाब्दावुपसर्गो गृह्यते साहचर्यात्, तेनेह न भवति । बहुवि जयति
वनम् । परा जयति सेनेति (२) ॥

आडेो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आङ्पूर्वादृदातेरास्यविहरणे वचमानादात्मनेपदं भव-
ति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । *आस्यविहरणसमाभ-
क्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः* । विपादिकां व्याददाति, कृलं व्याददाति । *स्याङ्कर्म-
काचेति वक्तव्यः* । इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

‘क्रीडु विहारो’ । एतस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवंपूर्वाङ् आङ्पूर्वाद्यात्मनेपदं भवति । अ-
नुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आहः खल्वपि, आक्रीडते । *समोऽकृत्ते इति वक्तव्यम्* ।
संक्रीडन्ति शकटानि । समासाहचर्यादन्वादिस्पर्शो गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न
भवति । माणवकमनुक्रीडति । *आगमेः क्षमायात्मनेपदं वक्तव्यम्* । क्षमा—उपेक्षा, का-
लहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । *शिक्षेर्ज्ञासायाम्* । विद्यासु शि-
क्षते । *आशिपि नाथः* । सर्पिषो नायते, मधुनो नायते । आशिपीति किम्, माणवक-
मनुनायति । *इरतेर्गताच्छौल्ये* । पैतृकमन्त्रा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गत-
ताच्छौल्य इति किम् ? मातुरनुहरति । *किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम्* ।
अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम्, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे, अप-
स्किरते घाऽऽश्रयाधी । हर्षादिष्विति किम् ? अपस्किरति कुमुदम् । *भाडिनुप्रच्छयोऽपसंख्या-
नम्* । आनुते गृगालः । आष्टुच्छते गुल्मः । *शप उपलम्भन इति वक्तव्यम्* । घा-
चा शरीरस्पर्शानमुपलम्भनम् । देयदत्ताय शपते, यजुदत्ताय शपते । उपलम्भन इति
किम्, शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अव ॥ वि इत्येवंपूर्वाङ् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठने,
वितिष्ठते । *आहः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम्* । अस्ति संकारमात्रमातिष्ठते, आगमो
गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वामिप्रायरूपेण प्रकाशने, स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । विवा-
दपदनिर्गता लोके स्थेय इति प्रसिद्धमन्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्या-
यां ॥ तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत्, तिष्ठते कन्या छायेभ्यः, तिष्ठते वृषली प्रा-
मपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्प्रात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम्—त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते, मत्ता-
व्य कणादिषु तिष्ठते यः ।

उदेऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वांसिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वचमानादात्मनेपदं भवति । कर्मसाधः क्रियावाची अन्-

(१) बहुवि वनम् क्रीणातीत्यन्वयः । बहुवि=बहुवचिकम् ।

(२) परा हेन । जयतीत्यन्वयः । परा=इडाङ् ।

ध्वंताविशिष्टक्रियावचनांसिष्टतेरात्मनेपदं भवति । गेह उचिष्ठते, कुटुम्बे उचिष्ठते । तदर्थं य-
तत इत्यर्थः । *उद् ईहायामिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । अस्माद् ग्रामात् शतमुचिष्ठति ।
शतमुत्पद्यत इत्यर्थः । ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति
किम् ? आसनादुचिष्ठति ।

उपात्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वांसिष्टतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रया मार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । *उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रीकरणपथि-
प्तिवति वाच्यम्* । देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते । सङ्गतिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मि-
त्रकरणे महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसङ्गतिकरणयोः को विशेषः ? सङ्गतिकरणमुपश्लेषः ।
तद्यथा गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः । पयि—अयं
पन्थाः स्वप्नमुपतिष्ठते । *वा लिङ्सायामिति वक्तव्यम्* । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उप-
तिष्ठतीति वा ।

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्त्तते । उपपदवाच्यं तिष्ठतेरकर्मकाद्यकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्दु-
ष्कमुपतिष्ठते, यावदौदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयत
इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ।

उद्भिभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते । उद्भि इत्येवपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति ।
उत्तपत्ते, वितपते दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव, उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, वितपति
पृष्ठं सविता । *स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्* । उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पा-
णिं, वितपते पृष्ठम् स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, अद्वैतमुत्तिमतस्वाङ्गमिति । किं तर्हि,
स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति, देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्भिभ्यामिति किम् ?
निष्ठपति ॥

आङो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते 'यम उपरमे, 'हन हिंसामत्योः' इति परस्मैपदिनौ । ताम्न्यामकर्मक-
क्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति, आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । हनः
खल्वपि, आहते गृपळे पादेन । *स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्* । आयच्छते पाणिम्, आहते
शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति आह-
न्ति शिरः परकीयमिति ॥

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिथ्रुचिदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते । शेषात् कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वेभ्यो गमि, ऋच्छि, प्रच्छ, स्वर-
रति, अर्ति, ध्रु, विदि इत्येभ्योऽ कर्मकेभ्यो घातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते, समृच्छ-
ते, संपृच्छते, संस्वरते, संकल्पा अस्य समरन्त । अतर्लङि छ्तेः "सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च" (अ०
सू० ३।१।९६) इत्यङ्गदेशः । तत्र परस्मैपदेभ्येत्येतन्नाश्रीयते "बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपि"
(अ० सू० ६।१।९६) इत्याद् प्रतिपिष्यते । "ऋदशोऽङि गुण" (अ० सू० ७।१।९६) इति
गुणः, समरन्त, संशृणुते, संविचे । ऋच्छेरभादेशस्य ग्रहणम्, समृच्छिष्यते । 'अत्यादेश-
स्यत्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अतिरुभयत्र पठ्यते, 'ऋगतिप्रापणयोः' इति भ्वादी, 'ऋ सु
गतौ' इति जुहोत्यादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । विदेर्ज्ञानाधेस्य ग्रहणं, परस्मैपदि-
भिर्गमादिभिः साहचर्यात् लाभाधेस्य स्वरितित्त्वादुभयतोभाषस्य । *दृशेति वक्तव्यम्* ।
संपश्यते । अकर्मकादित्येव ग्रामं संपश्यन्ति ॥

निसमुपविश्यो हः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि, सम्, उप, वि, इत्येवंपूर्वाद् ह्यतेर्दातोरात्मनेपदं भवति । निह्यते, संह्यते, उपह्यते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्यत्र हि त्रित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । *उपसर्गादस्यत्युद्योवां वचनम्* । निरस्यति, निरस्यते । समृहते, समृहति ॥

स्पर्द्धायामाहः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आर्द्धपूर्वाद् ह्यतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धां संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव । महो मल्लमाह्वयते छात्रच्छात्रमाह्वयते । स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्द्धायामिति किम् ? गामाह्वयति गोपालः ॥

गन्धनाद्वक्ष्यपणसेधनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात् करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं सूचनम् । तथा हि, वस्तु गन्ध अदूर्वेने, अदूर्दं हिंसायाम्, इति चुरादौ षड्यतं । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेधनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साहसिकं कर्म । प्रतियत्नः सतो गुणान्तराऽऽधानम् । प्रकथनं प्रकथनं कथनम् । उपयोगो धर्म्मोद्विप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कृष्टे, उदात्तकृष्टे । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे ज्येनो वर्त्तिकामुदाकृष्टे । भर्त्सयतीत्यर्थः सेधने गणकानुपकृष्टे, महामाशानुपकृष्टे । सेवत इत्यर्थः । साहसिक्ये परदारान् प्रकृष्टे । तेषु महसा प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रतियत्ने एधो दक्षस्योपकृष्टे, काण्डं गुडस्योपकृष्टे । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । पट्टीमुटी करोतेः प्रतियत्न एव विधायेते । प्रकथने गायः प्रकृष्टे, जनापवादान् प्रकृष्टे । कप्रपणं कथयतीत्यर्थः । उपयोगे शतं प्रकृष्टे, सहस्रं प्रकृष्टं । धर्म्मायं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किं कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिकं, तमभिवभूव, न तेन पराजित इति वा । प्रसहन इति किम् । अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मणो आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्रोष्टा विकृष्टे स्वरान्, ध्याक्षो विकृष्टे स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम्, विकरोति पयः ॥

अकर्मकाश्च ॥ ३५ ॥

वेः, कृञ इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । विकृन्ते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वलगन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकृन्ते । निष्फलं घेष्टन्त इत्यर्थः ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणशानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

प्राप्ते प्रापणेऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । प्राप्ते प्रापणे इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सन्त्यु । सम्माननं मृज्जनम् । नयते धावीं लोकायते । धावीः तत्सन्ध्यादाधायोऽपि धावी, ॥ लोकायते दाक्षे पदार्थाग्रयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्याप्य-

मानाः सम्मानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सृज्यमुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्क्षिप-
तीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति । यथा
न उपनेता स्वयमाचार्यः सम्पद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्योर्बुद्धिं माणवकमा-
त्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्थं लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनो-
तीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो ध-
र्म्मोऽपि विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । घमांघ्र्यं शतं विनियुक्तं इत्यर्थः ।
पृतेष्विति किम् अज्ञां नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतरात्मनेपदं भवति ।
शरीरं प्राणिकायः, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते, मन्युं विनयते । कर्तृस्थ इति
किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीर इति किम् गृहं विनयति, यादां विन-
यति । कर्मणीति किम्, बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वयेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रति-
धन्यः । सर्गं उत्साहः । तायने रुक्मीता । वृत्तौ तावत् । ऋक्षस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रति-
हन्यत इत्यर्थः । पशुष्वित्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्गं । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सह्यत
इत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । रुक्मीतीभवन्तीत्यर्थः । पृतेष्विति किम्,
अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेवृत्त्यादिष्वयेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं
भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमाय सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति ।
उपक्रमते, पराक्रमते, उपपराभ्यामिति किम् (१) सक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येष, उपक्रामति,
पराक्रामति ॥

आङ उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमन्त आदित्यः, आक्रामते
चन्द्रमाः, आक्रमन्ते ज्योतीर्षि । उद्गमन इति किम् आक्रामति माणवकः कुतपम् । *ज्योति-
रुद्गमन इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणेष्वर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणे विशेषः । सुन्दु वि-
क्रमते, साधु विक्रमते । अद्यादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरण
पृथ पठ्यते 'क्रमु पादविशेष' इति तथाप्यनेकार्थत्वाद्वादात्तनामेवमुक्तम् । पादविहरण इति किम्,
विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ
भरतः । क्व चानर्थोऽस्तुत्यार्थता । आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम्
समर्थाभ्यामिति किम्, पूर्वेषुः प्रक्रमति, गच्छतीत्यर्थः । अपरेषु पराक्रमति आगच्छतीत्यर्थः ।
अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्माच्च भवति, वृत्त्यादिष्वहणं तत्रानुवर्त्तते, ततोऽन्य-
त्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

(१) उपपराप्राप्तिरिति । उपसर्गनियमः किमर्थमित्यर्थः । सक्रामतीति । *क्रम. परस्मैपदेषु*
इति दर्शयति ।

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदे वा भवति ।
क्रामति । अनुपसर्गादिति किम्, संक्रामति ॥

अपह्नवे झः ॥ ४४ ॥

भेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं भवति । अपह्नवो-
अपह्नुह्नुतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्नवो वर्त्तते न केवलः । शतमपजानीते, सहस्रमपजा-
नीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नव इति किम्, न त्वं किञ्चिदपि जानासि ॥

अकर्मकाश्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये हि “अनुपसर्गाञ्ज्” (अ०सू० १।३।७६) इति वक्ष्य-
ति । जानातेरकर्मकाश्चकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानाते, मधुनो जा-
नाते । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ज्ञानपूर्विकायां
प्रयुक्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे”, (अ०सू० २।३।६१) इति पट्टी विधीयते ।
सर्पिषो जानाते, मधुनो जानाते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्,
स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

श इति वर्त्तते । सक्कर्मकार्थमिदम् । स, प्रति इत्येयम्पूर्वाजानातेरनाध्याने वर्त्तमानादा-
त्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते, सहस्रं संजानीते । शतं प्रति-
जानीते, सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति किम्, मातुः संजानाति, पितुः संजानाति ।
उत्कण्ठते इत्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयज्ञविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु तस्य वदतेरात्मनेपदं भवति । भा-
सनं दीप्तिः । वदते चार्थी लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः ।
उपसंभाषा उपसान्त्वनम्, कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने सम्यगवबोधः । वदते
चार्थी लोकायते, जानाति वदितुमित्यर्थः । यत्न उत्साहः, क्षेत्रे वदते, गेदे वदते । तद्विषय-
मुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतिनां नामतिः क्षेत्रे विवदन्ते, गेदे विवदन्ते विमतिपतिता
विचित्रं भाषन्ते इत्यर्थः । उपमन्त्रणं गृहस्थुपच्छन्दनं कुलभार्यामुपवदते, परदारानुपवदते,
उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतन्विति किम् यत्किञ्चिन् वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

यद् इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्त्तमानाद्ददतेरात्मनेपदं भव-
ति । ननु ‘यद् व्यक्तायां वाचि’ इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन । प्रसि-
द्धपक्षेप्रवृत्त्यर्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः । तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् ।
संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः, संप्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तवाचामिति किम्, संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ।
समुच्चारण इति किम्, ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद् इति व्यक्तवाचामिति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद्ददतेरकर्मकाद् व्यक्तवाचिविषयादात्मनेपदं
भवति । अनुवदते कठः कलापस्य, अनुवदते मौनः पौष्पलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा क-
लापाऽर्थायानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्, पूर्वमेव यदुद्दिष्टमनुवदति ।
व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति रीणा ॥

विषांभा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति, च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्तमानादहतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिपेधेन विरुद्धं वदन्तात्यर्थः । विप्रलाप इति किम्, संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारण इत्येव । क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

अवावुग्रः ॥

“गृ निगरण” इति मुदादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु “गृ सञ्च” इति ऋषादिपठितस्य तस्य ह्यपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । “शेषात्” (अ० सू० १।३।७८) इति परस्मैपदे प्राप्ते, अवपूर्वाद्भिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते, अवगिरते, अवगिरते ? अवादिति किम्, गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वर्तते । संपूर्वाद्भिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । वत्तं संगिरते, नित्यं सञ्च संगिरते । प्रतिज्ञान इति किम्, संगिरति प्राप्तम् ॥

उदञ्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुच्चरते कुटुम्बमुच्चरते, गुरुवचनमुच्चरते, उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम्, चाप्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते । तया चरतेरर्थद्वारको योगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम्, उभौ लोकौ संचरति इमे चासु य देवल । यद्यप्यत्र तदर्थयोगः सेभवति तृतीया तु न ध्रुवत इति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

‘दाण् दाने’ परस्मैपदी ततः संपूर्वाच्चतृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेच्चतृतीया चतुर्थ्यर्थं भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थं स्यात् । यक्षत्र्यमेवैतत् । अशिष्टव्यवहारं तृतीया चतुर्थ्यर्थं भवतीति यत्तद्व्युत्पन्नम् । दास्या संप्रयच्छते, वृषल्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् दास्ये ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थं इति किम्, पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रसङ्गेन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे षष्ठौ न पञ्चमौ ॥

उपाधमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणिप्रदणविशिष्टमिह स्वकरणे गृह्यते, न स्वकरणप्राप्तम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरण इति किम् देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

आथस्मृद्दृशां सनः ॥ ५७ ॥

ना ॥ स्मृ दृश् इत्येतेषां मध्वन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानतेः “अपहृये ण” इति त्रिभिः स्मृतेरात्मनेपदं विहितं, अदृशोरपि, “समो गम्यच्छ” (अ० सू० १।३।१९) इत्यत्र विहिते तस्मिन्विषये “युयंवात्मन” इत्येव सिद्धमात्मनेपदं, ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतः पुनरप्राप्त एव विधानम् । धम्मं जिज्ञासते, गुरुं शुश्रूषते, गृहं सुस्मर्यते, गृहं दिदृक्षते । गन इति किम्, जानाति, धृणोति, स्मरति, पश्यति ॥

जानोषः ॥ ५८ ॥

युयं वांगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिद्धयते । अनुपूर्वाजानातेः मध्वन्तादात्मनेपदं न भ-

वति । तथा च सति स्वर्गकर्मस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्मे जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्म्यां भुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवैवाच्युणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुभ्रपति । उपमगं प्रहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देवदत्तं प्रति शुभ्रपते ॥

शदः शितः ॥ ६० ॥

‘शदल्लु शातने’ परस्मैपदो तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शिद्रावा शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते, शीयेते, शीयन्ते । शित इति किम्, अशत्स्यत्, शत्स्यति, शिशत्सति ॥

श्रियतेलुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

‘मृह प्राणत्यागे’ । हिस्वादात्मनेपदमश्रु सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । श्रियतेलुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत, मृपीष्ट । शितः खल्वपि । श्रियेते, श्रियन्ते । नियमः किमर्थः, मरिष्यति, अमरिष्यत् ॥

पूर्वघत् सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुः, आत्मनेपदो तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति । अनुदात्तहित आत्मनेपदम्, आस्ते, गेते । सन्नन्तादपि तदेव निमित्तम् । आसिसिषते, शिशयिषते । नेर्विशः, निविविषते । आङ् उद्गमने, आक्रमते, आचिर्कसते । इह न भवति । शिशत्सति, मुमूर्षति । नहि शदिश्रियति-मात्रमात्मनेपदनिमित्तं, किं तर्हि शिद्राद्यपि तथेह नास्ति । यस्य च पूर्वग्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्तम् । अनुविकीर्षति, पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवं कृतं लिङ् समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आङ्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमाम्प्रत्ययः । आम्प्रत्ययस्यैव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षाचक्रे, ईहाचक्रे । यदि विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुञ्जाचकार, उदुञ्मचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयमनेन श्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् । पूर्ववदिति वक्षते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति । कृज इति किम् । ईक्षामास, ईक्षावभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता “कृजानुप्रयुज्यते लिटि” (अ० सू० ३।१।४०) इत्युच्यते । कृजिति प्रत्याहारग्रहणे तत्र विज्ञायते । क सेनिविष्टानां प्रत्याहारः । अमृततद्भावे “कृञ्चन्तियोगे संपघकनंरि च्चिः” (अ० सू० १।४।१०) इति कृजाम्नादादरस्य यावत् “कृजो द्वितीयतृतीया” (अ० सू० १।४।१८) इति अकारः ॥

श्रोषाम्यां युजेरयंशपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत्, तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र उप इत्येवैवाच्युणोतेः युजेरयंशपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुज्कं उपयुज्कं । यज्ञपात्रेष्विति किम् । इन्द्रे न्यञि पात्राणि प्रयुज्कं । *स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति यत्तद्व्यम्भः । उपयुज्कं, नियुज्कं । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुज्कं ॥

समः षणुयः ॥ ६५ ॥

षणु तेजने परस्मैपदो ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । “समो गम्यृच्छि” (अ० सू० १।३।२९) इत्यत्रैव कस्मात्प्र पठितः । अकर्मकादिनि तत्र वक्षते । सैःशुने शम्भम्, मत्पुत्राते, सैःशुयते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । अस्मादनवनेऽपालने वत्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते । अनवने इति किम् । भुज्येयमभिप्राहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य 'भुजो कौटिल्य' इत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

गेरणी यत्कर्मणौ चेतस कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

"जित्च" (अ० सू० १।३।७४) इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायायोऽयमारम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अणौ यत्कर्म णौ चेतदेव कर्म, न पुत्र कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्याने वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दशयते राजा स्वयमेव । गेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपलकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेदग्रहणं । समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति भूत्रेण । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्वयमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तंति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्याने इति किम् । स्मरति वनगुलमस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुलमः स्वयमेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थोयमारम्भः । तथा च रुद्दिः कर्तृस्थक्रियः, रुद्दिः कर्तृस्थभावक उदाहृतः ॥

मीस्थार्होऽतुभये ॥ ६८ ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायायोऽयमारम्भः । विभेतेः स्मयतेऽप्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लभ्यस्वाच्यस्ततश्चेद्वयं भवति । भयग्रहणमुपलक्षणार्थं विस्मयाऽपि तत् एव । जटिलो भीषयते, मुण्डो भीषयते, जटिलो विस्मापयते, मुण्डो विस्मापयते । हेतुभय इति किम् । कुञ्चिकयेन भाषयति, रूपेण विस्मापयति । अत्र कुञ्चिका भयस्य करणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्चयोः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायायोऽयमारम्भः । गृधु अभिरुद्रक्षायां, चक्षु गताचित्येत्योपपन्त्ययोः प्रलम्भने वत्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भने विस्मयादने मिथ्याफल्गुत्वानम् । माणवर्कं गर्धयते, माणवर्कं वञ्चयते । प्रलम्भने इति किम् । श्वाने गर्धयति । गर्धनमन्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहस्तीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायायोऽयमारम्भः । लोङ् श्लेषणे इति दिवादौ पठ्यते । लो-श्लेषणे इति च प्रतापो । विदोषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियो ण्यन्तात्सम्मानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, च-शब्दाद् प्रलम्भने च । सम्माननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्याभाजनम् । जटाभिरालापयते । पूजां ममधिगच्छतीत्यर्थः । श्वेनो वत्सिकामुल्लापयते । न्यवचरोतीत्यर्थः । प्रलम्भने । कन्त्वामुल्लापयते । विस्मयादयतीत्यर्थः । "विभाषा मीयोः" (अ० सू० ६।१।६१) इति याऽऽप्त्यै विधीयते । तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । क्यप्रस्थितविभाषा हि सा । सम्माननादिनिति किम् । शाल्यमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

णेरिति वृत्तिः । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ण्यन्तात्करोतेर्मिथ्योपपदादात्मनेपदे भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदे मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टममहृदुच्चारयतोत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् । पदं सुष्ठु कारयति । कृज इति किम् । पदे मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् । पदे मिथ्या कारयति । सहृदुच्चारयति ॥

स्वरितश्रितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

णेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्रं परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो नितश्च तेभ्य आत्मनेपदे भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति क्रियायाः फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तद्येत्कर्तुं कारवाच्यस्य भवति । यजते, पचते । नितः खल्वपि । सुनुते, कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति । कर्त्रभिप्राय इति किम् । यजन्ति याजकाः, पचन्ति पाचकाः, कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि वृक्षिणा श्रुतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाददः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वृत्तिः । अपपूर्वाद्भूतः कर्त्रभिप्रायं क्रियाफले आत्मनेपदे भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायाऽपवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति वृत्तिः । णिजन्तादात्मनेपदे भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । यट् कारयते, ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । कट् कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वृत्तिः । सम् उद् आह इत्येवपूर्वायमः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदे भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । ग्रीहान् संयच्छते । भारमुपच्छते । वस्त्रमापच्छते । अस्त्रमापच्छते । आहपूर्वादकर्मकादाहो यमहन इति सिद्धमेधात्मनेपदे अकर्मकार्षमिदं पुनर्ग्रहणम् । अग्रन्थ इति किम् । उपच्छति चिकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । संयच्छति, उपच्छति, आयच्छति ॥

अनुपसर्गाञ्जः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वृत्तिः । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदे भवति । गां जानाते, अश्वं जानाते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोके तं प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्राय इत्येव । देवदत्तस्य गां जानानि ॥

विभाषापपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितश्रित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले श्रोतिते विहिते तदुपपदेन श्रोतिते न प्राप्तोतीति वचनमारभ्यते । समोपे ध्रुवमाणे शब्दान्तरमुपपदे, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपदे भवति । स्वं यजे यजते स्वं यजे यजति । स्वं कटे वरोति, स्वं कटे कुरुते । स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चमूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनिषयः कृजो, न परस्मैपदनिषयः । सन्त्ययनः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येन विशेषणेनात्मनेपदमुच्यते ततो यदन्यस्य शेषः । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे भवति शेषादेव नान्यस्मान् । अनुदात्तं हिन आत्मने पदमुच्यते । आम्ने, ततोऽन्यत्र परस्मैपदे भवति । याति, याति । नेरित आत्मनेपदमुच्यते । निविनते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् । याचि-

श्रुति, प्रविशति । कर्त्तरीति किम् । पच्यते, गम्यते । कर्मकर्त्तरि अस्मात्परस्मैपदं न भवति ॥ पच्यते ओदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इति द्वितीये कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदे, कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतरात्मनेपदे विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति, पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिपप्रेरणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि प्रति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्रावहः ॥ ८१ ॥

यद्वा प्रापणे स्वरितेत्, तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्वाहतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परैर्मृषः ॥ ८२ ॥

मृष सितिक्षायां स्वरितेत्, तद्वस्तुधैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति, परिमृष्यतः परिमृष्यन्ति । परैरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि कंचिदग्राणुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

ध्याङपरिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । धि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्भ्रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाद्य ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्भ्रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति, यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र रमिः । वृथयोगकरणसुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वर्त्तते । पूर्वोण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । उपपूर्वाद्भ्रमतेः रकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपरमते । निवर्त्तत इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रदुक्षुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥

णिवधेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुधयुधनश जने इङ् प्र द्बु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति, बोधयति, नारायति, जनयति अध्यापयति, प्रावयति, द्रावयति, ग्रावयति । येऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाश्चित्तत्कर्त्तृकादित्येवं सिद्धे वचनमिदमवित्तवत्कर्त्तृकार्थम् । बोधयति पद्मम्, बोधयन्ति काष्ठानि, मानयति दुःखम्, जनयति सुखम् । येऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगणचलनार्थेभ्य इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते, प्राप्नोतीति गम्यते । गमो द्रवति, विह्वलं पत इत्यर्थः । कुण्टिका भवति, म्यन्दत इत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलने कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति, आशयति, भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति चोपयति कम्पयति । अयमपि योगः सकर्मकार्थः । अचित्तवत्कृत्यार्थश्च । *अदेः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । अत्ति देवदत्तः, आदयते देवदत्तेन ॥

अणचकर्मकाश्चित्तवरकर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकाश्चित्तवत्कृत्यश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । ज्ञेते देवदत्तः, ज्ञाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति केचिन् प्रत्युदाहरन्ति, तद्व्युक्तम् । हेतुमण्णिचो विधिः प्रतिपेधोऽपि प्रत्यासत्तैस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं ॥ प्रत्युदाहरणम् । आरोहयमाणं प्रयोजयति, आरोहयते । अकर्मकादिति किम् । कटं कुर्वानं प्रयोजयति कारयते । चित्तवत्कर्मकादिति किम् । शुष्यन्ति ग्रीहयः, शोषयते ग्रीहीनातपः ॥

न पादभ्याम्यसपरिमुह रुचि नृति च द व सः ॥ ८९ ॥

पूर्यण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिपेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव, न प्रतिपिद्यते । पादमि आढ्यम आढ्यम परिमुह रुचि नृति वद वस इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिश्चेश्चैत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिबतिनिगरणार्थः । दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । एषां परस्मैपदं न भवति । पा पाययते । दमि दमयते । आढ्यम आयायते, 'यमोऽपरिवेषणे' (ग०सू०) इति मित्संज्ञा प्रतिपिद्यते । आढ्यस आयासयते । परिमुह परिमोहयते । रुचि रोचयते । नृति नर्तयते । वद वादयते । वस वासयते । *पादिषु धेट् उपसंख्यानम्* । धापयते शिशुमर्कं स्मृती ॥

वा फ्यपः ॥ ९० ॥

"लोहितादिडाभ्यः क्यप्" (अ०सू०३।१।१३) इति वक्ष्यति, तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपदं भवति(१) । लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन मुरते क्यमात्मनेपदं लभ्यते । यायताऽनुदात्तञ्जित् इत्येवमादिना प्रकरणेन तन्निवृत्तम् । एते संहि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पिते विधीयते, तथानन्तरं परस्मैपदप्रतिपेधेन सन्निधापितमिह संवध्यते । तेन मुक्ते ज्ञेयान् कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥

घृदुभ्यो लुटि ॥ ९१ ॥

पेरयेव । घृतं दीप्तौ तस्माद्वर्णान्नुदात्तोऽपि हृपूर्वयन्तास्तर्धेव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यो भवति । अनुदात्तेत्वाभित्यमेवात्मनेपदं प्राप्ते घृतादिभ्यो लुटि वा परस्मैपदं भवति । व्यघृतं व्यघोतिष्ठ । अलुग्नं, अलोतिष्ठ । लुटिति किम् । घोतते ॥

घृदुभ्यः स्यसमोः ॥ ९२ ॥

घृतादिष्वेव घृतादयः पठ्यन्ते । घृतु वर्त्तने, घृषु घृष्टौ । श्वेषु शब्दनुत्सायाम्, स्पन्दप्रवर्णनं, हृषु सामर्थ्यं । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये मनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । घृत् पठ्यन्ति, अवपठ्यन्, विघृत्स्यति, वसिष्यते, अवर्तिष्यन् विवर्तिष्यते । हृषु वप्यन्ति, अवप्यन्, विहृत्स्यति, वसिष्यते, अवर्तिष्यन्, विवर्तिष्यते । स्यमनोगिति किम् । वर्त्तने ॥

लुटि च क्लृपः ॥ १३ ॥

वृत्तादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकरणार्था न चक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वं प्राप्तिं याचेत । तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकरणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्मा, कल्मारौ, कल्मारः, कल्पस्यति, अकल्पस्यत्, चिलकृप्सति, कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत, चिक्-
ल्पिष्यते(१) ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

“कडाराः कर्मधारय” (अ०सू०२।२।३८) इति वक्ष्यति आ दृत्तस्मात्सूत्राऽवधेयं दित ऊर्द्धमनुकमिष्यामस्तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या पराऽनवकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाद्विषयमार्थं वचनमेकेव संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति ह्रस्वं लघु, भिदि भेत्ता, छेत्ता । संयोगे गुरु, शिक्षा, निष्ठा । संयोगपरस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुदमंज्ञा च, एका संज्ञेतिवचनाद् गुरुमज्ञैव भवति । अततक्षत्, अररक्षत् । “सन्वल्हपुनि (अ०सू०७।४।९३) इत्येष निधिर्न भवति ॥

विप्रतिपेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

गुल्यबलविरोधो विप्रतिपेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्त्याथोपेकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः ॥ गुल्य-
बलविरोधो विप्रतिपेधः । तस्मिन् विप्रतिपेधे परं कार्यं भवति । उत्सर्गापवादनित्यानित्या-
न्तरङ्गबहिरङ्गेषु गुल्यबलता नास्तीति नियमोस्य योगस्य विषयो, बलवतैव तत्र भवितव्य-
म् । अप्रवृत्तौ पर्यायिण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते । “अतो दीर्घौ यजि” (अ०सू०७।३।१०१) “सुपि च” (अ०सू०७।३।१०२) इत्यस्यावकाशः । वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम् । “बहुवचने श्लयेत्” (अ०सू०७।३।१०३) इत्यस्यावकाशः । वृक्षेषु, प्लक्षेषु । इहोभये प्राप्नोति-
वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्य इति । परं भवति विप्रतिपेधेन ॥

यू रूपाख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते खराख्यौ गुलविभुजादिदर्शना-
त्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च खराख्यं शब्दस्यै नदीमंशं भवति । ईकारान्ते, कुमारी,
गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरी । ऊकारान्तं ब्रह्मवधूः, यरागूः । यू इति किम् । मात्रे दुहित्रे ।
रूपाख्याचित किम् । ग्रामगोः, सेनानीः, खलपूः । (२) आख्याग्रहणे किम् । शब्दार्थं स्त्री-
त्य एव यथा स्यात् पदान्तराख्ये सा भूत् । ग्रामण्ये स्त्रियै खलप्ये स्त्रियै । नदीप्रदेशा आपन-
धा इत्येवमादयः ॥

(१) कुत्रचिदप पाठः—यत्र परस्मैपदं तत्र तामिचं वक्ष्यः इतीदं प्रतिपेध । यत्राभ्येपदं तत्रेदु-
भयत्येवेति” ।

(२) “विप्रदेशा इमे दीर्घमादय” इति पाठः ।

नेयद्वयस्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिद्धयते । स्थितिः स्थानम् । इयद्वयदोः स्थानमनयो-
रितीयद्वयस्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः, खोशब्दः वर्जयित्वा । हे श्रीः हे भूः । अ-
स्तीति किम् । हे छि ॥

चाऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि, विकल्पः क्रियते । इयद्वयस्थानौ यूआमि परतो वा
नदीसंज्ञौ न भवतः ॥ श्रियाम्, श्रीणाम् । भ्रवाम्, भ्रूणाम् । अस्त्रोत्येव । स्त्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा, विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयद्वयस्थानयोश्च प्रतिषिद्धा । त-
स्मान्निवृत्ति वा विधीयते । इति परतो ह्रस्वश्च योः सम्बन्धी यः स्त्रगाख्यौ इयद्वयस्था-
नौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्ये, कृतये । घेन्ते, घेनवे । श्रिये, श्रिये । भ्रूवे, भ्रूवे । अ-
स्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्त्र्याख्यावित्येव । अग्नये, वायवे मानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

इस्व इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेषः । इस्वमि-
यणोवर्णान्तं यत्र स्त्र्याख्ये स्त्र्याख्ये न यत्र नदीसंज्ञकं स शेषः । अग्नये, वायवे, कृतये, घे-
नवे । असखीति किम् । सख्या, सख्ये, सख्युः, सख्यौ (१) ॥

पतिः समास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो भव-
ति । प्रजापतिना, प्रजापतये । समास इति किम् । पत्या, पत्ये । एवकार इदोऽन्वधारणा-
र्थः । ददमुष्टिना, ददमुष्टये ॥

पष्टीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति घचनमारभ्यते । पष्ट्यन्तेन युक्तः
पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुद्धानां पतये नमः, कुलुद्धानां पत्ये नमः,
पष्टीप्रद्वयं किम् । मया पत्या जरदष्टियथासः । छन्दसीति किम् । ग्रामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता, तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । इस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति ।
भेत्ता, छेत्ता, अर्धाकरत्, अर्जाहरत् । लघुप्रदेशाः “पुगन्तलघूपधस्य च” (अ०सू०७।३।७६)
इत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

इस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते । संयोगे परतो ह्रस्वम-
क्षरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा शिक्षा, भिक्षा । गुरुप्रदेशाः, “गुरोश्च हल” (अ०सू०३।३।१०३)
इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोग इति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति ।
ईदांचक्रे ईक्षांचक्रे ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते घातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दस्य प्रत्यये परतोऽङ्ग-

संज्ञं भवति । कर्त्ता, हर्त्ता । करिष्यति, हरिष्यति । औपगवः, कापटवः । यस्मादिति संज्ञि-
निर्देशाथं, तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम् । न्यविशत, व्यक्रीणीत । “नेर्विश” (अ०
सू० १।३।१७) इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा । स्यात् । विधिग्रहणं किम् । प्रत्ययपर-
त्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । *तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम्* । करिष्यावः, करिष्यामः, कुण्डा-
नि । पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्त्र्यर्थम् । अङ्गप्रदेशा “अङ्गस्य”
(अ०सू० ६।१।१) इत्येवमादयः ॥

सुसिङ्गन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुसिङ्गिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुधन्ते तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाः
पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी
ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः “पदस्य” (अ०सू० ८।१।१७) “पदात्” (अ०सू० ८।१।१६)
इत्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यश्चक्यइक्यपां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति ।
क्यच् राज्ञीयति । क्यइ राजायते । क्यप् चर्म्मायति, चर्म्मायते । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति, स्तुष्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भमिति वक्ष्यति । तस्याथ पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भव-
ति । “भवतष्ट्ठसौ” (अ०सू० ४।१।११६) भवदीयः । “ऊर्णाया युस्” (अ०सू० ५।१।१२३)
ऊर्णायुः । “ऋतोत्ण” (अ०सू० ५।१।१०६) “छन्दसि घस्” (अ०सू० ५।१।१०६) ऋत्विगः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्ये आ क्यः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः
सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम्, राजभिः, राजत्वम्, राजतरः,
राजतमः । असर्वनामस्थान इति किम् । राजानौ, राजानः ॥

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा वि-
धीयते । यकारादावजादौ च स्यादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति ।
यकारादौ गार्ग्यः, वात्स्यः । अजादौ दाक्षिः, प्लाक्षिः । *नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्या-
नम्* । नभ इव नभस्वत्, अङ्गिस्वत्, मनुषिस्वत् । *वृषणस्वद्वययोः* । वृषणित्ये-
तत् वस्वद्वययोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसि विषये । वृषण्वसुः, वृषणस्वस्य मेने । भपदेशाः,
“मस्य” (अ० सू० ६।१।१२९) इत्येवमादयः ॥

तसो मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उद्-
श्वित्वात् घोषः, विधुत्वात् बलाहकः । सकारान्तम् । यस्तस्वी, पयस्वी । तत्ताविति किम् ।
तक्षवान् ग्रामः ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदमज्ञाधिकारे विधा-
नात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मये कर्म, अयस्मयानि पात्त्राणि । क
चिदुभयमपि भवति । स सुष्टुभा सकृद्वता गणेन । पदत्वात्कुर्वं भवत्याजगृत्वं न भवति ।
छन्दसीति किम् । अयोमयम् ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इथाप्रातिपदिकात्स्वादयः, इत्य तिवाद्य इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्थो वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ग्राहणाः पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्ते एव ॥

द्विव्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्विव्येकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोः रथाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति । ग्राहणौ पठतः, ग्राहणः पठति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारक इत्यधिकारो वेदितव्यः । यदित उद्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्वेदितव्यम् । कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरिति शार्थान्तरम् । कस्य हेतुः । क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपायेऽपादानम् । प्राप्तादागच्छति । पर्वतादवरोहति । कारक इति किम् । वृक्षस्य पणं पतति । कुक्षस्य पिण्डः पतति । अकथितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवंकं पन्थानं वृच्छति । कारकशब्दनेषु चाऽनेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यद्वधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्राप्तादागच्छति । पर्वतादवरोहति । शार्थान्दीनः । रथात्पतितः । *जुगुप्साविरामप्रमादाशानामुपलक्ष्यानम्* । अधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्विरमति, धर्मात्प्रमाद्यति । अपादानप्रदेशा "अपादाने पद्यमी" (अ०सू० २।३।२८) इत्येवमादयः ॥

मीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्पर्यानां श्रायत्पर्यानां च घातनां प्रयोगे भयहेतुर्नस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । धौरेभ्यो विभेति, धौरेभ्य उद्विजते । श्रायत्पर्यानाम् धौरेभ्यस्त्रायते, धौरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये विभेति, अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढो योऽर्थः = सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अजययनात्पराजते । असोढ इति किम् । शत्रून् पराजयते ॥

धारणार्थानामोप्तिनः ॥ २७ ॥

धारणार्थानां घातनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्तिविधातो धारणम् योभ्यो गां वारयति, योभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् । योभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्दोषेनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्दोषः । अन्तर्दोषनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्दोषे, उपाध्यायान्निवृत्तये । सा मामुपाध्यायो दासीदिति निहीयते । अन्तर्दोष इति किम् । पौरात्र दिवसते । इच्छतिपह्नी किम्, अद्वर्गदेच्छायां सत्यां संस्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता, उपयोगोऽनियमपूर्वकं विचया ग्रहणम् । उपयोगे साध्यं य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते, उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्ता जनिकर्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्ता जायमानः । तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति शृङ्गाच्छरो जायते, गोमयाददृशिको जायते ॥

भुवं प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्तुरिति वचंते । भवने भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, भूकर्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा कर्तृभूतेन कर्ता यमभिप्रेति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानाद्देवदत्तकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति, माणवकाय भिक्षां ददाति । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । *क्रिययापि यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्* । आद्यापि निगर्हते, युद्धाय सेनद्वये, पत्ये रोते । सम्प्रदानप्रदेशाः “चतुर्थी सम्प्रदाने” (अ० सू० २।३।१३) इत्येवमावपः । *कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा* । पशुना रुदं यजते । पशुं रुदाय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः, यज्ञदत्ताय स्वदतेऽप्युपः । देवदत्तस्याभिलाषस्य मोदकः कर्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघद्भुङ्क्ष्याशपां शीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघद्भुङ्क्ष्याशपां शीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । शीप्स्यमानो क्षपयितुमिच्छमानो बोधयितुमभिप्रेतः देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव क्षपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय न्युते, यज्ञदत्ताय न्युते । देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । शीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः स सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति, यज्ञदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहरोपिस्तः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, तुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुण्येभ्यः स्पृहयति, फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुण्येभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासुयार्थानां यं प्रति क्रोधः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः, अपकारो द्रोहः, अक्षमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविवर्णनमसूया । क्रुधाधर्ष्यानां प्रयोगे यं प्रति क्रोधस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । क्रोधस्तावत्क्रोध एव, दुहादयोपि

कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येव विशेषणं यं प्रातःकोप इति । देवदत्ताय कर्तव्य-
ति, देवदत्ताय द्रव्यति, देवदत्तायेष्यति, देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामी-
ष्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्षुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्षुधद्रुहोरुपसृष्टयोः सर्मसंज्ञा-
योः प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्षुयति, देवदत्तमभिद्रुहति । उप-
सृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय कृष्यति, यज्ञदत्ताय द्रव्यति ॥

राधोक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेराधेश्च कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः प्रश्नः विप्रश्नः ।
स कस्य भवति ? यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते । देवदत्ताय राध्यति, देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः
पृष्टः सन् देवदत्तस्य देवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याहुभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आह इत्येवं पूर्वस्य शृणोतेः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । कीदृशं ? पूर्वस्य कर्त्ता ।
प्रतिपूर्वं आह पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्तते । चाम्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो
भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृ-
णोति, देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तेति वर्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्या क्रियायाः कर्त्त-
भूतं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । होत्रेऽनुगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनु-
गरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्तने । होत्रेऽनुगृणाति । होतारं शंसन्ते प्रोत्सा-
हयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण
श्रुनाति, परशुना छिनत्ति । तमवग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः, कृषे गर्गकुलम् । क णप्रदेशाः
“कर्त्तृकरणयोस्तृतीया” (अ०सु० २।४।१८) इत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं
भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परि-
क्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना
स्वीकरणे नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय परिक्रीतोऽनुग्रहः । शतेन परिक्रीतोऽनुग्रहः, मद्वेन
परिक्रीतोऽनुग्रहः, सहस्राय परिक्रीतोऽनुग्रहः ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आश्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्त्तृकर्मणोः क्रियाध्यभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य
आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते, कटे नेते, स्थास्यां पचति । अधिकर-
णप्रदेशाः “सप्तम्यधिकरणे च” (अ०सु० २।३।३६) इत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ् स्था आसु इत्येते-
षामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । घाममधिगेते, घाममधिगिति, पर्वतमधिगम्यते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते, कथं क-
स्याणेऽभिनिवेशः पापेऽभिनिवेशः । या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशत इति ।
अन्यतरस्यामिति वृत्तं "परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्" (अ० सू० १।४।४४) इत्यतः । सा
॥ व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते

उपान्वध्याङ्चसः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आह इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममु-
पवसति सेना, पर्वतमुपवसति, ग्राममुपवसति, ग्राममधिपति, ग्राममावसति ॥ *वसेरश्चर्य-
स्य प्रतिपेधो वक्तव्यः* । ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्नुमिष्टतमे तत्कारके कर्मसंज्ञं भवति । कटे करोति, ग्रामे गच्छति ।
कर्तुरिति किम् । मापेप्यश्वं यन्नाति । कर्मण ईप्सिता माया न कर्तुः । तमग्रहणे किम् ।
पपसोदने भुङ्क्ते कर्मत्पुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाभारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽभारस्तेन हि
स्यात् । गेहं प्रविशतीति । ओदनं पचति, स्वत्तु पितृतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः
कर्मग्रहणात् सवन्नं सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः "कर्मणि द्वितीया" (अ० सू० १।३।२)
इत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानोप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमे क्रियया युज्यते तेनेत्र चेत्प्रकारेण यद्वनीप्सितं युक्तं भवति
तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेव्यमितरण । विपं भक्षयति, पौरान्
पश्यति, ग्रामे गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाऽकथितम्, अपादानादिविशेषकथाभिः ।
परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्नमिश्रचिन्तामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

मुविशासिगुणेन च यत् सचने तदकीर्तितमाचरिते कविना ॥

उपयुज्यत इत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्ते गवादि, तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृ-
तिनिमित्तस्य गवादः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपाश्यां गां दोग्धि पयः । पाण्या-
दिक्रमप्युपयोगनिमित्ते तस्य कर्ममात्रं भवति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र क्रमादितेजा ।
तदर्थमाह । गप्रेविधापिति । मुविशासिगुणेन च यत् सचने । मुविशास्पोर्गुणः साधने
प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन यत्संयज्यते, तदकीर्तितमाचरिते कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रका-
रेण । दुहि, गां दोग्धि पयः । याचि, पौर्यं गां याचने । दधि, गायररणदि प्रजम् । प्रच्छि-
न्, माणवकं पन्याने पृच्छति । मिश्रि, पौर्यं गां मिश्रते । चिम्, वृक्षमवचिनोति पलानि ।
मुवि, माणवकं धर्मे मूने । शासि, माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिधुद्धिप्रत्ययसंज्ञानाथं शब्दकर्मकामाणां कर्त्ता स णो ॥ ५२ ॥

अथंशब्दः प्रत्ययमभिसम्बध्यते । गत्यर्थानां धुद्धयर्थानां प्रत्ययमानार्थानां च धातूनां
तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अप्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मपेशो भवति । ग-
च्छति माणवको ग्रामम् । गमयति माणवकं ग्रामम् । याति माणवको ग्रामम् । यापयति
माणवकं ग्रामम् । *गत्पथेणो नोपपदोः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । नयति भारं देवदत्तः, नापयति
भारं देवदत्तेन, यदति भारं देवदत्तः, बाहयति भारं देवदत्तेन । *यदेरनिपन्तकर्मकस्येति वक्त-
व्यम्* । इह प्रतिपेधो मा भूय । यदति यवान् बन्ध्यादां, बाहयति यवान् बन्ध्यादां निति ।

बुद्धि, बुध्यते माणवको धर्मम्, बोधयति माणवकं धर्मम्, येति माणवको धर्मम् । प्रत्यव-
सानमभ्यवहारः । बुद्धे माणवक ओदनम्, भोजयति माणवकमोदनम्, अदनाति माणवक
ओदनम्, आशयति माणवकमोदनम् । *आदिवायोः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । अस्ति माणवक
ओदनम्, आदयते माणवकेनोदनम्, खादति माणवकः, खादयति माणवकेन । *भक्षेर्हिंसा-
र्थस्य प्रतिपेधो वक्तव्यः* । भक्षयति पीण्डं देवदत्तः, भक्षयति पीण्डं देवदत्तेनेति । अहि-
सार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवदाः सस्यं, भक्षयन्ति बलीवदान् सस्यम् । शब्दकर्मणाम्,
अर्थाते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम्, पठति माणवको वेदम्, पाठयति माण-
वकं वेदम् । अकर्मकाणाम्, आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम्, शेते देवदत्तः, शाययति
देवदत्तम् । एतेषामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति । अप्यन्ताना-
मिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हकारन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता णाचिति वर्त्तते । हृतेः करोतेश्चाप्यन्तयोर्थः कर्त्ता स ण्यन्तयोरन्यतरस्यां
कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति
कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । *अभिवादित्शोरात्मनेपद उपमेत्या-
नम्* । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति मृत्या
राजानम् । दर्शयते मृत्यान् राजानं, दर्शयते मृत्येरिति वा । आत्मनेपद इति किम् । दर्शयति
चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वात् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्त-
विकल्पत्वात् द्वितीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अंगुणोभूतो यः क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते
सत्कारकं कर्त्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । कर्त्तृप्रदेशाः "कर्त्तृकरणयोल्वृती-
या" (अ०सू० २।३।१८) इत्येवमादयः ॥

सत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

सदिति अनन्तरः कर्त्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः सत्प्रयोजकः । निपातनात् समासः ।
स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः, सत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्त्तृमेज् । संज्ञासमावेशा-
र्थश्चकारः । कुवां प्रयुङ्क्ते । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्त्तृत्वाच्च कर्त्तृ-
प्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः, "हेतुमति च" (अ०सू० ३।१।२६) इत्येवमादयः ॥

प्राप्तीश्वराधिपाताः ॥ ५६ ॥

"अधिरीश्वर" (अ०सू० १।४।९७) इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ण्यामो, निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति "चादयोऽसत्त्वे" (अ०सू० १।४।९७) च वा इ
अह । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्तह निपातसंज्ञा समा-
विशति । ऐषोधारणम् "ईश्वरे तोसुन्सुनी" (अ०सू० ३।४।१३) इत्ययमवधिमां विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्रीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेष्वन्ययोमाचो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्त्तन्ते । प्रसज्यप्रतिपेधोऽयम् । सत्त्वमिति
द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपद् । सूपत् । कूपत् ।
कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कश्चित् । यत्र । नह । इन्त । माकिम् । नकिम् । माह् । माहो
हकारो विशेषणार्थः "माहि लुङ्" (अ०सू० ३।३।१७६) इति । इह न भवति । मा भवतु,
मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वै । द्वै । त्रै । औपद् । वोपद् । स्वाहा ।

वपद् । स्वधा । ओम् । किल । तिथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । ऋ । ए ।
 ए । ओ । औ । अम् । तक् । उक् । उक् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यथा । यत् । यम् ।
 तत् । किम् । पुय । श्रद्धा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याद् । पाद् । याद् । अहो । उताहो ।
 हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहो । अयो । ननु । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि ।
 तु । नु । इति । इव । यत् । चन । वत । इह । वाम् । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् ।
 हिकम् । सुकम् । सत्यम् । ऋतम् (१) । श्रद्धा । इन्द्रा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जा-
 तु । कथम् । कुतः । कुत्र । अव । अनु । हाहो । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । छम्यद् । खम् ।
 दिष्ट्या । पशु । यद् । सह । आनुपक् । अद् । फट् । ताजक् । अये । अरे । खटु । बाद् । कु-
 म् । खम् । घुम् । हुम् । आईम् । शीम् । सीम् । वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च नि-
 पाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्ते विदत्ते च प्रदत्ते चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्ते च निदत्तमिति चेज्यते ॥

“अथ उपसर्गात्तः” (अ०सू० ७।१।४७) इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्नि-
 र्णयः । “उपसर्गात्” (अ०सू० ८।३।६९) इति णत्वं न भवति । असत्त्व इति किम् । पशुर्वै
 परपः । पशुः पुरोडाशः । निपातप्रदेशाः “स्वरादिनिपातमव्ययम्” (अ०सू० १।१।३७) इत्ये-
 वमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽसत्त्वं निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । दुस् ।
 वि । आह् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उक् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योग-
 काणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । “उपसर्गाः क्रियायोगः” (अ०सू० १।१।६९) इति चाक्षेपानुप-
 सर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वं इत्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परिणा-
 यकः । क्रियायोग इति किम् । प्रगतौ नायकोऽस्माद्देशात् प्रणायको देशः । *मरुच्छब्दस्य
 शोषमदयानम्* । “आतश्चोपसर्ग” (अ०सू० ३।३।१०६) इति अह् भवति । श्रद्धा । उपस-
 र्गप्रदत्ता “उपसर्गं धोः किः” (अ०सू० ३।३।१३) इत्येवमादयः ।

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिमंज्ञाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रहृत्य । प्रहृतम् । प्रकरोति । योगविभाग
 उत्तरार्थः । उत्तरग्र गतिर्ज्ञेय यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत् । उरीत्यादित्यत्र “उपस-
 र्गप्रादुभ्यामस्तिर्यक्परः” (अ०सू० ८।३।८७) इति पत्ये प्रसज्येत । चकारः मृशासमारोशार्थः ।
 प्रगातम् । अभिपिप्तम् । “गतिरनन्तर” (अ०सू० ६।२।४९) इति स्वरः, “उपसर्गात्” (अ०
 सू० ८।३।६९) इति णत्पत्ये च भवतः । *कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्* । कारिकाट्टस्य ।
 कारिकाट्टम् । यत्कारिकाकरोति । *पुनश्चनयो छन्दसि गतिर्ज्ञेय भवत इति धत्तव्यम्* ।
 पुनरत्स्यूते यासो देयम् । “गतिर्मती” (अ०सू० ८।१।७०) इति निपातो भवति । चनोहितः ।

(१) “अथ विस्वमंज्ञा—“वकिट्, नकिट्, आह्, “अ, मा, मो, ना, प्रतिदेश, वत, दाह,”
 इति काचित्पाठाः ।

(२) “ते, तुवै, तुवै, अथ, अथम्, दिम, अथउ, अरत, दह, डेडे, डेडे, मी, म, भाम्, शस्,
 शरुम्, सम, ७७, वत, विकम्, दिनुक्, वाम्, शिकम्, वरम्, यदुक्, मुक्, अत, यी,
 प्रक्, मा, अह्, अने, वट्, वट्, बीम्,” इत्येव पाठाः काचित् ।

“गतिरनन्तर” (अ० सू० ६।२।४९) इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः “कुगतिप्रादयः” (अ० सू० २।२। १८) इत्येवमादयः ।

ऊर्यादिच्चिडाचक्ष ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता-डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति । च्विडाचोः कृन्व-
स्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते । ऊर्याउररीराश्रदा-
वङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊर्याहृत्य । ऊर्याहृतम् । यदूर्याकरोति । उररीहृत्य । उररीहृतम् ।
यदुररीकरोति । पापी । ताली । आताली । वेताली । घूसी । शकला । संशकला । ध्वम-
कला । भ्रशकला । पृते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाहृत्य । संशकलाहृत्य । ध्वमकला-
हृत्य । भ्रशकलाहृत्य । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाहृत्य । सङ्गः सहाय्ये । सङ्गः हृत्य । पट्ट-
पट्टी, विस्ली, आक्ली, इति विकारे । पट्टहृत्य । कलीहृत्य । विक्लीहृत्य । आपलीहृत्य ।
आलोली, कराली, केवाली, नेवाली, बर्पाली, भस्मसा, मसमसा, पृते हिंसायाम् । थपद् ।
घौपद् । धौपद् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् । धव् । आविस् । च्यन्ताः सप्तवपि ।
शुक्लीहृत्य । शुक्लीहृतम् । यदुक्लीकरोति । डाच् । पटपटाहृत्य । पटपटाहृतम् । यत्प-
टपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुमीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवति । खा-
दहृत्य । खादहृतम् । यत् खादकरोति । अनितिपरमिति किम् । खादिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसतो ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः (१) । परिभवीदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोरेयमाक्रमे सदसच्छ-
ब्दौ गतिमंशौ भवतः । सत्हृत्य । सत्हृतम् । यत्सत्करोति । असत्हृत्य । असत्हृतम् । यद-
सत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् । सत्कृत्वा काण्डे गतः । असत्कृत्वा काण्डे गतः ॥

भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूषणे चेति विनेषणमुपादीयते । भूषणे योऽलशब्दः
स गतिमंशो भवति । अलहृत्य । अलहृतम् । यदलकरोति । भूषण इति किम् । अलं भुक्त्वा
ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तः शब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिमंशो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे गतिसंज्ञा विधी-
यते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रह इति किम् । अन्तर्हत्वा मूपिकां श्ये-
नो गतः । परिग्रह गत इत्यर्थः । *अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या* ।
अन्तर्डा । अन्तर्छिः । अन्तर्गयति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दोमनसाशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिमंशौ भवतः । कणेहृत्य । पयः पिबति । मनोह-
ृत्य । पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा प्रतिहत्यर्थः । श्रद्धाप्रती-
घात इति किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययं स गतिमंशो भवति । समासस्वरूपचाराः प्रयोजनम् ।
पुरहृत्य । पुरहृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति किम् । पुरः, पुरी, पुरः कृत्वा काण्डे गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

। अस्तंशब्दो 'मकारान्तोऽन्येयमनुपलब्धौ वर्तते ॥ गतिसंज्ञो भवति । अस्तंगत्य । सविता पुनर्यदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अन्यपमित्येव । अस्तं । काण्डम् । शि-
ष्टमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽन्ययमभिज्ञशब्दस्यायं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति ।
अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदतौ । अच्छोद्य । अच्छोदितम् । यदच्छवदति ।
अव्यपमित्येव । उदकमच्छ गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदः शब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति उपदेशः परार्थः प्रयोगः । स्व-
यमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा वास्त्युपदेश इति सोऽस्य विषयः । अदः कृत्य । अदः कृ-
तम् । यददः करोति । अनुपदेश इति किम् । अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरोऽन्तर्दा ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्विव्यवधानम् । तत्र तिरः शब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतम् । यत्
तिरोभवति । अन्तर्दाविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्येत्यर्थः ॥

विभाषा कृत्रि ॥ ७२ ॥

अन्तर्दाविति वर्तते । प्राग्भाषापेयम् । तिरः शब्दः करोती परतो विभाषागतिसंज्ञो भ-
वति । तिरः कृत्य । तिरःकृत्य । तिरःकृतम् । यत्तिरःकरोति । तिरःकृत्वा । तिरः कृत्वा ।
अन्तर्दावित्येव । तिरः कृत्वा काण्डं तिष्ठति ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृत्रीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेऽशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सा-
मर्थ्याधाने वर्तते तौ कृत्रि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वा-
जेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृत्रीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृत्रि विभाषा गतिसंज्ञानि भव-
न्ति । *साक्षात्प्रभृतिषु च्ययर्थवचनम्* । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या
कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या चिन्ता । भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा ।
भद्रा । प्राजया । प्राजया । योजया । योजय । संस्था । अर्थ । स्वयम् । उज्याम् । क्षी-
तम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिमेषामनियोगेन खण्णादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अग्नौ ।
यज्ञे । विष्णवे । ब्रह्मणे । प्रह्मणे । प्रतपने । प्रादुस् । समस् । आधिस् ॥

अनत्याधान उरसि मनसौ ॥ ७५ ॥

विभाषाकृत्राति वर्तते । अनत्याधानमुपलक्षणं तदभावे अनत्याधाने उरसिमनसौ शब्दौ
विभाषा कृत्रि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा ।
अनत्याधान इति किम् । उरसि कृत्वा पाणि गते ॥

मध्येष्वेति वचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृत्राति वर्तते । पञ्चरादनन्याधान इति च । मध्ये पदे निरपने इत्येते शब्दा
अनत्याधाने विभाषा कृत्रि गतिसंज्ञौ भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृ-
त्वा । निरपने वचनाभावः । निरपनेकृत्य । निरपने कृत्वा । वार्धे नियमित्यर्थः । अनत्या-
धान इत्येव । इस्तिनः पदे कृत्वा गिरः गते ॥

निर्य हस्ने पाणायुपयमने ॥ ७७ ॥

कृत्रीति वर्तते । हस्ने पाणौ इत्येतां शब्दौ कृत्रि गतिसंज्ञौ भवता उपपन्ने । उपप-

मन दारकर्म । पाणौहृत्य । हस्तेहृत्य । दारकर्म हृत्येत्यर्थः । उपयमन इति किम् । हस्ते हृत्वा कार्पापणे गतः ॥

प्राघ्वं बन्धने ॥ ७१ ॥

कृत्राति वर्तते । प्राघ्वमिति मकारान्तमन्ययमानुहृत्ये वर्तते, तदानुहृत्ये बन्धनेहेतुकं यदा भवति तदा प्राघ्वशब्दः कृत्रि नित्ये गतिसंज्ञो भवति । प्राघ्वहृत्य । बन्धन इति किम् । प्राघ्वं हृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदाघौपम्ये ॥ ७२ ॥

कृत्रोति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृत्रि गतिसंज्ञौ भवतः । जीविकाहृत्य । उपनिषत्हृत्य । औपम्य इति किम् । जीविकां हृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चयौदाहृताः । तेषां गत्युपसर्गायम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यन्यनुशासन्ते । छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेऽपि पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति नि हस्तिना । इन्ति नि मुष्टिना । तिहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूरो-
मभिः । आपाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
स्ते वेदितव्याः । अधिराश्वर इति यावद्वक्ष्यति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः "कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया" (अ० सू० २।३।८) इत्येवमादयः ॥

अनुलक्षणम् ॥ ८४ ॥

अनुशाब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रायर्ष्य ।
अगस्त्यमन्वसिद्धम् प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता, लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सिद्धेवानोः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । हेत्वर्थे तु बन्धने, हेतुवृत्तयाम् आधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थम् ॥ ८५ ॥

अनुशाब्दस्तृतीयार्थं द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नरामन्ववसिता सेना । पर्वतमन्वव-
सिता सेना । पर्वतेन संवद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनैवं हीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विज्ञायते । हीने
द्योत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकट्यायनं वैयाकरणाः । अन्वर्तुर्न योद्धारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः, अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपस्वार्यो द्रोणः । उपनिष्के
कार्पापणम् । हीने । उपशाकट्यायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रहृतेन संबन्धिना कस्य चिदन-

भिसंयन्धो वर्जनम् । अप त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो देवः । परिः । परि त्रिगत्तंभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनं इति किम् । ओदनं परिपिच्छति ॥

आहुमर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आहित्येष द्रष्टो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वचनप्रहणा-
दभिधिविरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । आहुमार् यज्ञः पाणिनेः । आ सांका-
दयात् । आ मधुरायाः । मर्यादावचन इति किम् । ईषदर्थं क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । इत्थं-
भूताख्याने । साधुदेवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति-
स्यात् । मां पार स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रति सिध्यति । लक्षणादि-
ष्विति किम् । ओदनं परिपिच्छति । अथ परितोषयोगे पञ्चमी कस्मान्न भवति, “पञ्चम्यपा-
हपरिमिः” (अ० सू० २।३।१०) इति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव मार्गाजितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि विद्योतते । साधु-
देवदत्तो मातरमभि । वृक्षमभि सिध्यति । अभाग इति किम् । भागस्वीक्रियमार्णोऽज्ञाः । य-
दत्र ममाभिष्यात् सहायताम् । यदत्र मम भवति तदीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य नियातने प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च
प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरनुतः प्रति । मापानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अभिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अभिपरी द्रष्टौ अनर्थकौ अनर्थान्तरयाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । कुतोऽध्याग-
च्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञायापनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥

सुताब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सुसित्ते भवता, सुस्तुते भवता । धा-
त्वर्थः स्तुपते । उपसर्गसंज्ञास्यैव पठ्यं न भवति । पूजायामिति किम् । सुपिक्ते किं तवाग्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥

अतिशब्दः, अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पद्येऽपि व-
स्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अतिसिद्धमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् ।
अतिमिष्टो भवता । अतिस्तुते भवता । क्षोभने वृत्तमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्यधसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ९६ ॥

पदार्थे संभावनेऽन्यधसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
पदान्तरस्याप्रपुन्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । मनुष्योऽपि स्यात् । मात्रा विन्दुः
स्तोकमित्यस्यापि अपिशब्दो यत्नः । संभावनमधिकार्यरूपेण दातोऽप्रतिपानाविष्करणम् ।
अपि सिधेन्मूल्यमहम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्यधसर्गेः क्रमवचनानुशा । अपि मिश्र ।
अपि स्नुहि । गर्हा निन्द्रा । धिग्ज्ञात्ये देवदत्तम्, अपि मिश्रे पद्मगद्गम् । अपि स्नुया-
द्गुप्यम् । समुच्चये । अपि मिश्र । अपि स्नुहि । मिश्र च स्नुहि च । उपसर्गसंज्ञायापनार्था
पठ्यं न भवति ॥

मधिरौश्यरे ॥ ९७ ॥

इत्यतः स्वामी स च स्वसंज्ञाने । तदर्थं स्वस्वामिपेक्षया कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति क-

दाचिन् स्वमितः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचिन् स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चा-
लाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृत्रि ॥ ९८ ॥

अधिः करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति । कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञायाधनात् “तिष्ठि चोदात्तवति” (अ०सू०८।२।७१) इति निघातो न
भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । आदेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप् तस्, मि । सिप्,
यस्, ॥ । मिप्, वस्, मस्, । शतृक्स् च । परस्मैपदप्रदेशाः, “सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु”
(अ०सू०७।१।१) इत्येवमादयः ॥

तङानांघातमनेपदम् ॥ १०० ॥

तद्विहित प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्ग्रहणम् । पूर्वेषु परस्मै-
पदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । त, आताम्, झ । थास्, आयाम्,
ध्यम् । इद्, वहि, महिद् । आनः खल्वपि । शानच्कानचौ । ‘ल’ इत्येष । कर्ताह निघना-
नाः । आत्मनेपदप्रदेशा “अनुदात्तवित् आत्मनेपदम्” (अ०सू०१।३।१) इत्येवमादयः ॥

तिङ्स्त्रोणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः, नव परस्मैपदसंज्ञकाः, नवाऽऽत्मनेपदसंज्ञकाः, तत्र परस्मैपदेषु त्रय-
स्त्रिकाः यथाक्रमे प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमो-
त्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप् तस्, मि इति प्रथमः । सिप् थस् थ इति मध्यमः । मिप्, वस्,
मस् इत्युत्तमः । आत्मनेपदेषु—त, आतां, झ इति प्रथमः । थास्, आयाम्, ध्यम् इति म-
ध्यमः । इद्, वहि, महिद् इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः “शेषे प्रथमः” (अ०सू०१।
४।१०७) इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनयहुवचनाभ्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनयहुवचनसंज्ञानि भवन्ति (१) एकशः एकैकं पदम् । तिवित्येकवच-
नम् । तसिति द्विवचम् । झि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनयहुवचनप्रदेशाः
“यहुषु बहुवचनम्” (अ०सू०१।४।२१) इत्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः सम्प्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणि-
त्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनयहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति
द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च । विभक्तिप्रदे-
शाः, “अष्टन वा विभक्तौ” (अ०सू०७।२।८४) इत्येवमादयः ॥

सुप्सुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहितास्तेषामर्थे पुरुषनियमः क्रियते । सुप्सुपपदे
सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिप्रेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयु-
ज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अ-
प्रयुज्यमानेऽपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

(१) “तानि तिङ्स्त्रोणि त्रीणि त्रिकेष्वेकवचनद्विवचनयहुवचनसंज्ञानि भवन्ति” इत्यपि पाठः ।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचः ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे घातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्य-
तेऽर्थात्तमः स चैकवचनवति । एहि मन्ये ओदनं मोक्षयस्व इति, नहि मोक्षयसे, भुक्तः सोऽस्तिथि-
भिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तत्तेन नै पितर । मध्यमोत्तमयोः प्रा-
स्योः, उत्तममध्यमौ विधीयेत । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे ओदनं मोक्षयस्व इति ।
सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्त-
मपुरुषो भवति । अहं पचामि । आचं पचावः । वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेऽपि । पचामि ।
पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युज्यद्भूमिरी समानाधिकरणे उपपदे न
स्तः, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परस्योऽस्तिशेषे वर्तने । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परे यः संनिकर्षो वर्णानामर्थमात्राका-
न्त्यवधाने ॥ संहितासंज्ञो भवति । दद्वयत्र, मद्भवत्र । संहिताप्रदेशः, "संहितायाम्"
(अ० सू० ६।१।७२) इत्येवमादयः ॥

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भवति । दधि, मधु, दृ-
क्षः, प्लवः । अवसानप्रदेशः "अवसानयोर्विसर्जनीय" (अ० सू० ७।३।१५) इत्येवमादयः ॥
इति श्रीजयप्रियविरचितायां काशिकायां पृथ्वी प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥
समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः । विधीयन्
इति विधिः पदविधिः । स पुनः समासादिः । समर्थः शक्तः, विग्रहशक्त्यायामिधाने यः शक्तः
स समर्थो वेदितव्यः । अथ वा समर्थपदाद्यवत्प्राप्त समर्थः । समर्थानां पदानां सम्यक्प्राधान्यां
संगृहायानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति, "द्वितीया धितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तार्पणः" (अ०
सू० २।१।३४) । कन्टे धिताः, कटिधितः । समर्थग्रहणे किम् । पदय देवदत्त कन्टे, धितो वि-
ष्णुमित्रो गुरुरात्मन् । "तृतीया तद्वृत्तायेन गुणवचनेन" (अ० सू० २।१।३०) । शङ्कुकया स्व-
ण्डः, शङ्कुक्याकण्डः । समर्थग्रहणे किम् । करिष्यमि शङ्कुकया, शङ्कुक्यो देवदत्त उपनेन ॥ "च-
तुर्थो तदयोपेक्षानिहितमुत्तराक्षिणीः" (अ० सू० २।१।३६) । यूपाय दारः, यूपदारः । समर्थग्रहणे
किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दार देवदत्तस्य गौ । "पञ्चमी अयेन" (अ० सू० २।१।३७) । युकम्प्यो
भवे, युकम्पय । समर्थग्रहणे किम् । गच्छ त्वं मां कम्प्यो, भवे देवदत्तस्य पञ्चमस्तौ । "च-
ष्टी" (अ० सू० २।१।४८) । राजः पुरतो, राजपुरतः । समर्थग्रहणे किम् । आयां राजः, पुरतो
देवदत्तस्य । "सप्तमी शीर्षे" (अ० सू० २।१।४९) । अक्षेपु शीर्षः । समर्थग्रहणे किम् । शक्तः

स्त्वमक्षेषु, दौण्डः पिबति पानांगारे । पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यऽशान त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हरदेवदत्तात् । यणादेशो नित्यं घतुरभवति ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुवन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्यातिदेशोऽयम् । सुवन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति “आमन्त्रितस्य च” (अ०सू० ६।१।१९८) आमन्त्रितस्यादिस्वात्तो भवति । स समुपकस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाट् । परशुना वृक्षन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुविति किम् । पीड्ये पीडयमान । आमन्त्रित इति किम् । गेहे गार्यः । परग्रहणं किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्तं कुण्डेनाट् । अङ्गग्रहणं किम् । यथा भृत्पिण्डाभूतः स्वरं लभेत । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम्, स्याद्यद्यपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाट् । “आम पुकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके” (अ०सू० ७।१।५५) इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् । कृपे सिद्धन् । चर्म नमन् । पत्वणत्वे प्रति पराङ्गवत् भवति । *सुवन्तस्य पराङ्गवत्ताये समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात्* । (१) लोक्षण्या सूच्या लोच्यन् । लोक्षणेन परशुना वृक्षन् । *अव्ययानां प्रतिषेधो षक्तव्यः* । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कारात् समासः ॥ ३ ॥

कडारसंज्ञाद्वानात् प्राग् (२) वाणित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः । वक्ष्यति । “यथाऽसादृश्ये” । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचनं संज्ञासमाधेशार्थम् । समासप्रदेशाः “तृतीयासमास” (अ०सू० १।१।३०) इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुविति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते त्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति “द्वितीयाधिता” (अ०सू० २।१।२४) इति द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहग्रहणं योगविभागाय तिङापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलन् । अनुप्रावर्पन् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, “यथाऽसादृश्ये” (अ०सू० २।१।७) । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अन्वर्थसंज्ञा चैवं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्च” (अ०सू० १।१।१८) इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन सुवन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । औपवधिर्न यथा प्रवर्तते । अधिष्ठा । अधिकुमारि । समस्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम् । समीपवचने । कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम्, उपमणिकम् । समृद्धिं कट्टेराधिक्यम्, समृद्धिर्मद्राणाम्, समुद्र, सुमगन्ध, वर्तते । व्युद्धि कट्टेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः । दुर्गवदिकं, दुर्धवने वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनोऽभावः, अभावो मक्षिकाणाम्, निर्मक्षिकं, निर्म-

(१) क्वचित्पाठान्तरम् । “सुवन्तस्य पराङ्गवत्ताये तत्समानाधिकरणस्योपसंख्यानम्” । अनन्तरत्वात् इति ।

(२) “अधिकारोऽयम्, “कडारा कर्मधारये” इति वक्ष्यति प्रागेतस्मात्” इति पाठान्तरम् ।

शकं, वर्त्तते । अत्ययो भूतत्वमतिक्रमः, अतीतानि हिमानि, निर्हिमं, निःशीतं, वर्त्तते ।

असंप्रति, उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैसुकम् (१) । तैसुकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिपाणिनि । तस्याणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादात्तम् । रथानां पश्चात् । यथार्थं यद्व्ययं वर्त्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथायाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् । अर्थमयं प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः । योग्यपद्यमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं पेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थं इत्येव सिद्धम् । गुणभूतेऽपि सादृश्यं यथा स्यात् । सदृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सम्रह्य बाधवाणाम् । सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सतृणमन्यवहरति । सनुसम् । नक्षिदभ्यवहार्यं परित्यज्यायमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते । अन्तवचने । अन्त इति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । सामान्यधीते । सैष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीते इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकले अध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यद्येत्येतद्व्ययमसादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्यस्य । ये ये वृद्धाः । यथावृद्धम् । यथाभ्यापकम् । असादृश्य इति किम् । यथा देयदत्तस्तथा यज्जदत्तः । यथार्थं यद्व्ययमिति पूर्वणैव सिद्धं समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावद्व्ययधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतद्व्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अवधारणमित्युक्तापरिच्छेदः । यावद्व्ययं ब्राह्मणानामन्यस्य । यावन्त्ययमग्राणि सम्भवन्ति पञ्च पञ्च या तावत् शामन्त्यस्य । अवधारण इति किम् । यावदहं तावद्भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति (२) ॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा विन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थं वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुप्रति समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यग्रं क्षिप्रं शाकम् । शाकप्रति । सुप्रति । मात्रार्थे इति किम् । वृक्षे प्रति विद्योतते विष्णुः । मुधिति वर्त्तमाने पुनः सुप्रप्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणामा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संप्रत्याशब्दश्च परिणाम समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । रितरव्यवहारं समासोऽयमिष्यते । पत्रिका नाम पुनं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भरति, तत्र यदा सप्त उक्तानाः पतन्त्यभाज्यो या तदा पातयिता जयति, तत्पर्यायास्य विधातोऽन्यथा पाते सति जायते । अधोणेन न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि, शलाकापरि, पत्रपरि, द्विपरि त्रिपरि, परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्येकस्यासु जय एव भरिष्यति ।

अक्षद्वयमूर्तायान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न सन् ।

रितरव्यवहारं च पञ्चोऽक्षशलाकायोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यद्विदुर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति । वक्ष्यति
“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगतं वृष्टो देवः, अपत्रिगतंभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि वहिस् अन्नु इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । अपत्रिगतं वृष्टो देवः । अपत्रिगतंभ्यः । परित्रिगतं, परित्रिगतं-
भ्यः । वहिर्गामम्, वहिर्गामात् । प्राग्गामम्, प्राग् गामात् । वहिः शब्दयोगे पञ्चमी भाव-
स्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्मर्यादाभिविधयोः ॥ १३ ॥

आङ्मर्यादाभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ आकु-
मारे यशः पाणिनेः, आ कुमारभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ विभाषा सम-
स्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्निशालभाः पतन्ति, अभिमभि । प्रत्यग्नि, अ-
ग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यादृत्य अभिमुख्ये पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् । कुत्र प्रति गतः ।
प्रतिनिवृत्य स्तरघ्नमेवाभिमुख्ये गतः । अभिप्रती इति किम् । येनाभिप्रस्तेन गतः । आभिमु-
ख्य इति किम् । अभ्यङ्गा गावः, प्रत्यङ्गा गावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यत्स्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते अव्ययी-
भावश्च समासो भवति । अनुयनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । यत्नं समया । यत्समयेति
किम् । वृक्षमनु विधोतते विधुत् । “अव्ययं विभक्तिसमीपं” (अ० सू० २।१।६) इत्येव सिद्धं
पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्तते । आयामो देर्घ्यम् । अनुयत्स्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गे वाराणसी, अनुयमुने मथुरा । यमुनाऽऽ-
यामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् । वृक्षमनु विधोतते विधुत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुयादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसं-
ज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालक्रियेभ्यः । तिष्ठद्गु काले यस्मिन् काले द्रोहनाय ॥ तिष्ठद्गु
कालः । रात्रेयवादीनि प्रयमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बध्यन्ते, अन्यपदार्थं च काले
वर्तन्ते । चकारोऽत्रधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्गुविति । तिष्ठद्गु । वह-
द्गु । आपतांगवम् । खड्गवम् । खड्गवम् । लूनयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहत-
यवम् । संहियमाणयवम् । संहतवसम् । पूते कालशब्दाः । समभूभिः । समनदाति । सुपमम् ।
विपमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरममम् । आपतीममम् । प्राङ्मम् । प्ररयम् । प्रमृगम् ।
प्रक्षिणम् । अपरक्षिणम् । मम्प्रति । अमम्प्रति । पापसमम् । पुण्यममम् ॥ इत् कर्मव्यति-
हारे (ग० सू०) ॥ दण्डादण्डि । मुमलमुसलि ॥

पारे मध्ये पृथ्या या ॥ १८ ॥

परीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरम्भ्यते । यावचनाच्च शब्दोपमामोऽपि पदोऽव्य-
युजायते । पारमध्यशब्दो पृथ्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
तत्सप्रयोगेन चानयोरप्यन्तत्वे निरात्यते । पारं गङ्गायाः, पारंगङ्गम् । मध्ये गङ्गायाः, मध्ये-

गङ्गम् । पट्टीसमासपक्षे । गङ्गापारम् । गङ्गामव्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १६ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसन्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवे वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या सस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ, द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविद्यया तदा सामानाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दै सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम्, पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्ते, नदीग्रहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमाने संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः, लोहितगङ्गम्, कृष्णगङ्गम्, शर्मगङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णजेष्णा । संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञाधिक्रियते प्राग्यदुर्गद्विः, यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, "द्वितीयाधितातीतपतित" (अ०सु० २।१।२४) इति । कष्टधितः । पूर्वार्धार्थभंशा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपापेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (अ०सु० ६।३।१४) इत्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति द्विगोस्तत्पुरुषस्य समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराजी, दशराजी । दृष्यहः, पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया धितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपति वर्त्तते तस्य विनेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुपन्तं धितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टधितः, कष्टधितः । नरकधितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारार्तीतः । पतित । नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । ग्रामं गतः, ग्रामगतः । भत्यस्त । तरङ्गानत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । सुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः, सुखप्राप्तः । आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ *धितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसर्गपानम्* । ग्रामं गमी, ग्रामगमी । ग्रामं गामी, ग्रामगामी । ओदने बुधुधुः, ओदन्बुधुः ॥

स्वर्यं केन ॥ २५ ॥

स्वर्यमेतदव्ययमात्मनेत्यस्याधे वर्त्तते । तस्य द्वितीयाया संख्योऽनुपपन्न इति द्वितीयापदानुपपत्त्यर्थमनुवर्त्तते । स्वर्यमित्येतत्सुबन्तं ज्ञान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वर्यधीतो पादौ । स्वर्यविलीनमाज्यम् । ऐक्यधमेत्यर्थे च समासस्याप्यपि ॥

शब्दाया सेवे ॥ २६ ॥

शब्दायाश्चो द्वितीयाः ज्ञान्तेन सह धेयं गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । धेपो निन्दा म च गमामार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम्, नहि वाक्येन धेपो गम्यते । शब्दायाश्चो चह विभागप्रस्थानान्योपपन्नम् । मयं पृथगितिः

सद्वास्तु इत्युच्यते । सद्वास्तु जालम्, सद्वास्तुतः । अपयप्रस्थित इत्यर्थः । थेष इति किम् । सद्वास्तुतः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामोत्पेतद्वययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति संयन्धः । तत् सुबन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिभूतम्, सामिर्पातम्, सामिभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वयं च समासत्वादेवति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया कान्तेति वर्तते । कालवाचिन शब्दा द्वितीयान्ताः कान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूपविधिः । पणमुहूर्त्तांश्चराचराः । तं कदा चिद्गङ्गच्छन्ति कदा चिदाग्रिम् । अहरतिष्ठता मुहूर्त्ताः । अहर्नसक्रान्ताः । रात्र्यतिष्ठता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासे प्रमातुमारब्धः प्रतिपद्यन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्तते कान्तेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोग कालस्य स्वेन संबन्धिना ध्यातिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपां सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं मुखम्, मुहूर्त्तं मुखम्, सर्वरात्रकल्याणी, सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुंपति वर्तते । तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनाऽर्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कोट्यनेन गुणवचनेन तत्कृतेन, तदर्थक्येन तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् । अक्षणा काणः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्बपावान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं ऊनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं श्लक्ष्णं पूरितः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वोद्दिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः, संवत्सरपूर्वः । सदृशः । मातृसदृशः, पितृसदृशः । समः । मातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थः । मापोनम्, कार्पाणानाम्, मापविक्रलम्, कार्पाणविक्रलम् । कलहः । असिकलहः, वापकलहः । निपुणः । वागुनिपुणः, आचारनिपुणः । मिश्रः । गुडमिश्रः, तिलमिश्रः । श्लक्ष्णः । आचारश्लक्ष्णः ॥ *पूर्वोद्दिष्ववरस्योपसंख्यानम्* । मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिव्यभिचारायं बहुलग्रहणम् । कर्तरि । अदिता इतः, अदि-इतः । करणे । नदीनिर्मित्री, नखनिर्मित्री । परशुना छिन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुपितः । बहुलग्रहणे किम् । दात्रेण दत्तवान्, परशुना छिन्नवान् तेन समासो न भवति । पादहारको, गलेचापक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रशुक्तमज्यारोपितार्थवचनमधिकार्यवचनम् । कर्तृकरणयोः तृतीया तदन्तं सुबन्तं इत्यर्थः सह समस्यतेऽधिकार्यवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

कतो । काकपेया नदी, श्वलेहाः कृपः । करणम् । बाष्पच्छेद्याति तृणानि, कण्टकसंघेय ओ-
दनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ *वृत्त्यपहणे यण्यतोर्पहणं कर्तव्यम्* । इह मा भूत् । जाकैः पा-
तन्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

वृत्तीति वृत्तं । व्यञ्जनवाचिना वृत्तीयान्तमन्त्रवाचिना सुवन्तेन सह समस्यते विभा-
षा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्त्रं, संस्कारकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः
द्वयोदनः, क्षौरौदनः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावाद्दन्व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

मन्त्रेण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि वृत्तीयान्तं मन्त्रवाचिना सुवन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । श्राविदाश्मभ्यवहायं अस्थं, तस्य संस्कारकमिश्रीकरणम् । गुदेन मिश्रा धानाः, गुडधा-
नाः, गुडदधुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थयलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुवन्ति वृत्तं, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्वार्थः परामृश्य-
ते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थे जपं यलि हितं सुखं रक्षित इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रवृत्तिविकारभावे समासोऽयमिष्यते, धूपाय दारु, धूप-
दारु, कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्धनाय स्थाली, अवहन-
नापोल्ललमिति । चतुर्थी चास्मादेवज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥ *अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्व-
लिङ्गता च वक्तव्या* । ग्राहणायं पथः, ग्राहणायां यवागूः । बलि । कुपेराय बलिः,
कुपेरबलिः, महाराजबलिः । हित । गोहितम्, अश्वहितम् । सुप । गोमुपम् । अश्वमु-
पम् । रक्षित । गोरक्षितम्, अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुवेति वृत्तं तस्य विशेषणमेतत् पञ्चम्यन्ते सुवन्ते भयशब्देन सुवन्तं सह
समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्योभयम्, वृकभयम्, वृकभ-
यम्, दम्पुभयम् ॥ *भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्* । वृकेभ्यो भीतः, वृकभीतः, वृक-
भीतिः, वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलप्रहणस्य प्रपञ्चः । तथा च ग्रामनिर्गतेः, अधर्मस्तुष्टु-
रित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोदमुक्तपतितापप्रस्तैरुपशः ॥ ३८ ॥

अपंत अपोड मुक्त पतित अपप्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्ते समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । अपंत । सुतापंतः । अपोड । कल्पनापोडः । मुक्त । चक्रमुक्तः । पतित । स्वर्गपति-
तः । अपप्रस्त । तरङ्गापप्रस्तः । उपपश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी
समस्यते न मर्था । प्राप्तादात्पतितः, भोजनादपप्रस्त इत्येवमादौ न भवति । “कर्तृकरणे कृता
बहुलम्” (अ० सू० २।१।३२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोत्रान्तिकदूराथेष्टचक्षुषि केन ॥ ३९ ॥

स्तोत्र अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः वृच्छाशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः कान्तेन सह समस्यन्ते
तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोत्र । स्तोत्रान्मुक्तः । अन्तिक । अन्तिकदागतः । अभ्याशा-
दागतः । दूरादागतः । निप्रष्टादागतः । वृच्छान्मुक्तः । वृच्छालुब्धः । पञ्चम्याः स्तोत्रादि-
भ्य इत्यलुक् । *शनमहरी परेणेति वक्तव्यम्* । शनात्परे, परदशानाः । महत्तात्परे, परम्मा-
दशानाः । राजदन्तादिश्चात्परनिशान । निशानात्समुद्गागमः ॥

सप्तमी शीघ्रैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्ते शीघ्रादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अभेषु शीघ्रोऽश्वतो-

ण्ड, अक्षधूर्तः, अक्षकितवः । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् ।
अन्तर्दशद्वन्द्वस्त्वन्नाधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपदु । पण्डित । कुन्नाल । चपल । निपुण ।
(१) वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्मावादक्षादिषु अधिकरणे सहमी ॥

सिद्धशुष्कपक्षयन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्ष यन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्यसिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः । शुष्क । आतपशुष्कः, छायाशुष्कः । प-
क्ष । स्यालीपक्षः, कुम्भीपक्षः । यन्ध । चक्रयन्धः । बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुवन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव, तीर्थध्वाङ्क्षः । अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थ-
काकः, तीर्थवायसः । क्षेप इति किम् । तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्गुणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्रणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेत्यन्ते । मासे देयमृगं, मासदेयम्, सैवत्सरदेयम्, ग्रहदेयम् ।
क्रणग्रहणं नियोगौपलक्षणार्थं, तेनेहापि समासो भवति । पूर्वाङ्गे गेयं साम, प्रातरव्येयोऽनु-
वाकः । क्रण इति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संज्ञासमुदायो-
पाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः, अरण्येमापाः,
घनेकिशुकाः, घनेबिल्वकाः, क्षुपपिशाचकाः । “हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् ॥

केनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । पूर्वाङ्गकृतम्, अपराङ्गकृतम् । पूर्वरात्रकृतम्, अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् (१)
वाहनि भुक्तम्, रात्रौ घृतम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिघृतम्, सन्ध्यगमितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम्,
तत्रघृतम्, तत्रघृतम् । ऐक्यपदमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपे निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
अथतन्नेनकुलस्थितं तत्रैतत्, चापलमेतत्, अनवस्थितस्य तत्रैतदित्यर्थः । उदकेविशार्णम्,
प्रवाहेमृग्रितम्, भस्मनिहुतम् । निष्कलं यत्क्रियते तदेदमुच्यते । “तत्पुरुषे कृतिबहुलम्”
(अ० सू० ६।३।१४) इत्यलुक् ॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषमन्त्रा भवन्ति क्षेपे गम्य-
माने । ये पात्र कान्तेन सह समन्तास्तेषां पूर्वैरेव निन्दे पुनः पात्रो युक्तारोद्धादिपरिग्रहार्थः ।
पूर्वपदायुदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोद्धादिषु हि, पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रे-

(१) संवाङ्, मन्त्र, समीह, एते शब्दा अपि वाचिर्दृश्यन्ते ।

(२) “अवयवग्रहणं किम् ।

बहुलग्रहणस्यैव विशाची यदप्यन ।

एतत्तु ते दिग्बुध एवौ बली च इत्यमि” ॥ इति पाठः स्यात् ।

संमिताः । पात्रेवहुलाः । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्र एव संमिताः, न पुनः । यच्चित्कार्ये इति । उद्गुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिपिद्धसेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहताया । अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोऽयम् (१) । पात्रेसंस्तुताः, पात्रेवहुलाः, उदरक्रिमिः, कृपकच्छपः, कृपचूर्णकः अवटकच्छपः, कृपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, गेहेशूरः, गेहेनदी, गेहेक्षेत्री, गेहेविजिती, गेहेव्याडः, गेहेतुसः, गेहेष्टः, गभेतुसः, आखनिकवकः, गोष्टेशूरः गोष्टेविजिती, गोष्टेक्षेत्री गेहेमेही, गोष्टेवटुः, गोष्टेपण्डितः, गोष्टेप्रगल्भः, कण्टिट्टिभः, कण्टेशुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः । तेन समासान्तरे न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥

सुपसृपति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत् पुराण नव केवल इत्येते सुब्रन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शाब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपप्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः, छटिसमीकृतम्, दग्धप्रस्ठम्, एकशादी । एकभिक्षा, सर्वदेवाः, सर्वमनुष्याः, जरदस्ती, जरदगृष्टिः, जरदवृत्तिः । पुराणान्तम्, पुराणावसथम्, नवान्तम्, नवावसथम्, केवलान्तम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शादी ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुयन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वपुकाशमी, अपरपुकाशमी । संख्या । पञ्चान्नाः, सप्तयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृक्षाः, पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिषेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः, “दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां नः” । पौर्वशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः, अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्संख्ये न सम्भवति । संख्या तद्वितार्थे । पाञ्चनापितिः, पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । सञ्जगवधनो, दशगवधनः । समाहारे । पञ्चफली, दशपूली । पञ्चकुमारि, दशकुमारि । “स नपुंसकम्” (अ०सू० २।४।१७) इति नपुंसकत्वं, “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (अ०सू० १।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥

“तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च” (अ०सू० २।४।१९) इत्यत्र चः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितार्थे तावत्, पञ्चमु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । “संस्कृतं भक्षा” (अ०सू० ४।२।१६) इतीहाण, तस्य, “द्विगोर्लुगनपत्ये” (अ०सू० ४।१।८८) इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । “भावो द्विगोः” (अ०सू० ६।१।१९) इति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चमूली । द्विगोरिति दीर्घ भवति । द्विगुप्रदेशा, “द्विगोः” (अ०सू० ४।१।२१) इत्येवमादयः ॥

कुत्सतानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

वृत्तिमत्ताचीनि सुयन्तानि कुत्सनवचनैः सुयन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शाब्दप्रवृत्तिनिमित्तवृत्तसायामर्थे समास इष्यते । “विशेषणे विशेष्येण” (अ०

सू० २।१।५७) इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः । वैयाकरणसूचिः । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः, अयान्ययाजनतृष्णापरः, मीमांसादुर्दुरुदः नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्रौतः । न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पूर्वेषु समाप्ते परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थ-
मिदमारभ्यते । पाप अणक ष्ते सुबन्ते कुत्सिनवचनैस्सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । पापनापितः पापकुलालः, अणकनापितः, अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह सम-
स्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यः, तद्विशिष्टोप-
पमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीय इयामा, शस्त्रीययामा देवदत्ता । कुसुद्रव्येनो, हंसगङ्गाया, न्य-
ग्रोधपरिमण्डला । उपमानानीति किम् । देवदत्ता इयामा । सामान्यवचनैरिति किम् । फाला
इव तन्दुलाः, पर्वता इव बलाहकः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामान्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, न चे-
त्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनि-
पातार्थं आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुष व्याघ्रः, पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोग इति किम् ।
पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्रः सिंहः । क्रक्षः । क्रपभः । चन्दनः । वृक्षः । वृषः । वराहः । ह-
स्तिम् । कुञ्जरः । रत्नः । वृषतः । पुण्डरीकः । बलाहकः । अकृतिगणश्चायम् । तेनेदमपि भवति ।
मुलपद्मम्, मुलकमलम्, काकिसलयम्, पार्थिवेन्द्रः । इत्येवमादि ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेदः, विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकर-
णेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्पलम्, रक्तोत्पलम् ।
बहुलवचनं व्यवस्थार्यम् । क्वचिन्नित्यसमास एव । कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । क्वचिन्न
भवत्येव । रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्ष्णीवीर्यः । क्वचित्रिफल्यः । नीलमुत्पलम्, नीलोत्प-
लम् । विशेषणमिति किम् । तक्षकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् । लोहितस्तक्षकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरताश्च ॥ ५८ ॥

पूर्वः, अपरः, चरमः, जघन्यः, समानः, मध्यः, मध्यमः, वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन
सुप्ता सह सस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्य-
पुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः । पूर्वैर्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । *श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम्* । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिहृताः । एककृताः । श्रे-
ण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्यन्तानां तु “कुमातिप्रादयः” इत्यनेन नित्यसमासः ।
श्रेणीकृताः । श्रेणिः । एकः । पूगः । कुण्डः । राशिः । विरहितः । निश्चयः । निधानः । इन्द्रः । देवः ।
मुण्डः । मृतः । श्रवणः । वदान्यः । अव्यापकः । ब्राह्मणः । क्षत्रियः । पट्टः । पणितः । कुशलः । व-
पलः । निपुणः । कृपणः । इति श्रेण्यादिः ॥ कृतः । मितः । मनः । भूतः । उक्तः । यमाशातः । समा-
मनातः । समादयातः । संभाषितः । अवधारितः । निराकृतः । अवकल्पितः । उपकृतः । उपाकृत इति
कृतादिः ॥

केन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

ननैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन कान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् कान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृतं च तद-
कृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम्, पीतापीतम्, उदितानुदितम् । रुडितौ तन्नक्तत्वाद्नैव भेद-
को । अशितामशितेन जीवति, क्लिष्टाक्लिष्टितेन वर्त्तते । *कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम्* ।
कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम्, यातानुयातम्, क्रयाक्रयिका,
पुदापुदिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका । *समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुप-
संख्यानमुत्तरपदलोपश्च* । शाकप्रधानः पार्थिवः, शाकपार्थिवः, कुतपसौश्रुतः, अजातौलवलिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदाद्या विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः, महापुरुषः, परम-
पुरुषः, उत्तमपुरुषः, उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृन्दारकः, अश्ववृन्दा-
रकः । गोमाथः, अश्वमाथः, गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भव-
ति । कतरकतः, कतरकालापः, कतमकतः, कतमकालापः । ननु कतमवाक्यस्तावज्जातिपरिप्रश्न
एव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन ।
एवं तद्येवतज्ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्मन्त्रापि वर्त्तत इति । तथाच प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोद्दे-
वदत्तः, कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत्क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किराजा, यो
न रक्षति । किंस्त्रा, योऽभिदुहति । किंगौः, यो न वहति । "किमः क्षेपे" इति समासान्तो न
भवति । क्षेप इति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोढायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्त्रणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्या-

पकधूर्तजातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जन, पोष्ट्यभिधीयते । (१) गृष्टिरेकवारप्रसूता । धेनुः, प्रत्यप्रसूता । वशा,
चन्ध्या । वेहद् गर्भपातिनी । वक्त्रणी, तखणवत्सा । पोढादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं
समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इमपोढा, इमयुवतिः, अग्निस्तोकः । उदक्षित्कतिप-
यम् । गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत्, गोवक्त्रणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, कठध्या-
पकः, कठधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तप्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । रुद्रिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतलिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि
जातिवाच्ये स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम्, अश्वप्रकाण्डम्,
गोमन्तलिका अश्वमन्तलिका गोमर्चिका, अश्वमर्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी
मतलिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति खीलिकनिर्देशः, *प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्* इति ज्ञापनार्थः । युवा खलति, युवखलति । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, युववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरति ॥

कृत्यतुल्याख्या अज्ञान्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुयन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम्, भोज्यलवणम्, पानीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यचेतः, तुल्यमहान्, सहशब्धेतः, सहशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य ओदनः ॥

वर्णो व्रणं ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुयन्तं वर्णविशेषवाचिना सुयन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः, कृष्णशबलः, लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येऽत्र खीलिकाः पश्यन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलदेत्येवमादयस्तेः सह खीलिक एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु खीलिका अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति तैरुभयया । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलया । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादाचिनः सुयन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी । व्रजगर्भिणी । *चतुष्पादजातिरिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । प्राङ्गणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति । चकारोऽवधारणाधेः, परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यंसकः, छात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । छन्दसि । हस्तेगृह्य । पादेगृह्य । छात्रलेगृह्य । पुनर्दाय । पृहीडा-दयोऽन्यपदार्थे ॥ पृहीडम्, एहियर्थं वर्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोहक्या । अपोहक्या । प्रोहकर्तृमा । अपोहकर्तृमा । उद्धरचूडा । आहरचूला । आहरचमना । आहरचनिता । हन्तविचक्षणा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पत्तनिपत्ता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् । अवचितपराचितम् । निश्रमचम् । अकिंचनम् । स्नात्वाकालकः । पोत्वास्थिरकः । भुक्त्वामुहितः । प्रोच्यपापीयान् । उत्पत्त्यव्यावृत्ता । निपत्त्यतोहिणी । निपण्णश्याना । अपेहिप्रथमा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहुलमार्गस्थे कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उजहिजोडः । जहिस्तम्यः । उजहिस्तम्यः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अदनीतपिबता । पचनमृजता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिपचा । आवपनिष्करा । उत्पचविपचा । भिन्दिरुच्यता । छिन्दिरुच्यता । पचलज्या । पचमृज्या । अवहितलक्ष्मस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यापस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशो अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति । पष्ठोसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य चः(१) । एकाधिकरण इति किम् । पूर्वं छात्राणामामन्त्रय । कथं मध्यान्हः सायान्ह इति । "संख्याविषयपूर्वस्यान्हस्य" (अ०सू० ६।३।११०) इति ज्ञापकात्सर्वेणैकदेशशब्देनान्हः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गस्तत्त्वेन ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पष्ठोसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातयी । नपुंसकमिति किम् । ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरण इत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते । पष्ठोसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्यांप्रहणात् स्तोऽपि भवति । "पूरण" (अ०सू० २।२।११) इति प्रतिषेधश्चात् पृथगन्यतरस्यांप्रहणसामर्थ्यान्न प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दस्यापि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा, पष्ठोसमासपक्षे भिक्षाद्वितीयं वा, तृतीयं भिक्षाया तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षायाः तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा ॥ तुरीयशब्दस्यापीप्पते । तुरीयं भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा(२) । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरण इत्येव । द्वितीयं भिक्षाणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । विधानसामर्थ्यात्स्तोऽपि भवति । प्राप्ता अपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्ता जीविका, प्रासजीविकः । जीविकाप्रास इति वा । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पष्ठोसमासविषये योगारम्भः (३)मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्यूहजातः । त्र्यहजातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ग्राहणः अग्राहणः ।

(१) "नाभेशब्देन सह समासो न भवति । इति कुञ्चिदधिकम् ।

(२) मायः सर्वत्र तुरीयशब्दादित भिक्षातुरीयं वेत्यन्तः वाटो नास्ति ।

(३) अप्यत्र पाठः । "पठो समासापवादोऽयं योगः" ।

अवृषलः । *नजो नलोपस्तिष्ठि धेपे* । अपचसि त्वं जात्म(१) ॥

ईपद्रुता ॥ ७ ॥

ईपदित्ययं द्राघोऽकृदन्तेन मुषा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । *ईपद्रुगुणवचनेनेति वक्तव्यम्* । ईपत्कडारः । ईपत्पिङ्गलः । ईपद्विकटः । ईपद्रुव्रतः । ईपत्पीतम् । ईपद्रुक्तम् । (२) गुणवचनेनेति किम् । इह न भवति । ईपद्रुगान्ये ॥

पष्टी ॥ ८ ॥

पष्ट्यान्ते सुवन्ते समर्थेन सुवन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राजः पुरुषो राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । *इन्द्रोमा च पष्टी समस्यत इति वक्तव्यम्* । इध्मप्रवचनः । पलाशाशातनः । किमर्थमिदमुच्यते *प्रतिपदविधाना पष्टी न समस्यते*, इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

याजकादिमिश्र ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य "कर्तरि च" (अ०सू० २।२।१६) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह पष्टी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूजक । परिचारकः । (३) स्नातक । अंध्यापक । उत्सादक । उद्धर्तक । (४) होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथागणक । पत्तिगणक । *तत्स्थेयश्च गुणैः पष्टी समस्यत इति वक्तव्यम्* । चन्दनगन्धः । कपित्थरसः । *गुणाक्षरेण सरलोपधेवेति वक्तव्यम्* । सर्वेषां श्वेततरुः, सर्वश्वेतः । महत्तरुः, सर्वमहान् "न निर्धारणे" (अ०सू० २।१।१०) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वगुक्ला गौः(५) ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या पष्टी सा न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः सनुदायादेकदेशतस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां धूरतमः । कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः । *प्रतिपदविधाना च पष्टी न समस्यत इति वक्तव्यम्* । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम्(६) ॥

पूरणगुणमुद्दितायसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणमुद्दिताय, सद्, अव्यय, तन्व्य, समानाधिकरण, इत्येतैः सह पष्टी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणार्थे । छात्राणां पद्यमः । छात्राणां दशमः । गुण । यलाकायाः शौरस्यम् । कारस्य काष्ण्यम् । मुद्दितायान्त्व्ययाः । फलानां मुद्दिताः । फलानां तृष्टः । सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय । ब्राह्मणस्य पृथ्या । ब्राह्मणस्य हृथ्या । तन्व्य । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तन्व्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण । शुरुस्य मारायिदस्य राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तरायां तु प्रातः प्रतिपिद्वायां "विशेषणं विशेष्येण" (अ०सू० २।१।५७) इति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव(७) ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

(१) प्रायः सर्वत्र नजो नलोपेत्यतः जात्मवर्धनं पाठो नास्ति ।

(२) वशिष्टाधिकं किञ्चिद्द्रुवते । तथेदम् "भृकुनेति किम्, ईपद्रुक्तम्" ।

(३) वशिष्ट "परिवेक" इति पाठान्तरम् । (४) "हर्तृ, वर्तक," इत्यादिकं वशिष्टम् ।

(५) प्रायः सर्वत्र गुण क्षरेणेत्येवैतं सर्वगुक्लागौतमित्यन्तं पाठो नास्ति ।

(६) वशिष्टाधिकः षष्ठः । "होवेदर्थस्य करण इति षष्ठीति" ।

(७) प्रायः सर्वत्र अनन्तरायामित्यदितः विशेषणस्यैवेतिवर्षा पाठो नास्ति ।

“मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (अ०सू० ३।२।१८८) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पूजा-
ग्रहणमुपलक्षणार्थम् । को यः पूजायां विहितस्तेन पट्टी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां जितः । पूजायामिति किम् । छात्रस्य हसितं, छात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

“कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः” (अ०सू० ३।४।७६) इति वक्ष्यति, तस्ये-
दं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन पट्टी न समस्यते । इदमेपां यावत् । इदमेपां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं पट्टीविशेषणम् । कर्मणि च या पट्टी सा न समस्यते ।
“उभयप्राप्तौ कर्मणि” (अ०सू० २।३।६६) इति पृथ्या इदं ग्रहणम् । आश्चर्यां गवां दोहो-
ज्जोपालकेन (१) । रोचते ओदनस्य भोजनं देयदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देयदत्तेन । वि-
चित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं पट्टीविशेषणम् । कर्तरि या पट्टी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते । भवतः
शायिका । भवत आसिका । भवतोऽग्रपामिका । तृच कर्तव्यं विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि
पट्टी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् । इक्षुमक्षिकां मे धारयसि ॥

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह पट्टी न समस्यते । सामर्थ्यावकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्र-
हणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भक्ता । ननु च कर्तृशब्दो
द्वयं याजकाविषु पठ्यते (२) । सम्यन्धिदशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् (३) । अकः
खल्वपि । ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्ते, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते क्रीडायां जीविकायां च नित्यं पट्टी स-
मस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृचक्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्येक एवोदाह्रियते । उहाल-
कपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीवि-
कयोरिति किम् । ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्त्तते । कुशब्दोऽप्ययं गृह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रा-
दयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थः । कुपु-
रुषः । गति । उररीकृतम् । यदुरीक्योति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वन्ती पूजा-
याम् । सुपुरुषः । अतिपुरुषः । आशीपदयः । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि
हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कटुष्णम् । क्वोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् । आबद्धम्
इति । *प्रादयो गताद्यर्थे द्वितीयया* । अतिक्रान्तः खट्वाम्, अतिखट्वः । अतिमालः ।
अवाद्यः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अवक्रुष्टः कोकिल्या, अवकोकिलः । *पर्यादयो ग्लाना-
द्यर्थे चतुर्थ्या* । परिग्लानोऽध्ययनाय, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यं अलंकुमारिः । *निराद्यः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या* । निष्क्रान्तः कौशाभ्याः निष्कौशाभ्यः । निर्वाराणसिः । *इथेन
सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्ष्यम्* । वाससी इव । *प्रादिप्रसङ्गे
कर्मप्रवचनीयानां प्रतिपेक्षो वक्ष्यः* । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

(१) वचिन्वाटः “आशिचितेन गोपालकेन” इति ।

(२) “तत्रपाठसामर्थ्यात्समासेन यथित्यम् । नैतदस्ति” इत्यत्राधिकम् ।

(३) “इह ॥ किपाशब्दस्य” इति वचिन्वाटः ।

उपपदमतिङ् ॥ १६ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समयेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङिति किम् । एषानाहारको व्रजति । ननु च “सुप्” सुपा” इति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि शेषयति एत-
योयोग्योः सुप् सुपेति न संवध्यत इति । तेन “गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तत्वेः” इत्येतदुपपन्नं भवति । अश्वक्रीती । घनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमायं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमेव भवति नान्येन । स्वादुकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । खवणंकारं भुङ्क्ते । अमैवेति किम् । “कालसमवेदेषामुपपदम्” । कालो भोक्तुम् (१) । पृथकारकरणमुपपदविशेषणार्थम् । अमेव यत्तु-
ल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अग्रे भुक्त्वा । अग्रे भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्युवर्तते । “उपदेशस्तृतीयायाम्” (अ०सू० ३।४।४७) इत्यतः प्रभृति यान्युपप-
दानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभा-
पेयम् । यदमेव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथा “उपदेशस्तृतीयायाम्” (अ०सू० ३।४।
४७) इति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा “अव्यये यथाभिप्रेताख्याने
कृजः क्त्वाणमुलौ” (अ०सू० ३।४।५९) इति । मूलकोपदेशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते ।
उच्चैः कारमाचष्ट । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । “परांतिवचनेष्वलमर्थेषु” परांसो भोक्तुम् ।
प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वाच ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगेऽनुवृत्ते, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति यचनमारभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेन सह
तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैः कृत्य ।
उच्चैः कृत्वा । “अव्यये यथाभिप्रेताख्याने” (अ०सू० ३।४।५९) इति क्त्वाप्रत्ययः । समासे-
पक्षे लयवैव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

(२) उपयुक्तादन्वः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः । यग्रान्यः
समासो नोक्तः । यक्षयति “अनेकमन्यपदार्थे” । चित्रगुः । शबलगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष
इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः, “नबहुव्रीही” (अ०सू० १।१।२९)
इत्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ १४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमार्थमेकं
यजंयित्वा सयेंषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं ग्रामे, प्राप्तोदको ग्रामः । जडरथोऽ
नञ्चान् । उपहतपरा रुद्रः । उद्धृष्टादना स्याली । चित्रगुर्देवदत्तः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रय-
मार्थं तु ॥ भवति । घृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं हिम् । बहुनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेणेन सुलभाजिन्वाससा । पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिना ॥ (३)

(१) कश्चिदयमधिकः पाठः—“अमयोभोक्तुम् । वेताभोक्तुम्” ।

(२) तत्पुरुष इति निवृत्तमिति वचःविदाधिकः पाठः ।

(३) कश्चिदीदृशः पाठो वच्यते—सचायम्—

यस्यमजटकेणेन सुलभाजिन्वाससा । समन्तःशेतिशेषेण इत्येवैतौ न सिध्यति ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् । व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्त-
मस्य । *अव्ययानां च बहुव्रीहिवक्तव्यः* । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । *सप्तम्युपमानपूर्वपद-
स्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । कण्ठे स्थितः कालोऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य
मुखमिव मुखं यस्य स, उष्ट्रमुखः । खरमुखः । *समुदायविभक्त्यप्यस्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपद-
लोपश्चेति वक्तव्यम्* । केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातश्चाऽस्य केशवृद्धः ।
सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः । *प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा
बहुव्रीहिवक्तव्यः* । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः । *मञ्जो-
ऽस्त्यर्थां नां बहुव्रीहिर्यां चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः । अवि-
द्यमानभार्यः, अभार्यः । *सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिवक्तव्यः* । अस्तिक्षीरा प्रास-
णी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये वा संख्या वर्तते तदा सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च
समासो भवति । अव्यय । उपदशाः । उपविंशः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशः । अद्वन्द्वदशाः ।
अद्वन्द्वविंशः । अधिकदशाः । अधिकविंशः । संख्या । द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः ।
संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ।
संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुयन्तानि अन्तराले वाक्ये समस्यन्ते, बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वो-
त्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । *सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे(१) पुंवद्भावः* । नामप्रहणं
कथ्यतेम् । इह मा भूत् । ऐन्द्रयाश्च कौवेयोश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति संख्येये ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ते गृह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपप्रहणं प्रत्येकमभितेयद्वये । तत्रे-
ति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समा-
सो भवति । इति करणश्रेह विवक्षार्यां लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो प्रहणं प्रहरणं कर्तव्य-
मिति युद्धं च समासार्थं इति सर्वमितिकरणाहम्यते । यस्तत्रेति निर्दिष्टे प्रहणे चेत्तद्वति,
यत्तेनेति निर्दिष्टे प्रहरणे चेत्तद्वति, यदिदमिति निर्दिष्टे युद्धं चेत्तद्वति । केनेषु केनेषु च
गृहीत्वा इदं युद्धं घृत्ते, केशाकेशि । कचाकचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं घृत्ते, दण्डा-
दण्डि । मुशालामुशलि । “इच्च कर्मव्यतिहार” (अ०सू० १।१।१२७) इति इच्च समासान्तः, स
चाव्ययम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (अ०सू० ६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दार्ढ्यत्वम् । सरूपप्रहणं
किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं घृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दस्य तुल्ययोगे वर्तमाने तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च स-
मासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोग इति किम् । सईव
दशभिः पुत्रैर्भांरयति गर्दभा । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भांरयतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः ।
सलोमरः । सपक्षक इति । नद्यश्च तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्य-
योग इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्ये द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुयन्तं चार्यं वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति ।

(१) वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदस्येत्यादि काचित्शङ्का ।

समुच्चयान्वाचयेतेतरयोगसमाहाराच्चायाः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समा-
सः । इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यप्रोचश्च, प्लक्षन्यप्रोचौ ।
धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । वाग्वपदम् । इन्द्र-
प्रदेशाः, “इन्द्रे च” इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वृत्ते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचने परप्रयोगनिवृ-
त्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कथञ्चितः । तृतीया । शङ्कुलाखण्डः (१) । चतुर्थी ।
शूपदारु । पञ्चमी । वृकभयम् । षष्ठी । राजपुरुषः । सप्तमी । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केव-
लमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणे विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधी-
यते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्यापे, अश्वेयणम्, निरातनादलुक् । राजदन्तः । अ-
श्वेयणम् । लिप्तवासितम् । नम्रमृपितम् । सितसंसृष्टम् । मृष्टलुक्षितम् । अवक्लिप्तपक्कम् ।
अर्पितोत्तम् । उभगावम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उल्लसलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । हृप-
दुपलम् । आरगवायनवन्धकी । चित्रारंयबाह्वीकम् । आवन्त्वश्मरुम् । शूदार्यम् । स्नातक-
राजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ ।
अनियमश्चाप्रेष्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथं, वक्तव्यमिदम्, धर्मादि-
भूयमिति । वैकारिकम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलांसककरण्डम् । स्यू-
लपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्थाती । भायापती । जायापती । जम्पती ।
दम्पती । जायाशब्दस्य जम्मावो दम्मावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । फैशश्मशु ।
श्मशुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्ताद्री । गुणवृद्धी ।
शुद्धिगुणौ ॥

इन्द्रे धि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वृत्ते । इन्द्रे समासे ध्यन्ते पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्रा-
सावेकस्य नियमः रोपे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः । इन्द्र इति किम् ।
विलुप्यपटु ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

इन्द्र इति वृत्ते (२) । अजाद्यदन्ते शब्दरूपे इन्द्रे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उद्गृह्णाम् ।
उद्गृह्णाम् । *यदुप्वनियमः* । अद्वरयेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः । *इन्द्रे ध्यजाद्यदन्ते विप्र-
तिपेधेन* । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपरकरणे किम् । अश्ववृषौ वृषारणे इति वा ॥

अल्पाचूतरम् ॥ ३४ ॥

इन्द्र इति वृत्ते, अल्पाचूतरे शब्दरूपे इन्द्रे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यप्रोचश्च
प्लक्षन्यप्रोचौ । धवखदिरपलाशाः । यदुप्वनियमः । शङ्कुलुम्बिनीणाः । धीनागङ्गदुन्दुमयः ।
अतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । हेमन्तशिशिरवमन्ताः ।
चित्रास्थाती । वृत्तिकारोहिणी । समानाक्षराणामिति किम् । योन्मवसन्तौ । *लज्जशरं
पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्* । कुशकाशम् । शरशादम् । *अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्त-
व्यम्* । मातापितरौ । अद्वामेधे । दौशातपमी । *धर्माणामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः* । प्राधान-

(१) काचिदधिकमत्र दृश्यते । तच्चरम्—“किञ्चा” इति ।

(२) “पूर्वमिति च” इति काचिन्याटेऽपि भिन्नम् ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् । व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्त-
मस्य । *अव्ययानां च बहुव्रीहिवक्तव्यः* । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । *सप्तम्युपमानपूर्वपद-
स्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । कण्ठे स्थितः कालोऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य
मुखमिव मुखं यस्य स, उष्ट्रमुखः । खरमुखः । *समुदायविकारपष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपद-
लोपश्चेति वक्तव्यम्* । केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातश्चूडाऽस्य केशचूडः ।
सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालंकारः । *प्रादिभ्यो घातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा
बहुव्रीहिवक्तव्यः* । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः । *नञो-
ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः* । अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः । अवि-
द्यमानभार्यः, अभार्यः । *सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिवक्तव्यः* । अस्तिक्षीरा ब्राह्म-
णी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तथा सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च
समासो भवति । अव्ययः । उपदशाः । उपविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः ।
अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः ।
संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ।
संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गत्वाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्दन्तराले दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वो-
त्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । *सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे(१) पुंवन्नावः* । नामग्रहणं
व्ययर्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्रयाश्च कौबेयाश्च दिशोर्दन्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ते गृह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । तत्रे-
ति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समा-
सो भवति । इति करणश्रेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्तव्य-
मिति युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकरणाहम्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टे ग्रहणं चेत्तद्वयति,
यत्तेनेति निर्दिष्टे प्रहरणं चेत्तद्वयति, यदिदमिति निर्दिष्टे युद्धं चेत्तद्वयति । केदोषु केदोषु च
दृष्टीत्वा इदं युद्धं घृत्ते, केशाफेनि । कणाफचि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं घृत्ते, दण्डा-
दण्डि । मुसालामुसालि । “इच्च कर्मव्यतिहार” (अ०मू० ५१४।१२७) इति इच्च समासान्तः, स
शाव्यपम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (अ०सू०६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं
किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सद्व्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च स-
मासो भवति । सह पुत्रेणामतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकः । तुल्ययोग इति किम् । सहैव
दशभिः पुत्रेभारं वहति गर्दभो । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रेभारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः ।
सलोमकः । सपञ्च इति । नद्यश्च तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्य-
योग इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थं वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति ।

(१) वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदस्येवपि कश्चित्पाठः ।

समुच्चयान्वाचयेत्तरयोगसमाहाराध्यायाः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समा-
सः । इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, प्लक्षन्यग्रोधौ ।
धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च वाक्त्वक्चम् । वाग्वटपदम् । द्वन्द्व-
प्रदेशाः, “द्वन्द्वे च” इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृ-
त्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कथञ्चितः । तृतीया । शङ्कुलाखण्डः (१) । चतुर्थी ।
शूपदार । पञ्चमी । वृकभयम् । षष्ठी । राजपुरुषः । सप्तमी । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केव-
लमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधी-
यते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेयणम्, निशतनादलुक् । राजदन्तः । अ-
ग्रेयणम् । लिप्तवासितम् । नममृपितम् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अवक्लिप्तपक्कम् ।
अर्पितोत्तम् । उभगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उल्लङ्घलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । हृप-
दुपलम् । आरगवायनबन्धकी । चित्ररथबाह्योक्तम् । आवन्त्यनमकम् । शूद्रार्थम् । स्नातक-
राजानौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभुवम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ ।
अनियमश्चाग्रेष्यते । अर्धशब्दौ । अर्धधर्मा । अर्थकामौ । तत्कथं, वक्तव्यमिदम्, धर्मादि-
भूमयमिति । धैकारिकम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासककाण्डम् । ल्यूल-
पूलासम् । उदीरधीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती ।
दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपु । केशभक्षु ।
भक्षुकेशौ । शिरोयीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी ।
शुद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्तते । द्वन्द्वे समासे ध्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पदुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ । अनेकप्रा-
सायकस्य नियमः नेपे त्वनियमः । पदुमृदुशुक्लाः । पदुशुक्लमृदवः । द्वन्द्व इति किम् ।
विस्फुटपट्ट ॥

अजाघदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्व इति वर्तते (२) । अजाघदन्तं शब्दरूपे द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उद्गराम् ।
उद्गराशकम् । *धनुष्वनियमः* । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः । *द्वन्द्वे ध्यजाघदन्तं विप्र-
तिषेधेन* । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायु । तपरकरणं किम् । अश्ववृषौ वृषारणे इति वा ॥

अल्पाचूतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्व इति वर्तते, अल्पाचूतरं शब्दरूपे द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च
प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । यदुष्वनियमः । शङ्कुलुम्बिबीणाः । धीणाशङ्कुलुम्बमयः ।
क्तनुक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।
चित्रास्वाती । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । ग्रीष्मवर्गन्ता । *लज्जदारं
पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्* । कुशकाशम् । शरशादम् । *अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्त-
व्यम्* । मातापितरौ । अदामेध । दीक्षातपमी । *वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः* । ब्राह्मण-

(१) खदिरशकमत्र दृश्यते । तच्चेदम्—“किंवा” इति ।

(२) “पूर्वमिति च” इति काचित्पाठेऽधिकम् ।

क्षत्रियविन्दुश्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति । *भ्रातृश्च ज्यायसं पूर्वनिपातो वक्तव्यः* । युधिष्ठिरार्जुनौ । *संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः* । द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहिरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठकालः । उरसिलोमा । विशेषणम् । चित्रगुः । शबलगुः । *सर्वनामसंख्ययोरपसंख्यानम्* । सर्वद्वयेतः । सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः । द्वयन्यः । त्रयन्यः । *वा प्रियस्य पूर्वनिपातः* । गुडप्रियः । प्रियगुडः । *सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गङ्गादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम्* । गङ्गुकण्ठः । गङ्गुशिराः । कथं, वहेगङ्गुः । प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(१) निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । मिक्षितमिक्षिः । अवसुक्लोपान्तकः । आहूतमुप्राहण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा, नैव नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विद्वक्षानियन्धनत्वात् । कटं कृतमनेनेति वा विप्रहीतव्यम् । *निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालनुवादिभ्यः परवचनम्* । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षितौ । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया । *ग्रहणार्थेभ्यश्च परं निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्* । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः । उद्यतासिः । प्राप्तस्य चावाधा व्याख्येया ॥

चाऽऽहिताभ्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते आहिताभ्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । धान्यादित । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जातशमधुः । तैलपीतः । भृतर्पातः । उदभार्थः । गतार्थः । आहूतिगणधायम् । तेन गङ्गुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणवाचानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजमिनिः । जमिनिरुडारः । कडार । गङ्गुल । फाण । रात्र । कुण्ड । पत्र । रत्नति । गौर । वृद्ध । मिश्रुक । पिङ्गल । तनु । पटर । कर्मधारय इति किम् । कडारपुरपो धामः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहित इत्यधिशरोऽयं वेदितव्यः । यदि न उर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनभिहित इत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ शिभर्चिर्भवति । केनानभिहिते, तिङ्शुद्धितममामी, परिमेषयानम् । यद्यसि "कर्मणि द्वितीयां" कटं करोति । पामे गच्छति । अनभिहित इति किम् । निम् । श्रियने कटः । एन् । एनः कटः । तज्जिग । शत्यः । शतिकः । समापः । प्राममुदकः ० पामे, प्राप्तोदको धामः । परिमेषयाने किम् । कटं करोति भीष्ममुदारे दत्तानीयम् । बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन शिभर्चागमुपदिष्टाः, तत्र

(१) कर्मणि कटं — "बहुवचने कर्तव्यं" इति ।

विशेषणार्थमिदमारभ्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादपि द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरैवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।

*उभयसर्वतसोः कार्या विगुपयानिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽग्नेहितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते* ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्वधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । *अभित परितः समथानिकपाद्वाप्रतियोगेषु च दृश्यते* । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निष्पा ग्रामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चदाश्वात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति द्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेण शब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यवाशे योगः । सद्यान्तरादाश्वो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेण शब्दस्तु तच्च विनायं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः (१) । अन्तरेण पुरुषकारे न किञ्चिदुच्यते । युक्तग्रहणे किम् । अन्तरा तक्ष-शिलां च पाटलिपुत्रे स्वस्म्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे (२) गम्यमाने । क्रियागुणप्रत्ययैः साकल्येन कालाध्वनोः संयुक्तोऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः एत्वपि । क्रोशमधीते । योजनमधीते । क्रोशे कुटिला नदी । योजने कुटिला नदी । क्रोशे पर्वतः । योजने पर्वतः । अत्यन्तसंयोग इति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशाल्पे-कंद्रे पर्यतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगः” (अ०सु० २।३।५) इति वर्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिममासिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । योजनेनानुवाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम् । क्रोशमधीतोऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्तव्यापृ-त्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न यानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताम्भ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अथ मुक्त्वा देवदत्तो द्रव्ये द्रव्यहाडा भोक्ता । त्र्यहं त्र्यहाद्भोक्ता । कर्तृनामयो-र्मध्ये धातुः । इहस्योऽयमिप्वासः क्रोशे लक्ष्यं विदधति । क्रोशाल्पे विदधति । कर्तृक-

(१) कचिदभिले दृश्यते—“तत्रवममध्ये कमण्डलुवित्यर्थः” इति ।

(२) कचिदयं पाठोऽधिकः । “बृहच्छापवादोऽयं योगः” इति ।

मंणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवत्य-
स्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलक्षणे । शाकल्यस्य । संहितामनुप्राव-
पत् । आगत्यमन्वसिञ्चत् प्रजाः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र
सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाद्यो द्रोणः । उपनिष्के कार्पापणम् । यस्य चेश्वरवचनमिति
स्वस्वामिनोद्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधिवह्यदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु
प्रद्वद्धत इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आद् परि इत्येनेः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगतं-
भ्यो घृष्टो देवः । आ पादलिपुस्त्राद् घृष्टो देवः । परिपरि त्रिगतंभ्यो घृष्टो देवः । अपेन साह-
चर्यात्परैर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृक्षे परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिधातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिधिर्यत्तद्वत्
प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युन्तो वा-
सुदेवतः प्रति । मापानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ननु ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रव-
चनीययुक्तं न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने । सैष दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि यो-
गोऽस्त्येय ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्यनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परित्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्यवर्जिते द्वितीया-
चतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामे गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामे प्रजति । ग्रामाय प्रजति । गत्य-
र्थग्रहणं किम् । ओदनं पचति । कर्मणाति किम् । अद्वेन प्रजति । चेष्टायामिति किम् । स-
नसा पादिलिपुर्गच्छति । अनध्यनोति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्या-
नं गच्छति । मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिपेक्षदवाये विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आ-
क्रान्त उच्यते । यत्र उत्पद्येन पन्याने गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्यां । पथे गच्छतीति ।
द्वितीयाप्रदणं किम् । ॥ चतुर्थ्येव विकल्प्येत । अपवादविरुद्धेऽपि यथा स्यात् । ग्रामे गन्ता ।
ग्रामाय गन्ता । कृषोगलक्षणा पटो न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति । माणनकाय मिश्रां
ददाति । देवदत्ताय शेषतः । गुण्यभ्यः स्तूहयति । इत्यादि ॥ *चतुर्थीविधाने तादृश्यं उपमे-
श्वानम्* । घृषाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रत्ननाय स्याली । अवहननापोद्दृष्टम् ।
वत्तुपरिपद्यमाने चतुर्थी वक्ष्य्या । मूत्राय कल्पते पत्रागूः । उपाराय कल्पने पत्रागूः ।
वत्तुपरिपद्यनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते पत्रागूः । मूत्राय जायते पत्रागूः ॥ *उत्पातेन शप्यमाने
चतुर्थी वक्ष्य्या* ।

पाताय कपित्थं विद्युदातपापादिलोहिनी ।

पाता पर्यायं विज्ञेया दुर्मित्राय मिला अने ॥

रितपोने चतुर्थी वक्ष्य्या । गोभ्यो हितम् । अरोषन्ने हितम् ॥

प्रियायौपपद्स्य च कर्मणि स्यानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियायां उपपदं यस्य सोऽयं क्रियायां उपपदः । "तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियायांयाम्" अ० सु० ३।३।१० इत्येष विपयो लक्ष्यते । क्रियायां उपपदस्य ॥ स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादोऽयं योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुप्पेभ्यो व्रजति । क्रियायां उपपदस्येति किम् । प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भक्षिरग्र स्थानी, न ॥ क्रियायां उपपदः । कर्मणोति किम् । एधेभ्यो व्रजति शक्येन । स्थानिन इति किम् । एधानाहतुं व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । "भाववचनादच" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्थादिति किम् । पाकः, त्यागः, रागः । भाववचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वपड्योगाच्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलं वपड् द्वयेनैवांगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय ॥ अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । शक्तो मल्लो मल्लाय । वपडग्नये । वपडिन्द्राय । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाशौर्विचक्षायामपि पशूँ वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिर्वर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाप मन्ये । न त्वा हुमं मन्ये । न त्वा हुसाय मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा तृणं मन्ये । अनादर इति किम्—

अदमानं वपडं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

अन्धायान्ते सुनं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा शृगालं मन्ये ॥ *वदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्यति वक्तव्यम्* । व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं मन्ये । नावमुत्तीर्णं ॥ नाव्यम् । न त्वाऽन्नं मन्ये । पावद्वर्धं भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तुभ्यम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा दशानं मन्ये । न त्वा जुने मन्ये । पुष्पदः कःमान्न भवति चतुर्थी, णतदपि हि मन्यतेः कर्म । व्यवस्थितविभाषाविधानादेव न भवति ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

*कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यत्तदत्तेन भुक्तम् । करणे । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ॥ *तृतीयाविधाने प्रवृत्त्यादीनामुपपेक्ष्यानम्* । प्रवृत्त्याऽभिरूपः । प्रवृत्त्या दर्शनोपः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैद्याऽकरणः । गार्ग्योऽग्नि गोत्रेण । समेन धावति । विपमेण धावति । द्विद्वीणेन घान्थं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून् क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहाय्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । पुत्रेण सह गोमान् । पितुरग्र क्रियादिर्मन्थः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । महाधनं च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । पुत्रेण मार्द्धमिति । विनापि

सहस्रान्देन भवति । “वृद्धो यूना” (अ० सू० १।२।६५) इति निर्दर्शनात् । अप्रधान इति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गदाङ्गोऽप्राङ्गस्मुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदन्यवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्षणा कणः । पादेन खड्गः । पाणिना कुण्डः । (१) अवयवधर्मेण स्मुदायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षि काणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कवित्प्रकारं प्राध इत्थंभूतस्तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमदाक्षीत् । छात्रेणोपाध्यायम् । शिष्यया परित्राजकम् । इह न भवति कमण्डलुपाणिद्वया इति । लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थंभूत इति किम् । वृक्षं प्रति विधोतनम् (२) ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्णस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते (३) ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्याया पदः ॥

अकर्तृयुगे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्तते । कर्तृवर्जिते यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति (४) । तृतीयापवादो योगः । दाताद् यदः । सहसाद् यदः । अकर्तरीति किम् । शतेन यन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणेऽरित्रयाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्तते । गुणे हेतावन्नेलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाह्न्याद् यदः । जाह्वेन यदः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अत्रियामिति किम्, कुद्वया मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

पष्ठौ हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुनाम्बुत्वं प्रयोगे हेतौ घातये पष्ठौ विभक्तिर्भवति । अत्रत्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुनाम्बुत्वं प्रयोगे हेतौ घातये तृतीया विभक्तिर्भवति पष्ठौ च । पूर्वेण पष्ठगमेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना यसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना यसति । *निमित्तकारणे हेतुषु सर्वाणां प्रायदर्शनम्* । किं निमित्तं यमति । केन निमित्तेन यसति । कस्मै निमित्ताय यमति । कस्मान्निमित्ताद् यमति ।

(१) वृगिरिति पाठः कश्चिच्छ ।

(२) इत्थंभूत — इत्यपारितः विधोतनविभक्तः पाठः प्रायो न दृश्यते ।

(३) कश्चिदपि कः पाठोऽत्र — ‘संपूर्णः किम्, मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम्, प्रोप पुत्रं संजानीते सिता’ इति ।

(४) कश्चिदपि कश्चिद् “तृतीयापवादोऽयं योगः” इति ।

कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मात्रविज्ञायति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । वृकेभ्यो विभेति । अध्ययनात्पराजयते । *पञ्चमीविधाने स्वयलोपे कर्मण्युपसंख्यानम्* । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते । *अधिकरणे चोपसंख्यानम्* । आसने उपविश्य प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । *प्रदनाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या* । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । *यतश्चाध्वकालनिर्माणे तत्र पञ्चमी वक्तव्या* । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्ष्णिषा आप्रहायणी मासे । *तत्पुत्रात्काले सप्तमी वक्तव्या* । कार्ष्णिषा आप्रहायणी मासे । *अध्यनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या* । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, क्षत्रपुं योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरतैर्दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवदत्तात् । भिक्षो देवदत्तात् । अर्धान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वर्तते । तत्र दूरान्तिकार्थः पृथग्व्यवस्थामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्देवदत्तात् । आराद्यज्ञदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्ययं वर्जनाय । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वो ग्रामात् । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रामोऽसन्तः । उत्तरो ग्रामो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरया हि दिग्गृचिर्नैव स्यात् । इयमस्याः पूर्व्वेति । इह तु न स्यात् । अयमस्मात् पूर्वः काल इति । अञ्चूत्तरपद । प्राग् ग्रामात्, प्रत्यग् ग्रामात् । ननु शायमपि दिक्शब्द एव । *पृथगतसर्थप्रत्ययेन* (अ०सू० २।३।३०) इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

पृथगतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणात्तराम्यामतमुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते पृथं विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरस्ताद् ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद्ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

“एनबन्धनरस्यामदूरे पञ्चम्या” इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । एवं पृथं प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पृथगपीष्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथग् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः ॥

विना वाते विना यपे त्रिपुत्तपतने विना ।

विना हस्तिशृङ्गात् दोषान केनेमी पानितौ दमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपर्यस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपर्य इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्वये, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपर्यान्मुक्तः । कतिपर्येन मुक्तः । असत्त्ववचन-
स्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् । क्रियाविशेष-
णने कर्मणि मा भूत् । स्तोकेन मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्यैः पष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्यैः शब्दैर्योगे पष्ठौ विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं ग्रामात् । दूरे ग्रामस्य । विप्रकृष्टे ग्रामात् । विप्रकृष्टे ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामात् । अन्तिके ग्रामस्य । अभ्यासे ग्रामात् । अभ्यासे ग्रामस्य । अन्यतरस्यांप्रवृत्तिं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्येभ्यः शब्दैर्योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृ-
तीयापि समुच्यते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य । अ-
न्तिकाद् ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपदिकार्यं विधानम् । असत्त्ववचनप्रवृत्तिं चानुव-
र्त्तते । सत्यशब्दैर्योगे यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दुराय पथे देहि । दुरस्य
पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्येभ्यश्च । कटे आस्ते । शकटे
आस्ते । स्यात्स्यां पठति । दूरान्तिकार्येभ्यः खल्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य ।
अभ्यासे ग्रामस्य । दूरान्तिकार्येभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ।
सप्तमीविधाने कस्येन विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् । अधीतो व्याकरणे । परिगणिती या-
ज्ञिके । आम्नातो छन्दसि । *साध्यसाधुप्रयोगे च सप्तमी यक्तव्या* । साधुर्देवदत्तो मातरि ।
साधुः पितरि । *कारकाहोर्णां च कारकत्वे सप्तमी यक्तव्या* । कद्वेषे भुज्जानेषु दरिद्रा
आसते । माह्वेषु तरत्सु वृषला आसते । *अकारकाहोर्णां च कारकत्वे सप्तमी यक्तव्या* ।
दरिद्रप्यासीनेषु ऋदा भुजते । वृषलेप्यासीनेषु माह्वणास्तरन्ति । *तद्विपर्यये च सप्तमी
यक्तव्या* । ऋद्वप्यासीनेषु दरिद्रा भुजते । माह्वणेष्यासीनेषु वृषलास्तरन्ति । *निमित्तात्क-
र्मसंप्रयोगे सप्तमी यक्तव्या* ।

चर्मणि द्वीपिने हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केनेषु(१)चर्मणि हन्ति सीमिन् पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भायलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वसन्ते । भायः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया क्रियान्तरे लक्ष्यते
ततो भावयनः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरे लक्ष्यति । गोपु
दुग्धमानासु गतः । दुग्धास्यागतः । अग्निपु ह्यमानेषु गतः । भावेनेति किम् । यो घटामिः
॥ भुङ्क्ते । पुनर्भायवद्वेष्टे किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

पष्ठौ घानादरे ॥ ३८ ॥

एतेन सप्तम्यां प्राप्तायां पष्ठौ विधीयते, चकारात् सापि भवति । अनादराधिके भायल-

क्षणे भाववतः पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्रावाजीव । रुदति प्रावाजीव । क्रोशतः प्रावाजीव । क्रोशति प्रावाजीव । क्रोशन्तमनाहत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्चराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत इत्येतैर्योगे पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामो । गोषु स्वामी । गवामोश्वरः । गोष्वोश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभू । गोषु प्रतिभू । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । पट्टशमेव प्रासायां पक्षे सप्तमीविधानाथे वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः (१) कुशलो निपुणः तान्भ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटकणस्य । आयुक्तः कटकणने । कुशलः कटकणस्य । कुशलः कटकणने । आसेवयामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईपद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । यतो निर्द्धारणं ततः पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां क्षत्रियः शूद्रतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः शूद्रतमः । गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । अध्वगानां धावन्तः क्षीयतमाः । अध्वगेषु धावन्तः क्षीयतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्धारणमिति वर्तते । पट्टीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्धारणाधये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माधुराः पादलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आढयतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चायामिति किम् । साधुभृत्यो राज्ञः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् । साधुदेवदत्तो मातरं प्रति । *अप्रत्यादिमिरिति वक्तव्यम्* । साधुदेवदत्तो मातरं प्रति । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाम्बां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केदोः प्रसितः । केदेषु प्रसितः । केदोस्तसुकः । केदोस्तसुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुवन्ताद्यक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः । पुष्येण पायसमश्नोयात् । पुष्ये पायसमश्नोयात् । मघाभिः पल्लौदनम् । मघासु पल्लौदनम् । नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु वसति । लुपति किम् । मघासु घटः । इह कस्मान्न भवति । अथ पुष्यः । अथ कृत्तिका । अधिकरण इति वर्तते । वचने तु पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गं खोलिङ्गपुलिङ्गनष्टममि । परिमाणं, दोणः खारी आदकम् ।

वचनम्, एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नोच्चैः । लिङ्ग्रहणे किम् । कुमारी, वृक्षाः, कुण्डम् इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणे किम् । द्रोणः, खारी, आढकम् (१) इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणे किम् । एकत्वादिविषयि यथा स्याद् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणे किम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं, ततोऽपि यथा स्यात् । प्रलम्बते । अध्यागच्छति ॥

संयोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संयोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । संयोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तो । हे देवदत्ताः ॥

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संयोधने या प्रथमा तदन्तं जडरूपमामन्त्रितसत्त्वं भवति । तथा चैवोदाहृतम् । आमन्त्रितप्रदेशाः "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्" (अ०सू० ८।१।५२) इत्येवमादयः (२) ॥

एकवचनं संयुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया एकेकवचने तत्संयुद्धिसत्त्वं भवति । हे पदो । हे देवदत्त । संयुद्धिप्रदेशाः "एहहस्यात् संयुद्धेः" (अ०सू० ६।१।६९) इत्येवमादयः ॥

पृथो शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र पृथो विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरयः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

शोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

(३) ज्ञानातेराविदर्थस्याज्ञानार्थस्य कारणे कारके पृथो विभक्तिर्भवति । सर्पिणो जानीते । मनुजो जानीते । सर्पिण करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञानरचनः सर्पिणि रक्तः प्रविहति वा । चित्तप्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव पादं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रे जानाति ॥

अधीगर्ग्यद्वयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेष इति घटते । अधीगर्ग्याः स्मरणार्थाः । 'दय दानगतिरक्षणेण । 'ईदा ऐद्यं' । पूतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते पृथो विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिणो दपते । सर्पिण ईटे । मनुज इटे । कर्मणाति किम् । मातुर्गुणेः स्मरति । शेष इति किम् । मातरे स्मरति ॥

रुजः प्रतियदो ॥ ५३ ॥

मनो गुणान्तराधाने प्रतिययः । करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने शम्भमाने पृथो विभक्तिर्भवति । एषोदकस्योपस्फुरते । दाक्षरग्रस्योपस्फुरते । प्रतियत्न इति हिम् । कटे करोति । कर्मणाति किम् । एषोदकस्योपस्फुरते प्रज्ञया । शेष इत्येव । एषोदकमुपस्फुरते ॥

रुजार्थानां भाष्यचनानामज्यरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां भाष्यानां भाष्यचनानां भाष्यकर्तृणां उच्यते । रुजार्थानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते पृथो विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति शेषः । चौरस्यामयस्यामयः । रुजार्थाना-

(१) अथ इति "परिमर्तं पश्चाद्" इति पठ्यते ।

(२) इति "आमन्त्रितवचन इत्येवमादयः" इति पठ्यते ।

(३) इति "शेष इत्यनुवर्तते" इति विधेयम् ।

मिति किम्—

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मा मैव तपःसाहसमाचर ॥ (१)

भाववचनानामिति किम् । नदी कूलानि रुजति । अज्वररिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः । *अज्वररिस्ताप्योरिति वक्तव्यम्* । चौरं संतापयति तापः । शेष इत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

‘नाथु नाथु याज्ञोपतापैष्यांशोःपु’ पठ्यते, तस्याशोःकियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते पठ्यो विभक्तिर्भवति । सर्पिणो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनायति, अङ्ग पुत्रकाधोप्य ॥

जासिनिप्रहणनाटकायपिपां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि निप्रहण नाट काय पिप इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके पठ्यो विभक्तिर्भवति । ‘जमु हिंसायां’ ‘जमु साङ्गे’ इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं प्रहणं, न दैवादिकस्य ‘जमु मोक्षणे’ इत्यस्य (२) । चोरस्योच्चासयति । वृषलस्योच्चासयति । निप्रहण इति संघातविगृहीतविपर्यस्तप्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योच्चाटयति । वृषलस्योच्चाटयति । चौरस्य काययति । वृषलस्य काययति । निपातनादबुद्धिः । अयं हि घटादौ पठ्यते ‘अयस्त्रय क्रय कृत्य हिंसायां’ इति, तत्र ‘घटादयो मित’ इति मित्संज्ञायां “मितां ह्रस्वः” (अ०सू० ६।४।१२) इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् । धानाः पिनष्टि । शेष इत्येव । चौरमुच्चासयति । पृषामिति किम् । चौरं हिनस्ति । निप्रहण इति किम् । चौरं निहन्ति (३) ॥

व्यवहृषणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके पठ्यो विभक्तिर्भवति । हृते ऋषिक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्माच्च भवति । *स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय इष्यते* (४) । समर्थयोरिति किम् । शलाका व्यवहरति । विक्षिप्तोत्पथः । माक्षणात् पणाथते । स्तोतीत्यर्थः । शेष इत्येव । शते पणते ॥

द्विस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृषणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि पठ्यो विभक्तिर्भवति, शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् । माक्षणी दीव्यति । योगविभाग उच्यते ॥

विमापोपसर्गे ॥ ५९ ॥

द्विस्तदर्थस्येति । नित्यं यच्च्यं प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गे सति द्विस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विमापो पठ्यो विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शते प्रतिदीव्यति । सहस्रे प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाका प्रतिदीव्यति ॥

(१) “न तु अयस्त्रयस्य” इत्यादीनि कुतचित् ।

(२) काधिराठान्तरम् दरीवृषते तथेत्यम्—

व्यवहारी यदु मायेयै मैत्रिकी प्रतेयति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

(३) “अईषाः यत्नवत्” इति इतरदं काचित् ।

(४) एषामित्यर्थस्य विभक्तिपठनः पठ्यो अयोः वाच्यः ।

अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य । *शेषे विभाषा* । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्ययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकव्ययनिष्ठा” (अ०सु० २।३।६९९) इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः पठ्य विधीयते । कस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे पठ्य विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः । कस्येति किम् । ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् । ग्रामं गतः । *नपुंसके भाष्य उपसर्गानाम्* । छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य वृत्तम् । कोकिलस्य न्याहृतम् । *नोपविज्ञानात् सिद्धम्* । तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

“कोधिकरणे च” इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे पठ्य विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेवामासितम्, इदमेवां दापितम् । इदमेवः सुष्ठुम् । इदं वनकन्यांतम् । इदमेवां भुक्तम् । इदमेवामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि पठ्य द्वितीयावत् । तेनाऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेता अश्वस्य ग्रामं चैत्रः (१) ॥

न लोकव्ययनिष्ठाखलधर्तुनाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति पठ्य प्राप्ता प्रतिषेद्यन्ते । ल उ उक् अवयव निष्ठा खलधर्तुन् इत्येतेषां प्रयोगे पठ्य विभक्तिर्भवति । ल इति शत्रुशानचौ कान्वृत्तस्य किङ्किनी च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचानः । ओदनं पचिवान् । पपिः सोमम् । द्दिगांः । उ । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः । कन्यामलंकरिष्णुः । इष्णुवोऽपि प्रयोगे निषेधः (२) । उक् । आगामुर्क धाराणसी रक्ष आहुः । *उक्प्रतिषेधे कमेभांयायामप्रतिषेधः* । दास्याः कामुकः । अवयव । कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा । *अवयवप्रतिषेधे सोमुन्कमुनोरप्रतिषेधः* । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृगो विरूपाक्षिन् । निष्ठा । ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलधर्तुः इपत्करः कटो भवता । इपतरानः सोमो भवता । तृन्निति प्रत्याहारग्रहणं, कटः शत्रुशानचावित्यारम्भ आ तृनो नकारात् । तेन शानन्तृचान्शत्रुतृनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पचमानः । तटमाध्मानः । अधोयन् पारायणम् । कटां कटान् । वदिता जनापवादान् । *द्विषः शत्रुवां वचनम्* । चौरं द्विपन् । चौरस्य द्विपम् ॥

अक्रेनोर्भविष्यद्वाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकर्म्य भविष्यति काले विहितस्येनन्तु भविष्यति आधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगं पठ्य विभक्तिर्भवति । कटं कारको प्रजति । ओदनं भोजको प्रजति । इनः खल्यपि । ग्रामं गमी । ग्रामं गामी । आधमर्ण्यं । दातं दायी । भविष्यद्वाधमर्ण्ययोरिति किम् । यवानां लावकः । सक्तृतां पायकः । अवश्यं कर्ता कटस्य । इह कर्मण्यन् भवति, वर्पतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दुर्गक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याकर्म्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं पठ्य प्राप्ता कर्तरि विकल्पने । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा पठ्य विभक्तिर्भवति, न कर्मणि (३) । भवता कटः कर्तव्यः । भवता कटः कर्तव्यः । कर्तरिति

(१) द्विकर्मकाणामित्यतः चैत्र एतत्पर्यन्तमन्थाः प्रये नास्ति ।

(२) इष्णुवोऽपि प्रयोगे निषेध इति शयः सर्वत्र नास्ति ।

(३) 'न कर्मणि' इति वशिष्ठसहितः ।

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । अनुपसर्गस्य पञ्च्यां प्रासायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यद्युवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेर्देवादिकस्य लोपमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्याद् भुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यद्युवोर्हविषः कर्मणः पष्ठोविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोनुवृद्धिः । प्रेष्य-द्युवोरिति किम् । अग्नये छागं हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविष इति किम् । अग्नये गोमयान् प्रेष्य । देवतासम्प्रदान इति किम् । माणवकाय पुरोडासं प्रेष्य । *हविषः प्रस्थितस्य प्रति-पद्यो वक्तव्यः* । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे पष्ठो विभक्तिर्भवति (१) बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुष-मृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दावांघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्यः । बहुलप्रहणे किम् । कृष्णो रात्र्यै, हिमयतो हस्तो । *पञ्च्यर्थेचतुर्थी वक्तव्या* । या खर्वेण पिबति तस्यै रावो जायते । या दतो घावति तस्यै दयावदन् । या नखानि कृन्तति तस्यै कुनखः । याऽऽङ्के तस्यै काणः । याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा । या केदान् प्रलिखति तस्यै खलति । अहलयायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेषांतोः करणे छन्दसि बहुलं पष्ठो विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते (२) ॥

शृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । शृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे पष्ठो विभक्तिर्भवति । पञ्चशृत्वोऽह्नो शुद्धके । द्विरह्नोऽधीते । शृत्वोर्थप्रहणे किम् । अहनि शेते । प्रयोगप्रहणे किम् । अहनि भुज्जम् । गम्यते हि द्विषिष्यतुषंति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालप्रहणे किम् । द्विः काल्यपात्र्यां शुद्धके । अधिकरण इति किम् । द्विरह्नो शुद्धके । शेप इत्येव । द्विरह्न्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

शृत्रप्रयोगे कर्तारि कर्मणि च पष्ठो विभक्तिर्भवति । भयतः क्षाविरा । भयत आसिरा । कर्मणि । अपां यष्टा । पुरां भेत्ता । यज्ञस्य भत्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् । क्षात्रेण भेत्ता । श्रुनोति किम् । तदित्तप्रयोगं मा भूत् । शृत्पूर्वा कृत् । भुज्पूर्वा ओदनम् । शेप इति नि-पृषो, पुनः कर्मप्रहणात् । इतरथा हि कर्तारि च श्रुनोति भूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पृथेकं पष्ठो प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्तायिति बहुमीहिः । उभयोः प्राप्तिर्वन्मिन् कृति शेषमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव पष्ठो विभक्तिर्भवति, न कर्तारि । आश्रयो गवां दोहोऽगोपाल-केन । शेप्ते मे ओदनस्य भोजने देयदत्तेन । माधु श्वानु पयसः पाने यशदत्तेन । बहुमीद्विधि-शामारिह नियमो ज्ञ भवति । आश्रयमिदं ओदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाय इति ।

(१) "प्रेष्य-साधने सति" इत्यति वक्ष्यते ।

(२) "करण इति किम्, अन्वयः मा-भूत्" इति वक्ष्यते ।

अक्रकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य । *शेषे विभाषा* । अक्रकारयोः स्त्रीप्रत्ययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

“न लोकव्ययनिष्ठा” (अ०सु० २।३।६९९) इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः पट्टी विधीयते । क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे पट्टी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः ॥ राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् । ग्रामे गतः । *नपुंसके भाय उपलब्धयानम्* । छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृतम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । *शेषविज्ञानात् सिद्धम्* । तथा च कर्तृविधक्षायां तृतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

“कोधिकरणे च” इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे पट्टी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिषेधापवादे योगः । इदमेपामासितम्, इदमेपां शयितम् । इदमेदेः स्रष्टम् । इदं वनकपेयांतम् । इदमेपां भुक्तम् । इदमेपामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि पट्टी द्वितीयावत् । तेनाऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेता अश्वस्य ग्रामे चैत्रः (१) ॥

न लोकव्ययनिष्ठाखलर्थतृत्नाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति पट्टी प्राप्ता प्रतिषिद्ध्यते । ल उ उक् अवयव निष्ठा खलर्थं तृन् इत्येतेषां प्रयोगे पट्टी विभक्तिर्भवति । ल इति शत्रुशान्ता कानचक्रवत् किकिनी च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पेषानः । ओदनं पेषिवान् । पपिः सोमम् । इदिगां । उ । कटं चिकीर्षुः । ओदनं क्षुमुधुः । कन्यामलंकरिण्युः । इण्युचोऽपि प्रयोगे निषेधः (२) । उक् । आगामुकं धाराणसीं रक्ष आहुः । *उक्प्रतिषेधे कमेभांपायामप्रतिषेधः* । दास्याः कामुकः । अन्यप । कटं कृत्वा । ओदनं भुक्त्वा । *अवयवप्रतिषेधे सोमुक्कमुनोरप्रतिषेधः* । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृजो विरपशिन् । निष्ठा । ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थः । इपत्करः कटो भवता । इपत्तानः सोमो भवता । नृन्निति प्रत्याहारः प्रहृणं, कटः शत्रुशान्तावित्वारभ्य आ तृनो नकारात् । तेन शानन्चानश्रुशानृत्नामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पयमानः । तटमाध्मानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापयादान् । *द्विपः शत्रुयां वचनम्* । चौरं द्विपन् । चौरस्य द्विपम् ॥

अपेनेनार्मविष्यदाधमपर्ययोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येन्यु भविष्यति चाधमपर्यं च विहितस्य प्रयोगे पट्टी विभक्तिर्भवति । कटं कारको प्रजति । ओदनं ओजको प्रजति । इनः खल्वपि । ग्रामे गमी । ग्रामे गामी । आपमपर्यं । शतं दायी । भविष्यदाधमपर्ययोरिति किम् । यवानां ह्यवरः । सक्तृणां पायकः । अवश्यं करी कटस्य । इह कम्मन् भवति, वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याकर्म्येद् ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं पट्टी प्राप्ता कर्तरि विहितस्येति । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा पट्टी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि (३) । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्तरिति

(१) द्विकर्मकाणामित्यत्र चैव एतत्पर्यन्तग्रन्थः प्रायो नश्येत् ।

(२) इण्युचोऽपि प्रयोगो निषेध इति प्रायः सर्वत्र नास्ति ।

(३) 'न कर्मणि' इति वक्ष्यिष्याते ।

किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । *उभय प्राप्तौ कृत्ये पठ्या प्रतिषेधो वक्तव्यः* । ऋष्ट्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थयोगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ धर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते पष्ठ्येव भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुह्रियेत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रमद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् । आयुष्य मद्र मद्र कुशल सुख अर्थ हित इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुक्पेणार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तथा मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । *अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम्* । (१) आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । मद्रं देवदत्ताय । मद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देवदत्ताय निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय सुखं देवदत्तस्य । शौ देवदत्ताय शौ देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां धृत्वा द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥२॥३॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ ॥

द्विगुः समास एकवचने भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुर्धर्मैकवद्भावो विधीयते, द्विगुर्धर्म एकवद्भवतीति । समाहारद्विगोर्ध्वे ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चभूतः समाहृताः पञ्चभूतो । द्विगुर्धर्मैकवत्त्वादनुप्रयोगेऽप्येकवचनं भवति । पञ्चभूतोऽपि शोभतेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणिन्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वरति । अङ्गान्द्वयं प्रत्येकं वाक्यपरिमत्प्राप्त्या त्रौर्ण वाच्यानि सम्पद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवचनमिति, तथा त्वाङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तायत् । पाणिनादम् । शिरोपीडम् । ह्याङ्गानाम् । मार्दङ्गिकागविकम् । पाणावाङ्कारियादम् । सेनाङ्गानाम् । रथिकाद्वाराहम् । रथिकरादातम् । हस्त्यद्वयादिषु परत्वात् पशुद्वन्द्वे विभाष्यैकवद् भवति । इतरतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् । इदं ॥ प्रवरणे विषयविभागायम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । रथिकरादादीनामितरतरयोग एव । वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति ॥

अनुयादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणानाम् : सागानिमित्तः पुरेणु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवचनमिति, अनुयादे गम्य-

(१) अत्रायुष्यं कर्तव्यमित्यन्तः पठ्यं शेषो वक्तव्यः ।

माने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुद्यप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुच्येते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् । उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्टुः कठकौथुमाः । *स्थेणोरघतन्यां चेति वक्तव्यम्* । स्थेणोरिति किम् । अनन्दिपुः कठकालापाः अघतन्यामिति किम् । उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्ययुक्तुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्ययुक्ते यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्ययुक्तुः । अध्ययुक्तुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्ययुक्तुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काद्वमेधम् । सायह्यातिरात्रम् । अध्ययुक्तुरिति किम् । इषुवज्जौ । उद्भिद्बलभित्तौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह कस्मान्न भवति दर्शपूर्णमासी । क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु स्याः ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो यज्येयित्वा । आराशस्त्रि । घानाश-
पकुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् । माह्वणक्षत्रियविद्-
शूद्राः । ननिघयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्ध-
स्पर्शाः । गमनाकुक्षनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न
नियतद्रव्यविदक्षापाम् । इह कुण्डे वदराऽऽमलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी वेशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व
एकवद्भवति । नद्यवयनो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश
पुत्रायम् । उदयश्च हरावती च, उदयेरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि । कुरवश्च कुरक्षेत्रे
च, कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्राङ्गुलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदी
देश इति किम् । कुरुकुटमयूरी । अग्रामा इति किम् । जाम्बवश्च शालुकिनी च, जाम्बवशा-
लुकिन्यौ । नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च एवेतानां ग्रहणं न भवति ।
कैलासश्च गन्धमादने च, कैलासगन्धमादने । *अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो यक्तव्यः* ।
इह मा भूत् । मथुरा ॥ पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्रम् । *उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो
यक्तव्यः* । सौर्यं च नगरं, वेतवतं च ग्रामः, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । दशमशकम् । पूकालि-
क्षम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् । माह्वणक्षत्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

शने वा प्रयुक्तौ येषां केचिदानकृत्वादपि ॥

आ नकुलादर्पातीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरापो घरे, शाश्वतिको क्रियः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तत्राचिनां शब्दानां द्वन्द्व ए-
कवद्भवति । माजंरम्पथम् । दयसृगालम् । अहिनहन्म् । शाश्वतिक इति किम् । गोपाणि-

शालङ्कायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरुचैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनाम-
नेन नित्यमेकवद्भायो भवति । अश्वमहिषम् । काकोलकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । वैभुक्ते पात्रे संस्कारेणापि न शु-
द्ध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः । अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रादिनां शब्दानां
द्वन्द्व एकवद्भवति । तक्षायस्कारम् । अनिरवसितानामिति किम् । चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि वृत्तैकवद्भावाणि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम् । गवाविकम्
गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातकम् । पुत्रगौत्रम् । खचा-
ण्डालम् । खीकुमारम् । दासीमाणवकम् । दाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् ।
मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसतोणितम् । दभंशम् । दभेपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । तृणोल्-
पम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवत् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं,
रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वी । पशुद्वन्द्वविभायैव भवति ॥

विभाषावृत्तमृगतृणधान्यज्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-

रोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

युक्ष मृगा तृण धान्य ज्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वपर अधरोत्तर इत्येतेषां द्वन्द्वो
विभाषैकवद्भवति । प्लक्षन्त्यप्रोधम् । प्लक्षन्त्यप्रोधाः । रुद्रपतम् रुद्रपताः । कुशकाशम् ।
कुशकाशाः । ग्रीहियवम् । ग्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः ।
तिसिरिकपिञ्जलम् । तिसिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवो । पूर्वापरम् । पूर्वापरे ।
अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । *यदुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगाशकुनिभुवजन्तुधान्यपशुमा-
नाम्* । पूर्वा यदुप्रकृतिरेवद्वन्द्व एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः । यद्वरामलके । रथिकाश्वारोही ।
प्लक्षन्त्यप्रधी । रुद्रपती । ईसचक्रवाकी । यूकालिषे । ग्रीहियवो । कुशकाशौ ॥

विप्रतिपिद्धं चानधिकरणयाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरोधं विप्रतिपिद्धम् । विप्रतिपिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरणयाचिनामद्वयवा-
चिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुरूपणार्थश्चकारः । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । सुखदुःखम् ।
सुखदुःखे । जीवितमरणम् । जीवितमरणे । विप्रतिपिद्धमिति किम् । कामक्रोधी । अनधिकर-
णयाचितीति किम् । शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयश्चादीनि ॥ १४ ॥

यथायपमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आसम्प्यते । दधिपयश्चादीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति ।
दधिपयसो । सर्पिर्मनुनी । मधुसर्पिणी । महाप्रजापती । निरधैवश्वी । स्कन्धविशाली । प-
रियादकोशिकी (१) । प्रज्योषिमशी । शुस्लकृष्णी । इक्ष्मावर्हिषो । निशतनादीयः । शोभा-
सगयो । धृष्टतपस्यी । मेघातपस्यी । अज्यपनतपस्यी । उष्ट्रगजमुमे । जाघावसाने । धृष्टा-
मेधे । क्रूरसामे । यादमनगे ॥

अधिकरणैतायत्ये च ॥ १५ ॥

नेति यत्तने । अधिकरणं यस्तिरशयः, स हि ममामस्थायैव्याचारः, तत्परीतावस्थे परि-
माणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायपमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिपिद्यते । दत्त दन्तोष्ठाः ।
दत्त मार्दङ्गिकागविद्याः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समापे विभाषा द्वन्द्व एवञ्जवति । उपदशं दन्तोष्टम् । उपदशा दन्तोष्टाः । उपदशं मार्दङ्गिकापाणविकम् । उपदशा मार्दङ्गिकापाणविकाः । अव्ययस्य संख्यया ज्ययोभावोपि विहितो बहुभोहिरपि, तत्रैकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावोऽनुपयुज्यते, इतरत्र बहुभोहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोभोवम् । परलिङ्गतापवादो योगः । *अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते* । पञ्चपूली । दशरथो । *वाऽऽद्यन्तः स्त्रियामिष्टः । *पञ्चखद्वम् । पञ्चखदी । *अनो नलोपश्च या च द्विगुः स्त्रियाम्* । पञ्चतशी । *प्राप्तादिभ्यः प्रतिपेधो यत्तद्व्यः* । पञ्चपात्रम् । चतुर्थगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभाषश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभाषश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिष्ठा । उपकुमारि । उन्मत्तगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गत्वेव प्राप्ताऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयवलिङ्गता, अत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । *पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीयतेऽप्यते* । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । *पथः संख्याव्ययादेः क्लीयतेऽप्यते* । त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् । *क्रियाविशेषणानां च क्लीयतेऽप्यते* । (१)यदु पचति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयनुत्तरसूत्रेऽप्यतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारये च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिष्ठितं धेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुकर्मिण्यामस्तत्र । यक्ष्यति, "विभाषा सेनामुरा" (अ०सू० २।१।२६) इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् । दृढसेनो राजा । अनञ्जिति किम् । असेना । अकर्मधारय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योऽशौनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, साचेत्कन्या उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आह्वरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् । वीरणकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परवलिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां तयोऽप्युपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम् । ज्ञाख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । यत्पुण्येऽव्ययोपक्रमस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत् एतद्व्यति । पाणिन्युपजमाकालापकं (२) व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकालापकं व्याकरणम् । व्याख्यापकं तु व्याकरणम् । आद्योपक्रमे प्रास्तादः । नन्दोपक्रममाण मानानि । दर्शनीयोपक्रमे सुकुमारम् । उपज्ञोपक्रममिति किम् । वाल्मीकिदलोकाः । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

"विभाषा सेनामुराच्छाया" इति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् । छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थयोर्बाहुल्यम् । शलमादीनां हि बहुल्यं गम्यते । शलमच्छायम् । हस्तच्छायम् । बाहुल्य इति किम् । कुट्यच्छाया ॥

(१) 'क्रियाविशेषणानां कर्मैव नपुंसकलिङ्गता च पञ्चम्या' इति वार्तिकं कश्चिदधिकं दर्शयते ।

(२) अथविद् 'अकालकम्' इति पाठः ।

सभा राजामनुप्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वाऽमनुप्यपूर्वा ॥ भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मात्त भवति । राजसभा । पर्यायवचनस्यैवेत्येते । तदुक्तम् । “जित्पर्यायस्यैव राजार्थमेव” इति । अमनुप्यपूर्वा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्मात्त भवति काष्ठसभा । अमनुप्यशब्दो रुढिरूपेण रक्षः पिशाचादिभ्येव वर्तते । राजामनुप्यपूर्वेति किम् । देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवचनोऽत्र समाशब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा । प्राङ्गणसेनम् । प्राङ्गणतोना । यवसुरम् यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । दधनिशम् । दधनिशा ॥

परयस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम् परस्य यस्त्रिङ्गं तन्नवति द्वन्द्वस्य सत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते । कुङ्कुटमयूषाविमे । मयूरीकुटायिमौ । सत्पुरुषस्य । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धमखरभन्नी । *द्विगुप्राप्तापत्रालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः* । द्विगुः । पद्मसु फरालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पद्मरूपालः । प्रासो जीविका, प्रासजीविकः । अपद्मो जीविका अपद्मजीविकः । अलं जीविकायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववड्यौ ॥ २७ ॥

अश्ववड्ययोर्विभाषेकज्ञान उक्तस्तत्रैकज्ञानावादन्यत्र परवलिलङ्गतायां प्रासायामिदमारभ्यते । अश्ववड्ययोः पूर्ववलिङ्गं भवति । अश्वश्च वड्या च अश्ववड्यौ । अर्थातिदेशधारे, निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रं वचनान्तरेपि पूर्ववलिलङ्गता भवति । अश्ववड्यवान्, अश्ववड्यैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति यतते । हेमन्तशिशिरी अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववलिलङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तां प्रीणामि । अहोरात्रे इदंमूः । परवलिलङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशधारे न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववलिलङ्गता भवति । पूर्वपक्षश्चित्रवः, अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राणि पुण्या । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्मैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

वृत्तमागन्तानां निदेशः । रात्र आह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवलिलङ्गतायां चोलपुरुषयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्वात्रात्रः । त्रिरात्रः । चतुरात्रः । पञ्चादृणः । अपरादृणः । मय्यादः । दृष्यहः । द्रव्यहः । अनुशाकादयः पुंसोति वक्तव्यम् । अनुराकः । दीयुदाकः । गृहपाकः ॥

अपर्थं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपराशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपरपदम् । अपरानि ग्राहने मूः । इह कस्मात्त

भवति, अपथो देशः, अपथा नगरी । तत्पुरुष इति वच्चेत् ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दापुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाध्याये चैवं द्विलिङ्गता कचिदयमेदनापि व्यवतिष्ठते । यथा पद्मशब्दस्यापि निधिवचनौ पुलिङ्गौ । जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेय-
वल्लिङ्गम् । सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द उ-
त्कर्षे पुलिङ्गो, न्यायादनपेते नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुलिङ्गः सत्साधने नपुंस-
कम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्धर्च । गोमय । कपाय । कार्पाण । कुतप । क्वाट ।
शङ्ख । चक्र । गृध्र । यूप । घ्वज । कयन्ध । पद्म । गृह । सरकं । कंस । दिवस । यूप । अ-
न्धकार । दण्ड । कम्पण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । घृत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शत-
मान । थान । नख । मखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार ।
पात्र । घृत । सैन्धव । औषध । आढक । चपक । द्रोण । खलीन । पात्रीव । पट्टिक । वार ।
बाण । प्राय । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्य । सीधु । कवच । रेणु । कपट । सीकर ।
मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्प । आकाश । अष्टपद । मङ्गल । निधनं ।
निर्घात । जृम्भ । वृक्ष । पुस्त । स्वेडित । गृह्ण । गृह्णल । मधु । मूल । मूलक । शराय ।
शाल । वप्र । विमान । मुख । प्रवीव । शूल । वच । कर्पट । शिखर । कलक । नाट । मस्त-
क । बलय । कुन्नुम । दृण । पट्ट । कुण्डल । किरीट । अर्धुद । अङ्कुश । तिमिर । आश्रम ।
भूषण । इलकस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटरु । विटङ्ग । माप । कोश । फलक । दिन ।
दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । चपाल । खण्ड ।
दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सुत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । प-
ट्टह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल । छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्ड-
ल । ककुद । तोमर । तोरण । मञ्चक । पुङ्ग । मध्य । बाल । बलमीरु । वर्ष । वस्त्र । देह ।
उद्यान । उद्योग । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । धेम । शूक । छत्र । पवित्र । पौवन । पा-
नक । मूपिक । यलकल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विपाण । भवन । अरण्य । पुलि-
न । इड । आसन । पेशवत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रति-
सर । शर । धनुस् । मान । तह । वितह । भय । सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अप-
राहण । नीड । शकल । अर्धर्चादिः (१)

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम् । अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशान्देशो भवत्यनुदा-
त्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ।
अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्य छात्रस्य शोभने शीलम्,
अथो अस्य प्रभूते स्वम् (२) । अथादेशवचने साकच्कार्यम् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रि-
धीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पञ्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्थैवा-
भिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति । देवदत्ते

(१) कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन् । लिङ्ग । क्षीर । खत । कडार । वर्ण । पूर्ण । पणव ।
विशाल । वुरत । पुस्तक । पञ्चव । निगड । खल । स्थूल । शार । बाल । प्रवर । कटक । कण्डक ।
छाल । कुमुद । पुराण । जल । स्क्न्ध । लण्ड । कुङ्कुम । कुशल । विटङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । इल ।
कटक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । खण्डल । पञ्चक । वसु । वयम । स्तन । स्तेन । सुव । कलह ।
पातक । इल । वर्चस्क । कर्च । तण्डल । तण्डुल । पतेशब्दा अधिका वचिच्च ।

(२) “अस्माच्छात्राच्छ्रोत्रिण्यथोऽस्माद्व्याकरणमयधीन” ईदृशो ग्रन्थः कुञ्जविदाधिकः ।

भोजय, इमे च यत्तदुत्तमिति ॥

एतदखतसोखतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्त्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अन्वादेशो भवति अनुदात्तस्त्र-
तसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्र-
युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीप्य । सर्वानुदात्तं पदं भवति । एतदोऽस्तित्यन्वा-
देशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तायम् ॥

द्वितीयाटोस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्त्तते । द्वितीया टा ओम् इत्येतेषु परत इदमेतदोऽन्वादेशविष-
ययोरेनवाद् आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो बहुकलुतिन्यायेनानुदात्तः । इमे छात्रं
छन्दोऽध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिधीता, अथो एनेनाहर-
प्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभने शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्रम् । एतद्ः खलवपि ।
एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिधीता, अथो
एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभने शीलम् । अथो एनयोः प्रभूतं स्रम् । *एनदिति
नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्* । प्रक्षालयेनत् । परिवर्त्तयेनत् । इह कस्मात् भवति । अयं दण्डो
हरानेन । एतमातं क्तिं विधादिति । यत्र किञ्चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते
सोन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आदूर्धधातुके ॥ ३५ ॥

आदूर्धधातुके इत्यधिकारोऽयं, “अथक्षत्रिपार्पणित” इति यावत् । यदितं ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामस्तदादूर्धधातुके यदितव्यम् । वक्ष्यति, “हृनो यद्य लिटि” वक्ष्यात् । अदूर्धधातुरु इति
किम् । हन्यात् । विषयसखमी येन न परसप्तमी । तेनादूर्धधातुरु विवक्षायामादेशेषु कृतेषु
पश्चाद्यप्राप्तौ प्रत्यया भवन्ति । अव्ययम् । प्रवेयम् । आणयेयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यसि किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति एवमपि परतः, सकारादौ च किति प्रत्यये । प्रशरध्व । विज-
रध्व । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणाऽर्थो, नानुयन्धः । तेन जुम्न भवति । एवं वक्ष्या-
दीनामपि । इह कस्मात् भवति अन्नम् । “अन्नाणज” (अ० सू० ४।४।८६) इति नि-
पातनात् ।

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाच्चि कितौति स्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां स्वपा भवति याधनम् ॥

सोति किम् । अघते । कितौति किम् अत्तव्यम् ॥

लुङ्सनोर्धस्तु ॥ ३७ ॥

लुटि सनि च परतोऽदो घल्लु आदेशो भवति । लृटिक्करणमर्थम् । लुटि । अवसत् ।
अवसताम् । अवसत् । सनि । जियत्सति । जियत्सतः । जियत्सन्ति ॥ *घल्लुभावेऽच्युप-
स्यतामम्* । प्राप्तीति प्रयसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

यत्र अपि च परतोऽदो घल्लु आदेशो भवति । घामः । प्रयमः । “उपसर्गः” (अ० सू०
३।३।८९) इत्यम् ॥

यहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये यहुलमशो घल्लु आदेशो भवति । घल्लुनान् । गरिध्र मे । न च
भवति । आत्तामघ मध्यतो मेद उद्गृह्णम् । अन्यतरस्यापहणमेव कस्मात् क्रियते तदेवोत्त-
रार्थमपि भविष्यति । अयान्तराये यहुलमहम् । घल्लुमित्यत्रोपधालोप न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्यां घस्त्वदेशो भवति । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेज्ञो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेज्ञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । उयतुः । उयुः । पते, उवतुः । उवुः । “लिटि वयो य” इति यकारस्य संप्रसारणे प्रतिषिद्धते । “वश्वास्यान्यतरस्यां किति” इति वकारो विधीयते । ववौ । वयतुः । वयुः । “वेय” (अ०सू० ६।१।४०) इति संप्रसारणे न भवति ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धघातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तोऽयमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्यामिवज्ञावाद्बधोदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः “अतो हलादेर्लघोः” (अ०सू० ७।२७) इति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो ना भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

‘पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्तरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत(१) ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगताम् । अंगुः । लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्यहणम् “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्येतन्मा भूत् । इह स्वविशेषेण नित्यं च भवति । अगात् । अगायि भवता । *इण्वदिक इति वक्तव्यम्* । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

णौ गमिद्योधने ॥ ४६ ॥

णौ परतं इणोऽयोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । गमयति । गमयतः । गमयन्ति । अयोधन इति किम् । प्रत्यापयति इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणोऽयोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिपति । जिगमिपतः । जिगमिपन्ति । अयोधन इत्येव । अर्थान् प्रतीपिपति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिपति । योगविभाग उत्तरार्थः । इहश्चेति सन्त्येव यथा स्यात् (२) ॥

इङश्च ॥ ४८ ॥

इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगांसते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङादेशो भवतीति लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगते । अधिजगिरे । गाङोऽनुय-

(१) “अ.डो यमहन इत्यात्मनेपदम् । डनः सिङ् इति कित्त्वम् । अनुदागोपदेशेति नलोपः । हस्वाद्गाङादिति सिधो लोपः” इति अय्यत्रपुस्तकेऽधिकं लभ्यते ।

(२) “गौ माभूत्” इति आधिक्युपलभ्यते कश्चित् ।

न्धग्रहणं विशेषणार्थं, “गाङ्कुटादिभ्यः” (अ०सू० १।२।१) इत्यत्रास्त्य ग्रहणं यथा स्यात् । न हि स्थानिवद्भावेन गाङ्गिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लङ्घोः ॥ ५० ॥

लुङि लुङि च परत इहो विभाषा गाङ्गदेशो भवति । आदेशपक्षे “गाङ्कुटादिभ्यश्च” इति द्वित्वं, “धुमास्थागापाजहातिसां हलि” (अ०सू० ६।४।६६) इतीत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीपाताम् । अध्यगीपत । न च भवति । अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत । लुङि स्खलवपि । अध्यगीप्यत । अध्यगीप्येताम् । अध्यगीप्यन्त । न च भवति । अध्यैप्येत । अध्यैप्येताम् । अध्यैप्यन्त ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ५१ ॥

इहो गाङ् विभाषेति वर्तते । णावितीडपेक्षा परसप्तमी संश्रद्धेरिति च ण्यपेक्षा । णौ सन्त्यरे चङ्परे च परत इहो विभाषा गाङ्गदेशो भवति । अधिजिगापयिपति । न च भवति । अध्यापिपयिपति । षङि स्खलवपि । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्षेत्तोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भविनुम् । भवितव्यम् (१) । इह कस्मान्न भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहासासुः । “कृञ्धातुप्रयुज्यते लिटि” (अ०सू० ३।१।४०) इति प्रत्याहारप्रहणेनास्तेर्गङ्गणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ॥

अनुपयोगे तु भुवाऽस्त्ययाधर्न ।

स्मरन्ति कर्तुर्वचने मनीषिणः ॥ इति ।

घुघो घच्चिः ॥ ५३ ॥

घुघो घचिरादेशो भवति आर्द्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । घक्ता । घक्तुम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदै भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिङः ख्याजू ॥ ५४ ॥

चक्षिङः ख्यामादेशो भवत्यार्द्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदै न भवति । नकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् (२) । *खशादिरप्ययमादेश इष्यते* । आकशाता । आकशातुम् । आकशातव्यम् । *यर्जने प्रतिषेधो घक्तव्यः* । दुर्जगाः संघस्याः । घर्जनीया इत्यर्थः । *असनयोश्च प्रतिषेधो घक्तव्यः* । नृपक्षा राक्षसाः । हिसायोऽप्र धातुः । अने खलवपि । विषक्षणः पण्डितः । *बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति घक्तव्यम्* । अन्नवपन्नमाप्रविचक्षणजिराघर्णम् ॥

घा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिङः कयाभादेशो घा भवति । आप-
रयो । आचक्ष्यतुः । आचक्षुः । न च भवति । आचक्षे । आचक्षते । आचक्षिरे ॥

अजेर्जघप्रपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्षातोर्नित्ययमादेशो भवत्यार्द्धधातुके परतो घप्रयी घर्जयित्वा । प्रयावरः । प्रवय-
र्णापः । अपनयोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि तु, समजः । उदजः । “समुदोरजः पञ्चपु” इत्यम् । दीर्घोद्योरणि किम् । प्रगीताः । *घनयोः प्रतिषेधे कपर उपसर्गदानम्* । रामय । *बलादायार्द्धधातुके विकल्प इष्यते* । प्रयेता । प्राजिता । प्रयेतुम् । प्राजितुम् ॥

घा यौ ॥ ५७ ॥

(१) “अर्धधातु इति किम्” अर्ध । अ । अर्ध । इति वृत्तिरिति ।

(२) “अर्धधातु इति किम्” अर्धधातु इति । इति वृत्तिरिति ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेवां वो-
इत्ययमादशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

प्यन्त्रियार्यजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् क्षत्रियगोत्राद् जितश्च परयोरणिनोर्युनि लुगभवति ।
प्यान्तात्तावत् । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” तस्माद्युनि इञ् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौर-
व्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिर्कादिषु पठ्यते, ततः फिञा भवितव्यं, कौरव्यायेणिरिति ।
क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं, “कुर्वादिभ्यो ण्यः” इत्यनेन विहितस्य । इदं तु दाक्षलगोत्रम् ।
“कुर्वादिभ्यो ण्यः” इति ण्यः । क्षत्रियः । “कृप्यन्धकृष्णिकुरभ्यश्च” इत्यण् । तस्माद्युनि
इञ् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आपः । कृप्यण् । तस्माद्युनि
इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । जित् । “अवृष्यान्तर्धं विशादिभ्यो-
ऽञ्” । तस्माद्युनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अणः खल्वपि । “तिकादि-
भ्यः फिञ्” । तस्माद्युनि “प्राग्दोव्यतोऽण्” । तस्य लुक् । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति
किम् । “शिवादिभ्योऽण्” । तस्मात् यूनि, “अत इञ्” । तस्य न लुगभवति । कौहडः पि-
ता । कौहडः पुत्रः । यूनीति किम् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । “कुर्वादिभ्यो ण्यः”
इति ण्यस्तस्मात् “कृप्यादिभ्यो गोत्र” इति ण्यपिकोऽण् । तस्य लुग्न भवति । अणिगोरिति
किम् । दाक्षरपत्यं युवा दाक्षायणः (१) । *अग्रदाक्षलगोत्रामात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्* ।
बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जायालिः पिता । जायालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदु-
म्बरिः पुत्रः । भाण्डोजहिः पिता । भाण्डोजहिः पुत्रः । सात्वचावपयलक्षणं इञ् । तस्मा-
त्फल्कः । तस्य लुक् । पैलादिदशानात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुगभवति । “पैलाया वा” इत्यण् । तस्मादणो “द्वय-
च” इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलद्वय इजन्तास्तेभ्य “इजः
प्राचाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैलः शालहिः । सात्यकिः । सात्यकामि । देवि ।
औदमजि । औदमजि । औदमेधि । औदबुद्धि । देवस्यानि । पैललायनि । राणायनि । रौह-
क्षिति । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । औजिहानि (२) “तद्राजाद्याणः” । आकृतिगणोऽयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे ॥ इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगभवति । गोत्रविशेषं प्राग्ग्रहणं, न विकल्पार्थम् ।
पात्रागाररपत्यं युवा । “यजिजोश्च” इति फल्कः । तस्य लुक् । पात्रागारिः पिता । पात्रागारिः पु-
त्रः । मन्थरैपणिः पिता । मन्थरैपणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिद्धते । तौल्वलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुगभवति ।
तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलिः । धारणि । रायणि । पारणि । दैलीपि ।
दैवलि । दैवमति । दैवयणि । प्रावाहणि । मान्यातकि । आनुहारसि । श्वाफल्कि । आनु-
मति । आहिमि । आसुरि । आयुधि । नैमिपि । आसियन्धकि । बंकि । पौष्करमादि ।
घरकि । वेलकि । वैहति । वंकिणि । कारुण्णालि । कामालि (३) ॥

तद्राजस्य यदुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

(१) “अथ यद्राजोश्च” इति फल्को लुग्न भवति इति वाचिदापेक्षम् ।

(२) “रागहति राजि बौयनि उदयनि” इत्यधिकं वाचिदम् ।

(३) “राशकि । असुर-इति । मान-इति । पौष्कि । कःपुकि । दैवकगते । आनुहारइति । एते शब्द-
काचिदपेक्षाः ।

न्वग्रहणं विशेषणार्थं, “गाङ्कुटादिभ्यः” (अ०सू० १।२।१) इत्यत्राऽस्य ग्रहणं यथा स्यात् । न हि स्थानिवद्भावेन गालिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लङोः ॥ ५० ॥

लुङि लङि च परत इङो विभाषा गाङ्गदेशो भवति । आदेशपक्षे “गाङ्कुटादिभ्यश्च” इति द्वित्वं, “घुमास्थागापाजहातिसां हलि” (अ०सू० ६।१।६६) इतीत्वम् । अध्यगीष्ट । अध्यगीपाताम् । अध्यगीपत् । न च भवति । अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत् । लुङि स्त्रत्वपि । अध्यगीप्यत् । अध्यगीप्येताम् । अध्यगीप्यन्तः । न च भवति । अध्यैप्येत । अध्यैप्येताम् । अध्यैप्यन्तः ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ५१ ॥

इङो गाङ् विभाषेति वर्जते । णावितोऽपेक्षा परसप्तमी संश्रद्धोरिति च ण्यपेक्षा । णौ सन्तरे च इपरे च परत इङो विभाषा गाङ्गदेशो भवति । अधिजिगापयिपति । न च भवति । अध्यापिपयिपति । चङि स्त्रत्वपि । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् (१) । इह कस्मान्न भवति, ईहामास, ईहामास्तु, ईहामासुः । “कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि” (अ०सू० ३।१।४०) इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्गृहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ॥

अनुपयोगे तु भुवाऽस्त्यवाधनं ।

स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः ॥ इति ।

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिङः ख्याजादेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । अकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् (२) । *खशादिरप्ययमादेश इष्यते* । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । *वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः* । दुर्जनाः संचक्ष्याः । वर्जनीया इत्यर्थः । *असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः* । नृक्षराक्षसाः । हिसार्योऽत्र धातुः । अने स्त्रत्वपि । विचक्षणः पण्डितः । *बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम्* । अन्नवधकगात्रविचक्षणजिराघर्यम् ॥

चा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिङः ख्याजादेशो वा भवति । आचक्ष्यौ । आचक्ष्यतुः । आचक्ष्युः । न च भवति । आचक्षे । आचक्षस्ते । आचक्षिरे ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वीत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञ्पौ वर्जयित्वा । प्रवायकः । प्रवयणीयः । अयजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि तु, समजः । उदजः । “समुदोरजः पशुपु” इत्यप् । दीर्घोच्चारणं किम् । प्रवीताः । *धनपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसंख्यानम्* । समन्य । *बलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते* । प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

चा यौ ॥ ५७ ॥

(१) “आर्धधातुक इति किम्? अस्ति । स्तः । सन्ति” इति शुभचिदाधिकम् ।

(२) “आख्यात्यति । आख्यात्यते” इति शुभचिदुपलभ्यते ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेवां घो-
इत्ययमादशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

प्यन्तत्रियार्थजितो यूनि लुगस्थितोः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् क्षत्रियगोत्राद् जितश्च परयोरणित्रोयूनिः लुग्भवति ।
प्यान्तात्तावत् । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौर-
व्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिन्ना भवितव्यं, कौरव्यायणिरिति ।
क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं, “कुर्वादिभ्यो ण्यः” इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् ।
“कुर्वादिभ्यो ण्यः” इति ण्यः । क्षत्रियः । “ऋष्यन्धकऋष्णिगुरुभ्यश्च” इत्यण् । तस्माद्यूनि
इञ् । तस्य लुक् । श्वाफलकः पिता । श्वाफलकः पुत्रः । आपः । ऋष्यण् । तस्माद्यूनि
इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । जित् । “अकृष्यान्तर्त्यं विशादिभ्यो-
ऽञ्” । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अणः खलवपि । “तिकादि-
भ्यः फिन्” । तस्माद्यूनि “प्रादोव्यतोऽण्” । तस्य लुक् । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति
किम् । “शिवादिभ्योऽण्” । तस्मात् यूनि, “अत इञ्” । तस्य न लुग्भवति । कौहडः पि-
ता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । “कुर्वादिभ्यो ण्यः”
इति ण्यस्तस्मात् “कण्वादिभ्यो गोत्र” इति णंपिकोऽण् । तस्य लुग् न भवति । अणिजोरिति
किम् । दाहरेरपत्यं युवा दाक्षायणः (१) । *अब्राह्मणगोत्रामात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्* ।
यौधिः पिता । यौधिः पुत्रः । जावालिकः पिता । जावालिकः पुत्रः । औदुम्भरिः पिता । औदु-
म्भरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षणं इञ् । तस्मा-
त्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । “पैलाया वा” इत्यण् । तस्मादणो “द्वय-
ञ्” इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इत्यन्तास्तेभ्य “इजः
प्राचाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैलः शालङ्किः । सात्यकिः । सात्यकामि । देवि ।
औदमजि । औदमजि । औदमेधि । औदभुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । शणायनि । रौह-
क्षिति । भौलिङ्गि । औद्वाहमानि । औजिहानि (२) “तद्वाजाचाणः” । आकृतिगणोऽयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे ष इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषणे प्राग्ग्रहणं, न विकल्पार्थम् ।
पान्नागारेरपत्यं युवा । “यजिजोश्च” इति फक् । तस्य लुक् । पान्नागारिः पिता । पान्नागारिः पु-
त्रः । मन्थरैपणिः पिता । मन्थरैपणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिपिद्यते । तौल्वलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भवति ।
तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि । रावणि । पारणि । दैलीपि ।
दैवलि । दैवमति । दैवयजि । प्रावाहणि । मान्वातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनु-
मति । आर्हिसि । आसुरि । आयुधि । नैमिपि । आसिबन्धकि । वैकि । पौष्करसादि ।
वैरकि । वैलकि । वैहति । वैर्कणि । कारेणुपालि । कामालि (३) ॥

तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

(१) “अत्र यजजोश्च” इति फको लुग् न भवति इति कचिदधिकम् ।

(२) “रागकाति राणे सौमनि उडमानि” इत्याधिकं कचिद् ।

(३) “रान्धकि । असुराहति । प्राणाहति । पौष्कि । कान्दकि । दौषकगति । आन्तराहति । एते शब्दाः

कचिदधिकाः ।

“ते तद्राजाः”, “अथादयस्तद्राजा” इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । मोहिमताः । तद्राजस्येति किम् । औपगवाः । बहुष्वित्ति किम् । आत्रः । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो वाङ्मो येषां तद्भूमे प्रियवाङ्मोः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्गव्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविधे-
श्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुभवत्येव । यस्काः लभ्याः । बहु-
ष्वित्येव । यस्कः । तेनैवेत्येव । प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्र इति
किम् । यास्काश्छात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्यः । अयः स्यूण । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्य-
न्ते । ततः परेभ्यः पद्भ्य इञ्(१) । सवामच । कम्बलभार । अहिभोग । कर्णाटक । पिण्डी-
जङ्ग । यकसकथ । ततः परेभ्यश्चतुभ्यो, “गृष्ट्यादिभ्यश्च” इति ङ् । अस्ति । कुट्टि(२) ।
अजबस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ् । रक्षामुख । जङ्गरथ । सन्धक । उत्कास ।
कटुकमन्थक । पुष्करसल । विपसुट । उपरिमेखल । क्रोष्टुमान । क्रोष्टुपाद । शीर्षमाय ।
पुष्करसच्छब्दात् बाह्यादिपाठादिञ् । खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । धर्म-
क । एतभ्यामत इञ् । भलन्दनसब्दात् “शिवादिभ्योऽङ्” । भडिल । भण्डिल । भडित ।
भण्डित । एतेभ्यश्चतुभ्यः “अथादिभ्यः फङ्” ॥

यञञोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रिणां गोत्र इति चानुवर्तते । यनोऽञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्या-
स्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति । “गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गाः । वत्साः । अजः खल्वपि । “अनुप्याम-
न्तये विदादिभ्योऽञ्” । विदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । वैदः । तेनैवेत्येव । प्रिय-
गार्ग्याः । प्रियवैदाः । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । वैद्यः स्त्रियः । गोत्र इत्येव । “द्वीपा-
दनुसमुद्रं यञ्” । द्वैप्याः । “उत्सादिभ्योऽञ्” । औत्साश्छात्राः । अथादीनामेकद्वयोर्वा तत्पु-
रुषे पठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्य-
कुलं, गर्गकुलं, वा । एवं वैदस्य कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा । वैदयोः कुलं, वैदकुलं विदकुलं वा ।
यनादीनामिति किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गार्गाणां कुलं, गर्गकुलम् । तत्पुरुष
इति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । पठ्या इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभभवति । अत्रिशब्दात् “इतश्चानिज” इति
टक् । इतरेभ्य ऋण्यञ् । अत्रयः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव ।
आत्रेयो भार्गवः । तेनैवेत्येव । प्रियात्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । आत्रे-
य्यः स्त्रियः ॥

यहच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

यहचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु लुभ-
भवति । पद्मागाराः । मन्थरेपणाः । भरतेषु खल्वपि । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । यहच इति
किम् । वैकयः । पौण्ययः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । वालाकयः । हस्तिद्रासयः । भरताः
प्राच्या एव तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणे न अवर्तति, तेन “इञः

(१) “भक्त्य इञ्” काचित् तदनुसारेण कर्णाटकशब्दान्तरे “पर्णाटक” इत्यधिकम् ।

(२) “अथ विधि । कट्” इतिपाठान्तरम् ।

प्राचाम्" इति भरतानां युवप्रत्यस्य लुभ भवति । वार्जुनिः पिता । वार्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः पस्य प्रत्यस्य लुभ भवति । विद्वाद्यन्तर्गणोऽयम् । ततोऽणो गोत्रप्रत्यस्य "यञञोश्च" इति लुक् प्रासः प्रतिपिद्यते । गोपवनाः । शैयवाः । गोपवनः । शिशुः । विन्दुः । भाजनः । अद्यः । अवतानः । श्यामाकः । क्षापर्णः । एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्यं विदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुभ भवत्येव । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्यस्य बहुषु लुभ भवति । तैकायनश्च कैतवायनश्च । "तिकादिभ्यः फिञ्" । तस्य लुक् । तिककितवाः । बाह्वरयश्च भाण्डीरयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । बह्वरभण्डीरथाः । औवकायनाश्च लामकायनाश्च । "नडादिभ्यः फक्" तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । पफकनरकाः । वाकनखयश्च षागुदपरिणदयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । यकनखगुदपरिणदाः । उब्जशब्दादत इञ् ककुभशब्दाच्छिवाद्यण् तयोर्लुक् । औज्ययश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः । लाङ्गयश्च शान्तमुखयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । लङ्गुरान्तमुखाः । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिञ् । लङ्गुशब्दादिञ्, तयोर्लुक् । औरसायनयश्च लाङ्गुयश्च, उरसलङ्गुराः । आष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । आष्टकपिष्ठलाः । काष्णाजिनयश्च काष्णसुन्दरयश्च । "अत इञ्" । तस्य लुक् । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । आग्निवेद्यश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् "गर्गादिभ्यो यञ्" । दासेरकशब्दात् "अत इञ्" । तयोर्लुक् अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक् इत्येवमादिभ्यः पस्य गोत्रप्रत्यस्य बहुषु लुभ भवति अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । उपकलमकाः । अष्टककपिष्ठलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः, इति । तेषां पूर्वणैव नित्यमेव लुभ भवति । अद्वन्द्वे त्वेनेन विकल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । अष्टकाः । आष्टकयः । कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । काष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । वण्डारकः । अण्डारकः । गङ्गकः । सुपर्यकः । सुपिष्ठः । मयूरकर्णः । खारीजङ्घः । शलायकः । पतञ्जलः । कटोरणिः । कुपीतः । काशकृत्स्नः । निद्रामः । कलशीकण्ठः । दामकण्ठः । कृष्णपिङ्गलः । कर्णकः । पर्णकः । जटिलकः । बधिरकः । अनुकुः । अनुलोमः । अर्धपिङ्गलकः । प्रतिलोमः । प्रतानः । अनभिहितः (१) ॥

अगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिगुण्डिनञ् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुभ भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिगुण्डिनञ् इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्त्यः । गुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्योदातो हि गुण्डिनशब्दस्तदादेशोऽपि स्यात् । अगस्त्यशब्दादण्यण् । गुण्डिनशब्दाद्गर्गादित्वाद्यञ् । तयोः "गोत्रे लुगचि" इति लुकि प्रतिपिद्धे आगस्त्योदाच्छात्रा इति वृद्धलक्षणादणो भवति । कौण्डिन्ये त्वणैव भवितव्यं, "कम्पादिभ्यो गोत्र" इति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाच्छात्राः ॥

(१) वृद्धारकः । वटङ्कः । सुधाशुकः । अबन्धकः । पदञ्जलः । अनुपदः । अपजम्बुः । कम्पकः । तेषाञ्च । कमन्दकः । पिङ्गलः । मयूरकर्णः । मदाघः । कदामलः । दामकण्ठः । इत्यादिर्कः कश्चित् ।

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तधातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुगभवति । तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत् । पुत्रीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य । कथञ्चित् । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृक्षः । प्लक्षः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुगभवति । अस्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुगभवति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि । वृत्त्रं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । ब्राह्मन् नो देवाः ॥

यङोऽस्ति च ॥ ७४ ॥

यङो लुगभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकुर्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुगभवति । खोलुवः । पोषुवः । सनीर्षसः । दनीर्षसः । बहुलग्रहणादनन्त्यपि भवति । शकुनिको लालपीति । दुन्दभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शबनुवर्तते, न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । विभेति । नेनेकि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति । दाति । प्रियाणि । धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णा विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाधुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्था धु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुगभवति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । धु । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् । *गायोर्ग्रहणे दृष्पिबल्योर्ग्रहणम्* । गायतेः पातेश्च न भवति । अंगासीद्वटः । अपासीद्वृषः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राघेदशाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा घेद शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुगभवति । घेदः पूर्वेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अधात् । अधासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अधासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुगभवति । अतत् । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्टाः । असात् । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्टाः । “जनसमलनाम्” (अ० सू० ६।४।४२) इत्यात्वम् । यासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तनादस्य ग्रहणं, परस्मैपदे न भवति । अतनिष्ट धूपम् ॥

मन्त्रे घसहरणशवृदहाद्वृचरुगमिजनिभ्यो लोः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस, हर, ण, वृ, दह, आव, वृच, रु, गमि, जनि, इत्येतेभ्य उत्तरस्य लोर्भवति । घस । अक्षयसीमदन्त पितरः । हरेति इष्टुकीदित्ये । माहर्मिप्रस्य त्वम् । नत । प्रणम्यत्यस्य । वृष्टि वृष्टयोः सामान्येन ग्रहणम् । मुरुचो येन आयः । दह । मान

आधक् । आदिति । आकारान्तग्रहणम् । प्रा पुरुषे । आऽप्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षम् ।
 दृश् । सा नो अस्मिन्महाघने परा वर्क । ॥ अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमत् । जनि ।
 अज्ञत वा अस्य दन्ताः । ब्राह्मणे प्रयोगोऽयम् । मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेलुङ् भवति । इहांचक्रे । ऊहांचक्रे । ईहांचक्रे ॥

अव्ययादापुसुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति । अत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः स्वल्चपि ।
 कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावाद्दतोम्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुग् प्राप्तेः प्रतिपिद्धयते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति, अमादे-
 शस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिपिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । उपकुम्भं
 तिष्ठति । उपकुम्भः पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिक्षि ।
 अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्तयोर्बहुलमम्भावो भवति,
 अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निषेहि । *सप्तम्या ऋद्धिदी-
 सभाससेत्वावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम्* । सुमद्रम् । सुमग्नम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहि-
 तगङ्गम् । पृक्विंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात् सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डारौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति
 यथासंख्यम् । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्यः । अध्येता । अध्येतारौ । अध्ये-
 तारः । प्रथमस्येति किम् । यः कर्त्तासि त्वोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकार्यां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ समाप्तश्चाध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥

आधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेरिति ४६
 ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रकृत्युपपदोपाधिकारागमान् वर्जयित्वा ।
 वक्ष्यति, । “तव्यत्त्वानीयः” । कर्तव्यम् । करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः “प्रत्य-
 यलोपे प्रत्ययलक्षणम्” (अ०सू० ७।७।६२।) इत्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च ॥ भवति धातोर्वा प्राति-
 पदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकारः पुनस्तस्यैव संसुच्यार्थः, तेनोणा-
 दिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति अः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वर-

प्रत्ययप्रसङ्गेनेकाहु च प्रत्ययेषु देशस्थानियमे सति वचनमिदमादेश्वात्तार्थम् । कर्तव्यम् ।
तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्तिता ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । हृपदो हृपदः । पितः
सत्वपि । पचति । पठति ॥

गुप्तिज्जिह्वयः सन् ॥ ५ ॥

“गुप गोपने” “तिज निज्ञाने” “कित निवासे,” एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति । *निन्दाक्षमाभ्याधिप्रतीकारेषु
सञ्चिष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति * । गोपायति । तेजयति । सङ्क्षेपयति । गुपा-
दिभ्यस्तु यस्मात्करणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्यधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

“मान पूजायां” “दध दन्धने” “दान अवखण्डने” इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति,
अभ्यासस्य वेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । धीमत्सते । दीदांसते । शीशांसते ।
उत्तरमुत्रे वामहर्णं सर्वस्य जेषो विज्ञायते, तेन क्वचित् भवत्यपि । मानयति । बाधयति ।
दानयति । निशानयति । *अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते* । *मानेर्जिज्ञासायाम्* । *दधेर्व-
रूप्ये* । *दानेराजवे* । *शानेर्निशाने* ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इपिकर्म यो धातुरिपिणेत्र समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थं वा सन्प्रत्ययो, भवति ।
कर्मत्वे समानकर्तृकत्वे च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुप्र-
हणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिमां भूत् । प्रकर्तुमिच्छत् प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् । कर-
णान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः ।
इच्छायामिति किम् । कर्तुं जानाति । वाक्चूनाद्वाक्यमपि भवति । धातोरिति विधानाद्ग्र-
सन आर्द्धधातुकर्तृता भवति, न पूर्वत्र । *आर्द्धधातुयामुपसंख्यानम्* । शङ्खे पतिष्यति कूलम् ।
वा सुमूर्षति । *इच्छासन्नन्तात्प्रतिपेयो वक्तव्यः* । चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् ।
जुगुप्सिते । मीमांसिते ॥

*दीपिकान्मतुययीवाच्छिपिको मतुवर्यिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च सनिष्यते* ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां पत्यनुवर्तते । इपिकर्मण एपितुर्यात्तत्संयन्धिनः सुपन्तादिच्छायामर्थं वा
क्यचप्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रोपयति । सुपप्रहणं किम् । वाक्यान्मा भूत् ।
साहान्ते पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् । यज्ञः पुत्रमिच्छति । क्यारो “नः क्ये” इति
मातान्यपहणार्थः । क्यारस्तद्विधानार्थः । *क्यचि मान्ताव्ययप्रतिपेयो धातव्यः* । इदमि-
च्छति । उच्छेदिच्छति । मीर्षिच्छति । *इदमि परंछायामितिवक्तव्यम्* । भा वा पूजा
अपायसो विदन् ॥

काम्यश्च ॥ ९ ॥

सुपन्ताव्ययमंग आत्मनेच्छायां काम्यश्च प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति ।
क्यारकाम्यति । मांगविभाग उधारश्च क्यचोनुवर्त्यर्थः । क्यारकाम्येयं प्रयोजनभावात् भव-
ति । क्यारादिवाद्वा काम्यश्च । उपपदकाम्यति ॥

उपमानादाचार्ये ॥ १० ॥

क्यचनुभवे, ॥ काम्यश्च । उपमानादाचार्येऽर्थे वा क्यचप्रत्ययो भवति ।

आचारक्रिययाः प्रत्ययार्थत्वात्तद्वेषक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । प्रा-
चारीयति कर्म्यलम् । *अधिकरणाच्चेति यक्तव्यम्* । प्रासादीयति कुड्ये (१) । पर्यङ्गीयति मन्त्रके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्तते । उपमानोत्कर्तुः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सका-
रस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिशः सलोपस्तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । दयेन ह्वाचरति
काकः दयेनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोपविधावपि चाग्रहणं संवध्यते, व्यवस्थितविभाषा
च भवति । ओजायते, अप्सरायते, पयायते, पथस्थयते ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । (२)

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्थानपट्टी संपद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति, हंसायते सारसा-
यते इति सलोपो न भवति । *आचारेऽवगल्भकलीयहोदेभ्यः क्तिञ्वा वक्तव्यम्* । अवगा-
ल्भते । अवगल्भायते । ह्रीयायते । *सर्वंप्रातिपदिकेभ्य इत्येके* । अच्च ह्वाचरत्यधायते ।
गर्दभायते । अश्नति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेलांपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्ञ्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति,
हलन्तानां च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसंवध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवति-
योगे चिर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्ञ्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं
तर्हि चिप्रतिषेधः क्रियते । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशोऽभृशो
भवति भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । खल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् ।
मुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शपयत् । शृहत् । वेहत् । नृपत् । शुधि । अधर । ओजस् ।
वर्चस् (३) । भृशादिः । अच्चेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहितायति । लोहितायते ।
डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते । लोहितडाज्भ्यः क्यप्प्रवचनं, भृशादिष्वि-
तराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यप्प्रवचनं, अपरपठितेभ्यस्तु क्यप्प्रवचनं भवति । वर्माय-
ति । वर्मायते । निद्रायति । निद्रायते । कृष्णायति । कृष्णायते । कृपायति । कृपायते । आ-
कृतिगणोऽथम् । तथाच ककारः सामान्यग्रहणाऽर्थोऽनुवध्यते, “नः क्येः” (अ० सू० १।४।४५)
इति । न हि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति । कृष्णस्तिभिरिव क्यपापि योगे डाङ्
भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । अच्चेरित्यनुक्तेभूततद्भावे क्यप् विज्ञायते । लोहित । नील ।
हरित । पीत । मप्र । फेन । मन्द । लोहितादि ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङ्सुवर्तते, न क्यप् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेष्वेऽनाजि क्यङ् प्रत्ययो भवति ।
कष्टाय कर्मणे क्रामति, कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते । *संक्रकष्टकष्टकृद्गृहनेभ्यः कण्वचि-
कीर्पायामिति वक्तव्यम्* । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति ।
सत्रायते । कष्टायते । कष्टायते । कष्टायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् । अजः
कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति । रोम-

(१) “कुटुशम् इति पाठः ।

(२) “सकारस्येभ्यो लोपः ब्राह्मशास्त्रविचक्षणैः” इति उच्यते । पठितसंपूर्णः श्लोकः कश्चिदुपलभ्यते ।

(३) “विमनस् । रमन् । हन् । रोहिन् । शुचिम् । अरजम्” एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

न्थं वर्त्तयति, रोमन्थायते गौः । *हनुचलन इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । कीदो रोमन्थं वर्त्तयति । *तपसः परस्मैपदं च* । तपश्चरति, तपस्यति ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । वाष्पशब्दाद्वाष्मशब्दाच्च कर्मण उद्धमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । वाष्पायते । उष्मायते । *फेनाच्चैति वक्तव्यम्* । फेनमुद्धमति, फेनायते ॥

शब्दचैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द चैर कलह अभ्र कण्व मेव इत्येतेभ्यः कर्णे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दायते । चैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेवायते । *सुदिनदुर्दिन-नीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम्* । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते । *अष्टाशीकाकोटा-पोटासोटाकष्टाग्रहणे कर्त्तव्यम्* । अष्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते(१) ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मप्रहणमनुवर्त्तते । सुखं इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुमये क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः संबन्धेऽपि सुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते; सुखायते । दुःखायते । कर्तृप्रहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको वेदयत्तस्य । सुख । दुःख । तृष । (२) गहन । कृच्छ । अञ्ज । अलीक । प्रतीप । कर्ण । कृष्ण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवर्त्तिवश्चिप्रङ्कः क्यच् ॥ १९ ॥

करण इति वर्त्तते । नमस् वर्त्तिवस् चिप्रङ्क इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति करणवि-शेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वर्त्तिवसः परिवर्त्तायाम् । वर्त्तिवस्यति गुरुन् । चिप्रङ्क आश्रयः । चित्रीयते । ट्कार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड ॥ २० ॥

करण इति वर्त्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे । *पुच्छावुदसने पर्यसने वा* । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते । *भाण्डात् समाचपने* । सम्भाण्डयते । *चीवरावृत्तने परिधाने वा* । सीवीवरयते भिक्षुः । ट्कार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यप्रहणार्थः, "जेरनिणि" (अ० सू० ६।४।८० इति) ॥

मुण्डमिश्रशृण्वल्लयणमतग्रस्त्रहलकलकृततृस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र शृण्व लयण मत ग्रस्त्र हल कल कृत तृस्ते इत्येतेभ्यः कर्णे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । लयणयति । मताज्ञोजने तन्निपृत्तौ च । पयो मतयति । गृपलाग्रं मतयति । पत्रात्यसमाच्छादने । सेषययति । हल्लि गृह्णाति, हल्लयति, फल्लयति । हल्लिकल्लयोरदन्तत्विनिपातने सन्वन्दावप्रतिषेधार्थम् । अजाल्लम् । अचल्लम् । गृह्णाति, हल्लयति । तृप्तानि विहन्ति, क्लृप्तायति फेनान् । विनाशीकरोतीत्यर्थः ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारं यङ् ॥ २२ ॥

एकान् यो धातुरेकादि क्रियासमभिहारं वर्त्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भूतार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पचति । पापय्यते । पापय्यते । शृणो ज्ययति, जा-ज्ययते । दर्शय्यते । धातोरिति किम् । मोचयमां दुत्तरितां भूत् । भूमी प्रादति । एकाच इति रिम् । भूमी जायति । हल्लिरिति किम् । शृणमोचने । *चुचिमुचिमुच्यटारपंगुणोर्गानो-पहने पदविशेषेनाद्यङ्प्रत्ययम्* । मोचय्यते । मोचय्यते । मोचय्यते । अयाटयते । अया-

(१) अष्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टाग्रहणे कर्त्तव्यम् इति पुनः कर्त्तव्यम् ।

(२) गहन इत्यनेन अर्थे अत्र गहनम् ।

र्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचते इत्यत्र नेप्यतेऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २२ ॥

गतिवचनाद्भातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यद् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते । दन्द्म्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजमदहदशगभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जम दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थगर्हायां यद् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति, लोलुप्यते । एवं सासद्यते । चञ्चूर्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्द्म्यते । दन्द्म्यते । निजेगिल्यते । भावगर्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् । मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते । गृतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुम्पति ॥

सत्यापपाशरूपबीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचचर्म

वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे, सत्यापयति । *अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः* । अर्थमाचष्टे, अर्यापयति । वेदापयति । आपुग्वचनसामर्थ्याद्विहोपो न भवति । पाशाद्विमोचने । विपाशयति । रूपाद्वर्णने । रूपयति । वीणायोपगायति, उपवीणयति । तूलेनानुकुण्णाति, अनुतूलयति । श्लोकैस्त्वस्तौति, उपश्लोकयति । सेनयाऽभियाति, अभिपेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति, त्वचयति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा सेनहति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति, वर्णयति । चूर्णैरवञ्चसंयति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थं । चोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वाद्यर्थाभिधानस्य यथास्त्वं प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेपणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्नभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पाचयति । *तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्* । सूत्रं करोति, सूत्रयति । *आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्* । आख्यानात् कृदन्ताणिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे, कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं धातयति । बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे, राजानमागमयति । *आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्* । आरात्रि विवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति । *चित्रीकरणे प्रापि* । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति । *नक्षत्रयोगे शि* । पुण्ययोगं जानाति, पुण्येण योजयति । मघाभिर्योजयति ।

कण्डूवादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूश्च इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डूद्वयो धातवः, प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्भातुभ्य एव प्रत्ययो, विधीयते, न प्रातिपदिकेभ्यः । तयाच गुणप्रतिपेधार्थः ककारोऽनुवर्त्तते ।

धातुप्रकरणाद्भातुः कस्य चासज्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्बिभाषितः ॥

कण्डूश्च, कण्डूयति । कण्डूयते । जिच्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यात्मनेपदम् । कण्डूय । मन्तु । हणीञ् । वल्गु । अस् । मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरञ् । हुवस् । मेधा । कुमुभ । मगाव । तन्तस् । पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिपञ् । भिपञ्ज ।

इषुध । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । गृह्ण । एला । केला । खेला । लिट् । लोट् (१)

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आद्यः ॥ २८ ॥

‘गुपू रक्षणे’ ‘धूप संतापे’ ‘विच्छ गतौ’ ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ ‘पन च’ इत्येतेभ्यो धातुभ्य आद्यप्रत्ययो भवति । गोपायति । घृपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययसुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्धृणायां वर्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते । ऋतेच्छडिति सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति ।

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्द्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धयर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आद्यादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता, गोपायिता । अलिप्ता, ऋतीयिता, कर्मिता, कामयिता । यथायर्थं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिव्यं पां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषेय पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुत्रोयति । पुत्रकामयति ॥

स्यतासीलृलुटोः ॥ ३३ ॥

स्वरूपमुत्प्लुष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्धधासंख्यं स्यतासी प्रत्ययो भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकरिष्यत् । खः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिध्यद्गुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः लिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । न च भवति, पताति विधुत् । उद्धिष्यावयाति ॥

कासुप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

‘कासु दास्युस्तसायां’ ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोड्याञ्चके । अनन्व इति किम् । कृष्णो नो नाच । *कास्यनेकाय इति वक्तव्यं पुलुम्पाचर्यम्* । पुलुम्पाचकार । दरिद्राचकार ॥

अमोऽमित्यमदन्तत्वादगुणत्वं विद्वेस्तथा ।

आस्कासोसंविधानाच्च पररूपं यतन्तयम् ॥

इजादेक्ष गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादियौ धातुर्गुस्मान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । ‘ईह चेष्टायाम्’ । ‘उह चित्तम्’ । ईजाञ्चके । उजाञ्चके । इजादेरिति किम् । तनक्ष । गुरुमत इति किम्, एयज । उष्य । अनृच्छ इति किम् । आनृच्छ । आनृच्छतुः आनृच्छः । *उज्जोतेश्च प्रणिषेधो यत्तद्व्यः* । प्रोणुनाय । जयया,

वाच्य उर्णोर्णुवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचक्षुषप्रहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'दय दानगतिरक्षणेपु', 'अय गतौ', 'आस उपवेशने', एतेभ्यश्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

'उप दाहे' 'विद् ज्ञाने' 'जागृ निद्राक्षणे' एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्याम् प्रत्ययो भवति । ओपाञ्चकार । उवोप । विद्राञ्चकार । विवेद । जागराञ्चकार । जजागार । विदेरदन्तत्व-प्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीहीभृहुवां श्लुचञ्च ॥ ३९ ॥

'निभी भये', 'ही लज्जायां' 'भृभृन् धातुपोषणयोः' 'हु दानादनयोः' एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां, दलावि च्वास्मिन् कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्व-मित्वञ्च । विभयाञ्चकार । विभाय । जिह्याञ्चकार । जिहाय । विभराञ्चकार । वभार । शु-शवाञ्चकार । जुहाय ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात् कृञ्नुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृजिति प्रत्याहारेण कृम्बस्तथो गृह्य-न्ते, तस्मात्स्थ्यादस्तेर्भभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास

विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्तिवत्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह विपात्यते । विदेर्लोड्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थो, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचने, किं तर्हि, सर्वोप्येव लोटवचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्कुरोऽनु । विदाङ्कुस्तात् । विदाङ्कुस्तामित्यादि ॥

अभ्युत्साद्यां प्रजनयां चिक्यां रमथामकः पावयां क्रिया-

द्विदामक्रञ्जिति च्छुन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्साद्यामित्येवमाद्यश्छुन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजनिरसीनां प्यन्तानां लुङ्वायम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाम्प्रत्ययो द्विवचनं कृत्वे च । अक-रिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संवज्यते । पावयाङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा प्यन्तस्य लिङ्ग्याम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रञ्जिति विदेर्लोड्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अक्रञ्जिति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्साद्यामकः । अभ्युदसीपददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिक्यामकः । अचैपीदिति भाषायाम् । रमया-मकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामक्रञ् अवेदिपुरिति भाषायाम् ॥

छिल लुङि ॥ ४३ ॥

'धातोश्छिलः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान् वक्ष्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

छलेः सिच ॥ ४४ ॥

छलेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अकार्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि वापेतेति स्थानिन्यादेशे च द्विश्वकारोऽनु-वद्यते । *स्पृशमृशकृषृषृषां सिञ्चा चक्ष्यः* । अस्प्राक्षीत् । अस्पृक्षत् । अग्राक्षीत् ।

अमृक्षत् । अकार्षत् । अक्राक्षीत् । अकृक्षत् । अतृपत् । अत्रापसीत् । अंतोर्प्सीत् । अहृपत् ।
अद्रापसीत् । अदाप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति । दुह । अधुक्षत् ।
लिह । अलिक्षत् । शल इति किम् । अमैत्सीत् । अच्लैत्सीत् । इगुपधादिति किम् । अधा-
क्षीत् । अनिट इति किम् । अकोपीत् । अमोपीत् ॥

श्रिष्ट आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिपेधांतोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति । आलिङ्गनमुपगृह्णं
परिप्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिषत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन इति किम् । समा-
श्लिपज्जु काष्ठम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्सः प्राप्तः प्रतिपिब्यते । दृशेधांतोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति । अस्मिन्
प्रतिपिबे इरितो वेत्यङ्सिचौ भवतः । अदर्शत् । अद्राक्षीत् ॥

शिश्रिदुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादचङविधीयते । ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि द्रु स्तु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्चङा-
देशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेष-
णार्थः । अचीकरत् । अजीहरत् । अशिश्रियत् । अद्रुद्रवत् । असुस्तुब्रत् । कर्त्तरीति किम् ।
अकारयिपातां कर्त्तुं देवदत्तेन । *कमेरुपसंख्यानम्* । “आयादय आर्द्धधातुके वा” (अ० सू०
३।१।३१) इति यदा णिङ्नास्ति तदैतदुपसंख्यानम् । अवकमत । णिङ्पक्षे सन्वद्भावः ।
अचीकमत ।

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बन्धवारैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा घेद् श्रुत्योः ॥ ४९ ॥

‘घेद् पाने’ ‘दुग्धोदिव गतिद्वयोः’ एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चङादेशो भवति । घेद-
स्तावत् । अदधत् । सिचपक्षे, “विभाषा घाघेद्” (अ० सू० २।१।७८) इति लुक् । अधात् ।
अधासीत् । श्वयतेः सलपि । अशिश्रियत् । अङ्गेऽप्यत्र विकल्प इच्यते । अश्वत् । अश्व-
यीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिपातां गावो दत्तेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चङादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं
विधिः । इमाग्नौ मित्रावरणौ गृहान्गुपुपतम् । अगोमम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति
या । भाषायां तु घञन्तं वज्रयित्वा शिष्टे रूपत्रयं भवति ॥

नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

‘ऊन परिहाणे’ ‘ध्वन शब्दे’ ‘इल प्रेरणे’ ‘अर्दं गतौ याचने च’ एतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्ते-
भ्यः पूर्वेण च्लेश्छि प्राप्तो छन्दसि विषये न भवति । काममूनयोः । औनिगदिति भाषायाम् ।
मा त्वाग्निध्वनयात् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयोः । ऐलिलदिति भाषायाम् ।
मैगमर्दयोः । आर्दिदिति भाषायाम् ॥

अस्यति चक्तिग्यातिभ्योऽल् ॥ ५२ ॥

‘असु धेपणे’ ‘यत् परिभाषणे’ मूलादेशो या । ‘यस्य प्रकथने’ चक्षिटादेशो या । ण्यः
परस्य च्लेश्छादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतोः पुषादिपाठादेवादि सिद्धे पुन-

ग्रहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्थत, अपर्यास्थेताम् पर्यास्थन्त । वक्ति-अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् । ख्याति-आख्यत्, आख्यताम्, आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिपातां गावो यत्सेन ॥

लिपिसिचिह्नश्च ॥ ५३ ॥

‘लिप उपदेहे’ ‘पिच क्षरणे’ ‘ह्रस्वस्पर्द्धायाम्’ पृतेभ्यश्च परस्य च्छेरङ्गादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । आहत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पृथेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह आत्मनेपदेषु परतश्छेरङ्गादेशो भवति अन्यतरस्याम् । “स्वरितानित” (अ० सू० १।३।७२) इत्यात्मनेपदम् । अलिपत्, अलिप्त । असिचत्, असिक्त । अहत्, अह्नास्त ॥

पुपादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुपादिभ्यो, द्युतादिभ्यः, लृदिदिभ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्छेः परस्मैपदेषु परतोऽङ्गादेशो भवति । पुपादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिक्रियाद्यन्तर्गणः । पुप । अपुपत् । द्युतादि । अद्युतत् । अक्षितत् । लृदिद्वयः । गम्लत् । अगमत् । शकलत् । अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यद्योतिष्ट ॥

सर्त्तिशास्वर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

‘सु गतौ’ ‘शासु अनुशिष्टौ’ ‘अ गतौ’ इत्येतेभ्यः परस्य च्छेरङ्गादेशो भवति । सर्त्ति, असरत् । शास्ति, अशिपत् । अर्त्ति, आरत् । पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरत्रोपयोगं यास्यति ॥

हरितो घा ॥ ५७ ॥

हरितो धातोः परस्य च्छेरङ्गादेशो वा भवति । भिदिर् । अभिदत् । अमैत्सीत् । छिदिर् । अन्छिदत् । अन्छैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अभित् । अछिछत् ॥

जृस्तम्भुञ्चुग्लुञ्चुग्लुञ्चुग्लुञ्चुभ्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । जप् ‘वयोहानौ’ ‘स्तम्भुः’ सौत्रो धातुः । ‘ञ्चु ग्लुञ्चु गत्यर्थौ’ । ‘प्लुञ्चु स्तेयकरणे’ । ‘ग्लुञ्चु पसज गतौ’ । ‘दुओञ्चि गतिबृद्धयोः’ । एतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्छेर्वाङ्गादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तमत् । अस्तम्भीत् । अञ्चुचत् । अञ्चोचीत् । अंम्लुचत् । अंम्लोचीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अग्लुञ्चोत् । अंषत्, अश्वयीत्, अशिश्विपत् । ग्लुञ्चुग्लुञ्चोरेकतरोपादानेऽपि रूपत्रये सिद्धयत्यर्थभेदात्तु द्वयोः उपादानं कृतम् । केचित्तु वर्णयन्ति द्वयोर्वादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चोरनुनासिकलोपो न भवति । अग्लुञ्चदिति ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ मृ दृ रुहि इत्येतेभ्यः परस्य च्छेर्छन्दसि विषयेऽङ्गादेशो भवति । शकलाङ्गुष्ठकोकः रत् । अयोऽमरत् । अदरदर्यान् । पर्वतमाखहत् । अन्तरिक्षादिवमाखहम् । छन्दसीति किम् । अकार्षत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥

चिण ते पदः ॥ ६० ॥

‘पद गतौ’ अस्माद्धातोः परस्य च्छेश्चिणादेशो भवति तक्षन्दे परतः । सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचने गृह्यते । उदपादि सत्यम् । समपादि मैक्षम् । त इति किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतस्याम् ॥ ६१ ॥

चिन् त इति वर्त्तते । 'दीपी दीप्तौ' 'जनी प्रादुर्भावे' 'बुध अवगमने' 'पूरी आप्यायने' 'तायु सन्तानपालनयोः' 'ओप्यायी वृद्धौ' एतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे परतोऽन्यतरस्यां चि-
णादेशो भवति । अदीपि । अदीपिट । अजनि । अजनिट । अवोधि । अवुद्ध । अपूरि अपू-
रिट । अतायि । अतायिट । अप्यायि । अप्यायिट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्वातोः परस्य चलेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति । प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच हति किम् । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति । किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

‘दुह प्रपूरणे’ आत्मात्परस्य च्छेष्टिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौः स्वयमेव ।
अदग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

नरुधः ॥ ६४ ॥

‘रुद्रिद् आवरणे’ अस्मात्परस्य च्छेः कर्मकर्तारि चिन्तादेशो न भवति । अन्यवाद्गौः स्वयमेव । कर्मकर्तारित्येव । अन्यवारोधि गौर्गोपालकेन ॥

तपोऽनुताये च ॥ ६५ ॥

नेति वर्तते । 'तप संतापे' अस्मात्परस्य च्लेशिणादेशो न भवति कर्मकर्तार्यमुतापे च ।
अमुतापः पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकग्रथं, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति ।
अतस्तपस्तापसः । अन्ववातस्तपापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लोश्चिणादेशो भवेति भाषे कर्मणि तद्वद्भे परतः । भाषे साधत् । अशाधि
भयता । कर्मणि खल्वपि । अकारि क्तो देयदत्तेन । अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्प्रहणं
यित्युच्चार्यम् ॥

सार्चधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भायकर्मवाचिनि सार्वधातुनेः परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते भवता । द्राव्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते ग्रामः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यन्विधाने कर्मकर्तृभुवस्रूपान्, विप्रतिषेधादि यक् शपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः रूपमेव । पच्यते ओदनः रूपमेव ॥

कर्त्तरि शष्प ॥ ६८ ॥

फर्ग्याचिनि सायंघातुके परतो घातोः शप्प्रत्ययो भवति । पञ्जरः स्वयंकार्यः, दाकारः सायं-
 भातुकार्यः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

• दिक् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः द्यन्प्रत्ययो भवति । जपोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः, ङकारः सावंधातुार्थः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा माशम्लाशन्नमुकमुल्कमुत्रसिधुदिलयः ॥ ७० ॥

उभयत्र विनापेयम् । 'दुभ्याश्च दुभ्याश्च दीर्घौ' 'अमु अनावस्थाने' 'अमु पालने' द्वयोरपि
पादणम् । 'ममु पादजिघेष' 'अमु ग्यानी' 'ग्रयो दडेगे' 'शुद्धी छेदेने' 'एव कान्तौ' एतेभ्यो वा
दपन् प्रत्ययो भवति । भ्रान्ते । भ्रादयने । भ्याजने । भ्याज्यने । भ्रमति । भ्राम्यति ।
भ्रामति । भ्राम्यति । भ्रामति । भ्राम्यति । भ्रमति । भ्राम्यति । भ्रमति । भ्राम्यति ।
भ्रमति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

‘यसु प्रयत्ने’ दैवादिकः, तस्मान्नित्ये श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यनप्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् । आयस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यनप्रत्ययो भवति । संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

‘पुञ् अभिपद्ये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । श्नोति । श्नुति । श्नोति ॥

श्रुचः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुचः श्नुप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन श्रुचः शृ इत्ययमादेशो भवति । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

‘अक्षू व्यातौ’ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्षोति । अक्षति ॥ तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ अस्मात्तनूकरणे वर्त्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अने-कार्यत्वाद्वा तनूनां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्षोति काष्ठम् । तनूकरण इति किम् । तक्षति वारिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

‘तुद व्यथने,’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्व-धातुकसंज्ञार्थः । तुदति । तुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥

‘रुधिर् आवरणे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । मकारो देशविधयर्थः । शकार “आज्ञलोप” (अ० सू० ५१।२३) इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । भिनसति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥

‘तनु विस्तारे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञः खल्वपि । करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति । “तनादिभ्यस्तथासोः” (अ० सू० २।४।७९) इति विभाषा सिद्धो लुङ् न भवति । अकृत । अकृथाः ॥

धिन्विकृण्वोर च ॥ ८० ॥

‘हि वि धि वि जि वि प्रीणनायाः’ ‘कृविर्हिताकरणयोः’ इत्येतयोर्द्धात्वोरुप्रत्ययो भवत्यकार-रक्षान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य स्थानिक्कावाङ् गुणो न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥

‘कृत्रीञ् व्रज्यविनिमये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । ‘स्कुञ् आप्रवणे’ । पुतेभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तम्भनाति । स्तम्भोति । स्तुम्भनाति । स्तुम्भोति । स्कम्भनाति । स्कम्भोति । स्कुम्भनाति । स्कुम्भोति । स्कुनाति । स्कुनोति । उदित्वप्रतिज्ञात्वाच्च सौत्राणामपि धातूनां सर्वाधत्वं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः शनः शानजम्भौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य शनाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । सुपाण । पुपाण । हल इति किम् । क्रीणीहि । हाविति किम् । मुष्णाति । अ इति स्यानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये अः शायजादेशो भवति, शानजपि । गुभाय जिह्वया मधु । शानचः खल्वपि । वधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शवाद्यो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः, विषयान्तरे विधानं, कचिद्विद्विकरणता क चित्त्रिविकरणता च । अण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । 'स च न मरति । न त्रियत इति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो यस्तेन नेपथु । नयस्थिति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तत्पंम वृत्रम् । तीर्यास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलवृत्स्वरकर्तृयङं च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रहृदेषां सोऽपि हि सिद्ध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् तस्मिन् परतश्छन्दसि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । "छन्दस्युभयथा" (अ०सू० ३।४।११७) इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति । स्थागागमिव-चित्रविशकिरुहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्थेयम् । गा । सत्यमुपयोग्यम् । गमि । गमेम जानतो गृहान् । वचि । मन्त्रं वोचेमाग्रये । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शकि । व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम् । रुहि । स्वर्गं लोकमाखेयम् । *दशेरयकष्यः* । पितरं च दणोयं मातरं च ॥

कर्मचरकर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । "कर्तरे शङ्" (अ०सू० ३।१।६९) इति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्ते प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचि-गृधिण्वशाचाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठे स्वयमेव । अभेदि काष्ठे स्वयमेव । कारिष्यते कष्टः स्वयमेव । यत्करणं स्वायश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । "लिङ्याशिष्यङ्" (अ०सू० ३।१।६०) इति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया ॥ भवति । कर्मणेति किम् । कर-णाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्यसिद्धिर्नपि । साधु स्याली पचति । धात्व-धिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्व-यमेवेति । कर्मस्थभाषकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थक्रियाणाम् ॥

कर्मस्थः पचतेमांयः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

'तप मतापे' अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्यकर्मकस्य । क्रियाभे-दादिष्यभेदेन । उपवासादीनि तपांसि तापस्ये तपन्ति । दुःश्रम्यन्तात्यर्थः । स तापसस्त्वग-ध्यागूलः म्यगांय तपस्ताप्यते । अजंयतीत्यर्थः । पूर्वणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपन्तापसः । अगस्त तपन्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तापति सुषणे सुवर्गकारः ॥

न दुहस्तुनमां यन्विचणौ ॥ ८९ ॥

दुह, स्तु, नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यन्विचणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः । दुहेरनेनयक् प्र-
तिपिद्वयते । चिण् “दुहश्च” इति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वय-
मेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनस्त दण्डः स्वयमेव । यन्विचणोः प्रतिपेधे णिश्चन्विग्रन्धि-
भूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् । कारयति कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव ।
अचीकरत् कटं देवदत्तः । अचीकरत् कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुच्छत
गौः स्वयमेव । ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः । ग्रन्थति ग्रन्थः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वय-
मेव । ग्रन्थति श्लोकं देवदत्तः । ग्रन्थति श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव । प्र-
वीति श्लोकं देवदत्तः । प्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवोचत श्लोकः
स्वयमेव । आत्मनेपदविधानेऽकर्मकाणाम् । हन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते माणवकः स्वय-
मेव । भावधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा । विकुर्वते सैन्यवाः स्वयमेव । व्यकु-
पत सैन्यवाः स्वयमेव ॥

कुपिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

‘कुप निष्कर्षं’ ‘रज रागे’ अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेत श्यन् प्रत्ययो
भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपचादौ । कुप्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं
स्वयमेव । प्राचां ग्रहणं विकल्पायम् । कुप्यते । रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन
लिङ्लिटोः स्यादिविषयं च न भवतः । चुकुपे पादः स्वयमेव । ररज्जे वस्त्रं स्वयमेव ।
कोपिपीष्ट पादः स्वयमेव । रक्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोपिप्यते पादः स्वयमेव । रक्ष्यते
वस्त्रं स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेवेदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति “तज्यत्तज्यानीयर” (अ०सू० ३।१।१६) इति ।
कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यद्विधौ धात्वधिकारात् । कृदुपपदसंज्ञार्थं
तर्हि । अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्यातां, पूर्वत्र मा भूतामिति । सार्धधातुकर्मज्ञार्थं
च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात् इह मा भूत् । लुभ्यां
लुभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति “कर्म-
ण्यम्” । कुम्भकारः । स्वग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते
यत्र, तत्रैव स्यात् । स्तम्भेरमः, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति “सप्तम्यां जनेर्दे”
(अ०सू० ३।२।९७) इति । उपसरजो, मन्दुरज इति । स्वग्रहणाच्च सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञा-
करणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपणिपाज्यापारार्थम् । पश्य कुम्भं करोति कटमिति
प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशाः “उपपदमतिङ्” (अ०सू० १।२।१९) इत्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ९३ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृतसंज्ञको भवति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् ।
अतिङिति किम् । चीयात् । स्तूयात् । कृतप्रदेशाः “कृतद्वितसमासाश्च” (अ०सू० १।२।४६)
इत्येवमादयः ॥

वाऽसकूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसमानरूपः प्रत्ययोऽपवादो वा बाधको भवति स्वयधिकारविहि-

तप्रत्ययं वर्जयित्वा । “ण्वुल्लृचौ” (अ०सू० ३।१।१३३) उत्सर्गः, “इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः” (अ०सू० ३।१।१३५) इत्यपवादः, तद्विषये ण्वुल्लृचावपि भवतः । विशेषकः । विशेषा । वि-
क्षिपः । असरूप इति किम् । “कर्मण्यण्” (अ०सू० ३।२।१) इत्युत्सर्गः, “आतोनुपसर्गं क”
इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रि-
यामिति किम् । “स्त्रियां क्तिन्” (अ०सू० ३।३।१४) इत्युत्सर्गः, “अ प्रत्ययात्” (अ०सू०
३।३।१०२) इत्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् एबुलः ॥ ९५ ॥

“ण्वुल्लृचौ” (अ०सू० ३।१।१३३) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्ण्वुल्लृचसंशब्दनाद्यानित ऊ-
र्ध्वमनुकमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः “कृत्यै-
रधिकार्थवचने” (अ०सू० २।१।३२) “कृत्यानां कर्तरि वा” (अ०सू० २।३।७१) इत्येवमादयः ॥

तव्यस्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकाररेफौ
स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ *वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च* । वास्तव्यः ।
फेलिमर उपसेल्यानम् । पचेलिमा मापाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारो, “यतोऽनाद्यः” (अ०सू० ६।१।२७३) इति स्वा-
रार्थः । गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् । अज्यग्रहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं वक्ष्यति,
अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्यम् । धित्यम् ॥ शसि । शस्यम् । चति । चत्यम् ।
यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ *हनो वा वध च* । वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधात्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । शप् । शप्यम् । लम् ।
लप्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । याक्यम् । अदुपधादिति किम् । कोप्यम् । गोप्यम् ।
तपरकरणं तत्कारणार्थम् । आप्यम् ।

शक्तिस्तहोश्च ॥ ९९ ॥

‘शक्लु शक्तौ’ ‘षट् मर्षणे’ अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सक्षम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

‘गद व्यक्तायां घाचि’ ‘मद्ने हर्षे’ ‘चर गतिभक्षणयोः’ ‘यम उपरमे’ एतेभ्यश्चानुपसर्गंभ्यो
यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । घर्षम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् । प्रगाद्यम् । प्रनाद्यम् ।
यमेः पृथगेव सिद्धेऽनुपसर्गनियमायं वचनम् ॥ चरेतादि चागुरौ । अघर्षो देशः । अगुरा-
पिति किम् । आचार्यं उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्या गद्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते द्रव्य निरात्यन्ते गद्यपणितव्यानिरोध इत्येतेष्वप्येषु यथासं-
ख्यम् । अवद्यमिति निरात्यन्ते गद्यं चेच्छब्दवति । अवद्य पापम् । अनुद्यमन्यम् । पदः सुवि-
षयः च । पण्यमिति निपात्यन्ते पणितव्यं चेच्छब्दवति । पण्यः कम्बलः । पण्याः गौः । पाण्य-
मन्यम् । यर्वेति श्रियां निपात्यन्ते, अनिरोधश्चेच्छब्दवति । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः । दातेन दद्यां ।
गृह्याग्न्या । श्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या भूतिवजः ॥

घरां करणम् ॥ १०२ ॥

घेर्भातोः करणे करण्ययो निरात्यन्ते । यद्व्यनेनेति पार्थं द्रव्यम् । करण इति किम् ।
यादमन्यम् ॥

अर्थः स्वामिचैश्ययोः ॥ १०३ ॥

‘अ गतो’ अस्माप्ठ्यति प्राप्ते स्वामिचैश्ययोरभिचैश्ययोर्द्व्यप्रत्ययो निपात्यते । अर्थः स्वा-
मी । अर्थो चैश्यः ॥ “यतोऽनाव” (अ०सु० ६।१।२।३) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । *स्वामिन्य-
न्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्* । स्वामिचैश्ययोरिति किम् । आयोवाहाणः ॥

उपसर्गा काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्गं निपात्यते काल्या चेतप्रजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयत्प्रत्ययः । प्राप्तकाला
काल्या । प्रजनः प्रजनने प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला । उपसर्गा गौः । उपसर्गा
वड्या । काल्या प्रजन इति किम् । उपसर्गा शरदि मधुरा ॥

अजय्य संगतम् ॥ १०५ ॥

अजय्यमिति निपात्यते संगतं चेद्भवति । जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते संगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो
निपात्यते । न जीर्यतीत्यजय्यम् । अजय्यमार्थसंगतम् । अजय्यं नोऽस्तु । संगतमिति किम् ।
अजरिता कन्दलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वदधातोः सुजन्त उपपदे अनुपसर्गं क्यप् प्रत्ययो भवति, चका-
राद्यच्च । ग्रहोद्यम् । ग्रहवद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति । किम् । वाद्यम् । अनुपसर्ग इत्येव ।
प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । भवतेधातोः सुयन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप् प्रत्ययो भव-
ति । यत्तु नानुवर्तते । ग्रहभूयं गतः । ग्रहात्वं गतः । देवभूयम्, देवत्वं गतः । भावग्रहणमुत्त-
रार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्ग इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेधातोः सुयन्त उपपदेऽनुपसर्गं भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ग्रहहत्या । अशहत्या सुपीत्येव, घातः । ण्यत्तु भावे न
भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृद्धृषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गं भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एतिस्तु शास् वृ हृ ण्य इत्ये-
तेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । क्षिप्यः । वृत्त्यः । आहृत्यः । जुष्यः । क्य-
पिति वर्तमाने पुनः क्यप्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । “ओरावश्यके” (अ०सु० ३।१।२९) इति
ण्यत् वाधित्वा क्यपेव भवति । अवश्यस्तुत्यः । वृग्रहणे वृषो ग्रहणमिष्यते, न वृहः ।
बार्था क्त्विवजः । *असिदुहिगृहिभ्यो वेति वक्तव्यम्* । शस्यम् । शस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् । *आङ्पूर्वादजेः संज्ञायामुपसंख्यानम्* । आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् । एरे-
तद्रूपं, नेणः ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ११० ॥

क्कारोपधाच् घातोः क्यप् प्रत्ययो भवति क्लृपिचृती वर्जयित्वा । वृत्तु । वृत्त्यम् । वृष्टु ।
वृष्ट्यम् । अक्लृपिचृतेरिति किम् । क्लृप्यम् । चर्त्यम् । तपकर्त्तुं किम् । ‘कृत संशब्दने’ ।
ण्यदेव भवति कीर्त्यम् । *पाणौ सृजेण्यद्वक्तव्यः* । पाणिसर्गा रज्जुः । *समवपूर्वाच्च* ।
समवसर्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेधातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रक्षेपार्थः । तत्र
द्वितीय इकारो विभापेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोः संज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृज्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्यो नाम क्षत्रियः । *संपूर्वादिभाषा* । संभृत्याः संभार्यावा ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्ध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेधातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यध्याः ॥ ४४ ॥

राजसूय सूयं मृषोद्य रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अव्यध्य इत्येते शब्दाः क्यप् निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः, राज्ञा वा हवः सूयते राजसूयः ऋतुः । सूर्यसर्तिभ्यां क्यप् सूर्यसूतं सूयतेर्वा रुद्रागमः । सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापृथ्व्य वदतेः पथे यति प्राप्ते नित्यं क्यप् निपात्यते । मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्तरि क्यप् । गुपेरादेः कर्त्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि निपातनम् । न व्यथते अव्यध्यः ॥

भिद्योद्धयौ नवे ॥ ११५ ॥

भिदेरुज्जेश्व क्यप् निपात्यते भदेऽभिधेये । उज्जेश्वत्वं च । भिनत्ति कुलं भिद्यः । उज्जत्सुदकम् उद्धयः । नद इति किम् । भेत्ता । उज्जिता ॥

पुप्यसिद्धिद्वौ नत्तत्रे ॥ ११६ ॥

पुपेः सिधेश्चाधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुप्यन्त्यस्मिन्नर्थो इति पुप्यः । सिद्धयन्त्यस्मिन्निति सिद्धयः । नक्षत्र इति किम् । पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथास्तैर्य । मुञ्जकल्कहलि इत्येतेष्वर्थेषु योध्येषु । विपूयात्पवतेर्नयेश्च, तथा जयतेयेति प्राप्ते कर्मणि क्यप् निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्यो हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽशुन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति शुन्दसि विषये । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । तत्स्मात्तापिगृह्यम् । शुन्दसीति किम् । प्रतिशालम् । अपिपाह्यम् ॥

पदास्थैरिवाह्यापद्येषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽश्वैरिति याह्यायां पद्ये पाथ्यं पदेऽन्तोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत् । प्रगृह्यं पदै, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विदिता । अवगृह्यं पदै, यस्यावग्रहः कियते । अश्वैरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । याह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां यद्विभूतित्यर्थः । ग्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पद्ये भयः पद्यः । यागुदेवगृह्याः । अहुनगृह्याः । तत्पक्ष्यधिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृचृणोः ॥ १२० ॥

कृचो कृच विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । कतेतेष्वंति प्राप्ते व्यंतेर्कदुपधत्वाधित्ये यपि विभाषाऽऽरभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । कृत्यम् । कृत्यम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निशत्पने पत्रे पत्तद्वयति । पतत्पनेनेति पत्रे, पादनमुच्यते । युग्यो गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो इत्यो । युग्यः क्यप् कृत्यं च निशत्पने । पत्रे इति किम् । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्धतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहायं वर्तते । तस्मिन्नुपपदे वसेदातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धयभावो निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्यचन्द्रमसाविति अमा-
वास्या । अमावस्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् “अमावास्याया वा” (अ०सू० ४।३।३०)
इत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्चामे प्रसिद्ध्यति ॥

छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोच्छिष्यमर्थस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवय-

ज्यापृच्छयप्रतिपीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपुडानि ॥ १२३ ॥

निष्टक्यादयः शब्दादछन्दसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेन अनुपपन्नं तत्सर्वं निपा-
तनात्तिष्ठम् । निष्टक्यं इति, कृतीछेदने इत्यस्मान्निरूप्यात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविप-
र्ययश्च, निसश्च पत्वं निपात्यते । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्द उपपदे ह्ययतेर्जुहोतेर्वा
क्यप्, दीर्घस्तुगभावश्च । देवहूयः । प्रपूर्वाहुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पू-
र्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ ‘स्तृभू आच्छादने’ ‘धृष्ट हृष्टे’ एतेभ्यो यत्
प्रत्ययः । मर्यः । स्तया । स्त्रियामेध निपातनम् । ध्वर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्माद्देव-
शब्द उपपदे यजेर्यत् । देवयज्या । खोलिङ्गनिपातनम् । आहपूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छयः ।
प्रतिपूर्वात्क्षीयतेः क्यप् पत्वं च । प्रतिपीव्यः । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यः । भाव्यः ।
स्ताव्यः । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । आवादेशश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनोतेण्यंदायादेशौ । उप-
चाय्यपुडम् । पुडे चोत्तरपदे निपातनमेतत् । *हिरण्य इति वक्तव्यम्* । हिरण्यान्यत्र उपचे-
यपुडमेव ।

निष्टक्ये व्यत्ययं विद्याग्निसः पत्वं निपातनात् ।

ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ण्यदेकस्मादशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विविधश्चतुः ॥

ऋहलोऽर्थत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे पष्ठी, ऋवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् ।
वाक्यम् । पाक्यम् ॥

आवावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्वातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके द्योत्ये । यतोऽ-
पवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यक इति किम् । लव्यम् । आवश्यके द्योत्य इति चेत्
स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यमिति । नैप दोषः । मयूरन्यसकादित्वात्
समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरे च यत् करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आहपूर्वात्सुनोतेः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति । यतो-
ऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । आचाव्यम् ।
अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दग्धि । दाम्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिप्रेयं नयतेराहपूर्वाण्यदायादेशौ निपात्येते । आना-
य्यो दक्षिणाग्निः । रुद्धिरेषा । तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नावेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं

नित्यमजागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानोयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैक्योनिस्तत्रैतन्निपातनं न दक्षिणाग्निसाधने । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्विचवतो आष्टाह्वा गार्हपत्याद्वेति ॥

अनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एक्योनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्राणाय्योऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संमतता पूजा । प्राणाय्य इति निपात्यतेऽसंमततावभिधेये । प्राणाय्यश्चोरः । असंमतताविति किम् । प्रणेयोन्यः । यथेवं कथयेत् । ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्यान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मैचनेति । संमतिरभिलापोऽप्युच्यते । तद्भावेन निष्क्रामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्क्रामाय मोक्षार्थं यत्तमानायान्तेवासिने प्राणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससाभिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं, माने हविषि निवासे सामिधेन्यां चाभिधेयान्याम् । पाय्य इति माडो ण्यत् प्रत्यय आदेः पत्वं च निपात्यते माने । पाय्यं मानम् । मेयमन्तत् । संपूर्वान्नयतेर्ण्यंदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते । सान्नाय्यं हविः । सन्नेयमन्यत् । रुदित्वाच हविर्विशेष एवाऽवतिष्ठते । निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यंदायादेशावादि कुत्वं च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निचेयमन्यत् । धाय्येति धानो ण्यत् प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेतसा भवति । धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य धावकः । तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रुदित्वाचो ह्ययम् । तथाचासामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः संसत्यग्निंस्ता स्वं सोमकृतुभिरिति ॥

क्रतौ कुरुडपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुरुडपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्यन्ते क्रतावभिधेये । कुरुडशब्दे तृतीयान्त उपपदे पितृतेर्दांतोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुरुडेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुरुडपाय्यः क्रतुः । “यतोऽनाव” (अ०सू० ६।१।२१३) इति स्वराः । संपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यंदायादेशौ निपात्यन्ते संचाय्यतेऽस्मिन् सोम इति संचाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् । कुरुडपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नौवभिधेये । परिपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यंदायादेशौ निपात्यन्ते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाच्चेदेः संप्रसारणे दीर्घत्वं च निपात्यते । समूहं चिन्वीत पशुकामः । अग्नौविति किम् । परिचेयम् । उपचेयम् । संचाहम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्यन्ते । पीयतेऽग्नी चित्योऽग्निः । अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भागे यकारप्रत्ययस्तुक्च । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अग्नौवित्येव । धेयमन्यम् ॥

रावुस्तृचौ ॥ १३३ ॥

धानोरिति वर्त्तनं । यवंधानुभ्यो ण्वल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः । कर्ता । दातृकः । दाता । पकारः समान्यमहणाविघातार्थः । “तुष्टन्दमि” (अ०सू० ६।३।६९) “तुरिष्टमेयस्म” (अ०सू० ६।३।६९) इति ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्यञः ॥ १३४ ॥

प्रत्येवमादिनष्टः संयज्यते । ग्रिभ्यो गणेभ्यश्च प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति । (१) नन्दा-

(१) अथपदे दृष्टम् ३८५ ३८६ “तुष्ट” इति । अथपदा “मदि तुष्टमि” इति पाठः ।

दिभ्यो ल्युः ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्योऽच् । नन्दिग्रहिपचादयश्च न धातुपाठतः संनिधि-
ष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्य-
न्ते ॥ नन्दिवासिमदिदूपिसाधिवर्द्धिशोभिरोपिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः ।
मदनः । दृपणः । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥ सहनः ।
तपनः । दमनः । जल्पनः । यमनः । दुर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । जनार्दनः । यव-
नः (१) । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणम् । निपातनाणत्वम् । चित्तविनाशनः । कुलद्रुमनः ।
शत्रुद्रुमनः । इति नन्धादिः । ग्रह । उत्सह । उद्धस । उद्भास । स्था । मन्त्र । संमर्द । ग्राही । उ-
त्साही । उद्भासी । स्थायी । मन्त्री । संमर्दी ॥ रक्षश्रुवसवपशां नौ । निरक्षी । निश्वायी । निवा-
सी । निचापी । निशायी ॥ पाचिष्याहसंख्याहृज्जवद्वत्सां प्रतिपिद्धानाम् ॥ अपार्चा । अच्या-
हारी । असंख्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी ॥ अचामचित्तकर्तृकाणाम् ॥ प्रतिपि-
द्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायो । अविशायी । विशयी ॥ विपयी देशे ॥ विपयी
देशः ॥ अभिभावी भूते ॥ अभिभावी । अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति
ग्रहादिः ॥ पच । घप । वद । चल । तप । पत । नद । भप । वस । गर । प्लव ।
तर । चोर । ग्राह । जर । मर । क्षर । क्षम । सूद । देव । मोर । सेव । मेप । क्रोध ।
मेधानर्त्त । ग्रण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर । श्वपच । (२) पचादिराकृतिगणः ॥

अजिघ्रिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अण्वाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादयः (३) ॥

इगुपधक्षाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विशिपः । विलिखः । बुधः ।
कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेपादयः पचादौ
पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सु-
गलः । सुमलः ॥

पात्राध्माधेदृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपियः । उज्जिग्रः ।
विजिग्रः । ऊद्धमः । विधमः । धेद । उद्धतः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्ग इति
केचिन्नाऽनुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः । *जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिपेधो वक्तव्यः* । व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गाखिलम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दः । धारय-
तीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेत-
यः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलियः । *नौ लि-
म्पेरिति वक्तव्यम्* । निलिम्पा नाम देवाः । *गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्* । गोविन्दः ।
अरविन्दः ।

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति णस्यापवादः । ददः । दायः । दधः । धायः ।
अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

(१) क्वाचिद् यवन इति पाठः ।

(२) क्वाचिदेते शब्दा उपलभ्यन्ते-क्षर । मोर । क्रोध । दंश । दम्भ ।

(३) क्वाचिजामुपलभ्यते बलोकः ।

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आर्यः । ज्वलदीप्तावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः, कस गतावित्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वाळः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः । *तनोतेर्ण उपसंख्यानम्* । अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याद्व्यध्वास्तुसंस्त्रतोऽवसावह्लिह्रिल्लिपश्वसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैड्. आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आस्तु संस्त्र अतीष् अवसा अवह्र लिह्रिल्लिप श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचने बाधकवाधनार्थम् । 'उपसर्गं कं बाधित्वाऽयमेव भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । ज्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । छेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेऽनानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेधातोर्जप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः ग्रहः । ग्राहः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् । ग्राहः । ज्योतिषि नेप्यते । तत्र ग्रह एव । *भवतेऽचेति(१)* धक्तव्यम् । भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेधातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेदम् । तात्स्थ्याद् दाराश्च । गृह्णन्तीति, गृहा दाराः । गृहाणि वेदमानि ॥

शिल्पिनि ण्वुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ण्वुन् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । *वृत्तिखनिराजिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम्* । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रज्जेरनुनासिकलोपश्च ॥

गायकम् ॥ १४६ ॥

गायतेत्यकप्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

गयुट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृत्यते(२) । गायतेर्गुदप्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

घृक्ष घ्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण गयुट्कृत्यते । जाततेर्जिह्वेतेश्च धातोर्गुदप्रत्ययो भवति । घ्रीहौ काले कर्त्तरि । हायना नाम घ्रीहयः । जहत्युदकमिति कृत्वा काले । हायनः संवत्सरः । जहाति भायानिति ॥

ग्रुस्त्वः(३) समभिहारे ण्वुन् ॥ १४९ ॥

ग्रु गृ ह् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे ण्वुन् प्रत्ययो भवति । प्रवकः । मरकः । लवकः । समभिहारपाठेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि शुन्धिधानात्सदृशपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । यदुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

(१) "जमधर घः ह एव । ज्योतिषि घह एव" इति कुपयित् ।

(२) "गहनगुह्यम्" इति कथितम् ।

(३) "सु" इति कथितं तथेदहायमिति "लवक" इति ।

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानार्थां धातुमात्राद् धुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्द-
तात्, नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भ-
वेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोर्णप्रत्ययो भवति ।
निर्वर्त्यं तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काण्डलावः । शरलावः । प्राप्पम् ।
वेदाध्यायः । चर्चापाठः । ग्रामं गच्छति, अदित्यं पश्यति, हिमवन्ते शृणोतीत्यत्र न भवत्यन-
भिधानात् । *शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्* । मांसशीलः ।
मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ।
ईक्षिमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः । बहुक्षमा ।

ह्यावामश्च ॥ २ ॥

'इवेम् रूपार्थायां शब्दे च' । 'वेज् तन्तुसन्ताने' । 'माह् माने' । एतेभ्यश्च कर्मण्युपपदे-
ऽङ्प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

धातोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः ।
कम्बलदः । पार्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् । अनुपसर्ग इति किम् । गोसंदायः । बह्वासंदायः ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुवन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विपमस्थः (१) । अत्र योगविभागः
कर्त्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः ।
पादपः । कच्छपः । ततः, स्थः । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्तरि पूर्वयो-
गः । अनेन भाषे यथा स्यात् । आसूनामुत्थानम्, आसूत्यः । शलभोत्थः । इत उत्तरं कर्म-
णीति च सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते । अन्यत्र
सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते ।
शोकापनुदः पुत्रो जातः । *आलस्यमुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्* । अलसस्तुन्दपरिमृज उच्य-
ते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनुद एवान्यः । *कप्रकरणे
मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्* । मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि
घनैपि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ।

प्रे दाक्षः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । द्वादतेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् । गोसंदायः ।

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वात् ख्या इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । गां संचष्टे गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गं इति वर्त्तते । गायतेः पिवतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गं ष्टक् प्रत्ययो
भवति । कस्यापवादः । शक्रं गायति, शक्रगः । सामगः । शक्रगी । सामगी । *सुराशीध्वोः
पिवतेरिति वक्तव्यम्* । सुराषः । सुरापी । शीघ्रुषः । शीघ्रुपी । सुराशीध्वोरिति किम् । क्षी-
रपा ब्राह्मणी । पिवतेरिति किम् । सुरां पातीति सुरापा । अनुपसर्गं इत्येव । शक्रसंगायः ।
सामसंगायः । *यहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्* । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पति-
लोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरेनुद्यमने वर्त्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । उद्यम-
नमुत्क्षेपणम् । अशं हरतीत्यंशहरः । रिक्थहरः । अनुद्यमन इति किम् । भारहारः । *अच्-
प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुक्षायष्टितोमरघटघटीधनुःपु ग्रहेरुपसंख्यानम्* । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ।
अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । *सूत्रे च धार्चयैः* ।
सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । उद्यमनाऽर्थोऽयमारम्भः । का-
लहृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यदुद्यमने क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति त-
द्ययं विधिः । अस्थिहरः वा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङ्घ्रि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्घ्र्याद्वरतेः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने, ताच्छील्यं तत्स्व-
भावता । पुण्याहारः, फलाहारः । पुण्यादरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरित्येत्यर्थः । ता-
च्छील्य इति किम् । भारमाहरतीति भारहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

‘अर्हं पूजायाम्’ अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । खिलिद्धे
विशेषः । पूजाहं । गन्वाहं । मालाहं ॥

स्तम्भकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्भ कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोस्तपदयोर्ध्यासंख्यं रमिजपोऽर्थात् धातोर्च् प्रत्ययो भवति ।
रमेरकर्मरुत्थाजपः शब्दकर्मरुत्थात् कर्म न सम्भवतीति सुपीत्येतदिष्टाभिसंख्यते । *हस्ति-
सूचकयोरिति वक्तव्यम्* । स्तम्भे रमत, स्तम्भेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः सूचकः ।
हस्तिमूचकयोरिति किम् । स्तम्भे रन्ता । कर्णे जपिता मदाकः ॥

शमि धातोः संशायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुनाशाल्यंशार्थं विणोऽच् प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभयः । शंभदः । धा-
तुमर्णं चिम् । शायता धातोरिति वर्त्तत एव । शमिर्ज्ञायामिति मित्ते धातुमर्णं कृषो हे-
र्यादिषु उपनिषद्भाष्यम् । शंकरा नाम परिभाषिका । शंकरा नाम शकुनिका । ताच्छील्यं च ॥

अधिकरणे शैते ॥ १५ ॥

गुराति दक्षयते । शैतेर्धातोर्धिकरणे सुबन्त उपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । गे शैत गदायः ।
गतायः । *पादर्यादिभूतगदानम्* । पादाभ्यां शैते पादंजयः । शृङ्गशयः । शृङ्गशयः ।

दिग्घसहपूर्वाच्च । दिग्घेन सह शेते दिग्घसहशयः । *उत्तानादिषु कर्तृषु* । उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अवमूर्द्धां शते, अवमूर्द्धशयः । *गिरौ डश्छन्दसि* । गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्तते । चरेर्धातोराधिकरणे सुवन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तकारणं ङीवर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदे चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेषूपपदे सन्धेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रतः सरतीति, अग्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सन्धेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्व देशं सरति पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने । हेतुरैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या । कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आह्वकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेपकरः । वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनाम्दीकिलिपिलिविवलिभ-

क्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घावाह्वयतद्वनुररुष्ण ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवादिषूपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवाकरोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति, दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । सकारस्य निपातवाहिसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आविकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । जङ्घाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः । अरुष्करः । *किंयत्तद्वहुषु कृजोऽज्विधानम्* । किंकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा । अथ वाऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्द उपपदे कर्मवाचिनि करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । श्रुतिर्वेतनम् । कर्म निर्देशः । कर्म करोतीति, कर्मकरः । भृतव इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदे करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिपिद्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृत्तोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन् प्रत्ययो भवति । *ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्* । स्तम्बकरिर्ब्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । ब्रीहिवत्सयोरिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्द्वितीयाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

इति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः, हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि इन् प्रत्ययो भवति । इति हरति, इतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पश्याविति किम् । इतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिः आत्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः, इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्तत्वमिन् प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्येते । फलानि गृह्णातीति, फलेग्रहिर्वृक्षः । आत्मशब्दस्य उपपदस्य सुमागम इन् प्रत्ययश्च भृजो निपात्येते । आत्मानं विभक्तिं आत्मम्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

छन्दसि वनसनरत्तिमयाम् ॥ २७ ॥

‘वन पण संभक्तौ’ ‘रक्ष पांलने’ ‘मये विलोडने’ एतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि विषये इन् प्रत्ययो भवति । वनवर्तिं स्वा क्षत्रवन्तिम् । गोसर्पिं यौ पथिरक्षौ वानौ । हविर्मथीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

‘एजृ कम्पने’ इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो (१) भवति । खकारो सुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । अङ्गमेजयति अङ्गमेजयः, जनमेजयः । *खश्प्रत्यये वातशुनीतिल-
शब्देण्वजयेद्दुदजहातीनामुपलक्ष्यानाम्* । वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । श-
र्द्धजहा मापाः ॥

नासिकास्तनयोध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोधात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । यथासंख्यमत्र ने-
प्यते । *स्तने धेटा* । स्तनन्धयः । *नासिकायां तु धमश्च धेटश्च* । नासिकन्धमः । नासि-
कन्धयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिन्हादल्पाक्षरतस्यापूर्वनिपातनाह-
भ्यते । धेटद्वित्वात् स्त्रियां छीप् प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयो ॥

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि ध्यन्तस्य
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिन्हं, तेन संख्यातानुदेशो न भवति । नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः ।
नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटिन्धयः । घटिन्धयः । खारिन्धमः ।
खारिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः पर्वतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

‘रुजो भङ्गे’ ‘वह प्रापणे’ एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । कू-
लमुद्रजतीति कूलमुद्रजो रथः । कूलमुद्रहः ॥

वहाम्ने लिहः ॥ ३२ ॥

वह अथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहैधातोः खश् प्रत्ययो भवति । वहं लेदीति, वहं-
लिहो गौः । अथलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचः खश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थे पचति, प्रस्थे-
पचा स्थाली । घ्राणम्पचः । श्वारिम्पचः कटाहः ॥

मितनग्रे च ॥ ३४ ॥

मित नग्रे इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचः खश्प्रत्ययो भवति । अपरिमाणार्थ आरम्भः ।
मिमे पचति, मितम्पचा मातृणी । नगम्पचा यवगृहः ॥

(१) “एजृ कम्पने” इति वृत्तिः ।

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खस्प्रत्ययो भवति । विधुन्तुदः राहुः । अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खस्प्रत्ययो भवति । असूर्य-
म्पश्या राजदाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम् । दृशिना नञः
सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि
न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य उरम्मद पाणिन्धम इत्येते सन्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इ-
रया माद्यतीतीरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते एञ्चिति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

प्रियवशो वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्बदेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रियं वदतीति, प्रिय-
न्नदः । वशोवदः । वकारः, “खचि हस्त्वः” (अ०सू० ६।४।९४) इति विशेषणार्थः । खकारो सु-
मर्थः । प्रत्ययान्तरकरणसुत्तरार्थम् ॥ *खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम्* । मितंगमो हस्ती ।
मितंगमा हस्तिनी । *विहायसो विह वच्* । (१) विहायसा गच्छति, विहंगमः । *खच् ङिङ्गा
वक्तव्यः* । विहंगः । विहंगमः । *ङे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः* । विहंगः ॥

द्विपत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विपत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । धुरादिः, ‘तप संतापे’ ‘तप
दाहे’ भ्यादिः द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विपन्तं तापयति द्विपन्तपः । द्विपत्परयोरिति द्वितकारको
निर्देशः । तेन छिपां न भवति । द्विपतीं तापयति द्विपसीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । व्रत इति शास्त्रतो
नियम उच्यते । वार्धयम आस्ते । व्रत इति किम् । वारयामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुर् सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्दयासख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच् प्रत्ययो भवति । पुर्
दारयति, पुर्द्वरः । सर्वसहो राजा । *भगे च दारेरिति वक्तव्यम्* । भगन्दरः ॥

सयकुलाभ्रकरीषेषु कपेः ॥ ४२ ॥

सर्वं कूल अत्र करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कपेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । सर्वं कपति,
सर्वकपः खलः । कूलकथा नदी । अत्रकपो गिरिः । करीषकपा वात्या ॥

मेघर्त्तिभषेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ ऋति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति । मेघं कर्तुः । ऋतिकरः ।
मयंकर्तुः । *उपदधिर्भो भयादिग्रहणं तदन्तर्विधिं प्रयोजयति* । अमयंकर्तुः ॥

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्रे इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरण् प्रत्ययो भवति, चकारात्खच् । क्षेमकारः ।
क्षेमं कर्तुः । प्रियकारः । प्रियं कर्तुः । मद्रेकारः । मद्रेकः । वेति वक्तव्ये पुनरण्ग्रहणं हेत्वादिषु
उपतिपेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे सवतेर्धातोः करणे भावे चाथे खच् प्र-
प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव औदनः । भावे । आशितस्य भवनम् ।
आशितंभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृत्वृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुपीति च प्रवृत्तं संज्ञावशाद्यथासंभवं संवर्ज्यते । भृ तृ वृजि धारि सहि तपि
दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा । वसुंधरा । रथंतरं
साम । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः ।
संज्ञायामिति किम् । कुटुम्बं विभज्जीति कुटुम्बभारः(१) ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम यस्य पुत्रः सौ-
तंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त इत्येतेषु कर्मसूप-
पेषु गमेर्दप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अ-
नन्तगः । डकारद्विलोपायः । द्वित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । *इप्रकरणे सर्वत्रपन्न-
योरुपसंख्यानम्* । सर्वन्नगः । पन्नगः । *उरसो लोपश्च* । उरसा गच्छतीत्युरगः । *सुदुरोर-
धिकरणे* । सुत्वेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः । *निरो देशे* । निर्गो देशः । अपर आह
इप्रकरणेऽन्येष्वपि (२) हृदयत इति । स्त्र्यगारगः । ग्रामगः । गुस्तल्पगः ॥

आशिपि ह्नः ॥ ४९ ॥

ह इति वर्त्तते । आशिपि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति । तिर्नि
वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिपीति किम् । शत्रुघातः । *दाराचाह्नोऽणन्तस्य
च ङःसंज्ञायाम्* । दारावुपपदे आहपूर्वाङ्गान्तेर्य प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो
भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति, दारवाघातः । *चारौ वा* । आहपूर्वाङ्ग-
न्तेर्दारावुपपदेऽण अन्तस्य वा टकारादेशः । चारवाघातः । चारवाघातः । *कर्मणि समिच* ।
कर्मण्युपपदे संपूर्वाङ्गान्तेर्यप्रत्ययोऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णान् सहन्ति, वर्णसंघातः । प-
दानि सहन्ति पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपूर्वाङ्गान्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्दप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः
सूर्यः । अनाशीर्य आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

ह्न इति वर्त्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति । कुमारघा-
तो । शीर्षघातो । निपातनाच्छिरस शीर्षमायः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोरलक्ष्यवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो घा-
तनः । पतिघ्नो वृषली । अय या लक्षणे घातये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्त्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्त्तृकेः वर्त्तमानाहन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति जायाघ्नस्तिक्रान्तकः ।
पतिघ्नो पाणिरेता । इक्ष्मघ्न मधु । विसर्ज्य घृतम् । अमनुष्यकर्त्तृके इति किम् । आसुघातः

शुद्धः । इह कस्मात् भवति । चौरघातो हस्ती । “हृत्यल्युटो बहुलम्” (अ०सू० ३।३।१३३)
इति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो भवति । असुग्न्यक-
र्तृकार्य आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटश्चोरः । शक्ताविति किम् ।
विप्रेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताडघ इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि ताड इत्येतयोः कर्मणो-
रुपपदयोर्हन्तेधातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपो घट्वं च निपात्यते (१) ।
पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनोति किम् । पाणिघातः । ताडघातः । राजघ उपसर्गदयानम् ।
राजानं हन्ति राजघः ॥

आढयसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्ययर्थेष्वचवौ

कृजः करणे ल्युन् ॥ ५६ ॥

आढयादिषु कर्मरूपपदेषु च्यन्तेषु करोतेधातोः करणे कारके ल्युन्प्रत्ययो भवति ।
च्येर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्ययाः । च्यन्ता अच्यन्ताश्च । तत्र च्यन्ताः
पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यकरणम् । सुभगकरणम् । स्थूलकरणम् ।
पलितकरणम् । नग्नकरणम् । अन्धकरणम् । प्रियकरणम् । च्ययर्थेष्विति किम् । आढयं तै-
लेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । प्रहृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति ।
अच्यविति किम् । आढयीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्यना भुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । च ल्युटः
ल्युन्श्च विशेषोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युन्त्यसति ल्युटपि
न भवति, तेन ल्युटोऽन्यथमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः कृत्यते ॥

कर्त्तरि भुवः खिण्णुच्खुकजौ ॥ ५७ ॥

आढयादिषु सुवन्तेषूपपदेषु च्ययर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेधातोः कर्त्तरि कारके खिण्णुच् खुकज्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाढ्य आढयो भवति आढयभविण्युः । आढयंभावुकः ।
सुभगंभविण्युः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविण्युः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविण्युः ।
पलितंभावुकः । नग्नंभविण्युः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविण्युः । अन्धंभावुकः । प्रियंभविण्युः ।
प्रियंभावुकः । कर्त्तरिति किम् । करणे मा भूत् । च्ययर्थेष्वित्येव । आढयो भविता ।
अच्यवित्येव आढयीभविता ॥

उदात्तत्वाद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिण्युचः ।

ननस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिण्यते ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

स्पृशोर्धातोरनुदके सुवन्त उपपदे किन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वात्स्पृशोः कर्मवोपपदं
प्राप्नोति । नैप दोषः कर्त्तरिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते, तत्कर्त्तृप्रत्ययार्थं विज्ञायते । सुवन्तमात्रे
चोपपदे कर्त्तृप्रत्ययो लभ्यते । घृतं स्पृशति, घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति, मन्त्रस्पृक् । जलेन
स्पृशति जलस्पृक् । अनुदकप्रत्ययः । नकारः “क्विन्प्रत्ययस्य कुः” इति विशेषणार्थः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्त्रगदिगुणिगञ्चुयुजिक्कुञ्जां च ॥ ५९ ॥

ऋत्विगादयः पञ्चशब्दा किन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते ।
ऋतुशब्द उपपदे यजेधातोः किन् प्रत्ययो निपात्यते । ऋतौ यजति ऋत् न वा यजति, ऋतुप्र-

युक्तो वा यजति, ऋत्विक् । रुद्धिरेपायथाकथंचिदनुगन्तव्या । धृषेः किन् प्रत्ययद्विर्वचनमन्तो-
दात्तत्वं च निपात्यते । धृष्णोतीति दष्टक् । सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च निपात्यते । सृ-
जन्ति तामिति स्रक् । दिशेः कर्मणि क्विन्निपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वास्तिन्-
हेरुपसर्गान्तलोपः पत्व् च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अञ्चु युजि कुञ्च इत्येतेषां धातूनां
क्विन् प्रत्ययो भवति । निपातनैः सह निर्देशादत्रापि किञ्चिदंलाक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः
सुवन्तमात्र उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । युजेः कुञ्चश्च केवलादेव । युङ् ।
युजौ । युजः । सोपपदान्तु सत्सृष्टिपेत्यादिना क्विप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ ।
अश्वयुजः । कुङ् । कुञ्चौ । कुञ्चः । नलोपः कस्मान्न भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिषुपपदेषु दृशेधांतोरनालोचनेऽर्थं वर्तमानात् कञ् प्रत्ययो भवति । चकारात्किन्
च । त्याहक् । त्याहशः । साहक् । साहशः । याहक् । याहशः । कजो जकारो विशेषणार्थः ।
“ठक् ठञ् कञ्” इति । अनालोचन इति किम् । तं पश्यति तदृशः । साहगादयो हि रुद्धिशब्द-
प्रकारा नैवान्न दर्शनक्रिया विधेते । *समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्* । सट्क् । सदृशः । अन्या-
दृक् । अन्यादृशः । *दृशेः कसश्च वक्तव्यम्* । याहक्षः । ताहक्षः । अन्याहक्षः । कीहक्षः ॥

सत्सृष्टिपद्महदुहयुजविदभिदक्लिज्जिनीराजामुपसर्गोऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्तते । कर्मग्रहणं तु “रूपशोऽनुदके किन्” (अ०सू० ३।२।५) इत्यतः प्रभृति न
व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुवन्ते उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि क्विप्प्रत्ययो भवति ।
उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्र सुष्वग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । “वदः सुपि क्यप्
च” (अ०सू० ३।१।१०६) इति । सू इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादिकल्प्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौ-
दादिकल्प्य । ‘युजिद् योगे’ । ‘युज समाधौ’ । द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘विद् प्रशने’ । ‘विद् सत्ता-
याम्’ । ‘विद् विचारणे’ । त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षि-
तत्वात् । सत् । झुचिपत् । अन्तरिक्षसत् । उपसत् । सूः । अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विष ।
मित्रद्विद् । प्रद्विद् । बृह । मित्रधुक् । प्रधुक् । तुह । गोधुक् । प्रधुक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् ।
विद् । यद्वित् । प्रवित् । प्रह्वित् । भिद् । कष्टभित् । प्रभित् । छिद् । रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् ।
जि । शत्रुजित् । प्रजित् । जी । सेनानी । प्रणी । ग्रामणी । अग्रणी । कथमग्र-णत्वं, “स
पर्षां ग्रामणीः” (अ०सू० ५।२।७८) इति निपातनात् । नयतेः “पूर्वपदात् संज्ञायामग”
(अ०सू० ८।४।३) इति णत्वम् । राद् । विराद् । सम्भ्राद् । “मो राजि सनः फौ” (अ०सू०
६।३।७३७) इति मत्वम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” “क्विप् च” (अ०सू० ३।२।७६) इति सामा-
न्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्तते । भजेधातेः सुवन्त उपपदे उपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि क्विप्प्रत्ययो
भवति । अर्थं भजते, अर्द्धभाक् । उपसर्गोऽपि । प्रमाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । छन्दसि विषये सदेधांतोः सुवन्त उपपदे क्विप्प्रत्ययो भवति । (१)तु-
रापाद् । “सहे साढः स” (अ०सू० ७।३।५६) इति पत्वम् । “अन्येषामपि दृश्यते” (अ०सू०
५।३।१३७) इति दीर्घत्वम् ॥

चहश्च ॥ ६४ ॥

येधांतोऽछन्दसि विषये सुवन्त उपपदे क्विप्प्रत्ययो भवति । प्रष्टवाद् । दित्यवाद् ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कञ्यपुरीपपुरीप्येषु ङ्युट् ॥ ६५ ॥

कञ्य पुरीप पुरीप्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रत्ययो भवति ।
कञ्यवाहनः पितृणाम् । पुरीपवाहनः । प्रीप्यवाहनः ॥

हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्दहिर्वर्तते,
अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तःपादमिति किम् । हव्यवाद्ग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि उपसर्गे सुपीत्यनुवर्त्तते । 'जन जनने' 'जनी प्राटुभावे' । द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा
'पणु दाने' 'वन पण संभक्तौ' । द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि
विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकारः सामान्यग्रहणाविधातार्यः, "वेरपृक्तस्य" (अ०सू० ६।१।६७)
इति, विशेषणार्थश्च "विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्" (अ०सू० ६।४।४१) इति । अन्जाः । गोजाः ।
सन । गोपा इन्द्रो नृपा असि । खन । विसखाः । कृपखाः । क्रस । दधिक्राः । गम । अग्रेगा
उन्नेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नन्ने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति, आमात् ।
सत्यात् । अनन्न इति किम् । अन्नादः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमत्ति, क्रव्यात् । पृक्त्रेणैव सिद्धे
वचनमंसरूपवाधनाथम् । तेनाण्ण भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः । कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽण् ।
तस्य च दूपोदरादिपाठात् क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते । आमर्मा-
सभक्षः । क्रव्यादिति ॥

दुहः कथं घृश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः । कामदुधा धेनुः (१) ।
अर्थदुधा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो खिबन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । धातूपपद-
समुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्धयर्थं, प्रत्ययस्तु विधीयत एव । श्वेतशब्दे कर्त्तृवा-
चिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेत्वा इन्द्रः ।
उक्थशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते ।
उक्थानि शंसति उक्थैर्वा शंसति, उक्थशा यजमानः । 'दाश दान' इत्येतस्य पुरःपूर्वस्य इत्वं,
कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्त एनं पुरोडाः । *श्वेतवहादीनां इस् पदस्येति वक्तव्यम्* ।
श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुषे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यजेश्छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । (२) उपपदं मीरुञ्जं वहन्ति ।

(१) "धर्मदुधा धेनु" इति पुस्तकान्तरे ।

(२) कापिलपुरुषमयानं "मन्त्रे विषय" इति लक्ष्मणमार्थासङ्गतेः ।

उपयद्भ्याम् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रहणाविधातार्थम् । “वेरपृक्तस्य” इति किमर्थमिदमुच्यते । यावता, “अन्येभ्योऽपि दृश्यत” इति यजेरपि विच् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेऽछन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

धातो मनिन् कनिष्कनिष्कनिष्क ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्तते । सुपि उपसर्गोऽपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन् कनिष्कनिष्क इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चकाराद्विज् भवति । सुदामा । अश्व-
त्थामा । क्वनिप् । सुधीवा । सुधीवा । वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् खल्वपि । कीलालपाः । शुभेयाः । रामस्योपदाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन् कनिष्कनिष्क इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच् । सुशमा । कनिष्क । प्रातरित्वा । प्रातरित्वानौ । वनिष्क । विजावा । अग्रगावा । विच् खल्वपि । रेडसि पर्णं न ये । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति । धीवा । पीवा । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्लिप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्लिप् प्रत्ययो भवति । उखायाः खंसते, उखासन् । पर्णध्वत् । बाहाद् अश्यति, बाह्वद् (१) । “अन्येषामपि दृश्यत” (अ० सू० ३।२।७९) इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गोऽपीति च वर्तते । स्था । इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, क्लिप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता “सुपि स्थ” इति कः सिद्ध एव । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” (अ० सू० ६।३।१३।७) इति क्लिप् । आधक्याधनाथं पुनर्वचनम् । शमि धातोः संज्ञायामर्चं बाधते । संस्थः । संस्थाः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुवन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्ण-
भोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्य इति किम् । उष्णं शुद्धं कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुनः सुग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् । *उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेरुपसंख्यानम्* । उपासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ॥ *साधुकारिणि च* । साधुकारी । साधुदायी । *वह्निवदः* । वह्निवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तृरु-
पमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भक्षयति मापान् । उपमान इति किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

वृते ॥ ८० ॥

वृत् इति शास्त्रतो नियम उच्यते । वृते गम्यमाने सुवन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिष्यार्थं, धातुषपदप्रत्ययसमुदायेन वृते गम्यते । स्थण्डिलश्चार्थः । अश्रा-
दभोजी । कामचारप्राप्तो नियमः, सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र, सति भोजने अश्रा-
दमेव शुद्धे, न श्राद्धमिति । वृते इति किम् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थं आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ये पौनःपुन्यं, तात्पर्य-
मासेवा ताच्छाल्यादन्यत् । कपायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उद्वीनराः । सौवीरपा-
यिणो बाह्वीकाः । बहुलग्रहणात् कुलमापत्वाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुब्रन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी । शोभ-
नमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्वतेर्ग्रहणं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे हि खदप्रत्यये विकरणकृतो
विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदे खदप्रत्ययो भवति ।
चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदाऽर्थ-
विधिः । दर्शनीयमात्मनो मन्यते दर्शनीयम्मन्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितमन्यः । पण्डित-
मानी । आत्ममान इति किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सावेकालिका
विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूत इत्यधिकारो "वर्त्तमाने लट्" (अ० सू० ३।२।१२३) इति यावत् । यदित् ऊर्ध्वमनुक्र-
मिष्यामी, भूत इत्येव तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूत इति विज्ञायते । वक्ष्यति,
"करणे यज्ञः" । अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । भूत इति किम् । अग्निष्टोमेन यजते ॥

करणे यज्ञः ॥ ८५ ॥

णिनिरनुवर्त्तते न खश्च, यजतेर्धातोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते । अग्निष्टो-
मयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यधाती मातुलधाती ।
कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । चोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभरणवृत्रेषु किप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः किप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा ।
वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्तिञ्चिद्विहित एव । ब्रह्मादिषु
हन्तेः क्तिञ्चनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मि-
न्नुपपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति ।
ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिञ्च नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकाल एव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं
हन्ति हनिष्यति चेति । तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाद्युच्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिञ्चिदधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्तिञ्च
त्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति । मातृधातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुराणेषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसम्भवात् सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु
कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातोः क्तिञ्चप्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्य-
कृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा
कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादप्यस्मिन्नुपपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थ आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुका-
लोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्नि-
चितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्या-
ख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इष चीयते श्येनचित् । कहु-
चित् । आख्याग्रहणे रुढितं प्रत्ययार्थम् । अन्यर्थो हीटंकाच उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीर्निर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे चिपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणे
कर्तुः कृतानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह
न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः कनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे कनिप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्वा । परलोकदृश्या ।
“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (अ० सू० ३।३।१३०) इति कनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनि-
वृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ननु
च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वा । राजानं योचितवानित्यर्थः ।
राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृनोर्धातोः कनिप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववाचित्वाग्रोपपदं कर्मणा
विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्ङः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जात उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति शुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजः ।
अजाताविति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाजातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा । अथेमा
मानवीः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणिः ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति पुमांसमनुजातः पुमनुजः । स्त्र्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्ङप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते
न जायते इत्यजः । द्विजांता द्विजाः । पञ्चम्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते ।
ग्रा क्षाणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् । उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम् । असंज्ञायामपि दृश्यते । अग्नि

जाः । परिजाः । केशाः । “अनौकर्मणि” इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि । परितः खातां परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

“क्तवत् निष्ठा” (अ०सू० १।१।१२६) इत्युक्तं ॥ निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां क्तवत् भाष्येते सतोश्चानयोः संज्ञया भाष्यम् । नैष दोषः । भाविनी संज्ञा ज्ञायते । भूते भवति यस्यो-
त्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् क्तवतोर्विधानमेतत् । *आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या* । प्रकृतः कर्तृ देवदत्तः । प्रकृतवान् कर्तृ देवदत्तः ॥

सुर्यजोर्ध्वनिष्ठा ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च इवनिष्ठा प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरत्न ॥ १०४ ॥

भूत इति वृत्ते । जीर्यतेरत्न प्रत्ययो भवति भूते । जारन् । जरन्तौ । जरन्तः । वा-
सरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं
द्यावापृथिवी आततान । ननु च, “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” (अ०सू० ३।४।६) इति सामान्येन
लिट् विहित एव । धातुसम्बन्धे स विधिरथ त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज् वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अर्गिन् चिक्यानः । सोमं सुषुवाणः । वरुणं सुषु-
वाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । लिङ्ग्रहणं
किम् । न । पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य
यथा स्यात् । योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिवान् । न च भवति । अहं सूर्यमु-
भयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सद्बसश्च ॥ १०८ ॥

सद् बसश्च इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति । आदेशविधा-
नादेव लिङपि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्ते प्रत्य-
या भवन्ति । उपासद् । उपासीद् । उपससाद् । अनुषिवान् कौत्सः पाणिनिम् । अन्वधा-
त्सीत् । अन्ववसत् । अनुवास । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाश्रृणोत् ।
उपशुश्राव । लुङ्लङ्लिट् विषये परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणः क्वसुः, द्वि-
चनमभ्यासदीर्घत्वं, तत्सामर्थ्यादिकादेशप्रतिबन्धः, तत्र “वस्वेकाजाद्वसाम्” (अ०सू०
७।२।६७) इत्यनेकाक्ष्वादिण् प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणा-
देशः । उपेयिवान् । आदिवियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाजाद्वसामिति प्रतिपिद्धः स पुनरिदं प्रति-
प्रसूयते । तेनाजादौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपसर्गास्तन्त्रम् । अन्योपसर्ग-
पूर्वान्निरूपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वावचानानुवृत्तेः पूर्ववल्लुङादयोऽपि

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थ आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुको-
लोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ च्चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्नि-
चितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्या-
ख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेतन्याख्या गम्यते । इयेन इव चोयते इयेनचित् । कहु-
चित् । आख्याग्रहणं रुढिसंप्रत्ययार्थम् । अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते इयेनचिदिति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्कीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मग्रहणं
कर्तुः कृत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह
न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दूशेः कनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दूशेर्धातोः कर्मण्युपपदे कनिप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्व । परलोकदृश्व ।
“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (अ०सू० ३।३।१३०) इति कनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनि-
वृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजनृशब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप् प्रत्ययो भवति । ननु
च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावित्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वा । राजानं योधितवानित्यर्थः ।
राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृजोर्धात्वोः कनिप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववाचित्वाच्चोपपदं कर्मणा
विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्हः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनेर्धातोर्हः प्रत्ययो भवति । उपसरे जात उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनेर्हः प्रत्ययो भवति बुद्धिजः । संस्कारजः । दुःखजः ।
अजाताविति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाजातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्हः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा । अधेमा
मानवीः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति पुमांसमनुजातः पुमनुजः । स्त्र्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेपु कारकेषु जनेर्हःप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते
न जायते इत्यजः । द्विजाता द्विजाः । पञ्चम्यामजातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते ।
मा ह्यजो धर्मः । क्षत्रियजं शुद्धम् । उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम् । असंज्ञायामपि दृश्यते । अभि

जाः । परिजाः । केशाः । “अनौकर्मणि” इत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि । परितः स्वातां परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

“कक्तवत् निष्ठा” (अ०सू० १।१।१२६) इत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां कक्तवत् भाव्येते सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् । नैप दोषः । भाविनी संज्ञा ज्ञायते । भूते भवति यस्यो-
त्पन्नस्य निष्ठेत्येपा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् कक्तवतोर्विधानमेतत् । *आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या* । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुर्यजोद्ध्वनिष् ॥ १०३ ॥

सुर्योत्तेर्यजतेश्च इवनिष् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरत्तन् ॥ १०४ ॥

भूत इति वर्त्तते । जीर्यतेरत्तन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्ती । जरन्तः । वा-
सरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं
द्यावापृथिवी आततान । ननु च, “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” (अ०सू० ३।४।३) इति सामान्येन
लिङ् विहित एव । धातुसम्यग्ये स विधिरयं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानञ् वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिक्षयानः । सोमं सुषुवाणः । वरुणं सुषु-
वाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । लिङ्प्रहणं
किम् । न । पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य
यथा स्यात् । योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिवान् । न च भवति । अहं सूर्यमु-
भयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सद्वसश्च ॥ १०८ ॥

सद्वसश्च इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति । आदेशविधा-
नादेव लिङपि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्य-
या भवन्ति । उपासद्व । उपासीद्व । उपससाद्व । अनुपिवान् कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववा-
त्सीद्व । अन्ववसत् । अनूवास । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रूयीद्व । उपाश्रूणीद्व ।
उपशुश्राव । लुङ्लङ् विषये परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणः क्वसुः, द्विर्व-
चनमभ्यासदीर्घत्वं, तत्सामर्थ्यादिकादेशप्रतिबन्धः, तत्र “क्वस्वेकाजाद्वसाम्” (अ०सू०
७।२।६७) इत्यनेकाञ्च्वादिण् प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणं धातुरुपस्य यणा-
देशः । उपेयिवान् । आदिनियमात्प्राप्तश्च क्वस्वेकाजाद्वसामिति प्रतिषिद्धः स पुनरिदं प्रति-
प्रसूयते । तेनाजादौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपसर्गास्तन्त्रम् । अन्योपसर्ग-
पूर्वान्निरूपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वावचनानुवृत्तेश्च पूर्वबल्लुङादयोऽपि

भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्नोतेर्ननुपूर्वात् क्वसुर्निपात्यते, इडभावश्च । अना-
श्वान् । नाशीत् । नाशनात् । नाश । वचेरनुपूर्वात् कर्त्तरि कानजिनापात्यते । अनुचानः । अन्व-
वोचत् । अन्वद्यवीत् । अन्ववाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव । भूतेयं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्पात् । *यस्तेर्लुङ् रात्रि-
विशेषे जागरणसन्ततौ धक्तव्यः* । भवानुपितः । अहमन्नावात्सम् ।

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेऽयं वर्त्तमानाद्वा-
तोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः । अद्य ह्यो वा अभु-
ञ्जमहीति व्यामिश्रे मा भूत् । *परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः* ।
अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्तद्वचन उपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः । अभि-
जानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अभिजानासि स्मरसि बुध्यसे
चेतयस इति ।

न यदि ॥ ११३ ॥

*यच्छब्दसहितेऽभिज्ञावचन उपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वैण प्राप्तः प्रतिपिब्यते ।
अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसामः । वासमात्रं स्मर्यते । नत्वपरं किञ्चित् लक्ष्यते । ते-
नोत्तरसूत्रस्य नार्थविषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्त्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचन उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च
विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षचेतप्रयोक्ता । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा
भवति । अभिजानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यदि खल्वपि । अ-
भिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त
यत्कश्मीरेष्ववसाम यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । वासो लक्षणं, भोजनं लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतन इति वर्त्तते तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेऽयं वर्त्तमानाद्वा-
तोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्यमेतत् अस्ति ॥ लोके धात्वर्थे-
नापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । ड-
क्षमविषयेऽपि चित्तव्याप्तेषात् परोक्षता सम्भवत्येव । नद्यथा । सुसोऽहं किल विललाप ।
अत्यन्तापह्नवे च लिट् वक्तव्यः । कलिङ्गेषु स्थितोऽसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं
प्रविष्टोऽसि, नाहं दक्षिणापथं प्रविशेऽसि ॥

ह्रस्वत्वतोर्लुङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षेऽयं लिटि प्राप्ते ह्रस्वत्वोरुपपद्योर्लुङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लिट्
च । इति हाकरोत् । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले
पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽयं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् लिटौ प्रत्ययो भवतः । कश्चित्कश्चित्पृच्छ-
ति । अगच्छद्देवदत्तः । अयजद्देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्न इति किम् । जगाम देव-
दत्तः । असन्नकाल इति किम् । भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल यासुदेवः ।

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति ।
लिटोऽपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । अर्णयो स्म पुरा धीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं स्म
पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरथम् । ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके
प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति लुङोऽपवादः । अकार्षीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः ।
अत्रोचस्तत्र किंचिद्देवदत्त, ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । तत्त्वकार्पीन्मा-
गवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूत इत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते ।
अकार्षीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकपुत्पत्त्यानुवर्त्तते । पुरःशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यते-
ऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि प्रत्यया
भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः पुरा छात्राः । अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊपुरिह
पुरा छात्राः । अस्म इति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमासश्च वर्त्तमानः, तस्मिन् वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भव-
ति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमानन्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति ।
पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता हृतम् । पचमानेन हृतम् । अप्रथमास-
मानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति । लङिति वर्त्तमानेन पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधाना-
र्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते
ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुह्वत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते । *साड्याक्रोशे* ।
मा पचन् । मा पचमानः । केचिद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति, “नन्वोर्विभाषा” इति । सा च
व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

संयोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । संयोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः ।
हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिन्ह्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थेचिन्नेपणं चेतत् । लक्षणहेतौ चाद्यं
वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावदेशौ भवतः । तौ चेतुल्लक्षणहेतु क्रियाविषयो भवतः ।
लक्षणे । शयाना मुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तोऽनुसासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन् वसति । अ-
धीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । द्रव्यगुण-
योर्मा भूत् । ॥ कम्पते सोऽन्त्यः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यन्निपीदति तद् गुरु । लक्षणहे-
त्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिन्हम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शत्रुशान्तौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शत्रुशान्तज्भात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः “धूरणगुणसुहितार्यसद्व्ययतव्य” (अ० सू० २।२।११) इत्येवमादयः ॥

पृढ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पृढो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः । यदि प्रत्ययाः शान-
जादपो, न लादेशाः, कथं, सोमे पवमानो नडमाघ्नान इति पद्योपनिषेधः । तृत्रिति प्रत्याहा-
रनिर्देशात् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शत्रु इत्यतः प्रभृति आ तुनो नकारात् ।
द्विपः शत्रुर्वा वचनम् । चोरस्य द्विपन् । चोरं द्विपन् ॥

ताच्छील्ययवोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम् । ताच्छी-
ल्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह मुण्डयमानाः । कंतीह
भूयमानाः । वयोवचने । कतीह कवचे पर्यस्यमानाः । कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ ।
कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रुकृञ्छिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वोः शत्रुप्रत्ययो भवति अकृच्छिणि कर्त्तरि । अकृच्छः सुखसाध्यो यस्य
कर्तुं धात्वर्थः सोऽकृच्छी । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छिणीति किम् ।
कृच्छेणाधीते । कृच्छं धारयति ॥

द्विपोऽभिन्ने ॥ १३१ ॥

अभिन्नः शत्रुः । अभिन्ने कर्त्तरि द्विपेर्द्धातोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विपन् द्विपन्तौ द्विप-
न्तः । अभिन्न इति किम् । द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्तेऽभिपवे वर्तमानात् सुनोतेर्द्धातोः शत्रुप्रत्ययो भव-
ति । सर्वे सुवन्तः । सर्वे यजमानः सन्निधौ उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् ।
याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोग इति किम् । सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्धातोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान् विद्याम् ।
अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

“आजमास” इति क्लृप्तं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्लृप्तेऽक्षब्दाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाह । तेन क्लृप्तोऽप्ययमर्थनिर्देशः ।
तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र
प्रवर्तते विनापि क्षीलेन तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्त्वन् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः । तच्छ्रीते ता-
वत् । कर्ता कलान् । वदिता जनापवादान् । तद्धर्मणि । मुण्डयितारः श्राविष्टायना भवन्ति
वधुसूदाम् । अन्नमपहृत्तार आह्वरका भवन्ति श्राद्धे सिद्धे । उन्नेतारस्तौल्यलायना भवन्ति
पुत्रे जाते तत्साधुकारिणि । कर्त्ता कटम् । गन्ता खेटम् । *तन्विषावृत्तिषु धातुपसर्गस्य* ।
दोता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । तृजेव भवति । स्वरे वि-

शेषः । नयतेः पुक्चः । नेष्टा । त्विपेदेवतानामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च । त्वष्टा ।
 क्षदेश्च नियुक्ते । क्षत्ता । क्वचिदधिकृत उच्यते । छन्दसि तृचः । क्षत्तम्यः संप्रहीतम्यः ।
 स्वरे विशेषः ।

अलंकृज्जनिराकृज्जप्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतवृधुस

हचर इष्णुच ॥ १३६ ॥

अलंकृजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । अलंकरिष्णुः ।
 निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ।
 वर्त्तिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । अलंकृजो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णु-
 ज्वक्तव्यः । (१)

रौश्रच्छन्दसि ॥ १२७ ॥

प्यन्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । इपद् धारयि-
 ण्ववः । वीरुधः पारयिण्ववः ।

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेधातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः । योगवि-
 भाग उत्तरार्थः । घकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लजिस्थश्च कस्नुः ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तं, ग्लजि स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीलादिषु
 कस्नुः प्रत्ययो भवति । ग्लज्ज्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । भृष्णुः । गिच्चायं प्रत्ययो न कित् ।
 तेन स्य ईकारो न भवति । क्वडिति चेत्यत्र गकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते । तेन गुणो न
 भवति । श्नुः कितीत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते । तेन भुव इद् न भवति ॥

कस्नोर्गित्वाच्च स्य ईकारः किन्डितोरीत्यशासनात् ।

गुणाभावश्चिषु स्मार्थः श्रुकोऽनिदृत्वं गकारितोः ॥

दंशोश्छन्दस्युपसंख्यानम् । दंशवः पशवः ॥

असिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥

असादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्नुः प्रत्ययो भवति । त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः ।
 क्षिप्नुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुयू ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थः । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुयू प्रत्ययो भवति ।
 शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्ष इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तर्गणः । घकार उत्तरत्र
 कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धयर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी ।
 ह्रमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ।

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसुसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिदृष्टप-

रिवदपरिदहपरिमुहदुपद्विपदुहदुहयुजाक्रोडविचिचत्यजरजभजा-

तिचरापचरामुपाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणुवर्त्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुयू भवति तच्छीलादिषु । पृची संपर्क इति
 रुधादिर्गुह्यते, न त्वदादिर्लुग्विकृणत्वात् । परिदेविस्त्वादिर्गुह्यते, देवृ देवन इति । क्षिप प्रे-
 रणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज समाधौ दिवादिः । युजिद् योगे रुधादिः ।
 द्वयोरपि ग्रहणम् । रज राग इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्कः । अनुरोधी । आ-

यामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोपी । द्वेपी । दोही । दोही । योगी । आक्रोडी । विवेकी । त्यागो । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोपी । अम्याघाती ।

वौ कषलसकथंस्त्रम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रोडनयोः । कृत्य श्लाघायाम् । स्त्रम्भु विश्वासे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे घिनुष् प्रत्ययो भवति । विकापी । विलासी । विकल्पी । विस्त्रम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

लप कान्तौ । अस्माद्वातोरप उपपदे चकाराद् वौच घिनुष् भवति । अपलापी । विलापी ।

प्रे लपसृष्टुमथनदवसः ॥ १४५ ॥

प्र उपपदे लपदिभ्यो घिनुष् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रदावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, नाच्छादनार्थस्य, लुग्निकरणत्वात् ॥

निन्दहिंसकिलशखादचिनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिभ्यामा-

पासूयो बुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु बुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा । किलश उपतापे । किलश विवाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । चिनाशकः । परिक्षेपकः । परिरटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः । ण्वुल्लैव सिद्धे बुञ्विधाने ज्ञापनार्थं ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन वृत्तादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशोश्चोपसर्गे उपपदे बुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् । देवयिता । क्रोष्टा ।

चलनशब्दार्थादिकर्मकायुच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तैश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तैश्च धातुहलादिकर्मकः, ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तैश्च इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । पृथिता । आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वक्षम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलपतपदः ॥ १५० ॥

शुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्दनः । ज्वलनः । शोचनः । लपणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेषु ग्रहणं सकर्मकार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु भिद्यो वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनाल्लङ्घ्यस्तृप्तमवत्यर्कतैति । तथाहि । पदशक्या विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव, किमनेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतज्ज्ञापनम् । क्वचित्समावेश इत्यत एव । गन्ता चेष्ट चिकत्यनः ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मण्डि भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रापणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताद्वातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कनूयिता । क्षमायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु न च दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते, “नमिकम्पिस्म्य-जसकमहिंसदीपो र” इति ॥ एवं बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथाच समावेशो दृश्यते । कम्प्रा युवतिः । कमना युवतिः । कम्प्रा शाखा । कम्पना शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनो रिसूदन इति । अन्त्योऽयं प्रतिषेध इति । योगविभागाद्विज्ञायते अथवा मधुसूदनादयो नन्वादिषु द्रव्यन्ते । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्यु-ङन्तो वा(१) ॥

लषपतपदस्थामूवृषहनकमगमशभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलायुकं वृषलसंग-तम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्त्वम् । उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमन्नं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघातुकं कापालिकस्य शूलम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आंगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभिक्कुट्टलुण्टवृङः पाकञ् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु पाकञ् प्रत्ययो भवति । पकारे ङीपर्यः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इनि प्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रज्विनौ ॥

जिहृक्षिधिश्रीरघमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसृभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । हृश् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसृ इति पू प्रेरण इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अन्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिशृहिपतिदयिनिद्रातन्द्वाश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृह । ईप्सायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावन्ताः पठ्यन्ते । दय दानगतिरक्षणेपु । द्रा कुत्सायां गतौ, रिपूर्वंस्तत्पूर्वश्च । तदो नकारान्तता च निपात्यते । ह्रुयान् श्रुपूर्वः । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । द-यालुः । निद्रालुः । तन्द्वालुः । श्रयालुः ॥ *आलुचि शीले ग्रहणं कर्तव्यम् । शयालुः ॥

दाघेटसिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा घेण सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दारुः । दारुर्वत्सो मातरम् । “न लोकाज्यय” (अ०सू० २।३।६९) इत्युकारप्रश्लेषात् पठ्यी न भवति । सेरुः । जद्रुः । सद्रुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति । सृमरः । यस्मरः । अग्ररः ॥

भञ्जभासमिदोधुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भङ्गुरं काष्ठम् ।
चित्वात् कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जः कर्मकर्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिन्देः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं, न लाभार्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु
कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पाण्डुरः । मिदुरः काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिन्दोः
कर्मकर्तरि प्रयोगः । *व्यथेः संप्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः ॥ विधुरः (१) ॥

इणानशजिसत्तिभ्यः करप् ॥ १६३ ॥

इण् नश् जि सत्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु करप् प्रत्ययो भवति । प-
कारस्तुगर्ग्यः । इत्वरः । इत्वरी । नद्वरः । नद्वरी । जित्वरः । जित्वरी । सृत्वरः । सृत्वरी ।
“नेद्वशि कृति” (अ०सू० ७।२।८) इतीहप्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः करप् प्रत्ययश्च । गत्वरः । गत्वरी ॥

जागुरुकः ॥ १६५ ॥

जागतुरुकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरुकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूकः जजपूकः ।
दन्द्यूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमर्हिसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नमं काष्ठम् । ‘कम्प्रा शा-
खा । स्मेरं मुखम् । अजम्बं जुहोति । कम्प्रा युवति । हिंसं रक्षः । दीपं काष्ठम् । अजसमिति
जसु मोक्षणे नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्तते ॥

सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥

समिति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्दातुः । अनभिधानाद्भ्यासिन्यायाद्वा । सन्नन्ते-
भ्यो धातुभ्य आदीसेभिर्लेशे च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति विक्रीपुः । आदीसुः ।
निधुः । ‘आशः वासि इच्छायाम्’ इत्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम ह्येदृशत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । पेदनशीलो विन्दुः ।
पणपशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यर्था सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोदृच्छन्दसि विषये
तच्छीलादिषु कर्तृषु टकारप्रत्ययो भवति । मित्ययुः । संस्पेदयुः । मुन्नयुः । छन्दस्योति । कि-
म् । मित्प्रीप्तिता । “न छन्दस्यपुत्रस्य” (अ०सू० ७।१।३६) इति प्रतिषेधाच्च दोषः (२) ॥

आहृगमहनजनः किकिनी लिट् च ॥ १७१ ॥

आपाराण्तेभ्य ऋणाण्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यस्तच्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु
किकिनी प्रत्ययो भवतः । लिट्श्च सौ भवतः । आट्टिति तकारो मुक्तमुक्तार्थः, न त्वयं त-
पसो, मा गृहादपि परस्तर इति प्रकारं सत्त्वग्रहणम् । पयिः गोमं, द्दिगाः । मिप्राय-
रानो तपुः । दूरं छाया जगुः । जगिम्यया । जगिर्म्यम् । जगिर्म्यम् । अयं किमर्थं कि-

(१) पापो चर्त्तव्येनान्येदृशान् न च भेदकथने ।

(२) तच्छन्दसि र्दोषः पर्यन्तः पाठः बहुषु पठ्येत् नोक्तकथने ।

त्वम् । यावता असंयोगाद्भिदं किदिति कित्वं सिद्धमेव । "क्च्छत्यृताम्" (अ०सू० ७।१।११)
इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्वम् । *किकिनावुत्सर्गश्छ-
न्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् । *सेदिः । नेमिः । *भापायां घाञ्कुञ्जसृज्निगमिनमिभ्यः किकिनौ
वक्तव्यौ* । दधिः । चक्रिः । सत्तिः । जज्ञिः । जग्मिः । नेमिः । *सहिवहिवलिपतिभ्यो यङ-
न्तेभ्यः किकिकौ वक्तव्यौ* । दीर्घोऽकितः । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पोपतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृपेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति । स्वप् ।
स्वप्नक् । *पृपेश्चेति वक्तव्यम्* । घृष्णक् ॥

श्वन्धोराहः ॥ १७३ ॥

श्वं हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । एताभ्यां घातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृष्वारहः
प्रत्ययो भवति । शराहः । वन्दारहः ॥

भियः कुक्कुलुकनौ ॥ १७४ ॥

जिमी भये । अस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुक्कुलुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः ।
भीलुकः । *कुक्कुलपि वक्तव्यम्* । भीलुकः ॥

स्थेशभासपित्तकसो वरच् ॥ १७५ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्ये । भास् दीप्तौ । पित् पेत् गतौ । कस गतौ । प्लेभ्यस्त-
च्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्यो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपुजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो घातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभ्राद् । विभ्राजौ
विभ्राजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्युत् । विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् ।
ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । ज्वतेर्दीर्घश्च निपात्यते । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावस्तुत्
ग्रावस्तुतौ । ग्रावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते, यावताऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते "क्तिप् च" (अ०सू०
३।१।७६) इति विवक्षितं एव । ताच्छीलिकैर्थाप्यते । वासरूपविधिनास्तीत्युक्तम् । अथ तु
प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि घातुभ्यस्तच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । मित् । दक्षि-
ग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । कचिदीर्घः । कचिद्विद्वचनम् । कचिदसंप्रसारणम् । तथा
चाह । *क्तिवचिप्रच्छयायतस्तुकटपुत्रुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च* ॥ वचि । वाक् । प्रच्छिड् ।
शब्दप्राद् । आयतस्तुः । कटपूः । जूः । श्रीः । जुग्रहणेनात्र नार्थः । भ्राजादिभ्यो एव गृहीत-
त्वात् । *धुतिगमिजुहोतीनां द्वे च* । दिद्युत् । जगत् । *जुहोतेर्दीर्घश्च* । जुहूः । *दृ भय
इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च* । दहत् । *ध्यायतेः संप्रसारणं च* । धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

(१) स्यतेधातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभृनां (२) क-
श्चित् । अन्तरे । प्रतिभृः । धनिकाधर्मणोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभृरुच्यते ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

(१) अथ तच्छीलदिषु कर्तृतेति निवृत्तमिति सूत्रस्याख्यायां प्रयवत एतेष्वन्त्ये न भवितुम् ।

(२) "मिभ्यः" इति पाठान्तरम् ।

भुव इति वर्त्तते । विप्रसम् इत्येवंपूर्वाञ्जितेधातोर्द्विप्रत्ययो भवति, न चेत् संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । असंज्ञायामिति किम् । विभूर्नाम कश्चिन् । *डु-प्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसेख्यानम्* । मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि पून् ॥ १८१ ॥

धयतेर्दधातेश्च कर्मणि कारके पून् प्रत्ययो भवति । पकारो दीपर्थः । धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दास्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

दाप् लवने । जील् प्रापणे । असु हिंसायाम् (१) । यु मिश्रणे । युजिद् योगे । पुज् स्तुतौ । तुद् व्यथने । पिज् बन्धने । पिचिर् क्षरणे । मिह सेचने । पत्त गतौ । दृश दशने । णह बन्धने । पूतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके पून्प्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योषत्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेवत्रम् । मेद्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात् दाप्, न ङीप् । देशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः । क्लृप्तोऽप्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः कश्चिद्भवतीति । तेन ल्युट्यपि भवति । देशनम् । नदी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूह्पूभोऽसामान्येन ग्रहणम् । अरुमादतोः करणे कारके पून् प्रत्ययो भवति । तच्चेत्कारणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्तिलुधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

अ गतौ । लुल् छेदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवदारणे । पह मर्पणे । चर गति-भक्षणयोः । पूतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ ८५ ॥

पूह्पूभोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेधातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । समुद्रादेन चेतस्संज्ञा गम्यते । दुर्मः पवित्रम् । वर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्पिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्धर्मधारणं सम्बन्धः ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते ऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः कः ॥ १८७ ॥

जि इच्छत्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमानेऽयं कप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा स्नेहने । मिघ्नः । जिस्विदा । क्षिण्णः । जिष्पा । धृष्टः ।

मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छ । वृद्धिर्ज्ञानम् । पूजा स्तुत्यारः । पूतदयेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे कप्रत्ययो भवति । राज्ञां मत्तः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां शतः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो लुप्त इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितरथोभावभिन्याहृत इत्यपि ॥

दृष्टुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्ट भविष्यतीत्याहुरस्मृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इत्यर्थः । तथा । सुष्ठः (१) । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

१४२

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमान इत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेऽर्थे संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहिस्तास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । केचिद्विहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते । "कृवापाजिमिस्त्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० सू०) । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वाहुः । साधुः । आशुः ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसणेपविधेश्च तदुक्तं नैगमरुडिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम च धातुजमाह निरुक्ते न्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

यत्र पदार्थविशेषसमुत्थे प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूहम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूयन्धमेतच्छ्रुतमुणादियु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद्भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । इति निदि वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म । दक्षिप्रहणे प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी । *अनद्यतन उपसंख्यानम्* । श्वो गमी ग्रामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् । यावदात्यति तावदोक्ष्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकह्योः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्त्तते । किमो वृत्तं किंवृत्तम् । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्तयन्तं प्रतीयात् । उत्तरङ्गतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते । किंवृत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा प्रार्थनाभिलाषः । कं भवन्तो भोजयन्ति । कं भवन्तो भोजयितारः । लब्धुकामः दृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा ।

(१) यत्रचिद् "सप्त" इतिपाठः ।

१३ का०

कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाठलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभापेत्येव । लिप्स्यमानात्सिद्धिलिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति अकिंवृत्तायौऽयमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात् स्वर्गसिद्धिमाचक्षणां दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणौ च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रैपादिलक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैत्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा, लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्तते । उर्ध्वमौहृत्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लङ् च । उर्ध्वं मुहूर्त्ताद्भव ऊर्ध्वमौहृत्तिकः । निपातनात् समासः उत्तरपदबुद्धिश्च । भविष्यतश्चैतद्विशेषणम् । उर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुनृण्डुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुनृण्डुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्थो भ्रजिरोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भिक्षिष्व इत्यस्य जटाः । क्रियार्थामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति, दण्डः । अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते । यावता “ण्वुलृत्चौ” (अ०सू० ३।१।१३३) इति सामान्येन विहित एव सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति । लृटा क्रियाधोपपदेन बाध्यते वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एवं तद्धतज्ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण वृत्तादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्यते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । “भाव” इति प्रकृत्य ये घनादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावता विहिता एव ते । क्रियाधोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्येन् वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ यचनग्रहणं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । याम्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताम्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

असू कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सन्निवोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । “कर्मण्यण्” (अ०सू० ३।२।१) इति सामान्येन विहिता वासरूपविधेरभावात् ण्वुल् बाधितः पुनरपि विधीयते, सोऽपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वात् फादौ । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव । काण्डलायो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियायां उपपदान्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रिया-

यां चोपपदे क्रियार्थायां घातोर्लुट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लुट् सट्ठा ॥ १४ ॥

लुट् स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लट् शतृशानचौ तथाऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्ते देवदत्ते पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्ज-यिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यन् देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद्घातोर्लुट् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति । *परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या* । इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाप्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदरुजाविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । प्रवादिभ्यो घातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसौ, पादः । रुजत्यसौ, रोगः । विशत्यसौ, वेशः । *स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्* । स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततोऽन्यत्र पवाद्यञ् भवति । स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सत्संज्ञातोः स्थिरे कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । स्थिर इति किम् । सर्त्ता । सारकः । *व्याधिभक्त्यबलेष्विति वक्तव्यम्* । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाक्ये घातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रित्रासामान्यवाची भवति । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घनादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुल्लिङ्गकत्रयने घात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकः । इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये घातोर्घञ् भवति । प्रांस्यन्ति ते प्रासः । प्रसीव्यन्ति ते प्रसेवः । आहरन्ति तस्मादसमित्याहारः । मधुराहारः । तक्षशिलाहारः । अकर्तरिति किम् । मिपत्यसौ मेपः । संज्ञायामिति किम् । कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पयुंदातेन न कर्त्तव्यं तत्क्रियते प्रसज्य-प्रतिषेधेऽपि समालोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् "आदेच उपदेशेऽशिति" (अ०सु० ६।१।४५) इति । इत उत्तरं भावेऽकर्तरि च कारके इति च द्वयमतुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो घातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति एकस्तण्डुल-नेवायः(१) । द्वौ शूर्पेणिष्पावौ । कृ विक्षेपे । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । सर्वग्रहणम-

पोऽपि बाधनार्थम् । पुस्ततादपवादव्यायेन ह्येवमेव बाधते, नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्याग्रहणं रुढिनिरासार्थम् तेन संख्याभि गृह्यते, न प्रस्थायेव घञनुक्रमणमजपोर्विपये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते एका तिलोच्छित्तिः द्वे प्रसूती(१) । *दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च* । दारयन्तीति, दाराः(२) । जयन्तीति, जाराः ॥

इडश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । अध्यायः । उपेत्यास्मादधीते उपाध्यायः । *अपादाने श्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीप्* । उपाध्याया । उपाध्यायी । *वायुवर्णनिवृत्तेषु* । शारो वायुः । शारो वर्णः । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिबाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ।

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । संरावः । उपरावः । उपसर्ग इति किम् । रवः ॥

समि यद्गुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वञ् प्रत्ययो भवति । संपावः । संद्रावः । संद्रावः । समोति किम् । प्रववः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि णो भू इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो वञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे इति किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृदो भाव इति । प्रादिसमासो भविष्यति । कथं न नयो राज्ञः । "इत्यल्पदो बहुलम्" इत्यञ् भविष्यति ॥

धौ धुश्रुवः ॥ २५ ॥

धातुपदे धु शु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । विश्रावः । विश्रायः । धाविति किम् । श्रवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

अय उल् इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । अवसायः । उन्नायः । कथमुन्नयः पदार्थानाम् । इत्यल्पदो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुस्तयः ॥ २७ ॥

प्रदाव् उपपदे द्रु स्तु कु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रक्षावः । प्र इति किम् । द्रवः । स्तवः । सवः ॥

निरभ्योः पूत्वोः ॥ २८ ॥

पू इति पूटपूणोः सामान्येन ग्रहणम् । लृट् ऐट्ने । यथासंख्यमुपसर्गसंख्यः । निरभिपूर्वयोः पूत्वोर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभिलयः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

उन्नयोर्ग्रः ॥ २९ ॥

गृ दण्डे, गृ निगारणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्नयोरुपपदयोः गृह्येतस्माद्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । उन्नारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्नयोरिति किम् । गरः ॥

(१) "द्र प्रसूती" इति काचित् ।

(२) "दार" इत्यत्र "म" इति प्रमे पठ्यते । दारा इत्यत्र "म" इति प्रमे पठ्यते । पदार्थानाम् उन्नयः इति "पठ्यते" इति काचित् ।

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उन्नयोरिति वर्तते । कृ इत्येतस्माद्वातोऽन्नयोरुपपदयोर्धञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविष-
यश्चेद्वात्वर्थो भवति, विषेपार्थस्य कित्तेग्रहणं, न हि सार्यस्य । अनभिधानात् । उत्कारो धा-
न्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् । भैक्ष्योत्तरः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात् स्तौतेर्धञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावदृच्छन्दोगानाम् । समेत्य
स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते । यज्ञ इति किम् । संस्तवशब्दादयोः ॥

त्रे खोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्वातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न चेद्यज्ञविषयः
प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः (१) ॥

प्रथने चाचशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तुञ् आच्छादने । अस्माद्वातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने,
तच्चेत् प्रथनं शब्दविपर्ययं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पठस्य-विस्तारः । प्रथन इति किम् ।
वृणविस्तरः । अशब्द इति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

बौ च इति वर्तते । विपूर्वात्स्त्वृणातेऽछन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति । वृत्तमत्र छन्दो-
गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामग्रहणात् । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । वि-
ष्टारवृहतीछन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दोऽत्र छन्दोनाम, न घञन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्व-
र्तते । छन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येपा ॥

उद्दि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्द्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः । *छन्दसि निपूर्वा-
दपीयते सगुणमननिपातनयोः* । हकारस्य भकारः । उद्ग्राभे च निग्राभे ॥ ब्रह्म देवा अ-
वीवृधम् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्द्धातोर्धञ् भवति । मुष्टिविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । मुष्टि-
रुल्लिखितनिवेदाः । अहो महस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताड्यायते । मुष्टा-
विति किम् । संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्योनीशोर्धुताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्येयं निय इणश्चाधातोर्धञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽप-
वादः । धूताभ्रेषयोः । अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः । धूतत्रिपयश्चेन्नयतरेर्थः । अत्रेपविष-
यश्चेदिदर्थः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकणमभ्रेषः । धूते तावत् । परिणयेन शारान्
हन्ति । समन्तान्नयनेन । अभ्रेषे । एपोऽन्नं न्यायः । धूताभ्रेषयोरिति किम् । परिणयः । न्यायं
गतः पापः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्धञ्प्रत्ययो भवति । अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यान-
तिपातोऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्यय इति किम् । कालस्य
पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः शेतेः पर्यायि ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः श्वेतोर्धातोर्वञ् भवति । पर्याये गम्यमाने । तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः । तव राजानमुपशायितुं पर्याय इत्यर्थः । पर्याय इति किम् । विशायः । उपशायः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति । न चेत्स्तेये चौर्यं भवति । हस्तादानग्रहणेन प्रत्ययासन्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्रचायः । हस्तादान इति किम् । बुक्षशिखरे फलप्रचयं करोति । अस्तेय इति किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण । *उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* (१) ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेशश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । नीयतेऽसौ चितिः । पाण्यादिसमुदायः शरीरम् । राशोकरणमुपसमाधानम् । एतेष्वर्थेषु चिनोतेर्वञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेशश्च ककार आदेशः । निवासे तावत् । चित्सल्लिङ्गनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चित्नीत शरीरे । अनित्यकायः । उपसमाधाने । महागोमयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः । इह कल्मास्र भवति महान् काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

संघे नानौत्तराधये ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तराधयेण वा । तत्र औत्तराधयेर्पर्युदासादितरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिनोतेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति आदेशश्च कः । भिक्षुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तराधये इति किम् । सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात् संघस्येह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यविहारः परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णञ्प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः, “णच स्त्रियाम्” (अ० सू० ५।४।७४) इति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाको वर्त्तते । बाधकविषयेऽपि कचिदिष्यते । व्यावचोरी । व्यावचर्ची । इह ॥ भवति । व्यतीक्षा । व्यतीहा वर्त्तते । व्यात्युक्षी भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्यासिः । क्रियागुणार्थ्यां कात्स्न्येन संवन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावं इनुण् भवति । सांकटिनम् । साराविणम् । सोन्द्राविणं वर्त्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । संरावः । साद इति वर्त्तमाने पुनर्भावाग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति । ल्युटा तु समावेश इष्यते । संकटिनं वर्त्तते । तत्कथं, कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

इष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञ्नुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अत्र नि इत्येतयोरुपपदयोर्धेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः शपनम् । अवग्रहो हन्त ते वृषल भूयात् । निप्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् । अवग्रहः पदस्य । निप्राहोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

प्राद इत्येव । प्रदाब्द उपपदे, प्रदेर्धातोर्वञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्र-

प्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी(१) । सुवग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्धञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् । उत्तर-परिग्राहः । यज्ञ इति किम् । परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृद्धृजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्द उपपदे वृ इत्येतस्माद्वातोर्धान्यविशेष-भिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम व्रीहयः । धान्य इति किम् । निवरा कन्या ॥

उद्दि श्रयतियौतिपृदुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः । उच्छ्रायः । उद्या-वः । उत्पावः । उद्ग्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । वस्त्यमाणं विभापाग्रहणमिह सिंहा-वलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभापाऽऽङि रुस्तुवोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभापा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः । आरवः । आ-प्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभापेति वर्त्तते । अव उपपदे ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति विभापा वर्षप्रतिबन्धेऽभि-धेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः । अवग्रहो देवस्य । अव-ग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्ध इति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

वे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्त्तते । विभापेत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभापा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां सवन्धी भवति । वणिक्संवन्धेन च तुलासूत्रे, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण चरति । वणिगान्यो वा । वणिजामिति किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभापा प्र इति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभापा घञ् प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानाम्बादीनां संयमनार्थं रज्जू रश्मिरिह गृह्यते । प्रग्रहः । प्रमाहः ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभापा प्र इति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभापा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्यया-न्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः । आच्छादन इति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभापेत्येव । परिशब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्विभापा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने, गम्य-माने । अवज्ञानमस्तत्कारः । परिभावः । परिभवः । अवज्ञानइति किम् । सर्वतो भजनं परिभवः ॥

परञ् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुलमिति । इवर्णान्ताद्वा-तोर्भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्च प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः ।

अन्तः, “थाथयन्ताजवित्रकाणाम्” (अ० सू० ६।२।१४४) इति । चयः । अयः । जयः । धयः ।
 अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् । नृपसके कादिनिद्वत्यर्थम् । भयम् । वर्षम् । *जवसवौ
 छन्दसि वक्तव्यौ* । ऊर्वोस्तुमे जवः । पञ्चोदनसवः (१) ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । पितृकरणं स्वरार्थम् ।
 करः । गरः । शरः । उपवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः । पवः । दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्ताद-
 पिपरस्तपरः ॥

प्रह्वृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

प्रहादिभ्यो घातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः । प्रहः ।
 वरः । दृरः । निश्चयः । गमः । निश्चिप्रहणं स्वरार्थम् । *वशिरण्योरुपसंख्यानम्* । वशः ।
 रणः । *वज्रयं कविधाने स्थास्नापान्यधिहिनियुध्यर्थम्* । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः पर्व-
 तस्थः । प्रस्नात्यस्मिन्प्रस्नः । प्रविबत्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः । विहृ-
 न्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गेऽङ् ॥ ५९ ॥

अवित्येव । उपसर्ग उपपदे द्वातोरप् प्रत्ययो भवति । विवसः । प्रवसः । उपसर्ग इति
 किम् । घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

निशब्द उपपदे अदेर्धातोर्णः प्रत्ययो भवति । चकारादप् च । न्यादः । निवसः ॥

व्यधजयोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । व्यधः । जपः । अनुप-
 सर्ग इति किम् । आज्याया । उपजाया ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः । स्वानः । हसः ।
 हासः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गं वा इति वक्तुं । सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेऽपि यमेर्वा अप्
 प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । संयामः । उपयामः । संयमः । उपयमः । नियमः । नियामः ।
 वियमः । वियामः । अनुपसर्गात् खल्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अवित्येव । निशब्द उपपदे गदं नदपठ स्वन इत्येतेभ्यो घातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति ।
 घञोऽपवादः । निगादः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

कणौ घीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वाऽनुपसर्ग इति वक्तुं । कणतेर्घातोर्निर्घ्रादनुपसर्गाच्च घीणायां वा अप् प्रत्ययो
 भवति । घञोऽपवादः । सोपसर्गायं घीणाया ग्रहणम् । निकणः । निकाणः । अनुपसर्गात् ।
 घणः । क्राणः । घीणायां खल्वपि कल्याणप्रकणा घोणा । एतेष्विति किम् । अतिक्राणो वक्तुं ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नित्यम् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने ।

(१) “पिचोदनसव इति कथितम् ।

नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः । सैन्यवहाराय मूलकादीनां ॥ परि-
मितोमुष्टिर्वध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् । पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेधांतोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः । अ-
नुपसर्ग इति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः ।
हर्ष इति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तं, निपातमे वृद्धयर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरूपदयोरजतेर्दातोः पशुविषये घात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । अज-
गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय-
इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः
क्षत्रियाणाम् ॥

ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेदात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव, लत्वार्थं निपातनम् ।
अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्वाति किम् । ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमाहुस्ते वार्धं प्रत्यु-
दाहरन्ति । ग्लाहः ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेधांतोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोऽपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भग्रहणम् ।
गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । खीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्यतेर्दातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति । घञो-
ऽपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रह्रायः ॥

आळि युद्धे ॥ ७३ ॥

आळि उपपदे ह्यतेर्दातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति युद्धेऽभिधेये । आल्लयन्तेऽस्मि-
न्नित्याहवः । युद्ध इति किम् । आह्रायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आहपूर्वस्य ह्यतेर्दातोः संप्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं
भवति । निषिबन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः पशूनां कूपोपसरेषु च
उदकाधारस्तत्र हि पाणाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् । आह्रायः ॥

आवेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्यतेः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति आवेऽभिधेये । हवः । हवे हवे सुहवं
शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । आह्रायः । आवग्रहणमक्तीरि च कारके संज्ञायामित्य-
स्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

आवेऽनुपसर्गस्येति वर्तते हन्तेर्धांतोरनुपसर्गे आवे अप् प्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन
च वधादेशः, चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तमिदं चित्त्वेरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् ।
वधो दस्यूनाम् । भाव इत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रघातो, विघातः । चकारो भिन्न-

क्रमत्वाद्वादेशेन संबध्यते किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्तते ॥

मूर्तो घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः काश्चित्, मूर्तावभिधेयार्या हन्तेरप् भवति, घश्चादेशः । अत्रघनः । दधिघनः । कथं घने दधोति । धर्मशब्देन घर्मा भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशोऽभिधेये । अन्तर्घनः संज्ञीभूतो वाहोकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारे पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव । देश इति किम् । अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारंप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम् । प्रघातोऽन्यः ॥

उद्धघनोन्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्धघन इति निपात्यतेऽत्याधानं चेद्भवति । उद्धघनः । यस्मिन् काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तद्व्यन्ते तदभिधीयते । उद्धघातोऽन्यः ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्भवति । अपघनः, अङ्गम् । अवयव एकदेशो न सर्वः, किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातोऽन्यः ॥

करणेऽयोचिट्टुपु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्तते । अयस् चि ट्टु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्ह्रासोः । करणे कारकेऽप्यप्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । हुघनः । हुघण इति केचित्तुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरीहणादिषु पाठात् । “पूर्वपदात्संज्ञायामग” (अ०सू० ८।४।३) इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्तते । स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । क-कारादप् । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः । स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति ह्रण्यते ॥ करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्ह्रातोः प्रत्ययो भवति । करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्त्यतेऽनेनेतिः परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपघालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । ग्रामोपघ्नः । आश्रय इति किम् । पर्वतोपघात ग्वान्यः ॥

संघोद्धो गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्ह्रातोः प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययटिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमित्तं चेदभिधेयं भवति समन्तान्निमित्तं निमित्तम् । समारोहपरिणाहम् । निघा वृक्षाः । निघाः शालयः । निमित्त-मिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्तिन् ॥ ८८ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । हु इद्यस्य तस्माद् द्वितो धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति । "क्त्रेर्मन्तिन्त्यम्" (अ०सु० ३।१।२०) इति । चचनात् केवलो न प्रयुज्यते । हुपचप् पाके । पक्त्रिमम् । हुवप् । उपत्रिमम् । हुकृच् । कृत्रिमम् ॥

द्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥

हु इद्यस्य तस्मात् द्वितो धातोऽथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । हुवेष्ट् । वेष्टुः । हुओ-
श्चि । श्वयथुः । दुक्षु । क्षयथुः (१) ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरहो नङ् ॥ ९० ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिपेधार्थः । यजः । याच्या । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । रक्ष्णः । प्रच्छेत्संप्रसारणं ज्ञापकात् "प्रश्ने चासन्नकाल" (अ०सु० ३।२।१।१७) इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेद्वातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् । प्रतिः । प्रधिः । अन्तद्धिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येष । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरणप्रहणमर्थान्तरनिरासार्थः । चकारः प्रत्य-
यानुकर्णार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन् प्रत्ययो भवति । घञ-
जयामपवादः । कृतिः । धितिः । मतिः । *क्तिन्नायादिभ्यश्च वक्तव्यः* । आवाहयः प्रयोग-
तोऽनुसर्त्तव्याः । आसिः । राद्धिः । दीसिः । स्वस्तिः । ध्वस्तिः । लब्धिः । *श्रुपजिस्तुभ्यः
करणे* । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः । *ग्लाम्लान्याहाभ्यो निः* । ग्लानिः ।
म्लानिः । ज्यानिः । हानिः । *कृकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम्* । कीर्णिणः ।
गीर्णिणः । जीर्णिणः । क्षीर्णिणः । लूनिः । यूनिः । *संपदादिभ्यः क्तिप्* । संपत् । विपत् ।
प्रतिपत् । *क्तिञ्चपीव्यते* । संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽ-
पवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भाव-
हणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कयमवस्था संख्येति । "व्यवस्थायामसंज्ञायाम्" (अ०सु० १।१।६४)
इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदा-
त्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । कस्मादेवं कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः ।
इष्टिः । पक्तिः । मतिः । धितिः । भूतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन

विहित एव क्तिन् । उदात्तार्थं वचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिन्नपि विधीयते मन्त्रादन्यत्रादिह्रासः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ६७ ॥

मन्त्र इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति वर्त्तते । “अवतेर्ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमधामुपधायाश्च” (अ०सू० ६।४।२०) इति ऊह । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्ज्वतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा “जनसनखनाम्” (अ०सू० ६।४।४२) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हि नोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोभावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोधात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । किनोऽपवादः । व्रज्या । ह्रज्या । पितृकरणमुत्तरत्र तु गर्भम् ॥

संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृजिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वयंते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्त्यस्यामिति समज्या । निपद्या । निपत्या । मन्त्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । कथं, तदुक्तम्, “स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति इति । भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितो, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां वाः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । क्तिन्नपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । *परिचर्यापरिसर्यामृगयादाद्यानामुपसंख्यानम्* । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अट्या । *जागर्त्तकारो वा* । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । किनोऽपवादः । चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाभ्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुणमात्रं ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । किनोऽपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईडा । ऊहा । गुरोरिति क्तिम् । भक्तिः । हल इति क्तिम् । नीतिः ॥

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

पिङ्ग्यो भिदादिभ्यश्च णियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृत्य प्रकृतयो मूलान्ते । जुप् । जरा । वपूप् । वपा । भिदादिभ्यः खल्वपि । भिदा । छिदा । विदा । क्षिरा ॥ गुहा । गिर्यापच्योः ॥ श्रद्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । भारा । धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वषा । मृजा । मनेःसंप्रसारणे च । कृपा । भिदा चिदरणे ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैर्धाकरणे ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा शस्त्र्याम् । आभिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिफथिकुम्भिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिति स्मृत्यां, पूज पूजायां, फथ चान्यप्रत्यये, कुवि आच्छादने, चर्च अध्ययने, पुरादिः ।

पुन्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना(१) ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । प्रष्टा । उपदा । प्रथा । उपथा । *श्रद्दन्तरोरुपसर्गंचेत्युत्तिः* । श्रद्धा । अन्तर्दा ॥

स्यासश्चन्थो युच् ॥ १०७ ॥

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्य आसश्चन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति । अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अन्यना । कथमास्या । अहलोर्ण्यद्भविष्यति । वासरूपप्रतिपेक्षश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य । अन्थिः क्रयादिर्गुण्यते, अन्थ विनोचनप्रतिहर्योरिति । न चुरादिः, अन्थ ग्रन्थ संदर्भे इति । ण्यन्तन्वेनैव सिद्धत्वात् । *घट्टिद्विन्दिदिभ्य उपसंख्यानम्* । घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौशदिकस्य ग्रहणं, घट्ट चलन इति । चौरादिकस्य, घट्ट संवरण इत्यस्य न ग्रहणम् । तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् । *इपेरनिच्छार्थस्य युज् वक्तव्यः* । अन्वेपणा । अन्वेपणा । *परेर्वा* । पर्येपणा, परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां एबुल्यहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । आख्याग्रहणं रोगस्य चेत्यप्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छदिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । न च भवति । शिरोर्त्तिः । *धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् वक्तव्यः* । आशिका । शायिका वर्त्तते । *इक्क्षित्पौ धातुनिर्द्देशे इति वक्तव्यम्* । भिदिः । छिदिः । पचतिः । पठतिः । *वर्णात्कारः* । निर्द्देश इति प्रकृतम् । अकारः । इकारः । *रादिफाः* । रेफः । *मत्वर्थान्छः* । अकारलोपश्च । मत्वर्थीयः । *इजजादिभ्यः* । आजिः । आतिः । आदिः । *इक् कृप्यादिभ्यः* । कृपिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विपये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणपुष्पप्रवाहिका(२) । आभ्युपसृतादिका । आचोपसृतादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रेऽल्पाचूतस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्न आख्याने च गम्यमाने धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । चकाराद् ण्वुलपि । विभाषाग्रहणात् परोऽपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति । कां त्वं कारिमकार्पीः । कां कारिकामकार्पीः । कां क्रियामकार्पीः । कां कृत्यामकार्पीः । कां कृतिमकार्पीः । सर्वां कारिमकार्पम् । सर्वां कारिकामकार्पम् । सर्वां क्रियामकार्पम् । सर्वां कृत्यामकार्पम् । सर्वां कृतिमकार्पम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वां गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् । सर्वां गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । इतिः ॥

पर्यायाहंशोत्पत्तिषु एबुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीकम् । अहंशमहं, तद्योग्यता । अर्ण तद् यत्परस्य(३) धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । पर्याये तावत् । भवतः

(१) "चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना १" इत्यधिकम् । टीकाविरोधात् ।

(२) "वरणपुष्पप्रवाहिका" इतिपाठः ।

(३) "परस्यै" इतिपाठः ।

शायिका । भवतोऽग्रप्रासिका । अहं । अहंति भवानिधुमक्षिकाम् (१) । ऋणे । इधुमक्षिकां मे धारयसि । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ । इधुमक्षिका मे उदपादि । ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । विभापेत्येव । विकीर्णोत्पद्यते । णुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्यम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभापेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् । अकृतिस्तस्य कटस्य । नञोति किम् । मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमयस्त्रावणम् । राजभोजनाः शाल्यः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । बहुलप्रहणादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाम्नां हियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे कः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः कः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जलपितम् (२) ।

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं छात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं घञनम् । उपपदसमासादिर्नित्यः समासः । पयः पानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरप्रहणं किम् । पुत्रस्य परिप्यञ्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्ठकाणां मर्दनं सुखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्माप्रवञ्जनः । पलाशाभातनः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्नुयानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव । पुल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घं प्रत्ययो भवति समुदायेन घेर संज्ञा गम्यते । प्रायप्रहणमकात्स्न्यार्थम् । दन्तच्छट् । उरदच्छट् । घटः । अधिकरणे शक्येऽपि । मृत्यु तस्मिन् कृत्यन्तीत्याकरः । आलयः पुतीति किम् । प्रसाधनम् । शैलापामिति किम् । प्रहरणो दण्डः । धकारः "छादेयं" इति विशेषणार्थः ॥

गोचरस्त्वेचरचक्षुर्दृष्टव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

(१) "पयः पायिकाम्" इति कश्चिदधिकारः ।

(२) "जलपितम्" । मुक्तम् आश्रितम् इति कश्चिदधिकारः ।

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवायं । “हलश्च” इति घञं वक्ष्यति तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्तेऽनेनेति संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन व्रजः । व्यजन्ति तेन व्यजः । निपातनात् “अजेन्यघप्रयोः” (अ०सू० २।४।१६) इति वीभावो न भवति । एतत् तस्मिन्नापणन्त इत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति निगमः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कपः । निकपः ॥

अवेत्स्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥

अव उपपदे तस्मिन्नापणन्तेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घ-स्यापवादः । अकारो वृद्धार्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरत्र कृत्वार्थः । अवस्तारः । कथमवतारो नथाः । न हीयं संज्ञा, प्राथानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

हुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घल्यापवादः । ऐत्वः । वेदः । वेपः । वन्चः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घजन्ता निपात्यन्ते । हुंसि संज्ञायां घे प्राप्तं घञ् विधीयते । अह-लन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्याध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नि-त्युद्यावः । संध्यन्तेऽनेनेति संहारः । आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । अवयन्त्यस्मिन्नित्या-चायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्ग इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्भात्वर्थो भवति । उत्पूर्वाद्भूतेर्घञ् निपात्यते । ननु च “हलश्च” (अ०सू० ३।३।२१) इति सिद्ध एव घञ् । उदके प्रतिपेधार्थमिदं वचनम् । सैलोदङ्गः । अनुदक इति किम् । उदकोदञ्जनः । घः कस्मान्न प्रत्युदाहियते । विशेषाभावात् । अन्यपि थायादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

आलमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जाले चेत्तद्वति । आहपूर्वाङ्गयतेः करणे घञ् निपात्यते । आ-नायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् (१) ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च । आखनः । आखानः । *डो वक्तव्यः* । आखः । *डरो वक्तव्यः* । आखरः । *इको वक्तव्यः* । आखनिकः । *इक्वको वक्तव्यः* । आखनिक्वकः (२) ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः । ईषद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्रायेष्विति किम् । ईषत्कार्यः । लंकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्रोभयम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीषदादिषु च खल् प्रत्ययो

(२.) “जालमिति किम् आनयः ।” इति वक्तव्यम् ।

(२.) “खलोभगः पदं चेति वक्तव्यम्” इति कुञ्चित्पठ्यते, तत्र युक्तम् । पदमञ्जरीविरोधात् ।

भवति । ईपदादयंभवं भवता । दुराद्व्यम्भवम् । स्वाद्व्यंकरो देवदत्तो भवता । *कर्तृकर्मणो-
द्रक्ष्यर्थयोरिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । स्वाद्व्येन मृत्यते(?) ॥

आतो युच् ॥ १२२ ॥

ईपदादयोऽनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वर्थेति । कृच्छ्राकृच्छ्रायेंषु ईपदादिपुपपदेषु
आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता ।
दुप्पानः । सुपानः । ईपदानो गौर्भवता । दुर्दानः । सुदानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईपदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रायेंषूपपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भव-
ति । खलोऽपवादः । सुप्सदनोऽग्निः । सुप्सदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽगत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदोहनामंशुणो-
द्वमक्षणे गाम् । सुवेदनामङ्गणोद्वमक्षणे गाम् । *भाषायां शालियुधिदृशिधृदिमृदिभ्यो युञ्
वक्तव्यः* । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दशनः । दुर्दर्पणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । प्यजः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्धयर्थम् । वर्त्तमानस-
मीपं भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत् प्रत्ययाः वा भवन्ति "वर्त्तमाने लङ्" इत्या-
श्च यवद् "उणाद्वयो बहुलम्" इति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा
देवदत्तागतोऽसि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । एषोऽस्या-
गतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि ।
गन्तास्मि । यत्करणं सर्वसाहचर्यार्थम् । येन विनोपणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपप-
दोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पवमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणे किम् ।
यिप्रकर्षविषक्षायां मा भूत् । परदगच्छत्याटलियुग्म् । वपेण गमिष्यति । यो मन्थते ग-
च्छामीति पदे वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरायगतित्वा वाक्यान्वयति । न च वा-
क्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलालामुपयुज्यते इति तादृशं वाक्यार्थं प्रतिपत्तौ प्रति प्रकर-
णमिदं नारम्यते । तथाच, यः करिष्यति वपेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ।

आशंसायां भूतयच्च ॥ १३२ ॥

येत्येव । वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य
प्राप्नुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तस्य भविष्यति काले आशंसायां गम्यमा-
नायां धातोयां भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । यकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आग-
ताः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगतोऽपि । एते व्याकरणमधीतवन्तः ।
अर्धामोदः । अध्येष्यामोदः । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाहृष्टिदौ ॥ भवतः । आशंसा-
यामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवच्च न लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवच्च लृट् आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो
भवति । भूतवत्प्रत्ययावमवाद् । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणम-
ध्येष्यामोदः । नेति वक्तव्यं लृट्पदस्य लृटोऽपि विषये यथा म्यात् । यः क्षिप्रमध्येष्यामोदः ॥

आशंसागन्तुने निङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा गन्तुनेनेने गन्तुमावचनं, गमिष्यपदे धातोर्निङ् प्रत्ययो भवति । भूतवत्प्रत्ययो-

त्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसेऽत्रकल्पये युक्तोऽधीयीय । आशंसे क्षि-
प्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरथ प्रतिषेधः । अनद्यतनवत् प्र-
त्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् ।
कालानां सामीप्ये तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । भृशमन्नं दास्यति ।
यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिषत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि । येयं पौर्णमास्य-
तिक्रान्ता, पुतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित । सोमेनायष्टं । गामदित । येयममावास्याऽऽगा-
मिनी पुतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ
यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वृत्ते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं वचनम् । भविष्यति काले मर्या-
दावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाट-
लिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । तत्र सक्तून् पास्यामः । भवि-
ष्यतीति किम् । योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अ-
ध्वैमहि । तत्र द्विरोदनम् अशुभमहि । तत्र सक्तून्पिष्याम । मर्यादावचन इति किम् । योऽ-
यमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्षास्महे । सक्तून्
पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौ-
शाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्षास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । इह सुखे देशकृता मर्यादा,
उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति वृत्ते । कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन् प्रवि-
भागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च
विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । यो-
ऽयं संवत्सर आगामी तत्र यद्वरमाग्राहयण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्रोदनं भोक्ष्यामहे ।
भविष्यतीत्येव । योऽयं वत्सरोऽतीतस्तस्य यद्वरमाग्राहयण्यास्तत्र युक्ता अध्वैमहि । तत्रो-
दनमशुभमहि । मर्यादावचन इत्येव । योऽयं निरवधिकः काल आगामी तस्य यद्वरमाग-
्राहयण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्रोदनं भोक्षास्महे । अवरस्मिन्नित्येव । परस्मिन् वि-
भागां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदाहरणम् । योऽयं मास आगामी त-
स्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्द्धमासः, योऽयं त्रिंशद्दो-
रात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः ।
सर्वथाऽहोरात्रस्पर्शं प्रतिषेधः ॥

परस्मिन् विभागा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवृत्ते । कालमर्यादा-
विभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभागाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न
चेदहोरात्रसम्बन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वचनं पूर्वमनुवृत्ते । अवरस्मिन् पूर्वैव प्रतिषेध
उक्तः, संप्रति परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमा-
ग्राहयण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून् पा-
तास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र
युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यतीत्येव । योऽयं संवत्सरोऽतीतस्तस्य

यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अर्ध्यैमहि । तत्रौदनममुञ्जमहि । मर्यादावचन इत्येव । योऽयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ताऽध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । कालेविभाग इत्येव । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्त्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत् प्रत्यया उदाहाराः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमतोर्लिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्द्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यन्न शक्यं पर्याभविष्यत् । यदि कमलकमाह्लास्यन्न शक्यं पर्याभविष्यत् । अमोक्षयत् भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवन्न च हेतुमत् हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्गिलिङ्गे वृद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तराद्वगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्लास्यन्न शक्यं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवन्नयोर्भविष्यत्कालविषयोरतिपत्तिरितो वाक्याद्वगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते पुरुषेण भविष्यति विहितः सम्प्रति भूते विधेयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ्प्रत्ययो भवति । उदाप्योरित्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमुक्तम् । प्राग् ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्युत्तरोऽद्यार्थी च ह्यस्म्यपाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेना दृष्टोऽभविष्यत् । तदाऽभोक्षयत् न तु मुक्तवान् । अन्येन पया स गतः ॥

उताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा वा उताप्योः । मर्यादायामयमाह नामिविधौ । उताप्योः समर्थयोरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मात् सूत्रावपेयं दित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिष्ठेयं वेदितव्यम् । वक्ष्यति, “विभाषा कथमि लिङ् च” । कथं नाम तत्र भवान् घृणलमयाजयिष्यत् ॥ यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङपिजात्योः ॥ १४२ ॥

गर्हां कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायां अपिजात्योरुपपदयोर्घातोर्लृङ् प्रत्ययो भवति घातमाने लङ्कृतः कालसामान्ये न प्राप्नोति विधीयते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन् विषये घाघते । अपि तत्र भवान् घृणलं याजयति, जातु तत्र भवान् घृणलं याजयति । गर्हामहे । अहो अन्याप्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वचते । कथेनाम् उपपदे गर्हायां गम्यमानायां घातोर्लृङ् प्रत्ययो भवति । प्रकारालृङ् च । विभाषाग्रहणं यथाह्यं कालविषये विहितानामयाजनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान् घृणलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् घृणलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान् घृणलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान् घृणलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् घृणलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान् घृणलं याजयाह्वयत् । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविषयायां क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यद्विशयायां सर्वत्र नित्येनैव लृङ् भवितव्यम् ॥

किंगृप्ते लिङ् लृङ् ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वयंते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्-
लटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणे लटोऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृपलो
यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम यं तत्र भवान् वृ-
षलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम
वृपलो यं तत्र भवान् याजयिष्यत् ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकल्पसिरसंभावना । अमर्पोऽक्षमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदे-
ऽनवकल्प्यमर्पयोर्धातोर्लिङ् लटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः पूर्वनिपातौ
लक्षणव्यभिचारविह्वम् । तेन यथासंख्यं न भवति । अनवकल्पसौ तावत् । नावकल्पयामि न
संभावयामि न श्रद्दये, तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ।
को नाम वृपलो, यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति ।
अमर्पे । न मर्पयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृपलो, यं तत्र भ-
वान् याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लङ् भवति । भविष्यति
नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवान् वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरिति वर्त्तते । किंकिलाष्ट्रः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्था, अस्तिभवं-
तिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकल्प्यमर्पयोर्धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽप-
वादः । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान् वृषलं याज-
यिष्यति । विद्यते नाम तत्र भवान् वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्दये, न मर्पयामि । लिङ्नि-
मित्तमिह नास्ति तेन लिङ्गन भवति ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्पयोर्गम्यमानयोर्धा-
तोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान्
वृषलं याजयेत् । न श्रद्दये, न मर्पयामि । *जातुयदोर्लिङ् विधाने यदायदोरुपलक्ष्यानाम् ॥
यदा भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत् । न श्रद्दये, न मर्पयामि ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकल्प्यमर्पयोर्गम्यमान-
योर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । य-
च्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं
लङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकल्प्यमर्पयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यच्च यत्र इत्येतयो-
रुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च
तत्र भवान् वृषलं याजयेत् यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् क्तो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामिहे ।
अहो अन्यायमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्रयं कृतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्रयोरुपपदयो-
श्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भ-

वान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याजयेत् आश्रयमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथा-
यथं लुब्धं भवति ॥

शेषे लुब्धयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्रान्यामन्यत्र चित्रोक्तां शेषः । शेषे उपपदे चित्रोक्तां गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्य-
यो भवति । यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । अश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अ-
न्यो नाम पर्वतमारोक्षति वधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं
यदि स भुञ्जीत यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावादिह लृट् न भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । वा-
दमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयी-
त । वादमध्येष्यते इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्य-
ति । प्रदशः प्रच्छादने च गम्यते । वोतोप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेऽपि लि-
ङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृट्, भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छाऽभिलाषं इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वल-
काराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चि-
तीति किम् ।

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद् ! त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिटित्वेव । संभावेन, क्रियासु योग्यताजन्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् तदिदानीमलमर्थेन विशेष-
यते तच्चेत्संभावेन पर्याप्तमप्यतिथं भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमो
ऽप्रयोगः क्वासौ सिद्धः । यत्र गम्यते चार्यो, न चासौ प्रयुज्यते । तद्विदुः संभावनोपाधिके-
ऽर्थे वर्त्तमानोधातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भि-
न्यात् । अपि द्वेणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्त्वायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्य-
ति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते
च भविष्यति नित्यं लृट् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनयचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावेनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग इति सर्वमनुवर्त्तते । संभावनमुच्यते येन स संभावन-
यचनः । संभावनयचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नि-
त्यप्राप्तौ विकल्पाऽर्थं यचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् ।
अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । धापे भुञ्जीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् । अवदीति किम् ।
संभावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्पट्टम् । हेतुयुते हेतुमति धाये वर्त्तमानां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यापात्रं दाकटं पर्यामरेत् । यदि कमलकमाद्वयेन दाकटं
पर्यामरेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्यामरेत् हेतुम् । विभाषा चापमिष्यते भविष्यति
यं पात्रं । तेन लृट्पि भवति । दक्षिणेन चेद्याप्यति न दाकटं पर्यामविष्यति । तत्र
विभाषापाठेन यावदनन्तरमेवानुवर्त्तते । लिटिति यामाने पुनर्लिङ्पाठेन पात्रयिने-

पप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति । हन्तीति पलायते । वर्धतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुपूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भयान् । इच्छामि भुङ्क्तां भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वटि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यशदत्तः । इह कस्मान्न भवति । इच्छन् करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुपूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भुञ्जीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति (१) ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति । छटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वटि । उद्यात् । कामयते । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थने याचना । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्याद्यश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ तावत् । कटे कुयात् । ग्रामे भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान् भञ्जीत । इह भवानासीत । आमन्त्रणे । इह भवानासीत । इह भवान् भुञ्जीत । अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं खलु भो व्याकरणमधीयीष्य । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीष्य ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत् । कटे तावद्भवान् करोतु । ग्रामे भवानागच्छतु । निमन्त्रणे । अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान् भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्ताम् । अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवान् अध्यापयतु । माणवकं भवानुपनयताम् । संप्रश्ने । किं खलु भो व्याकरणमधीयीष्य । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीष्य । छन्दोऽध्ययै ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचारान्धनुजानमतिस्पर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति चकाराल्लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् खल्वपि । करोतु कटो भवानिह प्रेषितः । भवानतिसुष्टः । भवतः प्राप्तकालः कृतकरणे । किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते प्रेषादिष्वन्यत्र भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोट् धाज्यन्ते । वासरूप-

विधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति रुच्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवती-
ति । विधिप्रैपयोः को विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रैप इति ॥

लिङ् चोद्धमौहृत्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैपादयो वर्तन्ते । प्रैपादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहृत्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्प्रत्ययो
भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरिमुहुतस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । कर-
णीयः । कार्यः । भवान् खलु कटं कुर्यात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानति-
सृष्टः । भवान् प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रैपादिपूष्वमौहृत्तिके इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैपादिषु गम्यमानेषूपूष्वमौहृत्तिकेऽर्थे
वर्तमानाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्भवान् कटं करोतु
स्म । भामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्तते । अधीष्टे व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदे अधीष्टे गम्यमाने धातो-
र्लोट् प्रत्ययो भवति लिङोऽपवादः अङ्ग स्म राजन् माणवकमध्यापय । अङ्ग स्म राजन्नग्नि-
होत्रं शुशुभि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिपूषपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । इह
कस्मान्न भवति । कालः पचति भूतानीति । प्रैपादिग्रहणमिहाभिसम्बध्यते । इह कस्माच्च
भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण लघुपि भवति । उक्तमिदं रुच्यधिकारात्परस्य वास-
रूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद्
भुञ्जीत भवान् ॥

अहौ कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अहौतीत्यहः । तद्योग्यः । अहौ कर्त्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति ।
चकारालिङ् च । भवता खलु कन्या योद्धव्या । याद्या । यदनीयाया । भवान् खलु कन्या-
या योद्धा । भवान् खलु कन्यां यदेतु भवानेतदहौदिति । अय कस्मादहौ कृत्यतृचो विधीयन्ते ।
यावता सामान्येन विहितत्वाद्दहोऽपि भविष्यन्ति योऽयमिह लिङ् विधीयते तेन बाधा ना
भूदिति । वासरूपविधिश्चानित्यः ।

आचक्ष्यकाधमर्ग्ययोरिणिः ॥ १७० ॥

अचक्ष्य भाव आचक्ष्यकम् । उपाधिरयं नोपपदम् । अचक्ष्यमावयित्वा आचक्ष्ययोरिणि
च कर्त्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । अचक्ष्यकारी । मयूरव्यसकादिश्वाहसमायः ।
आचक्ष्ययं गच्छपि । घर्तदायी । महर्षदायी निष्कदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आचक्ष्यकाधमर्ग्ययोरिति वर्तते । कृत्याश्च प्रत्यया आचक्ष्यकाधमर्ग्ययोरेवाधिभूत-
योर्गोभोभवन्ति । भक्ता गन्तु अचक्ष्य कटः कर्त्तव्यः । अचक्ष्य करणीयः । अचक्ष्य कार्यः ।
अचक्ष्य कृत्यः । आचक्ष्ययं । भवता दानं दातव्यम् । महर्षे दयन् । किमर्धमिदम् । यावता
ग्रामाग्रे विदिता अग्निमवति विषयं भविष्यति । विशेषविहितेन निमित्ता बाध्यम् । कर्त्तरि

णिनिः । भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो वाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यगोयादयः कर्तु-
वाचिनः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् ॥ १७२ ॥

शकीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शकीत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति । चकारात्
कृत्याश्च । भवता खलु भारो घोडव्यः । वहनीयः । बाह्यः । भवान् खलु भारं बहेत् । भवानिह
शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ् बाधा मा भूदिति ॥

आशिपि लिङ् लोटौ ॥ १७३ ॥

आशोसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यायस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आशी-
र्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्वातोर्लिङ् लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जीवतु भवान् । आशिपीति किम् ।
चिरं जीवति देवदत्तः ।

किञ्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिपीत्येव । आशिपि विषये घातोः किञ्क्तौ प्रत्ययौ भवतः समुदायेन चेत्संज्ञा
गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । कः खल्वपि ।
देवा पुन देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः कः पुनरुच्यते किञ्च बाधा मा भूदिति । चकारो
विशेषणार्थः, “न किञ्चि दीर्घश्च” (अ० सू० ६।४।३९) इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे घातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा हार्षीत् ।
कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधुरेयाम् । केचिदाहुः । अदिक्परो माशब्दो
विद्यते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे घातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ् च । मा स्म करोत् ।
मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयवित्यविरचितायां काशिकार्या दृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणविशेष्यभावः । तस्मिन्
सति अन्यथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितः ।
कृतः कटः सौ भविता । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्य-
त्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्ध्यमाणः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्दि-
शेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिका-
रविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति । गोमा-
नासीत् । गोमान् भविता । गावो विद्यन्तेऽप्येति वर्त्तमानविहितो मनुवासीद्, भवितेति संब-
न्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासममिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तच्चसोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्त्तते । पौनःपुन्यं शृणार्थो वा क्रियासममिहारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । सममिहारविशिष्टक्रियावचनाद्वातोर्लोट् प्रत्ययो भवति, सर्वेषु कालेषु । सर्वलकारा-
णामपवादः । तस्य च लोटो हि स्वं इत्येतावादेशौ भवतः, तच्चभाविनस्तु वा भवतः । योगः

विभागोऽत्र कर्तव्यः । क्रियासमभिहारे लोड् भवति, ततो लोटो हिस्त्रौ । लोटित्येव । लोड्-
धर्माणौ हिस्त्रौ भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्त्वं च भवति ।
लुनाहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनिहिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि ।
युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथवा लुनीतलुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुना-
मि । आवां लुनीवः । वयं लुनीमः । मृते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् । अलाविष्टाम् ।
अलाविष्टुः । एवं मध्यमोत्तमयोस्त्वाहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति ।
लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोस्त्वाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । इ-
मावधीयाते । इमेऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ
वा अधीष्वमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीषे । आवामधीष्वे । वय-
मधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लृकारेपूदाहार्यम् । क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विवचनमयं लोटपे-
क्षते, क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति । यद्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवायं विधीयमानः स्वयमेव
शक्तत्वाच्चापेक्षते द्विवचनम् ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्चयेयमानक्रियावचनाद्वातोरेण्यतरस्यां लोड् प्रत्ययो
भवति । तस्य लोटो हिस्त्रावादेशौ भवतः । तद्ध्रस्वाविनस्तु वा भवतः । आण्ड्रमट मठमट
खडूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति । आण्ड्रमट मठमट खडूरमट
स्याल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा आण्ड्रमटत मठमटत खडू-
रमटत स्याल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । आण्ड्रमट मठमट खडूरमट स्याल्यपिधानमटेत्ये-
वाहमटमि । आवामटवः । वयमटमः । अथ वा आण्ड्रमटति मठमटति खडूरमटति स्याल्य-
पिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति । आण्ड्रमटसि खडूरमटसि स्याल्यपि-
धानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । आण्ड्रमटमि मठमटमि खडूरमटमि
स्याल्यपिधानमटमामीत्येवाहमटमि । आवामटवः । वयमटमः । छन्दोधीष्व व्याकरणम-
धीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमेऽधीयते । छन्दोधीष्व व्याकरणम-
धीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ वा छन्दोधीष्व नि-
रुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीषे ।
आवामधीष्वे । वयमधीमहे । अथवा व्याकरणमधीषे छन्दोऽधीते निरुक्तमधीषे इत्येवायम-
धीषे । इमावधीयाते । इमेऽधीयते । छन्दोऽधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वम-
धीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । छन्दोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येवाहम-
धीषे । आवामधीष्वे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोटविधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्मात्वातोर्लोड्विहितस्य एव
धातुस्तुप्रयोगः । धातुसंयन्ने प्रत्ययविधानाद् अनुप्रयोगः सिद्ध एव । यथाविध्यये तु वच-
नम् । तथा येषोदाहरणम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनावीति । टिनघीति नानुप्रयुज्यते ।
अथोष्वाधीष्वेत्येवायमधीयते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्विनामे लोटविधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोस्तुप्रयोगः कर्तव्यः । अतोर्न भुराच
मातुर्न रिच धाताः स्वादेशेवायमभ्यवहरति । सर्वविनेधातुप्रयोगनिवृत्त्यर्थे पठनम् । मातुर्
च लोटितं तद्वत्पठते नाद्रिपते । आण्ड्रमट मठमट खडूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवायमट-
तीत्येवायं कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । छन्दसि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येऽपि लकारा यथायथं भवन्ति । लुङ् । शकला-
ङ्गुष्ठकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकरं नमः । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमानः । लिट् ।
अथा ममार । अथ श्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङ्गर्थे यत्र लिङ्गविधीयते विध्यादिहेतुहेतुमत्तोलिङि-
त्येवमादिस्तत्र छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दि-
षत् । नेता नेषत् । तक्षिषत् । पताति दिद्युत् । उद्धिष्य व्याव्याति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्तव्ये पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवत इदं
दास्यामीति । करणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्प्रेक्षा आशङ्क्य । उपसंवादे आशङ्कायां च गम्य-
सानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उपसंवादे । अहमेव पशूनामीक्षे । मदप्रा एव
वो महा गुह्यान्तै इति । महैवस्यान्येव चः पात्राण्युच्यन्तै । आशङ्कायां च । नेजिष्ठाग्रान्तो
नरकं पताम । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्क्यते । लिङ्गर्थे एवायं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्व-
सूत्रेऽन्यतरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनृक्सेकसेनध्यैअध्यैनृकध्यैकध्यैन्

शध्यैशध्यैन् तवतवेडुतवेनः ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया भवन्ति ।
तुमर्थोभात्रः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात् । तावदयं कर्तुं पकृत्यते । न चान्यलिप्तमर्थं तुमु-
न्नादिष्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति, स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वृक्षे
रायः । सेन । ता वामेपे रथानाम् । असे । असेन । कृत्वे दक्षाय जीवसे । स्वरे विशेषः ।
कसे । कसेन् । प्रपे भगाय । श्रियसे । अज्यै । अज्यैन् । कर्मण्युपाचरज्यै । सूत्रे विशेषः ।
कध्यै । इन्द्राग्नी आहुवज्यै । कज्यैन् । श्रियज्यै । शज्यै । शज्यैन् । पिबज्यै । सह मादयज्यै ।
तवै । सोममिन्द्राय पातवै । तवेङ् । दशमे भासि सूतवे । तवेन् । स्वर्देवेषु गन्तवै । कर्त्तवै ।
हर्त्तवै ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यधिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । प्रयै रोहिष्यै अव्यधिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ।
प्रपूर्वस्य पातेः कैप्रत्ययः । प्रयै देवेभ्यः । प्रघातुम् । रूहेः इर्ज्यप्रत्ययः । अपामोपधीनां रोहि-
ष्यै । रोहणाय । न्यधेनेर्ज्यप्रत्ययः इर्ज्यैप्रत्ययः । अव्यधिष्यै । अव्ययनाय ॥

दूशे विष्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । दूशे विष्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । दूशेः के प्रत्ययः ।
दूशे विचाय सूर्यम् । दृष्टुम् । विष्ये त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शकि शमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शकोतौ धातुपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्कमुल् इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः । णकारो वृद्ध्यर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा
विभाजं नाशक्तुवन् । अपलोमुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुनृकसुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुनृकसुनृप्रत्ययौ भ-

वतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचस्तुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

छन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवैकेन्यत्वन इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्येतवै । अन्येतव्यम् । परिधातवै । परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदृक्षेण्यः । शुश्रूषेण्यः । दिदृक्षितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कत्वं हविः । कर्तव्यम् । तुमर्थे छन्दसीति, सयादि सूत्रेऽपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थादन्वयकारके विधिर्दृष्टव्यः ॥

वाचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे छन्दसीत्येव । अवपूर्वाच्चक्षिष्ठ एवप्रत्ययो निपात्यते । वाचक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेणकृचदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तौसुन्प्रत्ययो भवति । आ संस्थातोर्व्यां सीदन्ति । आ समासं सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । कृन् । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । चदि । पुरा प्रवदितोरप्रौ प्रहोतव्यम् । चरि । पुरा प्रचरितोराशीध्रे होतव्यम् । हु । आ होतोरप्रमचस्तिष्ठति । तमि । आ तमितोरासीत । जनि । आ विजनितोः संभवामेति ॥

सुपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे छन्दसीति वर्तते । सुपितृदोर्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विस्वपो विरपदिन् । पुरा जर्तृभ्य आवृद् । ॥

अलंखल्योः प्रतिपेधयोः प्राचां क्त्या ॥ १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति सर्थं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिपेधवाचिनोरप्यपदयोर्धातोः क्त्या प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले खलित्वा । अलंखल्योरिति किम् । मा कार्याः । प्रतिपेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचांप्रहणं विकल्पायम् । अलं रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम् ॥

उद्गीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

यथा तु पश्यते । माडो धातोर्व्यतीहारे वर्तमानादुद्गीचामाचार्याणां मतेन क्त्या प्रत्ययो भवति । अपमित्य वाचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकालत्वादप्राप्तः क्त्या विधीयते । उद्गीचांप्रहणाश्च यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वाऽप्यमपते । कृत्वाऽप्यमपते । मेटः कृतात्पत्त्याय निदंडः कृतो शापनायां, नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति । तेन "दाधा घ्यदाप्" (अ.सू. १।२।२०) इति श्रौतं प्रतिपद्यते ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावरारम्भां योगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमान अव्ययेन ॥ परस्य । धातोः क्त्या प्रत्ययो भवति । परेण नावन् । अप्राप्य नदीं पयंतः स्थितः । परनदीयोगेन पयंतो विनोष्यते । अपरयोगे । शतिस्य मु पयंते नदीं स्थिता । अपरपयंतयोगेन नदी विनियन्ते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्णकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोर्व्याघ्र पूर्णकाले धात्वर्थे वर्तमानादुद्गीतोः परता प्रत्ययो भवति । शनिशनिमर्तोर्भेदस्याग्नियक्षिण्यथा समानकर्तृकता । भुश्रया भवति । पौरया भवति । दिव्यभक्तप्रभम् । ग्नाग्न्या पौरया दत्ता भवति । समानकर्तृकताग्नियेनम् । भुश्रयति मादन्ते

गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च । *आस्थं व्याशय स्वपिति संमोलय हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥

आभीक्ष्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्यविशिष्टेयं वर्त्तमानाद्वातोर्णमुल प्रत्ययो भवति । चकारात् क्त्वा च । द्विचनसहितौ क्त्वाणमुलावाभाक्ष्यं द्योतयतो न कैवलौ । आभीक्ष्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानान् द्विचनम् । भोजभोजं व्रजति । भुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकङ्क्षे वाच्ये । यत्र पूर्वोत्तरं क्रिये स्तस्तद्योद्वाक्यं न परं किं चिदाकाङ्क्षत इति । णमुलनन्तरः, क्त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोऽपि प्रतिपिष्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यद्यमधीते ततः शेते । आनाकाङ्क्ष इति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीते एव ततः परम् ॥

विभाषात्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राक्तविभाषेयम् । आभीक्ष्य इति नानुवर्त्तते । अग्रे प्रथमं पूर्व इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणमेताभ्यां भुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूप इति भविष्यति । क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिनास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ये लडादयो भवन्ति । उपपदसमासः कल्मान्न क्रियते । उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्, अमेव तुल्यविधानमुपपदं तत् समस्यते नाऽन्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृजो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारमाक्रोशति । चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणमाक्रोशसंपादनार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः कृञ इति चाऽनुवर्त्तते स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । स्वाद्वर्थेषूपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति स्वादुकारं भुङ्क्ते । लवणकारं भुङ्क्ते । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमोकाराभावात्, स्वन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावात् च । अस्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुकारं भुङ्क्ते । वासरूपेण क्त्वापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्थाविकाराद्य सर्वे एते भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुकारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कल्माचृतीया न भवति । भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता । न चास्मिन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोभेदो विवक्ष्यते समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृजित्येव । अन्यथादिपूपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वात् प्रयोगमर्हतीति, एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावान् अर्थस्तथाकारं भुङ्क्ते इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवकारं भुङ्क्ते । कर्त्यकारं भुङ्क्ते । इत्येकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथाकृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञः सिद्धाप्रयोग इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति

असूयाप्रतिवचने गम्यमाने(१) । यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूयाप्रतिवचने इति किम् । यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि इत्येव । यथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिचिदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽयं दृशिचिदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादशं वरयति । या याः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्य इति किम् । ब्राह्मणं ब्रह्मा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति यावदेदं भुङ्क्ते । यावच्छभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावजीवमधीते । यावजीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरे ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूर्यतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

धर्पप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूर्यतेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चात्स्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति । समुदायेन चेद्धर्पस्य प्रमाणमित्या गम्यते । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदग्रं वृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः । सीताग्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहणं किमर्थम् । उपपदे मा भूत् । मूपिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । मूपिकाबिलप्रम् ॥

चेत्ते क्तोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । कन्यूया शब्दे उन्दने च । अस्माण्यन्ताद्धातोर्बेलायैषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति कर्पप्रमाणे गम्यमाने । चेत्ते क्तोपे वृष्टो देवः । वस्त्रक्तोपे । वसनक्तोपम् ॥

निमूलसमूयोः कपः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकपं कपति । समूलकपं कपति । निमूलं कपतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कपादोन् यान् वक्ष्यति तत्र कपादिषु, "यथाविध्यनुप्रयोग" इति ॥

शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिपः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मेवाचिपूषपदेषु पिपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति शुष्कपिपं पिपति । शुष्कं पिपतीत्यर्थः । चूर्णपिपं पिपति । चूर्णं पिपतीत्यर्थः । रुक्षपिपं पिपति । रुक्षं पिपतीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीवेषु ह्यरुजग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन् हन् ग्रह इत्येतन्म्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलयातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्रहं शृणाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तीर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिवातं वेदिं हन्ति । पादपातं भूमिं हन्ति "हिसापांनां च समानकर्मकाणाम्" इति णमुल् वक्ष्यति । अहिसापांश्चमारम्भः । नित्यसमाप्तयो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च । *पूर्वपिप्रतिषेधेन हन्तेर्हिसार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैरेष्यते* । अतिवातं हन्ति । शरवातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करण उपपदे पिपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेपं पिनष्टि । तैलपेपं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्गन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयतेर्गु-
ह्नातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति हस्तवत् वर्त्तयति । करवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि ।
हस्तेन गृह्णाति । हस्तग्राहे गृह्णाति । कर्माहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुपः ॥ ४० ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे यद्वातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रवन्धं बध्नाति । कूटवन्धं
बध्नाति । मुष्टिवन्धं बध्नाति । चोरकवन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः ॥

अधिकरणवन्धः ॥ ४१ ॥

करणे इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुपेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् ।
पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ।

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । मौञ्जवन्धं बध्नाति । मयूरिकावन्धं,
अट्टालिकावन्धं बद्धः । वन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कजोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदोर्थयासख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जी-
वनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रैष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ।
कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेणोडः ॥

ऊर्ध्वे शुषि पुरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपुरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यत इत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव
निहितः । कर्त्तरि खल्वपि । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातो-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु घातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः
सिद्ध एव, यथाविधीति निवृत्त्यायै वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

देश दशने । अस्माद्धातोर्णमुल्पूर्वात्तृतीयान्तं उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति मूलकेनोपदंशम् ।
आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेनोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासः “तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्या-
म्” इति । मूलकादि चोपदंशे कर्म । भुजेः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति
क्रियाभेदे वासरूपविधिना क्त्वापि भवति । मूलकेनोपदस्य सुद्धे ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकारणम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपधातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्म-

काणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपधातं गाः कालयति । दण्डेनोपधात-
म् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चोरं दण्डेनोपहत्य गोपाल-
को गाः कालयति ॥

सप्तम्यां त्र्योपपीडरुधकर्पः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्पेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तु-
तीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं श्रोते पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वभ्यामुपपी-
डम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजं उपरोधम् । व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्पं धाना-
संपृहति । पाण्युपकर्पम् । पाणिनोपकर्पम् । कर्पतेरिदं ग्रहणं न कृपतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्तते । समासत्तिः सन्निकर्पः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीया-
सप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशग्राहं युद्धयन्ते । केशेषु ग्राहम् । हस्तग्राहम् ।
हस्तेषु ग्राहम् । हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसंस्मृभादत्यन्तं सन्निकृष्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामो दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपद-
योर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्यङ्गुले उत्कर्षं, द्यङ्गुलेनो-
त्कर्षम् । त्र्यङ्गुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्तायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्ता त्वरा । परीप्तायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्तव्यमपि नापेक्षते ।
शय्योत्थानमात्रमात्रमद्रियते । रन्ध्रापकर्षं पयः पिबति । आघ्रापकर्षमपूषान् भक्षयति । परीप्ता-
यामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां ॥ ५३ ॥

परीप्तायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्तायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भ-
वति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टिग्राहम् । लोष्टग्राहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि ना-
द्रियते । लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्ने तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽधुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अधुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
अक्षिनिकायं जलपति । श्रुविक्षेपं कथयति । अधुव इति किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति यस्मि-
न्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तदधुवम् । अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्षिप्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे द्वितीयायामित्येव । परिक्षिप्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातो-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्षेपः सर्वतो वाघनम्, दुःखनम् । उरःपेषं युध्यन्ते । उरः प्रतिपेषं
युध्यन्ते । शिरःपेषम् । शिरः प्रतिपेषम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवार्थोऽयमात्मनः ॥

विशिषतिषद्विरुक्त्यां व्याप्यमानानेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विशिषादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति
व्याप्यमाने आसेव्यमाने चायं गम्यमाने । विशिषादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संयन्धो
व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहान्नुप्रवेशमास्ते । समासेन
व्याप्यासेयोरुक्तत्वात् "नित्यव्याप्तिर्योः" (अ० सू० ८।१।४) इति द्विर्यचने न भवति । असमा-
सपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्यचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथाच
वध्यति । सुप्सु वीप्ता, तिष्ठु नित्यतेति । गेहेगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्र-

वेशमनुप्रवेशमास्ते । पति । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्र-
पातमास्ते । पति । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्क-
न्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दम् । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्य-
मानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित एव । आसेवा
चाभीक्ष्ण्यमेव किमर्थम्पुनरासेवायां णमुल्लिख्यते । क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य ।
द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृपोः क्रियान्तरे कालेशु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियान्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे
वर्तमानाभ्यामस्यतितृपिभ्यां द्वितीयांस्तेषु कालत्राचिपूपपदेषु णमुल्लिख्यो भवति । ब्रह्मा-
त्यासं गाः पाययति । ब्रह्मत्यासं गाः पाययति । अत्यसनेन । ब्रह्मात्यासं गाः पाययति ।
ब्रह्मतपं गाः पाययति । ब्रह्म तपं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्पणेन च गर्वा पानक्रिया व्य-
वधीयते । विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा ब्रह्मतत्क्रिय पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृपोरिति
किम् । ब्रह्मसुपोऽप्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम् । अहस्त्यत्येयून् गतः । न गतिर्व्यवधीय-
ते । कालेष्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसने व्यवधायकं न काल-
कर्मकम् ॥

नाभ्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयांस्त उपपदे आदिशेर्गोष्ठश्च धातोर्णमुल्लिख्यो भव-
ति । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाचष्टे ॥

अन्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

(१) अवयव उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः क्त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण
पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्वाचक्षे । नीचैः कृत्वा । नीचैः कारणम् । उच्चैर्ब्राम प्रि-
यमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी; किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्वाचक्षे । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः
कारणम् । नीचैर्ब्रामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यान इति किम् । उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे
पुत्रस्ते जात इति । क्त्वाग्रहणं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वातरूपेण क्त्वा भव-
तीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् तथाच, क्त्वा चेत्यस्मिन् सूत्रे “वृत्तिधाप्रभृत्यान्यन्यतरस्या-
म्” (अ० सू० २।२।२१) इति वर्तते । णमुल्लिख्यते तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्य-
नुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यक्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्द उपपदे कृजः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समाप्तिः ।
तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारे गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति
किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्टे गतः । तिर्यक्चोति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवित-
व्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । “एतदोश्” “अदसोमात्” इति ।

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृजोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो भूतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः
क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरितत्वात् । सुखतः कृत्य गतः । सु-
खतः कृत्वा गतः । सुखतः कारणगतः । सुखतोऽकृत्वा तिष्ठति । सुखतोऽभाव्यं तिष्ठति । पृष्ठतः कारं
गतः । पृष्ठतोऽभूय गतः । पृष्ठतोऽकृत्वा । पृष्ठतोऽभाव्यम् । स्वाङ्ग इति किम् । सर्वतः कृत्वा
गतः । तस्प्रहणं किम् । सुखीकृत्य गतः । सुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । सुखे तस्यतो-
ति सुखतः, सुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्यो धार्यश्च प्रत्ययो यस्मात् स एवमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे च्यर्थे उपपदे कृन्वो-
र्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नाना कृत्य गतः । नानाका-
रगतः । विनाकृत्य गतः । विनाकार गतः । नानाभूय गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा
गतः । द्विधाकृत्य गतः । द्विधाकार गतः । द्विधा कृत्वागतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभावं
गतः । द्वैधकृत्य गतः । द्वैधे कृत्वा गतः । द्वैधकार गतः । द्वैधभूय गतः । द्वैधे कृत्या गतः ।
द्वैधभावं गतः । प्रत्ययग्रहणे किम् । हिस्क् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्यर्थे इति किम् । नाना
कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्यमर्थग्रहणं, ना पुनरेक एव “विनन्म्यां नानाप्रौ” इति

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णीशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीभावम् । भृग्रहणं कृ-
ञो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वक्त्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्तृशब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यमनुलोमता,
अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भावमास्ते । अनुलोम्य इति किम् ।
अन्वरभूत्वा तिष्ठति ॥

शकध्रुवज्ञाग्लाघटरमलभंक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शर्कादिपूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रातुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोपपदार्थोऽ-
यमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । घृणोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तु-
म् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते
भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् ।
विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । पर्याप्तौ
भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अल-
मर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामथमर्थशेषः । तत्र येष्वा-
र्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षित्वात् । न ह्यनुनादिवाक्येषु साक्षादर्थनिर्देशो
सति तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । कारकः । कर्ता । नन्दनः । ग्राही । पक्वः ॥

भज्यगेयग्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भज्यादयः शब्दाः कर्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखड्यो इति भावकर्मणोः
प्राप्तयोः कर्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भज्यः । भज्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः
साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो
गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासौ गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः ।
जायतेऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्लावतेऽसावाप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति वा । आ-
पत्यसायापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पद्यतुवन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमावदुवचनं चैतत् । लकाराः कर्मणि कारके
भवति । चकारात् कर्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति । पुनश्चकारात् कर्तरि

च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यकखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः कखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । कः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि । ईपत्करः कटो भवता । सुकरः । दुप्करः । भावे । ईपदाढ्यंभवं भवता । स्वाढ्यंभवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि कः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीब् । उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषाद्यस्तोऽसवसास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेपासुपादानम् ।

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशृ दाने, ततः पचाद्यच् । स कृत्यसंज्ञः कृत्वात् कर्त्तरि प्राप्ताः, संप्रदाने निपात्येते । दाशन्ति अस्मा इति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नोऽतिथिः । ट्यत्रनिपात्येते । निपातवसामर्थ्यादेव गोघ्नं श्रुत्विगादिरुच्यते, न चण्डालादिः । असत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ताः पुते । “इयाधूसूभ्यो मक्”, “मियप्पुक्च” इत्येवमादयः । “ताभ्यामन्यत्रोणादयः” इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । मयानक्तः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संबन्धनः । प्रपतनः । समुद्रः । शुचः । शुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्वात् कर्त्तर्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्येते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थं प्रत्ययवर्माः । अन्यथा अपादानमेव पर्यु-

द्रस्येत, अनन्तरत्वात् । कृपितोऽसौ कृपिः । तन्यत इति तन्तुः । घृक्षमिति वर्त्म ।
चरितं चर्म ॥

कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अस्यवहारार्था इति स्वन्विकायप्रसिद्धिः, ध्रौव्यगति-
प्रत्यवसानार्थेभ्यो यः को विहितः सोऽधिकरणे भवति । चकाराद्ययाप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः
कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकर-
णेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् । आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेवामासितम् । गत्यर्थे-
भ्यः । यातो देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्रामः । यातं देवदत्तेन । इदमेवां यातम् ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त ओदनो देवदत्तेन । भुक्त ओदनं देवदत्तः । देवदत्तेन भुक्तम् । इदमेवां
भुक्तम् । कथे भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो मत्वर्थीयः । भुक्तमेवामस्ति पीत-
मेवामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते । यदित
ऊर्ध्वमेनुक्रमिष्यामो लस्येत्येव तद्देदितव्यम् । किं चेदं लस्येति । दश लकारा अनुबन्धवि-
शिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य अस्तामान्यं तद्
गृह्यते । पठितश्चत्वारो द्वितः । अक्षरसमाप्तायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लृट् । लिट् । लुट् ।
लृट् । लोट् । लैट् । लृट् । लिट् । लुट् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहणं । कस्माच्च भवति
लुनाति चूडाल इति । धात्वधिकारोऽनुवर्तते । कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

तिस्रसूक्ष्मिपथस्यमिब्वस्मस्तातांशुयासांश्चमिड्वहिमहिड्व ॥ ७८ ॥

लस्य तिषादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्मिषां पकारः स्वरार्थः । इट्पकार “इटोऽत्”
इति विशेषणार्थः । तिषादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । मेहिडो, इकारस्तिङिति
प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचयः । पचय । पचामि । पचावः ।
पचामः । पचते । पचते । पचन्ते । पचसे । पचेर्ये । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । पच-
मन्येष्वपि लकारेपूदाहार्यम् ॥

टित आत्मने पदानां टरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् ।
इह कस्माच्च भवति । पचमानो यजमानः । प्रहृष्टैस्तिषादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्ते ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचते । पचिपे ।
पक्तासे । पच्यसे ॥

लिट्स्तज्ञयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिडादेशयोस्तज्ञयोर्ययासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः ।
चकारः स्वरार्थः । पेचे पेचाते । पेचिरे । लेमे । लेभाते । लमिरे ॥

परस्मैपदानां णल्लुप्तुसुस्थलधुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट् इत्येव । लिडादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां ययासंख्ये तिषादीनां णलादयो नवादेशा
भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्धार्थः । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । पपयथ ।
पपयुः । पेच । पपाच । पपच । पेचिच । पेचिम ॥

चिदो लटो या ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । चिद् ज्ञाने । अस्माद्धातोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णला-

दयो नव विकल्पनादेशो भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदधुः । विद । वेद । वि-
द्व । विद्व । न च भवति । वेत्ति । विद्वन्ति । वेत्सि । विद्वन्ति । वेत्थ । वेत्ति । वि-
द्वः । विद्वः ।

ध्रुवः पञ्चानामादित आहो ध्रुवः ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेति च । ध्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां
पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ध्रुव आहश्चन्द आदेशो भवति । आह ।
आहतुः । आहुः । आत्थ । आहधुः । न च भवति । ध्रुवीति । ध्रुतः । ध्रुवन्ति । ध्रु-
वीपि । ध्रूथ इति । पञ्चानामिति किम् । ध्रूथ । ध्रुवीमि । ध्रूवः । ध्रूमः । आदित इति किम् ।
परेषां माभूत् । ध्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थे, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोढो लड्वत् ॥ ८४ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोढो लड्वत् कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचतम् ।
पचत । पचाव । पचाम । अडाढौ कस्मान्न भवतः, तथा शेर्जुसादेशो “लडः शाकटायनस्यैव”
इति । वान्तु । वान्तु । विदो लटो वेत्यतो वाम्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा
भविष्यति ॥

एकः ॥ ८५ ॥

लोढ इत्येव । लोढादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु । *हित्योरु-
त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः* । न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा, वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थित-
विभाषा ॥

सेर्हपिच्च ॥ ८७ ॥

लोढ इत्येव । लोढादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति, स्थानिवद्भावात्
पितृत्वं प्राप्तं प्रतिपिष्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुनिहि, तक्षुणिहि ॥

चा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपितृत्वं विकल्प्यते । आदेशश्छन्दसि विषये द्विशब्दो वाऽपिज्ञवति युयोध्यस्मजुहुराण-
मेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि(१) ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोढ इत्येव । लोढादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्त्वलोपयोत्पवादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोढ इत्येव । लोढसंबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम् । पचेताम् ।
पचन्ताम् ॥

सधाम्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोढ इत्येव । संकारककाराभ्यामुत्तरस्य लोढसंबन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व अम् इत्ये-
तावादेशौ भवतः । आमोऽपवादः । पचस्व । पचष्वम् ॥

आहुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोढ इत्येव । लोढसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, चोत्तमपुरुषः पिच्चवति ।
करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ॥

एत पे ॥ ९३ ॥

लोढुत्तमस्येति वर्त्तते । लोढुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । आमोऽपवादः ।

(१) “युसुधि । जुहोधि । जुहुधि” इति लिखितप्राचीनपुस्तकेऽधिकम् ।

करवै । करवावहै । करवामहै । इह कस्मान्न भवति । पचावेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षण-
त्वाद् गुणस्य ॥

लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥

लेटोऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । पताति दिद्युत् ।
उद्धि च्यावयाति ॥

आत पे ॥ ९५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुषमत्र्यमपुरुषात्मने-
पदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे । आटः कस्मान्न भवति । विधान-
सामर्थ्यात् ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिर-
पेक्ष्यते । "आत पे" इत्येतद्विषयं वञ्चयित्वा, एत पे भवति । सप्ताहानि शयै । अहमेव पशू-
नामीदृशै । मदप्रा एव वो महा गृह्यान्तै । न च भवति । यत्र क च ते मनो दक्ष दधत् उत्तरम् ।
अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति । वानुवृत्तेः पक्षे श्र-
वणमपि भवति । जोषिपत् । तारिपत् । मन्दिपत् । न च भवति । पताति-दिद्युत् । उद्धि-
च्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिद्वहिमहिहो मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥

लेट इत्येव, वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति । करवाह ।
करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति ।
अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

ङित इत्येव । ङित्कारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचव् । अपाक्षव् ।
परस्मैपदेष्वित्येव । अपचामहि ॥

तस्यस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥

ङित इत्येव । ङित्कारसंबन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपच-
ताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाकाम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपाक्षम् ॥

लिङ्गस्तीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङ्गदेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । टकार उच्चारणार्थः । पचेत् ।
पचेशाताम् । पचेत् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषुदात्तो ङिञ् ॥ १०३ ॥

लिङ्ग इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङ्गो यासुडागमो भवति, सीयुटोऽपवादः, स चोदात्तो
भवति, ङिञ् । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्वं तु लिङ्ग एव विधीयते, तत्र कित्कायाणां संभवाद्,
नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । स्थानिकद्वावदेव लिङ्गदेशस्य, ङित्वे सिद्धे यासुटो
ङिङ्गचनं ज्ञापनाय लकाराश्रयङित्त्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिपि ॥ १०४ ॥

अशिपि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः, किद्धर्तवति । प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वं नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । डित्त्वे प्राप्ते कित्त्वे विधीयते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणं जागर्तगुणे च विशेषः । इप्यात् । इप्यास्ताम् । इप्यासुः । जागर्थात् । जागर्थास्ताम् । जागर्थासुः । आशिपीति किम् । वज्यात् । जागृयात् ॥

झस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । झस्य लिङादेशस्य रन्नित्ययमादेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेरन् । यजेरन् । कृपीरन् ॥

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृपीय । हृपीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति "नविभक्तौ तुस्मा" (अ०सू०१।३।४) इति । नैवायमादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखमुखार्थः उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणे न भवति, अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यत्वेति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङसंबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुट्त्सु लिङेवागमी तेन भिन्नविषयात्वत्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृपीष्ट । कृपीयास्ताम् । कृपीरन् । कृपीष्टाः । कृपीयास्थान् ॥

झेजुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य झेजुस् आदेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्गार्थं आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । डित इति चानुवर्त्तते । डितस्तावत् । अकार्पुः । आहर्पुः । अभ्यस्तस्तावत् । अविभ्युः । अजागरुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिजग्रहणमनुवर्त्तते सिच आकारान्ताच्च परस्य झेजुसादेशो भवति । कथमाभ्यामान्तस्य, सिजलुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अयुः । अस्थुः । तकारो मुखमुखार्थः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिजलुगन्ताह्वान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्पुः । अहर्पुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य झेजुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अदुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु डित इत्यनुवर्त्तते । अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो डित्संभवति नान्यः, तर्त्तिक लङ्ग्रहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्ग्रहणेन यस्तस्य मा भूत् । "लोयो लङ्ग्रहत्" (अ०सू० ३।३।८६) इति । यान्तु । वान्तु । "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" (अ०सू० ३।३।१०९) इत्ययमपि झेजुस् लोयो न भवति विभ्यन्तु । जाग्रतु । विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य झेजुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित् सार्वधानुक्रम ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंज्ञबन्धनेन विहित आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोर्ल्येव । वृक्षत्वं वृक्षताऽस्ति । लून्याम् । लुभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेचिथ । शेकिथ । जगथे । मम्ले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति । सत्यम् । इह त्वेवकारोऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिपि ॥ ११६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविपीठ । पविपीठ । आशिपीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं लिङ्दान्तेतरः सेव्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्सिदादि छन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुपुतयः । आर्द्धधातुकत्वाणिलोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषे च सार्वधातुकम् । स्वस्तये नावमिवाह्वे । लिङ् सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिङ् सार्वधातुकम् । ससंवांसो विश्विण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उपरुधेयाम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् “ज्वत्ययो बहुलम्” (अ०सू०३।१।८६) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ ३।४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित् ऊर्ध्वमनुकमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्त्यर्थाप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्देवितन्यम् । स्वादिषु कर्णपर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । ढीव्डीपूडीनां सामान्येन ग्रहणां ङीति । टाव्ढाप्चापामाबिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृत्तद्धितसमासाश्चेति । तेषां समाहारनिर्देशो ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धावृद्धावर्णस्वरङ्गलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययाद्यङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम्, इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत् स्यात् । अथ द्वावङ्गग्रहणं किं, न, प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथाच, “युवा लुबतिपलितवलिनजरतीमिः” (अ०सू०२।१।६७) इति शापकमस्यास्तादृशमेव । किञ्च तदन्तात्तद्धितविधानार्थं द्याप्ग्रहणम् । कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा इति । विप्रतिपेधात्तद्धितवलीयत्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौद्बुष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

इयाप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । इयाप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया भवन्ति । उकारादयोऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुबिति प्रत्याहारार्थः । संख्याक-
मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता । इयन्तात्तावत् । कु-
मारी । गौरी । शार्ङ्गरी । डीवङ्गीपङ्गीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः ।
कुमारीम् । कुमार्यौ । कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारी-
भ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमाराः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमाराः । कुमार्योः । कुमा-
रीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरी चोदाहार्ये । आपः खल्वपि ।
खद्वा । बहुराजा । कारीपगन्ध्या । टाड्डापचापां क्रमेणोदाहरणम् । खद्वा । खद्वे । ख-
द्व्याः । खद्वाम् । खद्वे । खद्वाः । खद्वयाः । खद्वान्याम् । खद्वभिः । खद्वायै । खद्वाम्-
भ्याम् । खद्वाम्भ्यः । खद्वयाः । खद्वाम्भ्याम् । खद्वाम्भ्यः । खद्वयाः । खद्वयोः । खद्वाम्-
नाम् । खद्वायाम् । खद्वयोः । खद्वाम् । एवं बहुराजाकारीपगन्धे चोदाहार्ये । एवं प्रा-
तिपदिकात् । हपद् । हपदौ । हपदम् । हपदौ । हपदः । हपदा । हपद्भ्याम् । हप-
द्भिः । हपदे । हपद्भ्याम् । हपद्भ्यः । हपदः । हपद्भ्याम् । हपद्भ्यः । हपदः । हपदोः ।
हपदाम् । हपदि । हपदोः । हपत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येव तद्वदित्यम् । इयाप्प्राति-
पदिकादिति सर्वाधिकारोऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे संबध्यते, इयापोरनेनैव विधाना-
त् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा-
न्वक्तव्यः । क्वचिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं
च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं वेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयार्था स्त्रियां वा यत्प्रा-
तिपदिकं वर्तत इति । वक्ष्यति । “अजाद्यतष्टाप्” । अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् ।
अजो देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । प-
कारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणाविधायार्थः । अजा । एडका । कोकिला ।
चटका । अश्वा । खद्वा । देवदत्ता । तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः । कौलालपाः ब्राह्मणी ।
हलङ्वाभ्य इति सुलोपः स्यात् । अजादिग्रहणं तु क्वचिज्जातिरक्षणे ङीपि प्राप्ते, क्वचित्तु
पुंयोगलक्षणे, क्वचित्तु पुंप्फलोत्तरपदलक्षणे, ङीपि, क्वचिद्विलक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव
कस्मिंश्चिदाव विधीयते । *शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः* इति पठ्यते । तस्यायमर्थः । शूद्रशब्द-
ष्टापमुत्पादयति जातिश्चेद्वति । शूद्रा । पुंयोगे ङीपैव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्रा । म-
हत्पूर्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्रा । महाशूद्रशब्दो ह्याभोरजातिवचनस्तत्र तदन्तविधिना टाप्
प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञा-
पकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनातिषीवरी । अतिषीवरी । अतिभवती-इति
भवति । अजा, एडका, चटका, अश्वा, सुपिकेति जातिः । वाला, होडा, पाका, वत्सा, मन्दा,
विलातेति वयः । पूर्वापहरणा । अपरापहरणा । टित्, नीपातनाणत्वम् । *संभस्त्राजिनश-
णपिण्डेभ्यः फलात्* । संफला । मखफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । त्रिफला ।
द्विगौ । (१) बहुवीहौ त्रिफली संहतिः । *सत्प्राक्काण्डप्रान्तवशतैकेभ्यः पुष्पात्* । सत्पु-
ष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । पाककर्णति ङीपोऽप-

वादः । *शुद्धा चामहत्पूर्वा जातिः* । कुञ्जा । उज्णिहा । देवविशो । हलन्ताः । ज्येष्ठा ।
कनिष्ठा । मध्यमा । पुंयोगः । कोकिला जातिः । *मूलाघ्नः* । अमूला ॥

ऋन्तेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

*ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रतिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविधात्तार्थः । कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । छत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उम् ह्यत्र संभवति यथाकथञ्चित् तदुगित्त्वरूपं, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । दीव्यन्ती ॥ *धातोर्गुणितः प्रतिपेधो वक्तव्यः* ॥
*उल्लासत् । पर्णधत् । ब्राह्मणी ॥ *अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्* । प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वन्नन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्यरी । ऋन्तेभ्य इत्येव ङीप् सिद्धं तत्सन्नियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ।
धनो न दृशः । प्राज्ञो ङीब्राहुभावपि प्रतिपिच्छते । सह्युध्या ब्राह्मणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टावृत्ति ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि धर्च्यायां पादन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपश ऋक् । त्रिपश ऋक् । ऋचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न पदस्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥

पदसंज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति यो यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिपिच्छते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्वस्त्रादिभ्यः । स्वस्त्रा । दृहिता । नानादा । याता । माता । तिष्ठः । चतस्रः ॥

पदसंज्ञानामन्ते लुप्ते टाद्युत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

*प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्माच्चोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मनन्तात्प्रातिपदिकाङ्गीप् प्रत्ययो न भवति । “ऋन्तेभ्यो ङीप्” (अ० सू० ५।१।५) इति ङीप् प्राप्नोति “मन” इति सुत्रेण प्रतिपिच्छते । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामानौ । पामानः । अनितस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति (प०) । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अन्तिमहिमा । अन्तिमहिमानौ । अन्तिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुशालोषी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं धत्सति । सुपवां । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुदर्मा । सुशर्माणौ । सुदर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजानमतिराजौ ॥

डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पा-
मा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । पामानः । सीमानः । बहुव्री-

हौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतक्षा । बहुतक्षे । बहुतक्षाः । न च भवति । बहु-
राजानः । बहुतक्षाणः । अन्यतरस्यांप्रहणं किमर्थम् । बहुवीहौ, “वनो र च” इत्यस्यापि
विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा, तदुधीवरी । बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोयम् । उत्तरसूत्रेपुपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनुप-
सर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति “टिड्ढाणञ्” इति ङीप् । कुरुचरी, मद्रचरी । अनुपस-
र्जनादिति किम् । बहुकुरुचरा बहुमद्रचरा मधुरा । जातेरिति ङीप् । कुक्कुटी । शूकरी । अ-
नुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटी बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तद-
न्तविधिना । ज्ञापितं चैतदस्त्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथाच प्रधानेन तदन्तविधि-
वति कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति कृद्रग्रहणं, तद्वितोऽप्यणस्ति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्ज्दन्तञ्मात्रचतुष्टयपठक्ठञ्कञ्करपृथुनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत् सति सम्भवे विशेषणं भवति । टिडादिभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्तावत् । कुरुचरी । मद्रचरी । इह
कल्मान्न भवति । पचमाना । यजमाना । अनुबन्धकत्वाद्धः । ल्युडाडिडु कथं, टित्करणसाम-
र्थ्यात् । इतरत्र तु ढेरेत्वं फलम् । पदिता विद्येति आगमटित्वमनिमित्तं, “द्वयुद्वयौ तुद च”
इति लिङ्गात् । ड । सौपण्यी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुब-
न्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । णेऽपि कचिदण्कृतं
कार्यं भवति । चौरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेयत्र न भवति । अञ् । औत्सी । औदपानी ।
शार्ङ्गवाद्यञ् इति पुनरलो ग्रहणं जातिलक्षणं ङापं बाधितुम् । द्वयसच् । ऊरुद्वयसी । जानुद्व-
यसी । वृध्नच् । ऊरुद्वघ्नी । जानुद्वघ्नी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी ।
दशतयी । ठक् । आक्षिकी । शालाफिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठनोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनि-
वृत्त्यर्थम् । कञ् । यादृशो । तादृशी । करप् । इत्तरी । नक्षरी । ख्युन् । आज्ञाहूणी । सुभग-
करणी । *नञ्छानीककृतरणतलुनानामुपसंख्यानम्* । खौणो । पौंसी । शाक्तीकी । याद्रीकी ।
तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ॥ १६ ॥

ङीयित्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी । वात्सी ।
अपत्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । “द्वीपादनुसमुद्गे यञ्” । द्वैप्या । पृथग्योगकरणमु-
त्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यञ् इत्येव । प्राचा माचार्याणां मतेन यजन्तात् स्त्रियां ष्फ प्रत्ययो भवति, स च तद्धित-
संज्ञः । पकारो ङीपर्यः । प्रत्ययद्वयेनेह स्वीत्वं व्यज्यते । तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् ।
गार्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् । गार्गी । वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापह-
ण्यते बाधकबाधनार्थम् । आवद्याच्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्या-
त् । आवद्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यञ् इत्येव । पूर्वोक्त विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो
यजन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदबाधित्वेन परि-
ग्रह्यते कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुतेति । लौहित्यायनी । शाशि-
त्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कण्वातु शकलः पूर्वः क्तादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरी तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः ॥ एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । तथा “कण्वादिभ्यो गोत्र” इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यजन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्यमाण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते “ढक्च मण्डूकात्” इत्यणि च । यथाक्रमं टावडीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदेविवक्षायामणि कृते भविष्यति । *कौरव्यमाण्डूकयोरासुररूपसंख्यानम्* । आसुरायणी । शेषिकेष्वधेपु “इजश्च” इत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । वर्करी । प्रथम इति किम् । स्थविरा । बुद्धा । अत इत्येव, शिशुः । *वयस्यचरम इति वक्तव्यम्* । वधूटी, चिरण्टी द्वितीयवयोवचनायेतौ । प्राप्तयौवना स्त्र्यभिधीयते । कथं कन्या । “कन्यायाः कनीन च” इति शापकात् । उत्तानशया, लोहितपादिकेति, नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुल्लङ्घात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिफला । अजादिपु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्तारितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिपिद्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्विस्तारितकम्बल्यन्ताच्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्वात् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्व्या । दशाश्व । तेन क्रीतम् । “अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगर्गञ्जायाम्” इति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विर्षा । त्रिर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । विस्तादिभ्यः । द्विविस्ता । त्रिविस्ता । त्र्याचिता । त्र्याचिता । द्विकम्बलया । त्रिकम्बलया । अपरिमाणेति किम् । व्याढकी । त्र्याढकी । तद्धितलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य तद्धितस्य “प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्” इति लुकि कृते द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तेः । त्रिकाण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् । पूर्वणैव प्रतिपेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डो रज्जुत्रिकाण्डो रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिक्षाया द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाच्चित्ये प्रतिपेधे प्राप्ते विकल्पायं वचनम् । प्रमाण इति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुघसो ङीप् ॥ २५ ॥

ऊधसशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । “ऊधसो बह्वृ” इतिसमासान्ते कृते, “अनो बहुव्रीहेः” इति डाप्प्रतिषेधयोः प्रासयोरिदमुच्यते । घटोष्णी । कुण्डोष्णी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्रासा ऊधः प्रासोधाः । अन उपधालोपिन इत्यस्यापि ङीपोऽन्मुत्तरत्रानुवृत्तेर्वाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीपि प्राप्ते ङीविविधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्चबहुव्रीहेरुपधःशब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्व्यूष्णी । त्र्यूष्णी । अव्ययादेः । अत्य्यूष्णी । निर्यूष्णी । आदिग्रहणे किम् । द्विविधोष्णी त्रिविधोष्णीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्व्ययबहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्दामहायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात्, डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचन् । द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी । हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायनी चतुर्हायनी । *हायनो वयसि स्मृतः* । तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना । गत्वमपि *त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य* इति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अन्नन्तोः यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधो भवतः । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधङीपः । अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञी । बहुराजे । बहु-तक्षा । बहुतक्षणी । बहुतक्षे । अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वे । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणि । डाप्प्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि । गौः पञ्चदाम्नी । एक-दाम्नी । द्विदाम्नी । एकमुद्वर्णी । समानमुद्वर्णी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥

संज्ञाछन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपादिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मासकी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रा-वरुणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उता-परीभ्यो मधया विजिग्ये । अपरेति भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समाप्तेति भाषायाम् (१) ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जसुविषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । या रात्रि-सुप्ता । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यस्ता रात्रयः । *अजसादिष्विति वक्तव्यम्* । रात्रिं सहोपित्वा । कथं तिमिरपटलैश्चगुण्डिताश्च रात्र्यः, ङीपयं बह्वादिलक्षणस्तत्र हि प्र-च्यते ‘कृदिकारादकिनः’ ‘संवतोक्तिवर्थादित्येके’ इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते शुभागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्भवति ङीप् च प्रत्ययः, स

(१) “आयंकृती । आयंकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली सुमङ्गलेतिभाषायाम् । भेषजी । भेषजेतिभाषा-याम् इति वदाहरणस्युदाहरणविशिष्टोऽन्यः कश्चित्काचदुपलभ्यते ।

तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भमृत्युसंयोगे, इह न भवति । अन्तस्स्यां शाखायां विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मनुष्यनिपात्यते, वत्त्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्त्वं निपात्यते, मनुष्यं सिद्धः । अन्तर्वत्नी गर्भिणी । पतिवत्नी जीवत्पतिः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुष्यवत्ये निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां वा छन्दसि तु तुग्विधिः ॥

सान्त्वन्वत्नी देवानुपैव । सान्त्वन्वती देवानुपैव । पतिवत्नी तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः तत्साधनत्वात्फलग्रहीत्वत्वाद्वा यजमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यज्ञसंयोग इति किम् । ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्बहिष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वचते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्तं वचनम् । नित्यग्रहणे विलुप्यार्थम् । समानः पतिस्त्वाः सपत्नी । एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावाथ वचनम् । समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य सियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । त्रय पूते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यथा हि पूताः क्रतव पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यदि कुसिता कुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः । वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अन्तायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुंयोग इत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ उदात्त इति वचते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते तेन त्रैरूप्यं भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वचते । वर्णाध्वनिः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । पूता । पुनी । श्वेता । श्वेनी । हरिता । हरिणी । सर्व पूते आद्युदात्ताः । “वर्णानां तणतिनितान्तानाम्” इति वचनात् । वर्णादिति किम् । प्रहता । प्रस्ता । गतिस्त्वरेणाद्युदात्ताः । अनुदात्तादिति किम् । श्वेता । पूतादित्यादन्तोदात्ताः । नोपधादिति किम् । अन्यतो ङीप् यक्षति । अत इत्येव, सितिर्ब्राह्मणी । *पिशङ्गादुपसंख्यानम्* ।

पिशङ्गी । *असितपलितयोः प्रतिषेधः* । असिता । पलिता । *उन्दसि क्रमित्येके* । अस-
क्री । पलिक्री । भाषायामपोष्यते । गतो गणस्तूर्णमसिक्त्रिकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोषधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णवाचिनः प्रातिपदि-
कादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे विज्ञेयः । सारङ्गु । कल्मापी । शबली ।
वर्णादित्येव । खट्वा । अनुदात्तादित्येव । कृष्णा । कपिला ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीपनुवर्त्तते । पिद्गयः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शि-
लिपिनि ष्नुन् । नर्त्तकी । खनकी । रज्जकी । गौरादिभ्यः । गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य ।
मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पट ।
ढकण । आमलक । कुवल । बदर । विम्ब । तर्कर । शर्कर । पुष्कर । शिखण्ड । सुपम ।
सलन्द । गहुज । आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आढक । शण्डकुल । सुर्म । सुन । सूर्य्य । पूष ।
मूप । वातक । सकलूक । सलूक । मालक । मालत । सालक । वेतस । अतस । पृस ।
मह । मठ । छेद । चन् । तक्षन् । अनडुही । अनड्वाही । एपण, कण्णे । देह । काकादन ।
गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेघ । तौतम । आप । स्थूण । भौरि । भौलिङ्गिः ।
औद्गाहमानि । आलिङ्गि । अपिच्छिक । आस्ट । डोट । नट । नाट । मूलाट । ज्ञातन । पा-
तन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । पुत । अधिकार । आप्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी ।
सेवन । *सुमङ्गलात्संज्ञायाम्* । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुर्वद । गूर्द ।
पाण्ट । फाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधम्म । रोहिणी,
नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल । *कटाच्छ्रोणिबचने(१)* । पिप्पल्या-
दयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्टी । मातामह ।
पितामह । मातामहपितामहयोः "भातरिपिच्च" इति पित्त्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् ।
अनित्यः पिच्छलक्षणो ङीपिति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्ने भवति ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवराद् वृत्त्यसत्रा-

वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकार-

मैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीष्
प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति वृत्तिश्चेत् । जानपदी अन्या, स्वरे विज्ञेयः । उत्सादिपा-
ठादपि हृते ङीपाद्युदात्तञ्च भवति । कुण्डी भवति, अमञ्चं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्या-
वपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति
आणा चेत्, पक्वत्यर्थः । नागीभवति स्थौल्यं चेत् । नागाऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौ-
ल्ये ङीप्सुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव दापम् । जातिवचनासु जातिलक्षणो ङीपेव
भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीला भवति अनाच्छादनं चेत् ।
नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इष्यते, किं तर्हि नीलादोषधौ, प्राणिनि च ।
नीली ओषधिः नीली गोः । नीली वड्या । संज्ञायाम्वा । नीली । नीला । कुशी भवत्य-
योविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती
भण्यते, नेच्छामात्रम् । कवरी भवति केशवेशश्चेत् । कवराऽन्या ॥

(१) कुत्रचित् अधिकः पञ्चशब्दो ग्रन्थे दृष्टिरस्ते । तेन यथा । विद्वन् । पट । दहन । कन्द ।

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा वड्वा ॥

चोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः, मृद्वी । उत इति किम् । शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आरुः । *यसुशब्दाद् गुणवचनाद् ङीबाद्युदात्तयम्* । वस्वी । *खल्लस्योगोपधात्प्रातिपेधो वक्तव्यः* । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सत्वे निविशतेऽप्येति पृथक् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽस्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । बहुः । बह्वी । बहु । पद्मति । अङ्गुति । पद्मति । अहति । वहति । शकटि । शक्ति, शखे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । *इतः प्राण्यङ्गात्* । *कृदिकारादकिनः* । *सर्वतोक्तिर्न्यादित्येके* । चण्ड । अराल । कंमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्क । भरुज । ध्वज । *चन्द्रमाग्राधाम्* । कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दो गुणवचन एव । तस्येह पाठ उत्तरार्थे ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम ओपधी भवति । नित्यमहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विधी च । प्रक्षी च । सुक्षी च (१) । इह भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते । इत्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निवर्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगादेतोऽर्थत्प्रातिपदिके स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्माद् ङीप् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महामात्री । प्रथी । प्रवरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगास्त्रियां वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्यामहणं किम् । परिसृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुंमांसमाचक्षते । *गोपालिकादीनां प्रतिपेधः* । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । *सूर्याद्देवतायां चावक्तव्यः* । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरौ ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, आनुष्वागमः । येषामत्र पुंयोग एवेत्यते तेषामानुष्वागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्वेष्वेव सिद्धः । अन्येषां तत्रार्थं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृदानी । *हिमारण्ययोर्महत्त्वे* । महद्भिर्महिमानी । महद्दण्यमरण्यानी । *यवादीपे* । हुष्टो यवो यवानी । *यवनाल्लिप्याम्* । यवनानां लिपिः । *उपाध्यायमातुलाभ्यां वा* । उपाध्यायो । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । *आचार्यादणत्वं च* । आचार्यानी । आचार्या । *आर्यक्षत्रि-

याभ्यां वा* । आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । विना पुंयोगेन स्वार्थ एवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीप् प्रत्ययो भवति । आर्यी । क्षत्रियो । *मुद्रलाञ्छन्दसि लिङ्* । रथी-
रभुन्मुद्रलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्करणपूर्वा-
त्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । वखेण क्रीयते सा वखक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति
किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति—

सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी । इति ।

ङीबन्तेन समासः । अत इति आनुवर्त्तते । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं
प्राक् सुबुत्पत्तरिति । बहुलं तदुच्यते, “कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” इति ॥

कादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् कान्तादल्पाख्यायां ङीप् प्रत्ययो भवति ।
अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अन्नविलिप्ती घौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसुपेत्यर्थः ।
अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ग्राहणी ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

कादित्येव । बहुव्रीहयोऽन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो
बहुव्रीहिरहैवोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदादिकल्पं वक्ष्यति । शङ्खभिन्नी । ऊरुभिन्नी । गल-
कोत्कृती । केशालूनी । बहुव्रीहेरिति किम् । पादपतिता । *अन्तोदात्ताजातप्रतिषेधः* ।
दन्तजाता । स्तनजाता । *पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषः* । पाणिगृहीती भार्या । यस्या-
स्तु कथं चित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । *अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्त-
व्यम् । बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता । सेवत्सरजाता । सुखा-
दिः । सुखजाता । दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनादित्येवमादिना बहुव्री-
हेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् कान्तादित्यनुवर्त्तते अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ताद् बहुव्रीहिः स्त्रियां
वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा ।
पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिन्नी ।
ऊरुभिन्नी । अन्तोदात्तादित्येव । वल्लच्छन्ना । वसनच्छन्ना । *बहुलं संशाळन्दसोरिति* ।
प्रबृद्धविल्ली । प्रबृद्धविल्लूना । प्रबृद्धा चासौ विल्लूना चेति नार्थं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहिः कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वाग्रहणमनुवर्त्तते । स्वाङ्गं यदपसर्ज-
नमसंयोगोपधं तदन्तात् प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा ।
अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला । स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्ज-
नादिति किम् । अशिखा । असंयोगापघादिति किम् । सुगुल्फा । सुपाश्वा । *अङ्गाग्रकण्ठेभ्य
इति वक्तव्यम्* । मृदङ्गा । मृदङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा । स्निग्धकण्ठा । स्निग्धकण्ठी ॥

अद्वयं भूतिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतस्त्वे तत्र दृष्टं चेत्तेन चेत्तत्तवायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव । बहुजलक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।

सहनञ्चिद्यमानलक्षणस्तु प्रतिपेधो भवत्येव । नासिकोद्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीप्
प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । तिलोदरी । तिलोदरा । विम्बोष्टी । विम्बोष्टा ।
दीर्घजिह्वी । दीर्घजिह्वा । समदन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गा । *पुच्छा-
च्चेति वक्तव्यम्* । कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा । *कवरमणिविपशोरेभ्यो नित्यम्* ।
कवरपुच्छी । मणिपुच्छी । विपपुच्छी । शरपुच्छी । *उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च* । उलू-
कपक्षी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीप् प्राप्तः प्रतिपिच्यते । क्रोडाद्यन्ताद् वह्वजन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । (१) कल्याणकुंरा । कल्याणोखा । कल्याणवाला ।
कल्याणशक्ता । कल्याणगुदा । कल्याणघोणा । कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा ।
सुगला । बह्वचः खल्वपि । पृथुजघना । महाललाटा ॥

सहनञ्चिद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्घेति च प्राप्तो ङीप्प्रतिपिच्यते । सह नञ् चिद्य-
मान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । सकेशा । अकेशा । विद्यमान-
केशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीप् प्रत्ययो न भवति । शूर्पणखा
वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् । ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी च रुद्धन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति रुद्धन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपचत्वादप्राप्तो ङीप् विधीयते । दीर्घ-
जिह्वी वै देवानां हव्यमण्डे । चकारः संशानुर्कणार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधप्रतिपेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीप् विहि-
तस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्-
मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी । प्राङ्नासिका । इह न भवति । प्राग्गुल्फा, प्राक्क्रोडा,
प्राग्जघनेति ॥

बाहः ॥ ६१ ॥

ङीपेव स्वर्यते न ङीप् । बहेरथे ण्विप्रत्ययान्तस्य निरुदेशः । सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञानम् ।
बाहन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दित्यौही । प्रष्टौही ॥

सख्यशिष्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिषी इत्येतौ शब्दौ ङीपन्तौ भाषायां निपात्येते । सखीयं मे ब्राह्मणी । नास्याः
शिशुरस्तीति अशिषी । भाषायामिति किम् । सखा शतपदी भव । अशिशुमिव मामय
शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरखीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं ॥ च स्त्रियामेव नियतमखीविषयमकारोपधं च तस्मात्स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो भवति ॥

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सरुदाख्यातनिर्वाह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडावनी । चारायणी । कडी । बहवृची । जाते-
रिति किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् । मक्षिका । अयकारोपधादिति किम् । क्षत्रि-
या । *योपधाप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः* । हथी । गवयी । मुकयी ।
मत्सी । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविषयत्वादेते-
षां पूर्वणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपर्णी । दासी-
फली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदान्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । 'सत्प्रा-
क्काण्डप्रांतशतैकेभ्यः पुष्पात्' । 'संभ्रजानिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' । 'मूलान्नञ' इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । अकन्ती ।
कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम् । विद् । दत् । मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः ।
जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातियग्रहणं योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी । *इल उपसंख्यानम-
जात्यर्थम्* । सौतङ्गमी । मौनचिची । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरार्थक इश् न जातिः ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

मण्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रिणीयामूङ् प्रत्ययो
भवति । कुरुः । ब्रह्मन्धूः । वीरबन्धूः । इकारो "नोश्धात्वोः" इति विशेषणार्थः । दीर्घाच्चारणं
कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदप्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्बाह्वणी । *अप्राणिजातेश्वारज्ज्वादी-
नामिति वक्तव्यम्* । अलावूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम् । कुक्वाकुः । अरज्ज्वादीना-
मिति किम् । रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकास्तंज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रबाहूः ।
जालबाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्याः वृत्तबाहूः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दात्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गूः । *पङ्गुस्त्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यः* । सशूः ॥

ऊङुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊङुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरुः ।
नागनासोरुः । करमोरुः । औपम्य इति किम् । वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहिशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूङुत्तरपदास्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
वनौपम्यार्थं आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः । लक्षणोरुः । वामोरुः । *सहितसहाभ्यां चेति
वक्तव्यम्* । सहितोरुः । सहोरुः ॥

कटुकमण्डलवोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कटुशब्दात्कमण्डलवोश्छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कटूश्च वै सुपर्णा
च । मा स्म कमण्डलं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् । कटुः । कमण्डलः । *गुग्गुलुमधु-
जलपतयालूनामिति वक्तव्यम्* । गुग्गुलूः । मधूः । जलः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कटुकमण्डलशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अछन्दोयं वचनम् ।
कटूः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कटुः । कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । वैदी । और्वी । जातिलक्षणो ङीपनेन वाच्यते, न पुंयोगलक्षणः । वैदस्य स्त्री वैदी । शार्ङ्गस्व । कापट्व । गौगुल्व । ब्राह्मण । गौतम । एतेऽजन्ताः । कामण्डलेय । ब्राह्मकृत्य । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ङगन्ताः । वात्स्यायन । मौज्जायन । एतौ ङगन्तौ जातिः । कैकसेयो ङगन्तः । कान्यकौन्त्यौ यजन्तौ । एहि, पयंहि । छदिकारान्तौ । आश्मरथ्यो यजन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः झुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति । अराल । चण्डाल । घतण्ड । जातिः । *भोगवद्गौर्मितोः संज्ञायाम् । *घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् । *नृनरयोर्वृद्धिश्च । अत्र यथायोर्म ङीवादिषु प्राप्तेषु ङीन् विधीयते ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । ज्यङ्घः । ज्यङ्घश्च सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बप्या । सौधीया । औसल्या । प्यङ् । कारीपगन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या । *पाञ्चयजः* । पात्परो यो यञ् तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः । शार्ङ्गरोक्ष्या । पौतिमाप्या । गौकक्ष्या । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याश्च ॥ ७५ ॥

अवट्याब्दो गंगादिः । तस्माद्यजि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् । आवट्याश्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां प्फ एव । सर्वत्र ग्रहणात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारोऽत्यम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तं यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । “यूनस्ति”, युवतिः । यदुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् । “पृथिव्या जामौ” । “अप्रादिपद्वाङ्मिज्” इत्येवमादि लब्धे भवति । तद्धितप्रदेशाः “कृतद्धितसमासाश्च” इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । यूनश्च तद्धितसंज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवतिः ॥

अणिजोरनार्ययोर्गुरुपोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितावनायौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरुपोत्तमयोः स्त्रियां प्यङ्देशो भवति । “निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इत्यणिजोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । इकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारस्तद्विधातार्थः । “वङ्गद्वयं” । इति उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनाम्न्यमक्षरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीपस्येव गन्धोऽस्य करीपगन्धिः । कुमुदगन्धिः । “तस्यापत्यम्” इत्यण् । तस्य प्यङ्गदेशः । कारीपगन्ध्या । कुमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । “अत इज्” । वाराहिः । तस्य प्यङ्गदेशः वाराह्या । बालाक्या । अणिजोरिति किम् । ऋतभागस्यापत्यं, विदादित्वाद्गु । आर्त्तमागी । गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । “ठिङ्गणश्च” इति ङीरेव भवति । अनार्ययोरिति किम् । चांसिष्टी । वैश्वामित्त्री । गुरुपोत्तमयोरिति किम् । औपगवी । कापटवी । गोत्र इति किम् । तत्र जातां, अदिच्छत्री, कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्रामिमता कुलाख्याः पुणिकपुणिकमुत्तरप्रभृतयस्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां प्यङ्गदेशो भवति । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । मौलया । येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते देवदत्त्या याज्ञदत्त्येति, ते कौट्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

कौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

कौडि इत्येवमाभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुषोत्तमार्थ आरम्भः, अनङि-
नर्थश्च । कौड्या । लाड्या । कौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत ।
चैटयत । शैकयत । चैलवयत । सौघातकि । सूत, युवत्याम् । भोज, क्षत्रिये । भौरिकि ।
भौलिकि । शालमलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गोलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

द्वयत्रिंशौचिबृक्षिसात्यमुग्रिकारणैविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

द्वयत्रिंशौचिबृक्षि सात्यमुग्रि काण्डेविद्धि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ् प्रत्ययो भवति ।
इजन्ता एते, गोत्रप्रहणं ॥ नानुवर्त्तते । तेन उभयत्र विभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण ष्यङादेशः प्राप्तो
विकल्प्यते । अगोत्रेत्वेनन्तरेऽप्ये पक्षे विधीयते । तेन मुक्ते, “इतो मनुष्यजातेः” इति ङीपेव
भवति । द्वयत्रिंशौ । द्वयत्रिंशौ । शौचिबृक्ष्या । शौचिबृक्षी । सात्यमुग्रया । सात्यमुग्री । काण्डे-
विद्धया । काण्डेविद्धी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

अयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चाय-
मधिकारः । “प्राग्दिशो विभक्तिः” इति यावत् । स्वार्थिकेषु शस्योपयोगो नास्ति, विक-
ल्पोऽपि तत्रानवस्थितः । केचिन्नित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि, “तस्यापत्यं,” “तेन
एवत्तं रागात्,” “तत्र भवः” इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव
विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये
प्रथमं प्रत्ययप्रकृतित्वेव निर्द्धार्यते । तस्येति सामान्यविशेषलक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं
विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगवः । समर्थानामिति किम् । कम्बलमुपगोः, अपत्यं देवद-
त्तस्य । प्रथमादिति किम् । षष्ठ्यन्ताद्यथा स्यात् प्रथमान्तात्मा भूत् । वेति किम् । वाक्य-
मपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासकृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्यत उपगवपत्य-
मिति । नैप दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

“तेन दीव्यति” इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्सं-
शब्दनाद् यानितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारः परि-
भाषा विधिर्वेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्याण् प्रवर्त्तते । वक्ष्यति । “तस्याप-
त्यम्” । औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्तरपदाद्
ण्यं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शातपतम् । अश्वपति । शतपति । धनपति ।
गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभापति ।
प्राणपति । क्षेत्रपति(१) ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्प्रा-
ग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यम् । पत्युत्तरपदात्
प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् । *यमाचेति वक्तव्यम्* । याम्यम् । *वाद्मतिपितृमतां छन्दस्यु-
पसंख्यानाम्* । याच्यम् । मात्यम् । पैतृमत्यम् । *शृग्व्या याजो* । पार्थिवा । पार्थिवी ।
देवाद्यजप्रभो । दैव्यम् । दैवम् । *वह्निपटिलोपदश्च* । बाह्यः । *ईकक्च* । बाहोक् । *ईक-
य् छन्दसि* । बालोक् । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्व-

ज्ञापनार्थम् । आरातीयः । *स्थाशोऽकारः* । अश्वत्थामः । *लोम्नोपत्येषु बहुषु* । उड्ड-
लोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम् । औड्डलोमिः । शारलोमिः । *सर्वत्र गोरजादिप्रत्यय-
प्रसङ्गे यत्* । गव्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् ।
गोमयम् । *ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादपवादत्पूर्वविप्रतिषेधेनः* । दितेरपत्यं, दैत्यः । वनस्प-
तीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैत्यः । दितिशब्दात् “कृदिकारादक्तिनः,” ‘सर्वतोक्तिन्-
थादित्येक’ इति शेषे कृत्वा, “स्त्रीभ्यो ङक्” क्रियते । लिङ्गविदिष्टपरिभाषा चानित्या ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वथेष्वाञ् प्रत्ययो भवति । अणस्तदप-
वादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान । विकर । विनोद ।
महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वक्त्रयाऽसे । धेनु । पृथिवी ।
पङ्क्तिः । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । उद-
स्थान, देशे । घृप, देशे । भल्लकीय । स्यन्तन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् । सत्त्वन्तु ।
सच्छन्दो मतुवन्त आगतसुङ्को गृह्यते सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान ।
उष्णिक् । ककुप् । सुपर्ण । देव । *ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । इह सा भूत् । ग्रीष्मी
त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह घृत्तं गृह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूनञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्येनेनैव संश्रब्धः । प्राग्भवनसंश्रब्दाद्योऽ-
र्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुंसशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्सूनञौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषो भव, स्त्रीणम् ।
पौलनम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रीणम् । पौलम् । स्त्रिभ्य आगतं, स्त्रीणम् । पौलम् । स्त्रीभ्यो
हितं, स्त्रीणम् । पौलनम् । स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकादित्यर्थे न भवति । योगापेक्षे च ज्ञापक-
मिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वचने, न भवनादिति, द्विगोरिति पद्यौ । द्विगोर्यः संबन्धीनिमित्तत्वेन
तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुगभवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्च-
कपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इति किम् । द्वैवेदवृत्तिः ।
त्रैवेदवृत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपा-
लस्येदं पाञ्चकपालम् । अथवा द्विगोरेवायं लुगिवधीयते, द्विगोरिति स्थानपण्ठी । ननु च
प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपधारेण लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगु-
स्तस्य लुगभवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपाल-
मिति, न तस्य द्विगुत्वं निमित्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं
पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति । नैव तद्धित उत्पद्यते वाक्यमेव भवति त्रैशब्धं हि
साध्यं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अथेह कस्मान्न भवति । पञ्चभ्यो
गर्गभ्य आगतं, पञ्चगर्मरूप्यम् । पञ्चगर्ममपमिति । दैत्यनुवर्त्तते । सा च उपवत्स्थितवि-
भाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगच्चि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययाणां लुगुक्स्तेषामजा-
दौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिध्यते । गर्गाणां छात्रा मार्गीया । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः ।
छारपायगीयाः । गोत्र इति किम् । कौबलम् । वादस्म् । अचोति किम् । गर्गभ्य आगतम् ।
गर्मरूप्यम् । गर्गमथम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु

लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ श्लोकयोः लुक् विद्वानामपत्यं युवा युवानौ वैदः, वैदौ । वैद-
शब्दात् “अत इञ्” इ कृते तस्य च इजः “ण्यश्चित्रियार्पणित” इति लुकि रूपम् । एकवचन-
द्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वैदस्य वैदयोर्वाऽपत्यं बहवो माणवका, विदाः ।
नह्यत्राञ् बहुपुत्पन्नः ।

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचित्ति च । प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्येऽनु-
त्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति ॥ ततो भवति ।
फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा, “फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिनौ” फाण्टा-
हृतः । तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽयं बुद्धिस्ये युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्त-
प्रकृतिरूपं संपन्नं तस्मात् “इजश्च” इत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः ।
तस्यापत्यं युवा । “बृद्धादृक् सोदीरेषु बहुलम्” इति ठक् । भागवृत्तिकः । तस्य छात्राः, पूर्ववद्
युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं, “तिकादिभ्यः फिन्” तैकायनिः ।
तस्यापत्यं युवा । “फेश्च च” इति छः, तैकायनीयः । तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते, “बृद्धाच्छ”
तैकायनीयाः । कपिजलादस्यापत्यं कपिजलादिस्तस्यापत्यं युवा । “कुर्वादिभ्योऽण्यः” कपि-
जलायः । तस्य छात्रा, ण्ये निवृत्ते, इजश्चेत्यण् । कपिजलादाः । ग्लुचुकस्यापत्यं, “प्राचामवृ-
द्धात् फिन् बहुलम्” इति ग्लुचुकायनिस्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतोऽण्, ग्लौचुकायनः ।
स्तस्य छात्राः, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, ग्लौचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् ।
फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक् फिञाग्न्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिनोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दी-
व्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतस्यां लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यनि कृते “यनिश्लोश्च” इति
फक्, गार्ग्यायणः तस्य छात्राः, गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः खल्वपि,
यस्कास्यापत्यं, शिवादिभ्योऽण् । वात्स्कास्तस्यापत्यं युवा । “अणो द्व्यच” इति फिज् वात्स्का-
यनिस्तस्य छात्राः । यस्कीयाः । यस्कानीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्द्देशोऽथ, पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्ध्यते । तस्येति षष्ठीसमथादपत्यमित्यन्तास्म-
न्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थबन्धिषष्ट्यर्थोऽपत्यमात्रश्चेह गृह्यते । लिङ्गवचना-
दिक्रमन्यत्सर्वमविधक्षितम् । उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । क्षौणः । पौलनः ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ बृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । इयामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः
क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यं, योऽपि व्यव-
हितेन जनितः सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्यापत्यं, गार्गिः । गार्गोरपत्यं, गार्ग्यः ।
तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये वर्गशब्दाद् यजेय भवतांति
प्रत्ययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पा-
दयतीति प्रकृतिर्निर्म्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥

अथमपि नियमः । युन्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयु-

त्रभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः औप-
गविः । नाडायनः । अस्त्रियामिति किम् । दाक्षी । प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिपिद्यते ।
यदि नियमः स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञाया वाधितत्वात् । तस्मा-
द्योगविभागः कर्तव्यः । गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति । ततोऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तत् स्त्रियां
न भवति, युवसंज्ञैव प्रतिपिद्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ।

अत इज् ॥ ९५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रतिपदिकादिञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्ष-
स्यापत्यं, दाक्षिः । तपरकरणं किम् । शुभ्याः । कीलालपाः । इत्यतो मा भूत् । कथं, प्रदी-
यतां दाशरथाय मैथिली । शेषविवक्षया भविष्यति ॥

वाह्यादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥

वाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । वाहयिः । औपवाहयिः ।
अनकारार्थं आरम्भः । कचिद्वाधकवाधनार्थः । वाहु । उपवाहु । विवाकु । शिवाकु । वडाकु ।
उपबिन्दु । वृक् । चूडाला । मूपिका । यलाका । मगला । छगला । ध्रुवका । ध्रुवका ।
सुमित्त्रा । वुमित्त्रा । पुष्करसत् । अनुहस्त । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुना-
मन् । पद्मन् । संसन् । अष्टन् । *अमितौजसः सलोपश्च । उदण्डु । शिरस् । शराविन् ।
क्षेमवृद्धिन् । शृङ्खलात्तादिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त ।
कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम(१) । *उदङ्गुः संज्ञाया-
म् । *संभूयोऽम्भसोः सलोपश्च । *वाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽ-
न्यत्र तेषां प्रतिषेधः । बाहुनाम कश्चित्तस्यापत्यं, बाहवः । *संवन्विशब्दानां च तत्सदृशात्
प्रतिषेधः । संज्ञा । चक्षुरस्यापत्यं इवाशुरिः(२) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिग-
णतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आजघनविः । आजघन्धविः । औहुलोमिः ॥

सुधातुरश्च च ॥ ९७ ॥

सुधातुरादपत्ये इज् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याऽकडादेशो भवति ।
सुधातुरापत्यं, सौधातकिः । *व्यासवरुडनिषादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम्* । वैयास-
किः । वारुडकिः । नैपादकिः । चाण्डालकिः । वैम्यकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽप-
वादः । चकारो विशेषणार्थः । “घातच्छफोरस्त्रियाम्” इति । अकारो वृद्धार्थः । कौञ्जान्यः ।
कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । गोत्र इति किम् ।
कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्टत्वाद्, चित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर
एवेप्यते । गोत्राधिकारश्च “शिवादिभ्योऽण्” इति यावत् । कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्ख । भस्मन् ।
गण । लोमन् । शठ । शाक । शकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ(३) ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडायनः । चारा-
यणः । गोत्र इत्येव । नाडिः शलङ्कु । शलङ्कुः चेत्यत्र पठ्यते । शालङ्कायनः । पैलादिषु च
शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फक्

(१) “निवाकु । अवाकु । बिन्दु । चूडा । वृक्ता । मद्रशर्मन् । वृकर्मन् । सुधावन् । माप । कचिदुपलभ्य-
ते शब्दा अप्र ।

(२) “शशशुरिः” इत्यस्यानन्तरं “राजशशुरातं” इति यत्र भवति” इत्यधिकः पाठः काचित् ।

(३) “शुभा । शिष । शुभ्या । काचित् पाठोऽधिकः ।

स्मरन्ति । इनेवान्यत्र शालङ्कितिरिति । अथवा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इजोऽभावस्य । नड । चर । धक । मुञ्ज । इतिक । इतिस । उपक । लमक । शालङ्कु शालङ्क च । संसल । वाज-
प्य । तिक । अग्निशर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक । दास । मित्त्र । द्वीप । पिङ्गर ।
पिङ्गला । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य ।
ऋष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः । अमित्त्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टुक्रोष्टञ्च । लोह ।
दुर्गा । स्तम्भ । शिंशपा । अग्र । तृण । शकट । सुमनस् । सुमत । मिमत । ऋक् । जत् ।
युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चमसिन् । सुहृत् । स्थिरक । ब्राह्मण ।
चटक । श्वर । अश्वक । खरप । कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञ्जः ॥ १०० ॥

हरितादिर्विदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्योऽजन्तेभ्योऽपत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽप-
वादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र इति वृत्ते । न च गोत्रा-
दपरो गोत्रप्रत्ययो भवति, “एको गोत्र” इति वचनात् । सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिकारेऽपि
सामर्थ्याद्युनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तुत्तरार्थः ॥

यजिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्गायणः । वात्स्यायनः ।
इजन्तात् । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । “द्वीपावनुसमुद्रं यज्” । “सुतङ्गमादिभ्य इज्” इत्यतो न
भवति । गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते । तदन्तानु यूत्येवायं प्रत्ययः । गोत्राद्युनि प्रत्ययो
भवति वचनात् ॥

शरद्वच्चुनकदर्भाद् भृगुवत्साम्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वच्चुनक दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं
भृगुवत्साम्रायणेष्वर्थेष्वपत्यविकेषु । शरद्वत्तायनो भवति भार्गवश्चेत् । शरद्वतोऽन्यः । शौन-
कायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति आशायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ।
शरद्वच्चुनकशब्दौ विदादी ताम्यामजोऽपवादः फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादिभ्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति ।
इजोऽपवादः । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथ-
मनन्तरोऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते । नैवान्न महाभारतद्रोणो गृह्यते । किं तर्ह्यनादिः ।
तत् इदं गोत्रं प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृप्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ्ज ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्यां भवति । वैदः । और्वः । ये पुनरानृपि-
शब्दाः । पुत्रः । दौहित्रः । अनृप्यानन्तर्यं इत्यस्यायमर्थः । अनृपिभ्योऽनन्तरे भवतीति । य-
थायमर्थं ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात्, तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभृः सप्तमः
काश्यपानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कोशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्र
इत्येव । वैदिः । ननु ॥ ऋष्यणा भवितव्यम् । बाह्यादिराकृतिगणस्तेनेनेव भवति । विद् ।
उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालष । किद्भं । विश्वानर । ऋष्टिपेण ।
ऋतभाग । हर्यद्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कृत्वार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन ।
शिषु । विन्दु । भाजन । अश्ववतान । श्यामाक । श्यामाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास ।

(१) “एक । दान्य । शाक । नाय । अन्यजत् । अन्तजन । इतर । अन्नक । अन्नता । अपरा ।

दण्ड । पंते काचिदाधिका उपलभ्यन्ते ।

वहस्क । अर्कलूप । वध्योप । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । स्थान्तर । गविष्ठिर । निपाद । मठर ।
मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द । *परस्त्री परशुच(१) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनुश-
ब्दोऽत्र पठ्यते । तत्र कथं, मानवी प्रजा । गोत्र इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति । क-
थमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अन-
न्तरापत्यविवक्षायां तु ऋष्यणैव भवितव्यं, जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स । *वा-
जाऽसे(२) । संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदमृत् । प्राचीनयोग । अगस्थि । पुलस्ति ।
रेम । अग्निवेश । शङ्ख । शङ्ख । धूम । अवट । चमस । धनञ्जय । मनस । वृक्ष । विश्वा-
वसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्ड । मधु । अलिगु । शङ्ख । लिगु । गुह । म-
न्दु । जिगीषु । मनु । तन्दु । मनायी । भूत । कथक । कप । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत ।
कुलकत । अनहुद । कण्व । शकल । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय ।
जात । विरोहित । वृषगण । रङ्गुगण । शण्डिल । वण । कयलुक । मुद्गल । मुसल । परा-
शर । जतुकर्ण । मन्त्रित । संहित । अथमरथ । शर्कराक्ष । पूतिमा । रूपूण । अररक । पिङ्ग-
ल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । सितिक्ष । भिषज् । भटित । भण्डित । दलभ । चिकित ।
देवदू । इन्द्रदू । एकलू । पिप्पलू । वृद्धिग्न । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्तथ । कुटीगु ॥

मधुवभ्रवाग्नाह्णकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्ये ब्राह्मणे कौशिके वाच्ये ।
माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । ब्राह्मण्यो भवति कौशिकश्चेत् । वाभ्रव एवा-
न्यः । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यदि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पा-
ठोऽप्यन्तर्गणकार्यार्थः । “सर्वत्र लोहितादिकतन्तभ्यः” इति । वाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्यः । आङ्गिर-
ः ॥ इति किम् । कापेयः । वौषिः । कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् ।
आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । वतण्डः ।
आङ्गिरस इति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं वाच्यता गर्गादिष्वर्थे पठ्यते । शिवादिष्वप्यर्थे
पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादाथं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तुभयत्र पाठसामर्थ्यात् प्र-
त्ययद्वयमपि भवति । वातण्डः । वातण्डः ॥

लुक स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

अङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । लुकिहृते शा-
ङ्गिरवादिपाठान्दीन् भवति । वतण्डो । आङ्गिरस इति किम् । वातण्डवाचनी । शिवाद्यणि तु
वातण्डो ॥

अश्वदिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

अङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वदिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः । आश्वमा-
यनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याच्चूनि प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्वमन् ।
शङ्ख । विद्र । पुट । रोहिण । खमूर् । खजूर् । पिन्धूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भ-

(१) “किंवात । सम्मक । शान्तली । तयायक । अठरु” । इत्याधिकः पाठः ।

(२) “असे” इत्येवापि—“असमासे । असे इति किम् । सौशाङ्गि” । इति पाठोऽधिकः ।

ण्डित । भण्डिक । प्रहृत । आमोद । क्षत्र । ग्रीवा । काश । गोलाक्षुय । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । घूम । घूम । वाग्मिन् । विशान् । कुट । वेश । आत्रेय । नत्त । तड । नड । ग्रीष्म । अर्ह । विशम्भ । विशाला । गिरि । पचल । चुत्तन । दासक । वैल्य । धर्म । आनहुह्य । पुंसिजात् । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प । अविष्टा । वीक्ष्य । पविन्दा । आत्रेयभारद्वाज । कुत्स । आत-
श्च । कितव । शिव । खदिर । भरद्वाज आत्रेये(१) ॥

भर्गात्रैगर्त्त ॥ १११ ॥

भर्गाशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्त्ते गोत्रे फन् प्रत्ययो भवति । भार्गायणा भवति त्रैगर्त्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिणादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । तक्षन् शब्दोऽत्र पठ्यते कारि-
लक्षणमुदीचामिणं बाधितुम् । ण्यत्प्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यते । ताक्ष्णः । ताक्ष्ण्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते, तिकादिफिजा शुभादिढका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति । गाङ्गा । गङ्गाय-
निः । गाङ्गेयः । विपाशशब्दः पठ्यते कुक्षादिलक्षणेन च्फजा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपा-
शायन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । षण्ड । जम्भ(२) । मुनि । सन्धि । भूरि । कुटार । अन-
भिम्भान । ककुत्स्य । कहोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय । खञ्जार । खञ्जाल ।
सुरोहिका । पर्ण । कहुप । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरहृद । जलहृद । परिपिक । ज-
दिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जिरक । वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण ।
वर्त्तनाक्ष । पिटक । पिटाक । तृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जस्तकार । उत्क्षिपा । रोहितिक ।
क्षार्यश्चेत् । सुपिट । खजूरकर्ण । मसुरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडरक । तक्षन् । अट्टिपे-
ण । गङ्गा । विपाशा । यल्क । लह्य । दूध । अयस्थूण । भलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इ-
ला । सपली *व्यचो नद्याः । *त्रिवेणी त्रिवर्ण च(३) ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म-
स्तेनामेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवर्गः । अ-
वृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ङकोऽपवादः ।
यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । चैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः
खल्वपि । शिक्षितया अपत्यं, शिक्षितः । चिन्तिताया अपत्यं, चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् ।
चान्द्रभारग्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । सौपर्णे-
यः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् । शोभनयाः । शौभनेयः ॥

अण्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋपयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्यका वृष्णयः । कुरु इति वंशारख्या । ऋण्यादिकुर्वन्ते-
भ्य प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति, इज्योऽपवादः । अण्यदिभ्यस्तु परत्वादङ्गादिभि-

(१) पय । कयु । श्व । सूनु । कर्कटक । रुध । तरुध । तलुध । प्रचुल । विलम्ब । दिष्णुज ।
इत्याधिकं जांचद ।

(२) "जम्भ" इत्यस्य स्थाने "भाण्ड" इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिवेणीं वा प्रभृतेस्तन्नामिकाणां पञ्चादस्य "यच" इति ङकोऽपवाद इति कचिदधिकमुपलभ्यते । तथा
अप्राप्तोपेक्षाः शङ्का उपलभ्यन्ते ते च यथा "कहप । कबोध । परल । ग्रीवाक्ष । गोभिलक । राजल । तडाक ।
वडाक" । इति

।व भवितव्यम् । अपिभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः । माफलकः । रा-
न्धसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां
शब्दनामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्याने युज्यते । केचिदाहुः । कथमपि काकतालीयन्या-
येन कुर्वादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना
स्मृतिरूपनिबद्धेति । अथवाऽन्धकवृष्णिकुरुवेशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते न-
कुलसहदेवादयस्तत्रेदे प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संभद्रपूर्वाच्चापत्येष्ण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयो-
र्मात्रोरपत्यं, द्वैमातुरः । पाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशाय वचनं, प्रत्ययः
पुनरुत्संगेणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽप्यपेक्षः, तेन धान्यमातुर्गृहणं न भवति । संख्यासंभ-
द्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिषु पाठासु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति ढकोऽपवादः । तत्सन्नियोगेन कनीनशब्द आदेशो
भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाहत्संभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्स भरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति
वैकर्णः वात्स्यश्चेत् । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गा भवति भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । छागलो भवत्यात्रे-
यश्चेत् । छागलिरन्यः । शुङ्गाशब्दे स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय इ-
ति । द्वयमपि चैतत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया घा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो बाधके “अच” इति ढकि प्राप्तेऽण्प्रत्ययः पक्षे विधीयते । पीलाया अपत्ये-
वाण्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च घा । तेन त्रैरूप्यं भवति । माण्डू-
कैयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रिभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन दावादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । सौ-
पर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यग्रहणे इह न भवति इहविडोऽपत्यं, दरदोऽपत्यं-
म्, ऐडविडः, दारद, इति । *यडवाया वृषे घाच्ये* । वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्त्र-
तोऽपकृत्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति । *अण् कुञ्जाकोक्तिर्यत्स्मृतः* । कुञ्जाया
अपत्यं, कौञ्जः । कौकिलः ॥

अथचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । अचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तन्नामिकाणोऽपवादः ।
दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । अच इति किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् चकारो “अच” इत्यस्यानुकर्णार्थः । इकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिजान्ता-
दपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैषेयः । इत इति किम् । दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिज
इति किम् । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । अच इत्येव । मरीचैरपत्यं, मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथा शोगमिजादीनामपवादः । शौत्रेयः । वैष्टुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे आकृतिगणतामस्य बोधयति । गाङ्गेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ्रा विष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचक । शलाकाभू । लेखाभू । विमातृ । विधवा । कृकसा । रोहिणी । रुक्मिणी । दिशा । शालूक । अजवस्ति । शकन्धि । लक्ष्मणस्यामयोर्वसिष्ठे । गोधा । कृकलास । अणीव । प्रवाहण । भरत । भारम । मृकण्ड । मधुष्टु । कर्पूर । इतर । अन्यतर । आलीढ । सुदत्त । सुचक्ष्मम् । सुनामन् । कद्रु । तुद्र । अकशाप । कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्वाशिन । परिधि । वायुदत्त । ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्धपिङ्गला । खडोन्मत्ता । अनुदृष्टि । जरतिन् । बलिर्वर्दिन् । विप्रज । शीजम्भन् । अश्वम् । अश्व । अजिर(१)॥

विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुपीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति । वैकर्णेयः । कौपीतकेयः । काश्यप इति किम् । वैकर्णिः । कौपीतकिः

भुचो वुकच ॥ १२५ ॥

भुशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च कुगागमः । औचैयः ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणि इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनङादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थे ग्रहणं, प्रत्ययस्य सिद्धत्वादन्त्येपासुभयार्थम् । कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । इन्द्रगसिन्ध्वन्त इत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदृष्टि । अनुसृष्टि । जर्ती । वलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । पराङ्गी ॥

कुलट्याया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यदतीति, कुलटा । पररूपं निपातनात् । कुलट्याया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनङादेशो भवति । आदेशार्थे वचनं, प्रत्ययः पूर्वमेव सिद्धः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या ॥ कुलान्यदन्ती शीलं भिनत्ति, ततः, “क्षुद्राभ्यो वा” इति परत्वादङ्का भविष्यन्त्यम् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः । *चटकाच्चेति वक्तव्यम्* । चटकस्यापत्यं, चाटकैरः । *स्त्रियामपत्ये लुगवक्तव्यम्* । चटकाया अपत्यं स्त्री, चटका ॥

गोधाया ढक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । गौघरः । शुभ्रादिष्वयं पठ्यते । तेन गौधेयोऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति । गौघारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति । आरगवचनमनर्थकं, रका सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्योऽपि भवतीति । जाटारः । पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

द्वंगनुतेति, न आरक् । क्षुद्रा-अङ्गहीना धर्महीनाश्च । अर्थवर्मेण तदभिधायिन्यः खिलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो चापत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः ॥

(१) स्थूल । मृकण्ड । मकथु । यमष्टु । कद्रु । मृकण्ड । मृकण्ड । सुद । रुद । कुशोरिका । शकल । शमल । उग्र । अजिन । इत्यधिकं कचित् ।

पितृष्वसुश्रुण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुश्रुणादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं पुनरिह ढक् प्रत्ययः ।
पुतदेव ज्ञापकं ढको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति । छण्प्रत्ययो ढकि लो-
पश्च । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पाद्भिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो, भवति । अणादीनामपवादः । का-
मण्डलेयः । शौन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गार्ष्ट्यः । हृष्ट्यः ।
गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्तस्य पूर्वंगैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि ।
बलि । विशि । कुद्रि । अजवस्ति । मित्रपु(१) ॥

राजश्चशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजनृष्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजोरपवादः । राजन्यन्यः ।
संश्रुयः । *राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्* । राजन्यो भवति, क्षत्रियश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । संयमं पि जातिशब्द एव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्स्त्रः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्केव-
लाच्चापत्ये स्त्रः प्रत्ययो भवति । आद्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ढक्जौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिनः पूर्वपदस्याभावेन
कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ढक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
ताभ्यां मुक्ते खोऽपि भवति । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुचपूर्वादपि
यथा स्यात् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादभूखजौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः (२) माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाज्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते खश्च । दौष्कुलेयः ।
दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्रुः ॥ १४३ ॥

स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवत्यणोऽपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वस्त्रीयः ॥

(१) "फलि । बलि । हृष्टि ।" इत्यादिकं वक्ष्यते ।

(२) यद्विदं पाठ उपलभ्यते—“महाकुलशब्दादभूखजौ प्रत्ययौ भवतः । अन्यतरस्यां ग्रहणानु-
वृत्तेः षक्” इति ।

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाच्छ्रव । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शङ्खान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारमिवाथं निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमित्रः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव । पाम्पना भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ङक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामपवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवस्त्रिन् । वृकप्राह । कर्णप्राह । दण्डप्राह । कुक्कुटाक्ष ॥ (१)

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ए च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकारादृक्, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्यो जाल्मः । गार्गिकः । रल्लुचुकायन्या अपत्यं, रल्लौचुकायनिकः । “गोत्राशूनि” इति यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् । औपगविर्जाल्मः । कुत्सने इति किम् । गार्ग्यो माणवाकः ॥

बृद्धाट्क् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सने इत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । बृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ङक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । तार्णविन्द्वस्य तार्णविन्द्विकः । पक्षे यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः । पक्षे तार्णविन्द्विः । अकशापः शुभादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे आकशापेयिः ॥

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविन्द्वः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राद्व्यबहुलं ततः ॥

बृद्धप्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । औपगविर्जाल्मः । कुत्सने इत्येव । भागवित्तायनो माणवाकः । बहुलप्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगाल्तेषु प्रथमः कुत्सने एव । अन्त्यः सौवीरगोत्र एव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद् बहुलप्रहणाद्भव्यते ॥

फेश्च च ॥ १४९ ॥

कुत्सने इत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिनो ग्रहणं, न फिनः, बृद्धाधिकारात् । फिजन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चकारादृक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिज्, तस्यापत्यं, यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने इत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य “प्यक्षत्तियार्पणित” इति लृक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः ॥

यमुन्दश्च सुयामा च वाप्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सने इति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां सौवीरविपया-

भ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययो भवतः । फकोऽपवादः । अल्पाचतस्स्यापूर्वाणिपातो लक्षणव्य-
व्यभिचारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः ।
मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फाण्टाहृतेः "यजिजोश्च" इति
फक् । मिमशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो रयः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो
भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । "कुर्वादिभ्यो ण्य" इति कुत्सशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति । स
तु क्षत्त्रियाचक्षत्राजमेहकस्तस्य बहुषु लुका भवितव्यमयं तु श्रूयत एव । कौरव्याः । कौरव्य-
शब्दस्य क्षत्त्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात् फिजपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्दोऽत्र
पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारश-
ब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः । पुंवद्भावो न भवति, स्त्रीप्रत्य-
यनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषायां वैन्यो राजेति । छान्दस एवार्थ
प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा
लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामस्यी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः ।
वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः, वामरथानि रंवाङ्मुलक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव
भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुप । अजमारक । रथकार । वावदृक् ।
सन्नाजः क्षत्रिये । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोष्णीपि । गणकारि ।
कैशारि । कापिञ्जलादि । कुट । शलका । मुर । परक । उभ्र । दर्भ । केशिनी । वेनाच्छ-
न्दसि । शूर्वणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यंकार । बडभीकार । शङ्कु ।
शाक । पथिकारिन् । मूढ । शकन्धु । कर्तृ । हर्तृ । शाकिन् । इनपिण्डी(१) । वामरथस्य
कण्वादिवत् । स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकात्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कारि-
शब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिपेण्यः । हारिपेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः ।
तान्तुयाप्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

ण्ये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीर्चा-
मतेन । कारिपेणिः । हारिपेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव
प्रत्ययसमावेशे लङ्घे आचार्यग्रहणे वैचित्र्यार्थम् । तक्षन्शब्दः शिवादिस्तेनाणायमिञ्
चाप्यते, न तु ण्यः । तक्ष्णोऽपत्यं, ताक्ष्णः । ताक्ष्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः ।
वृषशब्दोऽत्र पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्धियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । चाप्यायणिः । कौरव्य-
शब्दः पठ्यते, च क्षत्त्रियवचनः । औरसशब्देन क्षत्त्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु
कुर्वादिभ्यो ण्यस्तदन्ताद् इहैव भवितव्यम् । तथाच "ण्यक्षत्रियार्पणित" इत्यग्नोदाहृतं कौरव्यः
पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञ । बाल । शिखा । उरस् । शाठ्य । सैन्यव ।
यमुन्द्र । रूप्य । ग्राम्य । नील । अमिग्र । गौकय । कद । देवरथ । तैतिल । औरस ।
कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैठयत । शैकयत । क्षेतयत । ध्याजयत ।

चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरद्ध । वल्लका । खल्य । वृष । लोमक ।
उदन्त्य । यज्ञ(१) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कौसल्यायनिः ।
कार्मार्यायणिः । परमकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते । कौसलस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्य-
यसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम् । द्रुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां
शुद्धादिष्ट्येति । दागुध्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्यायनिः । वृष्यायणिः ॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कार्मार्यायणिः ।
ह्यत्रायणिः(२) । अण इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यच इति किम् । औपगविः । *त्यदा-
दीनां वा फिन् वक्तव्यः* । त्यादायनिः । त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः ।
अणत्र प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपं गोत्रं तस्मादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन ।
आन्नगुसायनिः । प्रासरक्षायणिः । कारिशब्दादिषु वृद्धादगोत्रात्परत्वाद्नेनैव भवितव्यम् ।
नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आन्नगुसिः । वृद्धादिति किम् । याज्ञदत्तिः । अगोत्रादिति
किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैषां कुगा-
गमः । यद्विह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्याऽऽगमार्थमेव ग्रहणमन्येषामुभयार्थम् । वाकिनका-
यनिः । गारेधकायनिः । इजाद्यपवादे योगः । उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेऽपि भवन्ति ।
वाकिनिः । गारेधिः । वाकिन । गारेध । कर्कट्य । काक । लङ्का । चर्मिर्मर्मिणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वैर्गैव प्रत्ययः सिद्धस्तस्मिन्ननेन कुगा-
गमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकाद्यः फिन्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्यतरस्यां
कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैलोक्यं संपद्यते । मार्गीपुत्रकायणिः । मार्गीपुत्रायणिः ।
मार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः । वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । श्लुशुकायनिः । अहि-
क्षुम्बकायनिः । प्राचामिति किम् । श्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । उदीचां
प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्वं एते विकल्पायांस्तेषामेकैव सिद्ध्यति, तत्राचार्यग्रहणं
पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । कचिन्न भवत्येव । दाक्षिः । प्लाशिः ॥

मनोजातावज्यतो शुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादश् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगेन पुगागमः, समुदायेन चेजाति-
गम्यते । मानुष्यः । जातिशब्दावेतौ । अपत्यायोऽत्र नास्त्येव । तथाच मानुषा इति बहुपु-
न लुग्भवति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

(१) "वृष्य । भीत । जाजल । रस । लावक । धजवद । वसु । बन्धु । अवन्धक । सुपापम्" ।
इत्यधिकं वचिद ।

(२) "यास्क इति त्रिविधोऽण् । यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः" । इत्यधिकं वचिद ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे अनोरोत्सर्गिकः स्मृतः ।

तकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तन्नोत्रसंज्ञं भवति । संवन्धिवचनत्वादपत्यसदृश्यं यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशोऽयं संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्मिः । गोत्रप्रदेशाः, “एको गोत्र” इत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रथमो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादिस्तस्मिन्जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि पट्या विपरिणम्यते । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुशद्गोत्रधारणार्थो युवैव, न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यरूप द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् भृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवैद्यार्थोऽयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्यं जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान् भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । हाक्षायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीयति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डा स्मर्यन्ते । येषाम्

उभयत्र दशाहानि कुलस्याहं न भुज्यते (१) ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । आतुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीयति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीयदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तद्वनिर्देश उभयोत्तरुपर्यः । स्थानेन धयसा पोट्टुष्टे सपिण्डे यथा स्थात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीयति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थविरिति किम् । स्थानवयोन्युने गार्ग्यं एव भवति । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्यं एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रे वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रे युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति पट्यानिर्देशो पित्रिप्रा मूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनव्य कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

पुत्र्यायां गम्यमानायां यूनो वा पुत्रसंज्ञा भवति । निरुत्तिप्रधाने विकरते, पुत्रसंज्ञायां प्रतिपिङ्गायां पत्रे गोत्रसंज्ञा भवति, प्रनिप्रज्ञाभावात् । गार्ग्यो जातमः, गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जातमः । वात्स्यायनो वा । दाक्षिजातमः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दान् त्रित्प्रियादम् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवर्णायां तस्मादप्येव प्रत्ययो भवति पाश्चात् । पेशाकः ।

(१) “य एते हिंस्रं हंसः ४१ १८ १८ निरुत्तम” । इति १८ १८ १८ ।

वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् द्रुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः । पौरवः । क्षत्रियादिति किम् ।
ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालिः । वैदेहिः । *क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राज-
न्यपत्यवत्* । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य
वृजोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दादेतौ क्षत्रियाभिधा-
यिनौ ताभ्यामनपवादे “वृद्धाद्” इति ज्यङि प्राप्ते पुनरञ् विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः ।
तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

इधञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो ऋचो मगध, कलिङ्ग, सूरमस, इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण्
प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । आङ्गः । बाङ्गः । सौरमसः । पौण्ड्रः । मागधः । कलिङ्गः ।
सौह्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धघेत्योसलाजादाञ्ज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजादशब्दाभ्यां
चापत्ये ङ्यङ् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । वृद्धात्तावत् । आम्बष्ठयः । सौवीर्यः । वृका-
रान्तात् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयोरवृद्धाद्यं यञ्चनम् । कौसल्यः । आजाद्यः । तप-
रकरणं किम् । कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं कौमारः । *पाण्डोर्जनपद-
शब्दात् क्षत्रियादित्येव वक्तव्यः* । पाण्डयः । अन्यस्मात् पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव ।
आम्बष्ठयो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो रयः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दाच्चादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः । नैषध्यः । नैपध्यः । तस्य राजनी-
त्येव । कौरव्यो राजा ॥

साहवावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साहवा नाम क्षत्रिया तन्नामिका तस्या अपत्यं,
“अच” इति ढक् । साल्वेयः । अणपीष्यते । साल्वः । तस्य निवासः साल्वो जनपदः । तद्व-
यवा उम्बरादयस्तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम् । साहवावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकल-
कूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इन् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । औदुम्भरिः । तैलखलिः ।
मात्रकारिः । यौगन्धरिः । मौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य
राजनीत्येव । औदुम्बरो राजा ॥

उदुम्बरास्तिलखला मदकारा युगन्धाराः ॥

मुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साहवावयवसंज्ञिताः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यक्सृश्यन्ते न ॥ पूर्वं,
गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चोदाहृतम् ।
तद्राजप्रदेशाः “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” इत्येवमादयः ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येनेन विहितस्याजो लुगन्त्यते । कम्बोजात्प्रत्ययस्य लुग भव-
ति । कम्बोजः । *कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम्* । कम्बोजः । चोलः । केरलः ।
शकः । यवन्तः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

प्रत्ययमुत्पादयन्ति पुण्येण युक्तः कालः । पुण्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । मावी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किम् । पुण्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुवविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुव भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुव भवति । अथ कृत्तिकाः । अविशेष इति किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुविविहितः पूर्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणशब्दादश्रवत्याशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुव भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः । अश्रवत्यो मुहूर्तः । लुपि युक्तवद्भावः कल्मान्न भवति । निपातनात् । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकासिकी” इति । संज्ञायामिति किम् । श्रवणी आश्रवत्यो रात्रिः ॥

इन्द्राच्छुः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधा-
नुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे । अथ तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं पर-
त्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं, सामेत्येतस्मिन्नर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यद् दृष्टं साम चेत्तद्वर्तते । ऋक्षेन दृष्टं, क्रौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेर्दक ॥ ८ ॥

कलिशब्दान्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थं दक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् । *सर्वत्राग्निकलिभ्यां दक्त्वक्षयः* । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतसग्नेः स्वमिति सर्वत्र दगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रति-
पत्तव्यम् । *दृष्टं सामनि अण् वा डिङ्गवतीति वक्तव्यम्* । उशनसा दृष्टं साम औशन-
सम् । औशनम् । *जाते चार्थेयोऽन्येन बाधितः पुनरपि विधीयते स वा डिङ्गवतीति वक्त-
व्यम्* । प्राग्दीव्यतोऽण् प्राक्षः कालेना बाधितः “सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्यः” इति पुनर्विधीयते
स वा डिङ्गवतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शतभिषजः । *तीयादीकक्
स्वार्थं वा वक्तव्यः* । द्वितीयाकम् । तार्तीयकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । *न विद्यायाः* ।
द्वितीया तृतीया विद्या । *गौत्रादङ्गुवदिष्यते* । दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थं । औपगवेन दृष्टं साम,
औपगवकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद् हुञ् भवति ॥

दृष्टे सामनि जाते च हिरेण डिङ्गा विधीयते ।

सीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्गुवदिष्यते ॥

वामदेवाड् डयड् डयो ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दान्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थं, डयत् डय इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
अणोऽपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम । वित्करणं स्वार्थम् । वित्करणं किमर्थं,
“ययतोश्चातर्द्य” इति नञ् उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणे मा भूत् । अननुबन्धक-
कग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतर्द्यं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वाद्यो रथः । काम्बलः । चाम्बलः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिर्वेष्टितस्तेनेह न भवति । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चमणौ द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ॥

कौमारापूर्ववचने कुमारा अण्वधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमारा भवतीति वा ॥

कुमारा भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्घृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादममत्रवाचिनः शब्दादुद्घृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्घृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धेः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेपुद्घृतः शाराय ओदनः । माल्लिकः । कापरः । अमत्रेभ्य इति किम् । पाणादुद्घृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः, “क्षीरादुद्घृत्” इति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छ्रयितरि घृते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित्यर्थेभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद् घृतं गम्यते । घृतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं घृतमस्य स्थण्डिलो भिक्षुः । स्थण्डिलो ब्रह्मचारी । वत इति किम् । स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाप्रचेत् भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं भक्षमित्युच्यते । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्रा जपूपाः । कालदाः । कौम्भाः । भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शुलकादुद्घृतादुद्घृताच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शले संस्कृतं शुल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दधनष्टक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ङ्क् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं दधिकम् । णु ॥ संस्कृताथे प्राग्वहतेष्टकं यस्यायि, तेनैव सिद्धम् । न सिद्धवति ।

दध्ना हि तत्संस्कृते यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्या-
न्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदध्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदध्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां टक् प्रत्ययो भव-
ति । पक्षे यथाप्राप्तमण भवति । औदधितम् । औदधित्वम् ॥

क्षीराद्धब् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्ययो भवति । अणोऽ-
पवादः । क्षीरं संस्कृता, क्षीरयो यवागूः ॥

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमास-
मर्थं पौर्णमासी चेन्नवति । इतिकरणस्तत्तश्चेद्विद्वक्षा । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्य-
यान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासार्द्धमाससंबत्सराणामेवा संज्ञा । पौर्णमासी अस्मिन्
पौषो मासः । पौषोऽर्द्धमासः । पौषः संबत्सरः । इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्
दशरात्र इति । श्रुतकमासे च न भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयो-
गानुसरणं, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुं न ह्यर्थं
लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थस्य तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्तत्तश्चेद्विद्वक्षेति
तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽर्थः शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी । अथवा, पूर्णा
माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आप्रहायण्यश्वत्थाद् टक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आप्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौ-
र्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे टक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आप्रहायणिको
मासः । अर्द्धमासः । संबत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रोभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा टक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमा-
सीति संज्ञायामित्येतस्मिन् विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे उग्विधीयते । फाल्गुनो मासः ।
फाल्गुनिकः । श्रवणः । श्रवणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठमर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्
सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुराडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः ।
इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । वाईस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् ।
कन्या देवताऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै
ब्राह्मणो देवतयेति । उपमानान्नविष्यति । “महाराजोऽष्टपदादृञ्” इति यावत् सास्य देवते-
त्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतार्थां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वजैवाण्यप्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् ।
कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । कार्यं हविः । कार्यमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् वच् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे वच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शुक्रियं
हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनपूत्रपात्रपूत्रभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनपू अषान्नपू इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अ-
जोऽपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अषान्नपूत्रियम् । अपोनपाद् अषान्नपादिकि देवताया ना-
मधेये पते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छु च ॥ २८ ॥

अपोनपू अषान्नपू इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ॥
अजोऽपवादः अपोनपूत्रीयं हविः । अषान्नपूत्रीयम् । योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहा-
रार्थः । *छप्रकरणे पैङ्गाक्षी पुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्* । पैङ्गाक्षीपूत्रीयम् । *तार्णाचिन्द्रवीयम्* ।
शतरुद्राच्छश्च घश्च* । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महे-
न्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । महेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाद् टचण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात्, ऋणप्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अजोऽपवादः । णकारो
वृद्धार्थः । टकारो लोभार्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ॥

वाय्वृत्तुपिनुपसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अजोऽपवादः ।
वायुर्देवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम् । उपस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वद्वापोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अजो ण्यस्य
चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् ।
शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्
देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् ।
वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अजोऽपवादः । अग्नि-
र्देवतास्य, आग्नेयोऽष्टाकालः । *प्राग्दीव्यतीयेषु तद्विचार्येषु सर्वप्राग्निकलिभ्यां ढग्बक्तव्यः* ॥

कालेभ्यो भवचत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भवचत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । का-
लादृजिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नयं तथैवेप्यन्ते, तदर्थमिदं
मुच्यते । वत्करणे सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवे मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्स-
रिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सां-
वत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराजप्रोष्ठपदादृञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ङ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महा-
जो देवतास्य महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् । *ङ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य
उपसंख्यानम्* । नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते, नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । *पूर्णमासादृङ्* ।
पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वे निपातना-

द्विजेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येयौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । *ताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि पिच्च* । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता, पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि पिच्च । पितामही । मातानही । *अवेर्दुर्गघे सोढदूसमरीसत्वां वक्तव्याः* । अवेर्दुर्गधमविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । *तिलाक्षिप्फलात्पिञ्जैः प्रत्ययौ वक्तव्यौ* । निष्फलस्तिलस्तिलपिञ्जः । तिलपेजः । *पिञ्जच्छन्दसि डिच्च* । तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किमिहोदाहरणम् । चित्तवदालुनात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम् । अचित्ताट्टकं वक्ष्यति, अनुदात्तादेशन्, गोत्राद् बुञ्, प्रतिपदं च “केदाराद्यञ्” इत्येवमादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । काकम् । “इनित्रकञ्चञ्चश्च” इति यावत्समूहाधिकारः । (*गुणादिभ्यो ग्रामञ्चक्तव्यः* । गुणग्रामः । करणग्रामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः १) ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अण्ग्रहणं वाचकवाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । गार्भिणम् । युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् युवज्ञावो न भवति, “भस्यादे तद्धित” इति । युवतीतां समूहो, यौवतम् । भिक्षां । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन् । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अथर्वन् । दक्षिणा । भूत(२) ॥

गत्रोक्तोत्तोरश्चराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्यजाद् बुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो बुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवकम् । उक्षन् । औक्षकम् । उड् । औष्ट्रकम् । उरभ्र । औरभ्रकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राजपुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आजकम् । “प्रकृत्याऽके राजान्यमनुष्ययुवानः” इति यलोपो न भवति, “आपत्यस्य च तद्धिते नाति” इति । *बुद्धाच्चेति वक्तव्यम्* । बुद्धानां समूहो, वार्दकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् बुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अचित्तलक्षणस्य ऋकोऽपवादः । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् । कैदारकम् । *गणिकायाश्च यञ्चक्तव्यः* । गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

ऊञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाद् ऊञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कवचिनां समूहः, कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । केदाराणां समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । *यन्प्रकरणे ष्टादुपसंख्यानम्* । ष्टानां समूहः, ष्टयः । *अहः खः क्रतौ* । अह्नां समूहोऽहोनः क्रतुः । क्रताविति

(१) काशिकास्यर्थे पाठः ।

(२) विषय । श्रोत्र । वृक्षादिभ्यः खण्डः । वृक्षखण्डः । तरुखण्डः । वृक्ष । तरु । पादप । इत्यधिकं कवित्

किम् । ओहः । खण्डिकादिषु दर्शनादभवति । *पर्शान् णत्वक्तव्यः* । पर्शूनां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति (*वातादूलः* । वातानां समूहो, वातूलः) ॥

ग्रामजनवन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । ग्रामाणां समूहो, ग्राम-
ता । जनता । वन्धुता । सहायता । *गजाच्चेति वक्तव्यम्* । गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कपोतानां स-
मूहः, कपोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं वचनम् । खण्डिकानां समूहः, खण्डिकम् । वाड्यम् । क्षुद्रकमालव-
ज्योऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति खच्चयिद्वन्द्वः । ततः पूर्वैर्बाणि सिद्धे वचने, गोत्रसमु-
दायो गोत्रं, न च तदन्तविधिरत्रास्ति । एवं तर्हि एतद् ज्ञापयति, बुद्धिं पूर्वविप्रतिषेधः, सामू-
हिकेषु च तदन्तविधिस्तस्तीति । प्रयोजनमौपम्यकं कापट्यमिति बुद्धिं भवति । वानहस्तिकं
गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तद-
न्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनस्तत्रैव नियमार्थमुच्यते सेनासंज्ञायामिति । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञाया-
मेवाभवति । क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत (२) ।

असिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्बुद् न च तद्गोत्रं तदान्ताश्च च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तस्ये तथा चापि सलेर्विधिः ।

सेनायां नियमायं च यथा बाधेयं चाञ् गुणा ॥

खण्डिका । वडवा । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक । झुक । उल्लूक । खन् । युग ।
अहन् । वरत्रा । हल्यन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः पृष्टीसमर्थेभ्यः, समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । गोत्र-
चरणाद्बुजित्धारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेद्बुज्यते चरणाद्धर्मोऽज्ञाययोरिति, तेन धर्मवदि-
त्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यायः । कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्य-
म् । भोक्थिकम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि । काठकम् । कालापकम् । छन्दोग्यम् । औ-
क्थिकम् । आथर्वणम् ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विष-
ये । वानजोरपवादः । अपूपानां समूहः, आपृषिकम् । शाण्डकुलिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।
धेनोरनय इति वक्तव्यम् । आपेनवम् ॥

केशाश्वार्थां यञ्छावन्त्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केशा अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययो भवतोऽन्यतरस्यां तस्य समूह
इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वानां समूह, आश्वम् ।
अश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

(१) कश्चिन्नास्त्यर्थं पाठः ।

(२) अप्रापिकं कश्चित् "गोत्रतश्चने बुज्ये भवति" इति ।

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये पाशानां समूहः, पाश्या
तृण्या । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिठक । पिटाक । शकट ।
हल । नड । घन(१) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलानां समूहः
खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ॥

इनित्रकटयचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम्, इनित्र कटयच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति तस्य समूह
इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । *खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः* । डाकिनी ।
कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी । *कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति* । कमलखण्डम् । अम्भो-
जखण्डम् । कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । (क-
मलादिराकृतिगणः । *नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः* । नरस्कन्धः । करिस्कन्धः । तुर-
ङ्गस्कन्धः । *पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति* । पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम्(२) ।

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । पृष्टो समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पृष्टोऽसमर्थाद् विषय इत्ये-
तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । विषयशब्दो बह्वर्थः ।
कचिद्ग्रामसमुदाये वर्तते, विषयो लब्ध इति । कचिदिन्द्रियग्राह्ये, चक्षुर्विषयो रूपमिति ।
कचिद्व्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति । कचिदन्यत्रभावे, मत्स्यानां वि-
षयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिवीनां विषयो देशः शैवः ।
औष्ट्रः । देश इति किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवादः ।
राजन्यानां विषयो देश, राजन्यकः । वैवनायकः । आकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो
देशे मालवकः । वैराटकः । त्रैगत्तकः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण ।
आत्मक्रामेय । आम्बररीपपुत्र । वसाति । वैल्ववन । शैलप । उदुम्बर । वैल्वल । आर्जुना-
यन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ(३) ॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विष-
यो देश इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैषेयविधः । ऐषुकार्यादिभ्यः ।
ऐषुकारिभक्तः । सारस्वत्यायनभक्तः । भौरिकि । वैषेय । भौलिकि । चैयत । काणेय । वाणि-
जक । बालिज । बालिज्यक । शैक्यत । वैक्यत । भौरिक्यादिः । ऐषुकारि । सारस्वत्यायन ।
चान्द्रायण । ब्रह्माक्षायण । त्र्यायण । औढायन । जौलायन । खाढायन । सौवीर । दा-
समित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दाक्षायण । शयण्ड । ताक्ष्यायण । शौत्रायण । साय-
ण्ड । शौण्ड । वैशमायन । वैश्वेनव । नद । तुण्डदेव । विश्वदेव(४) ॥

सोऽस्यादिरितिच्छुन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इति-क-

(१) नक्षत्राधिकं । "पाठको । गलः" इति ।

(२) नक्षत्रास्त्ययं पाठः ।

(३) अपाधिकमिदम् । आभीत । अशीत । बैतिल । वात्रक इति ।

(४) अधिकमत्रेदम् कचिद् "अलायत । आलातायत । पैण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव" इति ।

रणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः प्रगाथेष्विति प्रत्य-
यार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथ-
यमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इति-करणस्तत-
श्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् ।
अनुष्टुभमध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दसं इति किम् । अनुष्टुभशब्द आदिस्य प्रगाथस्य । प्रगा-
थेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिस्यानुवाकस्य । गायशब्दः क्रियानिमित्तकः कचिदेव मन्त्रवि-
शेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रथमेन तिष्ठः क्रियन्ते स प्रगाथनात्प्रकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्य-
ते । *छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उरसंख्यानम्* । त्रिष्टुबधे त्रैष्टुभम् । जागतम् ।

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोर्दधुभ्यः ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं, प्रयोजनं योद्धार-
श्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संप्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थ-
भ्योऽस्येति पष्ठर्थे संप्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संप्रामस्य
भाद्रः संप्रामः । सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्धुभ्यः । अहिमाला योद्धारोऽस्य संप्रामस्य, आ-
हिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः । संप्राम इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयो-
जनयोर्दधुभ्य इति किम् । सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य संघामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं
चेत्तन्नवति । तदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति । इति-करणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः
प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् ।
क्रीडाचामिति किम् । खड्गं प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति अः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।
घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इति-करणो विवक्षार्थः । घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थाद-
स्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे यः प्रत्ययो भवति । घञ इति छद्प्रहणं, तत्र गतिकारकपूर्वमपि
गृह्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता । तैलपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां
वर्तते । क्रियेति किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते । अयं समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरु-
पादीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्यनेन तत्संबद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडा-
नुवृत्तिरपि संभाव्येत । सामान्येन चेद्विधानम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दण्डपाता
तिथिः । मौस्तपातां तिथिः ॥

तदधीते तद्दे ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते,
छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद, नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद-
ग्रहणमधीयानचिदुपोः प्रत्ययविधानार्थम् ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्तादृक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च उक्प्रत्ययो भवति तदधीतेतद्देत्यस्मि-
न्विषये । अणोऽपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थादि-
भ्यः । औक्थिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् । वार्त्तिकसूत्रिकः । सांप्रहसूत्रिकः । सूत्रान्ता-
दकल्पादेरित्यते । कल्पसूत्रमधीते कल्पसूत्रः । अणव भवति । उक्थशब्दः केषु चिदेव सा-
मसु रुढः । यज्ञयज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सा-

मलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थयान्द्रः प्रत्ययमुत्पादयति उक्थमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दान्च प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् । *विद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम्* । वायसविधिकः । सार्वविधिकः । गौलक्षणिकः । आचलक्षणिकः । मातृकलिपिकः । पाराशरकलिपिकः । *विद्या च नाङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गनिर्पूर्वा* । अङ्गविद्यामधाते, आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः । *आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च वक्तव्यम्* । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणमितिहासपुराणयोः रूपग्रहणम् । यावक्रीतिकः । प्रियङ्गुविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । *सर्वसादेद्विगोश्च लः* । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सर्वात्तिकः । संसंग्रहः । द्विगोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः । *अनुसुर्लङ्घ्यलक्षणे च* । अनुसुर्नाम ग्रन्थस्तमधीते, अनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः । *इकन्पदोत्तरपदात्* । *पूर्वपदिकः* (१) । *शतपट्टेः पिकन् पथो बहुलम्* । शतपथिकः । शतपथिकी । पट्टिपथिकः । पट्टिपथिकी । बहुलग्रहणादपि भवति । शातपथः । पाट्टिपथः । उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संघात । वृत्ति । संग्रह । गुणागुण । आयुर्वेद । विद्यालक्षणकल्पान्तात् सुत्रान्याशकल्पादेर्विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गनिर्पूर्वा । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । द्विपदी, ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । शातपट्टेः पथः पिकन् बहुलम् । इकन्पदोत्तरपदात् ॥

क्रमादिभ्यो जुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येषमादिभ्यः शब्देभ्यो जुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । ब्राह्मणसदृशोऽर्थ ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीतेऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिनः । मन्वचर्येन "अत इनिठनौ" इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्माद्वक्ष्यि प्राप्नोति, अनभिधानात् भविष्यति । अणोः क्त्वित्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यश्च ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येषमादिभ्यश्चप्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वसन्तसहचरितोऽर्थ ग्रन्थो वसन्तस्तमधीते, वासन्तिकः । वारिकः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्बन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्तल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्यैवेदिश्रोतृस्त्वस्य लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः क्लारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः । *संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम्* । इह मा सूत्र । महावार्तिकं सूत्रमधीते, महावार्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोपधादिति किम् । चतुष्टयमधीते, चतुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

(१) इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् पदोत्तरपदिकः अन्ये तु पदोत्तरपदादिति पदशब्दः उत्तरपदं दस्यतस्मादित्यर्थं व्याचक्षते तन्मते पूर्वपदिकः उत्तरपदिकः । इति क्त्विन्त्याचीनहेस्तलिखितपुस्तके पाठान्तरं दृश्यते

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दोसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भव-
न्ति । अध्युत्तयेदित्प्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाज्यन्तर-
योगो वाक्यं च निवर्त्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते, कठोः । सौद्राः । पैप्पलादाः । आर्चायिनः ।
वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि । ताण्डिनः । भाल्लवित्तः शाटगयनिनः । ऐतरेयिनः ।
ब्राह्मणग्रहणं किम् । यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिह तद्विषयता मा
भूत् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारोऽनुक्तस-
मुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो
नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीय व्याकरणम् ।
पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।
इति-करणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाम्नोति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थादस्मि-
न्निति सप्तम्यर्थे यथाविहिते प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति
निर्दिष्टे देशश्चेत् स तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । उदुन्वरा
अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । घाल्वजः । पार्वतः । मत्तर्थायापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथाविहिते प्रत्ययो भवति देशनामधेये
गन्धमाने । देशे तन्नाम्नोति चतुर्थेपि योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्रो परिष्ठा ।
कृशाम्बेननिर्वृत्ता, कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्त्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति पठ्योसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहिते प्रत्ययो भवति देशनामधेये ग-
न्धमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावान्निवासो देश, आर्जुनावो देशः । शौवः ।
औदिण्डः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति पठ्योसमर्थाददूरभव इत्येस्मिन्नर्थे यथाविहिते
प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदिशम् । हेमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणाम-
र्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बद्ध्यन्ते ॥

ओद्वज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहिते समर्थविभक्तियुक्ताद्व प्रत्य-
यो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरहु । आरडवम् । कक्षतु ।
काक्षतवम् । कर्कटेलु । कर्कटैकवम् । नद्यां तु परस्त्वान्मतुम्भवति । इक्षुमती । अवधिकारः ।
प्राक्, सुवास्त्वादिभ्योऽणः ॥

मतोश्च बह्वज्जात् ॥ ७२ ॥

बह्वज् अङ्गं यस्यासौ बह्वज्जो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादन्त्ययो भवति चातुरर्थि-
कः, अणोऽपवादः । ऐपुकावतम् । सैधकावतम् । बह्वज्जादिति किम् । आहिमतम् । यावम-
तम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्त्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति ।
मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचः प्रतिपदिकाद्व प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यथा-
सम्भवमर्थाः सम्बध्यन्ते । दीर्घवरत्रेण निर्दिष्टः कूपः, दीर्घवरत्रः । कापिलवरत्रः ॥

उदक् च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वनं प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः अणोऽपवादः । अवल्लज्जर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः । गौसः । उदगिति किम् । दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वण्वेव । दात्तः । गौसः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सङ्कतः कलः, सङ्कलः । संकलेन निर्वृत्तः, सांकलः । पौष्कलः । सङ्कलः । पुष्कल । उद्वप । उद्वप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदक्ष । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेप । गभीर । हृतर । समेन । अंहन् । लोमम् । वेमन् । वरुण । वहुल । सद्योज । अभिषिक्त । गोमृत् । राजभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । ङ्याप्रतिपदिकादङ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दात्तामित्रो । साल्वे । विधूमाग्निना निर्वृत्ता, वैधूमाग्नी । प्राचि खल्वपि । ककन्देन निर्वृत्ता, काकन्दी । माकन्दी । माणिकरी । जारुपी ॥

सुवास्तुवादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अम उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवे नगरं, सौवास्तवम् । वार्णवम् । अणप्रहणं नद्यां मनुष्यो बाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु । वर्णु । मण्डु । खण्डु । सेवालित् । कर्णुरित् । शिखण्डित् । गर्त । कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोक्ष । अहिसक्य । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्याणोऽपवादः । रोणीति कोऽयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते । रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽण्प्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रोणः । आजकरोणः । संहिकरोणः ॥

कोपधाञ्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाञ्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाणोऽपवादः । कार्णच्छिद्रिकः कूपः । कार्णवेष्टकः । कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कुवम् ॥

बुद्ध्याकठजिलसेनिरद्वययफक्फिजिञ्ज्यककूठकोऽरीहणकृशाश्च-
श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्र-

गदिन्रराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकागणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमसिसम्बन्धयते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकागणैर्भ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । अरीहणादिभ्यो बुज् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौघणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । मनल । उलन्द । साम्परायण । कौण्डायण । मैत्रायण । त्रैगतायन । रायस्योपः । विषय । उदण्ड । उदञ्जन । खाडायन । खण्ड । वीरण । कालकृत्स्न । जायवन्त । शिक्षपा । किरण । रैवत । वैल्व । वैमतायन ।

सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर(१) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छणप्रत्ययो भवति । काशांश्चीयः । अरिष्टोयः । कृशाश्च । अरिष्ट । अरीश्च । वेदमम् । त्रिशाल । रोमक । शबल । कूट । रोमन् । वर्वर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरम् । सुख । अजिन । विनता । अवनत । विकुघास । अरुस । अवयास । मौद्वल्य । कृशाश्वादिः ॥ ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः । ऋश्य । न्यग्रोध । शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात् । निबद्ध । धिवद्ध । परिगूढ । उपगूढ । उत्तराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्का । अनडुह । परिवंश । वेणु । वोरण । ऋश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्छत्प्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शक्करिकम् । कुमुद । शक्करा । न्यग्रोध । इत्कट(२) । गर्त्त । बीज । अश्वत्थ । बलवज । परिवाप । शिरीष । यवाप । कूप । विकडूत(३) । कुमुदादि । काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वास । अश्वत्थ । पलाश । पीधूप । विश । तृण । नर । चरण । कर्दम । कम्पूर । कण्टक । गूह । काशादिः(४) ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण । नड । हुस । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लय । वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्ष । हलका । वन्धुका । श्रवका । क्षिपका । न्यग्रोध । इकुट(५) । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्म-रः । अश्यम् । यूप । रूप । मोन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा(६) । अश्मा-दिः ॥ संख्यादिभ्यो ढन् प्रत्ययो भवति । सात्वेयम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । बा-मोहित । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । छगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल(७) । सख्यादि । संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पिल्यम् । खंकाश । काम्पिलय । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । संकथव । यूप । अश । पृग । अश्मन् । कूट । मल्लिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार । विरह । नासिका । संका-शादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः । कुलयम् । बल । कुल । तुल । उल । हुल । फवल । वन । कूल । बलादिः । पक्षादिभ्यः फल् प्रत्ययो भवति । पाक्षायणः । तौपायनः । पक्ष । तुप । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतित्वन् । पथिनन्ध च(८) । पक्षादिः । कर्णादिभ्यः फिन्प्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ । अलुश । शाल । हुपद् । अनडुह । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जीत्व । आ-ण्डीवत् । कर्णादिः । सुतङ्गमादिभ्य इन्प्रत्ययो भवति । सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम । सुनिचित् । विप्रचित् । महासुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विष । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादिः । प्रगादिनादिभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगादिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । माजार् । कोधिदार । प्रगद्यादिः । वाराहादिभ्यः कल् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् । वराह । पला-

(१) वैमर्तायण । गोमतायण । सौमायण । क्षाण्डायण । विपाश । सुयश । जम्बु । सुशर्म । एते शशवश्चिदधिका दृश्यन्ते ।

(२) अधिका एते । खण्ड । परिवृत्त । कर्दम । भंशु ।

(३) कण्टक । कडूट । सडूट । पलाश । विक । कत । दशमाम । अधिका एते ।

(४) आशाल । नड । वन । वधूल । पर्वट । एतेऽधिकाः ।

(५) मुषक । सडूट । ककेटा । कर्कटा । मुकटा । संकट । मुक । महा । आधिकाः कचित् ।

(६) यूप । रूप । नद । नण । काट । पाम । अधिकाः वञ्चिद ।

(७) चर्क । चक्रपाल । उशीर । सुरस । रोह । नमाल । कदल । समल । अधिकाः दृश्यन्ते ।

(८) कुम्भ । सरिज । सरिक । सरक । सलक । सरम । समल । रोमन् । लोमन् । हंसका । लोम-न । मुकण्टक । अतित्वल । यमल । हल । सिङ्क । इति पाठान्तरमाधिकम् ।

श । शिरीष । पिकद्व । स्थूण । विदग्ध । विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा । वराहादिः । कुमुदादिभ्यष्ट् प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमय । रथकार । दशग्राम । अष्ट-
त्य । शालमली । कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण । कुमुदादिः । शिरीषशब्दोऽरीहणा-
दिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत् इष्यते । तस्य च वरणादिषु
दर्शनाल्लुब्धभवति । तथाचोक्तम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीष-
वनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुब्धभवति ।
ग्रामस्समुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः, पञ्चालाः । कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः ।
वङ्गाः । मगधाः । सुहाः । पुण्ड्रः । इह कस्मान्न भवति । उदुम्बरा अस्मिन् संन्ति, औदु-
म्बरो जनपदः, वैदिशो जनपदः, इति । तन्नाम्नीति वर्त्तते । न चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति ।

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब्धभवति । अजनपदार्थे आर-
म्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । शृङ्गो । शालमलयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृ-
तिगणतामस्य बोधयति । कटुकवड्यां अदूरभवो ग्रामः, कटुकवदरी । शिरीषाः । काञ्चो ।
वरणाः, पूर्वा गोदो । आलिङ्गयायन । पर्णा । शृङ्गो । शालमलयः । सदाष्णी । वणिकि ।
अणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला । उरशा । आकृत्या ।

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य वा प्रत्ययस्य वा लुब्धभवति । वापहणं किम् ।
यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं
भविष्यति । एवं तद्धेतुज्ञापयति । शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो
लुबिति । शर्करा । शर्करम् । गणपाठाच्च श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ । तदेवं
षड् रूपाणि भवन्ति । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् । शर्करिकम् । शर्क-
रीयमिति ॥

ठक्लौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । शर्क-
रिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मनुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मनुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तन्नाम्नो देशस्य विशेषणं नदी ।
उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । पुष्करावती । शुक्रमती । द्रुमती । इह
कस्मान्न भवति । भागीरथी । मैमरथी । मनुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मनुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अनर्थे आरम्भः ।
मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्याणु । मुष्टि । इक्षु । वेणु । रम्य । क्रक्ष । कर्कन्धु ।
शमी । किरीट । हिम । किशरा । शर्षणा । मरुत् । मरुत् । दावाघाट । शर । इष्टका ।
तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिषी । खडा । वेढा । मध्वादिः ।

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मनुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मनुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमुदान् ।
नड्वान् । वेतस्वान् ॥ *महिषाज्चेति वस्तव्यम्* । महिषान्नम देशः ।

नडशादाह् इवलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां इवलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नइवलम् । शाद्वलम् ।

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिखावलं नामनगरम् । मतुप्रकरणेऽपि, शिखाया वलच् वक्ष्यति । तदादेशार्थं वचनम् ।

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । नृणव । पिबुक । अश्वत्थ । क्षकाक्षुद्र । भस्त्रा । विलाहा । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्या । जन्वा । अजिन । मञ्ज । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खादर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । वक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष । अर्जुनवृक्ष । उत्करादिः ।

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । विल्व । वेषु । वेत्र । वेतस । वृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत । *कुञ्जाया इत्यन्त्येऽच* । *तक्षत्रलोपश्च* ।

शेषे ॥ ९२ ॥

शेष इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययायानुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः । उपयुक्तादन्यः शेषः अपत्याभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेषस्तस्यैव विशेषा व्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किञ्च सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा ह्युत्तरान्तरेणैवाद्यदेशेन सम्यन्धित्वेन ह्युत्तरार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति । राष्ट्रावारपाराद् घर्षो । रष्ट्रियः । अवारपारीणः । शेष इति लक्षणे चाधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते, चाक्षुषं रूपम् । आवणः शब्दः । । उपदि पिष्टा, दार्षदाः सक्तवः । उत्तरखले क्षुण्ण, औलूखलो यावकः । आश्वैरुल्लते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुल्लते, चातुरे शकटम्, चतुर्दश्यां चरन्ते, चातुर्दशे रथ इति ।

राष्ट्रावारपाराद् घर्षो ॥ ९३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्ये घर्षावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । *विगृहीतादपीष्यते* । अवारिणः । पारीणः । *विपरीताद्य* । पारावारीणः । प्रवृत्तिविशेषोपादानमात्रेण सायत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्तादध्यन्ते ।

ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥

ग्रामशब्दाच्च खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

कत्त्र्यादिभ्यो ढक्ञ् ॥ ९५ ॥

कत्रि इत्येवमादिभ्यो ढक्ञ् प्रत्ययो भवति । कत्त्रेयकः । गौम्भेयकः । कत्रि । उम्भि । पुप्पर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्री । भक्ति । मादिप्पती । चमेण्वती । पाम । उरग्या । सुख्याया यलोपश्च । कत्त्र्यादिः ।

कुलकुत्तिग्रीवाभ्यः श्वास्त्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कुलकुत्तिग्रीवाभ्यो यथासंख्ये द्यञ् अस्ति अलङ्कार इत्येतेषु जातादिष्वर्थेषु ढक्ञ्

प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् । कौलोऽन्यः । कौलेयको भवत्यसिश्चेत् । कौक्षो-
ऽन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलंकारश्चेत् । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दोऽत्र
पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् ।
वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । ध्रावस्ती ।
कौशाम्बी । नवकौशाम्बो । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा ।
द्रावा । दाल्वा । वासेनकी । वडवाया वृषे ।

दक्षिणापश्चात्पुरस् प्रत्ययः ॥ ९८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । दाक्षिणात्यः । पाश्चा-
त्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः षफक् ॥ ९९ ॥

कापिशिशब्दात् षफक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । पकारो ङीपर्यः । कापिश्यायनं मधु ।
कापिश्यायनी द्राक्षा । *वाहयुर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम्* । वाहाययी । और्हायनी । पार्हायनी ।

रङ्गोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात् षफक् च शैपिकोऽमनुष्येऽभिधेये । राङ्गो गौः ।
अमनुष्य इति किम् । राङ्गवको मनुष्यः । ननु च रङ्गशब्दः कच्छादिवु पठ्यते, तत्र च “मनु-
ष्यतत्स्थयोऽर्जुन्” इति मनुष्ये परत्वाद् ध्रुजैव भवितव्यं, कच्छाद्रिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्धः,
किमिह मनुष्यप्रतिपेदेनाणग्रहणेन च । तदुच्यते । नैवार्य मनुष्यप्रतिपेधः किं तर्हि नन्वि-
द्युक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । राङ्गः कम्बल इति षफक् न भवति
विशेषविहितेन च षफकाऽणो बाधा मा भूदित्यणग्रहणमपि क्रियते ।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदक् प्रत्ययश्च इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैपिकः । दिव्यम् । प्राच्य-
म् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययास्तु कालवाचिनः परत्वात्, द्युद्वयलौ भव-
तः । प्राक्तनम् ।

कन्धायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्धाशब्दाष्टक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कान्यिकः ।

वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥

कन्धाया इत्येव । वर्णौ या कन्धा तथा वुक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । टकोऽपवादः ।
वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विपर्ययाच्चिनः कन्धाशब्दादयं प्रत्ययः । तथाहि
जातं हिमवत्सु कान्यकम् ।

अव्ययात्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।

अमेहकतसित्रेभ्यस्त्यक्विधिर्योऽव्ययात् स्मृतः ।

निनिभ्यां ध्रुवगत्यौश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥

अमात्यः । इहृत्यः । कृत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगणनं किम् । औपरि-
ष्टः । पौरस्तः । पारस्तः । वृद्धास्तु छो भवति । आरातीयः । *त्यन्तेर्ध्रुवे* । नियतं ध्रुवम् ।
नित्यम् । *निस्तो गते* । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्पद्यश्चण्डालादिः । *आविसरश्चन्दसि ।
आविसर शब्दाच्छन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्करो वृद्धते । *अरण्याणो वक्तव्यः* ।
आरण्याः सुमनसः । *वूरादेत्य* । दूरेत्यः पथिकः । *उत्तरादाहव* । औत्तराहः ॥

ऐपमोहः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐपमस् हास् श्वस् इत्येभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऐपमस्त्यम् । ऐपमस्तनम् । हास्त्यम् । हास्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । “श्वसस्तुद् च” इति ठञपि तृतीयो भवति । शौवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्यथासंख्यमञ्जु अ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ । अणोऽपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात् । बार्करूप्यम् । शौवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुचप्रत्ययपूर्वाद् मा भृदिति । बाहुरूप्यम् । अणैव भवति ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयान् ञः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पुर्वेषुकामशमः । “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः । “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदबुद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रेभ्योऽपवादश्च प्रत्ययो भवति शैपिकः । पौर्वमद्रेः । आपरमद्रेः । “दिशो मद्राणाम्” इति पर्युदासादादिबुद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

द्विरग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः अणोऽपवादः । शौवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माधुरम् । बह्वच इति किम् । ध्वजी । ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शार्करीधानशब्दे लिट्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याणोऽपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः । पालद् । पारिपदः । ककारोपधात् । मैलेनकः । चैयातकः । पलद्यादिषु यो बाहीकग्रामस्तत्तत्प्रभृतिभ्योः रपवादः । यया । गौष्टी, नैतकीति । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो “रोपयेतोः प्राचाम्” इति ध्रुवोऽपवादः । बाहीकशब्दः कोपधोषि पुनः पठ्यते, परं छ वाधितुम् । अणग्रहणं वाधकवाधानार्थम् । पलद्दी । परिपत् । यकूलोमन् । रोमक । काल्लूट । पट्थर । बाहुकी । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिद्र । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोमती । उदयान । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्यायौ ॥ च प्रकृतिविशेषणं, तदर्थं संख्यते, कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तर्भ्य गुणात् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कण्वापवादः । कण्वादिभ्यो गोत्रे । गौकक्षाः (१) ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे ॥ इह विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कण्वापवादः । दाक्षाः । प्याक्षाः । माहकाः । गोत्र इत्येव । सौतङ्गमेति सौतङ्गमीयम् ॥

न ह्यग्नः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

ह्यग्नः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतेषु प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिपि-

१. (१) “गौकक्षाः” इति कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तर्भ्य गुणात् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कण्वापवादः । कण्वादिभ्यो गोत्रे । गौकक्षाः (१) ॥

द्यते । चैदीयाः । पौष्कीयाः । काशीयाः । अच इति किम् । पात्रागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दाक्षाः । काशीया इति कथमुदाहृतं, यावता काश्यादिभ्यष्टञिठभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं चैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रास्तु वृद्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । घालीयः । मालीयः । अव्ययतीरूप्योत्तरपदोदीच्यप्रामकोपधधिर्धास्तु परत्वाद् बाधते ॥

भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्छसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञा । भाक्छः । भवदीयः । अवृद्धास्तु भवतः शतुरणेव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्टञ्जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार उच्चारणार्थः । ञकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः स्त्रीप्रत्यये विशेषः । कासिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये स्ववृद्धाः पठ्यन्ते वचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठ्यते तस्य, “एष प्राचां देश” इति वृद्धसंज्ञा । देवदत्तिकः । वाहीकप्रामस्य न नास्ति वृद्धसंज्ञा । देवदत्तः । कथं भाष्य उदाहृतं ‘वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तीया देवदत्ता’ इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे कादयादित्वाद् ञ्जिठभ्यां भवितव्यम् । तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति । व्यवस्थितविभाषेयं, सा छे कर्त्तव्ये भवति ठञ्जिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि । संज्ञा । संवाह । आच्युत । मोहमान । शकुलाद । हस्तिकर्दू । कुदामन् । हिरण्य । करण । गोधाशन । मैरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्र । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्र । दासप्राम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज । *आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्* । आपत्कालिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकप्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकप्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । छस्यापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्थविकी । मान्थविका ॥

विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहिकप्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकप्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यो प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः । आह्वजालिका । आह्वजालीया । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

ओर्देश ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तते । उच्चरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् । उच्चरान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैपादकर्कः । शावरजम्बुकः । देश इति किम् । पटोश्छात्राः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ठञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देश इत्येव । उच्चरान्ताद् वृद्धात् प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्वा प्रत्ययो भवति शैषिकः । आलकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नापितयास्तुकः । पूर्वणैव ठञि सिद्धे नियमाद्यवचनं, वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति । मह्यवास्तु । नालवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् बुञ् ॥ १२१ ॥

बृद्धादित्येव, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो बृद्धात् प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । धन्वशब्दो मस्देशवचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

बृद्धादित्येव, देश इति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंख्यते । प्रस्थ पुर वह इत्येवमन्तात् देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् बृद्धाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः । कालुगुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत् उत्तरसूत्रेणैव सिद्धसंप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

बृद्धादित्येव, देश इति च । तद्विशेषणं प्रागग्रहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो बृद्धाम् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । छस्यापवादः । पाटलिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईताः खल्वपि । काकन्दी काकन्दकः । माकन्दी माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामित्रीयः । तत्परकारणं विरुपद्रार्थम् ॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥ १२४ ॥

बृद्धादित्येव, देश इति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वधी । बृद्धाजनपदवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । छस्यापवादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि । औपुष्टकः । श्यामायनकः । तद्वधिरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाधकवाधनार्थम् । गच्छोत्तरपदाच्छं बाधित्वा बुजेव जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्त्तकः ॥

अबृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वध्योरित्येव । अबृद्धाद्बृद्धाच्च जनपदात्तद्वधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात् प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अण्योरपवादः । अबृद्धाजनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । घाङ्गकः । कालिङ्गकः । अबृद्धाजनपदावधेः । अजमीडाः । अजमन्दाः । आजमोदकः । आजमन्दकः । बृद्धाजनपदात् । दार्वाः । जाम्ब्याः । दार्चकः । जाम्ब्यकः । बृद्धाजनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिङ्गाः । कालञ्जरकः । वैकुलिङ्गकः । विषयग्रहणमनन्यग्रभावार्थम् । जनपदैक्येपबहुत्ये मा भूत् वर्त्तन्त्य । वर्त्तनः (१) । अपिग्रहणं किम् । यावत्ता बृद्धात्पूर्वैर्नैव सिद्धं, तत्कौण्डिन्यायेन बाधा मा विज्ञायीति समुचीयते ॥

कच्छाश्रयवक्त्रगतोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंख्यते । कच्छाश्रयवक्त्रगतोत्तरपदाच्च देशवाचिनः प्रातिपदिकाद्याद्बृद्धाच्च बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अण्योऽपवादः । दास्कच्छकः । पैपलीकच्छकः । काण्डाग्रकः । वैभुजाग्रकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । सेन्धुवक्त्रकः । वाहुगर्त्तकः । चाम्पगर्त्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणादेरपवादः । धौमकः । साण्डकः । पाथेयशब्दः पठ्यते । तस्य योपधात्वादेव बुञि सिद्धेऽदेशार्थः पाठः । विदेशानां क्षत्रियाणां स्वै, वेदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नाचि मनुष्ये च गुणिष्यते । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यथ न भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । पयः । दासादन । आङ्गुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोपस्थली । मापस्थली ।

(१) "वर्त्तनीच वर्त्तनीच वर्त्तनीच वर्त्तन्यः, वर्त्तनीषु भव इति बुञ् न भवति । सहाविषयाया अभावे ननु पचनभावात् । वर्त्तन्यः । वर्त्तनः । इति कश्चित्पाठः ।

राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । भक्षस्थली । मद्रकूल । गत्तकूल । आजीकूल । व्याहाव ।
त्र्याहाव । संहोय । चर्वर । चर्वगर्त । विदेह । आनर्त । माढर । पायेय । बोष । शिष्य । मि-
त्र । बल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अवयात । तीर्थ । *कृत्वात्सौवीरेषु* । समुद्राघ्रावि । *म-
नुष्ये च* । कुक्षि । अन्तरीप । द्वीप । अरुम । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत ॥

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेष-
णं चैतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सने निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं सुषितः पन्था गात्रे पक्ष्मालिघूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभान्यत एतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभान्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सनप्रा-
वीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कर्त्तव्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात् संज्ञानगर-
पठ्यते, तस्मिन् नागरयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिको मनुष्येऽभिधेये । औपसेयानिकस्य णस्याप-
वादः । आरण्यको मनुष्यः । *पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्* । आर-
ण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको
हस्तिः । *वा गोमयेषु* । आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति किम् । आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कौरवकः । कौरवः ।
यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दादेतौ ताभ्यामबुद्धादपीति नित्ये बुञि प्राप्ते विकल्प-
उच्यते । कुत्वाब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते । तत्र वचनादपि भविष्यति । पारिशेष्याद्युगन्ध-
रार्थां विभाषा । मनुष्यतत्स्थयोस्तु कुत्वाब्दान्नित्य एव बुञ् प्रत्ययो भवति । कौरवको मनु-
ष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातः,
मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव । ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबुजोऽपवादः ।
अन्यत्र जनपदं सुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् । ऋषिकेषु जातः, आर्षिकः । माहिषिकः ।
अणुग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात् । इत्वाकुपु जातः, ऐक्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । वृजदेर-
पवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्बु-
ज्यः पाठः । विज्ञापकशब्दः पठ्यते । तस्य कोपभत्तादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तार्यम् । कच्छ ।
सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कदमीर । साल्व । कुरु । रज्जु । अणु । रण्ड ।
द्वीप । अनूप । अजवाह । विज्ञापक । बुद्धल । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितं जल्पितम् । काच्छका

चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । तनुष्यत-
स्थयोरिति किम् । काच्छो गौः । सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातो साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते । ततः पूर्वणैव मनुष्यतस्थयोर्वृजि सिद्धे नियमार्थं वचन-
म् । अपदातावेव । मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद् वृज् प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः ।
साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिर्वजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वो च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद् वृज् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कच्छा-
द्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । सल्विका यवाग्वः । साल्वमन्यत् ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येव । गर्तोत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणो-
ऽपवादः । बाहीकग्रामलक्षणं ॥ प्रत्यये परत्वाद् बाधते । वृकमर्तीयम् । शृगालगर्तीयम् ।
खादिद्वप्रर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणे बहुचूर्वनिरासार्थम् । बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोरपवादः । गही-
यः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि संमवापेक्षे विशेषणं न सर्वेषाम् । मध्यममध्यमे चाण् चरण
इति पठ्यते, तस्यापमर्धः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे
स्तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति, मध्यमा इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ।
चरणसंघन्धेन निवासलक्षणोऽङ्गिति च । *मुखपाद्वतसोलोपश्च* । मुखतोयम् । पार्श्वतीयम् ।
कुजजनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकीयम् । *देवस्य चेति वक्तव्यम्* । देवकीयम् । *पेषु-
कादिभ्यश्चलक्षणवक्तव्यः* । आकृतिगणोऽयम् । वैष्णवीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रा-
स्थकीयम् । माज्यामकीयम् । गह । अन्तःस्थ । समा । विपम । *मध्यममध्यमे चाण्चरणे* ।
उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख ।
एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इप्सव । इप्सनी । अवस्थ्यन्दी । कामप्रस्य । खाद्यायनि ।
कावेरणि । शैशिरि । शौङ्गि । आसुरि । आहिसि । आमिश्रि । व्याडि । वैद्विजि । भौजि ।
आद्ययश्चि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवर्गमन् । श्रौति । आरटकि । वा-
हर्माकि । क्षेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तः । *मुखपार्श्वतसोलोपः* । *जनपरयोः कुक्च* । *देव-
स्य च* । *पेषुकादिभ्यश्चलण्* । गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्रग्रहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो
भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटयोपीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभयार्थं दाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः वक्तरक्षान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः । राज-
कीयम् । आदेशमात्रमिदं विधेयं प्रत्ययस्तु "वृद्धाच्छ" इत्येव सिद्धः ॥

चूडादिकैकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । वृद्धाद्देशवाचिनोऽङ्क इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच्छः
प्रत्ययो भवति शैपिकः । कोपपल्लवस्याणोपवादः । बाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोप-
पेक्षोः प्राचामिति ॥ अकान्तात्तायत् । आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात् । आ-
धपथिकीयम् । शालमलिकीयम् । रोपधात् । कौटिशिपीयम् । आयोमुरीयम् । *अकेका-
न्तपदणे कोपप्रहणे सौमुकावर्णम्* । सौमुकीयम् । मौमुनीयम् । पेन्द्रपेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इत्येव, वृद्धादिति च । कन्याद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । दाक्षिकन्यायम् । माहिकिकन्यायम् । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दाक्षीग्रामीयम् । माहिकिग्रामीयम् । दाक्षिहदीयम् । माहिकिहदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । पर्वतीयो राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वाऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानी फलानि । पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्य इति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येव । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णाशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः प्रत्यो भवति शैषिकः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज इति किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चकाराच्छञ्च । अन्यतरस्यां ग्रहणाध्याप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । तत्र वैपण्याद्यथासंख्यं न भवति । स्यादित्वाद्वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोऽष्टे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुकृष्टश्च । तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ भवतः । विमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगविभागः करिष्यते । तस्मिन् खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽपि चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम्, युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकाचेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन् खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति । ननु च, “न लुप्तताङ्गस्य” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवति । वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति । अथवा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं तर्हन्त्वर्थग्रहणं । एकवचने युष्मदस्मदौ एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तवकः । ममकः । तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । अर्धम् । अर्धपूर्वपदादृष्य-

क्तव्यः * । बालेयाद्धिकम् । गौतमाद्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

परं अवरं उत्तमं इत्येवम्पूर्वाच्चाधोऽद्यत् प्रत्ययो भवति शैपिकः । परार्धम् । अधमार्धम् । पूर्वग्रहणं किम् । परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वर्त्तते । तस्य तत्पूर्वता विज्ञाते । परावरशब्दवद्विग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छब्दपक्षे परेण ऽन्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति । परार्धमवरार्धमिति ॥

दिक्पूर्वपदादृञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादधोऽन्तात्प्रातिपदिकात् ऽञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च शैपिकः । अणोऽपवादः । पूर्वार्धम् । पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणार्धम् । दाक्षिणाद्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधित्तिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादृञ्च ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादिक्पूर्वपदादधोऽन्तादृञ्चौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ यतोऽपवादौ । इमे खल्वस्मार्कं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः । पौर्वाद्धिकाः । दाक्षिणार्द्धाः । दाक्षिणाद्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । *आदेशेति वक्तव्यम्* । आदिमः । *अधोऽसोर्लोपश्च* । अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययाऽर्थे । मरूपापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिदृढं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यधकृष्टो मध्यो वैद्याकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् अण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कच्छादिपाठात् अणो मनुष्यबुधश्चापवादः । द्वैप्यम् । द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैपकम् । द्वैपमन्यत् ॥

कालादृञ्च ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ऽञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । वृद्धात् ऽनु छं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांयत्सरिकः । यथाकथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात् प्रत्यय इष्यते । कादम्बपुष्पिकम् । धैहिपालिकम् । "तत्र जात" इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ऽञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैपिकः । ऋत्यणोऽपवादः । श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न धन्वावान् पुरयोऽनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दादृञ् प्रत्ययो या भवति शैपिकः । ऋत्यणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिकं आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ऽञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कालादृञ्चि नित्ये ऽत्रिप्राप्ते विग्रह उच्यते । नैतम् । नैतिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

पूर्वाह्नापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ऋतुश्लौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । कालाह-
निति ठञि प्राप्ते वचनं, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्निकम् ।
“यकालेतेषु कालानाम्” इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वा-
ह्णः सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रमृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते ।
तत्रेति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छुधे जातः, सौधः ।
मायुरः । औत्सः । ओद्धानः । राष्ट्रियः । अनारूपारीणः । शाकलिकः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।
काञ्चेयकः । ओम्भेयकः ॥

प्रावृषष्टप् ॥ २६ ॥

प्रावृषशब्दात् सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति पृषस्यापवादः ।
पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञार्या शरदो बुन् ॥ २७ ॥

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति, ऋत्वणोऽपवादः समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शरदका दर्भाः । शरदका मुद्राः । दर्भविशेषस्य मुद्राविशेषस्य
चैवं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शरदे सत्यम् । संज्ञाधिकारं केचित्, “कृतलब्धक्रीतकुशला”
इति यावदनुवर्त्तयन्ति ॥

पूर्वाह्नापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करान् बुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्नादिभ्यः शब्देभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये संज्ञार्या ग-
म्यमानायाम् । पूर्वाह्नकः । अपराह्नकः । विभाषा पूर्वाह्नापराह्णाम्यामित्यस्यापवादः । आ-
र्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदोषकः । “निशाप्रदोषाभ्यां च” इत्यस्यापवादः । अव-
स्करकः । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । असंज्ञार्या तु यथाप्राप्ते ठञादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषयेऽणोऽपवादः, प्रत्ययसंनि-
योगान्न च पथः पन्थ इत्ययमादशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । संधिप्रेला-
दिषु पाठादणोऽपवादः । अमावास्याकः । अमावास्यायः । ण्वन्देशविहितस्यानन्वत्त्वादमावस्य-
शब्दादपि भवति । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वैर्ण युन्नणोः
प्राप्तयोरप्ये कृतोयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यायः । अमावास्यायकः । अमावास्यायः । अमा-
वस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्धुपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकारशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । सिन्धु-
शब्दः कच्छादिस्ततोऽणि मनुष्यबुनि च प्राप्ते विधानम्, अपकशब्दादप्यौत्सर्गिकऽणि ।
मिन्धुवः । अपकारः ॥

अणजौ च ॥ ३३ ॥

गिन्धुपकारशब्दाभ्यां यथार्थमणजौ प्रत्ययो भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।

पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

श्रविष्ठा फल्गुन्यनुराधास्वातितितित्यपुनर्वसुहस्तविशा-

खाषाढावहुलालुक् ॥ ३४ ॥

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग् भवति । तस्मिन्हीप्रत्ययस्यापि लुक्तद्धितलुकीति भवति । श्रविष्ठासु जात, श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तित्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अपाढः । बहुलः । *लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्* । चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वाद् डीप् । *फल्गुन्यषाढाभ्यां यनौ वक्तव्यौ* । अषाढा । *श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपिवक्तव्यः* । श्रविष्ठीयः । अषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाढच ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् भवति । गोस्थाने जातः । गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालायां जातः, वत्स-शालः । वात्सशालः । अभिजि । अभिजितः । अश्वयुक् । अश्वयुजः । शतभिषक् । शा-तभिषजः । बहुलग्रहणस्यार्थे प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग् भवति । रौहिणः । रोहिणः । मृगशि-राः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रैत्येव । सप्तमीसमर्थान्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहिते प्रत्ययो भवति शुभे कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वाद्वास्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रैत्येव । सप्तमीसमर्थान्ध्याप्रातिपदिकाद् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह । शुभे प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थकं, तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्, मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये ऋक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रैत्येव । सप्तमीसमर्थान् ऋग्यजुःप्रातिपदिकात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकृष्टिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थे इह गुह्यते नोत्पत्तिः सत्ता वा, जातम-वाभ्यां गतत्वात् । स्पष्टे संभवति, सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाड्डञ् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र संभूत इत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कोशे संभूतं, कौशेयं वक्ष्यम् । रुद्धिरेषा । तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात् साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिपठ्येषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥ हेमन्ते साधुः, हेमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुण्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते, शरदाः शालयः । ग्रैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थत्वात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते लभ्यन्ते, हेमन्ता यवाः । ग्रैष्मा ग्रीह्यः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या बुन् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति । उप्तेऽर्थे । उग्रोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता, आश्वयुजका माषाः । अश्विनीभ्यां शुक्ला पौर्णमासी, आश्वयुजी । अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां बुन् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । ऋत्वणोऽपवादः । ग्रीष्मे सत्यम् । ग्रीष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थत्वात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्देमृणं चेत्तद्वति । मासे देयमृणं, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋण इति किम् । मासे देया मित्रा ॥

कालाप्यश्वत्थयवबुसाद् बुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अक्षत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात् काले वर्तन्ते । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोऽश्वत्थः । यस्मिन् यवबुसे संपद्यते ॥ यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् बुन् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां बुन् प्रत्ययो भवति देयमृण इत्येतस्मिन्नर्थे । अणुटजोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृत्त्यर्थम् । समाशब्दो वर्धपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ् देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । पेति पाठ्ये ठञ्माहणं, संधिपेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन वियक्षितेऽणं बाधित्वा ठनेय यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति ॥ । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थत्वादिप्रातिपदिकाद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निदायां व्याहरति मृगः, निदाः । नेशि-यः । प्रादोपः । प्रादोपिकः । मृग इति किम् । निदायां व्याहस्त्युत्कः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

पाठ्यादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थान् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थं यथा-

विहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति, सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । नि-
शासहचरितमभ्ययने निशा, तत्सोढमस्य अत्रत्यं, नैशः । नैशिकः । प्रादोपः । प्रादोपिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सन्तमीसमर्थार्थं व्याप्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मिन्त्रये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थत्वात् ।
मुष्टे भवः, सौष्टः । माधुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्योयत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये ।
अणश्छस्य आपवादः । दिशि भवे, दिश्यम् । वर्ण्यम् । मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः ।
सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति । दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाव्या । मित्र । मेघा ।
अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन ।
मेघ । दूथ । उदकात्सेनायाम्(१) । न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आका-
शः । दिगादिः ॥

शरीरावयवान्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्ये-
तस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवे, दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृतिकुक्षिकलशिबस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥

इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ङ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । दृत्तौ
भवे, दृत्तयम् । कौलेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयमजरं विषम् । अ-
स्तिशब्दः प्रातिपदिकं न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादङ् प्रत्ययो भवति चकाराद्दञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीराव-
यवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भवे, ग्रीवेयम् । ग्रैवम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचनस्तासां बहुत्वाद्
बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराङ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद्, ङ्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
गम्भीरे भवे, गम्भीर्यम् । *बहिर्द्वैवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्* । बाह्यम् । द्वैज्यम् । पा-
ञ्चजन्यम् ॥

अन्ययीभाषान्च ॥ ५९ ॥

अन्ययीभावसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्च ङ्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये
अणोऽपवादः । न च सर्वस्माद्व्ययीभावाद्वति, किं तर्हि परिमुखादेः । परिमुखादीनां च
गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमन्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवे परिमुख्यम् । पा-
रिहृनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्षाष्ट । पर्युलू ।
जौपमूल । खलु । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्यल । उपकलाप । अनुलङ्ग । अनु-
तिल । अनुवीत । अनुमाप । अनुयव । अनुपथ । अनुयूप । अनुवंश ॥

अन्तः पूर्वपदाटञ् ॥ ६० ॥

अन्ययीभावादित्येव । अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदाद्व्ययीभावाटञ्
प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्द्वैमिकम् अन्तर्गोहि-

कम् । *समानशब्दादृक् वक्तव्यः* । समाने भवं सामानिकम् । *तदादेश्वः* । समानप्रामि-
कम् । समानदेशिकम् । *अध्यात्मादिभ्यश्च* । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौ-
तिकम् । अध्यात्मादिराष्ट्रतिगणः । *ऊर्ध्वदमाच्चठञ् वक्तव्यः* । और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन
सामानार्थः ऊर्ध्वदमशब्दः । *ऊर्ध्वदेहाच्च* । *और्ध्वदेहिकम्* । *लोकोत्तरपदाच्च* ।
ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । *मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामोयः प्रत्ययो वक्तव्यः* ।
मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ *जनप्रत्ययः कुन्च* । जनकीयम् । परकीयम् । *मध्यशब्दादी-
यः* । मन्त्रीयः । *मण्मीयौ ॥ प्रत्ययौ वक्तव्यौ* । माध्यमम् । मध्यमीयम् । *मध्यो म-
ध्यं दिनं चास्मात्* । मध्ये भवं, माध्यमदिनम् । *स्थाम्नो लुगवक्तव्यः* । अश्वत्थमा ।
अजिनान्तश्च । वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

सामानस्य तदादेश्व अध्यात्मादिषु चेज्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुज्जनस्य परस्य च ।

इयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्यो मध्ये दिनं चास्मात् स्थाम्नो लुगजिनान्तथा ॥

प्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अन्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्ताद्व्ययीभावात् परि अनु इत्येवपूर्वाङ्गम् प्रत्ययो भ-
वति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पारिप्रामिकः । आनुप्रामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्च ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिसब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽ-
पवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताश्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्चः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वादः । कर्गगीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्त्यस्मिन् प्रत्ययार्थं वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्त्यतरस्यां यत्खौ
प्रत्ययौ भवतः, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छे प्राप्तं वचनं, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेव-
वर्गः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः । युधिष्ठिरवर्गः । युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गी-
यः । वशादद इति किम् । कर्गगीयो वर्गः ॥

कर्णललाटात् कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽलंकारेऽभिधेये य-
तोऽपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकार इति किम् । कर्णम् । ललाटम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् । तस्येति पक्षी-
समर्थो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्याख्यानोऽभिधेये यथायिदित् प्रत्ययो भवति तत्र
भवे च । व्याख्यार्थसमीपं घट्टारः धूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । मुपां
व्याख्यानः, मौपो ग्रन्थः । सैटः । कर्त्तः । मुन्नु भवं, मौप्म् । सैटम् । कर्त्तम् । व्याख्यात-
व्यनाम्न इति किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानो मुकोत्तरः । पाटलिपुत्रः मुकोत्तरया व्या-
ख्यानो, पूर्वमेनिने पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यानव्यनाम् । भवव्याख्यान-
योऽनुपपत्तिकारोऽपवादविधानार्थः । शृनिहंती हि नौ ॥

यत्तन्तोऽन्तोदासादृक् ॥ ६७ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थान-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये, अणोऽपवादः ।
छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषये । आयस्थानदकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कर्कणः । अण्ग्रहणं बाधकबा-
धनार्थम् । औदपानः । शुण्डिकः । कुक्कण । स्थण्डिलः । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण ।
पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्ययोनिर्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्ययोनिर्बन्धः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिर्बन्धाः । वद्विचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो
भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । विद्यासंब-
न्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आचार्यकम् । योनिर्बन्धे-
भ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ॥

भृत्यवृत् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिर्बन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिर्बन्धवाचि-
भ्यवृत् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । वृजोऽपवादः । विद्यासंबन्धवाचि-
भ्यस्तावत् । होतुरागतं, होतृकम् । पैतृकम् । योनिर्बन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृक् ।
मातृकम् । तत्परकरणं मुलार्थम् । विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो सावित्रम् ॥

पितृर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति षकाराद्वत् तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितुरागतं,
पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद-
ङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्कग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं ल-
क्ष्यते, तस्मादङ्कवत्तिदिश्यते नाणेव, संधाङ्कलक्षणेप्वन्यमिषामिति । औपगवानामङ्कः, औ-
पायकः । कापट्यकः । नादायनकः । चारायणकः । पृथमीपगयेभ्य आगतसोपगवकम् । कापा-
ट्यकम् । नादायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रुप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रुप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये ।
मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादागतं, समरूप्यम् । समीयम् ।
विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गहादित्वाच्छः । मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् ।
दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्यो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सममयम् ।
विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । टकारो लोच्यः । सममयी । योग-
विभागो मयामेक्यनिरासार्थः ॥

प्रसवति ॥ ८३ ॥

तत् इत्येव । पञ्चमीममभांश्च व्याप्प्रातिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये व्या-

विहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति, हिमवती गङ्गा । वारदी सिन्धुः ॥

विदूराब्ज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाद् व्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । विदूरात् प्रभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र न संस्कियते । एवं तर्हि ॥

बालावायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद् भूयाजित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । लुप्तं गच्छति, लौघनः पन्था दूतो वा । माधुरः । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथवा लुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम्, पथिदूतयोरिति किम् । लुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेद्वति । आभिमुख्येन निष्कामति, अभिनिष्कामति, लुघ्नमभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं लौघम् । माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामनक्रियायां कर्णं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिद्धिर्नचोति । द्वारमिति किम् । लुघ्नमभिनिष्कामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूयैत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, लौघम् । गौरिमिन्नः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । *लुधाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम्* । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरवी ॥

शिशुकन्दयमसभङ्गद्वेन्द्रजननादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्च प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशूनां क्रन्दने शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभं, यमसभीयः । इन्द्रात् । अश्विनाश्वपीयः । इन्द्रेणकपोतीयः । शङ्करार्थसंश्रुतीर्थं प्रकरणम् । वाक्पयपीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रमुष्णागमनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न प्रच्यते । *इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिपेक्षः* । देवासुरम् । राक्षोऽसुरम् । गौणमुख्यम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणत्वात्, शिशुकन्दादयोऽपि तत्रैव दृष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेपां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिपेक्षोऽपि न वक्तव्यः, ततरश्चप्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादप्येति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । स्त्रो निवासोऽस्य लौघः । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽप्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादप्येति पठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथ-

आय इति स्वामिग्राहो भाग उच्यते । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थान-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये, अणोऽपवादः ।
छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषये । आयस्थानकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कर्कणः । अणुग्रहणं बाधकवा-
धनार्थम् । औदपानः । शुण्डिकः । कृकण । स्थण्डिलः । उदपान । उपलः । तीर्थं । भूमि । दृण ।
पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्ययोनिर्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्ययोनिर्बन्धः संबन्धो येषां ते विद्ययोनिर्बन्धाः । तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो
भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । विद्यासंब-
न्धेभ्यस्तावत् । उपायाध्यादागतम्, औपाध्यायकम् । औप्यकम् । आचार्यकम् । योनिर्बन्धे-
भ्यः । मातामहकः । पैतामहकः । मातुलकः ॥

भृतपृञ् ॥ ७८ ॥

विद्ययोनिर्बन्धेभ्य इत्येव । भृकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्ययोनिर्बन्धवाचि-
भ्यश्च प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । वुञोऽपवादः । विद्यासंबन्धवाचि-
भ्यस्तावत् । होतुरागतं, हौतृकम् । पैतृकम् । योनिर्बन्धवाचिभ्यः । आतृकम् । स्वातृकम् ।
मातृकम् । तपरकरणं सुखार्थम् । विद्ययोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ् ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्व्य तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । पितुरागतं,
पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद-
ङ्गवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्गग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं ल-
क्ष्यते, तस्मादङ्गवत्तिदिश्यते नाणेव, संघादङ्गक्षणेऽप्यन्यनिष्ठासमिति । औपगवानामङ्गः, औ-
पगवकः । कापट्यकः । नाढायकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापा-
ट्यकम् । नाढायकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये ।
मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादागतं, समरूप्यम् । समीयम् ।
विपमरूप्यम् । विपमीयम् । गदादित्याच्छः । मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् ।
देवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचने स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्यो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सममयम् ।
विपममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । ट्कारो दीर्घः । सममयी । योग-
विभागो यथादीप्यनिरासार्थः ॥

प्रमयति ॥ ८३ ॥

एत इत्येव । प्रममीसमपांद् द्याप्प्रातिपदिकान् प्रमयतीत्येतस्मिन् विषये यथा-

विहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति, हिमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ॥

विदूराञ्ज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाद् न्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । विदूरात् प्रभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु वाखावायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र संस्क्रियते । एवं तर्हि ॥

वाखावायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद् न्यूयाजित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाञ्चेत् स भवति दूतो वा । सुप्ते गच्छति, सौधनः पन्था दूतो वा । माधुरः । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथवा सुधनप्राप्तिः पथो गमनम्, पथिदूतयोरिति किम् । सुधनं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेद्व्यति । अभिमुख्येन निष्कामति, अभिनिष्कामति, सुधनमभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौधम् । माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्कामणक्रियार्थां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिष्ठिनतीति । द्वारमिति किम् । सुधनमभिनिष्कामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूयैत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थञ्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरिमिध्नः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । *लुवाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम्* । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । च भवति, भैरवरी ॥

शिशुकन्दायमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छुः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छुः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशूनां कन्दने शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसर्भ, यमसर्भीयः । इन्द्रात् । अग्निकाश्यपीयः । इन्द्रेणकपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रयुञ्जामननीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते । *इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिपेधः* । देवासुरम् । राक्षोऽसुरम् । गौणमुत्थम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात्, शिशुकन्दादयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्यमेपां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिपेधोऽपि न कर्त्तव्यः, तत्स्थप्रत्ययस्यादर्जनात् ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थे निवासञ्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । स्त्रो निवासोऽस्य सौधः । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽप्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथ-

मासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धाद्देशोऽप्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन् पूर्वबान्धवैरूपितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्योः निवासप्रत्यासत्तेः । स्त्रोऽभिजनोऽस्य सौम्यः । माधुरः । राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युच्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरूपितं सोऽभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ११ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्त्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति पञ्चम्ये छः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । अन्धकवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति ऋम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्क्षोदा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् । सांकाश्यका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ १२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणादेरपवादः । शण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुनक्षशिलादिभ्योऽसञ्ज्ञौ ॥ १३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धयते । सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणौ प्रत्ययौ भवतः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कदमोर । सालव । किष्किन्धा । गन्धिका । उरस् । द्रव । ये तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाऽणि सिद्धे मनुष्यबुधो याधनाथं वचनम् । तक्षशिलादिभ्यः खल्वपि । ताक्षशिलः । वात्सोद्धरणः । तक्षशिला । वत्सोद्धरण । कौमेदुर । कण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कणकोष्ठ । वर्यर । अवसान ॥

तूदीशालातुरचर्मतीकृन्धाराड्डकृष्णद्वयकः ॥ १४ ॥

तूयादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार पृक् ढक् छण् ढण् यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मसेन्यः । कौचवार्च्यः ॥

भक्तिः ॥ १५ ॥

वासमर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पञ्चम्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्वति । भज्यते सेज्यत इति भक्तिः । क्षुण्णो भक्तिरस्य । सौम्यः । माधुरः । राष्ट्रियः ।

अचिन्तादेशकालाट्टकः ॥ १६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । शृदाच्छं पस्त्वाद् याधते । अपूषा भक्तिरस्य आपूपिकः । शाण्डुलिकः । पायसिकः । अचिन्तादिति किम् । ईवदत्तः । अदेतादिति किम् । स्त्रीतः । अकालादिति किम् । प्रेम्मः ॥

महाराजाट्टकः ॥ १७ ॥

महाराजनाट्टाट्टक प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

घासुदेवार्जुनाभ्यां लुन् ॥ १८ ॥

घासुदेवार्जुननाट्टाभ्यां लुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।

पवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दाद्गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य
इति वृत्त्येव । न चात्र वृत्तवृत्तविशेषो विद्यते किमर्थं वासुदेवग्रहणम् । संज्ञैषा देवताविशे-
षस्य, न क्षत्रियाख्या । अल्पाव्तरमजाद्यदन्तमिति वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापय-
त्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वृत् ॥ ९९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वृत् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्ति-
रित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद् बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौ-
चुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः । नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः ।
आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथाकथञ्चित् क्षत्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलप्र-
हणात् क्वचित्प्रवृत्तिरेव । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवोयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च
सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । जनपदवत्तद्वचोऽर्थेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते ज-
नपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । अङ्गा जनपदो भ-
क्तिरस्य आङ्गकः । बाङ्गकः । सौङ्गकः । पौण्ड्रकः । तद्वदङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः ।
बाङ्गकः । सौङ्गकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् । पञ्चालाज्जाह्नव भक्तिरस्य पाञ्चालः ।
सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं, स च व्यङ्ग्योरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धिमितिषेपु च वृद्धादिषु वि-
शेषो नास्तीति । मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्यापत्यं, खम्मगधकलिङ्गसूरमसादण्, माद्रः ।
वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यह् वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे कृते मद्रकः ।
वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् । अनुपण्डो जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य
पौरवोयः । बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता
तत्रैवातिदेशः स्यात्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात् । वाङ्गो वाङ्गौ वा भक्तिरस्येति । बहुवचने
न बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति । वाङ्गः वाङ्गौ
वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थप्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकपंणोक्तं प्रोक्त-
मित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते ग्रन्थ इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता मारेधुण प्रोक्ता माधुरी
वृत्तिः । पाणिनियम् । आपिशलम् । काशकृत्तम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखरिङ्कोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छृणु प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽप-
वादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खरिङ्गीयाः । औखीयाः ।
छन्दसि वायमिष्यते । तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्य-
त्रास्यानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते ॥

काश्यपकौशिकाम्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्
विषये । छस्यापवादः णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः कल्प्यस्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च
तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तत्र त-
द्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । ऋषिभ्यामिति किम् । इदानीन्तनेन
गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपायम् ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परस्वाद् वाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः । छगली । तुम्बुरु । उलप इति । वैशम्पायनान्तेवासिनो नव । आलम्बि । पलङ्ग । कमल । ऋचाभ । अरुणि । ताण्डव । श्यामायन । कठ । कलापी इति । प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडायनग्रहणात् । तथाहि, वैशम्पायनान्तेवासी कलापी, तदन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापिग्रहणेन । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाण्डायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेतत् प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणां प्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः । तौम्वुरविणः । औलपिनः । छगलिनो दिनुकं वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्चाभिनः । अरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठारुके वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिद्रुरेषां प्रथमस्तत्तच्छगलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुर्थेन कलापकमिहोच्यते ॥

आलम्बिकश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

ऋचाभारुडिताण्डयाश्च मञ्जरीयास्योऽपरे ॥

श्यामायन उर्दाच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशम्पायनस्याख्या । तत्संयन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्तं भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तत्रात् । भाङ्गविनः शाब्द्यायनिनः । ऐतरेयिनः । कल्पेषु । वैङ्गी कल्पः । अरुणपराजी । पुराणप्रोक्तं प्विति किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । अश्मरथः कल्पः । याज्ञवल्कादयोऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ताः । तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्मान्न भवति । प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते । णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पेऽप्यपि न भवति । पुराण इति निपतनाच्चुबभावः । न वात्यन्तवाधैव, तेन पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये छन्दस्यभिधेये । छान्दोग्यवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसोति किम् । शौनकीयां शिक्षा । कठशाठ इत्यत्र पठ्यते । तत्संघातार्थम् । केवलान्दि लुके वक्ष्यति । कठशाठान्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शयक । वाजसनेय । साङ्गरव । शार्ङ्गरव । सांषेय । शाखेय । खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ । कशाथ । तयलकार । पुरपाक । अष्ठापेय । शौनकादिः ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुगमवति । कठशब्दाद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । केन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसोत्येव । काठाः ॥

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्तेवासि-
त्याणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालपाः । “इनण्यनपत्य” इति प्रकृतिभावे पाठे,
*नान्तस्य दिङोपे सद्यश्चरिणोऽसर्पिकलापिकुशुमितैतलिजाजलिजाङ्गलिलाङ्गलिलिशिला-

लिशिखण्डसूकरसङ्गसुपर्वणामुसंख्यानम् इति टिलोपः । तथाण्यग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् । अधिकविधानार्थम् । तेन माथुरी वृत्तिः, शौलमानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

छगलिनो दिनुक् ॥ १०९ ॥

छगलिनशब्दाद् दिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्तेप्रासि-
त्वाणिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्तते, न दिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमि-
त्येतस्मिन् विषये । भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथसंख्ये प्रत्ययार्थविशेषणं सूत्रशब्दः प्रत्येकमभि-
संबध्यते । तद्विषयता चाग्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । गुणकल्पमया च भिक्षुनटसूत्र-
शब्दोऽस्त्यम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शौलालिनो नटाः । भिक्षुनट-
सूत्रयोरिति किम् पाराशरम् । शौलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्ये भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अत्रापि तद्विषयतायै
छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । भिक्षु-
नटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । काशाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकदिक् तुल्य-
इक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाज्ञा एकदिक् सौदामनी विद्युत् । हैमवती । त्रैककुदी । पैलुमूली ।
तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोऽधिकारात्
तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण चादिषु अणादिषु च प्राप्ते-
ष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठादध्ययत्वम् । सुदामतः । हिमवतः । पीलुमूलतः ॥

उरसो यश्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाच्च प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
उरसा एक दिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदे-
शेन ज्ञातमुपज्ञानं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् । कालापकं व्याकरणम् ।
काशकृत्तम् । गुरुलाघवम् । आपिशालम् । पुष्करणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्कृतं ग्रन्थश्चे-
त् स भवति । वररचिना कृता वाररुवाः श्लोकाः । हेतुमादो ग्रन्थः । भैरुरादो ग्रन्थः । जालुकः ।
ग्रन्थ इति किम् । तक्षकृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमन-
योर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुद्रायेन चेतसंज्ञा
ज्ञायते । माक्षिकामिः कृतं माक्षिकम् । कार्मुकम् । सारथम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो जुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निपाद । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्दिध्र । देवराज । परिपत् । वधू । रुह । ध्रुव । रुद्र । अनङ्गुह । ब्रह्मन् । कुम्भकार । शपाक । कुलालादिः ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतं इत्येतस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृते श्लौद्रम् । आभ्रम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति पद्योत्तरमर्थोदितमित्येतस्मिन् विषये यथाविहितः प्रत्ययो भवति । अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः । वादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पद्वर्गमात्रे तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं, यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिवमौपगवम् । कापटवम् । राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानात् भवति । देवदत्तस्यानन्तरमिति । *वहेस्तुरणिद् च* । संघोदुः स्वं सांवहिधम् । सिद्ध एवात्राण् इदर्थमुपसंख्यानम् । *अग्रीधः क्षरणे रण् भं च* । अग्रीधम् । *तमिधामाधाने पेण्यण्* । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी कक् ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथस्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा । रथाङ् एवेज्यते, नान्यग्रानभिधानात् । *रथसीताहलेभ्यो यद्विधांषिति तदन्तविधिरुपसंख्यानयते* । परमरथ्यम् । उत्तररथ्यम् ॥

पञ्चपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पञ्चमच्चादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वादथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथं चक्रम् । औद्गरयम् । गार्दभरथम् ॥

पञ्चाध्वर्युपरिपदश्च ॥ १२३ ॥

पञ्च वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिपच्छब्दाभ्यां चाप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषयेऽणोऽपवादः । *पञ्चाद्वाहो* । अश्वस्वेदं वहनीयमाश्वम् । औद्गम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पाद्विपदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये, अणोऽपवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् बुञ् चैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये, चैरमैथुनिकयोः प्रत्ययार्थे विशेषणयोः । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । चैरे तावत् । चात्रव्यशालङ्कायनिका । काकोल्लिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिका । विवह्नमैथुनिका । चैरस्य नपुंसकत्वेऽप्यसौ स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः । *चैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । देवासुरम् । राक्षोऽसुरं चैरम् ॥

गोत्रचरणाद् बुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषयेऽणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । गोत्रात्तावत् । ग्लौचुकायनकम् । औपगवकम् ॥ चरणाद्धर्मा-

म्नाययोरिष्यते । काँटकं, कालापकम् । मौदिकम् । पैप्पलादकम् ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वाजिब्रामण ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वनन्ताद् इवन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य बुजोऽपवादः । धोपग्रहणमत्र कर्त्तव्यम् । तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । अजन्तात् । बैदोऽङ्गुः । बैदं लक्षणं, बैदो धोपः । यजन्तात् । गार्गः संघः । गार्गोऽङ्गुः । गार्गं लक्षणम् । गार्गो धोपः । इजन्तात् दाक्षः संघः । दाक्षोऽङ्गुः । दाक्षं लक्षणम् । दाक्षो धोपः । अङ्गुलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यं भूतस्यैव चिह्नभूतं स्वं, यथा विद्या विद्वानाम् । अङ्गुस्तु गवादिस्थोऽपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं ङीबर्थं पुंवन्नावप्रतिषेधार्थं च । बैदो विद्याऽस्य, बैदोविद्यः ॥

शाकलाह्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु चाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । बुजोऽपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संघः शाकलः । शाकलकः । शाकलोऽङ्गुः । शाकलकोऽङ्गुः । शाकलं लक्षणम् । शाकलकं लक्षणम् । शाकलो धोपः । शाकलको धोपः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाऽङ्गयः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो ङ्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । बुजणोरपवादः । चरणाद्धर्माग्नाययोस्तत्साहचर्यान्नदशब्दादपि धर्माग्नाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बह्वृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र छान्दोगं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयेषु बुज् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहावुत्रर्कते, तेन बुज्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकक्षः । दण्डमाणवा, अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । साहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छुः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छुः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्तां पठे । ततः पूर्वैण बुजि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवन्तिकीयः । स्वापिशीयः । रैवतिक । स्वापिषि । क्षैमवृद्धिः । गौरप्रीतिः । औदमेयि । औदवाहि । वैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रबुजोऽपवादः, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । अथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । चरणबुजोऽपवादः । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्मो आम्नायो वा । चरणाद्धर्माग्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्, अप्राण्यारुदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्वमनो विकारः, आश्वमनः । आश्वमनः । अश्वमनो विकार इति द्विलोपः पाक्षिकः । भारुमनः । मार्त्तिकः । नित्स्वरेणाश्वदात्ता पठे । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं सैपिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्धादयो न भवन्ति । दैलः । सैरः ॥

अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्यौषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्योऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकारादिकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽञ्चं वक्ष्यति । कपोतस्य विकारोऽवयवो वा, कपोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौर्व काण्डं, मौर्वं भस्म । वृक्षेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः, इति । विकारावयवोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

विल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

विल्व इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमन्ययटोरपवादः । विल्वस्यावयवो विकारो वा, विल्वः । गण्डेषुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयद्वाधनार्थं ग्रहणम् । विल्व । ब्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसुर । गोधूम । इक्षु । घण्ट । गण्डेषुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । विल्वादिः ॥

कोपधाच्च ॥ १३७ ॥

ककारोपधात् प्रातिपदिकाद्ण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । तर्कुं तार्क्यम् । तिसिडीक तैत्तिडीकम् । माण्डूकम् । दादुर्लुकम् । माधूकम् ।

अपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

अपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, उत्सन्नियोगेन तयोः पुगागमो भवति । ओरजोऽपवादः । अपुणो विकारः, आपुपम् । जातुपम् । अप्राण्यादित्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्भ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । अनुदात्तादेरन्पदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादृश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकाद्भ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । दाहित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्योवा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यो वाऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यावसम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिशापात्यन्दनानामनुदात्तादित्यात् प्राप्तेऽन्येऽपामप्राप्ते । पलाश । खदिर । शिशपा । स्यन्दन । कतीर । शिरीष । यवास । विकटूत । पलाशादिः ॥

शम्याष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाद्दलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणोऽपवादः । शामीलं भस्म । शामीली स्रुक् ॥

मयद्वाधैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयद् प्रत्ययो भवति मक्ष्याच्छादनवर्जितयोरविकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्वामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । दैवः खादिरो वा यूपः स्यात् अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्गः सुपः । कर्पासमाच्छादनम् । एतयोरित्यनेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्राणिजतादिभ्योऽनित्येवमाद्यस्तद्विषयेऽपि स्यात् । कपोतमयम् । लोहमयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चामभक्ष्याच्छादन-

योत्रिकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं भवद् प्रत्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्तावत् । आन्त्रम-
यम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरमयम् । दर्भमयम् । मृण्मयम् । नित्यग्रहणं
किं यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति । एकाचो नित्यं मयद्रसिच्छन्ति, तदने-
न क्रियते । त्वङ्मयम् । खङ्मयम् । वाङ्मयमिति । शरः । दर्भः । मृत् । कुटी । तृण । सी-
म । बलवज्ज ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषेऽभिधेयं मयद् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष इति किम् । गव्यं
पयः । पुरीषे न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसो-
र्थतं वक्ष्यति ॥

पिट्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिट्टशब्दान्नित्यं मयद् प्रत्ययो भवति तस्य त्वकार इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद् ।
पिट्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिट्टशब्दाद् कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयदोऽपवाद् । पिट्टकः ॥

ब्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

ब्रीहिशब्दान्मयद् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । विल्वाद्यणोऽपवाद् । ब्रीहिमयः
पुरोडाशः, ब्रैह्ममन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दान्यामसंज्ञाविषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । तिलमयम् ।
यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः । यावदिभ्यः कन् ॥

अचश्छन्दसि ॥ १५० ॥

अचः प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये मयद् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । भा-
षायां मयद्भुक्तश्छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णययो जहृर्भवति । दर्भमयं वासो भवति ।
शरमयं बहिर्भवति ॥

नोत्वद्भवद्भ्रविहवात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वतः प्रातिपदिकाद् वद्भ्रविल्वशब्दान्यां च मयद् प्रत्ययो न भवति । अचश्छन्दसी-
ति प्राप्तः प्रतिपिद्यते । मौलं शिक्कम् । गार्मुतं चक्रम् । वार्धो वालप्रप्रथिता भवति । वैल्वो
ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यग्राणि । मनुयनिर्देशस्तदन्तविधि-
निरासार्थः । इहैव स्यात् । वैणवी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीना-
मपवाद् । तालं धनुः । वार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् ॥ तालाद्भनुषि । वार्हिण । इन्द्रालिष । इ-
न्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप । श्यामाक । पीयूषा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशाच्छाचिनः स्वं शृण्वन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिप-
दिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवाद् । हाट्को निष्कः ।
हाट्कं कार्पाणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः
अणादीनामपवाद् । अनुदात्तादिरञ् विहित एव, परिश्रुतिमहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्ता-

यत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादि-
 पु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽङि सिद्धे पुनर्वचनं मयद्वाधनार्थम् ।
 रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नील । दारु । रोहिणिक । बिभीतक । कपोतदारु । तीव्रदा-
 रु । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्शः । जित्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्ता-
 स्प्रातिपदिकादङ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव । मयदोऽपवादः । ओरङ् । शम्याङ् ।
 ञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽङ् । उग्रङ् । बुङ् । एण्याङ् । ङ् । कंसोयपरशब्दयोर्यञञौ । इत्येते
 प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वां दैवदारवम् । दाधित्स्य, दाधित्यम् ।
 पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐण्य-
 स्य, ऐण्यम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । वैदमयम् ।
 तत्प्रत्ययादिति किम् । वैदमयम् ॥

क्रीतचत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्वतेष्टमित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितारुते विकारेऽतिविद्यन्ते ।
 परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकारइत्येतस्मिन् विषये । अणादीनामपवादः ।
 सेण्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रुद्धिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । पुं निष्क-
 स्य विकारो, नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्या, शतिकः । सा-
 हस्रः । वतिः सर्वसाहस्यार्थः । अष्टयष्टपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिविद्यते ।
 द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ॥

उग्रङ् बुङ् ॥ १५७ ॥

उग्रशब्दाद् बुङ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः प्राग्वजोऽपवादः । उग्रस्य विका-
 रोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा बुङ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् । औम-
 कम् । और्णम् । और्णकम् ॥

एण्याङ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ङ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राग्वजोऽपवादः । ऐण्यं मां-
 सम् । पुंसस्त्वनेव भवति । एणस्य मांसमैणम् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दान्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गप्यम् । पयस्यम् ।
 सवेत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरञोऽपवादः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पत्तस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुम्भवति । आमलक्याः फलमामलम् ।
 कुलपम् । यदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च फलचित्स्यैव पल्लवः ॥

प्लक्ष्यादिभ्योऽङ् ॥ १६४ ॥

फल् इत्येव । प्लक्ष्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽङ् प्रत्ययो

भवति । अजोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुभभवति । हाक्षम् । नैयप्रोधम् । पुक्ष ।
न्यप्रोध । अश्वत्थ । इद्गुदी । सिधु । कर्कन्धु । वृहती ॥

जम्बूवा वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्बूशब्दात् फलेऽभिधेये वाङ् प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः । अत्राणो
विधानसामर्थ्याच्छ्रुत्तं भवति । अजस्तु भवत्येव जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येव । जम्बूवाः फलेऽभिधेये प्रत्ययस्य वा लुभभवति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्बूवाः
फले, जम्बु फलम् । जम्बू फलम् । जाम्बवमिति वा । *लुक्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्या-
नम्* । ग्रीहयः । यवाः । मापाः । मुद्गाः । तिलाः । *पुष्पमूलेषु बहुलम्* । मल्लिकायाः पुष्पं,
मल्लिका । नवमल्लिका जातिः । विदार्याः मूलं, विदारि । अंशुमती । वृहती । न च भवति
पादलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात् कञ्चिदप्यपि भवति । कदम्बं पुष्पम् ।
अशोकम् । करवीरम् । बैलत्रानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुभ भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने-
युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी नखरजनी ।
अत्र च व्यक्तियुक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं स्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः ।
हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । सप्कण्डी । दाडी । दोडी । दबी । श्वेतपाकी । अर्जुनपा-
की । काला । द्राक्षा । घ्नाक्ष । गगारिका । कण्टकारिका । शोफालिका ॥

कंसीयपरशव्ययोयज्ञौ लुक् च ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीताच्छेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरशव्याभ्यां यथासंख्यं
यज्ञौप्रत्ययौ भवतस्तत्स्थविकार इत्येतस्मिन् विषये, तत्संनिधौ च कंसीयपरशव्ययोर्लुग्भ-
वति । कंसीयस्य विकारः, कंस्थः । परशव्यस्य विकारः, पारशवः । प्रादिपदिकाधिकाराद्धा-
तुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वादेवाणि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च
यस्येति लोपे कृते, हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वचनेति ॥

इति श्रीजमादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

प्राग्वहतेष्टक् ॥ १ ॥

तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वहतिशेषशब्दनाथात् अर्थाननुक्रमिष्या-
मः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति जयति जितमिति । अक्षैर्दीव्यति
आक्षिकः । *ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्* । माशब्द इत्याह माशब्दि-
कः । कार्यशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् । *आहौ प्रभूतादिभ्यः* । प्रभूतमाह, प्रा-
भूतिकः । पार्याक्षिकः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः । *पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः* । सुस्नातं
पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । *गच्छतौ परदारादिभ्यः* । परदारान् गच्छति
पारदारिकः । गौस्तत्पिकः ।

तेन दीव्यति स्वनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्याद् दीव्यति स्वनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति ।
अक्षैर्दीव्यति, आक्षिकः । शालाक्षिकः । अश्या स्वनति, आश्रिकः । कौशलिकः ।

अक्षैर्जयति, आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । आलाक्षिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थ-
विभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् । अङ्गुल्या खनतीति
च । प्रत्ययायै संख्याकालयोरेव विवक्षा । क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य तद्धितः स्वभा-
वात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीया समर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षा-
धाने संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शार्द्ध्वेस्विकम् । मारिचिकम् । योगविभा-
ग उत्तरार्थः ॥

कुलस्थकोपाधादयम् ॥ ४ ॥

कुलस्थशब्दात् ककारोपधाच्छ्रद्धाच्च प्रातिपदिकादयम् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्यत-
स्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । कुलस्थैः संस्कृतं कौलस्थम् । ककारोधात् । तैत्तिरीकम् ।
षादभकम् ।

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते इत्यर्थः ।
कांडह्वेन तरति, कांडप्लविकः औहुषिकः ॥

गोपुच्छं दृढम् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाद् ठक् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे विशेषः ।
गौपुच्छिकः ॥

भौह्व्यचप्रन् ॥ ७ ॥

भौह्व्यशब्दाद् व्यचश्च प्रातिपदिकाद् ठक् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः ।
भावा तरति, नाधिकः । व्यचः खल्वपि । घटिकः । प्लविकः । शाहुकः । पकारः साहितिको
नानुयन्धः । बाहुका खो ॥

आकर्षात् पर्पादेर्भक्षादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात् कितरादेः पितः पठेते ऋगधिकारे ॥

चरति ॥ ८ ॥

विधिवाक्यापेक्षं च पदस्थं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्मक्षणे गतौ च-
रति दध्ना चरति, दाधिकः । हस्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षात् छल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दाद् छल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वरार्थः ।
पकारो ङीपर्यः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । आकर्षकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षार्थं
निकपोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः छन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । नकारः स्वरार्-
थः । पकारो ङीपर्यः । पर्पिका । पर्पिकी । अधिकः । अधिकी । पर्प । अद्व । अक्षत्थ । रय ।
जाल । न्यास । व्याल । पादः पच । पदिकः ॥

श्वगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ्च प्रत्ययो भवति, चकाराद् छन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । श्वग-
णेन चरति, श्वगणिकः । श्वगणिकी । छन् । श्वगणिकः । श्वगणिका । श्वदेरिजोन्यत्र वक्ष्यति,
श्वगणादिपठेण च कर्तव्यं श्वगणिकात्यर्थमिति । तेन छपि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

चेतनादिभ्यो जीयति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र संघातविगृहीतार्यम् । धानुर्दण्डिकः । धा-
नुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह । अर्द्धवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण ।
उपस्ति । सुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवेश । स्तम् । पाद । उपस्थान ॥

वस्नक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्नक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । वस्नेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्यम् । क्रयविक्रयिकः ।
क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराद्दृश् जीवतीत्येतस्मिन् विषये । आयुधेन जीवति,
आयुधीयः । आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, औत्सङ्गिकः । औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप ।
उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया हरति,
भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटीकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरट । भरण । शीर्षभार । शीर्षभार ।
अंसभार । अंसेभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो विभाषा घृन् प्रत्ययो भवति । तेन
मुक्ते प्रकृतेष्वभवति । विवधेन हरति, विवधिकः । विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । ठक्
खल्वपि । वैवधिकः । वैवधिकी । विवधधीवधशब्दौ समानार्थौ पथि वर्त्याहारे च वर्त्तते ॥

अरकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थेदण् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे । कुटि-
लिकाया हरति मृगो व्याधे, कौटिलिको मृगः । कुटिलिकाया हरत्यङ्गारान्, कौटिलिकः कर्मारः ।
कुटिलिका वक्रगतिः, कर्मारणामायुधकर्षणी लोहमयी यष्टिरुच्यते ॥

निर्वृत्तेक्षुतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षुतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अक्षुतेन निर्वृत्तम्, आक्षुत्तिकं वैरम् । जानुग्रहतिकम् । अक्षुत्तम् । जानुग्रहतम् । जानुग्रह-
त । बादरुचेदन । कण्टकमहन । गतागत । यातोपयात । अनुगत ॥

कथेमन्त्रित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्त इत्येव, द्वितः वित्ररित्यर्थे वित्रशब्दो गृह्यते । कथ्यन्तान्त्रित्यं मप्रप्रत्ययो भवति
तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । हुपचप्पाके । पक्त्रिमम् । हुवप् । उक्त्रिमम् । हुक्त्रम् । कुत्रिमम् ।
नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन कथ्यन्ते नित्यं मप्रप्रत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरे
न प्रयोक्तव्यमिति । *भावप्रत्ययान्तादिमन्त्रकव्यः* । पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम् । त्यागिम-
म् । सेकिमम् । कुट्टिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्नौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्त इत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययो भवतो
निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमयात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टमेकीभूतमभि-
न्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् । शङ्खविरिकम् । पैपलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोऽपवादः । चूर्णः संसृष्टाच्चूर्णिनोऽपूपाः ।
चूर्णिनो धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संसृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाद्धुगभवति । लवणः सुपः । लवणं शाकम् । लव-
णा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

मुद्रादण् ॥ २५ ॥

मुद्रशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्ट इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । मौद्र ओदनः ।
मौद्री यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
वध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् । सारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्तं ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमयंभ्यो वर्तते इत्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ओजसा
वर्तते, औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्ययानुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवम्पूर्वेभ्य ईपलोमकूलशब्देभ्यो द्विती-
यासमर्थंभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च वृत्तिरकर्मका, तस्य कथं कर्म-
णा सेवन्धः । मिश्रविशेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति । प्रतीपं वर्तते, प्रातीपिकः । आन्वी-
पिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमयात् वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तते,
पारिमुखिकः । चक्षरोऽनुक्तसमुच्चयायैः । पारिपार्थिकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमयात्प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्द्वितीयासमय
गर्ह्यं चेत्तन्नवति । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तादर्थ्याच्चाच्छब्दम् । द्विगुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः ।
त्रैगुणिकः । *वृद्धेर्बुधुपिभावो वक्तव्यः* । वातृधुपिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृधुपि-
शब्दः । गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यघमर्णः ॥

कुसीददशैकादशात् छन्दश्चौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गर्ह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुपीदम् । एकादशायां दश दशैकादश
शब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यवासंख्यं छन्दः छज् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः
प्रयच्छति गर्ह्यमित्यस्मिन् विषये । ठकोऽपवादौ । कुसीदे प्रयच्छति, कुपीदिकः । कुसीदिकी ।
दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्जति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमयादुञ्जतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वदराण्युञ्जति, वादरि-
कः । श्यामाक्रिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानमुञ्जः । कणाजुञ्जति, काणिकः ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थद्रष्टृतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति, सामाजिकः । सांनिवेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थान्यां शब्ददुर्दुरशब्दान्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः ॥

पत्तिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते । पक्षिणो हन्ति, पाक्षिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य, मारित्यकः । जैनिकः । शाकरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थान्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चरैः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययाद्यं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति । स विषयाऽन्तरेऽपि प्रयोक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात् पदवी अनुपद इत्येतान्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथे धावति, दण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दान्द्रुञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो दैशः । अय वाऽऽक्रन्द्यत इत्याक्रन्द, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् व्ययोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थान्द्रावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, चकाराद्वच । स्वरे विशेषः । आक्रन्दे धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थान्द्रुद्रातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं बहुचपूर्वाभ्यामृदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । ललामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थान्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रं । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ *अधर्माच्चेति वक्तव्यम्* । आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थान्द्रुतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारादृक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-

यो भवति । समवायः समूह उच्यते, न संप्रधारणा । समवायानिति बहुवचने स्वरूपविधि-
निरासार्थम् । समवैति आगत्य तद्वेदेशी भवतीत्यर्थः । समवायान् समवैति, सामवायिकः ।
सामाजिकः । सामूहिकः । सान्निवेशिकः ॥

परिपदो ण्यः ॥ ४४ ॥

परिपदो ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
परिपदं समवैति, पारिपद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद्वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । पठे
सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थं, न ॥ रुन्वर्थम् । ललाटं पश्यति, लला-
टिकः सेवकः । कौक्कुटिको भिक्षुः सर्वावयवेभ्यो ललाटे दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन
सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपक्षेपः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । ललाटिकः सेवकः । स्वा-
मिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । देशस्यालपतया
हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविभेदभेदे चक्षुः संयम्य गच्छति, ॥ उच्यते कौक्कुटिकं इति ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यमाचारयु-
क्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी । प्रजावती । प्रलपिका । विलेपिका । अ-
नुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ । यजमान ॥

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋकारान्तास्प्रतिपदिकाद् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽप-
वादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औदगात्रम् । *नराच्चेति वक्तव्यम्* । नरस्य धर्म्यां, नारी । *वि-
शसितुरिदलोपश्च* । विशसितुर्धर्म्यं वैशखम् । *विभाजयितुर्णिलोपश्च* । विभाजयितुर्धर्म्यं
वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । पट्टीसमर्थाद्वक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अवक्रोणीतेऽनेनेत्य-
वक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशालिकः । आकरिकः । आपणिकः ।
गौल्मिकः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव । नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणावक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पण्यार्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद-
वति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकाः । शाण्डुलिकः । मौदिकः । पण्यमिति विशेषणं तद्वि-
तर्प्यायन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाद्वा ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाद्वा प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । स्वरे
विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लवणिकः ॥

किशरादिभ्य ण् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ण् प्रत्ययो भवति तदस्य ण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः ण्यमस्य, किशरिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शालालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शालालुशब्दादन्यतरस्यां ण् प्रत्ययो भवति तदस्य ण्यमित्येतद्विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शालालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शालालु ण्यमस्य, शालालुकः । शालालुकी । शालालुकः शालालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तिदिति प्रथमासमर्थादस्येति पृथग्ये ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति । शिल्पे कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्तण्डिकः । पाणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादाने वर्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

मड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकझर्झरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य, माड्डुकः । माड्डुक्किः । झर्झरः । झर्झरिकः ।

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पृथग्ये ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । अस्तिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः । चाक्किः । धातुक्कः ॥

परश्वधाट्टञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्यो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः । परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टधोरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिषाद्वाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्ति नास्ति दिष्टं इत्येतेभ्यः शङ्खेभ्योऽस्येति पृथग्ये ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्भवति । अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिगानशक्तिस्वभावालुभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाव्याच प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पृथग्ये ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेद्भवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य, आपूपिकः । शाण्डुलिकः । मौदिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । छत्रं शीलमस्य, छात्रः । छादनादावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्त-

च्छिद्रावरणप्रवृत्तश्चत्रशीलः शिष्यश्छात्रः । स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वोऽत्र गृह्यते ।
आस्था संस्था अवस्थेति । छत्र । वृषदा । शिक्षा । पुरोह । स्था । सुरा । उपस्थान । क-
पि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिविका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठर्थे ङ्क् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
कर्म चेद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य, एकान्तिकः । द्वैयन्यिकः ।
त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थे इति समासः । ततश्च ङ्क् प्रत्ययः । अध्ययने
कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्ख-
लितमपवाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्तिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

वह्वचपूर्वपदादङ्क् ॥ ६४ ॥

वह्वच पूर्वपदं यस्य तस्माद् वह्वचपूर्वपदात्प्रातिपदिकादङ्क् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्मा-
ध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ङोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माध्ययने वृत्तान्यस्य द्वाद-
शान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापवाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उ-
दात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्त्वं करोषीति ॥

हितं भक्षः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठर्थे ङ्क् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
हितं चेत्तद्वति तच्च भक्षः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्यां भवितव्यं तत्र कथं पष्ठर्थे प्रत्ययो वि-
धीयते । पुंस् तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरिणामो भविष्यति । अपूपसंज्ञं हितमस्मै आपूपिकः ।
शाण्डुलिकः । मौदिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ङ्क् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चे-
द्दीयते नियुक्तम् । नियोगेनान्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अन्यभिचारे नियोगः । अग्रे भोज-
नमस्मै नियुक्तं दीयते, आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाण्डुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्य-
माहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनादृटिठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनद्वान्यां णिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन्नर्थे ।
ङोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । ट्कारो णीवर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते, श्राणिकः ।
श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ठप्रेव कस्मान्नोच्यते । नश्यत् ठनष्टिनो वा
विशेषोऽस्ति । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति । तत्र वृद्धयभावो विशेषः ।
ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन् विषये । ङ-
कोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ङ्क् प्रत्यो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापा-
रित इत्यर्थः । शुक्रशालायां नियुक्तः, श्रौलकशालिकः । आकरिकः । आपणिकः । गौलिमकः ।
दीवारिकः ॥

अगारान्तादृट्ठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकादृट्ठन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये ।

उकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवांगारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्यायनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशानेऽधीते, श्माशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात् । चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः । आमावास्त्यिकः । अदेशकालादिति किम् । सुघ्नेऽधीते । पूर्वार्हेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां ञ प्रत्ययो भवति वप्रवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् यथा लौकिकव्यवहार इति । व-
प्रकठिने व्यवहरति, वावाकठिनिकः । वार्धकठिनिकः, प्रास्तारिकः । संस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्दसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यस्य शास्त्रतो निकट-
वासस्तत्राय विधिः । अरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्कोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति,
नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् ष्टल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टल् प्रत्ययो भवति । ल-
कारः स्वरार्थः । पकारो ङीष्ार्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठकः पूर्णो-
ऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंज्ञानाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्र-
त्ययस्तेष्वधिकृती वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुग प्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्मः ।
प्रासङ्गयः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
रथं वहति, रथ्यः । युग्मः । प्रासङ्गयः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्य-
नात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यडढकौ ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् इत्येतौ प्रत्य-
यौ भवतः धुरं वहति, धुर्यः । धौर्यः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । स-
र्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख
इति योगविभाग कर्त्तव्य इष्टप्रहार्यः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो
भवति तस्य लुक् भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरी-
णः । एकधुरः ॥

शकटादण ॥ ८० ॥

च्छिद्रावरणप्रवृत्तद्वन्द्वशीलः शिष्यश्छात्रः । स्याद्वन्द्वोऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वोऽत्र गृह्यते ।
आस्था संस्था अवस्थेति । छत्र । वृक्षः । शिक्षा । पुरोह । स्था । चुरा । उपस्थान । क-
पि । कर्मन् । विषयः । तपस् । सत्य । अमृत । शिबिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठयर्थे ङक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
कर्म चेद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य, एकान्यिकः । द्वैयन्यिकः ।
त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थे इति समासः । ततश्च ङक् प्रत्ययः । अध्ययने
कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाळे पठतः स्ख-
लितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिकं इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

यद्वचपूर्वपदाटुच् ॥ ६४ ॥

यद्वच पूर्वपठं यस्य तस्माद् यद्वचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाटुच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्मा-
ध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ङकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माग्यद्वययने वृत्तान्यस्य द्वाद-
शान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उ-
वाच कर्तव्ये योऽनुवाच करोति ॥ उच्यतेऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठयर्थे ङक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
हितं चेत्तद्वति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यं तत्र कथं पष्ठयर्थे प्रत्ययो वि-
धीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरिणामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ।
शाण्डुलिकः । मौदिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ङक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तद्यो-
दीयते नियुक्तम् । नियोगेनाध्ययनिवारेण दीयत इत्यर्थः । अध्ययनिवारो नियोगः । अग्रे भोज-
नमस्मै नियुक्तं दीयते, आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाण्डुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्य-
माहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनदृष्टिठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनदृष्ट्यां टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन्नर्थे ।
ङकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो स्वीकृतेः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते, श्राणिकः ।
श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ङ्येव कस्मान्नोच्यते । नञ्ग्र उच्यते नो वा
विशेषोऽस्ति । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं केविदिच्छन्ति । तत्र बृहस्पतिव्यो विशेषः ।
ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादण्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण्य प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तिमित्येतस्मिन् विषये । ङ-
कोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थांनियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ङक् प्रत्यो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापा-
रित इत्यर्थः । शुद्धशालायां नियुक्तः, शौचशालिकः । आकरिकः । आपणिकः । गौलिकः ।
दीवारिकः ॥

अगारान्ताटुठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाटुठन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये ।

उकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवांगारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्यायनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । समाशानेऽधीते, समाशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात् । चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः । आमावास्त्यिकः । अदेशकालादिति किम् । सुध्नेऽधीते । पूर्वार्द्धेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् यथा लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः । चार्द्रकठिनिकः, प्रास्तारिकः । संस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्द्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रार्थं विधिः । अरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्कोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, निकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् छल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे छल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । पकारो ङीषर्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठक् पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्विगतसंज्ञानाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुग प्रासङ्गम् । रथयः । युगयः । प्रासङ्गयः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथयः । युगयः । प्रासङ्गयः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानान् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्वहती ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः धुरं वहति, धुर्यः । धौरयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः खीलिङ्गे न्याय्ये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभाग कर्त्तव्य इष्टसंप्रसार्यः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्विधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । श-
कटं वहति, शाकटो गौः ॥

हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव हलसीराट्ठक् द्वितीयासमर्थान्यां तद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भ-
वति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्या ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन
चैतस्मात्संज्ञा गम्यते । जनी वहति, जन्या जामातुर्धनस्या । सा हि विवाहादिषु जामातुसमीपं
प्रापयति । जनी वधूरुच्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तद्विति द्वितीयासमर्थाद् विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेद्धनुष्करणं भव-
ति । पादौ विध्यन्ति, पद्याः शर्कराः । उरग्याः कण्टकाः । अधनुषेति किम् । पादौ विद्यात्
धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुषा पद्य इत्युक्ते विवक्षितो-
ऽर्थः प्रतीयते । पूर्वं तर्हि धनुष्प्रतिपेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते
इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति, शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तद्वित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थान्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति ।
धन्यः । गण्यः । लब्धेति वृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अज्ञातः ॥ ८५ ॥

अज्ञशब्दात्तद्विति द्वितीयासमर्थाद्व्येत्येतस्मिन्नर्थेऽणः प्रत्ययो भवति । अज्ञे लब्धा, अज्ञः ।

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तद्विति द्वितीयासमर्थाद् गत इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः ।
कामप्राप्तौ विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्याभोपाधिकादस्मिन्नि-
ति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदे दृश्यमस्मिन्, पद्यः कर्दमः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थं
हृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदे द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्यः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते ।
नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादावर्हीत्येवगुणधिकादस्येति पष्ठवर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेपा-
भावर्हि मूल्या मापाः । मूल्या मुद्राः । वृह उद्यमे, येषां मूलमावृत्ते उत्पाद्यते ते मूल्याः,
सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निष्ठात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनीः पुगागमो
यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोऽपि ह्रयमिष्यते । या धेनुस्तमर्णाय कृणुप्रदानादोहनाय दीयत
सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते व्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयुक्ते इत्येतस्मिन्नर्थे
व्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योऽग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयुक्तो-

अस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यव-

ह्यानाभ्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टभ्यः शब्देभ्योऽष्टष्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं, नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यायं वृत्यः । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मेण प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेत इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् । नैतदस्ति । धर्मे यदनुवर्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्येव कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण बद्धो, विष्यः । विषेण धर्ममर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाभ्यं, मूल्यम् । आनाभ्यमभिभवनायम् । पडादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषीक्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुषधादिति यत्ति प्राप्ते आनाभ्यमिति निपातनाद् ण्यत् । मूलेन समो मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संततमित्यर्थः । रथसोताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते । परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । त्रिसोत्यम् । तुलया समितं तुल्यम् । समितं समानं सहजमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिन्नति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् ॥ न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसोन्निमिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दःशब्दात्तृतीयासमर्थान्निमित्त इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितश्छन्दस्यः । छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापथ्यायश्छन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽणु च ॥ ९४ ॥

उरः शब्दात्तृतीयासमर्थान्निमित्त इत्येतस्मिन्नर्थेऽणु प्रत्ययो भवति चकाराच्च । उरसा निर्मित, वीरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् पृष्ठीसमर्थान् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति, हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

वन्धने कर्षो ॥ ९६ ॥

हृदयस्येत्येव । वन्धन इति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषिग्रहणम् घञ्यते येन तद्वन्धनम् । हृदयशब्दात् पृष्ठीसमर्थान् वन्धने कृपावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । कृपिचोदो गृह्यते । हृदयस्य वन्धनमृषिः हृद्यः । प्रहृदयं येन बद्धयते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहंलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा पृष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य करणं, मत्तम् । भावसाधने वा । जनस्य जलपो जन्यः । हलस्य कर्षो, हल्यः । द्विहल्यः, त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधने वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधु सामन्यः ।
वेसन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकारकः । तत्र हि पर-
त्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ १९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः ।
प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयु-
ग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन ।
महाजन । यत्र हितार्थ एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्ताण्यः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । भक्त सा-
धुः भक्तः शालिः । भोक्तास्तण्डुलाः ॥

परिपदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिपदशब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः परिपदि
साधुः, पारिपद्यः । णप्रत्ययोऽप्यत्रेप्यते । तदर्थं योगविभागः क्रियते । परिपदो णो भवति ।
परिपदि साधु, पारिपदः

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुट्टचित् । जनवाद ।
जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
गुडे साधुः, गौडिक इष्टुः । कौत्सापिको मुद्गः । साक्षुको यवः । गुड । कुत्साप । सक्तु ।
अपूप । मांसौदन । इष्टु । वेषु । संप्राम । सेधात । प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः ।
पथि साधु, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः ।
सभार्या साधुः, सभ्यः ॥

दृशछन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्दृः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये छन्दसि । यत्पापवादः
सभेयोऽस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद्वा वा-
सीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति, सतीर्थः । समानोपाध्याय इत्यर्थः ॥

समानोदरे शयित श्रो चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चोदात्तः ।
शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो आता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । “विभाषोदर” इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव, समानस्य सभावः । समानोदरे शयितः, सोदर्थो भ्राता । ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्नव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सति दर्शने तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात् । मेध्याय च विद्युत्याय च नमः । आपादपरिसमाप्तेऽछन्दोऽधिकारो, भवाधिकारश्च, “समुद्राभ्राद्घ” इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां डयण् ॥ १११ ॥

पाथ शब्दाभ्रदीशब्दाच्च डयण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । पाथसि भवः, पाथ्यो वृष । भाद्यो गिरो मे प्रयच्छति । पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमवद्भयामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्विमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । वेशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा डयड्डयो ॥ ११३ ॥

स्रोतः शब्दाद्विभाषा डयत् ड्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पक्षे स्रोऽपि भवति । स्रोतसि भवः, स्रोतस्यः । स्रोतस्यः । डयड्डयोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो वः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य छन्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । त्वमग्ने वृषभस्तुमियाणाम् । अत्राकाशयज्ञवरिष्ठे तुग्रशब्दः ॥

अग्रघात् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दाच्च प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्रे भवमग्न्यम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येव यद्विहित एव । घच्छौ चेति वक्ष्यति, ताभ्यां याधा मा भूदिति पुनर्विधायते ॥

घच्छौ च ११७ ॥

अग्रशब्दाच्च घच्छौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये अग्न्यम् । अग्रियम् । चकारस्तुग्रादनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राभ्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभ्रियस्येव घोषः । अभ्रशब्दस्यापूर्वनिवासस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

वर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । वर्हिः शब्दात् सप्तमीसमर्थान्नवमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । वर्हिव्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दत्तस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् पृष्ठीसमर्थाद्भागे-कर्मणि चाभभिधेये यत् प्रत्ययो भवति । भागोऽशः । कर्म क्रिया । यत्ते अग्रे दूत्यम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षः शब्दात्तुशब्दाच्चा पृष्ठीसमर्थाद्हननीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽन्येति हननी । यांते अग्रे रक्षस्या-तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचने स्तुतिविशिष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः पृष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं प्रशस्यम् । आ-वे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्गो रेवतो रेवत्यम् । यद्गो जगती जगत्यम् । यद्गो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसने हविष्यम् । यस्येति लोपे कृत "हलो यमां य-मि"इति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् पृष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । असुर्य वा पृतपात्रं, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् पृष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषेण प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकास्तु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्धानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुवन्तात्प्रातिदिकत्प्रथमासमर्थादासामिति पष्ठार्धे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः । इतिकरणस्तत्तद्विधिक्षा । तद्धानित्ववयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सचर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोर्लुकिकृते वर्चस्वा उपधाति तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्धानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्विति किम् वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसंभवेऽपि केन चिदेव पदेन तद्धान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अग्निमानण ॥ १२६ ॥

अग्निशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽग्निमान् । अग्निमच्छब्दादण्प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । अग्निमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याग्निधीयते तत्र मनुषो लुकि कृते "इनण्यनपत्ये" इति प्रकृतिभावः । आग्निनीर्यदधाति ॥

वयस्यास्तु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्यानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयास्तु मूर्ध्नो मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयःशब्दो मूर्धन् शब्दश्च विधत्ते स वयस्थापि भवति मूर्ध्नवानपि । यथा मूर्धा वयः प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्यच्छब्दादिव मूर्ध्न्यच्छब्दादपि यति प्राप्ते मतुप् विधीयते । मूर्ध्न्यतीर्यदधाति वयस्या एव मूर्ध्न्यवत्यः । वयस्यास्थिति किम् । यत्र मूर्ध्न्यशब्द एव केवलो न वयः शब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्ध्न्यवत इति वक्तव्ये मूर्ध्न्यस्त्युक्तं मतुपो लुक् आग्निं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मत्वृद्धिस्तस्मिंश्चन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्पृथगर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभःशब्दोऽग्रेषु वर्तते । तन्वां खल्वपि । ओजोऽस्यां विद्यते ओजस्या तनू । रक्षस्या । मासतन्वोरिति किम् । मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरन्यतरार्थे वा । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मध्व्यो मासः । *लुगकारेकाराश्च वक्तव्याः* । लुक् तावत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । नपुसकलिङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः । इषो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः । शुचिर्मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उपसंख्यानानल्लुक् । माधवः । मधव्यः । मधुः । तन्वां खल्वपि । माधवा । मधव्या । मधुः । तनूः ॥

ओजसोऽहनि यत्तनौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थे इत्येव । ओजः शब्दान्मत्वर्थे यत्तनौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशशादेर्भगद्यत् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थे इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशशादेर्भगान्तात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यत् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः । वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्तु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो भगः, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशशादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनर्थो च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थे इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दाचृतीयासमर्थात्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ह न य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्ख च । पथिभिः पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैः, पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अग्निः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अपशब्दाचृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्ये हविः । अग्निः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दाचृतीयासमर्थात् सम्मिता इत्येतस्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । सम्मितस्तुल्यः सहस्रः । अयमग्निः सहस्रियः । सहस्रतुल्य इत्यर्थः । केचित्तु समिताविति पठन्ति । तत्रापि, समित्या सम्मित एव लक्षयितव्यः । तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सहस्रियः । तपः सहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्द्वितीत्येतस्मिन्नर्थे ॥ प्रत्य-
यो भवति । सोममहन्ति सौम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः । यति प्रकृते यग्रहणं,
स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयड्यो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयड्यं यः प्रत्य-
यो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयड्योः । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । मयद्र च ।
मयड्यैतयोर्भाषायासभक्षाच्छादनयोः । तत्प्रकृतवचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभ-
क्तिः । सोम्ये मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयड्यं यत् प्रत्यो भवति । मधव्यान् स्तोकां ।
मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात् समूहे चाच्ये यत् प्रत्ययो भवति चकारान्मयड्यं च । यथायोगं समर्थविभ-
क्तिः । वसव्यः समूहः । मयड्योवा । *अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थे उपसेख्यानम्* । ओश्चावयेति
चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । यजेति व्यक्षरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् ।
व्यक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्वज्रो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्ष-
राण्येव छन्दस्य इत्यर्थः । छन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यत् प्रत्ययः । वसुशब्दादपि
यद्वक्तव्यः । हस्तो गृहीतस्य बहुमिस्त्वर्थः । अग्निरीशे वसन्त्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूह इति नानुवर्त्तते । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥
सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करो ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत्समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः
का इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरि-
ष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चायं छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवरूप भावः, शिवता-
तिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययोऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तो चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समस्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छुः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् क्रीतमेतद्वदनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्नुप्रत्य-
यस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—तस्मै हितमिति । वत्सेभ्यो हितो, वत्सीयो गोधु-
क् । करभोय उट्टः । अकरभोयः । अवत्सीयः । अर्थोऽवधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक्
ठमश्छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उगवांन्तात् प्रातिपदिकाद्वादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति । प्राक्क्री-
तीयेष्वर्थेषु । छत्यापवादः । दाङ्ङ्यं दात् । पिचञ्यः कार्पांसः । कमण्डलञ्चा मृत्तिका । ग-
वादिभ्यः खलत्रपि । गञ्यम् । हविष्यम् । सनङ्ङनाम चर्मविकारः । ततः परतत्राचर्मगोऽजि-
त्येप विधिः प्राप्नोति । तथा चरुनाम हविः । सक्तुरन्नविकारः । अपूपादिष्वन्नविकारेभ्य-
श्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपूपादिभ्यश्चेत्येप विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन
यत् प्रत्यय पृथेप्यते । सनङ्ङ्यं चर्म । चरुयास्तण्डुलाः । सक्तञ्चा धाना इति । गवादि-
षु नामि नभं वेति पठ्यते । छत्यायमर्थः । नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादे
शमापद्यत इति । नाभये हितो, नभ्योऽश्नः । नभ्यमज्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिश-
ब्दस्ततः, शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु
यता सन्निवृत्तो नभभावोऽत्र न भवति । गो । हविस् । वर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेघा ।
स्रक् । *नामि नभं च* । *शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्निवृत्तौ चान्तोदात्तत्वम्* ।
शुन्यम् । शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “नस्तद्धित” इति लोपो न स्यात् । *ऊध-
सोऽमश् च* । ऊधन्यः कूपः । उदर । स्वर । स्खद । अक्षर । विप । गवादिः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति छत्यापवादः संज्ञायां विषये । कम्बलम्-
णांपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया कर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्य-
यो भवति । आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः ।
हविश्शब्दाच्च गवादिपाठान्त्रित्यमेव भवति । अपूपादिभ्यः । अपूपम् । अपूपीयम् । तण्डु-
ल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल । अभ्यूप । अभ्योप । पृथुक । अभ्येप । अगल । सुस-
ल । सूप । कटक । कर्णवेष्टक । किण्व । *अन्नविकारेभ्यश्च* । पूष । स्थूष । पाप । अद्व ।
यत्र । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थोद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो
हितो गोधुक् वत्सीयः । अवत्सीयः । पठ्यम् । गञ्यम् । हविष्यम् । अपूप्यम् । अ-
पूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो भवति, तस्मै हितमि-
त्येतस्मिन् विषये । छत्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

खल्यवमाषतिलवृषग्रहाणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । खल्य-
हितं, खल्यम् । यव्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ग्रहण्यम् । वृष्णे हितम्, ब्राह्मणे-
भ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवति अनभिधानात् । चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । रथाय हितं, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्यापवा-
दः । अजथ्या धूयिः । अजाविभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छ-
स्यापवादः । अजथ्या धूयिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन्त इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति, तस्मै
हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । आत्मन्निति नलोपो न कृतः, प्रकृतिपरिमाणज्ञाप-
नार्थम्, तेनोत्तरपदग्रहणे भोगशब्देनैव संवध्यते, न तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनी-
नम् । आत्माच्चावनौ ख इति प्रकृतिभावः । विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीयम् । *कर्मधा-
रयादिष्यते* । पृष्टीसमासाद् बहुव्रीहेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् ।
पञ्चजनादुपसंख्यानम् । पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्य-
त्र पञ्चजनीयम् । *सर्वजनादुपसंख्यानम्* । सार्जजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव ।
सर्वजनीयमन्यत् । *महाजनाजित्यं ठञ् वक्तव्यः* । महाजनाय हितं माहाजनिकम् । त-
त्पुरुषादेव । बहुव्रीहस्तु छ एव भवति । महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात् खत्वपि । मातृ-
भोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः सरोरवाची केवलेभ्यो सांन्नादिभ्यश्च एव भवति ।
मात्रीयः । पित्रीयः । राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते,
न केवलाभ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ *आचार्यादणत्वं च* । केवलाभ्यां वा-
क्यमेव भवति । राज्ञे हितम् । आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां ण्डजौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्ये ण्डजौ प्रत्ययौ भवतः, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छ-
स्यापवादः । सर्वस्मै हितं सार्वम् । पौरुषेयम् । *सर्वाण्यस्य वा वचनम्* । सर्वेयम् ।
पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतं प्विति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधो, विकारः, समूहो वा तेन कृतं
पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवा-
दः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरे विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिका-
त्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितः प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति
सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यार्थाया प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरन्यार्थ-
ताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभयमात्रे प्रत्ययः । किन्तु हि प्रकृतेरन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्र-
त्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमि-
त्यनुवर्तयन्ति । अङ्गरेभ्यो हितानि पृतानि । काष्ठानि, अङ्गुरोपाणि काष्ठानि । प्रका-
रीया इष्टकाः । शङ्खे दारु । पिवत्र्यः काषांसः । तदर्थमिति किम् । यत्रानां धानाः ।
। धानानां सक्तयः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम् । धानानां सक्तयो, न खा-

जानामिति । विवृतेरिति किम् । उदाकायं कृषः । विवृतिग्रहणेन या काचित्प्रकृतिर्गृह्यते नोपादानकारणमेव । भवति च कृष उदकस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विवृतिः । अत्यन्तभेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यार्था कोशी । असिरथसो विवृतिर्भवति । न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविवृत्योग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

छदिरुपधिवलेढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विवृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विपये । छस्यापवादः । छदिपेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः । उपविशब्दात् स्वायं प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधिः, स्याद्भूमि । औपधेयमपि तदेव दारु ॥

अपभोपानहोऽर्थः ॥ १४ ॥

अपभ उपानह इत्येताभ्यां न्यः प्रत्ययो भवति, तदर्थं विवृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विपये । छस्यापवादः । अपभ्यो चत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यपि प्रकृतिस्त्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधादयमेवेत्यते ॥ औपानहं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विवृतिस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति, तदर्थं विवृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विपये । छस्यापवादः । वारञ् चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम्, इति करणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये । सप्तम्यर्थं तु प्रत्यय इत्येतावान् विशेषः । प्रथमासमर्थात् पञ्चम्यर्थं सप्तम्यर्थं च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादोऽर्थे दारु । सप्तम्यर्थं खल्वपि । प्राकारोऽस्मिन् देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादोऽर्थे भूमिः । स्यादिति संभावनायाल्लिङ्, संभावनेऽलमिति चेदित्यादिना । इष्टकानां बहुत्येन तत् संभाव्यते । क प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितं किं तर्हि योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तदग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थं प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्मान्न भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानर्थं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इति करणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति, तदस्य तदस्मिन् स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । परिखेयी भूमिः । छयतोः पूर्णवधिः । इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टुम् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंज्ञानाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ढञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टक् ॥ १९ ॥

तदहंतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादहंसंज्ञानाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ढक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यो गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा । अभिविधावयमाकारः । तेनाहंत्यर्थोऽपि

ठक् भवत्येव । ठञ् अधिकारमध्ये तदपवादः ठग् विधीयते । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणि-
कम् । अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । संख्या । पा-
ठिकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठक् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः को-
विशेषः । भेदगणनं संख्या पृक्तत्वादिः । गुस्तत्त्वमानसुन्मानं पलादिः । आयाममानं प्रमाणं
वित्तस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रत्यादिः ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या ॥ सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्थेषु ।
ठनोऽपवादः । नैष्किकम् । पादिकम् । मापिकम् । असमास इति किम् । परमनौष्किकम् ।
वसन्मनैष्किकम् । ठञ्च भवति परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदबुद्धिः । अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते
यावता, ग्रहणवता प्रातिपादकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते । निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं
पूर्वत्र तदन्तप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गन्धम् । सुगन्धम् । अतिसुगन्धम् । विभाषा
हविरधूपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीरावधवाद्यत् ।
दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति । इत् उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तवि-
धिरुच्यते । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः । लुग-
न्तायास्तु प्रकृतेर्लुप्यते । द्वाभ्यां शृपाभ्यां क्रीते द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति
तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पाद्व्यत्ययस्यमित्यञ् न भवति । सामान्यविहितद्वजेव भवति ।
द्विशौर्पकम् । ठनो द्विः । प्रत्ययनिष्ठाहुगभावः । तथावोक्तम् । प्रातः-तेः संख्यापूर्वपदानां
तदन्तग्रहणमलुकीति । निष्क । पण । पाद । माप । बाह्वद्वेण । पष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ऽन्यतावशते ॥ २१ ॥

अर्हादित्येव । शतशब्दाच्च ऽन्यतौ प्रत्ययौ भवत अशतेऽभिधेये । अर्हायेष्वर्थेषु ।
कनोऽपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् । अशत इति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं
निदानम् । प्रत्ययायाञ्च संघः शतमेव दस्तुतः प्रकृत्यर्थान् भिष्यते । इह तु न भवति । शतेन
क्रीतं, शत्यं शतकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थरूपं तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा
चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतस्येऽप्रतिषेध इति । चकारोऽसमास इत्यनुकषणार्थः । द्वौ च
शतं च द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलु-
कीत्यनया ह्यन्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्यतो भवति आर्हायेष्वर्थेषु ।
ठनोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । यष्टुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । सात-
तिकः । चात्वारिशतकः अर्थवतास्तशब्दस्य ग्रहणाद् दतोः पयुदासो न भवति । कतिकः ॥

चतोरिड् वा ॥ २३ ॥

यदन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । चतोः
परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । तावतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विशतित्रिशदभ्यां ह्युन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विशतित्रिशदभ्यां द्युन्न प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हायेष्वर्थेषु । विशकः ।
त्रिशकः । त्रि विशतेर्दितोति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् । विशतिकः । त्रिशकः ।
कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्ताया इति पयुदासेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते ।
विशतित्रिशदभ्यां कन् प्रत्ययो भवति । ततोऽद्युन्नसंज्ञायामिति ॥

कंसाद्विठन् ॥ २५ ॥

कंसाद्विठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वयं । ठञोऽपवादः । टकारो झीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी । *अर्धाच्चेति वक्तव्यम्* । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी । *कार्पापणाद्विठन् वक्तव्यः* । कार्पापणिकी । *प्रतिशब्दश्चास्मादेद्यो वा वक्तव्यः* । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वयं । ठञोऽपवादः, पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शूर्पम् । शूर्पिकम् ॥

शतमानविशतिकंसहस्रवसनाद्गुण ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वयं । ठक्ञणकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शतमानं । शतम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगालुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वा यस्मिंस्तस्मादध्यर्द्धपूर्वात् प्रादिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां विषये । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अध्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्माद् तद्धित इति पुंवन्भावः । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणे, न चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति । अध्यर्द्धशब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादीयते । ज्ञापकाथं कश्चिदस्य संख्याकार्यं न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृतवसुजिति ॥

विभाषा कार्पापणमहस्त्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अष्टाद्वर्षपूर्वाद् द्विगोश्च कार्पापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वैर्ण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्द्धकार्पापणम् । द्विकार्पापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य दिठनो लुक् । अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अध्यर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् अध्यर्द्धसहस्रम् । अध्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अलुक्पक्षे, संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । *सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्* । अष्टाद्वर्षसुवर्णम् । अध्यर्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्द्धशतमानम् । अष्टाद्वर्द्धशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमानम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वात्रिष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोस्तित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । *बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्* । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विस्ताचच्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुवृत्त्ये, द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् ॥

विंशतिकात् खः ॥ ३२ ॥

अर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकान्तादार्हीयेष्वयं खः प्रत्ययो भवति । अर्द्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुक् न भवन्ति ॥

खार्या ई ऋ ॥ ३३ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोस्तित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वयं ई ऋ प्रत्ययो भवति । अध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् । *केवलाच्चेति वक्तव्यम्*

म्* । खारीकम् । *काकिण्याधोपसंख्यानम्* । अध्यर्द्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् । *केवलायाश्च* । काकिणीकम् ॥

पणपादमापशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमापशतशब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । अध्यर्द्धपाद्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्मानो न भवति, पद्यत्यतदर्थे इति । प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माप । अध्यर्द्धमाप्यम् । द्विमाप्यम् । त्रिमाप्यम् । शत । अध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोराहीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । श्नोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । तस्य च लुक् । शध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाण्यम् । द्विशान्यम् । त्रिशान्यम् । त्रिशान्यम् । *शताच्चेति वक्तव्यम्* । अध्यर्द्धशत्यम् । अध्यर्द्धशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादृण्य ॥ ३६ ॥

शाणादित्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यश्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति । द्विशान्यम् । त्रिशान्यम् । त्रैशान्यम् । त्रिशान्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पुरुषासादादिद्विरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

उणादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः । तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्येयार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमेर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं, सासतिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । मापिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यास्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यघानभिधानान्न भवति । देवदत्तेन क्रीते, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थाम्यां क्रीते, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र ॥ प्रहृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीते, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा सुदृगैः क्रीते मौद्रिकम् । मापिकम् । न ह्येकेन सुदृगेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो ॥ ३८ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चैव ॥ भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः महाभूतपरिणामः उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शक्तिकः । साहस्रः । उत्पातः खल्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिप्पन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् । *तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मण्यः शमनकोपनयोः संख्यानम्* । वातस्य शसने कोपने वा, वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । *सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्* । सान्निपातिकम् ॥

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्वयश्च प्रातिपदिकात् संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । उपादीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । गव्यः खल्वपि घन्यम् । स्थग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणान्तादेरिति किम् । पद्मानां निमित्तं पञ्चकम् । अथादिः । आश्विकः । *यत्प्रावर्षसादुपसंख्यानम्* । महावर्षस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, महावर्षस्यम् । अथ । अदमन् । गण । ऊर्णा उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अथादिः ॥

पुत्राच्छ्रु च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छ्रुः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन् विषये । अथ इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पुत्रीयम् । पुत्रयम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशक्तिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन् विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । पृष्ठाप्रकरणे पुनः पृष्ठीसमर्थविभक्तिर्निर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृष्ट ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थादृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उच्यतेऽस्मिन् वापः । क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात् एन ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् एनप्रत्ययो भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन् विषये । ठनोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । पकारो झीपर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तदीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमं उक्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद्वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिश्राद्धो भाग आयः । पदादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रक्षानिवेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शतयः । शक्तिः । साहस्रः । चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् । पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरत्वेन विवक्षितत्वाच्च । सममवाहणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्धाट्टन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादद्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा

दीयत इत्येतस्मिन्नर्थं । यथायथं ऋट्टिनोऽपवादः । द्वितीयोवृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते, द्वितीयिकः तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दोऽप्युक्तस्य रुढिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति । चकारादृश्च । तदस्मिन् वृद्ध्यालभभाशुलकोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थं । उजोऽपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते, भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्दोऽपि रूपकार्दस्य वाचकः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भारादृशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिविशेषणं भारादृशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वंशभारिकः । कौटजभारिकः । बालवज्रभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति, किम् । व्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भारादृशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान् वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बालवज्रिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारतभूतान् व्रीहीन् वहति । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादितः । तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्यधारयतीत्यर्थः । आवहति उपादयतीत्यर्थः । वंश । कुटज । बलवज्र । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व । हस्त । खट्वा । वंशादि ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थोऽप्युक्तस्य ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहति वा, वस्निकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीयासमर्थोऽसंभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्रापेक्षस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहारमवहारः । विकलेर्दन पाकः । प्रस्य संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः । कौटविकः । खारीकः । ननु ॥ पाके च संभवोऽस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्य पचति ग्राह्यगो, प्रास्थिकी । *तत्पचतीति द्रोणादृच* । द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ।

आढकाचितपात्रात् खोग्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थोऽन्तरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । उजोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । आढकं संभवत्यवहरति पचति वा, आढकीना । आढकिकी । आञ्जितनी । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रकी ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु एव प्रत्ययो भवति, चकारात्तल्लः अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादेवानयोर्लुङ् भवति । उजस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्याध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुङ् भवत्येव । नकारः स्वरार्थः पकारो ङोपर्थः, आढकिकी । आढकीना । आढकी । आचितिकी । आञ्जितनी । आचिता । अपरिमणविस्ताचितेति ङोपः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रोणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्तल्लः । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते । उजः पक्षे श्रवणं भवति । तेन चाद् रूप्यं संप्रथते । द्वेकुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकु-

लिङ्गा । द्वैकुलजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाज्ञानयोरित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते । तेनोत्तर-
पदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थसंज्ञ-
वस्त्रभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो
वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थ
परिमाणं चेत्तद्वति । प्रत्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । खारीकः । शत्यः । शतिकः ।
साहस्रः । द्रौणिकः । कौटविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसाहस्रिकः । पट्टि-
जोवितपरिमाणमस्येति, पाष्टिकः । द्विसाप्तिकः । समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादे-
वानुवर्तित्यते किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् । पुनर्विधानार्थम् । द्वे पट्टी जोवितपरिमाणमस्य
द्विपाष्टिकः । द्विसाप्तिकः पुनर्विधानसामर्थ्यादद्वयद्वयपूर्वद्विगोलुङ्गनं भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमास-
मर्थादस्येति पष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशे-
षणम् । तत्र संज्ञार्था स्वार्थं प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालका-
यनाः । संघः अष्टकः । सूत्रः । अष्टावध्यायाः परिमाणस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् ।
दशकं वैवाग्रपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । गनु चाध्यायसमूहः सूत्रस्यैव एव भवति । नैत-
दास्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययने । पञ्चकोऽधीतः सप्तकोऽधीतः । अष्टकः ।
नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तत्संख्यापरिमाणे पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययन-
स्य, पञ्चकमध्ययनम् । *स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाचर्यम्* । *पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्च-
दशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । *शत्रुशतोर्द्विंशद्विंशसि* । पञ्चदशिनोर्द्विमासाः ।
त्रिंशिनो मासाः । *विंशतेश्चेति वक्तव्यम्* । त्रिंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पञ्चैकविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्तते । पञ्चैकविंशतयः शत्रु निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं
तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां ढिलोपः तिः प्रत्ययश्च । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्क्ति-
श्छन्दः ॥ द्वौ दशतौ परिमाणमस्य । संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन् भावः
शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्
भावः प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चा-
भावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड्
भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य पष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः
तिः प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च ।
अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्ति प्रत्ययः । नवदशतः
परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां दशभावः तच्च प्रत्ययः । द्वादश दशतः परिमाणमस्य
संघस्य, शतम् । विंशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । चात्रावय-
वार्थेऽभिनिवेश्यम् । तथाहि पञ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशोऽपि वर्तते । ब्राह्मणपञ्क्तिः । पिपीलि-
कापञ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च
वृत्तिस्त्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोऽप्येवं जातीयका-
स्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतो वर्गो वा ॥ ६० ॥

पञ्चदशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन् विषये वर्गोऽभिधेये । संख्या-
या इति कनि प्राप्ते ढतिर्निपात्यते । वाचनान्तापक्षे सोऽपि भवति । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद-
वर्गो, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ्छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन् शब्दाच्छन्दसि विविषयेऽञ् प्रत्ययो भव-
ति वर्गोऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोऽब्राह्मणे संज्ञायां ङश्च ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गं हात निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये
ङ् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणेऽभिधेये सप्तम्येपा न विषय-
सप्तमी । तेन मन्त्रभाष्योरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेपां ब्राह्मणानां, त्रैशानि
ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदहति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादहति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितः प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमह-
ति, श्वेतच्छत्रिकः । वाद्ययुग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमहतीत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमहति, छेदिकः । भेदिकः । छेदः । मोहः । वर्त्तः ।
कर्पः । संप्रयोगः । विप्रयोगः । प्रेपणः । विप्रकर्पः । वैरङ्गिकः ॥

शौर्पच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शौर्पच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमहतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्य-
थाविहितश्च । शिरदछेदं नित्यमहति, शौर्पच्छेदः । शौर्पच्छेदिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन शिर-
सः शौर्पभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽहतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भव-
ति । ठकोऽपवादः । दण्डमहति, दण्डयः । मुसलः । मधुपर्कः । कसा । अर्घः । मेधा । मेघः । यु-
गः । उदकः । वधः । गुहा । भागः । इभः । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदहतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठमादौना-
मपवादः । उदक्या वृत्तयः । द्यूप्यः पलाशः । गत्वा देशः ॥

पात्राद् ग्रंश्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तदहतीत्यस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः । पा-
त्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमहति, पात्र्यः ॥

कडङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्कुरदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदहतीत्यस्मिन् विषये । ठको-
पवादः । कडङ्कुरमहति, कडङ्कुरीयो गौः । कडङ्कुर्यः । दक्षिणामहति, दक्षिणीयो मिथुः ।
दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणशब्दस्याल्पाचूतरस्य अपूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारविहितेन
यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालाविलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्त्तते । स्यालीविलम्बदाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः, तदहंतीत्यस्मिन्नर्थे । उको-
ऽपवादौ । स्यालीविलम्बन्ति, स्यालीविलीयास्तण्डुलाः । स्यालीविलयाः । पाकयोग्या
इत्यर्थः ॥

यज्ञातिवग्भ्यां घखजौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखजौ प्रत्ययौ भवतः तदहंतीत्यस्मिन् विषये ।
उकोऽपवादौ । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः । *यज्ञातिवग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युप-
संख्यानम्* । यज्ञ कर्माहंति, यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्माहंति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आ-
र्त्विग्यदगादीनां पूर्णोऽवधिः । अतः परं प्राग्वतीयष्टमेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अहंतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्त-
यतीत्यस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । पारायणे वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकच्छात्रः तौरायणिको
यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः
प्राज्ञः सांशयिकः स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति,
यौजनिकः । *क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रोशशतं गच्छति, क्रौशशतिकः । यौ-
जनशतिकः । *ततोऽभिगमनमहंतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रोशशताद्-
भिगमनमहंति, क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिकः आचार्यः ॥

पथः पक्न् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे पक्न् प्रत्ययो भवति । चकारः स्वरार्थः ।
पंकारो ङीपर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणे प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति जश्च प्रत्ययो नित्यं
गच्छतीत्यस्मिन् विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भिक्षां याचते । नित्यमिति किम् ।
पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन् विषये ङ्
प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः ।
उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकः । *आहृतप्रकरणे वारिजङ्ग-
लकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम्* । वारिपथेनाहृतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारि-
पथिकः । जङ्गलपथेन आहृतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलपथिकः । स्थल-
पथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं, कान्ता-
रपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति, कान्तारपथिकः । *अजपथशङ्कुपथ्याभ्यां चोपसंख्यानम्* ।
अजपथेनाहृतं गच्छति वा, आजपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शङ्कुपथिकः । *मधु-
क्रमरिचयोरण् स्थलात्* । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्जमनुकमिष्यामः कालादित्येवं तद्देदित्यम् । वक्ष्यति ।

दसरिकः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । द्विवर्षीणः । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुग् भवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति द्विवर्षीणो व्याधिः द्विवर्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवर्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्यामविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु लुप् प्रत्ययस्य नित्यं लुग् भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते घचनम् । द्विवर्षी दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

पट्टिकाः पट्टिगत्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

पट्टिकाशब्दो निपात्यते । बहुवचनमतन्त्रम् । पट्टिगत्रशब्दः तृतीयासमर्थात् कन् प्रत्ययो निपात्यते, पच्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । पट्टिगत्रेण पच्यन्ते पट्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्गादिष्वप्रसङ्गो न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छुद्धिश्चन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्चिर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । छनोप-
चाद् । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद् वत्सरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकर्मम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् परिजय्य—लभ्य—कार्य—सुकर्म—
इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, ज्ञायते जेतुं मासिको व्याधिः । सांव-
त्सरिकः । मासेन लभ्यो मासिकः पटः । मासेन कार्यं, कायिकं चाण्द्रायणम् । मासेन सुकर्मो,
मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्य-
मिति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति द्वितीयासमर्थात्का-
लवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पञ्चम्ये ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते । मासे ब्रह्म-
चारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा धृतिः । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्
प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्भवति । मासेऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्म-
चर्यम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थ, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव ।
उभयमपि प्रमाणमुभयया सूत्रप्रणयनात् । *महानाम्नादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्या-
नम्* । महानाम्न्यक्षरं, तत्संख्यचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्न्योश्चरति महानामिकः ।
आदित्यव्रतिको, गोदानिकः । मस्याथ इति पुंवद्भावेन छीपि निवृत्ते, “नस्तद्वित” इति दिलो
पः । *अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः* । अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी । तिल-
व्रती । *अष्टाचत्वारिंशतो इदुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः* । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति,
अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । *चातुर्मास्यानां यलोपश्च इदुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः* । चातु-
र्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी । *चतुर्मासाण्यो यज्ञे* । तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु
भवानि, चातुर्मास्यानि । *संख्यायामण्यक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्णमासी ।
आपादी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठोऽसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ङ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टो-
मस्य दक्षिणा, आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्याग्रहणमकालादपि यज्ञ-
वाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् ।
प्राग्बतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति कालाधिकारेऽपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भवचत् ॥ ९६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भवत्प्रत्ययो
भवति । यथा । मासे भवे, मासिकम् । सांवत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम् । वास-
न्तम् । हैमन्यम् । हैमन्तिकम् । शारदम् । यतिः सर्वसाहचर्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्त्त-
व्यः । तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति । आग्निष्टोमिकं मन्त्रम् । राजसूयिकम् । वाजपेयि-
कम् । कालाधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः । अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्योऽङ् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरेण् प्रत्ययो भवति । व्युष्टे
दीयते कार्यं वा, व्युष्टम् । नेत्यम् । *अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्* । अत्रैव तं
पठितव्याः । व्युष्ट । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ । संभ्रम । आस्तरण । संप्राम । संघात ।
अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां ण्यतौ ॥ ९८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं
ण्यतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबन्धो, यथासंख्यं नेप्यते ।
यथाकथाचहस्तशब्दोऽप्ययसमुदायोऽनादरे वर्त्तते । तृतीयाऽर्थमात्रे चाऽत्र संभवति, न तु तृतीया
समर्थेति भक्तिः । यथाण्यथाच दीयते कार्यं वा, यथाकथाचह । हस्ते दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिभ्योऽभिपेये ङ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः संपत्तिः ।
आवश्यके णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखे, कर्णवेष्टकिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः
शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेपाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेपाद्यत्शब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संज्ञादिनीत्येतस्मिन् विषये । ङनो-
ऽपवादः । कर्मणा संघते, कर्मण्यं शरीरम् । वेपेण संघते, वेप्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संज्ञापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संज्ञापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन् विषये ङ् प्रत्ययो भवति ।
ममर्थः ज्ञातः प्रभवतीत्युच्यते । तल्लभ्यं चतुर्थी । संज्ञापाय प्रभवति, संज्ञापिकः । साक्षादि-
नः । संज्ञाप । संज्ञाद । संप्राम । संयोग । संप्राय । संपप । निमग्नं । असग्नं । विसग्नं । उप-
याय । प्रवाम । संघात । संमोदन । सक्तु । सांसौदनाद्विगृहीतादपि ॥

योगान्द्यत् ॥ १०२ ॥

योगान्द्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ङ् तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन् विषये । योगाय प्रभ-
वति, योग्यः । योगिकः ॥

कर्मण उक्त्वा ॥ १०३ ॥

कर्मण उक्त्वाङ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ङनोऽपवादः । कर्मणे प्रभव-
ति, कारुण्यं पशुः । पशुयोऽप्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

ऐकागारिकइ इति निपात्यते चौरेऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, ऐकागारिकः, चौरेः । ऐकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धम् । चौरे नियमाय वचनम् । इह माभूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य मिक्षोरिति । ट्कारः कार्यावधारणार्थः । जीवेव भवति, न विस्त्वर इति । अपरे पुनरिकइ प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकइ इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चेत्तद्विशेषणम् । इकइ प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयितुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना तुल्यकालविनाशा । उत्पत्त्यानन्तरं विनाशोत्यर्थः । *आकालाद् ढंश्च* । चात् ङञ् च । अकालिका विद्युत् । ङञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रिया ग्रहणं किम् । गुणद्रव्यतुल्ये मा भूत् । पुष्टेण सह स्थूलः । पुष्टेण तुल्यः पिङ्गलः । पुष्टेण तुल्यो गोमान् ।

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति पष्ठोसमर्थाच्च इदार्थं वतिः प्रत्ययो भवति । मथुरायामिव, मथुरावत् स्वरूपे प्राकरः । पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा । पष्ठोसमर्थात् । देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञदत्तवत् ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थं वतिः प्रत्ययो भवति । राजानमर्हति राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छब्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्साधये वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विपर्ये । यदुद्धतो नियतो यासि वप्सद्, उद्धतानि नियतानि च ॥

तस्य भावस्त्वन्तलो ॥ ११९ ॥

तस्येति पष्ठोसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थं त्वन्तलो प्रत्ययो भवतः ॥ भवतोऽस्मादभिधानप्रत्यायिति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्दगोच्यते । अदवस्तम् । अद्यता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

महाणस्त्य इति पठ्यति । आ एतस्मात्त्वस्येति शब्दनाद् आनित उर्जमनुकसिन्ध्यामस्तप्रत्ययान्तो प्रत्ययावधिपूर्वो गृहीतव्यो । पठ्यति । शृङ्गादिभ्य इमनिज्येति । प्रथिमा । पार्थवम् । शृणुवम् । शृणुता । अदिमा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादेः सह समायेनाप पचनम् । कर्मणि च विधानार्थं गुणवचनमाहणादिभ्यः कर्मणि चेति । पकारो नञ्स्यात्प्यामनि समारणार्थः । प्रियाः भावः, र्विणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंगो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पुंस्त्वम् ॥

न मद्रूपान्तात्पुरुषादन्तुरसंगतन्वयवत्पुरुषकनरसन्तरेभ्यः ॥ १२१ ॥

इह उभरे ये भावप्रत्ययान्ते नन्पुषात्पुरुषाद्य भवन्ति पयुरादीन् वर्जयित्वा । पठ्यति । पपन्तुपुगेदिगादिभ्यो यगिति । अपतिव्यम् । अपतिता । अपटुत्वम् । अपटुता । अरमगो वपम् । अरमगोवता । नन्पुषादिति विम् । पार्दव्यपम् । प्राजापयम् । मद्रूपगादिनि विम् ।

नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलववम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरवत्यम् । आलत्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वाचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा । पार्थवम् । अदिमा । सार्देवम् । “तुरिष्टेमेयस्सु” “टेः” इति टिलोपः । “र क्रतो हलादेर्लघोः” इति रेकादेशः (१) । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु । येणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिञ्चन । होड । पान । वस्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रियं । वृष । ऋजु । क्षिप्र । क्षुप्र । क्षुद्र । पृथ्वादिः

वर्णादृढादिभ्यः ण्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णाविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ण्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच्, तस्य भाव इत्येतत्तस्मिन् विषये । शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । कान्ण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः । दाढ्यम् । द्रदिमा । दृढत्वम् । दृढता । पकारो ङीपर्थः । औचित्ति । याथाकामो । दड । परिदृढ । भृश । कुश । चक्र । आन्न । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत । उष्ण । जड । वधिर । पण्डित मधुर । सूखं । मूक । वेयांतलाभमतिमनः शारदानाम् । समो मतिमनसाज्ज्वने (२) ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्त्वन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठी समर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ण्यञ्प्रत्ययो भवति चकाराद् भावे च कर्मशब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, आङ्गम् ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेः भावकमाधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः । *चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्* । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैल्वम् । पाद्गुण्यम् । सैन्यम् । साविध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । माणव । चोर । मूक । आराधय । विराधय । अपराध । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्थ । विषमस्थ । परमस्थ । मध्यस्थ । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण । *अर्हंतो नुम् च* । आर्हन्त्यम् । संवादिन् । संपेदिन् । बहुभाषिन् । बालिश । दुःपुरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त । राजन् । सेभापिन् । शीपपायिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विप । *सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे* । *चातुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च* । चातुर्वैद्यम् । (३)

(१) अत्र तुरिष्टेमेयास्त्वाराभ्य रेफादेश इत्यन्ते ग्रन्थे बहुत्र नोपलभ्यते ।

(२) कश्चित् । बाल । तरुण । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकूट । इत्यादौ शब्दा अधिका उपलभ्यन्ते ।

(३) अस्मिन् गूणे बहवः शब्दा उपलभ्यन्तेऽन्यथा । तेच यथा “स्वभाष । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशक्ति । विशाय । विशात । विजात । नयात । मुह्यत । दीन । विदग्ध । अचित । शमप्र । शली । तपस् । इदम्पर । यथा । तया । पुरम् । पुनः । पुनर् । अमीक्षण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज । युवराज । समाज । अविश्वर । अपिशुन । अनृशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । श्रुतिज्ञ । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मातुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उचराधर” इति ।

स्तेनाद्यन्तलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात् पष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्योयत् प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तैन्यम् । स्तेनादिति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात् प्यञ्भवति । स्तैन्यम् । ततोयन्न लोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः सख्युर्भावः कर्म वा, सख्यम् । *इत-
वैणिगूभ्यां चेति वक्तव्यम्* । वृत्यम् । वणिज्यम् । कथं वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्दक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः कपेर्भावः कर्म वा, कापे-
यम् । ज्ञातेयम् । *यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे भेष्यते* ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यङ् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात् प्रातिपदिकात् पुरोहितादिभ्यश्च यङ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ।
सेनापतेर्भावः कर्म वा, नैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् । राज्यम् । पुरो-
हित । राजम् । सधामिक । पृषिक । चर्मित । खण्डिक । दण्डिक । छत्रिक । मिलिक ।
पिण्डिक । दाल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । छृषिक । पूतिक । पन्निक । प्रतिक ।
आजानिक । सलनिक । सूचिक । राक्वर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक ।
अक्षलिक । सूचक(१) ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाङ् प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोरर्थयोः । अद्भवस्य भावः कर्म वा आद्यम् । औद्गम् । वयो वचनेभ्यः, कौमारम् ।
कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । औद्गात्रम् । औग्नेयम् । उद्गात् । उग्नेह । प्रतिहर्त् । रथगणक ।
पक्षिगण । सुण्ड । हुण्ड । अध्वर्यु । वधू । सुभगमन्त्रे ।

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ।
द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवादभ्यः । यौवनम् ।
रुधाविरम् । *श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः* श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा, श्रौत्रम् । युवन् ।
स्थविर । होत् । यजमान । कण्ठल । पुरुषासे । सुहृत् । यात् । श्रवण । कुक्षी । सुक्षी ।
सुहृदय । सुभ्रात् । वृत्तल । दुभ्रात् । हृदयासे । क्षेत्रदा । कृषक । परिधाजक । कुशल । वपल ।
निपुण । पिशुन । सप्रहचारिन् । कुतल । अन्वृत्तसज्ञ । (२) युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वाद् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकस-
मुदायी विशेष्यते । लघुः पूर्वोऽथवयोऽप्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्सीनि
धानादिक इति विज्ञायते । लघुः पूर्वोऽस्मादिकस्त्वदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विव-
क्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति । इक् चासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स

(१) "शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । निष्ठिक । अज्जातका । गदिक ।
पुषक । पथिका । प्रक्षिक । पारिक । पारेशुक । गुञ्जिक । राजामे । मूचिक । स्वारिक । चूडिक" । एते
शब्दाः अन्वयप्राधिका उपलभ्यन्ते ।

(२) "भाट् । कुशुक । कन्दुक । दुक्षी । हृद्दय । सुहृत् । मिथुन । कुतली । मष्ट । कतक ।
किन्त । पति । एदंऽभिज्ञ । अन्वय पुस्तकान्तरे ।

एव विशेष्यते । पश्चात्तेन प्रातिपादिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन् व्याख्यानेऽन्त ग्रहणमतिरिच्यते । लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति किम् । पटुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डुत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाद् गुरुपोत्तमाहुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमम् । यकारोपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रामणीयस्य भावः कर्म वा, रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् । गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् । * सहायाद्वेति वक्तव्यम्* । सहायकम् । साहाय्यम् ॥

इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

इन्द्रसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । जैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मनोज्ञम् । कल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधा । विद् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । असुप्यपुत्र । असुप्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः (१) ॥

गोत्रचरणश्लाघात्प्रात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विपपभूतेषु । तत्र श्लाघा विकृत्यनम् । अत्याकारः पराधिषेपः । तद्वेतस्तत् प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणो निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन विकृत्यत इत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुस्ते । काठिकयात्याकुस्ते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन परानधिक्षिपतीत्यर्थः । तद्वेतः । गार्गिकामवेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वाऽवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्दः ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्छावाकस्य भावः कर्म वाऽच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । बहुवचने स्वरूपविधिनिरासार्थकम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मणश्छद्वाद्दोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति वक्तव्ये त्ववचने तलो वाधनार्थम् । गस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मणश्छद्वास्तत्त्वस्तत्त्वतलौ भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्स्वरूपरधिकारः समासः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ २ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः पष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ्

प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वर्गने क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनम् ।
मुद्रानां भवने क्षेत्रं सौद्रीनम् । कौद्वीणम् । कौलत्थीनम् । धान्यानामिति किम् । तृणानां
भवने क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् । मुद्रानां भवने कुलम् । बहुवचने स्वरूपवि-
धिनिरासार्थम् ॥

त्रीहिशाख्योर्ढक् ॥ २ ॥

त्रीहिशालिनब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खजोऽपवादः । मोहीणां
भवने क्षेत्रं वैदेयम् । शालेयम् ॥

यच्चयवकपष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यथादिभ्यः शब्देभ्यो यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खजोऽपवादः । यवानां
भवने क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । पष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमापोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माप उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो विभाषा यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये ।
खणि प्राप्ते वचने पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेव । तिल माप उमा
प्यां भवने क्षेत्रं, तिज्यम् । तैलीनम् । माप्यम् । मापीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् ।
भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्तुशब्दात्तृतीयासमर्थार्थं कृत इत्यस्मिन्नर्थं खखञौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वशब्दश्चात्र
प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्बध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वचर्मणा कृत इत्ये-
तस्मिन् वाक्यार्थवृत्तिः । सर्वचर्मोणः । सार्वचर्मोणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात् संमुखशब्दात् पष्ठीसमर्थदर्शन इत्येतस्मिन्नर्थं खः प्रत्ययो भवति ।
दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शदिः प्रतिविम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्येऽव्ययो-
भावः । यथामुखे दर्शनः, यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, संमुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पृथक्कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् ।
सर्वादेः प्रातिपदिकाद् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थार्थं व्याप्नोती-
त्यस्मिन्नर्थं ॥ प्रत्ययो भवति । सर्वपथे व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः ।
सर्वकर्मोणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्वाग्रमुच्यते । आङ् मयांदायां तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दाच्चदिति
द्वितीयासमर्थार्थं प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थं खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः
पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वाज्ञायानयं यद्वाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं, यद्वा भक्षयति नेय इत्ये-
तेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुरादे यद्वाऽनुरादीनां उगानत् ।
पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वाज्ञानि भक्षयति, सर्वाज्ञीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणम्, अनयः प्रसव्यम् ।
प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परशरैः पदानामसमावेशोऽयानयः । अयानयं
नेयोऽयानधीनः शरः । फलकशिरः स्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । परांश्चावरांश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां च परम्परभाचो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । पुत्रपौत्राननुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रे भिन्नतीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । अविष्यति गम्यादय इति । अकेनोर्भविष्यदाधमण्योरिति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं गामी, अवारपारीणः । *विपरीताच्च* । पारावारीणः । विगृहीता- तादपीष्यते । अवारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुवन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्य-
याथः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां वि-
जायते, समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा । *पूर्वपदे सुपोऽलुगवक्तव्य* । केचित्तु
समायां समायां विजायत इति विगृह्णन्ति । गर्भनोचने तु विजनिर्वृत्तं इत्याहुः । तेषां
पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते । परिशिष्टस्यालुगवक्तव्यः । *अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो-
वक्तव्यः* । समांसमां विजायते । समायां समायां विजायत इति वा ॥

अद्यक्षीनावपृच्छे ॥ १३ ॥

विजायत इति वर्त्तते । अद्यक्षीन इति निपात्यते अवपृच्छे विजने । आसन्ने प्रसवे ।
आविदूयं हि मूर्धन्यो विधीयते । आवाञ्चालम्बनाविदूययोरिति । अद्य वा यो वा विजाय-
तेऽद्यक्षीना गौः । अद्यक्षीना वडवा । केचित्तु विजायत इति वानुवर्त्तयन्ति । अवपृच्छमात्रे
निपातनमित्याहुः । अद्यक्षीनं मरणम् । अद्यक्षीनो वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् आ तस्य गोप्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः
प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्य-
र्णत्वात् ॥

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । अनुगु पर्याप्तं गच्छति
अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति ॥ प्रत्ययार्थः । अध्वनूशब्दाद्
द्वितीयासमर्थदलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौ प्रत्ययो भवति । अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः ।
अध्वन्यः । ये चाभावकर्मणोः, आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छु च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थदलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ
च । अभ्यमित्रमलंगामी, अभ्यमित्राणः । अभ्यमित्त्रः । अभ्यमित्राणः । अभ्यमित्राभिमुखं
सुप्तु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात् खञ् भृतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात् स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः । भूतपूर्वग्रहणं किम् । गोष्ठो वन्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात् पृष्ठीसमर्थोदिकाहगम इत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा, आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्यते यथासंख्यमधृष्टे अकार्ये चाऽभिधेये । अधृष्टोऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणाहं चिरुद्धम् । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कृपावतारमर्हति इति खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

घ्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । घ्रातशब्दात्तृतीयासमर्थो जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजापीया अनियतवृत्तय उत्सेधः शरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीवनः, तेषां कर्म घातम् । तेन घ्रातेन जीवति घ्रातीनः । तेषामेव घातानामन्यतम उच्यते यस्त्यन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

सासपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

सासपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये सखिभिः पदैस्वाप्यते सासपदीनम् । सख्यं जनाः सासपदीनमाहुः । कथं सासपदीनः सखा, सासपदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः ससपदीनशब्दः सखिभावे तत्कर्मणि च वर्तते तदा सख्यशब्देन समाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्तते तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

द्वैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

द्वैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । द्योगोदोहस्य द्वियङ्गवादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । द्योगोदोहस्य विकारः, द्वैयङ्गवीनम् । पृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, द्योगोदोहस्य विकार उद्विक्त ॥

तस्य पाकमूलपीलयादिकरणादिभ्यः कुण्डजाहर्चौ ॥ २४ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थेभ्यः पीलयादिभ्यः कणादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलपोरर्थयोः कुणप् जाहर्चौ इत्येता प्रत्ययौ भवतः । पील्यो पाकः, पीलुकुणः । कणादिभ्यः । कणस्य मूलं कर्गजाहम् । पीलु । कर्गन्तु । शमी । करीर । कज्जल । यदर । अद्यत्थ । गदिर । पीलयादिः । कणं । जक्षि । नय । मय । मय । केन । पाद । गुल्फ । भूमज्ज । दन्त । गोष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कणादिः ॥

पचान्तिः ॥ २५ ॥

नस्येव । तस्येति पृष्ठीसमर्थोपसप्तशब्दाद् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति । मूलप्रदानम् । पचयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशो मुखेन इति । पचस्य मूलं, पचतिः प्रतिपत् ॥

नेन विद्याश्नुन्नुच्चरणौ ॥ २६ ॥

नेनेति तृतीयासमर्थोद्विज इत्येतस्मिन्नर्थे णुण् णञ् इत्येता प्रत्ययौ भवतः । विद्याः प्रयोगो ज्ञान इत्यर्थः । विद्याया विताः । विताणुणुः । केशणः ॥

विनम्रस्यां नानाप्रौ नमह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ भवतः । नसेहेति प्रकृतिविशेषणम् । अस-
हार्थं पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थं नानाजौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छुद्धौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शुद्धञ् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थं प्रत्ययौ भ-
वतः । विगते शृङ्गे विशाले । विशुद्धे । तद्योगाद्वैरपि विशालो विशुद्ध इत्युच्यते । परमा-
र्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उत् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकारादेश्च । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् ।
विकटम् । *कटच्प्रकरणेऽलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यां रजस्त्युपसंख्यानम्* । अलावृतां रजोऽला-
वृकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् । *गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उ-
पसंख्यानम्* । गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषोगोष्ठम् । *संघाते कटच् वक्तव्यः* । अवीनां
संघातः, अविकटम् । *विस्तारे पटच् वक्तव्यः* । अविपटम् । *द्वित्वे योयुगच्* । उष्ट्रगोयुगम् ।
अश्वगोयुगम् । *प्रकृत्यर्थस्य पदत्वे षड्गवच्* हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् । *विकारे
रुनेहने सैलच्* । परण्डसैलम् । इक्षुदितैलम् । तिलतैलम् । *भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाक-
दशाकिनौ* । इक्षुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात् कुटारश्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारश्च प्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् । अवकटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ् नाटञ् भ्रटच् ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमर्त्त नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रटच्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया नतम्, अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्र-
टम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि तथोच्यते । अवटीटा । अवनाटा । अवभ्रट इति ॥

नेर्विडजिरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये विडच्
बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निविडम् । निबिरीसम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि
निविडो, निबिरीसः । कथं निविडाः केशाः । निविडं वल्लम् । उपमानाज्जविष्यति ॥

इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच् इत्ये-
तौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः ।
चिकिनः । चिपिटः । *ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रवृत्त्यादेशः* । चिकिः । तथा चोक्तम् ।
इनच्पिटच्कश्चिकचिकिकादेशाश्च वक्तव्या इति । *क्षिन्नस्य चिल् पिल्श्चास्य चक्षुपी* ।
क्षिन्नस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतौ लश्च प्रत्ययोऽस्य चक्षुपी इत्येतस्मिन्नर्थे । क्षिन्ने
अस्य चक्षुपी, चिल् । पिल् । *सुलादेशो वक्तव्यः* । सुल्लः । अत्येत्यनेन नार्थः । चक्षुपो-
रेवामिधाने प्रत्यय इष्यते । क्षिन्ने चक्षुपी, चिल् । पिळे । सुळे । तद्योगान्नु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्ज्ञासन्नारुढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारुढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थं त्यक् प्रत्ययो
भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारुढं गम्यते । पर्वतस्यासन्नमुत्पत्तिका । तस्यैवा-
रुढमधित्यका । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्येतात्त्वमत्र न भवति, संज्ञाधिकारादेव ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात् सप्तमीसमर्थान् घट इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो

भवति । घटत इति घटः । कर्मणि घटते, कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अस्य नभसस्तारकिते नभः । तारका । पुष्प । मुकुल । कण्ठक । पिपासा । सुख । दुःख । जलजीप । कुड्मल । सूचक । रोग । विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । कितलय । कुसुम । प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुक्षा । श्रद्धा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह । गर्भादिप्राणिनि(१) । तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थोऽस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् द्वयच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तन्नवति । ऊरुः प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वयसम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुद्वयमुदकम् । मात्रच् पुनरविशेषेण । प्रस्थमात्रमित्यपि भवति । *प्रमाणे लो वक्तव्यः* । प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् भवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । *द्विगोर्नित्यम्* । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिशमः । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् । संशये श्राविणं वक्ष्यति । तत्रापि द्विगोलुगेव यथा स्यात् । द्वे द्विष्टौ स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः । *उद् स्तोमे वक्तव्यः* । पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । द्वित्वाद् ङीप् । *शनशतोर्दिनिर्वक्तव्यः* । *पञ्चदशिनोर्द्व्यमासाः । त्रिंशिनो मासाः । *विंशतेर्धेति वक्तव्यम्* । *विंशिनोऽङ्गिरसः । *प्रमाणपरिमाणभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्जक्तव्यः* । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुड्ममात्रम् । पक्षमात्रम् । दशमात्रा गायः । *वत्स्यन्तात्स्वायं द्वयसज्जमात्रयौ बहुलम्* । तावदेव, तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण च ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाण इति च पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थोभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य, पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिनम् । द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे यतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे यतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणेऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

दायतावर्थेऽनौप्याग्निर्दंशः दृयमुच्यते ।

(१) “कल । दधार । स्तवक । पक्ष । पण्ड । भेनुषा । अश्व । अङ्गरक । अङ्गार । पर्णक । पुष्पक । कुलप । अण्डक । गर्व । तरङ्ग । कञ्जोत । पण्ड । पञ्च । खण्डक । मुष्ट । राग । कण्टक । दण्ड । गर । भीम । कर्म । कञ्जल । कञ्जु । कुमुदल । कण्डल । व्याटोम । अश्वकार । कोरक । बाहु । रोमात्र । दण्ड । शक्य । शुभ । उग्र । गौर । रोह । शक्य । मुकुट । निलक । वृषुष्टा । विशा । एते कालेऽपि कालेऽपि दृयमुच्यते ॥”

मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च ङावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् । न-त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुखसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां घो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वतुप् विधाय पञ्चाद्वोघो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमा-समर्थादस्येति पष्ठमर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाणं येयामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र सा भूदिति । क्षेपे हि परिच्छेदो नास्ति । केयमेषां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति पष्ठमर्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयविनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवो प्रत्ययार्थो विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वाऽयजादेशो भवति । द्वाववयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । तयग्रहणं स्थाननिर्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्विज्ञायते । तत्र को दोषः । त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येव विधिर्न स्यात् । द्वये । द्वयाः । चकारः । स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्वैर्गैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्गः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्वति । इतिकरणस्तत्तत्रेद्विवक्षा । एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं शतम् । दशान्तादिति किम् पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते । प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते । एकादश कार्पाषणा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशते एकादशं कार्पाषणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश मापा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशत इति । शतसहस्रयोर्विध्यते । इह न भवति । एकादशाधिका आख्यां त्रिशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तं, तत इदं सर्वं लभ्यते । कयमेकादशं शतसहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्टे शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये षः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ष इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च षः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन् विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन्छते, त्रिंश शतम् । शतग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणं यस्मात् स तदादेरधिकाऽर्थम् । एकत्रिंश शतम् । एकचत्वारिंश शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च । *तदन्तादपीति वक्तव्यम्* । एकत्रिंश शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशतिरधिकाऽस्मिन् गोशतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने ष्यट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते, तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पण्यर्थे मयद् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते । गुणो भागः निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवनां द्वौ भागौ निमानमस्योदधिद्भागस्य, द्विमयमुदधिध्वानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकार्यं भवति द्विमयमुदधिविति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदधित इति । *भूयस्त्ववाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते* । इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितं, बहुत्वमन्तन्म्रम् । तेन द्विशब्दादपि भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानामवयव उदधित इति । *निमेये चापि दृश्यते* । निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदधितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य, द्विमया यवा उदधितः । त्रिमया यवा उदधितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति किम् । द्वौ ग्रीहिवयौ निमानमस्योदधितः । निमान इति किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तेलस्य द्विगुणं पयः सैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पुरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् पूरण इत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यायं पूर्यते संपद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंजातेऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इदिति वर्त्तते । नकारान्तात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी डट आगमसंख्ये पट्टी प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यद् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य च्छन्दसि विषये यडागमो भवति, चकारात्पक्षे भवति भवति । पञ्चम्यानि पञ्चथानि भवति । पञ्चयः । सप्तयः । मद् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामन् ॥

पट्कतिप्रतिपयचतुरां शुक् ॥ ५१ ॥

इदित्यनुवर्त्तते तन्मसम्प्रा विपरिणम्यते । पट् कतिपय चतुर् इत्येतेषां इति परतत्पुमागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्मादस्यैव जापराद् पट् प्रत्ययो विज्ञा-

यते । पण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । चतुर्थः । *चतुरश्रयतावाचक्षरलोपश्च* ।
चतुर्णां पूरणः । तुरीयः ॥

बहुपुगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

डडित्येव । बहु पुग गण संघ इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति । पुगसंघशब्दयो-
रसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य । बहूनां पूरणो, बहुतिथः । पूगतिथः । गण-
तिथः । संघतिथः ।

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

डडित्येव । वतोडटि परत इथुगागमो भवति । मत्वन्तस्य संख्यात्वात् पूर्वेण डडिविहि-
तस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्यस्मिन् विषये डटोपवादः । द्वयोः पूरणो,
द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्येतद्विषये । डटोपवादः । तत्संश्रियोगेन त्रेः
संप्रसारणं च भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । हल इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वम् न भवति ।
अण इति सन्नानुवर्त्तते, ह्रस्वोप इत्येतः । पूर्वेण च णकारिणाण्यग्रहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिकाराद्, डट् प्रत्यय-
आगमो विज्ञायते । विंशतेः पूणः विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः । त्रिविंश-
तितमः । त्रिविंशः । त्रिशततमः । त्रिशः । एकत्रिशततमः । एकत्रिशः । विंशत्यादयो लौकिकाः
संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्त्यादिसुत्रसंनिविष्टाः । तद्ग्रहणे लोकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्या-
त् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति
पर्युदासो युज्यते एव ॥

नित्यं शतादिमासाद्ध माससंघसराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासाद्धमाससंघसंघसराच्च भव्यश्च प-
रस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दा न भवन्ति तेभ्योऽस्मादेव ज्ञा-
पकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पू-
रणो, मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन
सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याार्थम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । त्रिशत्यादिभ्य-
इति विकल्पेन प्राप्ते नित्याथम् । षष्ठितमः । सप्ततितमः । असंख्यादेरिति किम् । एकषष्ठः ।
एकषष्ठितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मतां च्छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभि-
धेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्छावा-
कशब्दोऽस्मिन्निति, अच्छावाकीर्थं सूक्तम् । मित्रावस्थानीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्ती-
यम् । अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि सिद्धम् ।
अस्यवार्तायम् । कथापुम्नीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थे उत्पन्नस्य छल्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमित्येते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डोऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवतः । दीर्घजीवतीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति, वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा । देवासुरः । विमुक्तः । देवासुरः । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्दानः । मित्री । सोमापूपम् । अन्नाविष्णू । वृत्रहति । हडा । रक्षोसुर । सदसत् । परिपादक । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्वत् । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम । महित्री । हेतु । विमुक्तादिः ॥

गोपदादिभ्यो धुन् ॥ ६२ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोपदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो धुन् प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गोपदकोऽनुवाको वा । इषेत्वकः । मातरिश्वकः । गोपद । इषेत् । मातरिश्वन् । देवस्त्वत्वा । देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्टः । देवीधिपम् । रक्षोदण । अज्जन । प्रभृत । प्रतूर्च । दशान । गोपदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

धुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पथिन्शब्दात् कुशलः इत्यस्मिन्नर्थे धुन् प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येव स्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आकर्षकः । त्सरकः । आकर्षे । त्सर । विपासा । पिचण्ड । अशनि । अश्मन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गज्जद । दीप । हृद । हाद । हाद । शकुनि ॥

धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः काम इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । काम इच्छाऽभिलाषः । धने कामः, धनको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्त्वत्पर इत्यर्थः । केनेषु प्रसितः, केदाकः । केदादिरचनायां प्रसक्त एषमुच्यते यदुच्यते स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तीष्टकः । केदान्तकः ॥

उद्गाढगाद्यने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसित इति च । उद्गन्शब्दात्सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आगन् इति प्रत्ययार्थेदिशेषम् । उद्गरेऽविजिगीषुर्भवति । यो पुपुक्षपाज्यन्तं पीत्यनेन एषमुच्यते उद्गरे प्रसित, औद्गस्ति आगन् । आगन् इति विम् । उद्गरकः ॥

सस्येन परिज्जातः ॥ ६८ ॥

कन् प्रत्यय इत्येव स्वर्थेन, न क् । निरुद्गादेव नृणां यमर्थविमर्शः । सस्यशब्दात्तृती-

यासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुणावाची । परिः सर्व-
तो भावे वृत्तते । यो गुणैः संबद्धो जायते यस्य किं चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् ।
सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थादहारीत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अंशं हारी,
अंशको दायादः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यकः णिनिः । तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्विती-
यैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दनिर्देशादेव प्रथमोसमर्थादचिरापहृत इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अचिरा-
पहृतस्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रकः पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो
नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन् प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये । ब्राह्मणको
वेष्टाः । उष्णिका यवागूः । यत्राद्युधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अक्षपात्रा
यवागूरुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन् प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषाद् द्वितीयासमर्था-
यं प्रत्ययः । शीतकः । अलसो जड उच्यते । उष्णं करोतिः उष्णकः । शीघ्रकारी दक्ष उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अध्यासद्वयोत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोणः खार्या-
म्, अधिका खारी द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा अध्यासद्वयशब्दः ॥

अनुकाभिकाभोकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे ।
अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः । अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अशुद्धरूपायः पा-
श्वम् । तेनार्थान्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तुभिको जालिक उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे
ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुच्यते । तेनान्विच्छति, आयःशूलिकः ।
साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनि तेनान्विच्छति, दण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पूरणप्रत्यया-
न्ताद् प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । पूरणस्य प्रत्ययस्य वा
लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम् । द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् ।
चतुष्कम् । चतुर्थकम् । तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ।
पठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, पठको देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन
ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

■ इति प्रथमासमर्थादिषामिति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्वे-
त् स भवति । ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ।
ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थादित्येति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं
बन्धनं चेत्तन्नवति, यत्तदित्येति निर्दिष्टं करभश्चेत् ■ भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य,
शृङ्खलकः । उट्टाणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिपज्यते तदुच्यते शृङ्ख-
लमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि उग्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्त्वन्त्रीकरणे भवति साध-
नमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति । उन्मत्तं मनो यस्य स, उन्मनाः । उन्मत्तशब्दात्
संसाधनक्रियावचनात्तद्वति कन् प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कप्रवासी । उत्सुक
इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात् प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधे-
ये कन् प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेऽङ्कि
सर्वो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषुपुष्पैर्जनितो, विषुपुष्पको ज्वरः ।
काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसुष्रात् संज्ञाग्रहणमनुकुर्यते ।
तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमासमर्थमन्नं
चेत् प्रायविपर्यं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्राये-
णाग्रमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी । ऋतुकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ।
वदकिनी पौर्णमासी ॥

कुलमापादञ् ॥ ८३ ॥

कुलमापशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । नकारो
वृद्धिस्वरार्थः । कुलमापाः प्रायेणाग्रमस्यां, कौलमापी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियं छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियन्निति निपात्यते छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्म-
णः । श्रोत्रियं छन्दोधीत इति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इति
बंध प्रत्ययः । कथं छन्दोधीते छान्दसः । वाग्रहणमनुवर्त्तते, तावदिति ग्रहणमिति लुम्
येत्यतः ॥

श्राद्धमनेन मुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । मुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद्
भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधन-
द्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धं मुक्तमनेन, श्राद्धी । आदिकः । इनिठनोः समान-
फालग्रहणम् । अथ भुक्ते श्राद्धे, चः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कृतांनुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कृतां संभवतीति यां कां चित्कि-
यामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वाद्नेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन
भुक्तं पीतं वा, पूर्वा । पूर्विणौ । पूर्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

चित्तमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः सपू-
र्यान् प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृत-
पूर्वा कृतम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् । नुप्पुपेति समासं कृत्वा सङ्घित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चाने
न पूर्वादिनः सपूर्वाच्चेति परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । ग्रहणयता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन,
इष्टी यज्ञे । पूर्त्ता धाद्वे । कस्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्तम्युपसंहरायते । इष्ट । पूर्त्त ।
उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अन-
र्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परि-
क्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त । आग्रत । श्रुत । अ-
धीत । आसेधित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त ।
उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निग्रहीत । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये ।
पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणो विदन् । मा त्वा परिपन्थिनो
विदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत् स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् ।
अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति । द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञाग्रहणमभि-
धेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते, न
द्राता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यायर्थे पदवचनम् । पर-
क्षेत्राद्वा । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्, चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे षच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च नि-
पात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुलम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् ।
तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । चामृतस्य निवर्त्तत इत्यर्थः ।
अथ वा क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि
नृणानि । यानि सत्यायं क्षेत्रे ज्ञातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः
पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निग्रहीतव्यः । सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रद्रष्टृमिन्द्रसृष्टृमिन्द्रलुप्तृमिन्द्रक्षमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुद्धिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् । तथा च
व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात् पट्टीसमर्थाद्विङ्गमिन्द्रिवम् । इन्द्र आत्मा स चक्षु-
शदिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः ।

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादेषामिति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत् स भवति । ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवदत्तकाः । यद्देवदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्वति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत् स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य, शृङ्खलकः । उट्टाणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिपज्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि सन्नास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्त्वन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति । उन्नतं मनो यस्य स, उन्मनाः । उच्छब्दात् संसाधनक्रियावचनात्तद्वति कन् प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कप्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्गो ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात् प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्गोऽभिधेये कन् प्रत्ययो भवति । कालो विवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेऽङ्गि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । धातुको ज्वरः । उत्तरसूत्रात् संज्ञाग्रहणमनुकल्प्यते । तेनायं प्रकारनिघमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमासमर्थमन्नं चेत् प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञाग्रहणे तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणात्रमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी । *वटकभ्यः* इतिर्वक्तव्यः । चटकिनी पौर्णमासी ॥

कुलमापादञ् ॥ ८३ ॥

कुलमापशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । नकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुलमापाः प्रायेणात्रमस्यां, कौलमापी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियप्रति निपात्यते छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति चाक्यार्थे पदवचने, छन्दसो वा श्रोत्रभावंस्तदधीत इति चैव प्रत्ययः । कथं छन्दोधीते छान्दसः । वाग्रहणमनुवर्त्तते, तावतिथे ग्रहणमिति छुम् येत्यतः ॥

आद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

आद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । आद्धशब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । आद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनं प्रप्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । आद्धं भुक्तमनेन, आद्धी । आदिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अथ भुक्ते आद्धेऽथः आदिक इति मा सूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्ताभुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादानेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वा । पूर्वणौ । पूर्वणिः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः सपूर्वाच्च प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादानेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् । सुप्त्युपेति समासं कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन घाने न पूर्वादिनः सपूर्वाच्चेति परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्वा श्राद्धे । कस्येन्विषयस्य कर्मणीति सन्नभ्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्य । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनर्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परिक्षत । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त । आम्रत । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपचारित । अवकल्पित । निराकृत । उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निग्रहीत । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते । मा त्वा परिपरिणो विदन् । मा त्वा परिपन्थिनो विदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत् स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति । द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते, न द्राता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियश्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्याश्रये पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्, चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे षच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुलम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नाश्रुतस्य निवर्त्तत इत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि नृणानि । यानि सस्यायं क्षेत्रे ज्ञातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रे, तत्र चिकित्स्यः निग्रहीतव्यः । सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रद्रष्टृमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुद्रेरपा चक्षुरादीनां करणानाम् । तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात् पक्षीसमर्थोऽङ्गिमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुशदिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थत्वं प्रत्ययः ।

आत्मना इष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्न-
मिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम्, आत्मना जुष्टम्, सेवितम् । तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् ।
इन्द्रदत्तम्, आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय । इति करणः प्रकारार्थः । सति संभवे
व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या, रुद्धेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां
स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य ॥ ९४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृतिविशेष-
णम्, इति करणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थोदत्येति पष्ठयर्थे, अस्मिन्निति सप्तम्यर्थं वा
मनुष्यं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेन्नवति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्वतीत्य-
र्थः । इतिकरणस्तत्तद्वेदिवक्षा । गावोऽस्य सन्ति, वृक्षा अस्मिन् सन्ति गोमान् देव-
दत्तः । वृक्षवान् पर्वतः । यवमान् । वृक्षवान् । इति करणाद्विषयनियमः ।

भूमिनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ॥

भूमिनि तावत् गोमान् । निन्दायाम् कुष्ठो । ककुदावर्तिनी । प्रशंसायाम् रूपवती
कन्या । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणो कन्या । संसर्गे दण्डी, छत्री ।
अस्तिविवक्षायाम् अस्तिमान् । *गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्त्वव्ययः* । शुद्धो गुणोऽस्यास्ति,
शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मनुष्यं प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्येतस्मिन् विषये ।
रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, पूर्वसूत्रेणैवमनुप्सिद्धः । न । रसादिभ्यः पुनर्वचनम-
न्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति । कथं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः ।
प्राधिकमेतद्वचनम् । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन
ये रसनेन्द्रियादिप्राज्ञा गुणास्तेषामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणो, रूपिक इति । शोभा
योग्यता गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः । रस । रूप । गन्धः । स्पर्शः । आब्जः ।
स्नेहः । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणे रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥

प्राणिस्थावाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । चूडावान् ।
कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् । शिखावान् प्रदीपः । आदिति किम् ।
इस्तवान् । पादवान् ॥ *प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । चिकीर्षाऽस्यास्ति,
जिह्वापाऽस्यास्ति, चिकीर्षावान्, जिह्वापावान् । प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्ते चकारश्चूडा-
लोऽस्तीत्यत्र स्वरितोवातुदात्तेपदादाविति स्वरितवाचनार्थः ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥

लज्जन्यतरस्यामिति वृत्ते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां
मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् । अन्यतरस्यांग्रहणेन मनुप्समुच्यते,
न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इतिद्वौ प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गडु ।
मणि । नाभिः । जीव । निष्पाव । पांसु । सक्नु । छनु । मांस । पशुः ॥ पाणिर्धमन्यो-
र्दीर्घश्च । पाष्णीलः । धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञ । मण्ड । पादर्व । मण्ड । ग्रन्थि ।
यातदन्तबललाटागलानामूलं च । घातुलः । दन्तुलः । बल्लुलः । ललाटुलः । गल्लुलः । जटा-
घटाकालाः क्षेपे । जटालः । घटालः । सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त ।
शुष्क । श्लु । मृदु । मज्जु । पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा । *शुद्धजन्तूपतापाचवेप्यते* ।

क्षुद्रजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः । उपतापाच्च । विचर्चिकालः । विपादिकालः । मृगालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामवले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थं । वत्सलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात् कामबलयोर्वर्त्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः । न ह्यत्र वत्सायौऽसायौ वा विद्यते । वत्सल इति स्नेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपचितांसो बलवानुच्यते न चायमर्थो मनुपि सम्भवतीति नित्यं लजेव भवति । अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलञ्च ॥ ९९ ॥

फेनाशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे चकाराल्लञ्च । अन्यतरस्याग्रहणं मनुप्सु-
चकारार्थं सर्वत्रैवानुवर्त्तते । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलञ्चः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मनुप् च । लोमादिभ्यः शो भवति । लोमशः । लोमवान् । पामा-
दिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् । पिच्छादिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छ-
वान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोमन् । रोमन् । वल्गु । वधु । हरि । कपि । शुनि । सर ।
लोमादिः । पामन् । वामन् । हेमन् । हलेभ्यम् । कटु । यलि । श्रेष्ठ । पल्ल । सामन् ।
अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलाकीदृग्वा इत्स्वत्वं च । विण्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ।
लभ्या अञ्च । पामादिः । पिच्छ । उरसु । धुनका । शुवका । जटाघटाकालाद् क्षेपे । वर्ण ।
उदक । पङ्क । प्रज्ञ । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धाञ्चौ वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मनुवर्थे । मनुप्सर्वत्र समुच्चीयते ।
प्राज्ञः । प्रज्ञवान् । आद्धः । श्रद्धवान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपः सहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपः सहस्रशब्दाभ्यां विनि इति इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । प्रत्ययार्थयोस्तु यथा-
संख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्त-
त्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्राणु द्वयपि बाध्यते ॥

अणु च ॥ १०३ ॥

तपः सहस्राभ्यामण्व प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग उत्तरार्थो,
यथासंख्यार्थश्च । *अण्वप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्* । ज्योत्स्ना विद्यते अस्मिन् पक्षे,
ज्योत्स्नः पक्षः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कौतपः । वैसर्प्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्वप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैक्तो घटः । शार्करं मधु । अदेया इहोदा-
हरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण्व च, मनुप् च कस्य पुनरर्थे
लुप् । मनुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन् विद्यन्ते सिकतो देशः ।
सिकतिलः । सैक्तः । सिकतावान् । शर्करा देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देश
इति किम् । सैक्तो घटः । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊपसुपिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊप सुपि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊपरं क्षेत्रम् । मुपिरं का-
ष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः । इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति । इह
न भवति । 'ऊपोऽस्मिन् घटे विद्यते, मध्वस्मिन् घटे विद्यते इति । *रप्रकरणे खमुखकुञ्जे-
भ्य उपसेख्यानम्* । खमस्याति कण्ठविवरं महत्, खरः । मुखमस्यातीति सर्वस्मिन् वक्तव्ये,
मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः । हस्तिहन् कुञ्जशब्देनोच्यते । *नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति
वक्तव्यम्* । नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् । *कच्छवा इत्वर्थं च* । कच्छुरम्* ।

द्युदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

द्युदुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्युमः । द्रुमः । रुदिशब्दाद्येतौ । रुदिषु च न
मनुञ्चिकल्प्यते ॥

केशाद्दोऽन्यदस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्दोः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्यतरस्याप्रहणमनुव-
र्त्तत एव, मनुप्समुच्चयाथे तदित्युक्तम् । अनेन त्वनिठनौ प्राप्येते । तत्तथातृरूपं भवति ।
केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति । *वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम्* ।
मणिवः । हिरण्यवः । करारवः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः । *अर्णसो लो-
पश्च* । अर्णवः । *छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ* । वक्ष मनुप् च । रथीरभून्मुहुरानी गविधौ ।
सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् । मधवाननीमहे । वकारमनुपौ च 'उद्वा' च 'उद्वती' च । *मेधा-
रथाभ्यामिरन्विचौ वक्तव्यौ* । मेधिरः । रथिरः ।

गाण्डघजगात् संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डो अजग इत्येभ्यो घः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे । गाण्डो घञुः ।
अजग घञुः । इत्वादपि भवति । गाण्डो घञुरिति । गुल्या हि संहिता दीर्घइत्वयोः ।
उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डारण्डादीरक्षीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरक्षीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डोरः ।
अण्डोरः ॥

रजःकृप्यासुतिपरिषदो बलच् ॥ ११२ ॥

रजः प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजत्वला स्त्री । कृपी-
बलः कुटुम्बी । आसुतीबलः शौण्डिकः । परिषदलो राजा । बल इति दीर्घत्वम् । इतिकर-
णो विषयनियमायः सर्वत्र संवक्ष्यते । तेनेह न भवति । रजोऽस्मिन् प्राये विद्यत इति ।
बलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । आतृबलः । पुत्रबलः । उत्साहबलः ।

दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये । दन्ताबलः सैन्यः ।
दन्ताबलो राजः । शिखाबले नगरम् । शिखाबला स्थूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्त्राष्टङ्गिणोर्जस्विनृजस्वलगोमिन्मलिनमलीमस्ताः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्योतिष उपधालोपो नश्च
प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो रश्च । तमिच्चा रात्रिः ।

स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्त्रं नभः । शृङ्गादिनञ् प्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गि-
णः । ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोमिनिप्रत्य-
यो निपात्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपात्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । छत्री । छत्रिकः ।
अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुष्वपि भवति । दण्डवान् । छत्रवान् । तपरकरणं किम् ।
खट्वावान् ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाक्षरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । कृतः । कारकवान् । जातेः । व्याघ्रवान् । सिंहवा-
न् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिकरणो विषयनिघमार्थः सर्वत्र
संबध्यत इत्युक्तं, तेन कचिद्वचस्पि । कार्यौ । हार्यौ । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । मतुष्वप्येव । ब्रीहौ ।
ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् । न च ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्व-
यमिष्यते । किं तर्हि शिक्षादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ।
शिक्षा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन्
इंसा इत्येतेभ्य इनिरेवेप्यते । यवखद् । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकन्नेवेप्यते । परिशिष्टेभ्यो
द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहिग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहिशब्दः पठ्यते । तत्र
इनिठनौ चकारेण विधीयेते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहिग्रहणमर्थमग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य
सन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः ।
यवखद् । कुमारी । नौ । शीर्षान्नजः । अशीर्षी । अशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलञ्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकारादिनिठनौ मतुप् च ।
तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द ।
उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि । स्वाङ्गादिबृहदौ च ॥

एकगोपूर्वाट्टञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाट्टोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाश्चित्थं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशतमस्यास्तीति,
ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गोशतिकः । गोसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंश-
तिरस्यास्तीति न भवति । कथमेकगविकः, समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः ।
शकटीशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् ।
द्वन्द्वोपतापगर्शादित्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो वाधनार्थम् । कथमेकद्वयवत्त्वादिति ।
नैवायं साधुः । एकेन वा द्वयवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्टञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ
निष्कात् परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशत-
मस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी । आहतप्रशंसाविशिष्टार्थं वर्त्तमानाद् रूपशब्दाच्च प्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । आहतं रूपस्य रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कोपापणम् । प्रश-

स्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निषातिकाताडनादिनां दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहृत-
मित्युच्यते । आहृतप्रशंसयोरिति किम् । रूपवान् । *यंप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
वक्तव्यम्* । हिम्याः पर्वताः । गुण्या द्राक्षणाः ।

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्त्रन् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मत्-
पू सर्वत्र समुचीयत एव । असन्तात्तावत । पयस्वी । यज्ञस्वी । मायावी । मेधावी । स्त्रावी ।
मायाशब्दाद् वीक्षादिषु पाठादिनिष्ठानावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्रे तेजस्विन् । न भवति, सूर्यो
वर्चस्वान् । *छन्दसि विनिप्रकरणेऽष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम्* ।
अष्टावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयरुजायानि दीर्घत्वं
प्रयोजयन्ति । *मर्मणश्चेतिवक्तव्यम्* । मर्मावी । *सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्* । छन्दसि
भाषायां च । आमयावी । *शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः* । शृङ्गारकः । घृन्दारकः । *फलब
र्हाभ्यामिनञ्चक्तव्यः* । फलिनः । यद्दिणः । हृदयाद्यालुरन्यतरस्याम्* । हृदयालुः । हृदयी ।
हृदयिकः । हृदयवान् । *दीतोष्णतृप्तेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुञ्क्तव्यः* । शीतं न सहते शीता-
लुः । उष्णालुः । तृपालुः । *तन्न सहत इति हिमाचेलुः* । हिमं न सहते हिमेलुः । *बला-
ञ्चोलच्* । बलं न सहते बललुः । *वातात् समूहे च* । वातं न सहत इति च । वातानां समू-
हः, वातं न सहत इति वा वातलुः । *तप् पूर्वमरुदयो वक्तव्यः* । पर्वतः । मरुतः । *अर्थो-
क्तदभावे इतिर्वक्तव्यः* । अर्थी । तद्भाव इत्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलप्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य विद्यते ऊर्णाद्युः ।
केचिच्छन्दोपहणंमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ । वाग्मिनः ॥

आलजाटञ्चौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात् प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभि-
धेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः । *कुत्सित इति वक्तव्यम्* । यो हि सम्यग् बहु
भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निषात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दाद्वैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आसिन् प्रत्य-
यो निषात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी । स्वामिनः । ऐश्वर्य इति
किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अर्शसि अस्य विद्य-
न्ते अर्शसः ! उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्रामिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधाने तत्सर्वमि-
ह द्रष्टव्यम् । अर्शन् । उरस् । हुन्द । पतुर । पलित । जय । घय । अग्र । कर्म । आम ।
लवण । स्वाङ्गादीनाम् । घर्णात् । अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपनापगहर्ताप्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्हो निन्द, तद्विषयेभ्यः, शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचि-

भ्यः इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । इन्द्रात्तावत् । कट्कवल्लयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उप-
तापात् । कुष्टी । किलासी । गह्यात् । ककुदावर्त्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थादिति किम् ।
पुष्पफलवान् वृक्षः । *प्राण्यङ्गात्रेण्यते* । पाणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति,
चित्रललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिवाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसाराशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः, कुगागमो भवति ।
वातातिसारयोः रूपतापत्वात् पूर्वणैवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवेदं वचनम् । वातकी । अतिसार-
की । *पिशाचाच्चेति वक्तव्यम्* । पिशाचकी वैश्रवणः । रोगे चायमिष्यते । इह न भवति,
वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणत् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं वयसि द्यो-
त्ये । पञ्चमोऽस्यास्ति मांसः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी । दशमी । सिद्धे सति नि-
यमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठन्न भवतीति । वयसीति किम् । पञ्चमवान् ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं । सुखी । दुःखी ।
माला जेप इति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति तदिह जेपे मतुब्धाधनार्थं वचनम् ।
सुख । दुःख । तृप् । कृष्ण । आन्न । अलीक । कृष्णा । कृष्ण । सोड । प्रमीप । शील ।
हल । माला जेपे । प्रणय ॥

धर्मशीलघर्णान्ताश्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते । द्रा-
हणानां धर्मो द्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति द्राह्मणधर्मी । द्राह्मणशीली । द्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्या-
स्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् । हस्तवान् पुरुषः ॥

घर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यते । ब्रह्मचारी ब्रह्म-
णिकोऽभिप्रेतः । स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीती ब्रह्म चरति नियमभासेवत इत्यर्थः । वर्णा ।
वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् । वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशोऽभिधीय-
ते । पुष्करिणी । पश्मिनी । देश इति किम् । पुष्करवान् हस्ती । *इतिप्रकरणे बलाद्बाहुरू-
पूर्वाद्दुपसंख्यानम्* । वाहुयली । ऊरुबली । *सयदिशेति वक्तव्यम्* । सर्वधनी । सर्वधीजी ।
सर्वकेशी नटः । *अर्थाच्चासन्नहिते* । अर्थी । असन्नहित इति किम् । अर्थवान् । *तदन्ता-
च्चेति वक्तव्यम्* । धान्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ ।
विस । मृणाल । कर्दम । शालक । विगर्ह । करीप । लिरीप । यवास । प्रवास । दिरण्य ।
कैरव । तरङ्ग । कलोल । वयस ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति । अन्यतस्तस्यांग्रहणेन प्रकृत इनिः स-
मुचीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल । उत्साह । उद्वाव । उद्वास ।

उद्गम । शिखावलि । वृगमूल । दंश । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्त्रन्तात् प्रातिपदिकान्मन्त्रशब्दान्ताच्च इचिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । मन्त्रशब्दान्तात् । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । होमवान् ॥

कंशंभ्यां वभयुस्तिवृत्तयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति सकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां य भ युस् ति वृत्त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्मः । शम्मः । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः । शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि सत्यां कम्बः शम्बति स्यात् ॥

तुन्दिबलिवट्टेमः ॥ १३९ ॥

तुन्दि बलि यदि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । बलिभः । बट्टिभः । बलिवट्टः पामादिषु पठ्यते, तेन च क्तिन् इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यन्वयं शुभपर्यायस्ताभ्यां युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥१॥२॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमोपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिकसंज्ञाशब्दानाघानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिर्धनंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । पञ्चम्यास्तसिद्धिः । ततः । यतः । कुतः । तसिद्धादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं स्पष्टादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उन्दिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधिकारः प्रथमप्रहणं च प्रतियोग्यपक्षत्वाग्रेषुपुन्यत इति निवृत्तम् । यावच्चनमनुवर्त्तत एव, तेन विकल्पेन तसिल्लादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

क्रिसर्वनामयद्भ्योऽह्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येष । किम् सर्वनामो यद्भ्योऽह्यादिभ्यः प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः । सर्वनामत्वात् प्राप्ते षष्ठे ष्यादिषुंदासः म्रियते । कुतः । कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । पठतः । पठय । अह्यादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्याने किम् । वृक्षात् । वृक्षे । प्राग्दिश इत्येव । रथयाकरणसंज्ञाः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो षष्ठे ष्यादिषुंदासः । षष्ठ्युपहणे संख्याषष्ठणम् । इदं न भवति । यदोः सूत्रम् । यदौ सूत्र इति ॥

इदम इत् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येष । इदम इत् इत्यप्यमादेनो भवति प्राग्दिशोऽपि परतः । सकारः सर्वसंज्ञार्थः । इदं ॥

एनेतो रथोः ॥ ४ ॥

रक्षकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एततावादेशौ भवतः । इतोऽपवादः । रक्षे-
कार उच्चारणार्थः । इदमो हिंल् । एतर्हि । इदमन्त्यमुः । इत्यम् ॥

एतदोऽत् ॥ ५ ॥

प्राग्दिश इत्येव । एतद् प्राग्दिशीये परतोऽन्तिप्रत्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।
भतः । अत्र । एतद् इति योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदो रथोः परत एत इत् इत्येतावादेशौ
भवतः । एतर्हि । इत्यम् । रेफादिरनद्यत्ने हिंलन्त्यतरस्यामिति विद्यत एव । यमुप्रत्ययः पुन-
रेतद् उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां द्वि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम् । सर्व-
दा । सदा । प्राग्दिशीये इत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ग्राहणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किं सर्वनामग्रहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयस्होरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किं सर्वनाम-
ग्रहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः । तसेस्त-
सिल् वचनं स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति । सर्वोभयार्थं वर्त्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्य-
ते । परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्याखल् ॥ १० ॥

किं सर्वनामग्रहुभ्यः, सप्तम्यन्तेभ्यः खल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्धः प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । इह ॥

किमोऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्त् प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । कभोक्ष्यसे । काक्ष्यसे । त्रलम-
पि केचिदिच्छिन्ति । कुत्र । तत् कथम् । उत्तरसूत्राद्वाचने पुरस्तात्काङ्क्ष्यते ॥

वा इ च छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्ते च । क । कुहः । कुत्र
चिदस्य सा दूरे, क प्राज्ञणस्य चावकाः ॥

इतराम्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमोपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराम्यो विभक्तिम्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । इतिप्रद-
वं प्रायिकविध्यर्थं, तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्विधानम् । के पुनर्मवदादयः । भवान् दीर्घा-
युरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र
भवन्तम् । ततोभवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भ-
वते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । त-
त्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष्प्रभृतिष्वप्युदा-
हार्यम् ॥

सर्वैकान्यर्कित्युत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, न त्वितराम्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भव-

किमश्च ॥ २५ ॥

किञ्चिद्वात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । केन प्रकारेण, कथम् ॥

था हेतौ चञ्छन्दसि ॥ २६ ॥

किञ्चिद्वाद्देतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने छन्दसि विषये । हेतौ तावत् । कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छस्यत्यर्थः । प्रकारवचने । कथा देवा आसन् पुराविद् । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमा-
न्तेभ्योऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वायं ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादा-
गतः । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् ।
अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् । ऐन्द्र्यां
दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति
किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । इकारस्तकारप-
रित्राणाथः ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतलुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वायंस्तलुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेर-
वाद् । दक्षिणाशब्दः काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति ।
दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रम-
णीयम् । अकारो विशेषणार्थः, पठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा अतलुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थः । परतो वसति । परत
आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति । परस्तादागतः । परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो
वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अव-
स्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति । प्राच्यां दिशि
वसति । लुक्छितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तते । प्राग्वसति । प्रागागतः । प्राग्रमणीयम् ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थः । ऊर्ध्वस्योपभावः, रिल्लिष्ठाति-
लौ च प्रत्ययो निपात्येते । ऊर्ध्वां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्युगतः । उपरि रमणी-
यम् । उपरिष्ठाद्वसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्येते अस्तातेरर्थः । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपर-
स्यां दिशि वसति । पश्चादिशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् । *दिक्पूर्वपदस्यापर-
स्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः* । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । *अर्द्धोत्तरपदस्य
दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः* । दक्षिणपश्चार्द्धः । उत्तरपश्चार्द्धः । *विभाषि पूर्वपदेन वक्त-
व्यः* । पश्चार्द्धः ॥

पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चापश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थः । चकारात् पश्चादित्यपि भवति ।

अपरस्य पश्चभाजोऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो न्यासो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तराद्वसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्वसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृतेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनार्थं सप्तमीप्रथमान्ताद्विजायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तराद्वसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधराद्वसति । अधस्ताद्वसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तराद्वसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । केचिदिहोत्तरादिप्रहर्गं नानुवर्त्तयन्ति । दिक्छन्दमात्रात् प्रत्यये मन्यन्ते पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वयंते अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अब्दुत्तरपदाजाहियुक्त इति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच् । दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । दक्षिणादि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूर इति किम्, दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाहो प्रत्ययो भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूर इत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधराधराणामसि पुरध्वश्चैताम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधराधराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । तत्प्रथमयोगेन चैर्पा ययासैर्ह्यं पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्प्रविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः । अधो रमणीयम् । अचो वसति । अच आगतः । अचो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां ययासैर्ह्यं पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं शापकमस्तातिरभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न याध्यत् इति । पुरस्ताद्रमणीयम् । पुरस्तागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभायाऽय्यरस्य ॥ ४१ ॥

एवं निरग्ने प्राप्ते विकल्प उच्यते । अय्यरस्यास्तातो परतो विभाया अय् इत्ययमाशोदे

भवति । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्तादमणीयम् । अवस्ताद्वसति । अवस्ता-
दागतः । अवस्तादमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थं धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थं वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थं । विधा
प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रिया प्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एक-
धा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तराऽऽपादनम् । एकस्याने-
कोकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले, गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थं वा प्रत्ययो
भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्वयोऽयमुन्नयनतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात् परस्य धाप्रत्ययस्य ष्यमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु
एकध्वं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐकध्वं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वान्प्रहणं विधार्थं विहि-
तस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत् प्राप्नोति ॥

द्वित्रयोश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्वित्रयोः सम्यन्धिना धाप्रत्ययस्य विधार्थं अधिकरणविचाले च विहित-
स्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा ।
त्रैधम् । *धमुजन्तात्स्वार्थं दर्शनम्* । पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

पधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्वित्रयोः संवन्धिना धाप्रत्ययस्य एवजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानु-
कर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रेधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं पाशप् प्रत्ययो भवति ।
याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे
प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति । यस्य गुणस्य सज्ञावाद् द्रव्ये शब्दनिषेधस्तत्कुत्सा-
यां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानात्स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति ।
स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भाग इति किम् । द्वितीयम् । तृती-
यम् । पूरणप्रहणमुत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भाग इत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमाने-
भ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वरार्थं वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नव-
मः । दशमः । प्रागेकादशभ्य इति किम्, एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चम-
मिन्द्रियमस्यापाक्राम् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भाग इत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिषेधेऽच्छन्दसि विषये जः प्रत्य-
यो भवति । चकारादेशः । षष्ठो भागः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुक् च ॥ ५१ ॥

भाग इत्येव । पष्ठाष्टमान्यां यथासंख्यं कन्लुक्कौ च भवतो मानपञ्चद्वयोर्भागयोरभिधेय-
योः । पष्ठको भागो माने चेत्तद्वति । कस्य लुक् ? जस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथाप्रा-
प्तं च । पाठः । पष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपञ्चद्वयोरिति किम् । पाठः । पष्ठः । आष्ट-
मः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वायं आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुक्कौ च ।
आकिनिचः कनो वा लुखिज्जायते । स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एककः ।
एकः । असहायग्रहणं संख्यानिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विवहोर्न स्याद् । एकाकिनौ
एकाकिनः ॥

भूतपूर्वं चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽतिश्रान्तकालवचनः । प्रकृति-
विशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति ।
आढ्यो भूतपूर्वः, आढ्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीवर्थः । आढ्यचरी ॥

पष्ठया रूप्य च ॥ ५४ ॥

पष्ठयन्तात्प्रातिपदिकाद्व्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । पष्ठयन्तात्प्रत्ययविधानात्
संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः,
देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयममतिशायने, प्रकर्षः । निपातनादीर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशायन-
विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमविष्टनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च
स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्वं इमे आढ्याः, अयमेवामतिशयेनाढ्य, आढ्यतमः । दर्शनीय-
तमः । सुकुमारतमः । अयमेवामतिशयेन पटुः, पटिष्टः । लघिष्टः । गरिष्टः । यद्वा च प्रकर्षवत्तां
पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्पयतु
श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङश्च ॥ ५६ ॥

तिङ्गन्ताच्चातिशायने द्योत्यं तमन् प्रत्ययो भवति ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तिङो
न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्वं इमं पचन्तीति अयमेवामतिशयेन पचति, पचतितमाम् ।
इष्टन्नोदाह्रियते । गुणवचने नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनाद्यत् । अयं विभज्ये चोपप-
दे प्रातिपदिकात्तिङ्गन्ताच्चातिशायने तरवीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमविष्टनोरपवादौ । यथा-
संग्रहमत्र नेप्पते । द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतित्तयेनाढ्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् ।
जल्पतितराम् । ईपसुन् खल्वपि । द्वाविमौ पट्ट । अयमनयोरतित्तयेन पटुः, पटीयान् । लघी-
यान् । विभज्ये चोपपदे । माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः ।
रूपीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टर्णोपमुनायजादौ सामान्येन विहितौ तयोरर्थे विषयनियमः क्रियते । गुणवचनादेव
नपचन्ती नान्यस्मादिति पटीयान् । रूपीयान् । पटिष्टः । लघिष्टः । इदं न भवतु । पाचर-
णः । पाचरणम् इति । पचकार इष्टोऽन्वधारणार्थः । प्रत्ययनियमोऽयं न प्रवृत्तिनियम
इति । पटुतरः । पटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृनृचोः सामान्येन ग्रहणम् । त्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः । पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते, छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते, त्रन्तादप्यजादी भवत इति । आसुति करिष्ठः दोह्यसी धेनुः । भस्याडे तद्धित इति पुनर्ज्ञाये कृते, तुरिष्टेमेय-स्त्विति तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । अजादी इति प्र-कृतस्य सप्तमी विभक्तिविपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्दस्यागुणवचनत्वादजादी न संब-वतः, एवं तर्हि आदेशविधानसाध्यातद्विषयो नियमो न प्रवर्त्ततेऽजादी गुणवचनादेवेति । पृ-सुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वोऽयमेपामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ । अ-यमनयोरतिशयेन प्रशस्यः । श्रेयान् प्रकृत्यैकजिति प्रकृतिभावाच्छब्दस्य ढिलोपयस्येति-लौपो न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । सर्वे इमे प्रशस्य-अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । द्वाविमौ प्रशस्यश्चयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मा-ज्ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं निय-मान्तर्भाव्यं पूर्ववज्ज्ञायते । सर्वे इमे वृद्धा अयमेपामतिशयेन वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ । अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्-दस्य वपादेशो विधीयते । वचनसाध्यात् पक्षे सोऽपि भवति । वर्यिष्ठः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकवाढयोर्नैदसाधौ नेद साध इत्येतावादेशौ भवतोऽजाद्योः परतः, तयोश्च सत्त्वं पृ-र्ववद्विज्ञेयम् । निमित्तभूतयोर्थसाख्यमत्र नेष्यते । सर्वाणीमान्यन्तिक्कानि इदमेपामतिश-येन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वे इमे वाढनधीयते । अयमस्मात् साधीयोऽधीते ॥

युवालपयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवालपशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्व-वज्ज्ञेयम् । सर्वे इमे युवानः, अयमेपामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरति-शयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वे इमेऽल्पाः । अयमेपामतिशयेन, कनिष्ठः । उ-भाविमावल्पादयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात् कनीयान् । अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुषश्च लुक् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजादिसंज्ञा-वस्य । सर्वे इमे स्रग्विणः, अयमेपामतिशयेन, स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ । अयमनयोरति-शयेन, स्रजीयान् । अयमस्मात् स्रजीयान् । सर्वे इमे त्वग्वन्तः, अयमेपामतिशयेन, त्वचि-ष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वचमानात् प्रातिपदि-कात् स्वार्थं रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य चोतका भवन्ति ।

प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृ-
-पलरूपोऽर्थः, यः पलाण्डुना सुरां पिवति । चोररूपः । दस्युरूपः । योऽश्वीरस्यजनमपहरेत् ।
तिष्ठश्चेत्यनुवर्तते । पचतिरूपम्, पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रु-
-पप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ॥

ईपदसमाप्तौ कल्पव्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईपदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैत-
-त् । ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पव् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । ईपदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः ।
मृदुदेशीयः । तिष्ठश्चेत्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् सुयन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति । स च पुरस्ता-
-देव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईपदसमाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । ब-
हुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्पवाद्योऽपि भवन्ति । सुव्यग्रहं तिष्ठन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । सुयन्तात्प्रका-
-रविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वायं जातीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चार्थं प्रत्य-
-यः । थाल्पुनः प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्राग्विधात्कः ॥ ७० ॥

इधे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादियसंशब्दनायानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, क-
-प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञात इति । अव्यक्तः । गर्दभकः । तिष्ठन्तादर्थं
प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकजिष्यते । तिष्ठश्चेत्यनुवृत्तमुत्तरसूत्रेणैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिष्ठश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्विधीष्वर्थेष्वकचप्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः,
न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । सर्वनाम्नः खल्वपि । सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिप-
-दिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्तते । तत्रान्विधानतो व्यवस्था भवति । कचित् प्रातिपदिकस्य
प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । कचित् सुबन्तस्य । शुष्मकाभिः । अस्मकाभिः । शुष्मकासु । शु-
-वकयोः । आवकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि, इत्यत्र
सुयन्तस्य । *अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः* । स च मित्वादन्त्यावृचः परो
भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति । *शीले को मलोपश्च वक्तव्यः* । तूष्णीशीलः,
तूष्णीकः । तिष्ठश्चेति प्रकृतमत्र संयज्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रतिपदिकस्याकचसन्नियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्नियोगार्थः ।
सामर्थ्याद्याव्ययग्रहणमनुवर्तते न सर्वनामग्रहणम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नोऽसंभवात् । धि-
-क् । धक्ति । हिस्क् । हिस्कुत् । पृथक् । पृथक्क् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषोऽज्ञातः । अज्ञानत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात्तिष्ठन्ताच्च स्वा-
-र्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्येन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधान-
-मेतत् । कस्यायमेद्व इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽर्थे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्दभकः ।
उच्छकः । अत्रमन्यप्रापि यथायोगमज्ञातता विशेषः । उच्छकैः । नोच्छकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ।
पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्तिसते ॥ ७४ ॥

कुत्तिसतो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्तत् । कुत्तिसतत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमाना-
त्प्रातिपदिकात्स्यार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्तिसतोऽष्टः, अष्टकः । उष्टकः । गर्द्भ-
कः । उचकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पञ्चतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञार्या कन् ॥ ७५ ॥

कुत्तिसत इत्येव । कुत्तिसतत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति ।
कल्याणपादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । पुर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुयन्तातिङ्गता यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्वलकः । बुभुक्षितकः । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ता यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । हन्त ते श्वानकाः । हन्त ते तिलकाः । पृहकि । अङ्गकि । अनुकम्प्यमानो
दानेनाशोधयति । पूर्वेणाऽप्रत्यासन्नानुकम्पासंयन्त्यादनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्र-
ति व्यवहितोऽपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नपृञ्चा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्त्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान् मनुष्यनामधेयाद्वा
ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च । देविकः । देवदत्तकः । यशदत्तकः ।
यह्वच इति किम् । दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । मद्रबाहुकः । मद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्य-
नाम्नो घन इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकाराद्यथाप्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः ।
देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । यज्ञिकः । यशदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरड्जुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यना-
म्नोऽड्जुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ भवतः । रुञ्च वा । उपकः । उपि-
यः । डपिलः । डपिकः । उपेन्द्रदत्तकः । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । नेत्येव हि वर्त्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह
इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन् प्रत्ययो भवति । व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभ-
कः । वावचनानुवृत्तेर्यथादर्शनमन्योऽपि भवति । व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामग्रहणे स्वरूप-
निवृत्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनु-
कम्पायां कन् प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः ।
सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादाबुध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुयत्तते । अस्मिन् प्रकरणे यद्योजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन् परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपे तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देवलः । यज्ञिकः । यज्ञियः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । उपग्रहणमुक्तो द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि साधितिकादिवत् प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः । *चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः* । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः । *अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । *लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावन्जादौ च वक्तव्यः* । दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः । *विनाऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः* । देवदत्तो दत्तः । देव इति वा । *उचर्णाल्ल इलस्यच* । भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैष्ट उचर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् । लहोडः । लहिकः । कहीडः । कहिकः । *एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः* । धामाशीः, धामिकः । कुचिकः । स्वचिकः । कथं पडकुलिदत्तः, पडिक इति । पपष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः, शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः । *शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स बाहृतसन्धीनामिति वक्तव्यम्* । शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्दत्तः शेवलिकः सुपरिक इति यथा स्यात् । शेवल्यिकः । सुपर्यिक इति सा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं धेतुम् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उष्णकैः । नीचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृक्षो, वृक्षकः । प्लक्षकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्व इत्येव । ह्रस्वत्वेदेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दर्ण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्व इत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वायं षोडशे रः प्रत्ययो भवति । वस्यापवादः । ह्रस्वा कुटीः कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । सार्थिः कत्वेऽपि उल्लिखता लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

कुत्था डुपच् ॥ ८९ ॥

हस्व इत्येव । कुतुशब्दाद् हस्वत्वे धोत्ये दुपप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । इस्वा कुतः कुतुपः । कुतुपं चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कृतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

हस्व इत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां हस्वत्वे धोत्ये ष्टरप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । पकारो ङीपर्थः । इस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शकिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षावर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

हस्व इति निवृत्तम् । वत्स उक्षन् अश्व रूपम् इत्येतेभ्यस्तनुत्वे धोत्ये ष्टरप्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्वये दृष्टनिवेशः, तस्य तनुत्वं प्रत्ययः । वत्सतरः । उक्षतरः । अश्वतरः । रूपभतरः । प्रथमवया वत्सः । तस्य तनुत्व द्वितीयवयः प्राप्तिः । तस्य उक्षा । तस्य तनुत्वं तृतीयवयः प्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्य-पितृकता । अनश्वानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे उत्तरच् प्रत्ययो भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः जात्या क्रिया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् । भवतोः पटुः । कतरो भवतोद्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोद्देवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषयात्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोद्देवदत्तः, आगच्छतु । निर्धारण इति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदा-यान्निर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निरुद्देशो निर्धार्यमाणविद्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने ढनमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद इति वचंते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा ढनमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाचचनमकर्जम् । यको भवतां कठः । सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पाथानुवर्तते एव । को भवतां कठः । आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणं, न यत्तदोरसम्भवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव सम्बध्यते । किमोऽस्मिन् विषये ढनमपीच्छन्ति केचित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कलाप इति । तत्र, कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति वचनात् सिद्धम् ॥

एकाब्ध प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन ढनमच् ढनमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन् विषये । चकारो ढनमचोऽनुकर्णार्थः । द्वयोर्निर्धारणे ढनमच् । बहूनां निर्धारणे ढनमच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्तते । सामान्येव विधानम् । एकतरो भवतोद्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाङ्ग्रहणं पूजायं, विकल्पोऽनुवर्तते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन् वर्चमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सित इत्यनेन कन् प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्वीयस्य पूर्णोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवाथे यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति इवाथः सा-
दृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अथ इवायम-
श्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवाथे गम्यमाने कन् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा ग-
म्यते । अप्रकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसङ्घास्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुभमनुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुभ भवति । चञ्चैव मनुष्यः,
चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्य इति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेरा-
कृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापत्ये ॥ ९९ ॥

जिविकार्थे यदपत्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुभ भवति । विक्रीयते यत्तत्पत्यम् । वासुदेवः ।
शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलशार्दानां जीविकार्थां देवप्रतिकृतय उच्यन्ते ।
अपत्य इति किम् । हास्तकान् विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुभ भवति । आदि-
शब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । ईसपथः ॥

अर्क्षासु पूजनायांसु चित्रकर्मभ्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्क्षासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः ॥
महडः । सिंहः । देवपथ । ईसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उ-
ष्ट्रप्रीथा । वामरज्जुः । रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य ॥

वस्तेर्दम् ॥ १०१ ॥

इवत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । व-
स्तिशब्दादिवाथे चोत्थे दम् प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी ॥

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवाथे ङः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केचिदत्र ढयमपीच्छन्ति,
तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलाया ङश्च प्रत्ययो भवति । शैलेयम् । ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति इवाथे । शाखेव, शाख्यः ।
मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । घरण । स्कन्धाक्षिरस् । उरः ।
अग्र । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये । द्रुशब्दादिवाथे यत् प्रत्ययो निपात्यते । द्रव्यम् ।

भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामार्थमुपायभूत उच्यते । द्रव्योऽयं राजपुत्रः । द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाग्रशब्दादिवाच्यं छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्, कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वक्षाम् ॥

समासाच्च तद्विपयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविपयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्त्तकीयम् । अतर्कितोपनतं चित्राकरणमुच्यते । तत् कथम् । काकस्यागमने यादृच्छिकम् तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः ॥ काकतालसमागमसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । न ह्यस्यापरलक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा समासः । स चैवंविध एव ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थेण प्रत्ययो भवति । शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका । पुण्डरीक । शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । मरालि । नकुला । लिक्ता । शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः । अङ्गुलि । भरुज । वधू । वल्गु । मण्डर । मण्डल । क्षण्डुल । कपि । उदशिवत् । गोणी । उरस्दिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवाच्येऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांप्रहणेनानन्तरष्टक् प्राप्यते एकशालेव, एकशालिकः । एकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवाधे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुक्रोऽसः, तेन सदृशः, कार्किकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रज्ञपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रज्ञ पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । तं प्रज्ञया पूर्वथा विश्वथेमया ॥

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नावाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संधाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात् स्वार्थेभ्यः प्रत्ययो भवति । लोहध्वजः । लोहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । जैव्यः । जैव्यो । शिनयः । चातक्यः । चातक्यौ । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीरेषां स इमे देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

वातच्छजोरल्लियाम् ॥ ११३ ॥

यन् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽप्रत्यमित्यण् । तदन्ताद्यन् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ । अभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ । वैदभृताः । शालावत्यौ । शालावताः । शैलावत्यः । शैलावतः । और्णावत्यः । और्णावतः । और्मत्यः । *गोत्रप्रत्ययस्पात्राणो ग्रहणमिष्यते* । अभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः । स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

अथादयस्तद्वाजाः ॥ ११९ ॥

पूराज्योपमणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययास्ते तद्वाजसंज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् । तद्वाजप्रदेशास्तद्वाजस्य बहुष्वित्येवमादायः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ९ ॥ ३ ॥

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्तायां बुन् लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्तायां द्योतनायां बुन् प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धे पुनर्वर्चनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात्, पादः पदिति पद्माद्यो न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वात् स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे पाते ददाति । द्विशतिकां ददाति । तद्धितायं इति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च बुन् प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते । पादशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ मापौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादः पादं ददाति । वीप्तायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वे पाते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदिकां ददाति, त्रिमोदिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्मध्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्बुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्ताथोऽवमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति । द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकां ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः । प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः । मापकः । *कन्प्रकरणे चञ्चद्वृहतीरुपसंख्यानम्* । चञ्चत्प्रकारः, चञ्चकः । वृहत्कः । चञ्चवृहयोरिति केचित् पठन्ति । तेषां चञ्चकः, वृहत्क इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केऽण इति ह्रस्वः । स्थूल । अणु । माप । इषु । कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । *इक्षुतिलपाचकालवदाताः सुरायाम्* । *गोमुत्र आच्छादने* । *सुराया अहौ* । जीर्णं शालिषु । पत्रमूले समस्तज्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ कात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तदभावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां कान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । छिन्नकः । अनत्यन्तगताविति किम् । भिन्नम् । छिन्नम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे । कान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायाथम् । अर्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने प्रतिपेधानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैयायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः प्रतिपेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः सार्थिकः कन् विहितः । एतदेव ज्ञापकं भवति स्वायं कञ्चित् । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतर्हि बहुतरकं व्याप्यत इत्येवमादि तदुपपन्नं भवति ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कन्नवचने, न प्रतिपेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात् स्वायं कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिकः । आच्छादने इति किम् । बृहती छन्दः ॥

अपङ्क्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ॥ ६ ॥

अपङ्क्ष आशितगु अलंपुरुष इत्येतेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वायं खः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि पङ्क्षीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सक्थ्यत्णोरिति पञ्च । ततः खप्रत्ययः । अपङ्क्षीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता ग्रावोऽस्मिन्नरण्ये आशितगवीनमरण्यम् । निपातनात् पूर्वपदस्य सुमागमः । अलकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे क्तुष्येति समासः । अलकर्मणेऽलंकर्मणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः । अध्युत्तरपदस्तुपुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उक्तं विभाषाग्रहणात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः समर्थन्ते समपादयः प्राक्कनः । व्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राक् मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्तादवेति ॥

विभाषाश्चेरदिक्लिषाम् ॥ ८ ॥

अक्त्वत्यन्तात् प्रातिपदिकाददिक्लिषां वर्त्तमानात् स्वायं विभाषा खः प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्धाक् । अर्धाचीनम् । अदिक्लिषामिति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अवाचीना सिखा । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीने दिग्मणीयम् । उदीचीने दिग्मणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ वन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात् प्रातिपदिकाद् वन्धुनि वर्त्तमानात् स्वायं छः प्रत्ययो भवति । वध्यतेऽस्मिन्जातिरिति वन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वादजातिर्ब्रज्यते द् द्व वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीय इति । ब्राह्मणादिरेवोच्यते । वन्धुर्नाति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेनेति चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः, पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । इतिकरणो निवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, नास्तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङ्ययधादास्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङ्गन्ताद्व्ययम्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्यययः तदन्तात् प्रातिपदिकाद्द्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य सतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्य उपचर्यते तदाऽयं प्रतिपेधः । क्रियागुणयोरेकार्यं प्रकर्षं प्रत्ययः ।

किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाद्धेताराम् । पूर्वाद्धेतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चै-
स्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्वयप्रकर्ष इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमु च छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिच्छयवादादद्वयप्रकर्षे अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये चकारादामु च । प्रत-
नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिशब्दात् स्वार्थे ण् प्रत्ययो भवति । अनुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णञ्चिहितः, तदन्तात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति स्त्रियां
विषये । व्यावक्रोशी । व्यावहासी वृत्तंते । स्त्रीप्रहणं किमर्थं यावता णच् स्त्रियामेव विहितः ।
ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तद्धेतुज्ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्-
वचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति । तेन शुद्धकल्पा द्राक्षा । नैलकल्पा प्रसन्ना । देव एव देवतेत्येवमा-
द्युपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ नाव इनुण् विहितस्तदन्तात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । साराणि वृत्तंते ।
संकृतिनम् ॥

विसारिणोः मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन् शब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभिधेये । वैसा-
रिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनः-
पुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्म, संख्याने क्रियाभ्यावृत्तिग-
णनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीम्बा-
रान् भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति, न द्रव्यगुणयोः ।
उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सकृच्चेत्यत्र क्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्तिः । असेभवात् ।
अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् । क्रियामाग्नगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणन-
ग्रहणं किमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ
वर्त्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवारान् भुङ्क्ते, शतकृत्व इति इह न
स्यात् । शते वाराणां भुङ्क्ते इति । न द्वात्रिंशत्वारिणो शतशब्दः । संख्यानमाश्रवृत्तित्वात् ।
गणनग्रहणाच्च सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि त्रि चतुर इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो
भवति । कृ त्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति । सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः ।
अभ्यावृत्तिस्त्वह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः पाक इत्-त्र न भवति, अन-
भिधानात् ॥

विभाषा बहुव्रीह्याऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुव्रीह्यात् क्रियाभ्यामवृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा घा प्रत्ययो भवति । कृत्वमुचोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यामवृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । ट्कारो ङीवर्थः । अन्नं प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्युच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी यात्रा । इयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेष्वुच्यमानेषु समूहवत् प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः । प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोदकिकम् । मोदकमयम् । शाण्डुलिकम् । शाण्डुलीमयम् । अतिवर्त्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन् पक्षे, मोदकिको यज्ञः । मोदकमयः । शाण्डुलिकः । शाण्डुलीमयः ॥

अनन्ताद्यस्येतिहभेज्जाञ् ङ्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्याः स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, अनन्त्यम् । भावस्य एवाऽयस्यम् । इति ह, ऐतिष्यम् । निपातसमुदायोऽयमुपदेशपारम्पर्यं वर्त्तते । भेज्जमेव, भेज्ज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तातादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात् प्रतिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यं यत् प्रत्ययो भवति । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ङ्यम् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यं इत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरंरुद्रस्यः प्रजापतिः । वसु । अयस् । ओक । कवि । क्षेम । उद्रक । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ । जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त्त । यत्रिष्ट । इत्येतेभ्यश्चन्द्रसि स्वायं यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशेवस्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयायबहुवचनस्यालुक् । अपोवसाना इत्यर्थः । स्वओक्ये । कय्योसि । क्षेम्यस्य वस्यति । वायुर्वचस्यः । निष्केवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं तामिः । पूर्व्यां विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यत्रिष्टवम् । *आमुप्यायणासुप्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम्* । *समशब्दादायुतप्रत्ययो वक्तव्यः* । समावद्धसत्तु । *नवस्य नू आदेशस्तत्पतनपूसाश्च प्रत्ययाः* । नूवम् । नूतनम् । नवीनम् । *न च पुराणे प्रात्* । पुराणेवर्त्तमानात् प्रशब्दाद्वाः प्रत्ययो भवति । चकारात्लघनपूसाश्च । प्रणम् । प्रलम् । प्रतनम् । प्रीणम् । *भागरूपनामन्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः* । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । *मित्राच्छन्दसि* । मित्रधेयं यतस्त्र । *आ-

भ्रीमसाधारणादयः* । आभ्रीमम् । साधारणम् । श्रियां ङीप् । आभ्रीभी । साधारणी । वाप्र-
करणाच्च विकल्प्यन्त एतान्युपसंख्यानानि, तेन यथाप्राप्तमपि भवति । आभ्रीम्रा शाला ।
साधारणा भूरिति । *अथवसमसूत्र्यां छन्दस्यव्यक्त्यः* । आयवसे रमन्ते । मारुतं शर्दः ॥

अप्रतिथेज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्य इत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्यासमर्थात्तादर्थ्येऽभिधेयेज्यः प्रत्ययो भवति । अति-
थये हृदम्, आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्य इति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः । मणिकः । याव ।
मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लूनविधाते । अणु निपुणे ।
पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ह्यसश्च । श्रेय-
स्कः । ज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः । लोहितकः ।
मणाविति किम् । लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानालोहितशब्दात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन ।
लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् । *लोहिताहि-
ङ्गबाधनं वा वक्तव्यम्* । लोहितिका कोपेन । लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्पलः ।
लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं इत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शायी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्त इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दान्नित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो
भवति । कालकं मुढं वैलक्ष्येण । रक्तं । कालकः पटः । कालिका शायी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैनयिकः । सामयिकः ।
औपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय । उपायाद् ह्रस्वत्वं च ।
संगति । कथंचित् । अवस्मात् । समयाचारः । उपचारः । समाचारः । व्यवहारः । संप्रदानः ।
समुत्कर्षः । समूहः । विशेषः । अत्ययः । विनयादिः ॥

वाचो न्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

न्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दात् स्वार्थे ङक् प्रत्ययो

भवति । पूर्वमन्येनोकार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतायंत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं
श्रद्धे । व्याहृताऽर्थानामिति किम् । मधुरा वाग् देवदत्तस्य ॥

तद्यक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतायथा वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात् स्वायंऽण् प्रत्ययो
भवति । कर्मैय, कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते ।
अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिपादकर्मारचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् । कुलाल
एव, कौलालः । वारुडः । नैपादः । कारमारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । सात्रायानुजा-
वरानुपूकानुष्टुभचानुष्टुभ्राश्वराक्षोघ्नत्रैयातवैकृतवारिवरुहस्ताप्रायणाप्रहायणसान्तपनाः । ए
तेऽणन्ताः स्वार्थिकोऽछन्दसि भाषायां चेज्यन्ते ॥

ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

ओषधिश्चाद्वाद्जातौ वर्तमानात् स्वायंऽण् प्रत्ययो भवति । औषधं पिबन्ति । औषधं
ददाति । अजाताविति किम् । ओषधयः क्षेत्रे रुद्धा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वायंऽण् प्रत्ययो भवति ।
प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी को । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यत सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्चक्षाचानुति-
भ्यो ण इति विद्वद्विषयप्रवृत्ते । शत्रन्तस्य विदेर्गृहणं, विदेः शत्रुर्गृहणित एव ज्ञापकात्
पाक्षिको वस्वादेशः । अन्यतरस्यांप्रवृत्ते वा तत्रानुवर्तते । तुक्षोरुतातडाशिष्यन्यतरस्या-
मिति । प्रज्ञ । वणिक् । उश्निक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विद्वन् । -पोडन् । पोडश ।
विद्या । मनस् । श्रोत्र शरीरे । श्रोत्रम् । जुह्वत् कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर । शक ।
बोध । वक्षस् । भूत् । वस् । एत् । मरुत् । कुङ् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् ।
आतुर । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्पाषण । देवता । वन्धु ॥

मृदस्तिक् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्शः सर्वत्रानुवर्तते । मृदेव, मृत्तिका ॥

सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेथे वर्तमानाद् मृच्छब्दात्सस्ना इत्यथौ प्रत्ययौ भवतः । रूपोऽपवादः ।
प्रशस्ता मृद्, मृत्सा, मृत्स्ना । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांप्रवृत्तात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाभ्यां यथासंख्ये तिलता-
तिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोऽपवादौ । वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

यद्गलपार्थाच्छल्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

यद्गलपार्थाच्छल्कारकादन्यतरस्याम् । विशेष-
पानभिधानाच्च सय कर्माधिकारकं गृह्यते । यद्गन्नि ददाति, बहुनो ददाति । अल्पे ददाति ।
अल्पो ददाति । बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः ।
अल्पशः । इत्येवमाशुदाहार्यम् । यद्गलपार्थादिति किम् । गां ददाति । अश्वे ददाति ।
कारकादिति किम् । यद्गन्तां स्वामी अल्पानां स्वामी । अयंप्रवृत्तात्पार्थाभ्योपि भवति ।
भूरिशा ददाति । स्तोकाशो ददाति । यद्गलपार्थान्मद्गलामद्गलवचनम् । यत्र मद्गलं गम्यते

तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां धोत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एकवचनात्खल्वपि । कार्पापणं ददाति, कार्पापणशः । मापशः । पादशो ददाति । एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्पापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कार्पापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्पापणस्य कार्पापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति । प्रधुम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । चाग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति । *तसिप्रकारण आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्* । आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आकृतिगणधायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादाने हीयरुहोः सम्बन्ध न भवति । ग्रामत आगच्छति । ग्रामात् । चोरतो यिमेति । चोरात् । अध्ययनतः पगजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् । सार्थाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । हायते इति विकारनिर्द्देशो जहातेः प्रतिपत्त्यर्थः । जिहतेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमिरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो ङीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैपा पञ्चमी । किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेऽकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः अवलनमव्यथनम् । क्षेपो चिन्दा । अतिग्रहादिविषये वा तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततोऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते । सुष्ठुवृत्तवानन्यानातिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः । अव्यथने । वृत्तेन ॥ व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो ॥ व्यथते । वृत्तेन ॥ चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्तातः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारित्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरिति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयायां इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापयोगाच्च । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । क्षेपस्याचिक्क्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वमेव सिद्धम् । अकर्त्तरि इत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या ज्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो ज्याश्रयः । ज्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । पृष्टी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य इत्यर्थः । ज्याश्रय इति किम् । वृक्षस्या शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः क्षब्दाद्या षष्ठी विभक्तिस्तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारस्तस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयन इति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृम्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्भावः, संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात् प्रतिपदिकादभूततद्भावे गम्यमाने कृम्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्लीकरोति । मलिनं शुक्लीभवति शुक्ली-स्यात् । घटीकरोति मृदम् । घटीभवति । घटीस्यात् । अभूततद्भाव इति किम् । शुक्लं करो-ति । नात्र प्रकृतिविवक्षिता । कृम्वस्तियोग इति किम् । अशुक्लः शुक्ली जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् । यावत्ता अभूततद्भावसामर्थ्याद्भूयत एव संपद्यकर्तृत्यम् । कारकान्तरसंपत्तौ मा भूत् । अदेयगृहे देवगृहे संपद्यते । देवगृहस्यापेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्भावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेत्तोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुःप्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषणसंबन्धात् पूर्णैव प्रत्य-यः सिद्धो लोपमात्रार्थ आरम्भः । अनारुरः संपद्यते तं करोति, अरुकरोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षू करोति । उच्चक्षू भवति । उच्चक्षू स्यात् । चेत्स् । विचेत्ती करोति । विचेत्ती भवति । विचेत्ती स्यात् । रह-स् । विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति । विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्भावे कृम्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन् विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति, कात्स्न्ये गम्यमाने । यकि प्रकृतिः कृत्स्नां विकारात्मतामापद्यत इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शब्दम् । उदकसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्ये इति किम् । एकदेशेन पदः शुक्ली भवति । विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाष-यैव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा-योगे, चकारात् कृम्वस्तिभिश्च । विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञायते । ॥ च कृम्वस्तियोग एव भवति न संपदा । अग्निसात् संपद्यते । अग्निसाद्भवति । उदकसात् संपद्यते । उदकसाद्-भवति लवणम् । अग्नीभवति । यथाभिविधेः कात्स्न्येत्यस्य च को विशेषः । यद्येकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिविकारमापद्यते सोऽभिविधिः । यथाऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शत्रुमग्निसात् संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुदकसात् संपद्यत इति । कात्स्न्यं ॥ सर्वात्मना प्रकृतस्य विकार-रूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भाव इति निवृत्तम्, अर्थान्तरोपादानात् । कृम्वस्तियोगे संपदा चेति वर्त्तते । तद-धीने तदायत्ते तत्त्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमोक्षितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दि-श्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीक्षितव्येऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृम्वस्ति-

भिः संपदा च योगे राजाधीनं करोति । राजसाद्भवति । राजसात्संपद्यते । ब्राह्मणसात् करोति । ब्राह्मणाद्भवति ब्राह्मणसात् स्यात् । ब्राह्मणसात् संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचन इत्यनुवर्तते । यस्य विज्ञेयं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात् सातिश्च कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञानं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति, ब्राह्मणसात् करोति । ब्राह्मणत्रा करोति । ब्राह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपद्यते । देय इति किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्राप्त्योऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यश्चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृभ्वस्तिभिरिति नात्र संवध्यते । सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । एवमन्येऽप्युदाहार्याः । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुरुषत्रा वसति । पुरुषन् गच्छति । पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषु वसति । पुरुषत्रा मर्त्यान् वसति, मर्त्येभ्यो वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवराद्धादिनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणम् । अज् अवराद्धं यस्य तद् द्वयजवरार्थम् । अवरशब्दोऽपकर्षं क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमज् अचकं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादितिपराङ्मात् प्रत्ययो भवति । कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्तते । यस्य च द्विवचने कृते अजवरार्द्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विवचनमेव पूज क्रियते पश्चात् प्रत्ययः । पटपटा करोति, पटपटा भवति, पटपटा स्यात् । दमदमा करोति, दमदमा भवति, दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । द्वयज- करोति । अजवरार्द्धादिति किम् । श्रत् करोति । अवरग्रहणं किम् । खरटखरटा करोति । अज- करोति । अनिताविति किम् पठिति । चकारः स्वरार्थः स्वरित्वाधनार्थः । पटपटासि । अत्र- स्वरितो वाऽनुदात्तं पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्द्वयजवराद्धादिति प्रकारे पठस्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे नास्म- त्र । पुनः कृजग्रहणं भ्वस्त्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोती- त्यर्थः । तृतीया करोति । शम्भा करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्तते, कृषाविति च संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्यागुणान्तेत्युच्यते तादृशात् प्रातिपदिकात् कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणं करोति क्षेत्रं द्विगुणा करोति । कृषाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृञ् इत्येव । कृपाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । समया करोति । यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृञ् इत्येव । सपत्रनिष्पत्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्रा करोति शृगं व्याधः । सपत्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्रा करोति । शरीराच्छरमपराश्वेनिकांमयतीत्यर्थः । अतिव्यथन इति किम् । सपत्रं वृक्षं करोति जलसेचकः । निष्पत्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोपेणे ॥ ६२ ॥

कृञ् इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोपणे वर्त्तमानाच् कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोपणमन्तरव्यवधानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुलकरोति पशून् । निष्कुप्यातीत्यर्थः । निष्कोपण इति किम् । निष्कुलान् करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेधित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्येऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्य इति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्यौपधपानम् ॥

दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृञ् इत्येव । दुःखशब्दात् प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेधित्तीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्य इति किम् । दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात् पाके ॥ ६५ ॥

कृञ् इत्येव । शूलशब्दात् पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाक इति किम् । शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृञ् इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । सत्यशब्दोऽश्रुतप्रतिषेधवचनः, ऋचिषु शपथे ३ वर्त्तते । सत्येन शपथेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्याकरोति यणिक् भाण्डम् । मयैतत्कृतव्यमितितर्क्यं करोति । अशपथ इति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ् इत्येव । मद्रशब्दात् परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गले मुण्डनं करोति, मद्रा करोति । *मद्राचेति वक्तव्यम्* । मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापण इति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापदपरिसमाप्तेः । ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावपवा एकदेशा भवन्ति, तद्रूपेणैव गृह्यन्ते इति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभावदिगुह्यतत्पुरुषबहुमीदृशेऽङ्गाः । उपराजमधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनश्नेति टच् । द्विपुरी,

त्रिपुरीति लीङ्भवति । कटकवल्यिनी । शङ्खनूपुरिणी । द्वन्द्वोपतापगणादिति निर्भवति । विधुरः । प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते, राजाहः सखिभ्यष्टजित्येवमादीन्, यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः । *पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्* । इह मा भूत् । परमराजः । परमगव इति । *प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम्* । बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्थः । अतिसक्थः । स्वक्षः । अत्यक्षः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंदादस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किराजा यो न रक्षति । किंखा योऽभिद्रुहति । किंगौर्यो न वहति । "किं क्षेप" इति समासः । क्षेप इति किम् । कल्पः राजा, किराजः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो न भवति । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति किम् । अनृचो माणवकः । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञस्तत्पुरुषादिति वर्तते । नञः परो यः पथिन् शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात् समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वैर्ण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्नो विकल्प्यते । अपथम् । अपन्थाः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये द्वजवहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्तते तस्माद्वहुगणान्ताद्बुच् प्रत्ययो भवति । संख्ययाव्ययासन्नेति यो बहुव्रीहिल्लेत्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । द्वित्राः । पञ्चपाः । पञ्चदशाः । संख्येय इति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अबहुगणादिति किम् । उपबहुवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः । बाह्वप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं । निश्चिंशाद्यर्थम् । *निर्गतानि त्रिंशतो निश्चिंशानि वपांणि देवदत्तस्य, निश्चिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतं त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो, निश्चिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरुषः पथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहौ भवति न स्वर्त्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुरं अप् धुरं पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तोऽक्षे न । सामर्थ्याद्भुर एतद्विशेषणमुपादानात् भवति । अक्षसंबन्धिर्ना वा धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बहुचः । अर्द्धचः । पुर । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर । राजधुरा । महाधुरा । पथिन् । जलपथः । अनक्ष इति किम् । अक्षस्य धूः, अक्षधूः । दृढधूरक्षः । अनृचो माणवको ज्ञेयो, बहुवृचश्चरणारख्यायाम् । अनृचो माणवकः । बहुवृचो वासणः । अनृक् साम । बहुवृक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवपूर्वात् सामान्ताच्च समासाच्च प्रत्ययो भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदभूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । “नदीभिश्च” इत्यव्ययीभावः । भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते । द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सुक्तम् । अन्यग्रापि च दृश्यते । पञ्चनामः । ऊर्णनामः । दीर्घपात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत् सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अदणोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र थोऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति । लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । अदर्शनादिति किम् । ब्राह्मणाक्षि । कर्षकवराक्षं गवाक्षमिति । अद्यादीनां सुखप्रच्छादनाय बहुच्छिद्रे कवराक्षे तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण ॥ नैष द्वीपः । चक्षुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचनं इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरखीपुंसधेन्वनडुहकसामवाङ्मनसाऽक्षिन्नुषदारगवोर्व-
ष्टीवपदष्टीवनक्तं दिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्वयायु-
पद्यायुष्यञ्जुपजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्टभ्याः ॥ ७७ ॥

अच्प्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्ययस्थापि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या । आद्याख्यो बहुवीहवः । अष्टयान्यधिमानानि वा चत्वारि सोऽचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । क्षोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री दच पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुंसमिति । धेनुश्च अन्तर्द्धाक्ष, धेन्वनडुहौ । ऋक्च सान च ऋक्सामे । वाक्च मनश्च, वाक्मनसे । अक्षि च भ्रंशौ च, अक्षिभ्रम् । दाराश्च गावश्च, दारगवम् । ऊरु च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । विलोपो निपात्यते । पादौ ॥ अष्टीवन्तौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं ॥ दिवा च, नक्तं दिवम् । सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययोः समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि ॥ दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावैतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकोऽव्ययीभावः साकल्ये । सरजसमभ्यवहरति । बहुवीहौ न भवति । सह रजसा, सरजः पद्भजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्च्रेयसम् । निश्च्रेयस्कः पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः पष्टीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विम् । द्वे आयुषी समाहते द्वयायुषम् । त्रयायुषम् । इह च भवति द्वयोरायुः, द्वयायुः स्त्रियायुरिति । ततो द्वन्द्वः । ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् । इह न भवति । ऋग्यजुस्त्वोन्मुग्धस्य ऋग्यजुस्त्वमुग्धः । जातोदिपूर्वपदा उक्षशब्दान्ताख्यः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुवीहौ न भवति । जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धोक्षेति । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । विलोपाभावः संप्रसारणं निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्टे षा गोष्टयः । अचतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्* । त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां चर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो यर्थः शब्दस्तदन्तात् सामासादच् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मचर्चसम् । हस्तिचर्चसम् । *पल्लयराजभ्यां चेति यक्तव्यम्* । पल्लयचर्चसम् । राजचर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमः शब्दस्तदन्तात् समासाद् प्रत्ययो भवति । अवतमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयः श्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यौ वसीयः श्रेयःशब्दौ तदन्तात् समासाद् प्रत्ययो भवति । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसा-
माशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमि-
त्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्ववतसाग्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तस इत्येतेभ्यः परो यो रहस्यशब्दस्तदन्तात् समासाद् प्रत्ययो भवति । अनु-
रहसम् । अवरहसम् । तसरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात् समासाद् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो
भवति । सप्तम्यर्थं वर्त्तत इत्यर्थः । उरसि वर्त्तते । विभक्त्यर्थं यदव्ययमिति समासः, प्रत्युर-
सम् । सप्तमीस्थादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवे यानम् । यस्य चायानं
इति समासः । आयाम इति किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच्प्रत्ययद्विलोपः समासश्च
निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपा-
तनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन् शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । प्रगतोऽध्वानं,
प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकृदम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपसर्गादिति किम् । परमाध्वा ।
उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्यान्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरन्ययादेशाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अङ्गुली प्रमा-
णमस्य, द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । तद्वितार्थं इति समासः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मा-
त्रलो लोपः । अन्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् ।
पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वाच्चदपहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुरायाच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तस्य तत्पुरुषास्याच् प्रत्ययो भवति चकारात् संख्यादे-
रन्ययादेशश्च । अहर्यहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः ।
अपररात्रः । पूर्वपरावरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति
समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्यान्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहृते, द्विरात्रः ।

त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहः शब्दात् परोऽहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरहोर्भवः, अहः, त्र्यहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः । अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात् प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत् पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहः शब्दस्याह्मादेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनो समाहृते, द्वयहः । त्र्यहः । समाहार इति किम् । द्वयोरहोर्भवे, अहः । त्र्यहः । तद्वितार्थ इति समासे कृतेऽण आगतस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकाशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोऽन्त्यवचनः पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । केचित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात् प्रातिपदिकात्, टच् प्रत्ययो भवति । महाराजः । मद्राजः । परमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्मणसखः । इह कस्मान्न भवति मद्राणां राज्ञी, मद्राराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति । लृत्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सर्वगदीर्घार्थं प्रथमे प्रयोगे कुर्वन्नंतज्ज्ञापयति, यस्याकारेण सर्वगदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुक्प्रत्ययो न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्हीयस्य ङकोऽध्यर्धपूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणे किम् । सुवलुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुगग्रहणे किम् । तद्धित एव मा भूत् । पञ्चभ्यो गोभ्यः आगतः । पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥

उरःशब्दान्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स चेदुरः शब्दोऽग्राख्यायां भवति । अग्रं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एवमन्योऽपि प्रधानाभूत उरःशब्देनोच्यते । अशानामुरः, अश्वोरसम् । इस्त्युरसम् । आख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥

अनस् अदमन् अयस् खरस् इत्येवमन्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये । उपानयमिति जातिः । महानयमिति संज्ञा । अमृतादम इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । द्योहितायसमिति संज्ञा । मण्टकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा ।

जातिसंज्ञयोरिति किम् । सदनः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तद्धणः ॥ ९५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन् शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तक्षा, ग्रामतक्षः । बहूनां साधारण इत्यर्थः । कुट्ट्यां भवः कौटः, तस्य तक्षा, कौटतक्षः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न कस्यचित् प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तक्षा ॥

अतिः शुनः ॥ ९६ ॥

अतिशब्दात् परो यः श्वशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः श्वान-
मत्तिश्वो वराहः । जयवानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठुस्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेना ।
अतिनीचेत्यर्थः ।

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । आकर्षः
श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमिते व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानादिति किम् । न
श्वा, अश्वा लोटः । अप्राणिष्विति किम् । वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरभृगपूर्वाच्च सक्थः ॥ ९८ ॥

उत्तर भृग पूर्वं इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तदन्तात्तत्पुरुषादृच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । भृगसक्थम् । उपमानाच्च खल्वपि । फलकनिव
सक्थि, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते, द्विनावम् ।
त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्यामागतं, द्विनावरूप्यम् । द्विनावमय-
म् । द्विगोरिति किम् । राजानौ । अतद्वितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ।

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नृपुंसकमिति
समासः । परवर्द्धिर्द्धं न भवति । लोकाश्रयत्वाद्धिद्वयम् ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमभ्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्त-
दन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते, द्विखारम् ।
द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धं खार्याः, अर्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली समाहृतौ
द्वयञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, द्वयञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्या-
मञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वयञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव । द्वयञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । हस्तिवसं
ब्रूहीति । ऋषभवसंऽभिषिञ्चति । अप्रन्तात् । देवच्छन्दसानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अन-

सन्तादिति किम् । विल्वदारुहोति । नपुंसकादिति किम् सुधामाणं पृथिवीं धामनेहसम् ।
अनसन्तात्तपुसकाच्छन्दसि वावचनम् । ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन् शब्दान्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति संमासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते
जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् ।
सुराद्रेषु ब्रह्मा, सुराद्व्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः । योगविभागात् सप्तमीसमासः । जानपदाख्या-
यामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्वन्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्वन्यां परो यो ब्रह्मशब्दः । तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुमहः । कुमह्या । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

इन्द्राच्चुदपहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । इन्द्राच्चवर्गान्ताद् वकारान्तात् पकारान्तात् हकारान्ता-
च्चप्रत्यया भवति स चेद् इन्द्रः समाचारे वर्तते, नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वक्चम् ।
स्वक्चत्प्रक्च, स्वक्त्वक्चम् । श्रीस्वजम् । उर्जम् । वागूर्जम् । समिद्दृक्चम् । संपद्विपक्चम् । वा-
ग्विप्पुचम् । उन्नोपानहम् । वेनुगोदुहम् । इन्द्रादिति किम् । तत्पुरुषान्ता भूत् । पञ्च वाचः
समाहृताः, पञ्चवाक् । चुदपहान्तादिति किम् । वाक् समित् । समाहार इति किम् ।
प्राबुद्धशरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समीपम्, उप-
शरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययीभाव इति किम् । परमश-
रत् । येऽत्र क्षयन्ताः पठ्यन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वयंते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्बहु-
व्रीहिः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमक्व । जनहुद् । दिश् ।
दृश् । चतुर् । यद् । तद् । जराया जरस् । सदृश् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् । प्रत्य-
क्षम् । परोक्षम् । समक्षम् । अन्यक्षम् । प्रतिपथम् । पत्पथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावादृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावाद-
न्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्र-
तिचर्म । उपवर्मम् । उपचर्मम् ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ।
नद्याः समीपम्, उपनद्म् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उ-
पाग्रहायणि ॥

क्षयः ॥ १११ ॥

क्षय इति प्रत्याहारग्रहणम् । क्षयन्तादव्ययीभावादन्त्यतस्स्यां टच् प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपहपदम् । उपहपत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावादृच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तत एव ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गाची यः सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःखिष्टविभक्तीनि पदानि । दीर्घ सक्थि यस्य, दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः । बहुव्रीहौविति किम् । परमसक्थिः । परमाक्षिः । सक्थ्यक्ष्णोरिति किम् । दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः । टचि प्रकृते षच्ग्रहणं स्वार्थम् । चक्रसक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन् पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयते । ङीपि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहिग्रहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासायै । द्व्यङ्गुले दारु । त्र्यङ्गुले दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपकाष्टमुच्यते ॥ यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणे दारुणस्तत्र तद्वितार्थ इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्येवा भवितव्यम् । दारुणीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धन्ः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमुद्धन्ः । त्रिमुद्धन्ः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अप्पूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी पूर्वा, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः । *अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्* यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनुप्रविशति, न केवलं वर्त्तिपदार्थे एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । *नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम्* । गृहो नेता आसां रात्रीणां, गृहनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्र इति किम् । देवदत्तनेत्रकाः । *एन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम्* बृहस्पतिनेत्राः देवाः । सोमनेत्राः । *मासाद् मृत्तिप्रत्ययपूर्वपदाद्विचधिः* । पञ्चको मासोऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सोऽस्यांशवस्त्रभृतय इति संप्रदाया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्बहिभ्यां च लोमनः ॥ ११७ ॥

अन्तर्बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमनशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति । अन्तर्गताति लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्त्युलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद् बहुव्रीहिरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते । अस्यू-
लादिति नासिकाविशेषणं, न चेत् स्थूलशब्दात् परा नासिका भवतीति । संज्ञायामिति स-
मुदायोपाधिः । द्वरिव नासिकाऽस्य, दुणसः । चद्र्घोणसः । पूर्वपदात् संज्ञायामग इति ण-
त्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गनासिकः । अस्यूलादिति किम् । स्थूलनासिको
वराहः । *खुरखरभ्यां नस् वक्तव्यः* । खुरणाः । खरणाः । पक्षेव्यत्ययोऽपीष्यते । खुरणसः ।
खरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगम इष्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात् परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नस-
मापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नत नासिकाऽस्य, उन्नसः । प्रणसः । “उपसर्गाद् बहुलम्”
इति गत्वम् । *वेर्घोवक्तव्यः* । विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥

सुप्रातसुश्रवसुदिचशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदापि च ठिलोपादिकं नि-
पातनादेव सिद्धम् । शोभने प्रातरस्य सुपातः । शोभनं श्वोऽस्य, सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य
सुदिवः । शारेखि कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य, चतुरश्रः । पुण्या इय पादावस्य,
पृणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसकथ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसकथ्यशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो
भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः ।
सुहलिः । अविद्यमानं सक्थ्यस्य, असकथः । असकथिः । दुःसकथः । दुःसकथिः । सुसकथः ।
सुसकथिः । हलिसकथोरिति केचित् पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः ।
शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधशब्दौ तदन्ताद् बहुव्री-
हेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजाऽस्य, अप्रजाः । दुष्प्रजाः ।
सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधाऽस्य, अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणे किम् । यावत्त
पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं नैव स्वयं ते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकल्याणपमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्यदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्कृतिमाविष्टेन । छन्दसीति किम् । बहुप्र-
जो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणो
धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति किम् । परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वध-
र्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति । एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं
निर्दिश्यते । केवलात् पदाद्यो धर्मशब्दो, न पदसमुदायात्, तदन्ताद् बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते । जम्भशब्दो-
भ्यवहार्यवाचो दन्तवाची च । शोभनो जम्भोऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः,
शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने तृणसिव जम्भो
ऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यम् । सुहरिततृणसोमेभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणैर्मौ लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेमेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः । द-
क्षिणैर्मौमस्य, दक्षिणैर्मौ मृगः । ईमं व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः ।
लुब्धयोगे इति किम् । क्षिणैर्मौ शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति स्वरूप इत्यर्थं
बहुव्रीहिर्गृह्यते । केशेषु केशपु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि । कषाकचि- । सुसलैश्च
सुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, सुसलामुसलि । षण्डादण्डि । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वयमिच् प्रत्य-
याप्यते ॥

द्विदण्डयादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्डयादयः शब्दा इच् प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्डयादिभ्य इति तावत्त्वं
एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्डयार्थमिच् प्रत्ययो भवति, तथा भवति यथा द्विदण्डयादयः
सिद्धान्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषेऽवश्यक्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि
प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्याधिकारेऽपि तत्पुरुषे क्वचिद्विधानमि-
च्छन्ति । निकुच्य ःणौ धावति निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह्य पादौ हस्तिनं बाहयति ।
प्रोह्यपादि हस्तिनं बाहयति । अयूरव्यसकादित्यात् समासः । द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभाज-
लि । उभयाजलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभाहस्ति ।
उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु । उभयाबाहुः । एकपादि । प्रोह्यपादि ।
आह्वयपादि । सपदि । निकुच्यकर्णि । संहतपुच्छि । उभाबाहु । उभयाबाह्विति निपातनादिच्-
प्रत्ययलोपः । प्रत्ययलक्षणेनाव्युत्पत्तिः ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य शुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ । प्रकृष्टं
जानुनी अस्य प्रभुः । सेजुः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा श्रुतित्ययमादेशो भवति ऊर्ध्वं जानुनी अस्य,
ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव ऊधोऽस्याः, सा
कुण्डोद्धी । घटोद्धी । ऊधसोऽनङि स्त्रीगृहणं कर्तव्यम् । इह सा भूत् । महोधाः पर्जन्यः ।
घटोधो धेनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुस्तस्य, शार्ङ्गधन्वा । गार्गदीधन्वा ।
पुष्पधन्वा । अधिव्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद् बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पृथेन नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युवजानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य हकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धोऽस्य, उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः । *गन्धस्येत्त्वे सदेकान्तग्रहणम्* । तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां योगन्धशब्दस्तस्यकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । सूपोऽल्पोऽस्मिन्सुगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम् घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्वाचो गन्धशब्दः ।

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पञ्चस्येव गन्धोऽस्य, पञ्चगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीपगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानाहस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसुल ॥

कुम्भपदीषु च १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैव सूत्रं श्रेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्ति । समुदायपादस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव तत्र लीप्प्रत्यये एव नान्वञ्च । कुम्भपदी । शतपदी । यच्च होपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यजीवर्थं वचनम् । पादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । सालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुण्ठपदी । कुण्ठपदी । द्रोणपदी । हुण्डी । शकृत्पदी । सूयपदी । पञ्चपदी । अर्चपदी । स्तनपदी ॥ (१)

संख्यासु पूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य 'सु' पूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

(१) "शूयपदी । सूयपदी । कलशपदी । द्विपदी । विष्पदी । मुपदी । सुकृत्पदी । सुक्तीपदी" । एतेष्वन्तरे शब्दा अधिका उपलभ्यन्ते ।

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहौ दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन् कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । त्रयदन्तमालभेत । उभयदन्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञाया विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति । अयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दोषः । संज्ञायामित्येष । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

कुकुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहौलोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम् । काला विकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । असञ्ज्ञातं ककुदमस्य, असञ्ज्ञातकुकुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णकुकुत् । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतकुकुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलकुकुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिकुकुत् । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् । श्वेतकुकुदः ॥

त्रिकुकुत् पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिकुकुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिकुकुत् पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते । न च सर्वत्रिशिखरः पर्वतश्चिकुकुत्, किं तर्हि संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । पर्वत इति किम् । त्रिकुकुदोऽन्यः ॥

उद्धिभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । उद्धतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुदुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुर्दुर्दौ मित्वा मित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृद् दुर्हृद् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः । सुशब्दात् परस्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात् परस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् । मित्रामित्रयोरिति किम् । सुहृदयः काव्यणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढपुरोऽस्य व्यूढोरस्कः । प्रियज्ञोप-
प्लवः । अवमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गवान् पयो नौलङ्गमीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते न
प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञायेत, द्विवचनबहुव-
चनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुल्लः ।
बहुपुमान् । बहुपुल्लः । उरस् । सर्पिस् । उपानद् । पुमान् । अनङ्गवान् । नौः । पयः ।
लक्ष्मीः । वृषिः । मधुः । शालिः ॥ अर्धान्नजः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इन्नताद् बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहुवो दण्डिनोऽस्यां शालायां
बहुदण्डिका शाला । बहुच्छ्रयिका । बहुस्वामिका नगरी । बहुवारिमका सम्रा । स्त्रियामिति
किम् । बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः । शेषाद्विभाषेत्येतन्नवति ॥

नद्युतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्ताद् बहुव्रीहिर्लकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बह्वयः कुमार्योऽस्मिन् देशे बहुकु-
मारीको देशः । बहुग्रहबन्धकः । श्रतः खलत्रपि । बहुकर्तृकः । सकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद् बहुव्रीहिः समासान्तो न विहितः स शेषस्तत्समाद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति ।
बह्वयः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः । बहुवीणकः । बहुखट्वाकः । बहुमालाकः । बहुवीणाकः ।
बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमनृकं साम, यद्वृक्कं-सूक्तमिति,
यायता विहितोऽत्र सामान्येन समासान्तं शक्नुविति । नैतदस्ति । विशेषे स दृश्यते । अन्वो
माणवको ज्ञेयो बहुचक्षणाखण्डयामिति । शेषादिति किम् । प्रियययः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्तिः प्रतिपिद्व्यते ।
विश्वं देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयक्षाः ।

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्तान् बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वं प्राप्तिः प्रतिपिद्व्यते । बहुयः श्रेयां-
सोऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहुयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसो । नमृत-
श्रेयस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति । ईयमो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ॥

वन्दिता भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दिताऽर्थं यो भ्रातृशब्दे वर्त्तते तदन्ताद् बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दिताः
पूजितः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता । वन्दिता इति किम् । सूर्यभ्रातृकः ।
दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दन्ति ॥ १५८ ॥

श्रवणान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हुता साताऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वङ्गो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । धमनीवत्तन्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्ग इति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनोऽयं लघुर् । तन्तुवायतालाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समासवानः प्रत्ययो नवक उच्यते ।

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थशरणः । सामासः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ४ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्संप्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्योः । एकाचस्य सौऽयनेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवो भवतीति साङ्कस्यैव द्विवचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवोऽच्शब्दः पञ्चदश । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि । सङ्कच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वे व्यपदेशिवज्ज्ञावात् । इयाय आरेस्वत्रैकाचत्वमपि व्यपदेशिवज्ज्ञावादेव । द्विः प्रयोगश्च द्विवचनमिदम्, आवृत्तिस्त्वया हि द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विवचनापवादोऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनमधिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः अटिठिपति । अशिशिपति । अरिरिपति । अत्तः रिम्पूश्चरञ्ज्वशां सनीतिइद् क्रियते तस्मिन् कृते गुणे च रपरत्वे च द्विवचनेऽचीति स्थानिवज्ज्ञावः प्राप्नोति तत्र प्रतिविधानं द्विवचननिमित्तेऽधीत्युच्यते । न चात्र द्विवचननिमित्तमिदं, किं तर्हि कार्यं । न च कार्यं निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । किञ्चिन्निमित्तयोगुणवृद्धोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति । नहि कार्यिणः शीघ्रे गुणं प्रति निमित्तभावा इति । अत्र केचिदजादेरिति कर्मधात्वात् पञ्चमोमिच्छन्ति, अजासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेस्तत्परस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थे द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वृत्तं । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् द्विर्वचनं प्रति-
पिध्यते । नकारेणा द्वितीयैकाचोऽपवादभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अङ्-
डिपति । अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् । ईचिक्षिपते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिप-
ति । अनितेरुभौ साम्यासस्येति गत्वम् । अजादेस्त्येव । द्विद्रासति । के चिद्रादेरित्यपि
पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम्, इन्दिद्वीयिपतीति । अजादेरनन्तरत्वा-
भावाद् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति । वयच् । तदन्तात् । इन्द्रा-
यतुमिच्छतीति सन् । *यकारस्वाप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उञ्जिजिपति । यद्वा वकारोपध
उञ्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । यत्वं तु देकारस्य विधातव्य-
म् ॥ *यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्* । भरायति । अतैरव्यतिशृणोतीना-
मुपसंख्यानमिति यद् । यत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विर्वचनम् । *ईर्ण्यतेऽस्तृतीयस्य द्वे भवत
इति वक्तव्यम्* । कस्य तृतीयस्य, के चिद्राहुर्न्यजनस्येति । ईर्ण्यपति अपरे पुनस्तृतीयस्यै-
काच इति व्याचक्षते । ईर्ण्यपिपति । *कण्ठ्यादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्त-
व्यम्* । कण्ठ्ययिपति । असूयिपति । *यः नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति
वक्तव्यम्* । अश्वीयिपति । अशिथीयिपते । अपर आह । *यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्य-
म्* । पुषुषीयिपति । पुतिषीयिपति । पुषीयिपति । पुपुतिषीयिपति । पुषीयिपति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थोदिह पठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन् प्रकरणे
ये द्वे विहिते तथोक्तः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । एपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जु-
होति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते-
अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेग्रहणं किम् । नेनजतीत्यग्राभ्यस्तानामा-
दिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं पण्येण वा माभूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्ताना-
मादिरित्येवमादयः ॥

जज्ञित्यादयः पट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वृत्तं । जक्ष इत्ययं धातुरित्याद्यत्रान्ये पट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति ।
सर्वं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्षभक्षहसनयोरित्यतः प्रभृति धेर्वाङ् घ्रेतिना
तुल्य इति यावत् । जक्षति । जाषति । दक्षिति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेध्य-
ते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येव स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपा-
दिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति तुमः प्रतिषेधः ।

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारं आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेदीर्घोऽभ्यासस्य न विहितः,
दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति । तुजानः । मामहा-
नः । अगद्वान् दाधार । स्वधां मोमाय । दाधार । स तुताव । दीर्घशेषां छन्दसि प्रत्ययवि-
धौ एव दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति । तुतोऽन्यत्र न भवति । तुतोऽन्यत्र न भवति ।

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भव-
तः । पपाच । पपाठ । प्रोणुर्णनाव । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्वाव इति वचनाद् ऊर्णोतेरित्यादेरित्याम्न
भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् । सख्वांसो विश्वण्वरे । सोम-
मिन्द्राय सुखिरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनयतेर्नोनाव ।
समान्या मरुतः सेमिमिक्षुः । लिटि उसन्तः । *द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ।
योजागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ।

सन्त्यङोः ॥ १८ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्त्यङोरिति च पठ्यन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्तस्य चान-
भ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपक्षति ।
पिपक्षति । अरिरिपति । उन्दिदिपति । यङन्तस्य । पापच्यते । यावज्यते । अरार्यते ।
प्रोणोर्नूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिपते । लोलुपिपते ।

श्लौ ॥ १७ ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भव-
तः । जुहोति । विभेति । जिह्वेति ।

चङि ॥ १९ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भव-
तः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् । पचादीनां ण्यन्तानां
चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विवचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्व-
ल्लघुनि चङपर इति सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् प्रतिपि-
प्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न चारिमन्
कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्वितीयस्यैकाचो द्वि-
चनं भवति ।

दाश्वान् साह्वान् मीद्वान्श्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीद्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते । दा-
श्वानिति दाश् दान इत्येतस्य धातोः कृतावद्विवचनमनिद्व्यं च निपात्यन्ते । दाशांसो दा-
शुपः सुनमिति । साह्वानिति, पह मपेण इत्येतस्य परस्मैपदगुणपादीर्षत्वगार्हिवानामिद्व्यं
च निपातनात् । साह्वाम् चलहृकः । मीद्वानिति, सिह सेचन इत्येतस्याहिलामगिद्व्यगुण-
धादीर्घत्वं ढव्यं च निपातनात् । मीद्वस्तोकाय तनयाय मृडय । एकवचनमतन्त्रम् । *ह्यना-
दीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् । क्रियतेऽनेनेति चककम् । चिह्रिदम् । पूजः सिद्धेश्च घ-
मयं कविधानमिति कः प्रत्ययः । *चरिचनपतिवदीनां द्वित्यमभ्याक् चाभ्यासस्य । च
रादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागामो भवति । आगाममविधा-
नसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो ना-
स्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । *वेति वक्तव्यम् । तेन चरः प्ररुपः ।
चलो रथः । चर्ल यानम् । वटो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति । *हन्तेर्घत्वं च ।
हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च एकारस्य च द्वित्यमाक् चागमो भवति । पर-
स्याभ्यासाच्चेति कृत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्रपणीनाम् । *पाटेणिलुक् चोक् प्रीधंभाभ्यास-
स्य । पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति । अभ्यासस्य योगामो दीर्घश्च भवति ।
पाटपटः ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वचंते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् द्विचनं प्रति-
पिध्यते । नकाररेफा द्वितीयैकाचोऽपवादभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अङ्गि-
दिपति । अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् । ईचिषिपते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिप-
ति । अनितेरुभौ साभ्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव । दिद्रासति । के चिद्रजादेरित्यपि
पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम्, इन्द्रिणीयिपतीति । अजादेरनन्तरत्वा-
भावाद् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति । क्यच् । तदन्तात् । इन्द्रा-
यतुमिच्छतीति सन् । *यकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उञ्जिजिप्रति । यदा दकारोपञ्च
उञ्जिस्त्वदिदृश्यते तदर्थं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । यत्तु तु दकारस्य विधातव्य-
म् ॥ *यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्* । अरायति । अतरेद्व्यतिशृणीतीना-
मुपसंख्यानमिति यङ् । यत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विचनम् । *ईर्ष्यतेस्त्वृतीयस्य द्वे भवत
इति वक्तव्यम्* । कस्य तृतीयस्य, के चिद्राहुर्नञ्जनस्येति । ईर्ष्यिपति अपरे पुनस्त्वृतीयस्यै-
काच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिपिपति । *कण्ठवादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्त-
व्यम्* । कण्ठयिपिपात । अस्त्रियिपति । *धा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति
वक्तव्यम्* । अश्वीयिपिपति । अशिषीयिपते । अपर आह । *यथेष्टे नामधातुगिब्रति वक्तव्य-
म्* । पुपुत्रोयिपति । पुतित्रोयिपति । पुत्रीयिपति । पुपुतित्रीयिपति । पुत्रीयिपिपति ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थोद्दिह पठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन् प्रकरणे
ये द्वे विहिते तयोर्थः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच । पिपक्षति । पापचमते । जु-
होति । अपीपचात् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्तमाने उभेग्रहणे समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते-
अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेग्रहणे किम् । नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामा-
दिरिति समुदायं यथा स्यात् प्रत्येकं पद्यायेन वा मागृदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्ताना-
मादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वचंते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चाभ्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति ।
तयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा त्रिषीयने । जक्षभक्षक्षनयोस्तिथतः प्रभृति षेर्षोऽपेतिना
गुत्य इति यावत् । जक्षति । जायति । द्रिद्रति । चक्रायति । क्षायति । क्षीप्यते । पेष्य-
ते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येव स्वयः प्रयोजनम् । क्षीप्यदिति य इतरि व्यत्ययेन यथा-
दिते नाभ्यस्ताच्छ्रुतिरिति नुमः प्रतिषेधः ।

तृजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

गुजादीनामिति प्रसङ्गं आदिनष्टः । कश्च प्रसारः । गुजेर्दीर्घोऽभ्यासस्य न विहितः,
एदपते न, ये तथाभूतान्ते गुजादयस्त्वोयामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति । तृगुजानः । मामहा-
नः । शनदयान् दधाम । क्यथो मोमाय । दधाम । य तृताय । दीर्घोऽपि एन्द्रमि प्रापयति-
तेषु एष एदपते, ततोऽन्यत्र न भवति । गुजोऽन दधयान् ।

निति धातोर्नभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोण्णुनाव । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भाव इति वचनाद् ऊर्णोर्तेरित्यादेरित्याम्न भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् । ससृवांसो विश्वचिरे । सोममिन्द्राय सुचिरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव नृषभो यदीदम् । नोनृत्यतेर्नोनाव । संमान्या मरुतः संमिमिक्षुः । लिटि उसन्तः । *द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्* । योजागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ।

सन्त्यङोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वसन्ते । सन्त्यङोरिति च यद्यग्नमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपक्षति । पिपतिपति । अरिरिपति । उन्दिदिपति । यङन्तस्य । पापच्यते । यायज्यते । अरार्यते । प्रोण्णोर्नृत्यते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलुयिषते ।

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्वेति ।

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशात् । आर्दिदत् । पचादीनां प्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाद्वस्त्वर्थं द्विवचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्त्यङ्लुभुनि चङपर इति सन्त्यङ्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाच्च प्रतिपिष्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनं भवति ।

दाश्वान् साह्वान् मीद्वान्श्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीद्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश् दान इत्येतस्य धातोः कसावद्विवचनमनिदृत्वे च निपात्यन्ते । दाश्वांसो दाश्नुपः सुनमिति । साह्वानिति, पह मर्षण इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विवचनमनिदृत्वं च निपातनात् । साह्वाम् बलाहकः । मीद्वानिति, मिह सेचन इत्येतस्याद्वित्वमनिदृत्पमुपधादीर्घत्वं दत्वं च निपातनात् । मीद्वस्तोकाय तनयाय मृदय । एकवचनमतन्त्रम् । *कृजादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । क्रियतेऽनेनेति चक्रकम् । चिह्निदम् । कृजः छिदेदच घञ्यं कविधानमिति कः प्रत्ययः । *चरिचनिपतिवदीनां द्वित्वमन्याक् चाभ्यासस्य* । च रादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । *वेति वक्तव्यम्* । तेन वरः पुरुषः । चलो रथः । चलं यानम् । वदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति । *हन्तेर्घत्वं च* । हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य च द्वित्वमाक् चागमो भवति । परस्याभ्यासाद्येति कृत्वम् । घनाघनः क्षोभश्चरणौनाम् । *पाटेर्णिलुक् घोक् घाघंशाभ्यासस्य* । पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति । अभ्यासस्य योगामो दीर्घश्च भवति । पाट्टपटः ॥

प्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोर्हृत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे प्यङ्गः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इमं नयतीत्यर्थः । कारीपगन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीपस्येव गन्धोऽस्य कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीपगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्तात् स्त्रियामणिजोरनार्थयोगुरूपोत्तमयोः प्यङ् गोत्र इति प्यङ् । ततश्चापि विहिते पट्टीसमासः । संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । प्यङ् इति किम् । इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् । कारीपगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम् । कारीपगन्ध्या पतिरस्य ग्रामस्य, कारीपगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । प्यङ् इति स्त्रीप्रत्ययप्रहणम् । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति, प्रत्ययप्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येप् नियमो नास्ति । तेन परमकारीपगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीपगन्धीपुत्रः । परमकारीपगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु प्यङ्गि न भवति । अतिक्रान्ता कारीपगन्ध्या तस्य पुत्रोऽतिकारीपगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीपगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः केवल्योर्हृत्तरपदयोरिति संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीपगन्ध्यापुत्रकुलं कारीपगन्ध्यापरमपुत्र इति । प्यङ्गते यद्यप्यन्ये यणः सन्ति तथापि प्यङ् एव संप्रसारणं, निर्विद्व्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति आधिक्रियते, विभाषा परेरिति यावत् ॥

यन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

प्यङ्गः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । यन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे प्यङ्गः संप्रसारणं भवति । कारीपगन्ध्या यन्धुरस्य, कारीपगन्धीयन्धुः । कौमुदगन्धीयन्धुः । बहुव्रीह्याविति किम् । कारीपगन्ध्याया यन्धुः । कारीपगन्ध्यायन्धुः । यत्रापि, पूर्ववदेव । परमकारीपगन्धीयन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीपगन्ध्यायन्धुरिति च न भवति, तथा कारीपगन्ध्यायन्धुधनः कारीपगन्ध्यापरमयन्धुरिति । यन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया, पुल्लिङ्गाभिरयस्त्वयं यन्धुशब्दः । *मातृमातृकमातृपु* । प्यङ्गः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीह्यापेक्षया । कारीपगन्ध्या माताऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते तस्मादेवोपसंख्यानत् पथे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्यरमन्तोदात्तत्वं याधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्, नष्टतश्चेति कथपि विकल्प्यते । कारीपगन्धीमातः । कारीपगन्ध्यामातः । कारीपगन्धीमातृकः । कारीपगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता । कारीपगन्ध्यामाता ॥

वचिस्त्रयिज्यादीनां किति च ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । प्यङ्ग इति निवृत्तम् । यचि । यच परिभाषणे । द्वयो यचिरिति च । त्वयि । त्रिष्वपि द्वये । यत्रादयो, यजदेवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यतः प्रभृति आगणान्तात् । तेषां वचिस्त्रयिज्यादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । यचि उक्तः उक्तवान् । ग्वपि सुप्तः सुप्तवान् । यज इष्टः इष्टवान् । यप् उप्तः उप्तवान् । यत् उप्तः उप्तवान् । यत् उपितः उपितवान् । येन् उतः उतवान् । ज्येष् संवीतः संवीतवान् । हेम हृतः हृतवान् । यद् उदितः उदितवान् । दृशोषि गृनः गृनवान् । तातोः स्वन्यप्रहणं तत्प्रये कथं विज्ञायते । तेनेह न भवति । याच्यति याचिक इति ॥

यदिद्वयान्वयिष्यथिवापिचिचिनिवृत्तिपृच्छतिभृज्जनीनां किति च ॥ १६ ॥

यद् उपादाने, यद् उपादानौ, येनो यणि, यच्च नादाने, यच्च कान्तौ, यच्च उपाधीकरणे, योग्येनैरेन, प्रकृतं ज्ञेयतायां, धत्तुं यादं, इत्यनेनां पातृनां इति प्रत्यये परतभाषासिद्धिः । यत् येषमात्मं भवति । यात् । गृहीतः । गृहीतवान् । इति । गृहीतानि । करोष्यने । कृतः ।

जानः । जीनवान् । स्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । ङिति । जिनाति । जेजीयते । हल इति
 संप्रसारणदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेजो वधिरादेशस्तस्य
 ङिदभावात् किद्वोदाहियते । ऊयतुः । ऊयुः । यत्वे वयिग्रहणमनर्थकम् , यजादिषु वेज्
 पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद्दे-
 वेर्विधेरेवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । नैप दोषः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रति-
 षेधात् वयोर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाऽग्रहणसन्तुमास्यते । सत्यमेतत् । एष वार्थः साक्षाद्भिद-
 शेन वयोः स्पष्टोक्रियते । व्यध । विद्धः । विद्धवान् । ङिति । विध्यते । वध । उशितः । उशि-
 सवान् । ङिति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् । ङिति । विचति । वेवि-
 ष्यते । व्यचेः कृयादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राङ्गिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति ।
 उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । वृश्नेः । वृक्कणः । वृक्कणवान् । अथ कथमग्र कु-
 त्वं वृक्षभ्रस्जेति हि पत्वेन भवितव्यम् । *निष्ठादेशः, पत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विविधिषु सिद्धो
 वक्तव्यः* । तत्र पत्वं प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तद्-
 सिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । ङिति । वृश्नति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्टः । पृष्टवान् । ङिति
 पृच्छति । परीपृच्छयते । प्रश्नः । नङि तु प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनादसंप्रसारणम् ।
 भ्रस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । ङिति । भृज्जति । वरीभृज्ज्यते । सकारस्य, झलां जश् झशीति
 जप्त्येन दकारः, स्तोः श्चुना श्चुरिति श्चुत्वेन नकारः ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्चादीनां ग्रहादीनां च लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । वचि । उ-
 वाच । उवचिथ । स्वप् । सुप्त्राप । सुप्त्रपिथ । वज । इयाज । इयजिथ । दुवप् । उवाप ।
 उवपिथ । ग्रहादीनां, तत्र गृहेरविशेषः । जग्राह । जग्राहिथ । ज्या । जिज्यौ । जिज्यिथ । व-
 १थ । उवाय । उवयिथ । व्यध । विव्याध । विव्ययिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच ।
 विव्याच । विव्यचिथ । वृश्नतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि
 संप्रसारणमकृत्वा हलादिः शेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ
 रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावाच्च संप्र-
 सारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वग्रश्च । वग्रश्चिथ । पृच्छतिभृज-
 त्पोरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्वातोः संप्र-
 सारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । ऊयतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे
 सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिः शेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति ।
 विव्याध ॥

स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वर्गर्ण्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति । असुपुपत् । असु-
 पुपताम् । असुपुपन् । द्विर्वचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते लभूपधगुणस्तस्य णौ चङु-
 प्याया हन्त्वत्वं, ततो द्विर्वचनं, दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते स्वापिनः ।
 कितीति निवृत्ते, ङीतीति केवलमिहानुवर्तत इत्येतद्दुर्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिच्येजं यङि ॥ १९ ॥

निष्पप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, वेम् संवरणे, इत्येतेषां धातूनां यङि परतः संप्रसा-
 रणं भवति । सोपुष्यते । सेलिष्यते । वेदीयते । यपोति किम् । स्वप्नक् ॥

न यद्वाः ॥ २० ॥

यपीति यत्तं । यपोदातोयङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावयते । वावयते । वाव-

श्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति ॥ १

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चायु पूजानिशाभनयोस्त्येतस्य धातोयंङि परतः कीत्ययमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणे यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायीभोग्यायी वृद्धादित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः । स्फातीभवतीत्येतदपि क्तिन्नन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते, लिङ्यङोश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्तयः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतन्न स्वर्यते । स्त्वै शब्दसंवातयोर्द्वयो-
रप्येतयोर्धात्वोः स्त्वारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्त्वा इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्नि-
ष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । संप्रसारणे कृते यणवत्त्वं विहितमिति
निष्ठानत्वं न भवति । प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीम-
वान् । प्रपूर्वस्येति किम् । संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्राहणमिहापि
यथा स्यात् प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं प्रपूर्वस्येति यष्टयै बहुवीहिः । प्रः पूर्वा यस्य
धातुपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्येति तस्य इति व्यधिकरणे पठ्यते । तत्र प्रसंस्तीत इत्य-
त्रापि प्रपूर्वसमुदायः स्त्वाशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तिं द्रवकाठिन्ये रूपसंघर्त्तमानस्य द्यौश् गतादित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसा-
र्यं भवति । शीने घृते, शीना वसा, शीने मेदः । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । द्यौ-
ऽरुपसं इति निष्ठानत्वम् । रूपसं शीते वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्व-
त्ति चालस्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः ।

प्रतेष्ट्य ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेष्ट्यस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः ।
प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा रुपादिति सूत्रारम्भः ।

विभाषाऽभ्यवर्ण्यस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अय इत्येवं पूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति ।
अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविशयात्मपि विकल्पो
भवति । अभिशीनं पृथक् । अभिश्याने पृथक् । अवशीनं मेदः । अवश्याने मेदः । अभिशी-
नो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमुदकम् । अवश्यानमुदकम् । नेयमुभयत्र विभाषा द्रष्ट-
व्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजने समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के चिद्ग्राहकत्वे । न क्तिन्ना-
गमभ्यवर्ण्यः समुदाय इति । योत्राभ्यवर्ण्यः समुदायस्तदाश्रयो विद्वत्स्यः कस्मात् भवति
गस्मात्प्रभयिन्यभेदः । यदि तु नेप्यने ततो यत्नान्तरमाख्येयमस्माद्विभाषाविज्ञानं व्य-
यस्येयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत्र प्रयोजनं यत्नस्यम् । अभिर्यशीनमभिषेद्यानं वा । अयस्य
शीनमभिषेद्यानं वा । अत्र विद्वत्सो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणं न्यः प्रपूर्वस्येति ॥

श्रुतं पाठे ॥ २७ ॥

विभापेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये कप्रत्य-
ये परतः श्रुभावो निपात्यते विभाषा । श्रुतं क्षीरम् । श्रुतं हविः । व्यवस्थितविभाषा चेयं,
तेन क्षीरहविषो नित्यं श्रुभावो भवति । अन्यत्र न भवति । आणा यवागूः, श्रपिता यवागूरि-
ति । यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि नेष्यते । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन
चक्षुदत्तेनेति । आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तुं विषयस्य पचेरथे वर्त्तते स ण्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमा-
ह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतमितिष्यते । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनाय
तेन क्षीरहविषोरेव ॥

पायः पी ॥ २८ ॥

विभापेत्येव । ओष्यायी बृह्दाचित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्यवसादशा भवात् ।
पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनसुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं
भवति, सोपसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः । आप्यानश्चन्द्रमाः आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्ये-
व । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः इति ॥

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभापेति विवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि, यङि च परतः प्यायः
पीत्यवसादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनः
प्रसङ्गविज्ञानाद्, द्विर्बचनमेरनेकाच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिङ्यङोरिति वर्त्तते, संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च । श्वयेतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं
भवति । शुशाव । शिषाय । शुश्रुवतुः । शिषिषतुः । यङि । शोशूयते । शोशीयते । तदत्र
यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते । लिटि तु किति यज्ञादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र
धिकल्पेन भवतीत्येपोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिङ्यभ्यासस्योभयेपा-
मित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

णौ च संश्रङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्परे च णौ परतः श्वयेतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति ।
शुशावयिपति । शिषाययिपति । यङि । अशूशवत् । अशिषयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाध्य-
यं च यलीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृत्त्यादिकं संप्रसारणेन घाष्यते । कृते तु संप्रसारणे
द्विस्त्रावदेशश्च । ततः, ओः पुण्यज्यपर इत्येतद्वचने ज्ञापकं णौ कृतस्थानिवद्भावरूपेति स्या-
निव्रज्जावात् शुश्रुवो द्विरुच्यते ॥

ह्रः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

णौ च संश्रङोरिति वर्त्तते । तत्परे चङ्परे च णौ परतो ह्रः संप्रसारणं भवति । जुहावयि-
पति । जुहावयिपतः । जुहावयिपन्ति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य
यलीयत्त्वात्, दाच्छासाद्वाव्यातेषां युगिति प्रागेव युञ्ज भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने
पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभापेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे
पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । द्वायकमिच्छति
द्वायकीयति । द्वायकीयतेः सन् विद्वायकीयिपति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

तद्वति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो द्ययति, कश्चाभ्यस्त-

स्य ह्ययतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्ययतेः प्रागेवद्विर्वचनात् संप्रसारणं भवति । जुहाव ।
जोहूयते । जुहूपति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

इति वत्ते । छन्दसि विषये ह्ययतेर्दातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवी
सरस्वती हुवे । ह्वेजो लव्यात्मनेपदोत्तमैकवचम् । बहुलं छन्दसीति शपो छुकि कृते संप्रसारण-
मुवशादेशश्च न भवति । ह्वयामि मस्तः शिवान् । ह्वयामि विश्वान् देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

यहुलं छन्दसीति वत्ते । चायतेर्दातोच्छन्दसि विषये यहुलं कीत्ययमादेशो भवति ।
विधुना निबिड्युः । नान्यं विव्युर्न निचिक्चुरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न भवति । अग्नि-
ज्योतिर्निचायः ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युपेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्चाः ॥ ३६ ॥

छन्दसीति वत्ते । अपस्पृधेयामिति । स्पृधं संवर्षे इत्यस्य लङि आयामि द्विर्वचने रेफ-
स्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् । अपस्पृधेयामिति
भाषायाम् । अपर आह । स्पृधंरपपूर्वस्य लङ्यायामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् ।
यहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडागमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमपस्पृधेयामिति भाषायाम् ।
आनृचुरानृहुरिति अर्थे पूजयाम्, अर्थे पूजयामित्यनयोर्दात्वोल्ङित्युसि संप्रसारणमकारलोप-
श्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुरदत्वमस्त आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्माद्युद् द्विहल इति गुडा
गमः । यत्रा अर्कमनृचुः । वसुन्यानृहुः । आनृचुः, आनृहुरिति भाषायाम् । चिच्युपे ।
च्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेदाद्देशभ्यासस्य संप्रसारणमानद् ॥ निपातनात् । चिच्युपे ।
चुच्युविष इति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हनावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं
निपात्यते । तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । श्राता इति । श्रोन् पाक इत्येतस्य धातोर्नि-
ष्टायां श्राभावः । श्रातास्त इन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्द्व्यत्वम् । सोमो गौरी
अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः श्राभावश्चिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु
यहुषु श्रावाय एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र ॥ चिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्य-
ते । यदि धातो जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंप्तो नृष्टव्यः ।
आशीराशीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेरपुपूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च शीरादेशो निष्ठायाश्च नन्त्या-
भावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्त ऊर्जम् । शीरैर्दध्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यय । विद्मः । व्यच । विचितः ।
व्यप् । संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात् प्रथमे परस्य यणः कियते ।
पूर्वस्य ॥ प्रसक्तं प्रतिषिद्धयते । संप्रसारणमिति वत्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणे विदेशास्य-
स्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्युवमशोनामस्तदिते । यूतः । यूना । संप्र-
सारणग्रहणसामर्थ्यादयं पूर्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्ये सयणं दार्ढ्यमेकादेशो न स्यानिवृत्तपति ।
मति वा स्यानिवृत्ते व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते । अक्चि येरत्तरपदादिलोपदछन्दसि ।
क्चि नरतयेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तत्र क्वचो यस्मिन् त-
त्पृथे सूक्ष्, वृथे साम । क्वत्तरवृथः पयामानश्च इति समासान्तः । छन्दसीति किम् । त्यु-
धे वत्तं । रत्येमनौ यहुलम् । रत्यिण्यस्य छन्दसि विषये मनौ परतो यहुलं संप्रसारणं भव-
ति । आ रत्यानंशु नो विनाः । न च भवति । रत्यिमान् पुष्टिर्द्वयः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । उयतुः । ऊयुः । लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कित्ताति किम् । उवाय । उवयिथ ॥

चेजः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । येषु तन्तुसंतान इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यजादित्वाद्धातोः प्राप्तमकित्यपि, लिङ्ग्रह्यासस्योभयेपामित्यभ्यास-
स्यात् उभयं प्रतिपिद्यते ॥

ह्यपि च ॥ ४१ ॥

वेज इत्यनुवर्त्तते । ह्यपि च परतो ज्येजः संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय ।
पृथग्योकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ह्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ह्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रज्याच ।
उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ह्यपीत्येव । व्येज संवरण इत्येतस्य धातोर्ह्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय ।
उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ह्यपि च व्यक्षेत्त्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येजित्येतस्य धातोर्ह्यपि परतो विभाषा संप्रसा-
रणं न भवति । परिवीय शृणुम् । परिध्याय । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च ह्रस्वत्वेति तुल्यं
प्राप्नोति । स, हल दीर्घत्वेन परत्वाद् बाध्यते ॥

आदेच उपदेशे शिति ॥ ४५ ॥

धातोरिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरस्यदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न
भवति । ग्लौ । ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् ।
एव इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेश इति किम् । चेता । स्तोता । अशित्तीति किम् ।
ग्लायति । म्लायति । कथं जगले, मसले । नैवं विश्रयते । शकार इत्यस्य सोऽयं शिदिति, किं
तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः ।
पृथु शकारान्तो भवति । अशित्तीति च प्रसज्ज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्मनैवैमित्तिकं प्रागे-
व प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति । सुग्लः, सुम्ल इति । यातश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । सुरलानः, सुम्लान-
न इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वयं नित्यं स्मर्यतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

ज्येज इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविज्याय । संविज्ययिथ ।
लिङ्ग्रह्यासस्योभयेपामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । णत्यचोऽग्नितीति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलन इत्येतयोर्धात्वोरेचः स्थाने धञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विन्ध्य इति वा पत्वम् ॥

क्रोडजीनां शौ ॥ ४८ ॥

हुक्कोष् द्रव्यविनिमये, इह अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने शौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्त्तते । पिबु हिंसासंराद्धयोरित्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थे वर्त्तमानस्यैचः स्थाने शौ परत आकारादेशो भवति । अन्नं साधयति । ग्रामं साधयति । अपारलौकिक इति किम् । तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । अन्नं हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कल्मास भवति अन्नं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरग्राह्यो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरैवेति न आत्यं पर्युद्ध्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेव विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति शयना निर्देशः, पिबु गत्यामित्यस्य औवादिकस्य निर्वृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीङं ह्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेश इति वर्त्तते । मोञ् हिंसायाम्, हुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्येतेषां धातूनां ह्यपि विषये चकारादेशश्च विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलौक्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेश एवात्यविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति । उपदायो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घञ्युचो भवतः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

ह्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेश इति ॥ लीङ् श्लेषण इति दिवादि, ली श्लेषण इति क्रादिस्तयोर्धमोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेऽन्तोर्ह्येपि च एचश्च विषये उपदेश एवालोऽन्त्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेत्तुम् । विलेत्तव्यम् । विलीय । *निमोमिलिषां शालयोः प्रतिपेधो वक्तव्यः* । ईपप्रमयः । प्रमयो वर्त्तते । ईपप्रिमयः । निमयो वर्त्तते । ईपद्विलयः । विलयो वर्त्तते । अत्र विलो व्ययस्थितविभाषाविज्ञानात् मिदम् । एवं च प्रकम्भनशालीनीकरणयोश्च नो निरयमात्यं भवति । कस्त्यामुलापयते । द्येना वर्त्तकामुलापयते ॥

मिदंश्चन्द्रसि ॥ ५२ ॥

विभाषाणि वर्त्तते । मिदं द्रव्य इत्यस्य धातोरैचः स्थाने चन्द्रसि विषये विभाषा आकारादेशो भवति । मिदं चिन्ता । मिदं चिन्द । चन्द्राणि । किम् । विषे मीदयति ॥

अपगुरो ऋमुञि ॥ ५३ ॥

गुरो उत्तम इत्यस्य धातोरपृञस्य ऋमुञि दग्न एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो

भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ण्ये णमुल्लेवेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्द्धात्वोर्णौ परत एवः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । चापयति चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनत्वाद्नेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भं माह्वयतीत्यर्थः । प्रजनो जन्मनो हि उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभतेहेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते, विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यज्ञयं, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः तद्भयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमानस्य मिमी भय इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भाषयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो मापयते । जटिलो भीषयते । भीष्म्योहेतुभय इत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये पुक् । स चात्त्वपक्षे न भवति । लिभियोरीकारप्रक्षेपनिर्देशादोकारान्तस्य भियः पुग्विधीयते । हेतुभय इति किम् । कुञ्चिकयैने भाययति । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं कारणान्न हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयं इति च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् । सिद्ध ईषद्वसन इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । भय इति किम् । कुञ्चिकयैने विस्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । न हि मुख्ये भये स्मयतेर्धृत्तिरस्ति ॥

सृजिदृशोर्भक्ष्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्धात्वोर्भक्ष्यमादावकिति प्रत्यये परतोऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । दृष्टा । दृष्टुम् । दृष्टव्यम् । लवूपधगुणापवादोपममागमः । अस्त्राक्षीत् । अत्राक्षीत् । सिचि वृद्धिरभि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते । श्लीति किम् । सर्जनम् । दर्शनम् । अकिति इति किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति । रज्सुसृद्धभ्यां देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेश इति वर्त्तते, शल्यमकिति इति च । उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्लकारोपधस्य शलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति । त्रप्ता । तपिता । तर्प्ता । द्रप्ता । द्रप्ता । दपिता । वृष प्रीणने टप हर्षणमोचनयोः, इत्येतौ रधादी धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेशः पुनरर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् । वदा । वदुम् । वदव्यम् । वृहू उद्यमन इत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वायास्वेद् विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम् । भेत्ता । छेत्ता । श्लीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् । अकित्येव । तृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षत्रिति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विपरे निगत्यते, न पुनरयमादेशः शिरः शब्दस्य । सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णां हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति ।

यत्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षन्निति वक्तै । आदेशोऽयमिष्यते ॥ कथं तद्धित इति हि परं निमित्तमुपादोयत स तदनुस्वां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धित इति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति । *त्रा केशेषु* । शिरसः शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शिर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः । बाह्यादिभ्यश्चेति ह्य् स्यूलशिरस इदं स्यूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि, अन्निति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामिभ्योऽणिभोरनापयोः, प्यङ्गादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्द ग्रहणेन ग्रहणात्, शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति । तत्कथं ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । अणिजन्ताद् वा परः प्रत्ययः प्यङ्गाकृत्यितव्यस्तत्र, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्ययधानम् ॥

पद्भोमासूहृन्निशसन्पूषन्दोषम्यकङ्ककन्नुदात्तास्ङ्कस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूप दोष यकृद् शकृत् उदक आसन इत्येषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत्त नस् मास् आसन् यूपन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादरूप पत् । दत् । या दत्तो धावति तस्यै स्वाचदन् । नस् । सूकरस्तथानघसा । मास । मासि त्वा पश्यामि चक्षुषा । हृदा पूतेन मनसा जातयेदसम् । निश् । आमांवास्यायां निशि यजेत । असन् । असिक्तोऽस्नावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूपेण आसेचनानि । दोषन् । यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकन् । याकोऽवपति । शकन् । शक्नोऽवपति । उदम् । उदूनो दिव्यस्य नावा ते । आसन् । आसनि किं लभे मधुनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् । पादौ ते प्रतिपीठयौ, नासिके ते कृणे । केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविदोषेणेच्छन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ॥

व्यायामधुष्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्धतितस्य च ।

व्याधयो नोपमर्पन्ति धेनूतेयमिशोरगः ॥

इत्येयमादयः । अन्यतरस्थामित्येतदनुत्पन्ति । तेन पादादयोपि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि दोषघादेशो भवति । *पदादिषु मांस्शृत्स्नानामुपसंख्यानम्* । मांस्शृत्ना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस् शृत् स्नु हस्येते आदेशा भवन्ति । मांस्प्रचन्या उग्रायाः । मांमपचन्या इति प्राप्ते । शृत्सु मर्त्यम् । शृत्नासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिव्यो न शृगिष्या अधि स्तुषु । अधि सानुष्विति प्राप्ते । *नम् नासिकाया यत्तस्युद्धेषु* । नासिकाया नम्भावो यच्छब्दो यत् तस्युद्धर्षयेतेषु परः । *पति यर्जनगरयोर्नेति यत्तज्यम्* । नासिकयो वर्णः । नामिर्त्यं नगरम् ॥

धातवादेः पः सः ॥ ६४ ॥

भातोरादेः परस्वरस्य स्थाने यकारादेशो भवति । यद् । यदते । पिप । पिपति । धातुपत्यं किम् । पोपन । पटियः । पण्डः । आदेरिति किम् । यर्पति । शृपति । आदेनप्रत्यययोः शिष्यत् यत्तस्यन्याये पादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनर्ये, ते तथा पठान्ते ।

अथवा लक्षणं क्रियते । अज्दन्त्यपराः सादयः पोपदेशा स्मिस्विदिस्विदिस्विस्वित्पित्तश्च । मकारवकारोरनज्दन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम् । सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकसृवर्जम् । *सुब्धातुष्टिष्वप्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । पोढीयति । षण्ढीयति । ष्वप्कते । ष्टिषु इत्यस्य द्वितीयस्थकारष्टकारश्चेज्यते । तेन तेष्टीज्यते टेष्टीज्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

श्लो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीम् । नयति । णम् । नमति । णह् नमति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुब्धातोरेयमपि नेप्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः केचिदपदिश्यन्ते । केपुनस्ते । तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नूनन्दिनर्दिनकनाटिमाधूनाधुवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्द्धातुग्रहणाच्चिदुक्तम् । तेन धातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् दिदिवांसौ । दिदिवांसः । ऊयी । ऊतम् । वनूयी । वनूतम् । गोधाश इक् । गौधेरः । पघेरन् । यजेरन् । चकारस्य । जीघेरदानुक् । जीर्घानुः । खिघेः । आखेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाच्छब्दोः शूढलुनासिके चेति उद् न भवति । वलीति किम् । ऊच्यते, वनूच्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् षेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि-लोपो यथाः स्यात् । कण्डूयतेः क्पि । कण्डूः । लोलूलतेः । लोलुः । ब्रश्वादीनामुपदेशसामर्थ्यात् वलि लोपो न भवति । वृश्चति अवश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिः षोपयोर्बहिरङ्गत्वात् प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्त्तते वेरिति क्त्वाद्यो विशेषाननुयन्धानुत्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ब्रह्मभ्रूणवृक्षेपु क्पि । ब्रह्महा । भ्रूणहा । स्पृशोऽनुदके किन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भजो णिवः । अर्द्धभाक् । पादभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । वृद्धभ्यां विन् । दर्विः । कृगृशृजागृभ्यः क्रिः । जागृविः ॥

हलङ्वाभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोपो इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् । लुप्यत इति लोपः । हलन्ताद् ड्यन्तादावन्ताच्च दीर्घात्परं सुति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तक्षा । उखास्रत् । पर्णध्वत् । ड्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । आबन्तात् खद्वा । बहुराजा । कारीपगन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत् । अथि भर्भवान् । भृजो लङि तिपि श्रौ भृजामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः । अभिनोऽत्र, अच्छिन्नोऽत्र । दस्य रेफः । हलङ्वाभ्य इति किम् । ग्रामणोः । सेनानीः । दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिसद्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य शिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । भिनन्ति । छिनन्ति । हलिति किम् । विभेद । चिच्छेद । अयं किमर्थं हलन्तात् सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । राजा तत्क्षेत्रत्र संयोगान्तलोपोऽस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्यात् । उखास्रत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वात्त्वं च न स्यात् । अभिनोऽत्रेत्यत्रातो रोरप्लुतादप्लुते इत्युत्वं न स्यात् । अभिभर्भवानित्यत्र ॥ रात्सस्येति त्रियमाहोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ॥

रासु तेनैव लोपः स्यादलस्तस्माद्विधीयते ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दृष्यत्र । मध्वत्र । कर्त्रर्थम् । हर्त्रर्थम् । लाकृतिः । *इ-
कः पुनर्पूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः* । भो३ इ इन्द्रम् । भो३ यिन्द्रम् । अ-
चीति चायमधिकारः, संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचोऽयचायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि यरतोऽय् अच् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । चवनम् ।
लवनम् । चायकः । लावकः । कथेते । व्यथेते । याववरुणद्धि ॥

धान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् औकारस्याच् स यकारादौ प्रत्यये परतो
भवति । वाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्ख्यं दाह् । पिचव्यः कार्पासः । नाव्यो हृद् । वान्त इति
किम् । रायमिच्छति ऐयति । यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । प्रत्यय इति किम् । गो-
यानम् । नौयानम् । *गोर्यूतौ छन्दसि* । गोशब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो
वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा घृतैर्गव्युतिमुक्षतम् । छन्दसीति किम् । गोर्यूतिः । *अध्वप-
रिमाणे च* । गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्युतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्तते । वान्तो यि प्रत्यय इति च । धातोर्थं एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्य-
यनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यला-
व्यम् । अवश्यपाव्यम् । धातोरिति किम् । प्रातिपदिकस्यानियमो मा भूत् । तत्र को दोषः ।
वाभ्रव्य इत्यत्रैव स्याद्, इह न स्याद्, गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्नि-
मित्तस्य मा भूत् । ओयते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इन् । एवकारकरणं
किम् । धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चा-
धातोश्च भवति । वाभ्रव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्रय्यज्यथौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थं गम्यमाने एकारस्यादेशो निपा-
त्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यो जेतुं, जय्यः । शक्यार्थ इति किम् । क्षेयं पापम् । जेयो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रोणातेर्धातोस्तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतोऽयादेशो निपात्यते ।
क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते । तदर्थ इति किम् । क्रयं नो
धान्यं, न चास्ति क्रय्यम् ॥

अय्यप्रवय्ये च छन्दसि ॥ ८३ ॥

विभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वा इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपा-
त्यते । अय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । अय्येति हृत्यल्युटो बहुलमित्यपादाने यत् प्र-
त्ययः । विभेत्वस्मादिति अय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव
भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवेयम् । हृदय्या आप उपसंख्यानम्* । हृदय्या आ-
पः । हृदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । ख्यत्याच् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रादित् उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य
परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्देदितव्यम् । वक्ष्यति, आह् गुण इति । तत्राचि
पूर्वस्थावर्णाच् परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खद्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि यु-

विधीयते । एत्येधत्योस्त्वेऽपिरूपापवादः । ओमाङोश्चेत्येतत्पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इति वा । तेनेह न भवति । उप आ इत उपेत इति । एचीत्येव । उप इत, उपेतः । *अक्षा-
दृहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या* । अक्षौहिणी । *स्वादीरेणिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या* । स्वैरम् । स्वैरिणी ।
प्रादूढोद्धेशैप्येषु वृद्धिर्वक्तव्या । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः (१) । ऋते च तृतीयासमा-
सेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या* । सुखेन ऋतः, सुखार्तः । दुःखेन ऋतो, दुःखार्तः । ऋत इति किम् ।
सुखेन इनः सुखेतः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ समास इति किम् । सुखेनर्तः । प्रवत्स-
तरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या* । प्र, प्राणम् । वत्सतर । वत्सतराणम् । कम्बल ।
कम्बलाणम् । वसन । वसनाणम् । *ऋणदशान्यां वृद्धिर्वक्तव्या* । ऋणाणम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

एचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्तते । आटः परो योऽच् अचि च पूर्वो य आट् तयोः
पूर्वपरयोराटोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐक्षिष्ट । ऐक्षत । ऐक्षिच्यत । औभीत् ।
आदूर्णोत् । और्जीत् । चकारोऽधिकविधानार्थं उर्योमाङोश्च पररूपवाधनार्थः । औक्षीयत् ।
औकारीयत् । आऊढा ओढा, तामैच्छत्, औढीयत् ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ १९ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो
भवति । आट् गुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाच्छीति । उपसर्गादिति किम् ।
खट्वच्छति । मालच्छति । प्रगता ऋच्छका अस्माद्देशात्, अच्छंको देशः । बत्क्रियायुक्ता
प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । ऋतीति । किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् ।
उप ऋकारीयति । वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे
धातुग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । ऋत्यक इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादिति धाताविति च सुबन्तावयवे धातावृकारादौ परतोऽवर्णान्तादुप-
सर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति । उपर्पभीयति । उपल्का-
रीयति । उपालकारीयति । ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यविधिरिति ऋतीति लृकारोऽपि गृह्यते ।
आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । वेति शुच्यत एव ॥

श्रौतोऽम्शसोः ॥ ९३ ॥

श्रौतोऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां पश्य । गाः पश्य । घां
पश्य । धाः पश्य । शोशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं जिदिष्यते,
तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां बाधते । अमिति द्वितीयेकवचने गृह्यते,
शस्ता साहचर्यात्, सुपीति बाधकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥

आदित्येव, उपसर्गादिति धाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ पूर्वपरयोः पररूपमे-
कादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति । उपोपति । प्रोपति ।
केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्तन्ति तद्वाक्यभेदेन मुष्पातौ विकल्पं करोति । उपेङकीयति ।
उपेङकीयति । उपोदनीयति, उपौदनीयति । *शकञ्च्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्* । शक अन्धुः,
शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा । सीमन्तः केजेषु । सीमोऽन्तः, सीमन्तः, अन्यत्र सीमान्तः ।

पूर्वेचानियोगे पररूपं वक्तव्यम् । इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येव । अनियोग इति किम् । इहेव भव माऽन्यत्र भाः । *ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्* । स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलोतुः । बिम्बौष्टी । बिम्बोष्टी । समासे इति किम् । तिष्ठ देवदत्तौष्टं पश्य । *पुमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्* । अपां त्वा पुमन्, अपां स्वेमन् । अपां त्वा ओमन्, अपां त्वोमन् ॥

ओमाडोश्च ॥ ९५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत् । कामित्यवोचत् योमित्यवोचत् । आङि खल्वपि । आ ऊढा, ओढा । अद्य ओढा अघोढा । कदा ओढा, कदोढा । तदा ओढा, तदोढा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ कदायात् अद्यात्, अद्य अद्यात् अद्यद्यादिति, अकः सयणं दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरादुगुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति । भिन्या उस्, भिन्युः । छिन्या उस्, छिन्युः । अदा उस्, अदुः । अया उस् अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उक्ता, कोक्ता । का उपिता । आदित्येव । चक्रुः । अविभ्युः ॥

अतो गुणे ॥ ९७ ॥

अपदान्तादिति वक्षते । अकारापदान्तात् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सयणं दीर्घस्यापवादः । एवे यजे हत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति । गुण इति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डापम् । धूपापम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ॥ ९८ ॥

अव्यक्तम् अपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केनचित् सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योच्छ्रुस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । झटत् इति, झटिति । छमित् इति, छमिति । अक्षतानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् गरत् इति, गरदिति । इताविति किम् । पटत् अत्र, पटदत्र । *अनेकाच्च इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । सत् इति, सदिति । कथं घटदिति गम्भीरमभ्युद्भेदितमिति । इकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याग्नेडितस्य योऽच्छ्रुद् इतो तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति । पटत्पटेति करोति । नित्यवोप्ययोरिति द्विवचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपं, पटत्पटेति करोति ॥

नित्यमाग्नेडिते ङानि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्यस्येति एानुवर्तनं । टान्त्वा यदाग्नेडितं तस्मिन् पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छ्रुदस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य पररूपं चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति । पटदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति ङाधिपिठिने ङाधि यदुल्लभिति द्विवचने तथ टिलोपात् पूर्वमेवेत्यते ॥

अपः सयणं दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सयणंऽपि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घं एकादेशो भवति । दण्डापम् । धूपापम् । मधुपम् । दानुपम् । अक इति किम् । अघने । सयणं इति किम् । दण्डपत्र । मधुपपत्र । कु-

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्त्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रुढस्तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्ण-दीर्घ एकादेशो भवति । अग्नौ । वायू । वृक्षाः । छक्षाः । वृक्षान् । छक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुस्तदादपवादा अनन्त-रान् विधीन् बाधन्त इति । अचीत्येव । वृक्षः । छक्षः । अक इत्येव । नाचौ पूर्वसवर्णग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृ-क्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । स्थूरान् । अरकान् पश्य । सर्व एते पुंलिङ्गविशिष्टे स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा । लुन्मनुष्य इति कनो छुपि छुते छुपि युक्तवद् व्यक्तिवचन इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति । चञ्चाः पश्य, वृक्षि-काः पश्येति । तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृक्षाः । छक्षाः । पुंसोति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिवि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिवि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । वृक्षौ । छक्षौ । खद्वे । कुण्डे । आदिति किम् । अग्नी । इतीति किम् । वृक्षाः ॥

दीर्घाञ्जलि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाञ्जलि इति च परतः पूर्वसवर्ण दीर्घो न भवति । कुमार्यौ । कुमार्यः । ब्रह्मधन्वौ । कुमारी श्वेते । नाञ्जलावित्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणे तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिवृत्तत्वात् सवर्णो न गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारश्चकारयोरप्रतिषिद्धम् । *सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वच-नम्* । ऋति सवर्णे परभूते तत्र ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होत् ऋकारः, होत्तृकारः । यदा न ऋ तदा दीर्घ एव होत्तृकारः । *लृति लृत्वा वचनम्* । लृति सवर्णे परतो लृत्वा भव-तीति वक्तव्यम् । होत् लृकारः । होत्लृत्कारः । होत्तृकारः । ऋकारलृकारयोः । सवर्णविधि-रुक्ताः, दीर्घपक्षे तु समुदयान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घत्वाभावात् ऋकारः क्रियते ॥

ब्रह्मधन्वः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि ॥ इति च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । मास्तीश्चतस्रः । पिण्डीः । मास्त्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । वृक्षम् । छक्षम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहणं किम् । पूर्वं एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा छन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौरीं च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्वं इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वं एकादेशो भवति । यजि । ह-ष्टम् । वपि । उस्मम् । ग्रहि । गृहीतम् । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा छन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्र-सारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभावे यथादेशो भवत्येव । अन्तरद्वे चाविज्ञातार्थं वचनमिति यावद् पश्चात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शक्यौ । शक्यर्थम् ॥

एङः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वस्यैकादेशो भवति । अग्रेऽत्र । वायोऽत्र । अयवादेशयोरेथमपवादः । एङ इति किम् । दृष्वत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् । वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणे किम् । वायवायाहि ॥

ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥

एङ इति वर्त्तते, अतीति च । एङ उत्तरयोर्ङसिङसोरिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । अग्रेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्रेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थे आरम्भः ॥

ऋत-उत् ॥ १११ ॥

ङिसिङसोरित्येधं । ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरिति पूर्वपरयोस्कार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः पथीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यत्तरव्यपदेशमिति, उरः गुरवर इति रपत्वमत्र कृत्वा, रात्सल्येति सलोपः कर्तव्यः ॥

इयत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥

ङसिङसोरिति वर्त्तते, उदिति च । इयत्यादिति शिखद्विषीशद्वयोर्मिश्रद्विषीशद्वयोरिदं ग्रहणं, तान्भ्यां परस्य ङसिङसोरत् उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम् । खोशब्दस्योदाहरणम् । सह लेन वर्त्तत इति, सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति । सखीयतेः क्तिप् सखीस्तस्य ङसिङोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति, लूनीयति । लूनीयतेः क्तिप् लूने, लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वशालिद्वमित्यसिद्धम् । यिकृतनिर्द्देशादेवेह न भवति; अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसिज्ञा प्रतिपिच्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रोरफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृक्षोऽत्र । भोमगोत्रयोऽपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन् प्राप्ते उरर्धे विधीयते । इत्यमस्याश्रयत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धे न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपरकरणं किम् । वृक्षा अत्र । सानुयन्त्रग्रहणे किम् । स्वरत्र प्रातरत्र । अतीत्येव । वृक्ष इह । तस्यापि तपरत्वाद्यत्र न भवति । वृक्ष आधितः । अप्लुतादिति किम् । मुक्षोताऽत्र न्यग्रि । अप्लुत इति किम् । तिष्ठतु पय आऽचिन् । अत्र प्लुस्यासिद्धत्वादुत्थं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य शेस्वररादेशो भवति । पुरपो याति । पुरपो हसति । पुरपो ददाति ॥

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

पटोऽन्तोऽयम् । एङ इति यत्प्रशम्यन्तमनुवर्त्तते तदयोर्दिह प्रथान्तं भवति । प्रकृतिरिति न्यभायः कारम् पाऽभिधीयते । अन्तरित्यप्ययमधिकरणमूर्तं मन्यमाचष्टे । पादशब्देन यत्प्रशम्यन्तं ग्रहणमित्यने न तु श्लोकपादस्य । अयकारयपरपरैऽति यन्त एङ् प्रकृत्या भवति । न्यभावेन कारमाऽश्नना या न विदारमाचष्टे । नीचधिनिष्ठाऽर्थिणायन्तःपादः कारमाऽश्नने भवति । ते ग्रामे आश्रयमायुजम्, ते शस्मिन् जगमादृशः । उपप्रयन्तो आध्यात् । निती आध्यात् । मुत्रात् आध्यात् । मुगम् । अन्तःपादमिति विन् । कया मगो वृत्त एताव एतेऽव-

प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अग्रमस्य, गवाग्र इति, अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन धाध्यते । स्फोटाग्रहणं पूजायं, विभापेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभापेयम् । तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवह भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्येऽपि परतो गोर्नित्यमवलदेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयत्स्वरः ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चानि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता ३ यत्र न्वसि । यज्ञदत्ता ३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुत सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायु इति । खद्वे इति । माते इति । अधीत्यनुवर्त्तमानो पुनरग्रहणमादेशनिमित्तस्यायः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात् परस्याकारस्य स्वर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्तत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् इकोऽस्यर्ण शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आङोऽपि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति । अत्र आं अयः । गभीरआं उपपुत्रे जिघांसत । के चिदाङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रोवाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसर्वे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसर्वेऽपि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । खद्वेन्द्रः । असर्वे इति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः । *सिञ्जित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिपेधो वक्तव्यः* । सिति । अर्थे ते योनिर्कृत्विषयः । नित्यसमासे । वयाकरम् । कुमार्यर्थम् । *ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रे वक्तव्यम्* । ईषा अक्षः । का ईमारे पिशङ्गिला । पथा अगमन् ॥

श्रुत्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्त्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति खद्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमारि ऋश्यः । होतृ ऋश्यः । ऋतीति किम् । खद्वेन्द्रः । अक इति किम् । वृक्षावन्यः स्वर्णार्थमनिगार्थं च वचनम् ॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामाऽनार्य इतिकर्णः समुदायादयच्छिद्य पदै येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन् परतोऽप्लुतवद्वति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । सुश्लोका ३ इति, सुश्लोकिति । सुमङ्गला ३ इति, सुमङ्गलेति । वक्तव्यं किम् । अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिपिष्यते । तत्र को दोषः । प्रगृह्यध्वर्ण न स्यात् । अग्नी ३ इति वायु ३ इति ॥

ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई ३ कारः प्लुतोऽपि परतश्चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्वति । अस्तु हीत्वमयीत् । अस्तु ही ३ इत्यमयीत् । चिनुहीदम् । चिनुही ३ इदम् । चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थं तदुपस्थितं निवृत्त्यर्थम् । अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र विभापेयम् । इकारादन्यत्राऽप्ययमप्लुतवद्वति इत्येते । वशा ३ इयम् । वगेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

एङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः । सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य, द्युकामः । द्युमान् । विमलष्टु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युभिः । निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति । अक्षद्युभ्याम्, अक्षद्युभिरिति । तपरकरणमुठो निवृत्त्यर्थं द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूद् प्राप्नोति । पदस्येति किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावत्कारौ नञ्समासे न वञ्चते तयोर्थः सुशब्दः कश्च तयोः सुशब्दो, यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्के । ॥ भुङ्क्ते । एतत्तदोरिति किम् । ददाति । यो भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम् । एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् । य एषको ददाति । सको ददाति । तन्मध्यपतितस्तद्वग्रहणेन गृह्यत इति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः । अनञ्समास इति किम् । अनेषो ददाति । असो ददाति । उभरपदार्थप्रधानत्वाच्चञ्समासस्यैतत्तदोरत्रात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् । एषोऽत्र । सोऽत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोलोपो भवति । एव स्य वाजो क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिक्ष आसनि । एष स्य ते मधुमा इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपं सति चेत्पादः पूर्यते । सेटु राजा क्षयति वर्षणोनाम् । सौपधीरनुध्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् । स इव व्याघ्रो भवेत् । अचीति विलुप्यार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिद्विच्छन्ति । तेनेषमपि सिद्धं भवति ॥

सैप दाशरथी रामः, सैप राजा युधिष्ठिरः ।

सैप कर्णो महात्वागी सैप भीमो महाबलः ॥

सुट् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुडिति कात् पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदिव्यम् । वक्ष्यति । संपर्युषेभ्यः करोसौ भूपणे । संस्कृता । संस्कृतव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तवशापनार्थम् । तथाहि । संस्कृपीठ संस्कृत्यत इति संयोगादिलक्षणादिद्विगुणौ न भवतः । तिङ्ङितिङ् इति इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति सुट् न्यवहितत्वात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनाद्वास्ति व्यवधानम् । संचस्करतुः, संचस्कररिति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्वग्रहणेन गृह्यत इति । संयोगोपधग्रहणं च, अतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टिक्करणं सुट्स्तुस्वज्ञामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अडभ्यासाव्यवाये सुट् कात् पूर्वो भवति । समस्कारोत् । समस्कर्पीत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थपुनरिदमुच्यते । पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यत इति, तत्र धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्व सुट् क्रियते पश्चादडभ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तम् । ततः सकारादुत्तनात्राडभ्यासाविति देशे न्याताम् । एतस्मिन्स्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्वः क्लियत इति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणेऽर्थं करोतौ परतः सुट् कात् पूर्वो भवति । संस्कृता । संस्क-
र्तुम् । संस्कृत्यम् । अत्र संप्रकानां सत्वमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानु-
नासिकः । परिष्कर्ता । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् । सुट्स्तुस्वज्ञामिति पत्वम् । उपस्कर्ता ।
उपस्कर्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूषण इति किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य कचिद्भूषणेऽपि
सुटिप्यते । संस्कृतमत्रमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चाथं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात् पूर्वः सुडागमो भवति । तत्र न
संस्कृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात् प्रतिपत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृत्तस्य वा तादवस्थ्याय समोहा प्रतिपत्नः । विकृत-
मेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वाद्य । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्या-
हारः । तेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुट् कात् पूर्वो भवति । प्रतिपत्ने
तायत् । पृथोदकस्योपस्कृते । काण्डगुणस्योपस्कृते । वैकृते उपस्कृते भुङ्क्ते । उपस्कृते
गच्छति । वाक्याध्याहारे । उपस्कृते जल्पति । उपस्कृतमधीथे । इतेष्विति किम् ।
उपकरोति ।

किरतौ लघने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन् किरतौ धातौ लघनविषये सुट्कात् पूर्वो भवति । उपस्कारं
मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं कादमोरका लुनन्ति । शिक्षिष्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुल्लय वक्तव्यः
लघन इति किम् । उपकिरकि देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव उपात् प्रतेश्च तस्मिन् किरतौ विषये सुट् कात् पूर्वो भवति । उपस्कीर्णं
दे ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुवध्नातीत्यर्थः । हिंसायामि-
ति किम् । प्रतिकर्णम् ॥

अपाश्वत्तुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन् किरतौ घनुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट्
कात् पूर्वो भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुस्कुतो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते
या आक्षयार्थी । आक्षिप्य विक्षिपतीत्यर्थः । घनुष्पाच्छकुनिष्विति किम् । अपस्किरति द्यव-
त्तः । *हर्षं जीविकाकुन्दायकरणेप्यति वक्तव्यम्* । हृष्ट मा मृत । अपस्किरति दवा मोदनपि-
ण्डमाश्रितः । *हर्षं जीविकाकुन्दायकरणेप्येव किरतेरात्मनेपदस्योपस्येदवानम्* ॥

कुम्भुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुम्भुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेत्यति । कुम्भुम्बुरुणां मौषधिजातिः । पान्यरुम् ।
नक्तानामपि कुम्भुम्बुरुणि । मृगनिर्देशे नृपकलिप्रमविशितम् । जातिरिति किम् । कु-
रिमतानि कुम्बुरुणि कुम्बुरुणि । कुम्बुरुण्डेनराय तिरुदुकोपपान्यरुद्वयन्ते । अमासेन तेषां बुद्ध्या ॥

अपरस्परः क्रियामानस्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्पर इति सुट् निपात्यते क्रियामानस्ये मध्यमाने । अपरस्परः सार्था मध्यन्ति ।
मन्तनमपि मन्तन मन्तनोक्तयोः । क्रियामानस्य इति किम् । अपरस्परः सार्था मध्यन्ति ।
अपरे पौ च मन्तरेण मध्यन्तीत्यर्थः । नात्र मन्तनस्य सार्थाय प्रत्ययो विवक्षितः । किमिदं सार्-
थक्यमिति । मन्तनस्य भावः मन्तनम् । कर्तृमन्तनम् । मन्तनने विवक्ष्यते । अकारणो विधीयते ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोमोसस्य पचियुद्धजोः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति सुद् निपात्यते तस्य च पत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये । गोष्पदो देशः । गावः पशन्ते यस्मिन् देशे ॥ गोभिः सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते । असेविते । अ-अगोष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदशब्दो न संभवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपातनम् । य-होवं नार्थ एतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्यादगोष्पदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्येदमु-च्यन्ते । प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्पदपूर्व वृद्धो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपाद-नार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृद्धेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् । सेवितासेवितप्रमाणेऽपि कि-म् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठाप्याम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थाने प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुद् निपात्यते आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठाप्यामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्रयमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्रयं निपात्यते । श्वेरादि चागु-राविति यत्प्रत्यये कृतेनिपातनात् सुद् । आश्रयं यदि स भुञ्जीत । आश्रयं यदि सोऽधीयीत चित्रमद्भुतमितिः । अनित्य इति किम् । आचयं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुतिसतं वर्चो, वर्चस्कमन्नमलं, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वंस्व किर-तेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात् सुद् । अवकीर्यत इत्यवस्करोऽन्नमलम् । तत्संबन्धा-वृद्धेशोऽपि तथेप्यते । वर्चस्क इति किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति । अपपूर्वात् किरतेर्ऋदोरवित्यप्, निपातनात् सु-द् । अपस्करो रथानयनः । रथाङ्गमिति किम् । अपकरः ॥

विकिरः शकुनिविकिरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वत्येगुपधशाप्रोक्तिः क इति कप्रत्यये विहिते सुद् निपात्यते श-कुनिश्चेद्भवति । विकिरशब्दार्थमपेयो वा शकुनिर्भवति ॥

सर्वे शकुनयो मद्या विष्किराः कुक्कुटाद्वते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वाग्रहणादेव सुद्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकु-नेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे हस्वात् परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । चन्द्रश्चन्द्रो शुष्मान् । हस्वा-दिर्न किम् । सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्र इति किम् । सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदे समास एव भवतीति प्रसिद्धं, तत् इह न भवति । शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोस्त्येतत्संघातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुद् निपात्यते, तस्यैव पत्वम् ॥

ग्राममद्य प्रवेद्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कृतः ।

वाचां पुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशोऽद्वयः । अत्र यद्यपि कशेरैव कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदु-
पसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋपी चेदभिधेयौ भवतः । प्रस्कण्व ऋपिः । ह-
रिश्चन्द्र ऋपिः । हरिश्चन्द्रग्रहणमन्त्रार्थम् । ऋपी इति किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो
माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिवाजके च निपात्येते । मकरशब्दो ह्यङ्यु-
त्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते परिवाजके त्विनिरिति । मस्करो वेणुः ।
मस्करी परिवाजकः । परिवाजकयोरिति किम् । म्करो ग्राहः । मकरी सङ्गृहः । केचित्पुनर-
त्र माङ्युपपदे करोतेः करोतेः कर्णेऽरुप्रत्ययमपि निपातयन्ति माङश्च ह्रस्वत्वे सुट् च । मा-
ङ्गियते येन प्रतिपिद्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्वापि भवति । मस्क-
रो दण्ड इति । परिवाजकेऽपि माङ्युपपदे करोतेस्ताच्छोल्य इनिर्निपात्यते । माङो ह्रस्वत्वं
मुट् च तथैव । माकरणादीन् मस्करी, कर्मापवादित्वात्परिवाजक उच्यते । स त्वेवमाहमा
कुरुत कर्माणि शान्तिर्यः श्रेयसीति ॥

कास्तोराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये । इपत्तीरमस्य, अजल्पेति
 षुत्पत्तिरेव क्रियते नगरे तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।
 नगर इति किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो घृताः ॥ १५६ ॥

कारस्कार इति सृट् निपात्यते वृक्षश्चेद्भवति । कारं करोतीति दिवाचिभानिशांप्रभा-
स्कारान्तेति टप्रत्ययान्तः । कारस्करो वृक्ष इति किम् । कारकः । क्वचिदिदं सूत्रं नापीयते,
पारस्कारप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संग्रायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निगत्यन्ते येज्ञायां विषये । पारस्कृतो देशः । पारस्क-
 रो वृक्षः । रथम्या नदी । लिङ्गुः प्रमाणम् । किष्किषा गृहा । सद्गृहतोः कारपथोश्चोरदेवदन्त-
 योः सुद तथोपश्व । सस्करश्वोरः । गृहस्पन्निर्देष्टता । पोरदेवतयोरिति किम् । तत्करः । गृहस्य-
 तिः । येज्ञाप्रहणादुपाधिपरिभेदे सिद्धे गणे चरदेवताग्रहणे प्रयत्नायम् । प्रस्तम्पती धातो प्र-
 स्तम्पान् परम्पुत भवति गर्वाति किम् । प्रस्तम्पति वनम्पतिः । पारम्पुतप्रभृतिराट्टतिगणः ।
 अतिहितलक्षणः सुद्, पारम्पुतप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । नदुर्कं, प्राय-
 स्य भित्तिविचियतोः सुद्स्वरस्यो येति, तन् येगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाष्यं त्वरविधिनिषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्यान्नो ना विरहिते तत्रानुदात्तं
पर्यन्तं पर्यदिष्टा भवतीत्येवमुच्यते द्रष्टव्यम् । ऊः पुनोको वर्यने, यस्यासौ स्वरः विधी-
यते । वर्यति । गोवत्यति । भूरायति । धातोऽन्त्यमने वर्यतिश्च परिहितमनुदात्तं भवति ।
धातुस्यै इति स्वरः वाच्यः । मुनाति । इति स्यात् । मुनीति । पुनीति । मन्त्रस्य ।
स्वरः । मुनीति स्वरस्य । पुनीति स्वरस्य ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जपदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनडुहोरासुदात्तः । चत्वारः । अनड्वाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं वाधते । विकारस्य । अस्यनिदधनीत्यनडस्वरः प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्त्तव्यम् । हर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परनित्यान्तरङ्गापवादेः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । काष्णोत्तरासन्नपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ *विभक्तिस्वराच्चनस्वरो वलीयानिति वक्तव्यम्* । तिस्र इत्यत्र, तिस्रभ्यो जस इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नडस्वरेण बाध्यते ॥ *विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नजस्वरो वलीयानिति वक्तव्यम्* । अचत्वारः । अनड्वाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तं तस्य यदुदात्तत्वं तन्नजस्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुबल्या विकारः कौबलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणाऽत्र सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याजो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते । कुबलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्पात्पतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्पतेर्धातोराकारवत्तश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्पः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । भित्त्यादिर्नित्यमित्यस्याऽपवादः । कर्प इति विकृतनिर्देशः कृपतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्प इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्छः । म्लेच्छः । जज्ञः । जल्पः । एते ध्वजन्ता इति त्रिवस्वरः प्राप्तः । जव व्यध इत्यवन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तः । केचित्तु दध इति पठन्ति । युजेर्ध्वजन्तस्य निपातनादगुणत्वे विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति । गरो दूष्येऽवन्तः । गरशब्दोऽवन्तः, स दूष्य एवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्धश्राद्युदात्त एव । वेगवेदचेष्टशब्दाः करणे । हलश्चेति घञन्ता एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । सावे आद्युदात्ता एव । स्तुयुतुवश्छन्दसि । उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् । वर्त्तनिः स्तोत्रे । स्तोत्रं साम । तस्यो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः । शश्रदरः । शश्रेऽभिधेये दशशब्दोऽन्तोदात्तोऽन्यत्रावन्तत्वादाद्युदात्तः । साम्ब्रतापौ भावगर्हायाम् । अन्तोदात्तौ । अन्यत्राद्युदात्तौ । उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र । केचित्तु भावगर्हायामित्यत्रास्त्युवर्त्तयन्ति । अक्षमन्थभागोदेहां । घञन्ता, अक्षिण्यन्तोऽपि घञन्त एव । एरज्यन्तानामिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यत उस्यानुदात्तस्यादिसुदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य औष्ण्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो डीव् उदात्तः । भस्य डेलोपः । पयः । प्या । पथे । पथिजशब्दोऽन्तोदात्तः । कुमुदनड्वेतत्तेभ्यो ङन्तु । कुमुद्वान् । नड्वान् । कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः । इमतुवनुदात्तस्तेति किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दस्यायादिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य यति, तितस्व-

रितमिति स्वरिते उदाचो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तं
कुत उदात्तलोपः । तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वाद-
न्तस्य स्यात् । मा हिधुक्षाताम् । मा हि धुक्षायाथाम् । यत्रेति किम् भार्गवः । भार्गवौ ।
भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गोप्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्तग्रहणे किम् । बैदी । और्वी ॥

घातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । घातोऽन्त उदाचो भवति । पचति । पठति । उर्णोति । गोपायति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदाचो भवति । भजभासिमिदो ध्रुव् । भङ्गुरम् । भारम् । मेदुरम् । आग-
स्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । कुन्दिनाः । चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुयस्यान्त उदा-
त्त इत्येव । बहुपदवः । उच्चकैः ।

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदाचो भवति । गोत्रे कुआदिभ्यश्च फल् । कौ-
आयनाः । भौआयनाः । किमर्थमिदं, परमपि भित्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा
स्यादिति ॥

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य कितोऽन्त उदाचो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः ।
चारायणः । प्राग्वहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदाचो भवति । तिष्ठतिष्ठन्ति । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्व-
रितयोर्यणः स्वरितोऽन्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति सिद्धेऽन्यत्र बहु-
पदघने, पदग्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विधानाधमेव लभ्यत इति जसुप्रहणमुपसमस्तायमेक इ-
च्छन्ति । भतितित्त्वावित्यत्र स्वरो मां भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतोऽन्त उदाचो भवति । चतुरः पश्य । चतस्त्रादेशे आद्युदात्तनिपातनाद्य-
णादेशस्य च पूर्वविधौ स्थनिवत्त्वादर्थे स्वरो न भवति । चतस्र पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साधिति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्पर तृतीयादि-
र्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाग्भ्याम् । वारिभः । वाग्भ्यः । याता । याद्व्याम् । याद्विः ।
साधिति किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच इति किम् । हरिणा । गिरिणि । राजसु । तृतीयादि-
रिति किम् । वाचौ वाचः । विभक्तिरिति किम् । वाक्तरा । वाक्तरा । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रह-
णादिह न भवति त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदान्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वतंते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारविहि-
तः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यग्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच तस्मा
त्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा २ । परमवाचे २ । परमत्वचा । २ ।
यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् । वा-
वाचा । मुवाचा । मुत्त्वचा । तत्पुरुषोऽयम् । तत्र, तत्पुरुषे गृह्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यये-
ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाचत्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समास-
विशेषणमेतत् स्यात् । तत्र ध्रुव उर्जः शोभंत्यत्रैवार्थं विधिः स्यात् । अनित्ययमास इति

कम् । अशिचिता । सोममुता । उपपदमतिङ् इत्यथं नित्याऽधिकारे समासो विधीयते । तत्र, गतिकारकोपपदान् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्दात्तः । यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नष्टसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चेऽशुन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो मत्स्यभिः । आधिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरिति वर्त्तमाने असोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् । प्रतीचो बाहून् प्रतिभङ्घ्येपामिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यप्पुमैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊङ् इदम् पदादि अप् येम् रै दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामविभक्तिरुदात्ता भवति । प्राट्टैहः । प्रष्टौहा । ऊङ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् । अक्षयुवा । अक्षयुवे । इदम् । अभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पद्मोमासित्येवमादयो निष्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति । ग्रीवायां दद्धो अपि कक्ष आसनि । मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् । अप् । अपः पदय । अङ्गिः । अङ्गयः । पुम् । पुंसः । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । पुंसा । पुंसे । रै । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । श्रुतादिपाठादष्टशब्दोऽन्तोदात्तस्तत्र अस्त्युपोक्षमस्यस्यापवादो विभक्तरेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेण ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च पदसंज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे पदस्वरेण बाधिर्यत इति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्योदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुनात्ता भवति । तुदती । तुदती । लुनती । पुनती । तुदता । तुदता । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् । तुदन्ती । तुदन्ती । अत्राप्यदुपदेशादिति लसार्धधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वव्रतसिद्धत्वं नेपथ्यं इति श्रान्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् । तुदद्भ्याम् । तुदद्भिः । अन्तोदात्तादित्येव । ददति । दधती । अभ्यस्तानामादित्याद्युदात्तावेत्तौ । *बृहन्महत्सोर्यस्यस्थानम्* । बृहती । महती । बृहता । महता ॥

उदात्तस्थो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा । प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । वृजन्ता एतेऽन्तोऽदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्री । हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा । वृजन्तोऽयमाद्युदात्ताः । हल्पूर्वादिति किम् । वहति नावा ब्राह्मण्या । *नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम्* । वाक्पतीत्यं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मात्पराऽजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मवन्ध्वा । ब्रह्मवन्ध्वे । वीरवन्ध्वा । वीरवन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्ताः । तेन

सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति । उदात्तयण्वकारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरित-
योर्थणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभक्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सकृल्लवा । सकृल्लवे ।
खल्व्ये । द्विवन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेणान्तोदात्तस्य ओः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताद्भुत्थ परो मनुब् उदात्तो भवति । अग्निमान् ।
वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि । अक्षण्वता । शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादि-
त्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मनुब् अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ
व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते, नुङ्ग्रहणात्, तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ॥
रेशब्दाच्च मनुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् । आरेवाम् । *ब्रेथ प्रतिषेधो वक्तव्यः* । त्रिवतीर्षा-
ज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मनुवग्रहणे च । तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते मनुपि यो ह्रस्वस्तदन्ता-
दन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । मनुपा
ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वोऽपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात् तिसृ-
णां, चतसृणामिति । सनुदकस्य ग्रहणं किम् । चेन्वाम् । शकव्याम् । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादि-
त्यथमन्तोदात्तः । ह्रस्वादित्येव । कुमारोणाम् । अन्तोदात्तादित्येव । ब्रूणाम् । वसूनाम् ॥

उभ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

उभ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । बह्वीनां
पिता । न च भवति, नदीनां पारे जयन्तीनां अस्तः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्विशृत्तम् पदसंज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरु-
दात्ता भवति । पणाम् । पङ्भिः । पङ्भ्यः । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । त्रिः । त्रिभिः ।
त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पदय ॥

अल्पुपोत्तमम् ॥ १८० ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनाम-
न्त्यमुत्तमं तत्त्वसमीपे च यत्तदुपोत्तम् । पञ्चभिस्तपस्तपति । सप्तभिः पराम् जयति । तिसृभिश्च
यह्ने त्रिषता । चतुर्भिः । ज्ञोति किम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् ।
पङ्भिः । पङ्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां
विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृभिः । २ । चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्ग्रथः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्ण-सौ प्रथमेकवचने यद्वर्णान्ते राड् अङ् कुङ् इदं इत्येतेभ्यो यदुक्तं तत्
भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचस्त्वतीयादिविभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिद्धय-
ते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । एन् । घुना । घुने ।
गभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमघभ्याम् । पूर्ववत् प्राप्तिः । साववर्णः । सौ प्रथमेकव-
चने यद्वर्णान्ते तस्य ग्रहणम् । येभ्यः । तंभ्यः । केभ्यः । राड् । राजति । द्विवन्तः । राजा ।
परमराजः । अङ् । अङ्गतिः । द्विवन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं, यत्रास्य
नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाद्योः पूजायामिति प्रतिषिद्धये नलोपः ।
प्राद्या । प्राड्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्त्युदात्तस्यम् । प्राचा । प्राचं । प्राचभ्या-

म् । कृष्टं क्तिन्त एव । कृष्टा । परमकृष्टा । कृत् । करोतिः कृतिर्वा क्तिन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो झल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा झलोर्दिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । धुम्याम् । धुमिः । सावेकाच् इति ऊङिद्व्यपदान्धपुत्रैर्धुम्य इति वा प्राप्तिः प्रतिपिच्यते । झलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात् परा झलोर्दिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृपु । झलित्येव । ज्ञा । ज्ञे ॥

तित् स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताच्च । चिकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । ऋहलोर्ण्यत् । कार्यम् । धार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशाज्जसार्धधातुकमनुदात्तमहन्विङोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेतो द्वितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात् परं लसार्धधातुकमनुदात्तं च भवति ह्नु-इद् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तैः । आस । आस्ते । वस । वस्ते । डित् । सुद् । सूते । शीद् । शीते । अहुपदेशात् । नुदतः । नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेश एव शप् । पचमानः । यजमानः । ययत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्धधातुकमनुपदेशानन्तरमिति सिद्धो निधातः । अथाकारान्तस्थाङ्गस्य, तथापि लसार्धधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये वहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽनेन लसार्धधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद् बाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः । चिन्वन्ति । इन्द्रियं श्रुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न नु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात्, पचावः पचाम इति । इह च मा भूत्, इतो ह्य इति । लग्नग्रहणं किम् । कतीह पचमानाः । सार्धधातुकमिति किम् । शिष्ये । शिष्याते । शिष्ये । अहन्विङोरिति किम् । ह्नुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हिं काष्टांम् । मा हिं काष्टांम् । एकोऽत्राद्युदात्तः अपरोऽन्तोदात्तः । मा हिं लविष्टांम् २ । एकोऽत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्रकरणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते । *सिच आयुदात्तत्वाऽनिटः प्रति पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम्* । मा हिं कार्यम् । २ । अनिट इति किम् । मा हिं लाविष-म् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्धधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तद्व्यनिटीति संबन्धादिह ससम्बन्धं भवति । स्वपादिरा-त्रत्करणात् । स्वपादीनां द्विसेत्राजादावनिटि लसार्धधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भ-वति । स्वप्नति । २ । शसन्ति । २ । हिंसेः खत्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे म-ध्योदात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । श्वसितः । *द्वित्याजादावयं विधिरिण्यते* । इह न भवति । स्वपानि । हिंसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्धधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । द-धति । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जायति । जायतु । अचीत्येव । दधात् । अनिटीत्येव । ज-क्षितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते ॥ लसार्वाधातुके परतोऽन्यस्तात्तामादिस्वाचो भवति । अनजार्थं आ-
रम्भः । ददाति । जहाति । दधाति । जिह्मते । मिर्मते । अनुदाच्च इति बहुवीहिनिर्देशो लो-
प्यगादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिस्वाचो भवति । सर्वः । सर्वो । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वत-
रः । सर्वतमः । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्त्वोम इति । *सर्वस्वरोऽनकचकस्येति
वक्तव्यम्* । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदाचो भवति ॥

भीहीभृदुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ही भृ हु मद् जन धन ददिद्रा जागृ इत्येतेषामन्यस्तात्तां लसार्वाधातुके पिति प्रत्य-
यात् पूर्वमुदात्ते भवति । विभेति । जिह्मति । विभर्षि । जुहोति । ममनु नः परिज्मा । मदे-
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्रुः । जजनदिन्द्रम् । जन जनन इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् ।
धन धान्य इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । द-
दाति । पितीति किम् । दरिद्रति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्ते भवति । चिकोपेकः । जिहोपेकः । भौरिकिविधम् । भोलिकि-
विधम् । ऐपुकारिकम् ॥

आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिस्वाचो भवति । लोलूयेलोलूयम् । आन्नेडितानुदात्तस्ये कृ-
ते पूर्वो लोलूयण्यन्द् एकत्राद्युदात्तः अपरत्र लिट्स्वरेण मध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेश इति वक्षते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामादिस्वाचो
भवति । लृथते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वयमेव । २ । यदाऽऽद्युदात्तत्वं न
भवति तदा लसार्वाधातुकनिधत्ते कृते यक एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेश एवास्त्वे द्रष्ट-
व्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सोयते स्वयमेव । खायते स्वयमेव । अच-
इति किम् । भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् । लृथते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीङन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि थलि इद् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम् । लुलविथ । ३ । य-
दा नैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्ते भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण
भवन्ति । सेटीति किम् । ययथा । लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमित्ययमेवात्र स्वरो भवति ॥

जित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

जिति निति च तित्यादिस्वाचो भवति । जर्गादिन्यो यय् । गार्थः । वात्स्यः । वा-
सुदेवाजुनाभ्यां जुन् । वासुदेवकः । अजुनकः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र
नेष्यते । तेन गगाः विद्राः चञ्चा इत्यत्र यणि अणि गुणि च लुप्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिस्वाचो भवति । देवदत्तः । देवदर्शी । देवदत्तः । अत्र कारकादतद्धत-
। योरवादिपीति प्राप्तिर्वाच्यते । लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते । सर्पिण्यच्छ । तस्यग-
च्छतेति ॥

पथिमथोः सयनामस्यान ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दाद्यौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिस्त्वं भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थान इति किम् । पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तौ भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्ग्रहणे पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासेऽभिप्रेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्रासः । क्षये जागृहि प्रपश्यन् । निवास इति किम् । क्षयो वृत्ते दस्यूनाम् । पुरजित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्रासः । जयोऽघः । करणमिति किम् । जयो वसंते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिस्त्वं भवति । वृषः । जनः । स्वरः । ग्रहः । हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गद्य इत्यत्र गायतेर्निपातनादेत्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूद इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदा विरच्प्रत्ययान्तः । शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः । शमो भावे । रणः कर्मणि, अजन्तावेतौ निपातनात् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः । यामः । घजन्तावेतौ । आराधाराकारा मिदादयः । बहो गोधरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क्वचित् प्रत्ययस्वरः प्रासः, क्वचित्, कर्पावतो घजोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । वद्ग्रिका । खरकुटी दासी । उपमानः शब्दा एते उपमेयस्य संज्ञा तत्र इये प्रतिकृताविति यः कन् जन् तस्य लुप्तमुप्य इति लुप् । यः शब्दः किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च ङच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति च चेदादिराकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् देवः । भीमः । खजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । त्रातः । मासः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कगृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिस्त्वात् इति वृत्ते । शुष्क ष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । ष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरश्माङ्पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र, थायवविति प्राप्तिः स्वरो वाच्यते । कर्तरीति किम् । अशितम् अन्नम् । अशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र कर्मणि क्तः उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा अदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां, निष्ठा च द्व्यजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा अद्युदात्ते भवतः । जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । आपायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवानाम्, अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वोणात्र विकल्पः प्राप्तिः । केचिदत्र जुष्टत्येतदेवानुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेऽपि छन्ति । अन्तोदात्तेऽपि द्वयं मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन् साकं त्रिशता न शक्योऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्ङ्सि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते अन्तोदात्ते तयोर्ङ्सि परत आदिरुदात्तो भवति । तव, स्व-म् । सम रूपम् ॥

ङ्यि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । ङे इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । युष्मम् । स्मम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्व्यजनादित्यतो द्व्यजग्रहणमनुवर्तते । यत्प्रथमस्तस्य द्व्यज आदिरुदात्तो भवति । अचो यत् । जेयम् । जेयम् । शरीरावयवाद्यत् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । तित्स्वरितमित्यस्याप-चादः । अनाव इति किम् । नाव्यम् । अच इत्येव । विकीर्ण्यम् । ललाट्यम् ॥

इष्टवन्दवृशंसदुहं गयतः ॥ २१४ ॥

ईष्ट वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषा योष्यत् । तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति । ईष्टम् । वन्दम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्य पशुः द्यननुबन्धकत्वाद् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तिः । वार्यमितिवृष्टं संभक्तवित्यस्यायं ण्यत् । क्यञ्चिदर्थः द्वि वृत्त एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा चेतिवन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषाऽऽदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः । इन्धानः । इन्धानः । वेणु-शब्दोऽयमजिह्वरीभ्यो निद्रिति णप्रत्ययान्तो नित्वाभित्यमाद्युदात्तः प्राप्तिः । इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तमदाचित्वादन्तोदात्तः । अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुफानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । तदेयमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वे पक्षे विधीयते । वेणुरिव वेणुरित्युक्तमानेयदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायारुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्चठकथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह चठ क्रय इत्येतेषां विभाषा आदिस्तातो भवति । त्यागः । २ ।
एते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्पोत्त्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ ।
चठः । २ । क्रयः । २ । एते पचाघञन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । निप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपोत्तमम् ।
कर्णीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्घन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङ्घन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकृताम् २ । न माङ्घ्र्योग इत्यदि
प्रतिपिद्धं, हि चेति निघातेऽनुपदेशादिति लसार्चवातुकानुदात्तत्वे कृते चङ् एव स्वरे प्राप्ते
पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमग्रहणाद् द्वयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुम्बरावती ।
पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चेति दीर्घः । आदिति किम् । इक्षुमती ।
हुमवती । संज्ञायामिति किम् । खट्वावती । स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति
किम् । गवादिनी ॥

अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अनिरवती । खदिरव-
ती । ईसवती । कारण्डवती । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते, न
वत्या इत्येवमुच्येत । नैवं शक्यमिहापि स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वा-
च्चायमवतीशब्दः । वत्त्वं पुनराश्चयात् सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अहीवती । कृपीवती ।
मुनीवती ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्जतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन् परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति । वधीचः
पश्य । वधीचा । वधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम् ।
चावतद्धित इति वक्तव्यम् । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवान्न भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । कञ्जास्वनः । पटहशब्दः ।
नदीघोषः । राजघृष्टः । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जनमवियमानवदिति हलन्तेऽप्यन्तो-
दात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यहुवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्ये स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । यहुवीहौ समासे पूर्वपदस्ये
यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, विकारमनुदात्तत्वे हि सति अनुदात्तः स्या-
दिति समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते । काष्णोत्तरासङ्गाः । कुष्णो मृगस्तस्य विकारः
काष्णोः । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यञ्प्रत्ययान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवलयः । यूपशब्द
उणादिषु, कुयुयुभ्यश्चेति प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिष्टि च वर्तते तेनाद्युदात्तः
अङ्गचारिपरिस्कन्दः । अङ्गचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातकपुत्रः ।
स्नातशब्दः कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः । लिट्स्वरेणाध्यापकशब्दो
मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । मनुष्यनायः । मनुष्यशब्द-
लित्स्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्तते । तेन सर्वानुदात्ते
पूर्वपदे विधिरैव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि
सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाज्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थे तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं
च यद् पूर्वपदे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थः । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सहष्च्छ्वेतः ।
सहलोहितः । सहमहान् । सहश्वेतः ॥ सहलोहितः । सहशमहान् । एते, कृत्यतुल्या-
ख्या अजात्येति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । सहश्वशब्दः ।
सामान्यश्वेति क्तिन्प्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सहशशब्दोऽपि कन्प्रत्य-
यान्तोदात्तः । तुल्यार्थः । तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिका-
णः । शङ्कुपूर्वाहातेर्बन्धे कविधानमिति वा कप्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्तः । किरिश-
ब्दोऽपि, किरतेः कृगृशृपृकृदिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतीकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदा-
त्तः । तृतीया । सप्तमी । अक्षेपु शौण्डोऽक्षशौण्डः । पानशौण्डः । अघोर्देवन इति सप्रत्यया-
न्तोदात्तः । पानशब्दो ण्युङन्तो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान । शस्त्रीश्यामा ।
कुमुदशयेनी । ईसगद्गदा । न्यग्रोधपरिमण्डला । दुर्वाकाण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी । उपमा-
नानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि,
कौ मोदत इति मूलनिभुजादित्वात् कप्रत्ययान्तो, नञिप्रत्ययस्थानिसन्तत्येति वाद्युदात्तः ।
ईसशब्दो, वृत्तवदिह्निकमिफिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्यग्रोधः । पञ्चादित्वाद्कप्रत्य-
यान्तस्य न्यग्रोधस्य च केवलस्येति तिनिपातनाद् हकारस्य घकारो मध्योदात्तत्वं च ।
दुर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ पद्यीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अव्यय । अव्राक्षणः ।
अवृषलः । कुवाक्षणः । कुवृषलः । निष्कौशाम्बिः । निवारणसिः । अतिवृषः । अतिमा-
लः । एतान्यन्ययाद्युदात्तानि । *अव्यये नञ् कुनिपातनामिति यक्तव्यम्* । इह मा भूत् ।
स्नात्याकालक इति । अव्यय । द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तमणीयम् । सर्वरात्रकल्या-
णी । सर्वरात्रशोभना । अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तो-
दात्तः । सर्वरात्रशब्दोऽप्यचप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् ।
पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तःस्वरितः । पानीयहरणीशब्दयो-
पोचमं रितेति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति च वर्तते । वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिपदेवोत्तरपदेषु एतच्छब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः । कृपेर्वर्ण इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि स्तेरश्च लो येति तन् प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णेष्विति किम् । कृष्णतिलाः । अनेत इति किम् । कृष्णेतः । लोहितेतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमावाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोस्त्वरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्भगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्द्वे दीयते तावदित्यर्थः । पद्योसमासा एते तत्र शमेर्वन्निति वन्प्रत्ययान्तत्वाच्छ-मशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दोऽर्त्तिल्लुप्त इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो होप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दोऽशुप्रुपीति कन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यत्राप-रिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषप्रतिपत्त्यमेतेषाम् । प्रमाण इति किम् । परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्द उत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनिपदेति विद्याशब्दः क्वप्प्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदात्तः । कृपुवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धात्रः क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्तेनाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन पद्यो, स्वामीश-राधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च पद्यो न समस्यत इति समासप्रतिषेधः प्राप्तो-ति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र पद्यो । तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका सा विज्ञापोति-पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्यमिति किम् । परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोस्त्वरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गम-नचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्यवहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङ्न्तौ सयोरितिस्वरः । गमने च यश्चिरं चेति विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमने हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदेऽपदशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्द सिचिसुच्योऽेस्वेति ट्प्रत्ययान्तो मू-त्रयतेर्वा घञन्त आद्यद्वयुदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि घञन्तस्थायवञ्क्ताजचित्रकाणामित्यन्तो-दात्तः । विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा । अपदेश इति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राये ॥ ८ ॥

निवातशब्द उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुट्येव निवातं कुटीनिवातम् । शर्मानिवातम् । कुञ्जनिवातम् । वातस्याभावो निवातम् । अर्थाभाव इत्यन्ययीभावः । निरुद्धो वतोऽस्मिन्निति वा निवातमिति बहुवीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके

निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिष्वपिन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्दोऽपि, कब्रतेर्यत्, यकिञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके व्याक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे । वातत्राण इति किम् । राजनिवाते वसति । सु-
खं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुडिशब्दस्तत्रोभयत्र पष्ठीसमासः ॥

शारदेऽनार्त्तवे ॥ ९ ॥

अनार्त्तवमिति । अनार्त्तवाचिनि शारदशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । राजशारदमुदकम् । दपतः शारदा सक्तवः । शारदशब्दोऽयं प्रत्ययवाची तस्य नित्य-
समासोऽस्त्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रञ्जदूतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहृतं रञ्जुशारदमुच्यते । रञ्जु-
शब्दः, खजेरसुम् चेति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च । धान्ये निहितं च तत्र वर्त्तते । तेनाद्युदात्तः ।
दपतशब्दो, दृणातेः पुम् ह्रस्वश्चेति अद्रिक्प्रत्ययान्तोदात्तः । अनार्त्तव इति किम् । परमशार-
दम् । उत्तमशारदम् । शरदि क्रतुविशेषे भवे यत्तद्विह शारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रा-
च्यध्वर्युः । कषाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविष-
याः । तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कषशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कटे-
न प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेतिणिनिस्तस्य कचचकालुमिति लुक् । कलापिना प्रोक्त-
मिति, कलापिनोऽण् तस्यिन्ननण्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्ते बान्तस्य टिलोपे सप्रक्षवा-
रिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैति लिजाजलिलाङ्गुलिसिलालिशिखण्डिसूक्तपद्मस्तुपर्वणामुपसंख्या-
नमिति टिलोपः । तदेव कलापशब्दोऽन्तोदात्तः । सर्पिमण्डकपायम् । उमापुष्पकपायम् ।
दौवारिककपायम् । पष्ठीसमासव्युत्पादिता रुडिशब्दा एते । तत्र सर्पिमण्डकशब्द उमापुष्पश-
ब्दश्च पष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोऽपि, द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव ।
जाताविति किम् । परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । पितृमातृशब्दाद्युणादिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ । पष्ठीसमासायं च सद-
शप्रहणमिह तदल्लुकि पठ्याः प्रयोजयति दास्याः सदृशो वृषस्याः सदृश इति । अथ दासीवृ-
षलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वादुदात्तयोरो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृ-
प्रतिरूपः । सादृश्य इति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्योऽत्र पूज्यमानता, न-
सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगालुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तस-
मः । सप्तसमाः च प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्रा-
च्यधासौ सप्तसमश्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादि-
त्य आद्युदात्तो मध्योदात्तो वा । द्विगविति किम् । चादिप्रत्ययः । प्रमाण इति किम् परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपथ्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पथ्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भव-
ति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः । मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः ।
समसोऽसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वाद्न्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोऽपि प्रपोद-

रात्रिषु मध्योदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेति पक्षे आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा । पण्य । गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोऽन्तोदात्तः । अशशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेष्वुत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतस्वरं भवति । भिक्षामात्रं न ददाति याचितः समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किंचन । मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषये एव तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः पट्टीसमासः तत्र भिक्षाशब्दो, गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि किपि, पाटलापा-
लकुम्भासागरार्थानामित्यन्तो दात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याङ्ग्य-
पज्ञं द्रुणकरणम् । आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम् । पट्टीसमासा एते । तत्र पाणिनोपज्ञमित्यणन्तः
पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याङ्गिजन्तत्वादाद्युदात्तः तद्वापिशलिः । उपक्रम ।
आङ्ग्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मग्नानि । ए-
तेऽपि पट्टीसमासा एव । तत्रैतैर्न ध्यायन्तोऽत्याद्यः । धन्यं कविधानमिति कप्रत्ययः । आङ्-
पूर्वाद् ध्यायते, पृषादरादित्वादस्य ङत्वम् । तदयमाङ्ग्यशब्दस्याथाद्रिस्वरेणान्तोदात्तः । द-
र्शनीयशब्दो रित्वाद्युपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञसुध्यामित्यन्तोदात्तः । नन्दशब्दः
पञ्चाशच्च व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गतोपज्ञोपक्रमं तदाधाचि-
ख्यासायामिति । छायायाम् । इषुशब्द, इषेः किञ्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति व-
ते, तेनाद्युदात्तः । धनुः शब्दोऽपि, नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्योदात्त एव । इषूणां छायेति
पट्टीसमासः । छाया बाहुल्य इति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसक इति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोर्स्वरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्या-
हरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्वेतादायस्यां प्रीतिकरे वर्त-
ते । तद्धि हितं यदायस्यां प्रीतिं करोति । गमनाविषु ह्युदन्तेषु हितस्वरः । हित इति कि-
म् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोर्स्वरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भ-
वति ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रिययोः प्रीत्यन्य-
भिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छब्दशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ ।
कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ।

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासं स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी ।
अश्वस्वामी । घनस्वामी । अश्वघनगायां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेना-
पतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तो गृहशब्दः । सह इनेन
वर्तते इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । न नये । एतस्माद् ऋदोर-
विति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः । धान्यमन्तः स्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । अ-

क्षणो वृषलीपतिः । वृषस्या भर्तृत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेषां प्राप्तः स्वरः प्रतिपिब्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । पशोस्मासा एते समासस्वरैरान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दे उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिह्रस्वात् । रज्जेः क्युन्निति वर्त्तमाने, भूसूक्ष्मस्तिभ्यश्छन्दसीति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्वापायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्त्तते । आशङ्क आवाध नेदीयस् इत्येतेष्वितरपदेषु संभावनावाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कं वर्त्तते । गमनमाशङ्क्यत इति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आवाध । गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्याहरणाबाधम् । गमनं वाध्यत इति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः । व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरमिति संभाव्यते । संभावन इति किम् । परमनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आह्वो भूतपूर्वं आह्वयपूर्वं । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्त्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येणेति समासः । मयूरव्यसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वं । सुकुमारपूर्वं । भूतपूर्वं इति किम् । परमपूर्वं । उत्तमपूर्वं । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमयादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समयाद सवेश सदेश इत्येतेष्वितरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमयादम् । गान्धारिसमयादम् । काश्मीरसमयादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव कथलम् । समीपवाचिनस्त्वेषु समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । सामीप्य इति । किम् । सह मयादया वर्त्तते समयादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य समयादं देवदत्तसमयादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेष्वितरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टकटुकमिति विगृह्य सुप्पति समासः । विस्पष्टादयो द्वयं प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् । कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवचनद्वयमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यामतो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरं । विचित्तशब्दमन्त्रे

पठन्ति । सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्दा उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनु-
दात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र सपञ्चशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । पठु-
पण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तो-
दात्तः । चुपेरधोपधाया इत्यत्र हि विचित्रि वर्तते । निपुणसशब्दस्यायादिस्वरेणान्तोदात्तः ।
पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोऽयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् ।
गुणवचनेष्विति किम् । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु । पण्डित । कुशल । चप-
ल । निपुण ॥

श्रज्याचमकन्यापवन्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

श्रज्य अवम् कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्र-
कृतित्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचनज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अवम् । ग-
मनावमम् । वचनावमम् । कन् । गमनकनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् ।
गयनशपीयः । ल्युङन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्युदात्तानि श्रज्यकनामादेशानां प्र-
हणमिति सामर्थ्यात्तद्व्युत्तरपदे गृह्यते । आदिष्विति किम् । समानशोभनम् । भाव इति किम् ।
गम्यतेऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारय इति किम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारयसमासे प्रकृतित्वरं भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा ।
कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । अत्र केचित्संज्ञातिपदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणा-
दिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्तुनरविपेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारय इति वर्तते । प्रतिगत पुनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्त-
रपदे कर्मधारये कुमारस्वादिल्लात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र समाध्याद्वेदित-
व्यम् । पूर्वपदप्रकृतित्वर एव छायमादेरूपदिश्यते ॥

पुगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिल्लात्तो भवति ।
कुमारवातकाः २ । कुमारलोहध्वजाः २ । कुमारबलाहकाः । २ । कुमारजीमूताः २ । चात-
कादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगञ्ज्यो प्राप्ताणीपूर्वादिति ज्यः प्रत्ययस्तस्य तद्वाशस्य बहुष्विति
लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेतिपूर्वपदप्रकृतित्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये
तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं
प्रकृतित्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारलिः । पञ्चारख्यः प्रमाणमस्य दशारख्यः प्रमाणमस्येति
तद्वितार्थं द्विगुः, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमाख्यः ।
दशमाख्यः । पञ्च मासान् भृतो भृतो भावी वेति तद्वितार्थं द्विगोर्येषु । पञ्चवर्षः । दशवर्षः ।
वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः । कपाल । भगाल ।
पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव । पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृते भक्षा इति
तद्वितार्थं पुते समासाः, द्विगोर्लुगनपत्यइति कृताणप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति
किम् । पञ्चमिरचैः क्रीतः पञ्चाश्वः दशाश्वः द्विगाविति किम् । परमारत्निः । परमशरावम् ।
पञ्चारस्त्यो दशारस्त्य इति ॥ यणगुणयोर्वहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवशावाहा

द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिपूतत्पदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । यद्वरस्तिः । २ । बहुमास्यः । २ । बहुकपालः । २ । बहुभगा-
लः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोऽन्तोदात्तस्त्वस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र
यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरौ भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोस्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
पञ्चदिष्टिः । २ । दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनाऽप्य मात्रो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्षबन्धेऽप्यकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्ष बन्ध इत्येतेपूतत्पदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सां चेत्
सप्तमी कालान्न भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ
पथप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिपि तु सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदावाधादानामन्तः पूर्व
येति पठ्यते तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्क । ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दो
बहुलवचनादनन्तेः कक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । निधनशब्दो निधानः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः ।
पक्ष कुम्भीपक्षः । विलासीपक्षः । आद्रूपक्षः । कुम्भीविलासीशब्दौ ङीपन्तावन्तोदात्तौ ।
आद्रुशब्दद्वन्द्वप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः ।
अकालादिति किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । अपराह्नसिद्धः सप्तमीचरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं
विधीयते ॥

परिप्रत्युपाऽपा घञ्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वञ्यमानवाचिनि अहरवयववाचिनि चोत्तरपदे
प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रिगत्तं वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसावसेनि । प्रति । प्रति-
पूर्वाह्नम् । प्रत्यपराह्नम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्नम् । उपापराह्नम् ।
उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप । अपत्रिगत्तं वृष्टो देवः । अपसौवीरम् । अपसावसेनि ।
निपावा आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुल्ये बहुवीहौ, च सिद्धत्वादव्ययीभात्रायांऽयमार-
म्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्तते इति तयोरेव वञ्यमानमुत्तरपदे नेतरयोः । अहोरात्रावयवा
अपि वञ्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वञ्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् ।
प्रत्यरिन् शलभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र, वनं समास इत्येतद्वचति ॥

राजन्यवहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्तते तत्र पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भव-
ति । स्थाफकचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । स्थाफकशब्दश्चैत्रकशब्दश्च कृत्यन्धकवृष्णि-
कुरुन्धदचेति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः । स तदपत्येष्वभेदेन वर्तते राजन्य
इति किम् । द्वेप्यदेमायनः । द्वीप भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यच् । हेमेरपत्यं युवा हेमायनाः ।
अन्धकवृष्ण्य एते, न राजान्यग्रहणमिहामिपित्तयंयानां क्षत्रियानां ग्रहणार्थम् । एते च
नामिपित्तयंयानाः बहुवचनग्रहणं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्व इति किम् । वृष्णीनां कुमा-
राः । वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिष्विति किम् । कुरुञ्जालः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदे प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश । त्रयोदश ।

इण्भीकापाशलयतिमर्चिभ्यः कञिति नित्वादायुदान पृक्शब्दः त्रेख्यस् आदेशोऽन्तोदातो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आपिशलपाणिनी-
याः । पाणिनीयरीढीयाः । रीढीयकाशकृत्स्नाः । अपिशलस्यापत्यमापिशलिआचार्यः । अत
इन् । तेनप्रोक्तमापिशलम् । इञ्श्चेत्यण् । अधीयते येऽन्तेवासिनस्तेष्वपिशलाः, प्रोक्ताल्लु-
गिति तस्य तद्धितस्याध्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्यु-
भयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो
द्वन्द्व आचार्योपसर्जने यथा चिज्ञायते । इह मा मृत् पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्योपसर्जन इति
किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपाद्यश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौजपाद्यो ये द्वन्द्वस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपादः कार्तिकौ-
जपाद्यो भवति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनाधिवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वाधिकारानुवृत्त्यर्थः ।
कार्तिकौजपौ कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणान्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ । सावर्णिगिरि-
न्तः । आवन्त्यश्मकाः । अयन्तेरपत्यानि वहूनि तन्निवासो जनदोऽयन्तयः । युवद्वन्द्वो-
ऽयम् । पीलाया अपत्यं पैलास्तस्यापत्यं युवेति अणोद्यच्च इति विहितस्य फिनः पैलादिभ्य-
श्चेति लुक् श्यापण्यशब्दो विदाविस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापण्यः । बहुव-
चनमतन्त्रे, तेत पैलश्यापण्यावित्यत्रापि भवति । कपिश्यापण्याः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिबोधादाङ्गिरस इत्युत्पन्नस्य यनो, यमनोश्चेति लुक् । तेनात्र बहुत्वमाधीयत पु-
न । शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शैतिकाक्षो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण् तदपत्ये यूनि य
इप् तस्य ण्यक्षप्रियार्पणितो यूनीति लुक् । पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चा-
लेयः । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । पटुकस्या-
पत्यमिति अत इन् तस्य बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् शकलाया अपत्यं शा-
कल्यस्तस्य छात्राः शाकलाः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति विशदिभ्यो-
ऽज्, तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति केचित् पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येजां,
बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकशात्रेयाः । शात्रयाः अपत्यं, शात्रेयाः ।
सणकबाभ्रवाः । बाभ्रोः अपत्यं बाभ्रवः । आर्षाभिर्मौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्षाभि-
नः । वैशम्पायदान्तेवासित्वाद् णिनिः । मुद्गलः कण्वादिस्तदपत्यस्य छात्रा मौद्गलाः । कुन्तिमु-
शष्टाः । कुन्तेः सुराष्टस्य चापत्येषु बहुषु यन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम् । कुन्तिवन्तिशब्दा-
न्तोदात्ताः । चिन्तिसुराष्टाः । कुन्तिराष्टवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययावन्तोदात्ता-
वेतौ गर्गादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यनो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि अपत्यब-
हुत्वे यनो लुक् अविमत्तकामविद्धाः । अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्यदात्तः । द्वयोरेष्येतयोरेष्ये
षु बहुषु इनो बह्वच इजः प्राच्यभरतोष्विति लुक् क्रियते । वाभ्रवशालङ्कायनाः । बाभ्रोः अप-
त्यं बाभ्रवः । शलङ्कशालङ्कं चेति शालङ्कायनः । वाभ्रवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिनो बह्व-
च इति लुक् । कट्कालापाः । कटेन प्रोक्तमधीयते कटाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः ।
तस्य कटचरकाल्लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोऽण् इत्यण्प्रत्ययस्तस्मि-
न् इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्तं, नान्तस्य टिलोपे सखह्यचारिणीटसर्पीत्यादिनोपसंख्या
नेन टिलोपः । कठकौयुमाः । कुशुमिनां प्रोक्तमधीयते इति प्राग्ग्रीन्यतोऽण् । तत्र पूर्ववत्
टिलोपः । कौथुमलौकाक्षाः । लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः । लौकाक्षस्य चाऽपत्यं

लौकाक्षिः । तस्य छात्रा लौकाक्षाः । श्रीकुमारम् । श्रीशब्दोऽन्तोदात्तः । मौदपैप्पलादाः ।
मुदस्यापत्यं मौदिः तस्य छात्रा मौदाः । तथा पैप्पलादः । मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते ।
तस्य प्रयोजनं पक्षे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सश्च जरच्च वत्सोऽन्तोदात्तः ।
सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्राः । प्राग्दीव्यतोऽण् । जरामृत्यू । याज्यानुवाक्ये ।
यजेर्ण्यन् । यजयाचेति कुत्वाभाः । तित्स्वरिति मित्यन्तस्वरितिः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद्-
प्यत् । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ब्रह्मपराह्मगृष्टोष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वक्षते, द्वन्द्वं इति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं ग्रीहि अपराह्म गृ-
ष्टि इष्वास जावाल भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाग्री-
हिः । महापराह्मः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । म-
हारौरवः । महप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः सन्महत्परमो-
त्तमोऽकृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां पठ्यमानोऽन्तोदात्त एव भवति । महतो ग्रीहिः महद्-
ग्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महाश्व वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । क्षुल्लकश्चैश्वदेवम् ।
क्षुधे लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु, प्राग्विवास्केऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाभ्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाभ्योरुत्तरयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्रसादिः । उष्ट्रवामि ।
उष्ट्रशब्द, उपेः द्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कर्मधारयोऽयं पठ्यमानो वा ॥

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं, सादि सारथि इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । गोः सादः । गां सा-
दयतीति वा गोसादः । गोः सादिः, गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्या श्लीलदृढरूपा पारेवडवातैतिलकद्रु

पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रु पण्यकम्बल
इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां गार्हपतं,
कुरुगार्हपतम् । कृणोरुषेति कुरुशब्दः कृप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । *कुरुज्योर्गार्हपत इति
वक्तव्यम्* । वृजिनां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्त
गुरुः । रिक्तं विभापेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतजरती । अश्ली-
ला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत्,
श्लीलम् । सिन्धुदेशाकृतिगणत्वाल्लघु । कपिलकादित्वाच्च स्त्वम् । अश्लीलदृढरूपेति हि
संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लावण्यविरहितोच्यते । पारेवडवा । निपातनाद्विधायं समा-
सो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्योदात्तः । तैतिलानां कद्रुः, तैतिलकद्रुः ।
तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा तैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदा-
त्तः । पण्यकम्बलः । *संज्ञायामिति वक्तव्यम्* । अन्यत्र पणित्ये कम्बले समासान्तोदात्त-
मेव प्रतिपदोक्तं हि पृत्यानां समास, द्वितीया पृत्या इत्येव विहितः स्वरितः । दास्या भारो,
दासीभारः । देवदूतिः । देवजुतिः । देवसुतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः ।

वसुवर्त्तते । औपधिः । ओपो धीयतेऽस्यामिति, कर्मण्यधिकरणे चति किप्रत्ययः । औपशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रं मोऽसिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थं उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदारः । कुण्डलहिष्यम् । यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्त्तते । कुण्डलशब्दोऽपि वृषादिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोदात्तः । रथदारः । बह्नीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः । हनिकृपोत्यादिना क्यन्प्रत्ययः । बह्नीशब्दो ङीप्ः स्वरणान्तोदात्तः । तदर्थे इति किम् । कुयेरवलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्त्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मात्रे इदं, मात्रार्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्योदात्तः । अतिथिः । अवतेरिति द्वितीयन्प्रत्ययान्तः । तदर्थं विशेषा एव दासहिष्यादयो भवन्ति न त्वर्थशब्दार्थे सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः । केचित् पुनराहुः ज्ञापकार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते, पूर्वो विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्वघासः अश्वसुखमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

क्ते च ॥ ४५ ॥

कान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् । अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं तापसरक्षितम् । अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः । परिच्छिद्रपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारयेऽनिष्टा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे कान्त उत्तरपदेऽनिष्टान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्रेणिकृताः । ऊककृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ । निधनशब्दोऽर्थ मध्योदात्तः । कर्मधारय इति किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठेति किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे कान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कष्टश्चिन्तः । त्रिशकलपतितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः बहुव्रीहिल्लेखेणाद्युदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अहीन इति किम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः । द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः । सुखापन्नो दुःखापन्नः । अन्तस्थयेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः । वज्रहतः । महाराजहतः । नखनिर्मिन्ना । दात्रलूना । आळि शिहनिम्यां हस्वश्चेति अहिस्तोदात्तो व्युत्पादितः । केचित्त्वाद्व्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजश्च प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनस्तेति नखशब्दो निपातितः । तेन वज्रः सुभ्यामित्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दो दात्रीशब्देति दृन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थवात् कर्त्तरि कः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि चान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रकृतः । अनन्तर इति किम् । अम्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरं पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थायादिस्वर एव भवति, दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रीयते । कर्मणीत्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । थायादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुदाब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरौ भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तते सूत्रन्तः । कृत्स्वरवाधनार्थं वचनम् । तादाविति किम् । प्रजलपाकः । नितीति किम् प्रकर्त्ता । वृजन्तः । कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रकृतिता प्रकृतिमुमिति । अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तच्च चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तच्चैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति पतनुभयं युगपद्भवति । अन्येतच्च । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात् पिता नाभिचरितवै । उपसर्गा आधुदात्ता ग्रामिवर्जमित्यभिरुतोदात्तः कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरौ भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वासुदासे पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्यय इति किम् । उवञ्चनः । चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येष स्वरौ भवति विप्रतिपेयेन । पराचः । पराचाः ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अङ्यङ्, अङ्यञ्चौ, अङ्यञ्चः, अधीचः, अधीचा ॥

ईपदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईपदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईपत्कडारः । २ । ईपतिपङ्कलः । २ । ईपदित्ययमन्तोदात्तः । ईपञ्चैट् इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । द्विसुवर्णं धनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं, तदेव धनमिति कर्मधारयः । बहुवीहावपि परत्वात्प्रिकल्प एव भवति । द्विसुवर्णधनः । २ । हिरण्यग्रहणे किम् । प्रत्ययधनम् । परिमाणग्रहणे किम् । काञ्चनधनम् । धन इति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्ये तु प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथमजिति चित्वादनन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणाभ्यां चो सुगणौ या यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतर-
कतः । २ । कतमकः । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भव-
ति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । आर्य इति
किम् । परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम् । कार्यक्षेत्रियः । कर्मधारय
इत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भव-
ति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारय इत्येव । राजो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः ।
राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

पट्टो प्रत्येनस्ति ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्ततेऽन्यतरस्यामिति च । पञ्चम्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्युत्तरेऽन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । राजः प्रत्येना, राजप्रत्येनाः । पट्टोति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च,
राजप्रत्येनाः ॥

के नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

कान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्यप्रहसितः ।
२ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यङ् नैर्भुव इति
त्यबन्त आद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे कस्तदा याथादिस्वरैरान्तोदात्तः । नित्यार्थ
इति किम् । मुबूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिपनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः ।
२ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् । परमनापितः । शिल्पिपनी-
ति किम् । ग्रामरक्षा ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । राजनापितः २ । राजकुलालः २ । कर्मधारये राजगुणाख्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा ।
षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य । राजेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् ।
राजनापितः । शिल्पिनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यद्व्यामस्तत्र पूर्वपदरुदात्तो भवतीत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति, सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे इति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्पाणम् ।
याज्ञिकाश्च । वैयाकरणहस्ती । ह्यदिमापकः । आदिरिति प्रागन्वाधिकारात् । उदात्त इति
प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं
भवति । हारिति देवं यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते । धर्म्यमित्याचारनिबतं देवमुच्यते, धर्मो

छानुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपेशाणः । मुकुटैकापोंपणम् । हलेद्वि-
पदिका । हलेत्रिपदिका । दृपदिमापकः । संज्ञायामिति सप्तमोसमासः, कारनाम्नि चेति वि-
भक्तेरलुक् । हारिणि । याज्ञिकाश्चः । वैयाकरणहस्ती । मातुलादयः । पितृव्यगणः । क्वचि-
देवमाचारा व्यवस्थितस्तूपदिपु आणादि दातव्यं, याज्ञिकादीनामघादीति । धर्म्य इति कि-
म् । स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । (१) अहरण इति किम् । बाढवहरणम् । वढवाया
अर्थं बाढवः । तस्य बीजनिपेकादुत्तरकालं शरीरपुष्टयर्थं यद्दीयते, हरणमिति तदुच्यते । परो-
ऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते त्रिप्रतिपेधेनेत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन बाढवहार्य-
मिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोवज्जलवः । अश्ववज्जलवः । गोमणि-
न्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति समाहितः कर्ताव्ये तत्परो यः
स उच्यते ॥

विभापाऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे विभापा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवाध्यक्षः । २ । अश्ववा-
ध्यक्षः ॥ २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभापाऽद्युदात्तो भवति । पापनापितः २ । पापकु-
लालः २ । पापाणके कुतिसत्तरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति
षष्ठीसमासे न भवति । पापस्य नापितः पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनिचोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमा-
द्युदात्तं भवति । जड्वात्स्यः । यो जड्वादानं ददाम्यहमिति वात्स्यः संपद्यते स जड्वा-
वात्स्य इति क्षिप्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वशाब्राह्म-
तेयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदीक्षाः । कम्बलचाराय-
णेयाः । घृतरौढीयाः । ओदयपाणिनीयाः । कुमायादिलाभकामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि
शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । माणव । भिक्षामाणवः । भि-
क्षां लप्स्येऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । अ-
यब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, सुप्तुपे-
त्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रादिष्विति किम् । दासीभोत्रियः । क्षेप इति किम् ।
महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति गुडमैरेयः । मधुमैरे-
यः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोद्भूतं भवति मधुनो मधु । अङ्गानीति किम् ।
परममैरेयः । मैरेय इति किम् । पुण्यासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमग्नं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषुचोत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भिक्षाकंसः ।
आणाकंसः । भिक्षादयोऽग्न्यचनाः । भक्ताख्या इति किम् । समाशयालयः । समशानं समाश-

(१) वर्द्धितको नाम मूत्रे स्थूलोऽपेक्ष्य कोदनपिष्टः सकथ्यकाग्रादीपतऽन्यथा कर्म न कुर्यादिति नववर्गं
भग्नं इति । अपमस्यार्थः पदमन्त्राकारेण विवृत्तः ।

क्रियामात्रमुच्यते, न द्रव्यम् । तदर्थेऽपि चिति किम् । भिक्षाप्रियः । बहुमीहिरयमत्र पूर्व-
पदमन्तोदात्तम् ।

गोविडालसिंहसैन्धवेपुपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिपुपमानवाचिपुत्तरपदेऽपि पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः । हिरण्यगवः ।
भिक्षाविडालः । गृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । धान्यं गौरवेवेति ।
विपुलं व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थोऽपि यथा-
संभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः । गवांकृत्याज्वलितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उप-
मान इति किम् । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेख-
कः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एव
मुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् । रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थ
इति किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्तिनां वा क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भ-
वति । उद्वालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञा-
यामिति ण्वुल्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति पठ्यसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुष्पप्र-
चायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुच्
प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छत्रधारः । तूणी-
धारः । कमण्डलुग्राहः । भृङ्गारधारः । नियुक्तोऽधिकृतः, स च कस्मिंश्चित् कर्तव्ये तत्परो न
भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति । नियुक्त इति किम् । काण्डलावः । शरलावः ।

शिलिपि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिलिपिवाचिनि समासेऽणन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृजो न भव-
ति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । बालवायः । शिलिपिनीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति
किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञार्या च ॥ ७७ ॥

संज्ञार्यां विषयेऽणन्त उत्तरपदेऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कीटः ।
बालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गौतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गौ तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । गोपा-
लः । तन्तिपालः । यवपालः अनियुक्तार्थ आरम्भः । गौतन्तियवमिति किम् । वत्सपालः
पाल इति किम् । गोरक्षः ॥

शिनि ॥ ७९ ॥

शिनन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्णहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव शिनन्त उत्तरपद आद्युदात्तं भवति । पुष्पहारः ।
उपमानं नियम्यते । उष्ट्रकोशी । घ्वाङ्क्षरावी । खरनादी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च यो-

गल्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् । वृक्चञ्चौ । वृक्चोक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूद्—गर्दभोचारी, कोकलाभिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविन्द्री । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवञ्चौ । आगतनदी । आगतप्रहारी । एते णिन्नन्ता णिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद्, वृक्षारोही युक्ताध्यायीति । आगतमत्स्या । क्षीरहोता । भग्निनीधर्ता । याजकादित्वात् पद्योसमासावेतौ । ग्रामगोधुक् । अश्वत्रिरात्रः । गर्गत्रिरात्रः । व्युष्टत्रिरात्रः । शणपादः । समपादः । पद्योसमासा एते । एकशितिपात् । एक शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः तत्रैकशितिशब्दस्तद्धितार्थोत्तरपद इति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्त्वरवलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तं प्राप्तिमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इह गन्ते द्विगायिति सिद्धत्वात् । एवं सहि ज्ञापकार्यम् । एतज् ज्ञापयति, शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्त्वरवलीयन्त्वस्याप्येकशितिपात्स्त्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रेसंमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्तस्येत्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषम्राष्ट्वर्त्त जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष आष्ट्र वट इत्येतानि च जे उत्तरपदे आयुत्तानि भवन्ति । कुदी-जः । शमीजः । काशजः । तुषजः । आष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्व बह्वचः ॥ ८३ ॥

उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति । अपसरजः । मन्दुरजः । आमलजः । वटधजः । बह्वच इति किम् । वटधजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, न धेनिवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । गण्णग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्थामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त इति, किम् । दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्ष्यादयो वसन्ति यस्मिन् ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकृतः दाक्षिपल्लवः । दाक्षिद्वदः । दाक्षिवद्री । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिशालः । दाक्षिरक्षः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दाक्षिशालमली । आश्रममुनिः । शालमलिमुनिः । दाक्षिपुंसा । दाक्षिकृतः । यान्यत्र निवासानामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । ऐलिशाला । भाण्डिशाला । छात्रि । एलि । भाण्डि । व्याहि । आपिशलि । आखण्डि । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्तात्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि, तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मान् पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छात्रिशाम् । एलिशालम् ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कक्यादिवर्जितवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । हृदप्रस्थः । सुवर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षिप्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकक्यादीनामिति किम् । कर्कीप्रस्थः । मधीप्रस्थः । कर्की । मधी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल । बदर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ इति वर्त्तते । प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिखदात्तो भवति । मालाप्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । कञ्जो । एक । काम । वृद्धाः । आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेव प्राचां देश इति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नव नगरेऽनुदीनाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तच्चेदुदीचां न भवति । सुन्नगरम् । पुण्डुनगरम् । अमहन्नवमिति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नदीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

अमं चावर्णं द्व्यच् ॥ ९० ॥

अमंशब्द उत्तरपदे द्व्यच् द्व्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्तार्मम् । गुप्तार्मम् । कुशकुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच्द्व्यजिति किम् । कपिशार्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ।

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अमंशब्द उत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणे संघातविग्रहीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् । कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति । *भादयुदात्तप्रकरणे दिवोदासीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । दिवोदासाय गायसु । यध्रग्रथाय दाक्षुपे ॥

अन्तः ॥ ९२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति सर्वं गुणकात्स्न्यं । सर्वंश्वेतः । सर्वकुण्डः । प्रागुत्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्यं ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदे गुणकात्स्न्यं वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वंश्वेतः । सर्वकुण्डः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयक्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्वस्येति । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्वराजतः । कात्स्न्यं इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरबलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिक्काययोः ॥ ९४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निक्काय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अञ्जनागिरिः । निक्काये । शापिण्डनिक्कायः । मौण्डनिक्कायः । चिखिलिकनिक्कायः । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिक्कायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकुमारी । जर्तुकुमारी ।

कुमारीशब्दः पुंस्त्वा सहासंप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्तो वृद्धादिभिर्व्योविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

उदके केवले ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् । स्वरे एकादेशः, स्वरितो वानुदासी पदाभाविति पक्षे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गत्रिरात्रः । चरकत्रिरात्रः । कुसुरविन्दससरात्रः गर्गाणां त्रिरात्रः । द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचक्षिन्वादनन्तोदात्तः । क्रताविति किम् । विल्वससरात्रः । विल्वशतस्य विल्वहोमस्य वा ससरात्रो, विज्वससरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपासभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति । किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गे गृह्यत इति रसगीयसंभे ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । काण्णिपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वे समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टशितपुरम् । गौडमृत्युपुरम् ॥

न हासि न फलकमादौः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मादौ इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मादौपुरम् । मृशोरपदं, मादौः । शुभ्रादित्वात् ङक् ॥

कुसुलकूपकुम्भशालं विले ॥ १०२ ॥

कुसुल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि विलशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसुलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालविलम् । कुसुलादियग्रहणं किम् । सर्वविलम् । विल इति किम् सर्वच्छिद्रम् ।

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिपूततरपदेषु चानराटेषु च । पूर्वपुकासामी । अपरपुकासामी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदः । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वाधिरामम् । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराटः । पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । दन्तग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्नेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्नेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपदि-

नीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनोति किम् । पूर्वपाणिनीय शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विदिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वादिदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो बुद्धप्रत्ययः । सुसर्वादिजनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति सर्वमात्रः । सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । विश्वदेवः । विश्व-यज्ञाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्येनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहौ भवति किम् । विश्वे ॥ ते देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्व-जिन इत्यत्र, संज्ञायां मित्राजिनथोरित्येतद्भवति परत्वात् । बहुव्रीहौ भवित्येतदधिक्रियते प्राग-व्ययीभावसेज्ञानात् ॥

उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेष्वुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः । सुवर्णपुङ्खेपुः । महेपुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिष्वुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः । अनिघातेपुः । चलाचक्षेपुः । अनु-दरः सुदर इत्यत्र नञ्नुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

नदी वन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे वन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । मार्गीयन्धुः । वात्सी-वन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मवन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । वन्धुनोति किम् । मार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रक्षालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची तदा पक्षे मुखं स्वाङ्गमित्येतद्भवति, न चेत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्येन गतिरन्तर इत्येतद्भवति । निष्ठेति किम् । प्रसेचकमुखः । उपसर्ग-पूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्याम उत्तरपदस्य द्विरुदात्तो भवती-त्येवं तद्वदितव्यम् । वक्ष्यति, कर्णो वर्णलक्षणात् । शुककर्णः । उत्तरपदस्येत्येतदापादपरिसमा-तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदमाहुदात्तं भवति । शुक-कर्णः । कुण्डकर्णः । लक्षणवा । दात्रकर्णः । शङ्खकर्णः । कर्णो लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागव्यापनाय दात्रशङ्खप्रतिरूपकं कर्णादिषु चिह्नं । यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कटुशङ्खः । वर्णलक्षणादिति किम् । दोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्वर्तते तत्र कर्णशब्दः उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति संज्ञायाम् ।
कुञ्जिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि
भवन्ति । कण्ठसंज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये । खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः । पृष्ठः ।
संज्ञायाम् । काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये । गोपृष्ठः । अजपृष्ठः । ग्रीवासंज्ञायाम् ।
सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये । गोग्रीवः । अश्वग्रीवः । जङ्घासंज्ञायाम् ।
नाडीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । पण्णजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थार्या च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्दः उत्तरपदमवस्थार्या संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उद्गतशृङ्गः ।
अङ्गुलशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् ।
कण्ठशृङ्गः । औपम्ये । गोशृङ्गः । मेघशृङ्गः । अवस्थादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नजोऽजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नत्र उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः, अमरः, अमि-
त्रः, अमृतः (१) । जन इति किम् । ग्रहणमित्रः । जरादय इति किम् । अदायुः, । नजसुभ्या-
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोपसी ॥ ११७ ॥

सोरुत्तरं मन्त्रतमन्त्रं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोपसी यज्जपित्या ।
सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपयाः । सुयसाः । सुस्रोताः । सुधत् । सुध्व-
त् । सौरिति किम् । कृतकर्मा । कृतयथाः । मनसी इति किम् । सुराजा । सुतक्षा । अलो-
मोपसी इति किम् । सुलेमा । सुषा । अभिनस्मन् प्रहणान्यपर्यव्रताऽनर्थकेन घेत्यनर्थकयोरपि
मनसोरपि प्रहणम् । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु परत्वात्, कपि पूर्वमित्येतद-
पत्ति । सुकर्म्मकः । सुस्रोतल्लः ॥

कृत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

कृत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । मुकृतः । मुदतीकः । क्रतुः ।
दतीकः । प्रपूर्ति । दृष्य ॥

आद्युदात्तं द्वयच्युन्दसि ॥ ११९ ॥

यथाद्युदात्तं द्वय उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि
विषये । स्वयास्त्वा मुरयामज्जेयम् । निरुत्तरेणाश्वरथशब्दाद्याद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति
किम् । या मुबाहुः स्वपुष्टिः । बाहुतपद्मः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्वयजिति किम् । सुग-
मः । मुदिरण्यः । स्वदयः । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येते ॥ शब्दौ सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ भवतः ।
गुर्वेण्ये । गुर्वीर्यस्य पण्यः स्यात् । वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्ते, नत्र यतोऽनाद इति आद्य-
दात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यदाहं ज्ञापयम् । तत्र हि सति पूर्वैर्न विर्यं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालः क्षंसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर-तूल-मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमासे, आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितोरम् । उपतीरम् । परितूलम् । उपतूलम् ।
परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम् । उपाक्षम् । पयक्षम् । सुपमम् । विपमम् ।
निपमम् । दुःपमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्य-
यीभाव इति किम् । परमकूल । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिपे-
धेन भवति । परिकूलम् ॥

क्षंसमन्थशूर्पपाय्यकारण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

क्षंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समास आद्युदात्तानि भव-
न्ति । द्विक्षंसः । द्विमन्थः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यः । द्विपाय्यः ।
द्विकाण्डः । द्विकाण्डः । द्विगविति किम् । परमक्षंसः । उत्तमक्षंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालादाब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उचरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणशालम् ।
क्षत्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति । नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुष
इति किम् । ददशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति
किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्था च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । सौशमिककन्थम् ।
आह्वरकन्थम् । चर्मकन्थम् । संज्ञायां कन्थोशीनरेष्विति नपुंसकलिङ्गता । पट्टोसमासा एते ।
नपुंसक इत्येव । दाक्षिकन्या ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कथान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिश्चासौ भवति । चिहणकन्थम् ।
महुरकन्थम् । महुर इति कचित् पठन्ति । महुरकन्थम् । चिहण । महुर । महुर । वैतुल ।
पटत्क । वैतालिकर्णः वैतालकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुकुट । चित्कण । चिहण इत्यपरे पठन्ति ।
आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गन्धमानायामाद्युदात्तानि
भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानत्वेष्टम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । उददिवत्क-
टुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलदिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्चेलमिवेति
विगुह्य न्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद्, उपमितं व्याघ्रामिरिति समासः । गर्हायामिति किम् ।
परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वरुं चीरमिव, वन्नचीरम् ।
पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशार्कं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शार्क इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे अद्युदात्तानि भव-
न्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशार्कम् । सुदशार्कम् । गुडेन
मिश्रं पललं, गुडपललम् । मद्येण मिश्रं करणमिति कमासः । मिश्र इति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्पाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्प इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां त्रिपये आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसूदम् । दाण्डायनस्थली । माहकिकस्थली । दाक्षिकर्पः । ग्रामनामधेयान्येतानि । स्थलग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात् स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । जानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् । संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारय इति किम् । परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्वरादन्यत्परो भवति पूर्वविप्रतिपेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्पुत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते । दिगादिषु तु वर्गं पूगं गणं पक्ष इत्येवमादयो ये पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुरभ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः । दामकपुत्रः । माहिपकपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौनटिमातुलः । पुरभ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्संगुक्तदात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्रीसंयन्धिनः श्यालदयः । ज्ञातयो मान्पितृसंयन्धिणो यान्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुंशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्याग्रहणात् स्वरस्य पर्यायाणां विशेषाणां ग्रहणे भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । दोहः पुत्रः । संयुक्तपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ऋतो विद्यायोगिसंयन्धेभ्य इति पठ्या अतुक् । पुत्रस्ये प्रतिपिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णान्यप्राणिपट्टयाः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्तते तत्पुरुष इति च । चूर्णादीन्पुत्तरपदानि अप्राणिपट्टयाः पट्टान्मातृ पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुखचूर्णम् । मसूरचूर्णम् । अप्राणिपट्टया इति किम् । मत्स्यचूर्णम् । पट्टया इति किम् । परमचूर्णम् । चूर्णं । करिष । करिष । शाकिन । शाकट । शाक्षा । तूत । कन्दम । दलप । चमसो । चकन । घोल । चूर्णादीन्प्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठान्तरम् । नत्त्रोपग्रह इति पठ्यन्नमेव पर्यायाप्यस्यारेण गृह्यते ॥

पट् च कागडादीनि ॥ १३५ ॥

पट् चूर्णानि कागडादीन्पुत्तरपदानि अप्राणिपट्टया आद्युदात्तानि भवन्ति । काण्डं गहोपाहितद्वयया गहोपागमि भवति । धर्मकाण्डम् । शरकाण्डम् । श्वेतगुरमात्रमित्युपग्रहमुपगममपि भवति । धर्मपौरम् । पुत्रपौरम् । पञ्चमसूरनाकं मित्युपग्रहमपि भवति । तिग्मपण्डम् । मुखपण्डः । मूत्रपण्डम् । पट् चूर्णादीन्प्राण्युपग्रहमपि भवति । मरीचपण्डम् । समुद्रपण्डम् । पठिति किम् । राजपण्डः ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् । मृतकुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो भव्योदात्ताः । प्रकृत्येतदधिकृतमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेर्लुत्तरपदं नित्यं यद्वहज् असञ्चन्द्वर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य निष्वात् । शितेरिति किम् । दर्जनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधीयते । तन्नावस्थायां अन्यत्र शितिककुद् इति बह्वज्भुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्या बह्वज् । अबह्वजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः पादः । शितिपादः । अभसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुष इति वर्तते, न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम् । कारकात् । इक्ष्मवः । पलाशशातनः । इक्ष्मकल्पनः । उपपदात् । ईपत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा पठ्य, कृदग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचिततराम् । प्रपचिततकाम् इत्यत्र तरवाद्यन्तेन समासे कृते पदवादात् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति । देववाद्यर्थं तु कृदग्रहणं दृश्यत एव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरं भवति । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ, पारस्करप्रभृतित्वात् सुट् । बृहतां पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् तत्कारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादफिन् इति लीपन्तत्वादन्तोदात्तः । केचित्तु शाङ्करवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः । तनूनपात् । तनोते-रौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् कियन्तः । न-आण्णनपादित्यादिनाऽऽशुदाचो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति, नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः । न नये । अयन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोऽपि घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । शुनः शेषः । शुन इव शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति पण्ड्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ । शण्डामकौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वेऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । तृष्णावस्त्री । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वस्त्रीशब्दो, प्रसिद्धादिसूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बन्धाविषयवसौ । बन्धशब्दोऽन्तोदात्तः । विचशब्दोऽपि, बहुव्रीहौ विचं संज्ञायामिति विचशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् मर्त्युः । मरिति, मृत्यो विचप्रत्ययः । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः । हन्तानामदेवताहन्तार्योऽनुदात्तालुत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपरे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरणौ । इन्द्रावृहस्पती । ऋजेन्द्राग्नेति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्प्रत्ययान्तः । वरुण उभन् प्रत्ययान्तस्तेनाऽऽद्युदात्तः । वृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वाद्युदात्तौ, तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहणं किम् । लक्षन्यगोधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् । अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिर्वर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रयायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ । उत्तरपदग्रहणं अनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणे मा भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागाथम् । अपृथिव्यादिष्विति किम् । चावापृथिव्यौ । चावापृथिव्यौ आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । रुद्र । सोमायसौ । रौद्रेर्णिङ् रुद्रशब्दो रुक् प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रापूषणौ । मन्नुक्षन्पुपन्निति पूषाऽन्तोदात्तो निपात्यते । मन्थिन् । शुक्रामन्थिनौ । मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी । इन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिसु तु उभे युगपत् प्रकृति स्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदित्यम् । यक्षपति । थाययन्ताजयित्रकाणामिति । सुनीथः । अवभृथः ॥

थाययन्ताजयित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीथः । अवभृथः । हनिकुपिनोरमिकाशिभ्यः कथन् इति अथे भृज इति । कथन्प्रत्ययान्तायेतौ । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्येनाद्युदात्तमुत्तरपदे स्यात् । अथ, आव-
रथः । उपवसथः । उपसर्गं यसेरित्यथन्प्रत्ययः । घञ् प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्षाद-
रादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः । अच् । प्रक्षयः । प्रजयः । क्षयो निवासे, जयः
कारणमिति चाद्युदात्तौ क्षयजपदाब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रतयः । इत्र ।
प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क । गोवृषः । खरीवृषः । गां यपन्ति खरौ पतन्तीति, मूलविमुजा-
दित्वात् कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । प्रवृषः । वृषादीनां चेति
वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनोपेक्ष्ययस्य
एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

इत्येतदुपमानाय परे क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुहृत्तम् । सुभुक्तम् ।
सुर्षात्तम् । उपमानात् । वृकायत्तुत्तम् । दाशप्तुत्तम् । सिद्धपिनर्दितम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर
इति प्राप्ते उपमानादपि श्रुतीयां कर्मगोत्ययमवाद् । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायाम् विषये गतिकारकोपपदान् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचितादीन् परोपि-
त्या । मेमृशो रामायणः । उपहनः शाकत्यः । परिहायः कौण्डिन्यः । मेमृश इति प्राप्प-
थां भवते कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मगोत्यनुवर्तते तदुपपत्त्यर्थं भेदम् ।

धनुष्वाता नदी । कुहालखातं नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह
 बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् । आचितम् । पर्याचितम् । आस्थापितम् । परिगृही-
 तम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् । संहिताऽगवि ॥ संहिता-
 शब्दो यदा गौरन्यस्य संज्ञा तदाऽन्तोदात्तो न भवति । यदा तु, गोः संज्ञा तदाऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः ।
 प्रयुक्ताः सक्तवः । आकपेऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वाखटः । कविशस्तः । याना-
 दीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योऽन्यत्रापि
 तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थं एवेत्येके । असंज्ञार्योऽयमारम्भः । आकृतिगणश्च
 प्रवृद्धादिवर्गद्वयः । तेन पुनस्तूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकादृत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वक्तै, क इति च । संज्ञार्यां विषये आशिषि गम्यमानार्यां कारकादृत्तर-
 योर्वत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । विष्णुरेनं ध्रुवाद्
 विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारकान्नियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरि-
 ति किम् । देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भव-
 ति तृतीया कर्मणीत्येषात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणे यथा स्याद्, दत्तश्रु-
 तावधारणे मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । विश्रुतः । आ-
 शिपीति किम् । अनाशिपि नियमो मा भूत् । देवैः खाता देवखाता । कारकादृत्तश्रुतयोराशि-
 ष्येवमत्र नियम इष्यते । तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित्
 शङ्कर्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ।

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थम्भूतः । इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थः ॥ समासो वक्तै तत्र
 कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मेत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् विपन्नश्रु-
 तम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वक्तै, नाभूतप्रादुर्भावं एव । तेन प्रलपिताद्यपि क्रि-
 ः भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः । भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा, यायोदित्स्व-
 रेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात् परमन्तोदात्तं भवति । ओ-
 दनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचनं । राजभोज-
 नाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखमित्यर्थे
 योग उभयया वर्ण्यते । कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युट् भवतीति । तत्र
 पूर्वस्मिन्सुत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अन इति किम् । ह-
 स्तहायंमुदक्षित् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । कर्णे ल्युट् । कारकादित्येव ।
 निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मनस्तिन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिस्त्रीताः ॥ १५१ ॥

मनस्ते क्तिन्नन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः स्त्रीतशब्दोत्तर-
 पदमन्तोदात्तं भवति । मन । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्तिन् । पाणिनिः कृतिः । आपिशलिः कृ-
 तिः । व्याख्यान । क्रगयनव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । मात्स्यश-

न्त उदात्तो भवेति । पाशानां समूहः पाश्या, न पाश्या अपाश्या । अतृण्या । यत् । दन्तेषु
भवे दन्त्ये न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतदर्थ इति किम् । पादार्थमुक्तं पाद्यम् । न पाद्य-
मपाद्यम् । तद्धिता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिषेध इत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तिरनुव-
न्धकैकानुबन्धकयोर्ययतोर्ग्रहणादिह न भवति । नामदेवाद्ध्यवृत्तौ, वामदेव्यं, न वामदे-
व्यमवामदेव्यमिति ॥

अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् ॥ इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदे नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो
यः पठन्तु न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि । अविक्षिपः । अविलिखः । अशक्तावितोति
किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिवाजकः ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमचकान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोऽर्थं जालमः ।
अपटोऽर्थं जालमः । पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमाकुप्यते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदे संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः ।
अयज्ञदत्तः । अविष्णुमित्रः ।

कृत्योक्तेष्णुच्चावाद्यश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक्तेष्णुच् इत्येवमन्ताश्चावाद्यश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्यं । अक-
र्तव्यम् । अकरणीयम् । उक्ते । अनागागुक्तम् । अनपलापुक्तम् । इष्णुच् । अनलंकरि-
ष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुजग्रहणे कर्त्तरि भुवः खिष्णुजित्यस्य ह्यनुबन्धकस्यापि
ग्रहणसिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाद्यम्भविष्णुः । असुभगम्भविष्णुः । चावाद्यः ।
अचारः । यौधिकः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारुः । साधुः । यौधिकः । अनङ्गमेजयः ।
अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम् । अनङ्गमेजयः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन
समासेऽन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणप्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः
संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः ।
असदृशः । अविकारसदृशः । गृहपतिः । गृहपतिकः ॥ राजाह्लादच्छष्टिः ॥ अराजा । अ-
नहः । आपायां नञस्वर एव भवति ॥

विभाषा तृचन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

तृचन्नन्त अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । अक-
र्त्ता । २ । अन्न । अनन्नम् २ । तीक्ष्ण । अतीक्ष्णम् २ । शुचि । अशुचिः । २ । पक्षेऽप्ययत्स्वर
एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमपूरणस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च
क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमे गमने भोजने वा स इदंप्रथमः ।
इदंद्वितीयः । इदंतृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्द्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । एतद्वितीयः ।
तत्तृतीयः । बहुव्रीहाविति किम् । अनेन प्रथम इदम्प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात् समासः ।
इदमेतत्तद्भय इति किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहुव्रीहस्य तद्भुः ।
क्रियागणन इति किम् । अयं प्रथम एषां ते इदम्प्रथमाः । इत्येगणनम् । गणन इति किम् ।

अयं प्रथम एवामिदं प्रमथाः इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदा-
त्ते भवति । इदम्प्रथमकाः । बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । त्रिस्तना । चतुःस्तना ।

संख्यायाः स्तनः १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । त्रिस्तना । चतुःस्तना ।
संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम् । द्विशिराः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषान्तोदात्तो भवति ।
द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति छावापृथिव्योर्दोहाम् चतुःस्तनां करोति पशूनां
दोहायचतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येसयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति ।
देवमित्रः । ब्रह्मनिम्रः । शुकाजिनः । कुलाजिनः । कृष्णाजिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रिय-
मित्रः । महाजिनः ॥ *ऋषिप्रतिपेधो मित्रे* ॥ विद्यामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्ते भवति । वक्षान्त-
रः, पदान्तरः, कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं, व्यवधायकं यस्य स वक्षान्तरः । वस्त्रव्यवधायक
इत्यर्थः । व्यवधायिन इति किम् । आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावोऽन्तरोऽस्यो यस्यासावा-
त्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदे स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः । भद्रमुखः ।
स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवाचिलक्षणमिह गृह्यते ॥

नाढ्ययदिकृशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिकृशब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहु-
व्रीहौ समासे भान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिकृशब्द । प्राङ्मुखः,
प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः । स्थूल । स्थूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः ।
पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ यथायोगमेषु भवति गोमुष्टिवत्स-
पूर्वस्योपमानलक्षणोदिकृष्यः पूर्वविप्रतिपेधेन याच्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं
भवति । प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वे न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतर-
स्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति
त्रिष्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः २ । व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छान्दनात्कोऽकृतमितप्रतिपञ्चाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः मुखादिभ्यश्च परं कान्तं कृतमितप्रतिप-
ञ्चान् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजातः । पलाण्डुभक्षितः । का-
ल । मासजातः । संवत्सरजातः । द्वयहजातः । त्रयहजातः । मुखादिभ्यः । मुखजातः । दुःख-
जातः । कृत्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुत्रजातः । आहिताभ्यादित्वात् परनिपातः ।

अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् कुण्ड-
कृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । पृष्ठेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न भनत्येवा-
स्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्त्वृतीयेऽध्याये
पठ्यन्ते ।

वा जाते १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वा अन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः ।
दन्तजातः । १ । कालात् । मासजातः २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ।

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । अयको देशः । अत्रीहिः । अ-
माषः । सुयवः । सुव्रीहिः । सुमापः । समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्वा-
वयवा भवन्तीत्यनृचो बहुवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति ।

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अन्नवलीकः । अन्न-
वन्धूकः । सुवृषलीकः । सुग्रहवन्धूकः ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यत्न्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति
कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयको देशः । अत्रीहिः । अमाषकः ।
सुयवकः । सुव्रीहिकः । सुमापकः । पूर्वमिति वर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं, प्रवृत्तिभेदेन नियमप्र-
तिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेनाशकः सुशक इ-
त्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ।

यहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति । नञ्सुभ्यामित्यु-
क्तम् । यहोरपि तथा भवति । बहुयको देशः । बहुव्रीहिः । बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं व-
होरपि तथा भवति बहुकुमारीको देशः । बहुवृषलीकः । बहुग्रहवन्धूकः । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्
पूर्वमित्युक्तं । बहुमरः । यहुमित्रः । बहुमृतः । उत्तरपदभूमौति किम् । बहुषु मनोऽस्य बहु-
मना अयम् ।

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो यहोरूपे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति । बहुगुणा रज्जुः । अ-
ह्वक्षरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्यायः । गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः ।
अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुर्वाजितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे । प्रष्टः । प्रोदरः ।
प्रल्लाटः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति
त प्रष्टः । उपसर्गादिति किम् । दर्शनीयल्लाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाखो वृक्षः ।
ध्रुवमिति किम् । उद्याहुः क्रोशति । अपश्रिवति किम् । उत्पशु । विपशु ।

चनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात् परमन्तोदात्तं भवति । प्रवणे यष्ट्यम् । निर्व-
णे प्रणिवीयते । प्रनिरन्तरिति जत्वम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव
हि स्यात् ।

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरे वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थं आरम्भः ।

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रा-
दिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

चि-वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्ये कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परैरुत्तरमभितोभाविवचने मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परितोरम् । परिम-
ण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासोऽध्ययीभावो वा । अध्ययीभावपक्षेऽपि हि, परिप्रत्युपा-
पाज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन याच्यते । अभित इत्युभय-
तः । अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कृत्वादि तदभितोभावि-
ग्रहणे गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम् । प्रद्वारम् ।
प्रगृहम् । अस्वाङ्गमिति किम् । प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् । प्रपीठम् ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुपलम् ।
निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मशिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अ-
ध्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्कान्तः कालकादिति कम्
प्रत्ययान्तेन कालशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेषः । दुस्तरौपः ।
अविनुस्सुतन्निग्रम् ईः । तरोः । तां पातीति तरोपः । कुत्सितस्तरोपो दुस्तरौपः । निस्तारौप
इति केचित् पठन्ति । अक्षरे मिस्तरौक इति । ते तरोशब्दान्ते बहुव्रीहौ कथं कुर्वन्ति । नि-
रजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् । परैरुत्तरपदके शक्याः । परिहस्तः । परिपादः । परिक-
र्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेमुलम् ॥ १८५ ॥

अभेदत्वं सुप्रमन्तोदात्तं भवति । अभिमुलः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अध्य-
यीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति सिद्धे च न नमबहुव्रीह्य-
माचार्यमन्याद्वाच्यं ॥ अभिमुला शाला ॥

अपाञ्च ॥ १८६ ॥

अपाञ्चोत्तरं सुप्रमन्तोदात्तं भवति । अपमुलः । अपमुलम् । अध्ययीभावोऽप्यत्र प्र-
योग्यति । उपापि हि परिप्रत्युपापाज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्युक्तम् । योग्यिनाम
उपापार्थः ॥

स्फिगपूतगीगाश्रोऽप्यकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अजस्र अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरेनामानि नामशब्दश्चा-
पादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाजः । अपा-
ध्वा । उपसर्गादध्व इति यदा समासान्तो नास्ति तदाऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन्
हि सत्यच्प्रत्ययां तस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकु-
क्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्य-
यीभावो वा । स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमहुव्रीह्यर्थमनुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अ-
ध्याखण्डो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्याखण्डो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी
समासः । दन्तस्थोपरि योऽन्यो दन्तो जायते स उच्यतेऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति कि-
म् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । अनुम-
ध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधा-
नोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनु-
ज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोऽन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अ-
न्वादिष्टोऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कशो नागः । अतिकशोऽश्वः । प-
दशब्दः खल्वपि । अतिपदा शकरी । अकृत्पदे इति किम् । अतिकारकः । *अतेर्द्वौतुलोप
इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् । अति-
क्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यक्षम् । निवृणम् ।
बहुव्रीहिर्यं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधान
इति किम् । निवाग् वृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्दोऽत्र नि-
धानार्थं भवति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्वादयस्तपुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतोऽश्वः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः ।
प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यदा टच् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्
हि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अश्व । जन । राजन् । उष्ट्र । रोटक । अजिर । आ-
र्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । तत्पुरुष इति किम् । प्रतिगता अंशवोऽन्य प्रत्यंशुर-
यष्टः ॥

उपाद् द्व्यज्जिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यज्जिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा । उपगतो
देवमुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोष्टः । अजिन । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् ।

उपगौरः । उपनैपः । गौर । नैप । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । तत्पुरुष इत्येव । उपगतः सोमोऽस्य उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात् परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्तिफ्ताभ्यां सुप्रत्यक्षसितः । सुशब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्ववक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् । कुवालयः । अवक्षेपण इति किम् । शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभापोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभापाऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच्, उत्पुच्छस्तदा, थायादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वेप्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभापा भवति । तत्पुरुष इत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पाहन्मूढसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् द्वयं मूर्द्धन् इत्येत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभापाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विद्व । २ । त्रिद्व । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतद्वद्वादेशोदन्तशब्दः । मूर्द्धमिति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । नन्वैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वे यथा स्यात् । एतदेव शपकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहिः कार्पित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । कल्याणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विद्वस्तम् । बहुव्रीहौष्विति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सकथं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सकथमिति कृतसमासान्तः सकथशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात् परो विभापान्तोदात्तो भवति । गौरसकथः २ । श्रृङ्गसकथः २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसकथः । पञ्चशित्त्रा नित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिश्छन्दो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सकथशब्द एव गृह्यते । अत्रिसकथमालभेत । त्वाष्टो लोमसकथी । अशुधाहुः । चाकपतिः । चित्पतिः ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादेशश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो हुलं सतः ॥

परादिश्छन्दसः । परान्तः । *अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । त्रिचक्रेण त्रिपदगुणेन । त्रिवृत्त रणेन । पूर्वान्तः । *पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्गृह्णादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । मरुद्गृह्णः । पूर्वान्तः । *पूर्वपदाद्याद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्* । दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वे संहृता भवति ॥

इति काशिकायां गृह्यो पद्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ पञ्चाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित् उर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽलु-
गुत्तरपद इत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान् मुक्तः । अल्पान्
मुक्तः । उत्तरपद इति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाद्, निस्तोकः । अन्यथार्थमिदमुत्तरपद-
ग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलु-
गधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुगभवति ।
स्तोकान् मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । अन्तिकादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान् मुक्तः ।
समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां
स्तोकादीनामनभिधानात् समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्त इति । तेनात्र
कदा चिदप्यैकपदमैकस्वर्यं च न भवति । *ब्राह्मणाच्छंसीन उपसंख्यानम्* । ब्राह्म-
णादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषस्य रुदिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता
सता वाच्यवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोमभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगभवति उत्तरपदे ।
ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । *अजस उपसंख्यानम्* ।
अजसाकृतम् । *पुंसानुजो जनुपान्व इति वक्तव्यम्* । पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः ।
जनुपान्वः । जनुपा हेतुनाऽन्वः । तृतीयेति योगविभागात् समासः । जनुरिति जन्मनो
नामधेयम् ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुगभवति । मनसादत्ता । मनसागुष्ठा । मनसासंग-
ता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता । मनोगुष्ठा ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञायिनुत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीया अलुगभवति । मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य,
मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयाया पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुगभवति । आत्मनापञ्चमः ।
आत्मनापठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । तृतीयेति योगवि-
भागात् समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः । कथं जनाद्दर्शनस्त्वात्मचतुर्थे
एवेति । बहुवीहिरयमात्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवह-
रन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुगभवति, आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादृच्यं
चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताद्योत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति । युधिष्ठिरः । त्वचिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र, गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक् । अदन्तात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमापकाः । वनेकिशुकाः । वनेहंरिद्रकाः । वनेवस्वजकाः । पूर्वाङ्गस्फोटकाः । कूपे-
पिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् । यथा कुकुटिका, नदीकुकुटिका । भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति किम् । अक्षशौण्डः । *हृदयुभ्यां ङेः* । हृद् दिव् इत्येताभ्या-
मुत्तरस्य ङेरलुक् भवति । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम् तत्र हलादाद्युत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति । स्पृशेणाणः । ह्यदिमापकाः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । कारविशेषस्य संज्ञा पृताः । तत्र पूर्वैषैव सिद्धे नियमायमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेण्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचा-
मेव हलादायेयेति । कारनाम्नीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैत-
द्देयस्य नाम । प्राचामिति किम् । यूथेपशुः युथपशुः । हलादाविति किम् । अविकटे
उरणः, अविकटोरणः । दलदन्तादित्येव । नद्यां दीदनी, नदीदीहनी ॥

मध्यादुत्तरो ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुराद्युत्तरपदेऽलुग्भवति । मध्येगुरुः ॥ *अन्ताद्येति वक्तव्यम्* ॥
अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकप्रजितात् स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुग्भवति । कण्ठे कालो
ऽस्य कण्ठकालः । उरसिलोमा । उदरमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् । मूर्द्धशिखः ।
अकाम इति किम् । मुखे कामोज्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् । अक्षशौण्डः । हलन्ता-
दित्येव । अङ्गुलिप्राणः । जङ्गबलिः ॥

वन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

वन्ध इति वधन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्
भवति । हस्तेवन्धः । हस्तवन्धः । धर्मवन्धः । धर्मवन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गाद्
बहुमीदौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेनिसद्व्यव्याप्तिपु-
चेति प्रतिपंथः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिवन्धः ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । स्तम्भेरमः । यमोत्तपः ॥ न च
भवति कुरपरो मङ्गधरः ॥

प्राचुत्तरस्तकालद्विधां जे ॥ १५ ॥

प्राचुत्तरस्तकाल द्वि इत्येतेषां च उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । प्राचुत्तरिजः ।
प्राचुत्तरिजः । फालेजः । द्विजिनः । पूर्वस्थैषां प्रपञ्चः ॥

विभाषापर्यन्तश्चरात् ॥ १६ ॥

वर्ष क्षर क्षर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या च उत्तरपदे विभाषाऽलुम्भवति । वर्षजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरेजः । शरजः । शरजः । वरजः । वरजः ॥

अकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

धसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तत्प्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुम्भवति । ध । पूर्वाद्धितरे । पूर्वाद्धितरे । पूर्वाद्धितमे । पूर्वाद्धितमे । काल । पूर्वाद्धितकाले । पूर्वाद्धितकाले । तन् । पूर्वाद्धितने । पूर्वाद्धितने । कालनाम्न इति किम् । शुक्रतरे । शुक्रतमे । हलन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनंभ्यते । हृद्-यस्य हृत्स्तेखेति लेखग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन घसनग्रहणे तदन्तग्रहणं ॥ भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वाकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषु उत्तरपदेऽकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुम्भवति । श्वेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । अकालादिति किम् । पूर्वाद्धशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः । *अपो योनियन्मत्तुषु सप्तम्या अलुम्भवत्कथ्यः* । अप्सुपोतिः । अप्सवपः । अप्सुमन्तौ । अप्सु भव इति दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात् समासः ॥

नेन्सिद्धवध्नातिषु च ॥ १९ ॥

हृन्तन्ते सिद्धशब्दे वध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुम्भन भवति । स्थण्डिलशायी । सिद्ध । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । वध्नाति । चक्रवन्धकः । चरकवन्धकः । सप्तमीति योगविभागात् समासः । चक्रवन्ध इति केचिदुदाहरन्ति तत्पञ्चाधजनं द्रष्टव्यम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुम्भन भवति । समस्थः । विपमस्थः । कृतस्थः । पर्व-स्थः । भाषायामिति किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्टः । पूर्वपदादिति पत्वम् ॥

पृथ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे पृथ्या अलुम्भवति । चौरस्त्वकुलम् । वृषलस्त्वकुलम् । आ-क्रोश इति किम् । आह्वणकुलम् । *पृथीप्रकरणे बाग्दिकृष्यवद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु पथास-त्त्वमलुम्भवत्कथ्यः* । वाचोयुक्तिः । विशोदण्डः । पश्यतोदरः । *आमुप्यायणामुप्यपुत्तिका-मुप्यकुलिके चालुम्भवत्कथ्यः* । अमुप्यापत्यमामुप्यायणः । नडादित्वात् फङ् । अमुप्यपुत्तस्य भावः, आमुप्यपुत्तिका । मनोशादित्वाद् वृष् । तथा आमुप्यकुलिकेति । *देवानां प्रिय इत्यत्र च शप्ठ्या अलुम्भवत्कथ्यः* । देवानाम्प्रियः । *प्रेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः स्रज्शयां पृथ्या अलुम्भवत्कथ्यः* । शुनःप्रेषः, शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गुलः । *दिवश्च दासे पृथ्या अलुम्भवत्कथ्यः* । दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्यां पृथ्या अलुम्भवति । दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोश इत्येव । आह्वणोपुत्र ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः पृथ्या अलु-म्भवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । ऋत इति किम् । आ-

चार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः । विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् । विद्यायोनिःसम्बन्ध-
वाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र सा भूत् । होतृघनम् । होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोस्त्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिभ्यो विभाषाऽलु-
भभवति । मातुःप्वसा । मातुःस्वसा । मातृप्वसा । पितृप्वसा । पितुःस्वसा । पितृप्वसा ।
यदा लुक् तदा, मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं पत्वम् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितुःभ्यामन्यत-
रयामिति विकल्पेन पत्वम् । दुहितुः पतिः दुहितृपतिः । ननान्दुः पतिः । ननानृपतिः ॥

अनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ्देशो भव-
ति । होतापोतारौ । भेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । योनिःसम्बन्धेभ्यः । मातापित-
रौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । ऋत इति किम् । पितृपितामहौ ।
पुत्र इत्यनुवर्त्तते, ऋत इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यानङ्देशो भवति ।
पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ्देशो भवति । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रा-
सोमौ । इन्द्रावृहस्पती । इन्द्र इति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्याथम् । अत्यन्त-
सहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभा-
वेन ये निदिष्टास्तेषामिष्ट ग्रहणं भवति । तेन महाप्रजापतो शिवयैश्रवणादित्येवमादौ न भव-
ति । *उभयत्र वाचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । अग्निवायु । वाय्वरुणौ ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमा । अग्नीवरुणौ । अ-
ग्नेः स्तुतस्तोमसोमा इति पत्वम् ॥

इद् दृद्धौ ॥ २८ ॥

इतद्वृद्धादुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्निवारुणीमनृद्धाहीमालभेत ।
आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवताऽस्य अग्नीमरुतो देवतास्येति तद्धितः । तत्र
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ इत्याभासान् ईत्थं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाचिति किम् ।
आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिद्धयते ॥ *इद् दृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः* । आग्नाविष्णवं चर्चं निर्वपत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्यपमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाक्षाना । द्यावाभूमौ ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्यपमादेशो भवति चकाराद् द्यावा च । दिव-
सपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य विकासभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन सृजा-
दौनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्यै पृथिव्यौ नमेते इति । कथञ्चोऽग्न यत्नः ॥

उपास्तोपसः ॥ ३१ ॥

उपस उपाया इत्यपमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उपासामृणम् । उपागोनमा ॥

मातरपितराबुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचामाचार्याणां मतेनानुदेशो मातृशब्दस्य निपात्यते । मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा च । पूर्वपदस्य अनुदेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति आकारादेशः । तत्र कृतो द्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान् येन समानायाभाकृतावेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कः शब्दः, तदेतदेव कथं भवति भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः । ऊहाऽभावोऽनुङ् भाषितपुंस्कादनुङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनुङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहियमलुगं निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्कादनुङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति । समानाधिकरण उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणोप्रियादिवर्जिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णवृद्धः । तीर्बजङ्गः । स्त्रिया इति किम् । ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति किम् । खद्वाभार्यः । समानायाभाकृताविति किम् । श्रेणीभार्यः । कथं गर्भिभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्तव्योऽत्र यत्नः । अनुङ् इति किम् । ब्रह्मन्धूभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेपां कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् । कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अप् पूरणीप्रमाण्योस्तिवन्नापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्प्रत्ययो न भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । तपित्रा । अम्या । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा ॥ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीः पूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वार्कत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्स्नसुजिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनुङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति । तस्याः शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्यां यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम् । अतसौ । तस्मसौ । अतजातीयरौ । कल्पश्वदेश्यदेशीयरः । रूपपात्रपौ । यन्म्यालौ । दाहिलौ । तिलतातिलौ । शसिचक्रलपाथस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । वह्नीभ्यो देहि । मल्पाभ्यो देहि । चहुशो देहि । अल्पशो देहि । श्वेतलो गुणयत्नस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पट्ठ्या भावः, पट्ठवम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् । कट्या भावः, कटीत्वं, कटीताम् । भस्यादे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनोनां समूहो, हास्तिकम् । अट इति किम् । श्वेनयः । रोहिणयः । कथमम्याथो देवताऽस्य आरनेयः स्थालीपाक इति । कर्तव्योऽत्र यत्नः । शक्यसोऽत्र पुंवद्भावो वक्तव्यः । भक्ष्याः प्रछात्रा भावत्वाः । भवदीयाः ॥

अनुङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥

अवति पत्तो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनुङ् पुंवद्भवति । एनी । एतायते । श्वे-

नो । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानो अयमस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्त्रयर्थमसमानाधिकरणार्थं च । इह तु दर्शनीयात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्व-
णैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्यः । वृजिकाभार्यः । मदिकाभार्यः । मदिकाकक्षा । मदिकायते । वृजिकायते । मदिकामानिनी । वृजिकामा-
निनी । विलेपिकाया धम्ये विलेपिकम् । *कोपघप्रतिपेधे बु-तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यम्* । इह मा भूत्, पाकभार्यो भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरणयोश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्यश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्तामानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमोमानिनी । दश-
मोमानिनी ।

बुद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वृत्ते । बुद्धेनिमित्तं यस्मिन् स बुद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तैर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य लोशब्दस्य न पुंवद्भवति । लौघनीभार्यः । माधुरीभार्यः । लौघनीपाशा । माधुरीपाशा । लौघनीयते । माधुरीयते । लौघनीमानिनी । माधुरीमानिनी । बुद्धिनिमित्तस्येति किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुमीहिपरिग्रहः किमर्थः । तावद्भायः । यावद्भायः । अस्तविकार इति किम् । कपायेण रक्ता कापायो बृहतिकं यस्य ॥ कापायबृहतिकः । लोहस्य विकारो लौहो, लौही ईपा यस्य रथस्य स लौहेपः ॥

स्याद्वाच्येतोऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्याद्वाच्येतो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । दीर्घकेशी-
भार्यः । दीर्घकेशीपाशा । शृङ्गकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । शृङ्गकेशीयते । स्याद्वादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकेशभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । कडीभार्यः । यद्वृचीभार्यः । कडीपाशा । यद्वृचीयते । अमानिनीत्येव । कटमानिनी । यद्वृचमानिनी ॥ अथ प्रतिपेधेनौपलब्धयानि-
कस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंघत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीयदेशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कादनु- स्त्रियाः पुंवद्-
भवति । प्रतिपेधार्थोऽयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि भवति । पाचकपुन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तपुन्दारिका । दत्त-
जातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः । पञ्चमपुन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । बुद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इत्युक्तं तत्रापि भवति । लौघजजातीया । लौघजदेशीया ।
स्याद्वाच्येतोऽमानिनीत्युक्तम् । तत्रापि भवति । शृङ्गमुत्तपुन्दारिका । शृङ्गमुत्तजातीया ।
शृङ्गमुत्तदेशीया । जातेष्वेत्युक्तं तत्रापि भवति । कटपुन्दारिका । कटजातीया । कटदेशीया ।
भाषितपुंस्कादित्येव । पटुपुन्दारिका । अनृदित्येव । मत्तपुंस्कादित्येव । *कुरदुत्तपुं-
नामपुंस्कादित्येव पुंघत्तायां यत्तत्तः* । कुरदुत्त अग्रे, कुरदुत्ताग्रे । गुरयाः पटु, गृगपदम् ।

मृग्याः क्षोरं, मृगक्षीरम् । काक्याः शावः, काकशावः । न वाऽस्त्रीर्ध्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रीत्यनेन त्रिना पूर्वपदार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्वादिषु भवति विप्रतिपेधेन । खित् । कालिमन्या । हरिणिमन्या । घादि । पद्वितरा । पद्वितमा । पद्विरूपा । पद्विकल्पा । क । पद्विका । मुद्रिका । इडेडविङ् दस्द् पृथु उशिजित्येते जन्प-
दशब्दाः क्षत्रियवचनाः । तत्र तद्गजप्रत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि कृते इडविङ्गुन्दारि-
केति विगृह्य समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐड विडादयः पुंसन्दाः क्रियन्ते । ऐडविङ्गु-
न्दारिका । औशजवृन्दारिका ॥

घरूपकल्पचेलद्भुवगोत्रमतहतेषु उद्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलद् भुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्कात्परो यो ङीप्रत्यय-
स्तदन्तस्थानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ, ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा ।
ब्राह्मणिकल्पा । चेलद् । ब्राह्मणिचेली । भुव । ब्राह्मणिभुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत ।
ब्राह्मणिमता । हत । ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । भुव इति
प्रवोति भुवः पञ्चाद्यचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनान्न भवति ङ्य इति किम् । दत्तातरा । गुता-
तरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुंस्कादित्येव ।
आमलीकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः । अङो च या नदी
उद्यन्ते च यदेकाच् । ब्रह्मवन्धूतरा । ब्रह्मवन्धुतरा । वीरवन्धूतरा । वीरवन्धुतरा । क्षितरा
स्त्रीतरा । खितमा । स्त्रीतमा । *कृन्नद्याः प्रतिपेधो दत्तव्यः* । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति श्रेयसितरा । श्रेयसीतरा ।
श्रेयस्तरा । विदुपितरा । विदुपीतरा । विदुत्तरा । पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्
प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो भवति । महादेवः ।
महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययो-
रिति किम् । महतः पुत्रो महत्पुत्रः । लाक्ष णेकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुषीहावपि
न स्याद् महाबाहु रिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो
महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम् । *महद्भावे घासकरविशिष्टेषु-
पसंख्यानं पुंवद्भूतं चासमानाधिकरणार्थम्* । महत्या घासः । महाघासः । महत्याः करः,
महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः । *अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम्* । अष्ट-
कपाले चरं निवेपेत् । हविषीति किम् । अष्टकपाले ब्राह्मणस्य । *गवि च युक्तोऽष्टन उपसं-
ख्यानं कर्तव्यम्* । अष्टागवेन शक्तेन । युक्त इति किम् । अष्टागं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं
विस्पष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामवहुषीहाशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्ट इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अवहुषीहाशीत्योः । द्वादश ।
द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । व्यष्टन इति किम् । पञ्च-
दश । संख्यायामिति किम् । द्विमातुरः । अष्टमातुरः । अवहुषीहाशीत्योरिति किम् । द्वित्राः ।

त्रिदशाः । द्व्यशीतिः । *प्राक् शतादिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।
अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रेख्यः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । त्रयोदश । त्रयो-
विंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रिमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिदशाः ।
त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

चिभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत् प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्व्यष्टम् त्रि इत्येतेषां
यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् ।
अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । प्राक् शतादित्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम्(१) ॥

हृदयस्य हृत्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः । हृदयं लिखतीति,
हृलेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृद्यम् । अण् । हृदयस्येदं, हार्दम् । लास । हृदयस्य लासो,
हृलासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते । यमि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेख-
ग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकप्यञ्जरोरेषु ॥ ५१ ॥

शोक प्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति । हृच्छोकः । हृद-
यशोकः । प्यञ् । सौहार्दम् । सौहृदप्यम् । मासणादित्वात् प्यञ् । सुदादेशपक्षे, हृद्भाग-
सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपददृष्टिः । रोग । हृदोग । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समा-
नार्थो हृत्शब्दः प्रष्टव्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधाने प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद् इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहृत इत्येतेषु उत्तरपदेषु । पादाभ्याम-
जतीति, पदाजिः । पदाभ्यामततीति, पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इणप्रत्ययः ।
तत्राजिर्वाभावो न भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पद्गः । पादेनोपहृतः,
पदोपहृतः । पादशब्दो नृपादित्वाद्वापुदात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपा-
त्यते, तेन पदोपहृत इति तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्यरत्वंनोदात्तत्वं भवति । पदाजिः प-
दातिः पद्ग इत्येतेषु हृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थं ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थं । पादौ विध्यन्ति, पद्याः शर्कराः ।
पद्याः कण्टकाः । अतदर्थं इति किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । *पद्मापे इके चरतावुपसंस्था-
नम्* । पादाभ्यां धरति, पदिकः । पर्वादिभ्यः छन्निति पादशब्दात् छन् प्रत्ययः । शरीर-
व्यवस्थापनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह इष्यते । तेन प्रणपादमापञ्चताद्यद् इत्यत्र पदादेशो न
भवति । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

द्विमवापिहृतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम कापिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । हिम । पद्विमम् । कापिन् । अथ पत्कपिणो यान्ति । हति । पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्संवन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो गायत्रौ शंसति । पादपादं शंसतीति संरुदैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः । ऋच इति किम् । पादशः कर्षापणे ददातीति ॥

घा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति । पदघोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः पादमिश्रः । पच्छन्दः । पादशब्दः । *निष्के चेति वक्तव्यम्* । पन्मिश्रः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः । उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः । *संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम्* । लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेपंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेपं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेपं पिबति । स्नेहने पिब इति ऋगुक् । वास । उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहनः, उदवाहनः । उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वक्तंते । एकोऽसहायस्तुल्यजातीयेनावान्तरेण हलादिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिसिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्न्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदकुम्भः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाधिति किम् । उदकस्थलम् । पूरयितव्य इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ औदन सक्तु विन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषुत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थः, उदमन्थः । उदकमन्थः । उदकेनौदनः, उदौदनः । उदकौदनः । सवत्तु, उदकेन सवत्तुः, उदकसवत्तुः उदकसक्तुः । विन्दु । उदकस्य विन्दुः, उदविन्दुः । उदकविन्दुः । वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उदकवज्रः । भार । उदकं विभर्तीति, उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हस्तीति, उदहारः । उदकहारः । वीवध । उदकस्य वीवधः । उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहत इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्थाद्वन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ग्रहवन्धुपुत्रः । ग्रहवन्धुपुत्रः । इक इति किम् । खट्वापादः । सालापादः । अल्य इति किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वक्तंते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह च भवति । कारोपगन्धीपतिरिति । इयद्व्यङ्ग्यभाविनामव्ययानां च न भवति । श्रीकुरुम् । मन्त्रकुरुम् । काण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् ।

भ्रुकुंसादीनां ॥ भवत्येव । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अपर आह ॥ *भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम्* ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः ॥

एकतद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकवचस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकमथम् । एकस्या । भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः क्षीरम् । एकक्षीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकवचस्यत्वं प्रयोजयति । अत्र हि गृह्यमाणमत्र विशेष्यते, न पुनरङ्ग गृह्यमाणेनेति ॥

ख्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

छान्तस्याग्रन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । छान्तस्य संज्ञायाम् । रेवतिपुष्पः । राहिणिपुष्पः । भरणिपुष्पः । न च भवति । नान्दीकरः । नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । छान्तस्य छन्दसि । कुमारिशरा । प्रदर्विदा । न च भवति । कालगुनीपौर्णमासी । जगतीछन्दः । आग्रन्तस्य संज्ञायाम् । शिलबहम् । शिलप्रस्यम् । न च भवति । लोमकागृहम् । लोमकाख-पटः । आग्रन्तस्य छन्दसि । अजक्षीरेण जुहोति । उर्गम्रदा पृथिवी विश्वधायसम् । न च भवति । ऊर्गसूत्रेण कवचो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

तत्प्रत्यये परतो छयापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदजाया भाव अजत्वम् । अजात्वम् । तद्वो-हिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणोत्वम् । संज्ञायामसंभवाच्छन्दस्योद्वाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टफेपीकामालानां चित्तुलभारिणु ॥ ६५ ॥

इष्टफेपीकामालानां चित्तुलभारिणु इत्येतेषुत्तरपदे यथासंख्यं ह्रस्वो भवति । इष्टकचित्तम् । इष्टफेपीकम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्षेष्टकचि-म् । मुञ्जेपीकतुलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्त उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिमन्या । हरिणिमन्या । मुमा ह्रस्वो न वाध्यते । अन्यथा हि इत्यक्षरान्तमनर्थकं स्यात् । अनव्ययस्येति किम् । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुर्द्विपजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुम् द्विप इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य । अरुत्तुदः । द्विपंतपः । अजन्तानाम् । कालिमन्या । अरुर्द्विपजन्तस्येति किम् । विद्वन्मन्या अनव्ययस्येत्येवं दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच्च एकाचोऽप्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति अम्प्रत्ययवच्च द्वितीयैकवचवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्त्तते । गामन्यः । क्षीमन्यः । खियमन्यः । धियमन्यः । भ्र्यमन्यः । अम्प्रत्ययवच्चेत्यतिदेशाद्वचस्पृश्वर्णगुणेष्वृचक्षदेज्ञा भवन्ति । इच्च इति किम् । त्र्यमन्यः । एकाच इति किम् । गेष्वाभ्रमन्यः । अथेह कथं भवितव्यम् । ध्रियमात्मानं प्राज्ञकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य श्रिमन्यमिति ज्ञाप्ये स्थितम् । तत्रेह भाग्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तस्य लिङ्गः श्रीशब्दो प्राज्ञकुले वर्तते । यथा प्रष्टव्यः खियाम् । तत्रत्यमोर्न-पुंश्रदिन्यमो दुश्भवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ ॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम आस्ते । पुरं दारयतीति पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्यं करोतीति सत्यस्य वा कारः सत्यकारः । एवमगदकारः ॥ *अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम्* । अस्तुकारः ॥ *भक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यम्* । भक्षं करोतीति भक्षस्य वा कारः, भक्षकारः । छन्दसीति किम् । भक्षकारः । *धेनोर्भज्यायां मुम् वक्तव्यम्* ॥ धेनुर्भज्या ॥ *लोकस्य एणे मुम् वक्तव्यम्* ॥ लोकंपृणा । *इत्येऽनभ्यासस्य मुम् वक्तव्यम्* ॥ अग्निमिन्धः ॥ *गिलेऽगिलस्य मुम् वक्तव्यम्* । तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ *गिलेगिले चेति वक्तव्यम्* ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ *उष्णमद्रयोः करणे मुम् वक्तव्यम्* ॥ उष्णंकरणम् ॥ सूतोप्राजभोजमेर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रद्वादेशो वा वक्तव्यः ॥ सूतपुत्री । सूतदुहिता । उप्रपुत्री । उप्रदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । केष्वितु शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दे पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां श्येनपाता । तैलपाता । ॥ इति किम् । श्येनपाता पातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । कृति कृति नित्यं भवति । रात्रिमन्थः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अग्राहणः । अवृषलः । असुरापः । असोमयः ॥ *नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्पुण्यस्थानम्* ॥ अपचसि त्वं जालम् । अकरोपि त्वं जालम् ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्नुडचि नकारान्नञः नुडागमो भवति अजादाहुत्तरपदे । अणजः । अनधः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि, ङमो ह्रस्वादचि ङमुणित्यमिति प्राप्नोति ॥

नभ्राण् नपात्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकपे प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राद् नपात् नवेदाः नासत्य नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न आजत इति, नभ्राद् । आजतेः क्विपन्तस्य नञ्समासः । न पार्तीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । न वेतीति नवेदाः । वेत्तिरपुनप्रत्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या नासत्याः । न मुञ्जतीति, नमुचिः । मुचेरीणादिकः क्विप्रत्ययः । नासत्या कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक । न स्त्री न पुमाश्चपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र । न क्षरते क्षीयत इति वा, नक्षत्रम् । क्षिपः क्षरनेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्दप्रत्ययो निपातपात् । नाक । नास्मिन्नक्रमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चाटुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति । एकादशस्याटुगागमो भवति । एकेन न विग्रहिः एकात्र-

सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः । तत्रभवः सगर्भः । सगर्भसयूयसनुताद्यदिति यत्
प्रत्ययः । अमुर्द्धप्रभृत्युदकैष्विति किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । स-
मानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धयर्थः क्रियते । तेन सपक्षः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमा-
दयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनामिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नामि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषुत्तर-
पदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः ।
सनाभिः । सगोत्रः । सरूढः । सस्थानः । सर्वर्णः । सवयाः । सबचनाः । सबन्धुः ॥ ।

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्म-
चारी, सब्रह्मचारी ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्मचारि । समानस्यत्यैव ब्रह्मणः
समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थवाङ् उत्तरपदे यत्प्रत्यये परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थः ।
समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरवाङ् उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्थः ।
समानोदर्यः । समानोदरे वायित ओ वोदात्त इति यत् ॥

हृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

हृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सहृक् । सहृशः ।
त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कश्चिन्नौ प्रत्ययौ क्रि-
येते । *हृक्षे चेति वक्तव्यम्* । सहृक्षः । *हृक्षोः कसप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः* । वतुप्रह-
णमुत्तरार्थम् ॥

इदंकिमोरीशूकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशू की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो हृग्दृशवतुषु । ईहृक् ।
ईहृशः । इयान् । कीहृक् । कीहृशः । कियान् । किमिदंभ्यां वो घ इति वतुप् । *हृक्षे चेति
वक्तव्यम्* । ईहृक्षः, कीहृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति हृग्दृशवतुषु । ताहृक् । ताहृशः । तावान् । याहृक् ।
याहृशः । यावान् । *हृक्षे चेति वक्तव्यम्* । ताहृक्षः । याहृशः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्वयञ्चतौ वप्रत्ययं ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वित्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तर-
पदे विष्वगञ्चतीति विष्वद्वयश्च । देवद्वयश्च । सर्वनाम्नः । तद्वद् । यद्वद् । असिप्रयोरन्तोदा-
त्तनिपातनं कृत्स्नरिगृह्यर्थम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्येणः स्वरितोऽनुदात्तस्यैव
स्थरो भवति । विष्वग्देवयोरिति किम् । अञ्चाञी । अञ्चताविति किम् । विष्वग्युक् । वप्र-
त्यय इति किम् । विष्वगञ्चतम् । वप्रत्ययप्रहणमन्यत्र घातुप्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम् ।
तेनायत्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृत्स्निकैककुम्भभावेति सत्यं भवति । *हृन्दसि मित्रां यदु-

लमिति वक्तव्यम्* । विष्वाची च घृताची चेत्यत्र न भवति । कद्दीचीत्यत्र तु भवत्येव ॥

समः समि ॥ ९३ ॥

समित्येतस्म समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सम्यक् । सम्य-
च्चौ । सम्यच्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरसइत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे । यदाऽस्य
लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अलोप इति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अञ्च
इत्यकालोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहस्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ ।
सध्र्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्ययोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥

छन्दसि विषये मादस्य इत्येतयोश्छत्तरपदयोः सहस्य ॥ इत्ययमादेशो भवति । सध-
मादो छुम्य पृकास्ताः । सत्रस्थाः ॥

द्वयन्तरुपसर्गोभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गोत्तरस्यावित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपः । अन्त-
रीपः । उपसर्गात् । नीपम् । वीपम् । समीपम् । *समरप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः* । समापं
नाम देवयजनम् । पर आह । *ईत्यमन्यणादिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । प्रापम् । परा-
पम् । अपशब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणे प्राचुपलक्षणार्थम् ॥

ऊदनोदुद्देशे ॥ ९८ ॥

अनोदत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति । देशाभिधाने । अनुपोदेशः । देश इति किम् ।
अन्वोपम् । दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपोऽनूप इति ॥

अपष्टयतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशोराशास्थास्थितो-
त्तुकोत्तिकारकरामच्छेषु ॥ ९९ ॥

अपष्टीत्यस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशित् आशा आस्था
आस्थित उत्तुक् ऊत्ति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः, अन्यदाशीः । अ-
न्या आशा, अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः, अन्यदास्थित । अ-
न्य उत्तुक्, अन्यदुत्तुक् । अन्यो रागः, अन्यदागः । अन्यस्मिन् भवः अन्यदीपः । गदा-
दिष्वन्यदाज्यो द्रष्टव्यः । अपष्टयतृतीयास्थस्येति किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अ-
न्यनास्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

पष्टीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारकमन्यस्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीपम् । अस्य च द्विनेत्र ग्रहणे लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्द उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्वार्थः ॥

श्लोः कस्तपुगयेऽच्चि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे । कदजः । कदश्चः । कदुष्टः । कदन्नम् । तत्पुरुष इति किम् । कृद्गोराजा । अचीति किम् । कुद्राहणः । कुपुरुषः । *कद्गावेऽत्रापुपसंख्यानम्* कुत्सितः शयः, कन्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कदथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्द उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कतृणा, नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यत्योः ॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वत्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामशुम् । कालवणम् । कामलम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्रासविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति । ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्जोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे कोः कवमित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कुटुष्णम् ॥

पथि च छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव काइत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः, दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवागुगन्तव्यानि प्रपदुर्दं यस्य, प्रषोदरम् । प्रपद् उद्गानं यस्य, प्रषोद्धानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य यशब्द आदेश उत्तरपदादेशे लृत्वम् । जीवनस्य मृतो, जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्ध्वं खमस्येति, उत्तुखत्वं । ऊर्ध्वं खशब्दोत्तुखल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताक्षः, पिशाचः । पिशिताक्षश्चन्द्रमार्गथाद्योर्गं पिशाचशब्दावादेशौ । भुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति, वृषी । स्वरेधिकरणे उद् प्रत्ययः । भुवच्छब्दस्य चोपपदस्य वृशब्द आदेशो भवति । महान् रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । महीशब्दस्य मयूमावः । एवमन्येऽपि अस्थकपित्तप्रभृतयो यथायोगमगुगन्तव्याः ॥ दिक्शब्दस्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् । वाचो वादे उत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येति प्रत्यये भवति । वाचं वदतीति, वाग्वाचः । तस्यापत्यं वाड्वालिः । पप उत्वं दत्तदशभासुत्तरपदादेऽष्टुत्वं च भवति । पद् दन्ता अस्य पोडन् । पद् च दश त्र पोडश । पासु वा पप उत्वं भवति उत्तरपदादेशे षट्त्वम् पोडा । पद्धाकुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाश्चन्द्रस्य प्रतिपत्त्यर्थः । इह मा भूत् । पद् दधाति धयति वा पद्गति । दुरो दाशनांशदभ्येपूर्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेशे षट्त्वम् । कुच्छ्रेण दाश्यते नादयते दश्यते च यः स दूडाक्षः दूणाक्षः । दूडभः । दम्भेः खल्वनु-

नासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति, दुदयः । दुःशब्दोपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्ग-
इति कप्रत्ययः । स्वरो रोहतां छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् । जाय एहि स्वो रोहाव । पीवोपवस-
नादीनां च लोपो वक्तव्यः । पीवोपवसनानां पपोपवसनानाम् ॥

वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्त्वदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविस्मायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां छौ ॥ ११० ॥

संख्या वि स्माय इत्येवं पूर्वस्यान्हशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां
छौ परतः । द्वयोरन्होर्भवः, द्वयङ्गः । त्र्यङ्गः । द्वयन्हि । द्वयहनि । त्र्यङ्गि । त्र्यहनि । द्वयङ्गे ।
त्र्यङ्गे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यन्हि । व्यहनि । व्यन्हे । सायमन्हः सायान्हः । सायान्हि
सायाहनि । सायान्हे । एकदेशिसमासः । पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विस्मायपूर्व-
स्यान्हस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमन्हो मध्यान्ह इत्यपि भवति । संख्याविस्मायपूर्वस्ये-
ति किम् । पूर्वङ्गे । अपराह्णे ।

द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽस्य ॥ १११ ॥

दकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स द्वलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति लीढम् । मीढम् ।
उपगूढम् । रलोपे । नीरक्तम् । अग्री रयः । इन्दूरयः । पुनरक्तं वासः । प्रातराजक्रयः ।
पूर्वग्रहणमतुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अण इति किम् । शृढम् ॥

सहिवहोरोद्वर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोस्वर्णस्योकार आदेशो भवति द्वलोपे । सोढा । सोढम् । सोढव्यम् ।
वोढा । वोढम् । वोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् । ऊढः ऊढवान् । वर्णग्रहणे किम् । कृताया-
मपि धृदौ यथा स्यात् । उद्वोढाम् । उद्वोढम् । तादृपि परस्तपरस्तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं
न स्यात् ॥

साढयै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढयै साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते । साढयै समन्तात् । साढ्वा क्षयन् । सहेः
क्षवाप्रत्यये ओत्वाभावः । पक्षे च्वाप्रत्ययस्य ङयैभावः । साढेति वृष्टिरूपमेतत् । निगम इति
किम् । सोढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित् कदूर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदित-
व्यम् । वक्ष्यति । द्वयोत्तस्तिष्ठ इति । विद्वा हित्वा सत्पति शूर गोनाम् । संहितायामिति
किम् । विद्वा, हि, त्वा, सत्पति, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याचिष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्ट अष्टन् पञ्चन् मणि भिन्न छिद्र छिद्र
स्रुव स्वस्तिक इत्येतान् पञ्चमिष्यत्वादात्राकर्णः । यत्पञ्चानां स्वामिष्येपसम्बन्धज्ञापनाय दा-
त्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति किम् । क्षोसनकर्णः । अविष्टादीनामिति
किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः ।
स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृत्तवृषिच्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥ ११६ ॥

नहि वृत्ति वृषि च्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्तिप्रत्ययान्तपूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो
भवति संहितायां विषये । नहि । उपान् । परीणन् । वृत्ति । नीवृत् । उपगृह् । वृषि । प्रा-
वृद् । व्यधि । मसोचिन् । हृदयाचिन् । श्वाचिन् । रुचि । नीरुह् । अभीरुह् । सहि । कतो-

पद । तति । तरीतत् । गमः काविति गमादीनामिष्यते । ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः । काविति किम् । परिणहनम् ।

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोस्त्वरपदयोर्ययासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दोषो भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशुलकागिरिः । अज्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् । असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः । किंशुलक । सालवक । अज्जन । भज्जन । लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः ॥

बले ॥ ११८ ॥

बले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीबलः । कृषीबलः । दन्ताबलः । रजः कृष्णासुतिपरिपदो बलच् इति बलच्प्रत्ययो गृह्यते । अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव । उत्साहबलः । भ्रातृबलः । पितृबलः ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽनजिरादिर्वर्जितस्य दीर्घो भवति । संज्ञायां विषये । उद्गुन्धवरावती । मदाकावती । वीरणावती । पुष्कारवती । अमरावती । नद्यां मनुविति मनुप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतोर्वन्त्वम् । बह्वच् इति किम् । ग्रीहिमतौ । अनजिरादीनामिति किम् । अनजिरवती । खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारणवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । बलपवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर । वंश । भूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु संज्ञायामिति मतोर्वन्त्वम् । यवादिस्त्रावृषीद्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुर्वर्जितस्य वह उत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋषीवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् । पीलुवहम् । *अपीलवादीनामिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत्, दास्वहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञ्यन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । नीलुद्दः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेरः । प्रसारः । सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति । प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिम इति किम् । प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति । प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्य इति किम् । निपादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनूकाशः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

दंस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिशब्दस्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गाच्च इत्यन्तस्य यत्पि तकारः क्रियते तत्रापि चत्त्वाभ्यात् सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द इति किम् । वितोर्णम् । नितोर्णम् । तीति किम् । मुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टावन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमतो । अष्टौ पादावस्या इति बहुवीहौ पादस्य लोपे कृते, पादोऽन्यतरस्यामिति लोप् । *गवि ॥ युक्ते आपायामटनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्* । अष्टागवे दशदम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चित्तिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एकचित्तिकः । द्विचित्तिकः । त्रिचित्तिकः ॥

विश्वस्य चसुरादोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य चसु राडित्येतयोस्तत्तरपदयोर्दीर्घं आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्येतद्रूपं तथैव यथा स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विषये नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋपावभिषेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो नाम ऋषिः । ऋपाविति किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेवस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अथ इन्द्रिय विश्वदेवस्य इत्येतेषां मतुप्रत्यये परतो दीर्घो भवति । सोमावती । अथवावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्तते । ओषाः शब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति । ओषधी-भिरपीपत । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओषधिपते । अथमायामिति किम् । स्थिरेवमस्त्वौषधिः ॥

ऋचि तुनुधमक्षुतङ्कुञ्जोरुप्यायाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु ध मक्षु तङ् कुञ्ज उरुप्या इत्येषां दीर्घो भवति । आ तु न इन्द्र वृत्रह-न् । नु । नू करणं । घ । उत वा घ स्यालाव । मक्षु । मक्षू गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता जातवदसम् । तणिति यादेशस्य टित्त्वपक्षे ग्रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत प्रावाणः । कु । कृमनः । त्र । अत्रा गौः । उरुप्य । उरुप्या णोर्गनेः ॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥

सुत्र निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति । अभी पु णः सखीनाम् । उद्ध्यं ऊपुण उतये । सुत्र इति पत्वम् । नञ् धातुस्योरुप्य इति णत्वम् ॥ ।

दध्यचोऽतस्तिष्ठः ॥ १३५ ॥

ऋधति वर्तते दध्यचस्तिष्ठन्त्यात ऋविषये दीर्घो भवति । विश्वा दि स्वा मत्पतिं शूर गोनाम् । विश्वा ॥ तस्य पितरम् । दध्यच इति किम् । देवोऽमरः वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान् वक्षि पक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव । निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घं आदेशो भवति । । एवाट्टश्यते । अच्छा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । जलापाट् । नोरकः पूरुषः । श्रुनो दन्त-
दंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु । श्वादन्तः । खादष्टः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः ।
श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । चावित्यन्तर्लिङ्गनकारो गृह्यते । दधीचः पश्य ।
दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा मधूचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणादेशो दीर्घविधानसाम-
र्थ्यात् प्रवर्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपद इति वृत्तं । संप्रसरणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति । कारीपगन्धीपुत्रः
कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धोऽस्य । कुमुद-
स्येव गन्धोऽस्य । अल्पाख्यायासु पमानाश्च इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं
कुमुदगन्धेः पुत्रः । कौमुमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवस्येत्येतन्न भवति ।
व्यवस्थितविभाषा हि सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण
पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो वाच्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । सहृद्गतौ विप्रतिपेधे
यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ पष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमासप्तमाध्यायपरिसमाधेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामाऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदित-
व्यम् । वक्ष्यति हलः । हूनः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । नामि दीर्घः ।
अमीनाम् । वयूनाम् । अङ्गस्येति किम् । किमिणां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृक्षैः । प्लक्षैः ।
अङ्गस्येति किम् । प्राक्षणाभिरूसा । ओदनभिरूसा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थो नामि दीर्घ-
त्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा साधयितव्या भवति । अङ्गस्येति सं-
भ्रान्तसामान्ये पट्टी यथायोगे विशेषेष्ववतिष्ठते । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमत्रिवक्षितविभ-
क्त्यर्थमधिक्रियते तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येव-
माद्यपि सन्पक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्दलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हूनः । जीनः । संवीतः
हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गावयवादिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् ।
विद्धः । विचितः । अण इत्येव । तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहण-
मावर्त्तयितव्यं, हलविशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत् पठौबहुवचनमागमनुदकं गृह्यते तस्मिन् परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति । अङ्गी-
नाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । हर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र निवृत्तम् । आमि नुदकग्रहणमुत्तरा-
र्थम्, कृते न नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घ आमि चेत् स्यात् कृते दीर्घे न नुड भवेत् ।

वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव । नामीतिदी-
र्घप्रतिपेधवचने ज्ञापकम्—अचि र अत इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिपेधेन नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतसृणामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यं
दिने, तिसृणां मध्यंदिने । चतसृणां मध्यंदिने, चतसृणां मध्यंदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते । केचिदत्र छ-
न्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन आपायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् ।
दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामीत्येव ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति । राजा । राजानौ । राजानः ।
राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थान इति किम् । राज-
नि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् । हे राजन् । हे तक्षन् ॥

चा पूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

पूर्वस्याऽङ्गो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो भवति । स
तक्षणे तिष्ठन्तमग्रवीत् । तक्षणे तिष्ठन्तमग्रवीत् । ऋभुक्षणमिन्द्रम् । ऋभुक्षणमिन्द्रम् ।
निगम इति किम् । तक्षा । तक्षाणौ । तक्षाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारो, महतश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने
परतोऽसंबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ श्रेयांसः । पर्यासि । यशांसि । महतः खल्वपि । महान् । म-
हान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति किम् । हे महन् ॥

शप्त्नुत्तृचस्वसृनप्तनेष्टृत्वष्टृत्तृहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् ॥ ११ ॥

अप इत्येतस्य वृजन्तस्य स्वसृ नप्त् नेष्टृत्वष्टृ क्षत् होत् पोत् प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गा-
नामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ । अप् । आपः । बह्वाम्पि तद्भागानीति
केचिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च
नुममश्रुत्या दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । वदितारौ । जनापवादात् । कर्तारः । वृ-
च् । कर्तारो कटस्य । कर्तारो कटस्य । कर्तारः । हर्तारौ आरस्य, हर्तारः । स्वसृ । स्वसा ।
स्वसारौ । स्वसारः । नप्त् । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्व-
ष्टारौ । त्वष्टारः । क्षत् । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होत् । होत्तारौ । होत्तारः । पोत् । पोत्तारौ ।
पोत्तारः । प्रशास्तृ । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । नप्त्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थ-

स । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो मा भूदिति । पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्तुः । हे स्वसः ॥

इन्हन्पूषार्थम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पुपन् अर्थमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति । बहुद-
ण्डीनि । बहुभ्रूणहाणि । बहुपूषाणि । बहुवर्मणि । सिद्ध सत्यारम्भो नियमार्थः । इन्हन्पू-
षार्थम्णासुपधायाः शावेव दीर्घो भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ ।
अर्थमणौ ॥

दीर्घविधिं च इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वाप् ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भ्रूणहनीति तयास्य न दुष्येत् ॥

शास्त्रिभिरनित्यं सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु बाध्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तितीदीर्घविधौ च न दोषः ॥

सुष्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य किमूलोः किञ्सीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन बाध्यते । वृत्रहणि ।
भ्रूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्हन्पूषार्थम्णाम् । सर्वनामस्थान एव दीर्घो
भवति, नान्यत्रेति । ततः शाविति द्वितीयो नियमः, शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति ना-
न्यत्रेति । सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः,
स भवत्येव वृत्रहायते । अथवाऽनुवर्त्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्यादयमविशेषेण
नियमः शिशब्दो हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशे-
षेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येत्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति । सर्वना-
मस्थानमज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूषार्थम्णासुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्थ-
मा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पुपन् । हे अर्थमन् ॥

अत्यसन्तस्य अघातोः ॥ १४ ॥

अतु अस इत्येवमन्तस्य अघातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति । डवतु ।
भवाम् । क्तवतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घं नुमागमः कर्त्तव्यः ।
यदि हि परत्वाच्चित्यत्याद्यं नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमतुपधा विहन्येत । असन्तस्य ।
सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः । अघातोरिति किम् । पिण्डं यस्त इति पिण्डडाः । चर्मं
वस्त इति चर्मवः । अनयोऽप्यस्य शब्दो गृह्यते । अनिन्स्मन्ग्रहणानि अर्थवता चानर्थकेन
च नदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्व परिग्रहार्थम् ।
अन्यथा मतुपो ग्रहणं स्याद् । उपदेशे रूपनिग्रहहेतौ नायमत्वन्त इति । असंबुद्धावित्येव ।
हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य किमूलोः कृद्धिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति । किप्रत्यये परतो ञलदादौ च किञ्ति ।
प्रशान् । प्रतान् । ञलदादौ किम् । शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः । ञिति खञ्वपि ।
शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्गुगन्तादयं तत् । अनुनासिकस्येति किम् । ओद्गपाङ् । पङ् ।
पङ्गवान् । किञ्जलोरिति किम् । गम्यते । किञ्सीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अज्भक्तगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे वा दीर्घो भवति । अजन्तानाम् । विवीपति । तुष्टूपति । चिक्रेपति । जिह्रीपति । हन् । जिघांसति । गम् । अधिजिगांसते । *गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । संजिगमसते वत्सो मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यत इत्यनेन भवति । अथ वा इहाजुषहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घो भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम् । तथाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । अजादेशस्य गमेरिति, ततो ॥ वक्तव्यम् । एतद्वगमेरिङादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तेनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा-दीर्घो भवति । तितांसति । तितंसति । झलीत्येव । तितनिपति । सनीवन्तद्धेत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानविदागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्त्वा ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः । क्रम्त्वा क्रान्त्वा । झलीत्येवाक्रमित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोऽपि स्यवादेशोऽन्तरङ्गानपि विधीन बाधत इति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

च्छोः शुडनुनासिके च ॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुक्प्रत्यय वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् उड् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः, कौ झलादौ च विवृति । प्रथमः । विद्वन् । अन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि कृते सतुक्प्रत्यय शादेशः । वकारस्य ऊड् । स्योनः । सिधेरौणादिके नप्रत्यये लघुपधगुणात् पूर्वमुड् क्रियते । तव कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न वाणादाङ्गं धलीयो भवति । कौ छल्य । शब्दप्राद । किंवधोत्यादिनौणादिकः किप्, दीर्घश्च । गोविद् । वकारस्य । अक्षधूः । हिरण्यधूः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति नाजानन्तर्यं इति प्रतिपिद्यते । झलादौ छल्य । पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्टा । वकारस्य । घृतः । घृतवान् । घृत्वा । मिळीत्येव । घुम्याम् । घुमिः । केचिदत्र कितीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं शुभ्यां घुभिरिति, ऊठि कृते दिव उदिति तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । छां ॥ इत्यत्र छप्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठिछत्करणमेत्येधत्यूट्सु इति विशेषणार्थम् । बाह ऊडित्यमपि विदेव ॥

ज्वरत्वरश्चिञ्यविमघामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वरत्वरश्चिञ्यविमघामुपधायाश्च स्थाने ऊडित्ययमादेशो भवति कौ परतोऽनुनासिके झलादौ च विवृति । जूः । जूरो । जूरः । जूतिः । त्वर । तः । तुरो । तुरः । तूर्तिः । छिवि । श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अड् । ऊः । उवो । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मृतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिञ्यवमघां पूर्वा ॥

राज्ञोपः ॥ २१ ॥

रेपादुत्तरयोदछवोलोपो भवति कौ परतो झलादौ विवृति च परतः । मुडौ । मूः । मुरौ । मुरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापूर्वमूर्द्धिमद्रामिति निष्ठागत्यन्तायः । हुडौ । हूः । हुरौ । हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राल्लोपे सतुक्प्रत्यय छस्याभावात् केवलो गृह्यते । वकारस्य । तुर्वी । तः । तुरी । तुरः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धुर्वी । धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्यसधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अच्चायपरिसमासेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये । अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदा यदाश्रयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्ववतीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि शालीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्ज्ञल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वान्नवति । आगहि जह्रीत्यत्राचुनासिकलोपे जभावे च, अतो हेरिलि लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति । आ भादिति किम् । अभाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्र ग्रहणं किम् । पपुषः पश्य । चिन्तुपः पश्य । लुलु-बुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उवडादेशे च कर्त्तव्यु नाश्रियद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । एतदप्यत्र न भवति । किं कारणम् । एषां हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गयोर्युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्त्तते ॥ *पुरयुटावुवङ्गयोः सिधौ भवत इति वक्तव्यम्* । बुग् उवडादेशे । वभृवतुः । वभृवुः । युद् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आभादित्ययमभिविधावाह् । तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्ववति ॥

श्रान्तलोपः ॥ २३ ॥

श्रनादिति श्रनमयमुत्प्लुटमकारो गृह्यते । तत्र उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् । यज्ञानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृतेऽपि दीर्घस्वे स्थानिवद्भावात्तलोपः स्यादेव । विदनानां प्रदनानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः किङ्कति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति किङ्कति प्रत्यये परतः । क्तस्तः । ध्वस्तः । स्रस्तः । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । अनिदितामिति किम् । नन्धते । नानन्धते । हल इति, किम् । नायते । नेनीयते । उपधायाया इति किम् । नद्यते । नानद्यते । किङ्कतीति किम् । खसिता । ध्वसिता । *अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्कितः । विकम्पितः । *रज्जौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । रज्जयति मृगान् । अनीजूपक्तपुरज्जोऽमन्ताश्चेति मित्रादुपघाहस्वत्वम् । मृगरमण इति किम् । रज्जयति वस्त्राणि । *धिनुणि च रज्जेष्वसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । रागी । त्यजरजमजेति निपातनाद्वा सिद्धम् । *रजकरजनरजःसुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वक्षां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज प्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दंशति । सजति । परिप्वजते ॥

रज्जेश्च ॥ २६ ॥

रज्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथयो-मकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भायकरणयोः ॥ २७ ॥

भायकरणवाचिनि घञि परतो रज्जेष्वधाया नकारस्य लोपो भवति । भाये । आश्रयो

रागः । विचित्रोऽरागः । करणे । स्यतेऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवेऽभिपेये स्यद् इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धभावश्च । इक्प्रकरणान्न धा-
तुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अथस्यदः । जव इति किम् । तैलस्यन्दः । घृत-
स्यन्दः ॥

अवोदैधौघप्रश्नथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥

अवोद् एध ओघ प्रश्नथ हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते । अवोद् इत्युन्देर्वपूर्वस्य घञि
नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति ह्रन्वेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप
आर्द्धधातुक इति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओघ इति उन्देरीणादिके मन् प्रत्यये नलोपो गुणश्च
निपात्यते । ओघाः । प्रश्नथ इति प्रपूर्वस्य अन्वेर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते । हिम-
श्रथ इति हिमपूर्वपद अन्वेर्घन्यये निपातनम् । हिमश्रथः ॥

नाङ्घ्रेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अङ्घ्रेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो भवति । अङ्घ्रिता अस्य गुरवः । अङ्घ्रितमिव शिरो
बहति । अङ्घ्रेः पूजायामिति इडागमः । पूजायामिति किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । उद्धृत-
मित्यर्थः । यस्य विभापेतीदप्रतिषेधः ॥

क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्ययेऽपरतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा ।
स्यन्देरुदित्वात् पठे इडागमः । स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा, न क्त्वा सेडिति
क्त्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभापा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेष क्त्वाप्रत्यये परतो विभापा नकारलोपो न भवति । रदक्त्वा ।
रफ्त्वा । भदक्त्वा । भइक्त्वा । नशः । नष्टा । नष्टा । इदपथे नशित्वा ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभापा नकारलोपो भवति । अभाजि । अभञ्जि । अप्राप्तोऽयं
नलोपः पथे विधीयते । ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इदङ्लोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो इडादौ च षिटिति । अन्वशिपत् । अन्व-
शिपताम् । अन्वपिन् । इडादौ किति । षिटः । शिष्टान् । षिति तौ शिष्टः । धये शिप्मः ।
इत्थं एते शास्त्रिकविवर्तनां चेति पत्यम् । अङ्लोरिति किम् । शासति । शासतुः । शास-
सुः । *षो च शास इत्थं भवतीति वक्ष्यम्* । आषांन् शास्तेति, आषंशीः । मित्प्रशीः ।
यन्मात्, शास्तेरदचिदितः शासु अनुशिष्टाविति तस्यैवदे ग्राहणमिष्यते । आषः शासु इच्छा-
यामिति वक्तव्यं न भवति । आशास्ते । आशास्यमानः । *विष्यत्यये तु तस्यापि भवतीति
वक्ष्यम्* । आशीः । आशिषी । आशिषः । शिष्याशीः प्रेषेपु तिष्ठाकाहमिति निपात-
नाश्च मिदम् ॥

शा हौ ॥ ३५ ॥

शापो हौ परतः शा इत्यथमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया इति निवृत्तौ
ततः शास इति ग्यनेयोगा पठो भवति । षिटित्येनद्वि निवृत्तम् । तेन यदा, वा उन्द-
सीति द्वित्ये षिटित्यस्य नदाप्यादेशो भवत्येवमनङ्गोरप्याशुदासमपि उन्दमि ददपते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भ्रूलिङ्गिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो झलादौ किङ्गिति प्रत्यये परतः । यनु । यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रयु । रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । किनो रूपः । मेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र झलादाविट् । भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः । ततवान् । तनोतेरात्वं वक्ष्यति । क्षणु । क्षतः । क्षतवान् । क्षणु । क्षतः । क्षतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । वनु । वतः । वतवान् । ननु । मतः । मतवान् । ङिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्कः । पक्कवान् । झलीति किम् । गम्यते । रम्यते । किङ्गोति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ह्यपि ॥ ३८ ॥

ह्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति । व्यवस्थितविभाषा चेत्, तेन समकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र सित्यदेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रक्षत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिपिङ्गेऽनुनासिकस्य किङ्गलोः किङ्गीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिपिङ्गते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गमः कौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गत् । कलिङ्गत् । अङ्गगतो ह्यः । *गमादीनामिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात् । संप्रत् । परेतत् । *ऊङ्* च गमादीनामिति वक्तव्यम्* । अघ्रेगूः । अघ्रेभूः ॥

विड्वनोरनुसिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अज्जाः । गोजाः । अतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । सहस्रजाः । दुधिकाः । अघ्रेगाऽन्नेनृणाम् । जनसनखनक्रमगमो विङ्गिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति पत्वम् । गोषा इन्द्रो नृषा असित्यत्र । वन् । विजावा । अघ्रेजावा । अन्येभ्योऽनि ह्रस्वन्त इति वनिष् प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वच्मने पुनरनुनासिकप्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सज् झलोः ॥ ४२ ॥

झलिति चानुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ किङ्गिति झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जातवान् । जातिः । सन् । सनि । सिषाम । ति । सातः । सातवान् । सातिः । खन् । खातः । खातवान् । खातिः । शङ्खहम् मन्त्रिणपणार्थः, किमर्थमनुवर्त्तते, जिह्व मा भूत् । जनिपति । सिपनिपति । सनोतेः, सनोतन्त-

द्वेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्प्रहणम्, अत्र झलदौ क्ङिति सनोतेर्विप्रतिपे-
धाद् आत्वमनुनासिकालोपं वाधते । घुमास्थागापाजहातिसां-हलीति हल्प्रहणं ज्ञापकम-
स्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिपेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसन्ख्यनामाकार आदेशो भवति विभाषा । जायते ।
जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते । सायायते । संसन्यते । खायते । खन्धते ।
चाखायते । चञ्चन्धते । जनेः श्यनि, ज्ञाजनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते । यकीति किम् ।
तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । सा-
ति । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यांप्रहणं विल्पटार्थम् । असंयतं हि विभाषापहणमिह नि-
वृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुक इत्यधिकारो न वक्ष्येति । प्रागेतस्माद्यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्धधातुक
इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिहीषिता । आर्द्धधातुक इति
किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुगवचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिपेधाद्यं स्यादि-
त्येतन्न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः । वेभिदिता । वेभिदितुम् । वेभिदितव्यम् ।
आर्द्धधातुक इति किम् । वेभिद्यते । णेरनिटि । कारण । हारणा । आर्द्धधातुक इति किम् ।
कारयति । हारयति । आतो लोपः । ययतुः । ययुः । यवतुः । ववुः । अर्द्धधातुक इति किम् ।
यान्ति । यान्ति । घुमास्थागापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुक इति
किम् । आदाताम् । अधाताम् । यान्यस्य संयोगादेः । स्नेयात् । स्नायात् । आर्द्धधातुक
इति किम् । स्नायात् । आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवति । स्यसिच्सीयुर्तासिपु भायकर्मणो-
रपदेवोऽञ्जनडादृहसां वा चिण्वदिद्, च । कारिपीठ । हारिपीठ । आर्द्धधातुक इति किम् ।
गिण्येत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वद्भावे सति घृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप इत्यमेत्वं च चिपवद्भावश्च सांयुति ॥

अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अस्जो, रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थानशरीनिर्देशादुपधा
रेफस्य निरासं । मित्वासायमचोऽन्त्यात् परो भवति । अष्टा । भटां । अष्टम् ।
भट्ठपम् । भट्ठानम् । भट्ठनम् । भृष्टः भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिपेधेन संप्रसारणं भवति । उप-
दान इत्येव । परानृज्ज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षितव्यम् ।
पिनुकः । पूयुतः । पूयुतः । अन इति किम् । वेता । स्तोता । नवरवरणं किम् । याता ।
याता । आर्द्धधातुक इति किम् । गृक्षन्त्यम् । गृक्षता । गृक्षिदीपान्ध्यामणो लोपः पूर्वविप्रति-
पेधेन निरासः । जिहोषकः । चिकीर्षणे । जिहोष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यदाब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । वेमिद्रिता । वेमिद्रितुम् । वेमिद्रितव्य-
। यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोन्त्यस्येत्येतन्न भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सि-
त्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः परस्येति यकारोऽनेन लुप्यते । संघातग्रहणं
केम् । ईर्ण्यता । मन्विता । हल इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधियता । समिधिता ।
पधिता । इपदिता । समिधमात्मन इच्छति, समिध इवाचरति, इति वा क्यच्क्यङौ यथा-
। गं कर्त्तव्यौ ॥

शेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके गेल्लोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिर्दीर्घाणामपवादः । अस्तत् ।
ररक्षत् । आशिशत् । आटिष्टत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते ।
। गसति । अनिटीति किम् । कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो गेल्लोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लक्षितम् । से-
शीति किम् । संक्षिप्तः पद्यः । इङ्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वणापि न भवति । सवीचन्तद्धति इ-
वेरिति विकल्पिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा
नित्यमत्र भवितव्यमेवेदामेनेति । सेङ्ग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् । इडाग-
मे ह्रस्वे णिलोपो यथा ह्यात् । अह्रस्वे हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र एकाच उपदेशोऽनु-
दात्तादितोऽः प्रतिषेधः प्रसज्यते ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । मन्त्र इति
किम् । जन्विता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञ कर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । श्रुते हविः शमितः । वृचि सम्बुद्ध-
न्तमेतत् । यज्ञ इति किम् श्रुते हविः शमयितः ॥

अयामन्ताह्वायेन्निष्पण्णु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्तु इप्णु इत्येतेषु परतो जेरयादेशो भवति । कारयांचकार ।
हारयांचकार । अन्त । मण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु । स्पृहयालु । आय्य । स्पृहयाप्यः
मृहयाप्यः । इत्तु । स्तनयिन्तुः । इप्णु । पारयिष्णवः । नेति वक्तव्ये आयादेशश्चनमु-
त्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वाद्दुत्तरस्य जेरयादेशो भवति । प्रथमस्य गतः । संदमस्य गतः । प्रे-
मिद्रस्य गतः । प्रगणस्य गतः । ह्रस्वलोपात्तलोपानामसिद्धत्वं न भवत्यसमानाश्रयत्वात् ।
ह्रस्वाद्यो हि णौ, ल्यपि जेरयादेशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् । प्रगात्य गतः ॥

विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य जेर्यपि परतो विभाषाऽयादेशो भवति । प्राप्य गतः । प्राप्य गतः ।
इडादेशस्य हाक्षणिकत्वान्न भवति । आप्याप्य गतः ॥

युप्लुबोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

युप्लु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं विवृय । यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय । छन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताम्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यार्थं क्षियो दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्तरि क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति, कोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थ इति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात्, क्षियो दीर्घादिति तन्पठानत्वमपि न भवति ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोऽयं तपस्वी । क्षीणोऽयं तपस्वी ॥

स्यसिचूसीयुद्तासिपु भावकर्मणोरुपदेशेऽजन्तानग्रहदृशां

वा चिरवदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुद् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामङ्गानां हन् प्रह इण् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्य-सिचूसीयुद्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु ल्यवविरोधान्न क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद् युद्धिर्युक्च हन्तेश्च घृत्वे दीर्घश्चोको यो मितं वा चिणीति ।

इद् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते निर्मित्यश्चायं बलनिमित्तोऽविघाती ॥

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेप्यते । अचायिष्यत । अचेप्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शामिष्यते । शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशामिष्यत । अलमयिष्यत । हन् । घानिष्यते । अघानिष्यत । अहप्यत । ग्रह । ग्राहिष्यते । प्रहप्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहप्यत । ग्रहोऽलिति दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृश् । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचेपाताम् । अदायिपाताम् । अदिपाताम् । अशामिपाताम् । हन् । अघानिपाताम् । अवधिपाताम् । अहसाताम् । ग्रह । अग्राहिपाताम् । अग्रहीपाताम् । दृश् । अदक्षिपाताम् । अदक्षाताम् । सीयुदि । अजन्तानाम् । चायिषीष्ट । चेपिष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । दृश् । दर्शिषीष्ट । दक्षीष्ट । तासा-यजन्तानाम् । चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानिता । हन्ता । ग्रह । ग्राहिता । ग्रहीता । दृश् । दर्शिता । दृष्टा । स्यसिचूसीयुद्तासिष्यति किम् । चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेप्यति । दास्यति । उपदेश इति किम् । क.रिष्यत इति तुले कृते स्वरत्वे च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद् भवति । अजन्तानग्रहदृशा-मिति किम् । पटिष्यते । अङ्गाधिकारवद्वाह्ये कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिटामादेशा न भवति । हनिष्यते । घानिष्यते । प्यते । आयिष्यते । अप्येप्यते । वध्यायिष्यते । हनो यध लिटि, लुटि च, हनो गा लुटि, विभाषा लुट् लोटोरित्येते पिपधो न भवन्ति ॥

दीडो युडचि किडति ॥ ६३ ॥

दीडो युडागमो भवति अजादौ किडति प्रत्यये परतः । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उप-
दिदीयिरे । दीड इति पञ्चमीनिदेशादजादेयुडागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च परमेकाच
इति यणादेशो कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । किडतीति
किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादावार्द्धधातुके, किडति चकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि । पपिथ । तस्थिथ ।
किडति । पपतुः । पपुः । तस्थुतुः । तस्थुः । गोदः । कम्बलदः । डिति । प्रदी । प्रघा । आ-
र्द्धधातुक इत्येव । यान्ति । वान्ति । न्यत्येरे । न्यत्यले । रातेर्लतिश्च लङि इटि रूपम् । अची-
त्येव । ग्लायते । दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । घेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

धुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ किडति प्रत्यये परत
ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधीयते । मीयते । मेमीयते । रूधीयते ।
तेष्टीयते । गायते । जेगीयते । अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । पीयते । पेपीयते ।
पातेरिह प्रहर्णं नास्ति लुगन्विकरणत्वात् । पायत इत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते ।
जहातेरिह निवृद्धं जिहीतेर्प्रहर्णं न भवति । हीयते । पोऽन्तकर्मणि । अवसीयते । अवसे-
सीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्धिपरत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव हल्प्रहर्णं
ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिपेयेनासिद्धत्वं भवति । किडतीत्येव । दाता । धाता ॥

एर्हिलङि ॥ ६७ ॥

धुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति । देयात् । मेयात् । धे-
यात् । स्थेयात् । मेयात् । पेयात् । अवसेयात् । किडतीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

अवादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः । ग्लेयात् ।
ग्लयात् । म्लेयात् । म्लयात् । अन्यस्येति किम् । स्थेयात् । संयोगादेरिति किम् । याया-
त् । किडतीत्येव । ग्लालीष्ट । अङ्गस्येत्येव । निर्वायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

न्यपि प्रत्यये परतो धुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तन्न । प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय ।
प्रस्थाय । प्रगाय । प्रणाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्षुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लृङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याङ्गमो भवति उदात्तञ्च स भवति । लुङ् । अकार्यो-
त् । लृङ् । अकारोत् । अहत् । लृङ् । अकरिष्यत् । अहरिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लृङ्लुङ्क्षु परत उदात्तश्च स भवति । ऐक्षिष्ट । ऐहिष्ट । औञ्जीत् । औम्भीत् । लङ् । ऐक्षत् । ऐहत् । औञ्जत् । औम्भत् । लृङ् । ऐक्षिष्यत् । ऐहिष्यत् । औञ्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । इह ऐष्यत् औष्यत् औञ्जतेति लङि कृते लाव-
स्थायामडागमादन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यः कियते । तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते ।
शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वं, कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु
धातुमात्रस्य शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । ननु शब्दान्तरादिति विकरणो-
ऽनित्यः । विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाच्चित्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृतेऽजाद्यङ्ग-
जातमिति आडाजादीनामित्याडागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । आडाजादी-
नामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो येन आवः ॥ आनक् । आयुनक् । आव इति
वृत्तो लुङि, मन्त्रे घसहरेति लेलुङि कृते च भवति । तथा आनमिति नशः । आयुनमिति
युजेलङि ।

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लृङ्लुङ्क्षु यदुक्तं तन्न भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा भवान् हाप्सि ।
मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा भवानीक्षिष्ट । मा स्म भवानीहत् मा
स्म भवानीक्षत् ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटी भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । अमाङ्-
योगे तावत् । जनिष्ठा उग्रः । काममृनयीत् । काममर्दयीत् । माङ्योगेऽपि भवतः । मा वः
क्षेत्रे परमोजान्घाप्सुः । मा अभित्याः । मा आवः ॥

हरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दध गापः ।
याज्य परिदधे । धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति । परमावा
धियोमिक्कमांणि चकिरे । अग्र देशब्दस्य सेतां धातूनामिति कृते पुनरभावः कियते । तद-
र्थमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्नुधातुभ्रवां य्वोरियङुयङौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णान्तस्य श्नु इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ
भयतोऽपि परतः । आप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः । चिक्षियतुः । चिक्षियुः
लुलुयतुः । लुलुयतुः । लुलुयुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । म्वरौ । इरयः । अचीति
किम् । आप्नुयात् । शक्नुयात् । राप्नुयात् । श्नुयात्तुभ्रवामिति किम् । लक्ष्ये । चध्वे ।
य्वोरिति किम् । चप्नुः । चक्नुः । इयङुयङ्भ्यां गुणवृद्धौ भयतो चिप्रतिपेधेन । चयनम् ।
घायकः । लयनम् । लायकः । इयङुयङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसर्गान् कर्त-
व्यम् । तन्त्रं पुपेम् । तनुं पुपेम् । स्वर्गो लोकः । मुवर्गो लोकः । उपसर्गः यतामहे ।
त्रिपस्यर्गः यतामहे ॥

अभ्यासस्याभयर्गे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्गोवर्गान्तस्याभयर्गेऽपि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भयतः । इयेष ।
उपोष । इयर्षि । अस्तवर्ग इति किम् । ईपनुः । ईपुः । ऊपनुः । ऊपुः । णपीत्येष । इ-
माप । उमाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्रीः । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामि-
त्यत्र परत्वान्नुडागमः । पृथग्योगकस्मृत्तरार्थम् ॥

वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रियां वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रिवं पश्य । स्त्रीः पश्य ।
स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयङादेशापवादो-
ऽयम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इति गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाधते । अयनम् ।
आयकः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णाञ्ज
भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः ।
निन्युः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । एरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्ण-
विशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्सुभोः सुपीति निय-
मादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ ।
यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणे किम् । इहापि स्याद् । उन्न्यौ । उन्न्य इति । गतिकार-
काभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते । परमनियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्माद्वर्णाञ्ज भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ सुपि
परतो यणादेशो भवति । खलुप्बौ । खलुप्बः । शतस्वौ । शतस्वः । सकृत्स्वौ । सकृत्स्वः ।
सुपीति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
कट्टुवौ । कट्टुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते इत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । *पुनर्भ्वदेति
वक्ष्येयम्* । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । कारापूर्वस्यापीष्यते । काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधयोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्वेणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोर्भयथा दृश्यते ॥ वनेषु चित्रं विश्वं विशे । विशे विभु-
वम् । सुध्यो हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो
यणादेशो भवति । हुहति । हुहन्तु । अलुहन् । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुश्नुवो-
रिति किम् । योयुवति । रोस्वति । इदमेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं मापायामपि यद्दुलुगस्तीति ।
रु छन्दसि छन्दस्युभयथेत्याह धातुक्त्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न ॥ यद्दुलुगन्तादन्यत् प्रत्यु-

दाहरणमुवर्णान्तमनेकाज् संयोगपूर्वं सार्वधातुके विधत्ते । सार्वधातुक इति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । राष्नुवन्ति ॥

भुवो वुगलुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाज्जादौ परतः । अमृवन् । अमृवम् । लिट् । वमृव । वमृवतुः । वमृवुः ॥

ऊढुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहोऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अज्जादौ प्रत्यये परतः । निगृहति । निगृहकः । साधु निगृही । निगृहम् । निगृहन्ति । गृहो वर्चते । उपधाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतप्रहणं विपर्ययम् । यत्रास्वैतद्रूपं तत्रैव यथा स्वादिह मा भूत् । निगृहतुः । निगृहुः । अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिदिच्छन्ति । निगृह्य गत इत्युत्पत्त्यासिद्धत्वं न तस्मिन् नास्ति । णावृत्त्यै, ण्यन्तस्य च ल्यप्पयादेश इति । अचीत्येव । निगोढा । निगोढुम् ॥

दोपो णौ ॥ ९० ॥

दोप उपधाया ऊकारादेशो भवति णौ परतः । दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति । विकृतप्रहणं प्रकामाभेदाथम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् । णाविति किम् । दोपो वर्चते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारायें दोप उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः । चित्तं दूषयति । चित्तं दापयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातयो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः । षट्पति । ज्यथपति । जनयति । रजयति । शमयति । शपयति । केचिदत्र देत्यनुपचयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिरणमुलोर्द्वाद्योऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

धिष्णरे णमुष्णरे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया द्वौ भवति अन्यतरस्याम् । अशामि । अशामि । अशामि । शमंशामम् । शमंशामम् । तमेतामम् । तमेतामम् । दीर्घप्राणं किं, न ह्रस्वविकल्पेणैव विधीयते । नैधे शक्यं, शमयन्ते प्रयुक्त इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पे न स्थानम् । णिलोपस्य स्थानिवद्भावादीर्घविधौ स्वभावेन न स्थानिवम् । शमयन्ते प्रयुक्तवान् । अशामि । अशामि । शमंशामम् । शमंशामम् । शमयन्ते, अशमामि । अशमामि । शमम् । शमाम् । योऽर्द्धो णौ णिर्तुन्यते यट्कारश्च तयोर्दीर्घविधौ आदेशो ॥ स्थानिवद्भावोति अस्थानिवद्भावादीर्घः सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्थानम् । णिष्यन्ते यट्प्यन्ते त्वसिद्धिरेव । व्याश्रयत्वादि सिद्धत्वमपि नास्ति । णौ द्वि णिषट्कारोपः चिज्जमुष्णरे णावृत्तस्य दीर्घस्याम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खचरे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विपतः । परतपः । पुरंदरः ॥

हादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥

हादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रद्वष्टः । प्रद्वष्टवान् । निष्ठाया-मिति किम् । प्रद्वष्टयति । हाद इति योगविभागाः क्रियणे । निष्ठायां यथा स्थानम् ।

प्रहृत्तिरिति (१) ॥

छादेर्घेऽभ्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥

छादेरङ्गस्याभ्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उरच्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभावो न्युपधा भवति । अभ्युपसर्गस्येति किम् । स्सुपच्छादः । *अदिप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम्* । समुपातिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्तयति । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्किषु च ॥ ९७ ॥

इस् मन् त्रन् कि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदि । छय । छयम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनजनघसां लोपः किङ्कत्यनङि ॥ ९८ ॥

गम हन जन जन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये किङ्कत्यनङि परतः । जग्मतुः । जग्मुः । जज्जन्तुः । जज्जुः । जज्ञे । जज्ञाते । जजिरे । जज्जन्तुः । जज्जुः । जज्जतुः । जज्जुः । अक्षत्रमीमदन्त पितरः । किङ्कतीति किम् । गमनम् । हननम् । जननीति किम् । अगमत् । अघसत् । अर्चीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ किङ्कति प्रत्यये परतः । विततिरे कवयः । सङ्गुमा इव पांसम । छन्दसीति किम् । वितेतिरे पेनिम् ॥

घसिभसोर्हल च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति इलादावजादौ च किङ्कति प्रत्यये परतः । सगिधश्च मे सपीतिश्च मे । वज्रां ते हरी धानाः । सगिधरित्येदं किति बहुलं छन्दसीति घस्छादेशे उपधाया लोपो च कृते, झलो झलीति सकारलोपः । चत्वन्तकारस्य कृत्वे घकारस्य । ततः समाना गिधः सगिधरिति समासे कृते समानस्य लभात् । यश्चामिति भसेर्लोपे तामि शौ द्विर्वचने कृत उपधालोपसंक्षेपवत्त्वज्जत्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वाभित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात् स तथा । न क्रियते । अजादौ । यप्सति । किङ्कतीत्येव । अशून् यमस्ति ॥

हुक्षलभ्यो हेङि ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेशः स्थाने विरादेशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः । मिन्दि । छिन्दि । हुक्षलभ्य इति किम् । झङ्गीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । रुदहि । स्वारपहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तात-
छि कृते सङ्कटौ विप्रतिपेधे यदाधितं तदाधितमेवेति पुनर्धभावो न भवति । भिन्दि कि-
छिन्दि कौत्स्त्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकृत् क्रियते ॥

शुश्रुषुपृकृवृम्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

शु श्रुषु पृ कृ वृ इत्येतैर्म्य उत्तरस्य हेङिरादेशो भवति छन्दसि विषये । शुधी हवमिन्द्र । श्रुषुधी गिरः । पृदि । उरुणसृधि । अपावृवि । श्रुषुधीत्यत्र विभावविधानसामर्थ्यादुत्तर-
प्रत्ययादिति हेङ्प्रग भवति । लन्तेषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् ॥

(१) कवित् छाददिः प्रहस्यन्तः पाठो नास्ति ।

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितश्च हेर्द्विरादेशो भवति । वा छन्दसीति पितृवेनास्याङित्वम् । सोम शरन्धि । अस्मभ्यं तद्धयंश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मञ्जुहुराणमेनः । अङित इति किम् । हृथं प्रीणीहि । शरन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात् । मलोपाभावंश्च अङित्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुगभवति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरसमपोर्न लुगभवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुगभवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् । युहि । रुहि । तपरकारणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्स्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुगभवति । चिनु । सुनु । कुरु । उत इति किम् । लुनीहि । पुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । रुहि । युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राप्नुहि । तप्नुहि । *उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्* । उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धितुहि यत्पतिम् । तेन मा भागिने कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां भवोः ॥ १०७ ॥

योऽयमुत्कारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययत्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । मुन्वः । सुनुयः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः । शक्नुमः । लुगिति वर्चमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधायस्यानिवद्वावाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्दुरा-मिति प्रतिपिष्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरुत्तरस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके विधत्ति परतः । कुरुतः । कुर्यन्ति । सार्वधातुकपठणं किम् । भृतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकारणं कर्तृपक्षस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । विज्जित्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

इनसोरलोपः ॥ १११ ॥

इनस्यास्तथाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विधत्ति परतः । इन्वः । इन्वन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । सन्तेः । सन्ति । विज्जित्येव । भिनत्ति । अस्ति । इनसोरिति परस्य शक्यञ्चादिषु द्रष्टव्यम् ॥

इनाभ्यस्तयोरतः ॥ ११२ ॥

इना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विङिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत । अभ्यस्तानाम् । मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत । इनाभ्यस्तयोरिति किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । विभ्रति । विङ्तीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

इनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च पुर्वजितानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके विङिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीथे । मिमीथे । संजिहीते । संजिहीथे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् । दृक् । धत्तः । विङ्तीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इद्विद्वस्य ॥ ११४ ॥

द्विद्विद्वतेर्हलादौ सार्वधातुके विङिति परत इकारादेशो भवति । द्रिद्वितः । द्रिद्विथः । द्रिद्विवः । द्रिद्विथः । हलीत्येव । द्रिद्विति । विङ्तीत्येव । द्रिद्विद्वति । *द्विद्विद्वतेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः* । *सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम्* । द्रिद्विद्वतीति द्रिद्विः । आकारान्तलक्षणो प्रत्ययो न भवति, पचादित्वादजेव भवति ।

न द्रिद्विद्वते लोपो द्रिद्विद्वते च नेष्यत ।

दिद्विद्विद्वतीत्येके दिद्विद्विद्वतीति वा ॥

अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अद्विद्वीत । अद्विद्विद्वीत । द्रिद्विद्वीति निदेशो छान्दस्य ह वत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ विङिति सार्वधातुके परतः । यि-मितः । विभीतः । विभीथः । विभीथः । विभीवः । विभीवः । विभीमः । विभीमः । हलीत्येव । विभ्यति । विङ्तीत्येव । विभेति । सार्वधातुके इत्येव । भीयते ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ विङिति सार्वधातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव । जहति । विङ्तीत्येव । जहाति । सार्वधातुके इत्येव । हीयते । जहीयते । प्रथमयोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ विङिति सार्वधातुके परतः । जहात् । जहाताम् । जह्युः ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गानामभ्यस्तानां एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च । देहि । पेहि । अस्तेः । धनसोरलोप इत्यकारलोपः । एधि । शिद्यं लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलोर्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि किञ्चि परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमनुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः । देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे । ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्ये इति किम् । ररक्षतुः । ररक्षुः । तत्सरतुः । तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् । चक्रगतुः । चक्रणुः । जगगतुः । जगणुः । बभणतुः । बभणुः । लिटि आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात् । नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादिर्लिङ्गादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजदत्वचत्वर्योरसिद्धत्वं नास्ति । तेन तदादिरप्यादेशादिर्भवति । तथाच फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे दशादेशादिनां श्रीयत इति शसिदेशोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचतुः पेचुः, देमतुः देमुः रित्येवमादीनामपि प्रकृतिजञ्जरादीनामेत्वं न स्यात् । किञ्सीत्येव । अहं पपञ्च । अहं पपठ ॥ *दम्भैरेत्यं वक्तव्यम्* । देमतुः । देभुः । नलोपस्यासिद्धावाग्न प्राप्नोति । *नशिरन्योरलिङ्ग्येत्यं वक्तव्यम्* । अनेशम् । मनेका । अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वाद्वृत् । मनेकेति मनेराशिपि चेति बुञ् । छिपकादिषु प्रेक्षेपादित्वं न क्रियते ॥ *छन्दस्यमिपचारप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम्* । ज्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुञ् न क्रियते । लिङि पेचिरन् । पेचिरन्नित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ *यजिष्यप्रोश्च* । आयेजे । आयेपे । यजैर्वेदश्च लङि इति छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याङागमः ॥

यलि च सेटि ॥ १२१ ॥

यलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्येगतस्यातः स्थाने एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेकिथ । सेटीति किम् । पपञ्च । थलप्रह्णं विलुपट्थार्थम् । अफिष्टदर्थमेतद्वचनमित्यन्यल्गेयोऽसम्भवात् । अत इत्येव । दिदिविथ । एकहल्मध्येगतस्येत्येव । ततक्षिथ । ररक्षिथ । अनादेशादेरित्येव । चक्रणिथ । बभणिथ ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि किञ्चि परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेवे । त्रेपाते । त्रेपिरे । तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभजोरादेशाद्यर्थम् । अनेरेकहल्मप्यार्थम् ॥ *अन्येदयेति वक्तव्यम्* । श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽयस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि किञ्चि परतस्थलि च सेटि । अपरेषतुः । अपरेषुः । अपरेविथ । हिंसायामिति किन् । रराधनुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थिते तपरस्वरूपतमपास्य कालविशेषसम्भवाद्दर्शनमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा द्वाभ्यास्तयोरत इत्यनुवर्तत इति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृन्नुमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृन्नुमुत्रसाम् इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि किञ्चि परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ । जजतुः । जजुः । जजिथ । ज्रेमतुः । ज्रेमुः । ज्रेमिथ । यजमतुः । यजमुः । यजमिथ । ज्रेषतुः । ज्रेषुः । ज्रेविथ । तजमतुः । तजमुः । तजमिथ ॥

फणां च समानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूयामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लि-
टि क्लिति परतस्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणित्थ । फफणतुः । फफणुः । फफणित्थ ।
रेजतुः । रेजुः । रेजित्थ । रराजतुः । रराजुः । रराजित्थ । अजे । अजाते । अजेरे । वभ्राजे ।
वभ्राजाते । वभ्राजिरे । अजे । अंशाते । अंशिरे । वभ्राजे । वभ्राशाते । वभ्राशिरे ।
भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । वभ्लाजे । वभ्लाशाते । वभ्लाशिरे । स्येमतुः । स्येमुः ।
स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्व-
मतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् । दध्वतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसदद्वादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद् इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य
स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशतुः । विशशमुः । विशशित्थ ।
द्वदे । द्वदाते । द्वदिरे । वौदीनाम् । ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः ।
विशशरुः । विशशरित्थ । लुर्लावथ । उपविथ । गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यान्वद्वत्कारस्तस्य चाय-
मकार इति पृथ्वं प्रतिपिच्यते ॥

अर्वणस्त्रसाधनजः ॥ १२७ ॥

अर्वन्नित्येतस्याङ्गस्य इत्ययमादेशो भवति, सुखेत्तः परो च भवति, स च गज उत्तरो
न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तः । अर्वन्तः । अर्वन्तः ।
अर्वन्ति । अर्वन्ती । अर्वन्तम् । अर्वाविति किम् । अर्वा । अनज इति किम् । अनर्वाणौ ।
अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं मन्त्रजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः ।
मघवन्तम् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती । माघवतम् । न च भ-
वति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघव-
भ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवानम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वसमुक्तमिष्यामो भस्येत्येवं
तद्वदितव्यम् । बध्यति, पादः पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् । द्विपादौ ।
द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाञ्चदशैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः
पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्यन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे । पेशुपः पश्य ।
पेशुपा । पेशुपे । वसुपः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याघ्रयत्वादसिद्धत्वं न
भवति । वसुसदप्रसारणे कसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह उठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य उठ् इत्येतस्संप्रसारणं भवति । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । प्रष्टौहे ।

दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्पूदत्सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूहं क्रियते । संप्रसारणं पुनः कृते गुणे । वृद्धिरेचीति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रद्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वद्वेर्ण्वनं हृदयते । ज्ञापकार्यम् । एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

अवयुचमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

अथ युचन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना । मघोने । अतद्धित इति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वस्त्रं । माघवनः स्थालीपाकः । शुनो-विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽङ्, द्वारादित्वादौजागमः ॥ स्वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति । अल्लोपः । अगः । अग इत्युभयोः श्लेष इति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनिलेपमन्तस्य अस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा । राज्ञे । तक्ष्णः पश्य । तक्ष्णा । तक्ष्णे । अनो नकारान्तस्याथ लोप इष्यते । इह न भवति । राजकीयमिति ॥

पपूर्वहन्धृतराक्षामणि ॥ १३५ ॥

पकारपूर्वो योऽङ् हनो धृतराक्षश्च तस्याकारलोपो भवति अपि परतः । औक्ष्यः । ताक्ष्यः । औगताः । आर्त्तताक्षः । पपूर्वहन्धृतराक्षामिति किम् । सामनः । वैमनः । अजिति प्रकृतिभावेनालोपदिलोपावुभावपि न भवतः । जणोति किम् । ताक्ष्यः ॥

विभाषा छिद्योः ॥ १३६ ॥

तौ परतः शीराष्ट्रे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राशिः । राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । साम्नी ॥

न संयोगाद्गमन्तात् ॥ १३७ ॥

पकारमकारान्तात् संयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे । संयोगादिति किम् । प्रतिशब्दा प्रतिदीप्ते । साम्ना । साम्ने । यमन्ता-दिनि किम् । तक्षणा । तक्षणे ॥

अथः ॥ १३८ ॥

अथ इत्ययमप्रतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तदन्तस्य अस्य अकारस्य लोपो भवति । क्षीचः पश्य । क्षीचा । क्षीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद् ईत् ॥ १३९ ॥

उद् उक्तस्याच ईकारादेशो भवति । उद्वाचः । उद्वाक । उद्वाचे ॥

आतो भानोः ॥ १४० ॥

अकारान्तस्य आतोमंस्य लोपो भवति । कील्यान्धः पश्य । कील्यान्ना । कील्यान्ने । शुभेधः पश्य । शुभेधा । शुभेधे । आत इति किम् । निषा । निषे । धातोरिति किम् । मृदूयाः पश्य । मायाः पश्य । आत इति योगविभागः । तेन कृत्यो एषू, हन्तः भः धातविति सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्वारुण्यादेरान्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आङीति किम् । यदात्मनस्तन्मो वरिष्ठा ॥ *आङोन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते* । त्मन्यासमञ्जत मलम् ॥

ति विशनेडिति ॥ १४२ ॥

भस्य विशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विशत्या क्रीतः विशकः । विशं शतम् । विशतेः पूरणो विशः । एकविशः । डितीति किम् । विशत्या ॥

ट्टेः ॥ १४३ ॥

दिसंज्ञस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्त्वान् । उप-
गरजो, मन्दुरजः । त्रिशता क्रीतः, त्रिशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो
भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः । औहुलोमिः । वा-
ह्वादित्वादिप्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धित इति किम् । शर्मणा । शर्मणे ।
*नान्तस्य टिलोपे सप्तह्यचारिपीठसर्पिकलापिकौधुमितैतिलिजाजलिङ्गलिशिलालिशिखण्डि-
सुकरसप्तसुपर्वणासुपसंख्यानं कर्तव्यम्* । अत्र ये इज्जतास्तेषामिन्यनपत्य इति प्रकृतिभावः
प्राप्तः, ये त्वज्जन्तास्तेषामज्जिति । सप्तह्यचारिण इमे, सायह्यचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः ।
कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कौधुमिनः, कौधुमाः । तैतिलिजाजलिनामाचार्यौ तत्कृतो
ग्रन्थ उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामधीयते । तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाज-
लाः । शैषिके पत्रेषु बृहत्त्वाद्वा छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शौलाः । शिखण्डिनः,
शौखण्डाः । सुकरसप्तानः, सौकरसप्ताः । सुपर्वणः, सौपर्वणः । *अश्मनो विकार उपसंख्या-
तम्* । अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनोऽन्यः । *चर्मणः कोश उपसंख्यानम्* । चर्मः
कोशः । चार्मणोऽन्यः । *शुनः संकोच उपसंख्यानम्* । शौवः संकोचः । शौवनोऽन्यः ।
अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् । के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामव्यया-
नामविहितटिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायंप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सा-
यंप्रातकः । पौनःपुनिकः । यादः । कौतस्कृतः । कालाद् दृजिति ङप्रत्ययः । दृगुदुलौ तु
नेप्येते । आरातीयः । शाशतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अह्नप्रखोरेव ॥ १४५ ॥

अह्नित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अह्नी समाहृते, द्वयहः । त्रयहः ।
द्वे अह्नी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्वयह्वीनः । त्रयह्वीनः । अह्नां समूहः क्रतुः, अह्वीनः ॥
अह्नः समूहे खो वक्तव्यः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह मा भूत् । अह्ना निर्वृत्त-
माहिकम् । एवकारकणं विस्पष्टार्थम् । अह्न एव टखोरित्येवं नियमो भविष्यति, आत्मा-
ध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । वाग्रज्यः । माण्डज्यः । सङ्गज्यं दारु ।
पित्रज्यः काष्पांसः । कमण्डलज्यं मृत्तिका । परशज्यमयः । औषज्यः । कापटवः । ओरोदि-
ति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरित्यो यथा स्यात् तेन सायंभुव इति सिद्धं भवति ।

ट्टे लोपोऽकट्टाः ॥ १४७ ॥

ट्टे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्टा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः । जान्वेयः ।
नाद्वाहेयः । अकट्टा इति किम् काट्टेयो मन्त्रनपदयत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य इकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्तस्य इकारे । दाक्षी । लपाक्षी । सखी । सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति धिसेजायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते । दुलि । दौलेयः । बलि । बालेयः । अग्नि । आग्नेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । अवर्णान्तस्य तद्धिते । दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः । *यस्येत्यौङः इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । काण्डे । कुडवे । सौर्ये हिमवतः शृङ्गे । औङः शीभावे कृते यस्येति चेति सूर्यतिप्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः प्राप्नोति । *इयदुवद्धभ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन* । वत्सान् प्रीणाति, वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयं । चतुष्पाद्भयो ढञ् इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाभूः शुभ्रादिः, तस्या अपत्यं लेखाभ्रेयः ॥

सूर्यतिप्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्यं तिप्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां वकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति इति परतस्तद्धिते च । सूर्येणेकदिक् । सौरी यलाका । अग्नि यो यस्येति लोपस्तस्यातिद्वत्वं नास्ति, व्याधयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद् उपधायाकारो भस्यागस्त्यस्य संवन्धीति लुप्यते । तिप्य । तैपमहः । तैपी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋषिवादिणि कृते आगस्तीयः । मत्स्य । गौरादित्वान्छीप् । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यधरी । यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम् । *मत्स्यस्य ड्यामिति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् । *सूर्यामत्स्ययोश्चे च ड्यां च* । सोरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं चर्हं निवेत् । आगस्त्यः । *तिप्यपुप्ययोर्नञ्चाणि* । तिप्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः । तैपः । पौपः । *अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च* । अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च । अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः । *कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम्* । अन्यत्रापि हि दृश्यते । अन्तिके लीदतीति, अन्तिपत् । पूर्वपदादिति पत्वम् । *ये च* । अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्थस्य उपधाया इति परतो लोपो भवति । मार्गी । वात्सी । हल इति किम् । कारिकेयी । तद्धितस्येति किम् । वैद्यस्य भार्या वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गमाणां समूहो, मार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकायिकः । काम्पिलयकः । तद्धितग्रहणमोत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इष्टिः । अगात्तीति कित् । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यञ्च्योश्च ॥ १५२ ॥

क्य चि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति । वात्सीयति । मार्गीयति । वात्सीयते । च्यौ । मार्गीभूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाययते । सांकदयभूतः । हल इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

त्रित्वकादिभ्यश्च लुक् ॥ १५३ ॥

नदादीषु विल्ववादयः पश्यन्ते । नदादीनां कुरु चेति कृतकुमारगमा विल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुक् भवति । विप्या यस्यां

सन्ति बिल्वकी, तस्यां भवाः, बैल्वकाः । वैणुकीयाः । वैणुकाः । वैत्रकीयाः ।
वैत्रकाः । वैतसकीयाः । वैतसकाः । तृणकीयाः । तार्णकाः । इक्षुकीयाः । ऐक्षुकाः ।
काष्ठकीयाः । काष्ठकाः । कपोतकीयाः । कापोतकाः । ह्रस्वत्वं च । कुञ्जकीयाः । कौञ्जकाः ।
छग्रहणं किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा हि संनियोग-
शिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्त्तते । लुग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद्
यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्टेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमन्वि ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति । आसुतिं करिष्टः । विज-
यिष्टः । बहिष्टः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपायं वचनम् । अन्त्यस्य हि टेरित्येव
स्तिब्दः । लुगित्येतदत्र नानुवर्त्तते । तथाहि सति नलुमताङ्गन्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्या-
त् । इमन्विज्यहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु, तुरश्चन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयस्सु परतः । पट् । पटिष्टः । पटिमा । पटीयान् । लघु । लघि-
ष्टः । लघिमा । लघीयान् । *णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम्* । किं
प्रयोजनम् । पुंवद्भाववरभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतय-
ति । तसिलादिपञ्चाकृत्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । अद्-
यति । टिलोपः । पटुमाचष्टे, पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थवयति ।
भारद्वाजीयास्सु पठन्ति । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाववरभावटिलोपयणादिपरविन्यतोर्लु-
क्कनयमिति । स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति ।
एतदुभयमप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोऽपि हीप्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेमेयस्सु परतः पूर्वस्य च
गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्टः । स्थवीयान् । दूर । द्रविष्टः । दवीयान् । युवन् । यविष्टः ।
यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्टः । हसीयान् । ह्रसिमा । क्षिप्र । क्षेपिष्टः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा ।
ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । क्षुद्र । क्षोदिष्टः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा । परग्रहणं
किम् । यविष्टः । यवीयान् । ह्रसिष्टः । हसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादेलोपो मा भूत् । पूर्वग्रह-
णं विरुपष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलगुरुबृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फचर्वहिगर्वधिप्रघ्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु बृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्रस्थ स्फ चर् वरु यहि
गर् वधि त्रप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्टेमेयस्सु परतः । प्रिय । प्रेष्टः ।
प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्टः । स्थेयान् । स्थेमा । स्फिर । स्फेष्टः । स्फेयान् । उरु ।
वरिष्टः । वरिमा । वरीयान् । बहुल । बहिष्टः । बहीयान् । बहिमा । गुरु । गरिष्टः । गरीया-
न् । गरिमा । बृद्ध । वर्पिष्टः । वर्पीयान् । तृप्र । त्रपिष्टः । त्रपीयान् । दीर्घ । द्राघिष्टः ।
द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्टः । वृन्दीयान् । प्रियोऽप्युख्यहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु
पठ्यन्ते । देनान्येषामिमनिञ् न भवतीति नोदाह्रियते ॥

चहोर्लोपो भू च चहोः ॥ १५८ ॥

चहोरुत्तरेपामिष्टेमेयसां लोपो भवति तस्य च चहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो भवति ।
भूयान् । भूमा । बहुलशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । चहोरिति पुनर्णहणं स्थानित्यप्रतिपत्त्यर्थम् ।

सन्यथा हि प्रत्ययानामेव मूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति । भूयिष्ठः । लोपापवादो यिडागमः तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादायसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा व्यवहितत्वादा-
दित्युच्यते । लोपे हि सति अकृद्यकार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिद्ध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टमेयत्सु परतः । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् ।
प्रथिमा । अदिष्ठः । अदीयान् । अदिमा । ऋत इति किम् । ऋजिष्ठः । ऋजिमा । ऋजीयान् ।
लघोरिति किम् । कृणिण्ठः । कृर्णायान् । कृणिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथुं नृदुं भृशं चैव कृशं च वृद्धमेव च ।

परिपूर्वं वृद्धं चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरचष्टे, मातयति । आतयति ॥

चिभःपजोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

अजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इण्डेयत्सु परतश्छन्दसि
विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाच् यज्ञसंज्ञकं तदिष्टमेयत्सु परतः प्रकृत्या भवति । अरिविन्नित्येतस्य विन्नन्तस्य
स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । स्रजयति । अग्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य स्खचिष्ठः । स्खचयति । एका-
जिति किम् । वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः ॥ *प्रकृत्याऽके राजन्वमनुष्ययुवानः* ॥ अके प्रत्यये परतो
राजन्य मनुष्य युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां
समूहो मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्वितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनो
भावः, यौवनिका । मनोशादित्वाद् युञ् । तस्य नस्तद्धित इति विलोपो न भवति ॥

इतरथनपत्ये ॥ १६४ ॥

इन्नन्तमनपत्यार्थेऽणि परतः प्रकृत्या भवति । सांकृटिनम् । सांरग्विणम् । सांमार्जिनम् ।
अभिविधौ भाव इनुण् अणिनुण् इत्यण् । स्रग्विणइद्, स्रग्विणम् । अणीति किम् । इण्डिनः
समूहो, दाण्डम् । अनुदात्तादेरजित्यभ्रप्रत्ययः अनपत्य इति किम् । मेधाविनोऽपत्ये, मैधावः ॥

गाथिविदथिकेशिमणिपणिमश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिम् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिनः । वैदथि-
नः । केशिनः । गाणिनः । पाणिनः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनोऽपत्यं, शङ्खिनः । माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अनन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये धानपत्ये च । सामानः । वैभनः । सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्वितेऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु साधुः, सामन्यः ।
शाक्षण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा, राज्यम् । राजनिति पुरोहिता-

दिपु पश्यते । ततोऽर्थं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हितं । आत्मनीनः अध्वान-
मलङ्कारो, अध्वनीनः । ख इति किम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यन्यथीभावेऽन्येति
समासान्तद्वन्द्वप्रत्ययः । प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन् इति अचुप्रत्ययः ॥

॥ मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वोऽन् अवर्मणोऽणि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति । सुपाभ्योऽपत्यं, सौपानः ।
वान्त्रसामः । मपूर्वं इति किम् । सौत्वणः । अपत्य इति ङकम् । चर्मणा परिवृतो रथः,
चर्मणः । अवर्मण इति किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥ *मपूर्वप्रतिषेधे वा हित-
नाम्न इति वक्तव्यम्* । हितनाम्नोऽपत्यं, हैसनामः । हेतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोऽत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतद्वपत्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि
टेलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्मं वस्त्रम् । ब्राह्मं हविः । सतो जातौ । अपत्य इत्येवा
अपत्ये जातावणि ब्रह्मणटिलोपो न भवति । ब्रह्मोऽपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्य इत्येव । ब्राह्मी
औपधिः ॥

कर्मस्तच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कर्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः, कर्मनः । शीलं छत्रादिभ्यो ण
इति णप्रत्ययः । यथेवं, किमर्थमिदं, नस्तद्धित इत्येव टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकायं
तु । एतज् ज्ञाययति ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति गान्ता-
कारः सिद्धो भवति । ताच्छील्य इति किम् । कर्मण इदं, कर्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्य इति किम् । उक्ष्णोऽप-
त्यमौक्षणः । पपूर्वहन्धतराक्षामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्य-
धैवत्यसारवैदवाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्याशिनेय वाशिनायनि भ्रौणहत्य धैवत्य सारव
वैदवाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडादिपु पश्यते,
तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषांचित्तु हस्तिन्निति नडादिपु न पश्यते । तेषां-
मत एव निपातनात् फलपि भवति । दण्डिनोऽपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनोऽपत्यं, हस्तिनायनः ।
अथर्वन्निति वसन्तादिपु पश्यते । अथर्वणा प्रोक्तो यन्त्रोपि उन्नाराद् अथर्वन्नित्युच्यते । तम-
धोते यः स, आयर्वणिकः । इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्याशिनिति शुभ्रादिपु पश्यते ।
तस्य ण्ये परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्याशिनोऽपत्यं, जैह्याशिनेयः । वाशिनोऽपत्यम्,
जदीवा वृद्धादगोत्रादिति किन् तस्य प्रकृतिभावो निपात्यते । वाशिनायनिः । भ्रूणहन् धीवन्
इत्येतयोः ण्यजि तपरस्तकारादेशो निपात्यते । भ्रूणह्नो भावः, भ्रौणहत्यम् । धीव्नो भावो,
धैवत्यम् । हनस्तोऽनिष्णलोरिति यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्यय ण्येति भ्रौणह्नो वाच्यन् इत्यत्र न
भवत्यतो भ्रौणहत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य अणि परतोऽप्युशब्दलोपो
निपात्यते । सारवा भवं, सारवमुदकम् । वैदवाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पश्यते ।
ततोऽयमाशुदातोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते । इदवाकोरपत्यं, जनपदशब्दात् क्षत्रियादजि-
त्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । वैदवाकः इदवाकपु जनपदेषुभवः कोपधादणित्यञ् ।

ऐध्वाकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृह्यादिषु पठ्यते, ततो ढञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यम्, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिष्वेव न पठ्यते, तत्रानि कृते यादेरिति इत्यादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयव इत्येव हि लुक् सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद् घुञं वाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र, संघङ्का-लक्षणेऽप्यन्यनिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य मयदि यादिलोपो निपात्यत-हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्वयवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्यानि छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्वय वास्त्व माध्वी हिरण्य हिरण्य इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विपये । ऋतु वास्तु इत्येतत्तोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्वयम् । वास्तौ भवः, वास्त्वयम् । वस्तुशब्दस्थाणि यणादेशो निपात्यते भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्थाणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीनः सन्त्वोपधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयदो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्यम् ॥

इत्थुपाध्यायश्रीवामनकृतार्यां काशिकायां पठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं पटोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाको ॥ १ ॥

यु इ इत्येतयोस्तृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणो प्रत्यययोर्ग्रहणं, तयोः स्थाने यथासङ्ख्यमन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः वोरकः । नन्धादिभ्यो ल्युः । वन्द्यः । रमणः । सायमादिभ्यष्ट्युल्लौ तुद् । सायतनः । चिंतनः । ण्वल्तृचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवकः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् । ऊर्णाया युस् । ऊर्णांयुः । भुजिस्त्रुभ्यां युक्त्युक् । भुज्युर्भुज्युरिति । एवमादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिकपाः पाणिनीयाः । युवोरिति निहंदाद् द्वन्द्वैक्येनैवपक्षेऽनित्यमागमशासनमिति तुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमसिष्व लोकाश्रयत्वाद्दिङ्गस्येति न भवति । इतरेतरयोगपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यणु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवस्त्वेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमन्तित्यता ।

अशिष्यत्वाद्दिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छ्र्धां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय ईन् ईय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ढ छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । छस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ढक् । सौपर्ण्यः । चैन्तेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आढयकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गार्गायः । वात्सीयः । घ इत्येतस्तेयादेशो भवति । खत्राद् घः । छत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् । कथति । डौकते । रनति । छिनत्ति । घृणते । आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः । प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च वच्छौ चेति

घञश्चित्करणमर्थवद्भवति । शङ्खः । ष(१)ण्डः, इत्येवमादीनां हि, उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । ऋतेरीयङिति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य । एजेः खश्च, पदरुजविशस्पृशो घञित्येवमादिषु ॥ इत्संज्ञया भवतिव्यम् । तद्धितेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितोत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते । आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्यार्थं हि संभवति ॥

शोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य झस्य अन्त इत्यभादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुवन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । जृविशिभ्यां झष् । जरन्तो, वशन्तः । प्रत्ययस्येत्येव । उज्जिता । उज्जितुम् । उज्जितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च झञश्चित्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य झकारस्य अदित्ययमादेशो भवति । ददति । ददतु । दधतु । जक्षति । जक्षतु । जाग्रति । जाग्रतु । अन्तादेशापवादोऽयं जुसादेशेन तु बाध्यते । अदधुः । अदधुः । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । चिन्वन्ते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत । आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । च्यवन्ते । प्लवन्ते । नित्यत्वाच्च विकरणे कृते ज्ञान्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन झकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥

शोडो रुद् ॥ ६ ॥

शोडोऽङ्गादुत्तरस्य ञादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् । अशेरत । रुड्यं परादिः क्रियते । स यदि झकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादित्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेनेह न भवति । व्यतिशेद्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य ञादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविदते । संविदते । संविदताम् । संविदताम् । समविदत । समविदत । वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दाते । विन्दते इति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अहुह । गन्धर्वा अप्सरसो अदुह । दुहेलं हि झकारस्यादादेशे कृते स्त् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपश्च भवति । अदुहत् । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । अहध्रमस्य केतवः । अहशोऽङि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृक्षैः । प्लक्षैः । अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विगृह्य समासे कृते इत्यत्वे च भिस ऐसादेशो भवति एकदेशविकृतमन-

न्यवद्भवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातल्येति परिभाषेयमनित्या । कष्टाय क्रमण इति निदृशेत् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपकरणं किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एवं भिसि परत्वाच्चेदत् एस् क भविष्यति ।

कृतेष्वेत्वे भौतपृष्ठादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोऽपि भवति नष्टैरिति । अतो न भवति । देयेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस्न भवति । एभिः । अमीभिः । अङ्कोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अङ्कोरित्येतदेवप्रतिपेधवचनं ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तत्प्रवृत्तेन गृह्यत इति । इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोऽपि नियमः संभाव्येत इदमदसोरेव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः । विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिपेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् ॥

टाडसिद्धसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्ताद्गङ्गादुत्तरेपां टाडसिद्धसाम् इन आत्स्यइत्येते अदिशो भवति । वृक्षेण । प्लक्षेण । वृत्तीत्येतस्य आत् । वृक्षात् । प्लक्षात् । वृत्तीत्येतस्य स्यादेशो भवति । वृक्षस्य । प्लक्षस्य । अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिब अतिजरसादिति केचिद् इच्छन्ति यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यत इति लक्ष्यते ॥

हेर्यः ॥ १३ ॥

हेरिति चतुर्थ्यवचनस्य प्रवृत्तम् । अकारान्तदङ्गादुत्तरस्य हे इत्येतस्य य इत्यमादेशो भवति । वृक्षस्य । प्लक्षस्य । अत इति किम् । सख्ये । पत्ये । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातल्येति परिभाषेयमनित्या तेन दीर्घो भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य हेः स्मै इत्ययमादेशो भवन्ति । सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । धस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अथात्रास्मै इत्यन्यादेशोऽङ्गादेशो एकादेशो प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात् पूर्व स्मै भावः क्रियते, पञ्चादेकादेश इति ॥

छसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

छसि ङि इत्येतयोरकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशो भवतः । छसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् । कस्मात् । वृत्तीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृक्षात् । वृक्षे ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्छसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशो वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मात् । परात् । परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे । अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे । अधर-

स्मात् । अधरस्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवम्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शो ॥ १७ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे । । के । ते । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । त्रपुणी । जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥

आवन्तादङ्गादुत्तरस्यौङ्गः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । बहु-
राजे । कारीपगन्धे । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोऽपि ग्रहणं यथा स्यात् ।

औकारोऽयं शीविधौ डिद्गृहीतो ङिञास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चासंज्ञनेऽस्मिन् ङित्कार्यं ते ङ्यां प्रसक्तं स दोषः ॥

ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णं यत् स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ॥

वर्णश्चायं तेन ङित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङ्गः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः । कुण्डे पश्य ।
यस्येति लोपः प्राप्तः । *दथा प्रतिपद्यो वक्तव्यः* । इति न भवति । दधिनी । मधुनी ।
त्रपुणी । जतुनी ॥

जश्श्लोः शिः ॥ २१ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्श्लोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डा-
नि पश्य । दधीनि । मधूनि त्रपुणि । जतूनि । जसा सहचरितस्य श्लोः ग्रहणादिह न भवति ।
कुण्डशोददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २० ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो गृह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जश्श्लोः शीत्ययमादेशो भवति ।
अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् । अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य ।
एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभक्ताविकल्पस्य । पदभ्यो लुगित्यप्राप्ते
स्यायमपवादो, नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते । यस्तु, सुपो धातुप्राप्तिपदिकयोरिति तस्मिन्
चाप्राप्ते चेति न वाध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमन्वेष्यते । परमाष्टौ ।
उत्तमाष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौस्त्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्श्लोः लुक् भवति । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । षड् । सप्त । नव ।
दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमषट् । उत्तमषट् । यत्र तृपसर्जनं षट् ततो न भव-
ति । प्रियपपः, प्रियपञ्चान इति ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुक् भवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु पश्य ।
त्रपु । जतु । तद्ग्राहणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं चाच्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा ।
लुको हि निमित्तमतोऽमितिलक्षणान्तरेण विहन्यते, न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव, यस्य च लक्षणा-
न्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतोऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्तात्तन्पुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं तिष्ठति । कुण्डं पश्य ।
वनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्भुततरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्भु इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डित्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदोर्वा मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्थानिवद्भावादपि पूर्वत्वेनापि सिद्ध्यति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्मान्न विधीयते, हे कतरदिति संयुद्धेलोपो मा भूत् ॥

अपृक्तश्चेदमो दोपो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्भित्त्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्भादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । घातंजनमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्टम् । इतरत्कुड्यम् । अतोऽमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं, नेतराच्छन्दसीति वचने योगविभागार्थम् ॥ एकतराद्धि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङस्सोऽश ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसोऽशित्ययमादेशो भवति । त्व स्यम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशस्यपदेशप्रकृत्यर्थमादेरेव स्यात्, ततश्च योऽचीत्येतन्न स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्व्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मङ्गे दीयते । प्रथमयोः । एवम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्व्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान् कुलानि (१) ॥

भ्यसो भ्यस् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्व्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने श्रव्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । केचित् पुनरभ्यमादेशमेत्वनिवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपलिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्व्यामुत्तरस्य अदित्येमादेशो भवति । युष्मद्वृच्छन्ति । अस्मद्वृच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्व्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्वृच्छन्ति । मद्वृच्छन्ति ॥

(१) वचिदर्थं पाठोऽधिको दृश्यते "तस्माच्छसनः पुंस्त्रीतिसेदौनपुंसकार्थं षण् न आलिङ्गे युष्मदस्मदी" ।

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति पृथीवहुवचनमागतसुदकं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुदको गृह्यते । न ह्यादेशविधानकाले सुइविद्यते । तस्यैव भाविनः सुदो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदोरकारान्तत्वात्सुदं प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वान्निरवर्तते । दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । षणौ । तस्यौ । जलौ । नम्लौ । अन्नौ त्वमेकादेशः स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विवचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तु ह्योस्तातङ्गाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिपि विषये तातङ्गादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताञ्जवान् । जीवतात्त्वन् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । ह्रस्वकरणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेस्तातङ्गं भवति । ह्रस्वाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यद्यत्पितृत्वं प्राप्नोति तन्निरवर्तते, छिन्नं पिन्नं भवति । तेन श्रुव इडिति ब्रूताद्भवानितीन् न भवति । आशिपीति किम् । प्राप्नोति गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ॥

तातङ्गि ह्रस्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेत्तच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु शपकमाह ॥

तातङ्गे ह्रस्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्ब्रह्मणादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

विद् ज्ञान इत्येतस्माद्भातोत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति । विद्वांन् । विद्वांसः । स्थानिवद्भावाद्गुणित्कार्ये सिद्धे वसोस्कारकरणं, वसोः संप्रसारणमित्यत्र कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकासुबन्धकग्रहणे न द्वयबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणन्यर्थकं स्यात् । अन्यतरस्याग्रहणे केचित्तुमुच्यन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा इत्येतस्य ल्यपित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रकृत्य । पादर्वतः कृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समास इति किम् । कृत्वा । हृत्वा । अनञ्पूर्वं इति किम् । अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनयिति हि नञोऽन्यदनञ् नञ् सहसामर्थ्यं परिगृह्यते । तेन नञ् अनन्ययं चानञ् न भवति । स्नात्वाकालादिषु मयूरन्यसकादिषु निपातनाल्लयवादेशो न भवति । अथवा, समासे इति चिह्नारणे सप्तमी । तेन क्तान्तः समास एव परिगृह्यते । स च येन विधित्स्त्वदन्त्यस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानञ्पूर्वं इत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तुग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादिषु हि प्रभृतीन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यव्वाधत एवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दात्त्ययपि भवति छन्दसि विषये । छण्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यक्षमर्कं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यपि भवति । उदृष्ट्यं लुङ्गोति । वा छन्दसीति नोक्तं, सर्वोपाधिष्वभिचारार्थम् । तेनासमासेत्यटभ

वति । अर्च्यं तान् देवान् गतः । छन्दोऽधिकार, आज्ञासेरसुगिति यावत् (१) ॥

सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सुलुक् पूर्वसवर्ण आ भवत् शे या डा ड्या याच् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । ॥ । अनृक्षरा ऋजयः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते । *सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्* । भूरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । *तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्* । चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लुक् । । आद्रे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । हविर्दाने यत्सुन्वन्ति तत्सामिवेनीरन्वाह । यस्मिन् सुन्वन्ति तस्मिन् सामिवेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धोतो । मती । सुन्धुती । धीत्या म- त्या सुन्धुत्या इति प्राप्ते । आ । उभा यन्तरी, उमौ यन्तरी इति प्राप्ते । आत् । न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि । ताद् ब्राह्मणानिति प्राप्ते । शे । न सुप्ते वाजवन्धनः । अस्मे इन्द्रा- बृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूयादेशो ययादेशश्च छान्दसत्वात् भवति । या । उर्या । धृष्ण्या । उर्या धृष्णुनेति प्राप्ते । डा । नाभा पृथिव्याम् । नामौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ड्या । अनुष्टुपा ऋषयस्ताव । अनुष्टुप्तेति प्राप्ते । याच् । साधुया साध्विवति सोर्लुकि प्राप्ते आल् । वसन्तो, यजेत । वसन्त इति प्राप्ते । *इयादियाजीकाराणामुपसंख्यानम्* । इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उर्या दारुणेति प्राप्ते । डियाव् । सुत्रिक्षेया । सुगात्रिया । सुक्षेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते । ईकारः । इति नञुष्कं सरसी वययानम् । सरसि शयान- मिति प्राप्ते । *आड्याजयाणां उपसंख्यानम्* । आड् । प्रवाहवा । प्रवाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्रया सच सेवनम् । स्वप्नेति प्राप्ते । अयारं सिन्धुमिव नावया । नावे ति प्राप्ते । (२)

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मियादेशो गृह्यते । अस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति । वर्धी वृत्रद् । क्रमी वृक्षस्य शाखाम् । लुङि, यदुलं छन्दस्यमाङ्योगोऽपीत्यङागमाभावः । शित्करणं सर्वो- देशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुत्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वाप्सर- रसो अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दुहामदिवभ्यां पयो अघ्न्येयम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षि- णतः शये । शेत इति प्राप्ते । अपीत्यधिकारात् भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुस्ते । आत्म- नेपदेतिवति किम् । बत्स दुहन्ति कलदां चतुर्विलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेषोऽप्याणं वारयध्वात् । वारय- ध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य पुनमित्येतस्मिन् परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारदङ्- ङ्सि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोभमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रंगात्रमस्या

(१) वाछन्दसेत्याख्य याजदित्यन्तः पाठः नास्ति पुस्तकान्तरे ।

(२) "अयसीति रेफ उपोचमरितोऽप्युपोचमस्वोदात्तार्थ इति कचिन्पाठः ।

नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं पार्थिवं खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारक्षः
संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् गमयतेति प्राप्ते ॥

तसनस्तन्यनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति ।
तप । शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । सेवरत्रा दधातन ।
धर्त्तेति प्राप्ते । तन । जुषुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । छान्दसत्वात्, श्लुः । थन । यदिष्टन । यदि-
च्छतेति प्राप्ते । पित्करणमहित्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः खकारान्तस्य इकारागमो
भवति, तदग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शकभं भज-
यामसि । भजयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामास । वासयाम इति प्राप्ते ॥

क्त्वा यक् ॥ ४७ ॥

क्त्वा इत्येतस्य थगागमो भवति छन्दसि विषये । क्त्वाय सविता धियः । द्येति
प्राप्ते । क्त्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्माज्ज्ञोच्यते । समास इति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽ-
स्त्यस्य निपात्यते । इष्ट्वा देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वीनमित्यप्यप्यते ॥ चका-
रस्यानुक्तसमुच्चयात्त्वात् सिद्धम् ॥

स्नात्वाद्यश्च ॥ ४९ ॥

स्नात्वा इत्येवमाद्यः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । स्नात्वा सलादिव । स्नात्वेति
प्राप्ते । पीत्वा सोमस्य वावृथे । पीत्वेति प्राप्ते । प्रकारार्थोऽथमादिशब्दः ॥

आज्जसरसुकृ ॥ ५० ॥

अवर्णान्तावङ्गाकुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये । ब्राह्मणासः पितरः सोम्या-
सः । ब्रह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वसो य उपरास इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञा-
माच्छाभावः प्राप्ते । सकृद्गमौ विप्रतिपेथे यद् बाधितं तद्वाधितमेवेति ॥ भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्यतःप्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये
क्यचि परतोऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति बडवा । क्षीरस्यति माणवक्रः । वृषस्यति गौः ।
लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् । अक्षीयति । क्षीरीयति । लवणीयति ॥ *अश्ववृष-
क्षीर्मधुनेच्छायामिति वक्तव्यम्* । *क्षीरलवणधोर्लालसायामिति वक्तव्यम्* । लृण्णातिरेको
लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ *सर्वप्रीतिकेभ्यो लालसायाममुच्च-
क्तव्यः* । दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् । अपर आह ॥ *सुग्वक्तव्यः* । दधिस्यति,
मधुस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वेनामनः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते ॥ अवर्णात् सर्वेनामन उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेपाम् । विषेपा-
म् । तेषाम् । तेषाम् । सर्वेषाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भवताम् । आमीति
पट्टीयहचचनं गृह्यते, न ढेराम् नद्याम्नीभ्यइति, तस्य हि परत्वाद्यादस्याटो भवति । यश्च
घाद्रामुः, आमश्च लिटि, न तौ सर्वेनामनः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्यते । आमीति

सप्तमीनिर्द्देश उत्तरार्धः । इह ॥ सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति पटीप्र-
कृतसिर्भविष्यति ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥ त्रीणामित्यापि छन्द-
सीष्यते । त्रीणामपि समुदाणामिति ॥

ह्रस्वन्त्राणां नुम् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्ताद्यन्ताद्योत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्तात्तावत् । वृक्षाणाम् । प्लक्षा-
णाम् । अग्नीनाम् । साधूनाम् । कर्तृणाम् । नद्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरी-
णाम् । शार्ङ्गरीणाम् । लक्ष्मीणाम् । धन्यधूनाम् । दीरधूनाम् । आवन्तात् । खद्वाना-
म् । साळानाम् । यदुराणाम् । कारीरगन्ध्याणाम् ॥

पट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

पट्सकृत्भ्यश्चतुःशब्दाद्योत्तरस्यामो नुडागमो भवति । पण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् ।
द्वानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तयाः संख्यायाः पट्सञ्ज्ञा न विहिता । पट्भ्यो
लुगिति लुग् मा भूत् । पट्चचननिर्द्देशाद्भ्रं संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमपण्णाम् ।
परमपञ्चानाम् । परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्यायाः ॥ भवति ।
प्रियपणाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये कामो नुडागमो भवति । श्रीणामुदारो ध्वजो,
रथीणाम् । अन्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य, वामीति विकल्पेन नदीसंज्ञा । तत्र नित्या-
र्थवचनम् । सूतग्रामणीनामिति । यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं
वचनम् । यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि
चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादास्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्माद्व्यपादान्ते वर्तमानानुत्तरस्यामो नुडागमो भवति । विशाहि त्वा स-
त्वति शूरगोनाम् । पादान्त इति किम् । गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः । सर्वं विध्वंश्छन्दसि
विकल्पयन्त इति पादान्तेऽपि कर्षका भवति । हन्तारं शश्रूणां कृषि विराजं गोपति गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातोरुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । कुडि ।
हुण्डिता । हुण्डितुम् । कुण्डा । हुण्डा । इदित इति किम् । पठति । पठति । अथ धातुपदे-
श्चावस्थायामेव नुमागमो भवति । कुण्डा हुण्डेति, गुरोश्च हल् इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् ।
तथाहि । धिन्विहृण्व्योरचेति प्रत्ययविधायकं नुमनुपक्रयोगंहणम् । धातुग्रहणं चेह कियत
धातुपदेशकाले एव नुमागमो यथास्थायित्वेवमर्थम् । तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणा-
र्थो निरनासिक इकारः पठ्यते । अमस्तेत्येवमादौ हि, हनःसिजिति कित्वन्निधानसामर्थ्यान्न-
कारलोपो न भवति । मन्तेत्यत्राप्यसिद्धद्वन्नाभादिति टिलोपो न भवति । इह कस्मान्न
भवति । भेषा छेत्तेति । इरितां समुदायस्येतत्संज्ञादित्त्वं नास्ति । शत्रयप्रशोऽपीत्येतदर्थं
सत्यां, गोः पादान्त इतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तयत्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच्यते । मुच्यति । लुप्यते । लुप्यति । वि-

दृष्टु । विदन्ति । लिपि । लिम्पति । सिच् । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद् । खिन्दति । पिश । पिशति । शे इति किम् । मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्त्वम् । मुचादीनामिति किम् । नुदति । *शे तृप्तादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्* । के पुनस्तृप्तादयः । तृफ तृम्फ तृसौ, दृफ दृम्फ उत्कलेशे । गुम्भ ग्रन्थे । उभ उम्भ पूरणे, शुभ शुम्भ शोभायें, इत्यत्र ये सानुपङ्गास्तेतृप्तादयः, स्तेषामनिदितां हल उपधायाः कङ्ठित्यनुनासिकलोपे कृते नुम्बधीयते । स च विधानसामर्थ्यात् लुप्यते । तृम्फति । दृम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुपङ्गास्तेषां तृफति दृफति गुफति शुभतीत्येवं भवति ।

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरज्ञादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्गा । मङ्कतुम् । मङ्कव्यम् । नष्टा । नष्टुम् । नष्टव्यम् । झलीतिकिम् । मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात् पूर्व नुममिच्छन्त्यनुपङ्गादिलोपार्थम् ॥ मज्जः । मज्जवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरज्ञादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भजम्भम् । जंभो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा वाच्यते, नित्यत्वात् । अचीति किम् । रद्धा । जम्भ्यम् ॥

नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिट्येति किम् । रन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वाद्संयोगाल्लिट्किदिति कित्त्वं नास्तीति नलोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रेधिवानिति । कथमेतन्माभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते । ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिककित्त्वाभ्योलोपः । अथ, इटि लिटीत्येवं नियमः कस्मात् क्रियते—लिट्येयेदि, नान्यत्रेति । विपरीतमप्यवधारणे संभाव्यते—इट्येय लिटि, नान्यत्रेति । तथा च सति रन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरश्लिलटोः ॥ ६३ ॥

रभेरश्लय श्लिलङ्घ्वर्जितेऽज्ञादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आरम्भी, आरम्भकः, साध्वारम्भी, आरम्भमारम्भम्, आरम्भो वर्त्तते अश्लिलटोरिति किम् । आरभते आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाज्ञादौ प्रत्यये श्लिलङ्घ्वर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अश्लिलटोरित्येव । लभते । लेभे । अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आल्लो यि ॥ ६५ ॥

आल्ल उत्तरस्य लभेर्यकादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आल्लम्भो गोः । आल्लम्भ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहृतमनुपधत्वमिति, कल्लोर्ण्यदिति, ण्यत्प्रत्ययस्तत्र कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । यति तु पुनस्तत्पदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आल्ल इति किम् । लम्भः (१) । कथमग्निष्टोम आल्लम्भ इति । सर्वे विषयदृष्टसि विकल्पन्ते । अथ वा आल्लम्भ इत्यत्र नुमि कृतेऽनुपङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात् प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्भमानायां यकादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । उप-
ग्रन्था भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । प्यत्प्रयान्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति
किम् । उपलम्भ्यमस्मादुपलत् किञ्चित् । पोरदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपलगात् खल्वधोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्वधोः परतो नुमागमो भवति । ईपत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः ।
दुप्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । उपसर्गादेव लभेः,
खल् धनोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईपल्लभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुभ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल् धनोः परतो
नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलभो दुर्लभः । केवलाभ्यामिति किम् ।
सुप्रलम्भः । दुप्प्रलम्भः । सुदुभ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि
व्यग्रहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वाद्भूतेः केवल एव सुशब्द
उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा स्वतिसब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवासि-
लम्भ इति । पञ्चमीनिर्वृत्तशेषोऽप्येवमथ केवलग्राहणं कर्त्तव्यम् ॥

विभाषाशिरणमुलोः ॥ ६९ ॥

विष्णुमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भ-
म् २ । व्यवस्थितविभाषा चेत्, तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः, उपसृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्राल-
म्भि । प्रालम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्जतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयन् । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पच-
न्तौ । पचन्तः । अञ्जतेः । प्राङ् । प्राङ्गौ । प्राङ्गः । उगिदचामिति किम् । हृपत् । हृपदौ ।
हृपत् । सर्वनामस्थान इति किम् । भवतः पदय । श्रेयसः पदय । अञ्जतिग्रहणं नियमार्थम् ;
अञ्जतेरेव धातोरेवस्य भा भूत् । उखास्तत् । पर्णञ्वत् । अधातोरेति किम् । अधातुभूतपू-
र्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातु-
त्वादञ्जतिग्रहणात् स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युज् । युजौ । युजः । असमास
इति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरितीकारनिर्देशाद्, युज समाधावित्य-
स्य ग्रहणं न भवति । युजमापन्ना रूपयः ॥

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उद्दिश्वन्ति ।
शकृन्ति । यशांसि । पर्यांसि । अजन्तस्य । कुण्डानि । वनानि । ग्रूणि । जतूनि । नपुंसकः
स्पेति किम् । अग्निचिः । ब्राह्मणः । झलच इति किम् । बहुधुरि । बहुधुरि । विमलदिवि ।
चत्वारि । गहानि । उगितो झलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वाद्भेदेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भृगां-
सि कुर्वन्ति कृषन्ति । ब्राह्मणकुलानि । *वहूजि प्रतिषेधो यत्तन्मन्त्रः* । वहूजि ब्राह्मणकुलानि ॥
अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति । वहूजि ब्राह्मणकुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इजन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । त्रुणी । जतुनी । तुम्बुरु-
णी । त्रुषे जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अङ्गप्रहणसुत्तरार्थम् । यद्ये-
वे, तत्रैव कर्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयोजनं-हे त्रपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति । न हि संवु-
च्चोरिति नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च, नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणे प्रतिपिद्धे विभक्ति-
रेव नास्ति । एतदेवाङ्गप्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र च भवतीति । तथाच संवुच्चिपु णः
क्रियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरवं चूर्णम् ॥

इकोऽचि व्यञ्जने मामृदस्तु लोपः स्वरः ह्यम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानन्नुमा अपि ।

नुद् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो, इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कलिङ्गमिगन्ते गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्-
वति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्द्वत्रापि न भवत इत्यर्थः । ग्रामणोर्ब्राह्मणः । ग्रामणि
ब्राह्मणकुलम् । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन । ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन । ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय । ग्रा-
मणिने ब्राह्मणकुलाय । ग्रमण्यो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलात् । ग्रामण्यो ब्राह्मकु-
लस्य । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । ग्रामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । ग्रा-
मण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमच्चिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुद् । ग्रामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् ।
ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले । ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्रा-
ह्मणकुलेन । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो
ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले । शुचिनि
ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । ग्रामणिनो ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुं-
स्कमिति किम् । त्रुणे । जतुने । इह कस्मान्न भवति । पोलुर्वृक्षः, पोलु फलं पोलुने फला-
येति । समानायामाकृतो यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः । इह तु वृक्षा-
कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि द्रव्यस्य । फलाकृतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुंस्क-
मिति । भाषितः पुमान् यस्मिन्प्रथं प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते । तद्योगाद-
भिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रातिपादिकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषि-
तपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपः ब्राह्मणः । कीलालं ब्राह्मणकुलम् । कीलालेन ब्रा-
ह्मणकुलेन । अचीत्येव । ग्रामणिन्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसद्व्यङ्ग्यामनङ्गदासः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्रिय अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तियु परतोऽन-
टित्ययमादेशो भवति, अ घोदात्तो भवति । अस्थना । स्थने । दध्ना दध्ने । सकृन्ना सकृन्ने ।
अक्षणा अक्षणे । अस्थयादय आङ्गदात्तास्तेषामनङ्गदेशः स्थानिवद्भावाच्चानुरातः स्यादित्यु-
दात्तवचनम् । तत्र भस्मज्ञायामल्लोपे कृते ऽङ्गाच्चिनिवृत्तिस्मरणेन विभक्तिरुदात्ता भवति ॥ एत-
दस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तर्गणमिष्यते ॥ प्रियसप्यना ब्राह्मणेन । प्रियद-
धना (१) तृतीयादिष्विति किम् । अस्थिना । दधिना । अचीत्येव । अस्थिन्याम् । दधिन्याम् ॥

छन्दस्यपि द्रव्यने ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसद्व्यङ्ग्यामनङ्ग छन्दस्यपि द्रव्यने । यत्र विदितस्मृतोऽन्यथापि द्रव्यने ।

(१) विद्यमाने । विदग्धे । विमलकान्ते । विमलकान्ते । विमलकान्ते । इति ४१ पाठः ।

अर्चात्युक्तमनजादावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्थमिः । भद्र पश्येमाक्षमिः । तृतीया-
दिष्वित्युक्तमनृतीयादिषु दृश्यते । अक्षीण्युत्कृत्य जुहोति । त्वमक्तावित्युक्तमविभक्तावपि
दृश्यते । अक्षण्वता लाङ्गुलेन । अस्थन्वन्ते यदनस्था विभर्ति ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषयेऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः । अक्षी ते इन्द्र-
पिङ्गले कपेश्वि । अक्षाभ्यां तेनासिकाभ्याम् । अक्षी इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाध्याते तत्र
कृते, सङ्गुद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति पुनर्नुम्न क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति । ददत् । ददतौ । ददतः । दधत् । दधतौ । दधतः ।
जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । जाजत् । जाजतौ । जाजतः । शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति
व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददन्ति
ददन्ति कुलानि । दधन्ति दधन्ति कुलानि । जक्षन्ति जक्षन्ति कुलानि । जाप्रति जाप्रन्ति कुलानि ॥

आच्छानद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनयोः परतः । तुदन्ती कुले । तुदन्ती
कुले । तुदती । तुदन्ती ब्राह्मणी । यातां कुले । यान्तो कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती
ब्राह्मणी । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अग्रानन्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम् ।
अन्यत आश्रये नान्ताविवदित्यन्तादिवद्भावोपि नास्ति अतएव गत्याश्रये वाऽद्वितीय-
वर्मादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अग्र समाधि केचिदाहुः । शतुरवयवे शतृशब्दो वर्तते । अवर्णा-
न्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति (१) । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनघ्रावेव विशेष्येते ।
अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनघौ तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र, येन नावयवधानं
तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादितित्कारेणैवव्यवधानमाश्रयिष्यत । आदिरिति किम् । कु-
र्वतो, सुन्वती । शीनघोरिति किम् तुदताम् । तुदताम् ॥

शपश्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् दयन् इत्येतयोः शतुः शीनघोः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले, पचन्ती
ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले, दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यप-
हर्णं येत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहार्स्मसामर्थ्यान्नित्यमुत्तरत्र, चिकित्प प्येत्याशङ्क्येत ॥

सायनदुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतोऽनहुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति । अनहुवान् । हे अनहुवन् । अत्र केचिदादित्य-
धिकारादाममोः कृतयोर्नुम् कुर्वन्ति । तेन नुमामन्गमौ न बाध्यते, आमम्भ्यां न नुमिति ।
अपरे न सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्चसमावेशमिच्छन्ति । न बाध्यवाधकभावं,
यथा चिर्चापत्यादिषु दीर्घत्वद्विवचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्ववस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये । ईदृक् । ता-
दृक् । यादृक् । सदृक् । स्ववान् । स्ववान् पायुरग्ने ॥

द्विवचनौ ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परत औदित्ययमादेशो भवति । द्यौः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति चि-
रनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न गृह्यते । अक्षरम् ॥

पथिमथ्यभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पंथाः । मं-
थाः । ऋभुक्षाः । स्थानिन्यनुनासिकेऽपि आकारोऽनुनासिको न भवति । भाव्यनानेन स-
वर्णानां गृहणं न भवतीति शुद्धो ह्यसुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने-॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः ।
पंन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् ।
मन्थानौ । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षानौ । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणौ । आदिति बर्त्तमाने पुन-
रद्वचनं पपूर्वार्थम् । ऋभुक्षुणमित्यव, वा.पपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पः ॥

थो न्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोत्थकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । प-
न्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानः ॥

अस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेलोपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथा । मथे । ऋ-
भुक्षः । ऋभुक्षा । ऋभुक्षे । सर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न संयद्ध्यते ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः ।
इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पन्नायां विभक्तौ असुङित्य-
निष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्युपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो
भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त एव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं निवद्भवति । णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः । गौः । गावौ ।
गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः । कथं, हे चित्रगो, हे शबलगव इति, अङ्गवृत्ते
पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति संबुद्धिजसोर्युगे कृते णित्वं न भवति । अथ वा गोत इति सम्ब-
न्धलक्षणा पटो । गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादपि सर्वनाम
स्थानं तद्वहोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात्तु सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वा-
दीनाह । तपरकरणं, तु निहं शार्थमेव । केचिदोतो णिदिति पठन्ति । गोशब्दादपि विद्यते
तदर्थम् । द्यौः । घावौ । छावः । गोत इत्येव तपरकरणनिर्द्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
वर्णनिर्द्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णल्वा णित् भवति । णित्कार्ये तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकर । अहं चकार ।
अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

असंबुद्धौ षः सखित्वद्वस्तस्मात्परं सर्वनामस्थानं निवद्भवति । सत्तायौ । सत्तायः । असं-
बुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतोऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ९४ ॥

ऋकारान्तामङ्गानामुशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां चाऽसंबुद्धौ सौ परतोऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । आता । उशना । पुरुदंसा । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरुदंसः । हे अनेहः । हेऽशनः । उशनसः संबुद्धावपि पक्षेऽनङ् इष्यते । हे उशनम् । न हि संबुद्धयोरिति नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इष्यते । हे उशन । तथा चोक्तम् ॥

संबोधने तूशनसखिरूपं सान्त्वं तथा नान्तमयाप्यदन्तम् ।

माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन् प्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थामेऽसंबुद्धौ परतः तृज्वन्नवति । तृजन्तस्य यद्गुपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्यासत्तेश्च क्रुशेरेय तृजन्तस्य यद्गुपं एतद्वत्तिद्वयते । तच्च क्रोष्टु इत्येतदन्तोदात्तम् । क्रोष्ट । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्थान इत्येव । क्रोष्टुन् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वन्नवति । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दः केचिद्गौरादिषु पठन्ति । ते ङीप् प्रत्यये तृज्वन्नात् कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रोष्टैः पञ्चक्रोष्ट्रभी रथैरिति स्त्रीशब्दस्य लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु पठन्ति । तेषां स्त्रियमित्यर्थे निर्दिदेशः, स्त्रियां वर्धमानः क्रोष्टुशब्दस्तृज्वन्नवति । कृतेऽतिदेशे, ऋन्नेभ्यो ङीविति ङीप्प्रत्ययः । ततोदात्तपणो हलपूर्वादि-त्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वन्नवति । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्ट्वे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टो । क्रोष्ट्रीः । क्रोष्ट्रोः । तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टुम् । अवीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥ *तृज्वन्नावात् पूर्वविप्रतिषेधेन शुभ्र-जुदो भवतः* । प्रियक्रोष्ट्वेऽरण्याय । प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । शुभ्रक्रोष्टुनाम् ॥

चतुरनङुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥

चतुर् अनङुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः । चत्वारः । अनङ्वाम् । अनङ्वाहौ । अनङ्वाहः । अनङ्वाहम् । तदन्तविधिरप्रेष्यते । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारी । प्रियचत्वारः । प्रियानङ्वान् । प्रियानङ्वाहौ । प्रियानङ्वाहः ॥ *अनङ्गुहः स्त्रियां येति वक्तव्यम्* । अनुङ्गुहो । अनङ्वाहो । गौरादिष्वतिद्वयम् ॥

थम् संबुद्धौ ॥ ९९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनङ्गुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रियचत्त्वः । हे प्रियानङ्गम् ॥

ऋत इक्षातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य घातोरङ्गस्य ऋकारादेशो भवति । किरिति । गिरिति । आस्तीर्णम् । विस्ती

र्णम् । धातोरिति किम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लक्षणित्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते । चिकीर्षतो-
स्थत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वा यस्यार्द्राकारादसावोष्ठ्यपूर्वंस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति ।
पृष्ठाः पिण्डाः । पुष्पंति । मुष्पंति । दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्वा भवतोत्यत्रापि भवति ।
शुष्पंति ऋत्विजम् । प्राशुष्पंति कम्बलम् । ओष्ठ्योत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव गृह्यते । तेन,
अङ्ग गतात्रित्यस्य संपूर्णस्य समोर्णमिति भवति (१) । *इत्वोत्थाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रति-
पेधेन* । आस्तरणम् । आस्तारकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्ठ्यपूर्वस्येत्युक्त-
मनोष्ठ्यपूर्वस्यापि भवति । मित्रावस्यौः तपुरिः दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठ्यपूर्वस्यापि न भवति ।
पप्रितम् । कचिद् भवति पपुरिः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत ह्रगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् ।
अपाठीत् । अकार्पीत् । अहर्पीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद् वाचते । न्यत्तुवीद्
न्यक्षुवीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् छित्थे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुषङ्गदेशः क्रियते । परस्मैप-
देष्विति किम् । अच्योष्ट । अण्योष्ट ॥

अतो लान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति । क्षर । अक्षारीत् ।
त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । हल । अह्मलीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्प-
स्यायनपवादः । अत इति किम् । न्यखोरीत् । न्यमीलीत् । हान्तस्येति किम् । मा भवान-
शीत् । मा भवानठीत् । अन्तग्रहणं किम् । अवत्रीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारावङ्ग-
स्यान्तौ न तावतः समीपौ ॥

वद्वज्रहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वद्वज्रोहलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः । अवादीत् ।
अवाजीत् । चिकल्पवाधनार्थं वद्वज्रजिग्रहणम् । हलन्तानाम् । अपाक्षीत् । अमैत्सीत् ।
अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्ध्यति । कथं,
वद्वज्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्त्तते । ततो वद्वज इति सूत्रं तत्राङ्गेना-
ज्विशेष्यते । अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्वज्रहणं हलसमुदायपरिग्रहार्थम् ।

(१) कचिदप्युक्तं उपलभ्यते । सचायाम् "तेनेह न भवति । समीर्णमिति । श्रुतामित्यस्य संपूर्णस्य,
यद्यपि समीमकार ओष्ठ्यपूर्वोऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवति" इति ।

इहापि स्यात् अराणीत् अमाक्षीत् । अन्यथा हि, येन नाव्यवधानं तेन अवहितेऽपि च-
चनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उद्वोढमुद्वोढामित्यत्र,
वहेः सिचि इत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते,
पश्चाद्, हलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति, कृत्तत्वात् । यत्र त्वकृता
वृद्धिरीकारस्यैव तत्र भवति । सोढामित्रस्यापत्यं सौढामित्ररिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचिहलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् । अकोपीत् । अमोपीत् ।
हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति ।
नेतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणे नचनास्मसामर्थ्यात् सिचि वृद्धिर्बाधते- इत्युक्तम् ॥

ह्रस्वन्तक्षणाश्वसजागृणिश्र्येदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण इवस जागृ णि श्रि व इत्पेतेपा-
मेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह । अप्रहीत् । स्थम । अस्थ-
मीत् । व्यय । अव्यधीत् । दुवम । अवमीत् । क्षण । अक्षणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ ।
अजागरीत् । णि । जनयीत् । ऐलयीत् । श्रिव । अश्रवयीत् । पृदिताम् । रंगे । अरगीत् ।
कखे । अकखीत् । ह्रस्वन्तक्षणाश्वसामेदितां च, अतो हलादेर्लघोरिति, विकल्पे प्राप्ते, प्रति-
पेक्षः । जागृणिश्र्यानां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च, नेटीति न प्रतिषिध्यते । न वान्तरङ्ग-
त्वाद्ग्र पूर्वं गुणो भवति । सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः स्याद्विह णिश्रिवग्रहण-
मनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्मादिद-
मेव णिश्रिवग्रहणं किमर्थम् । जागो विचिष्णल्लित्सु इति जागर्चगुणो वृद्धेरपवादो विधीयते ।
स यथा, अघो विष्णतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधियते । नेतदस्ति कृते
गुणोऽतो ह्रस्वन्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रविषिध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तर-
कालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात् उपाध्या इत्यपि वृद्धिर्न भवति ।
तथा विष्णलाः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्तुम् । तच्च क्रियते
वित्पष्ठार्थम् ॥

उर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥

उर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । प्रीर्णीवीत् । प्रोर्णीवीत् ।
विभाषोर्णीरित्यष्टित्यपक्षे वृद्धिविकल्पोऽप्यम् । छित्त्वपक्षे तु गुणवृद्धयोरभावे उवश् भवति ।
प्रौर्णवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकगीत् ।
अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत्, न्य-
पुटीत्, इत्यत्रात् इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्देशार्थमत्र इत्येतदनुवर्तयितव्यम् । तत्र अङ्-
लक्षणा वृद्धिरिलक्षणा न भवति किञ्चित् चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । सा
भयानदीत् । सा भयानटीत् । लघोरिति किम् । अतक्षीत् । अरक्षोत् । अयेह कस्माच्च भवति
अचकासेदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि यवनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमा-
धितं, न पुनरपि व्यवधानमिति वृद्धने भवति । अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाधायते,
न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमकर्तुं लघोरिति, अतश्चोदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भवि-
ष्यति, तत् क्रियते चित्पष्ठार्थम् । इटीत्येष । अपाक्षीत् ॥

नेड्वशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । मसिता । मसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । याज्ञा । वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनाय, न परिगणनम् । तेन जमन्ताह् इत्येवमादावाप हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोणादयो बहुलमिति समाधीयते संभवोदाहरणप्रदर्शनं तत् । कृतीति किम् रूढिच । रूढिम ॥

तितुञ्चतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

सि तु त्र त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति । तीति किन्किषोः सासान्यग्रहणम् । क्तिष् । तनिता । तनितुम् । तनितः । किन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । ॥ ॥ स्तित्तिगमिमसिसच्यविधाज्कुशिम्यस्तुन् । सचिता । सचितुम् । सक्तुः । अ । दाघीशसमुयेति दून् । पतिता । पतितुम् । पत्रं वाहनम् । उणादिष्वपि सर्वधातुभ्यः । दून् । तनिता । तनितुम् । सन्त्रम् । त ॥ हसिमृगण्वमिदमितमिलपृथुर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् । हस्यतः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूविता । धूवितुम् । धूर्तः । औणादिकस्यैव हि तत्र भवति । थ । काशिता काशितुम् । काष्टम् । सि । ङिष्पिक्कुषिभ्यः विसः । कीपिता । कोपितुम् । कुक्षिः ॥ सुक् च इपेः ॥ एपिता । एपितुम् । इक्षुः । सर ॥ अशेः कसरन् ॥ अशिता । अशितुम् । अक्षरम् । क ॥ इणभीकापाशरपतिमाभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् । शलकः । ॥ ॥ वृत्त्वदिह्निकमिकपियुमुचिभ्यः सः ॥ वविता । ववितुम् । वस्सः ॥ *तितुत्रेण्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्* । प्रहादयो ग्रहप्रकाराः । येषामिदं क्तिनि दृश्यते । विगृहतिः । उपस्निहतिः । निकुञ्चतिः । निपटितिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुः अनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेऽनुदात्ता, ये तथा पठ्यन्ते त एव विरुपष्टार्थमनिदकारिकासु प्रविभक्ताः प्रद्वयन्ते ॥

अनिद्वरान्तो भवतीति इदयसामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृह्वृषौद्विबडिद्विषण्वथ शीद्विभ्यावपि ॥

गणस्थमृदन्तमृतां च ह्रस्वौ क्षुबन्तथोर्णोतिमथो युणक्ष्वः ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुचितास्ततो हलन्तानपि सन्निवाधत ॥

इय एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ता अदन्तादीन् वज्जयित्वा । दात्ता । नेता । चेता । स्तोता । कर्त्ता । हर्त्ता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ट । ऋदन्तम् । तरिता । तरीता । कृतां च वृह्वृषौ । निर्गरीता । निर्वरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । द्विबडिद्विषण्वथ शीद्विभ्यावपि । श्वयिता । उद्वयिता । श्रयिता । अयिता । गणस्थमृदन्तम् । लविता । पविता । उतां च ह्रस्वौ क्षुबन्तथोर्णोतिमथो युणक्ष्वः । रविता । प्रस्नविता । क्षयिता । प्रोर्णविता । वाच्य उर्णोर्णुवन्तावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनमित्यादिदेशादेकाचत्वमूर्णोतेरस्तांति उदात्त उपदिश्यते । यविता । नविता । क्षणविता ॥

इति स्वरान्ता निपुणं समुचितास्ततो हलन्तानपि सन्निवाधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वन्तिदेक इष्यते मसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

वसिः प्रकृत्यनूतमस्ति । वस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता । प्रसारणीती किम् । वसिता दक्षानाम् । वस निवास इत्यस्य यजादिवाच् रप्रसारणे विहितं, न तु वस आच्छा-

दन इत्यस्य ॥

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यमिस्तत्तत्तृतीयो लभिरेव नेतरे ।

आरब्धा । युग्धा । लब्धा ॥

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुतेर्मनितेत्येव भवति । नन्ता ।

अन्ता । हन्ता ॥

दिहिदुंहिमे हतिरोहती वहिर्नहिंस्तु षष्ठो दहतस्तथा लिहिः ।

इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु दान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥

देग्धा । दोग्धा । मोढा । रोढा । वोढा । नद्धा । दग्धा । लेढा । मुक्तसंशया इति किम् । तन्त्रान्तरे चत्वारोऽपरे पश्यन्ते । सहिमुहिरिविलुहयः । तत्र खेरिद्विकल्पस्य । रादौ । मुहरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयौ । सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ॥

दिशि दशि दंशिमथो मृशिं रुष्टिं रिशिं रुशिं क्रोशत्तिमष्टमे विशिम् ।

लिशं च शान्ताननिटः पुराणाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

देष्टा । दृष्टा । दैष्टा । आम्नष्टा । आमर्ष्टा । रुप्रष्ट । रुष्टा । ऋदुपधानामुदात्तोपदेशानां मृजिह्वशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चटुपधस्प्रान्यतरस्यामिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रयेष्टा । लेष्टा ॥

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधितुधी लुप्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्ध्यतिरेव नेतरे ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । वेद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । क्षोद्धा । शोद्धा । वद्धा । व्रद्धा । सेद्धा । बुद्ध्यतिसिद्ध्यत्योः श्यना निहं शादन्यविकरणमोयुंद्धिसिद्ध्योरिद् भवत्येव । बोधिता । सेधिता । निष्ठाया मपि प्रतिषेधाभावाद्, युधितं सिधितमित्येव भवति ॥

शिपिं पिपिं लुप्यतिपुप्यती त्विपिं विपिं क्षिपिं तुप्यतिदुप्यती द्विपिम् ।

इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिद्विधौ गणेषु पान्तान् कृपिकर्पती तथा ॥

रोष्टा । पेष्टा । क्रोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा । दोष्टा । द्वेष्टा । आकष्टा ।

आकर्षा । कृपेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य कृपिकर्पती इति निहंशः ।

तर्पिं तिपिं चापिमथो वर्पिं स्वर्पिं लिपिं लुपिं तुप्यतिदुप्यती त्वपिम् ।

स्वरेण नीचेन द्रापिं धुपिं क्षिपिं प्रतीही पान्तान् पठितांश्चोदश ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । लुप्यतिदुप्यत्योरनुदात्तत्वममागमार्थमेव । इद् च तयोरजादिपाठाद्विकल्पेन भवति । त्रप्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दृप्ता । विप्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिष्टः ॥

अर्दि हर्दि स्कन्दिमिदिच्छिदिक्षुधीन् द्रादि सदि स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।।

तुर्दि नुर्दि विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिष्टः ॥

अत्ता । इत्ता । स्कन्ता । मेत्ता । छेत्ता । क्षोत्ता । शत्ता । सत्ता । स्वेत्ता । स्विद्यतीति श्यना निदेशो मिन्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त एनायम् । पत्ता । खेत्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि श्यना श्यना च निदेशो न्यविकरणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दन्त्यौ उदात्तावेव । वेदिता । विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पञि पञि विचिरिचिरिगृच्छतीन् निर्जि सिञि मुचिमजिमजिभृज्जतीन् ।

न्यजि यजि युजिषजिसजिमज्जतीन् सुजि स्वजि खजिमृजो विद्यमिदृशरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्गा । प्रष्टा । निर्णक्ता । सेक्ता । मोक्ता । भक्ता । भङ्गा । भष्टा । भर्ष्टा । यष्टा । योक्ता । रोक्ता । सङ्गा । मङ्गा । मोक्ता । परिष्वक्ता । शष्टा । मार्षा । मृजिरयमूदित् पठ्यते । ततोऽस्य विकल्पनेया भवितव्यम् । मार्षा, मर्जिता इति । अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदस्य स्थाने विजि पठन्ति । सर्जि विजि विद्वद्यनिद्वस्वरानिति । निजादिषु यो विजिरसावनिद्विष्यते । तथाच ग्रन्थान्तरे निजिविजिष्वञ्जिवर्जमित्युक्तम् । एकाच इति किम् । अवधीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरूपदिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । इह हि यथा स्यात् । रुचिष्यति । पचिष्यति । इह च मा भूत् । कर्षा कटान् । कर्तुमिति ॥

अयुक्तः किति ॥ ११ ॥

अि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । अित्वा । अितः । अितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लृत्वा । लृतः । लृतवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान् । इत्युक्त इति किम् । विदितः । कित्तीति किम् । अयिता । अयितुम् । अयितव्यम् । केचिद्भ्रष्टाङ्गानिद्विज्ञेन गकारप्रश्लेषे वर्णयन्ति । भृणुरित्येष्वेव यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य इत्युक्तः कितोत्यत्र चर्त्तस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोक्तृत्वं न कृतं, विसर्जनीयश्च कृत इति । रत्नाजित्यश्च रन्तुरित्यत्र स्या आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्यास्त्वोः सिद्धत्वाच्च किंचिदेतम् । उपदेश इत्येव । तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्ये हि कृते रपरत्ये च न स्यात् । मा भूदेवम् । इदं सनि वेति विकल्पे विहिते स्वरो विभापेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, कृतः । यद्येवमित्ये कृते नायं प्रकारान्तो भविष्यति । स्थानिवद्भाषाद्विष्यति । अनलिवधौ स्थानिवद्भावः । अलिवधिश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेश इति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेवाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उर्णोतेस्तु ।

वाच्य उर्णोर्गुक्त्वावो बह्वप्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचशेषद्वुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति । जिघृक्षति । जिघृक्षति । उगुक्षति । उगन्तानां च । रुक्षति । लुलुपति । सनीवन्तर्चश्चरद्भुञ्जित्स्वपूर्णाभक्षपिसनामिति विकल्पविधानात् अयतिरत्र नानुकुप्यते । ग्रहेर्नित्यं प्राप्तः । गुहेरुगित्वाद्विकल्पः ॥

कृञ्भृञ्स्तुदुस्त्वुञ्चो लिटि ॥ १३ ॥

कृ ण्वृ ण्वृ ण्वृ ण्वृ इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । कृ । चकृव । चकृम । सृ । ससृव । ससृम । भृ । बभृव । बभृम । वृ । ववृव । ववृम । वृङ् । ववृङ् । ववृङ् । वृष्टु । वृष्टुव । वृष्टुम । दु । ददुव । ददुम । स्तु । सुस्त्व । सुस्त्व । सुस्त्व । शु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे सत्पारम्भो नयमार्थः । कादय एव लिट्यनिवृत्ततोऽन्ये सेट इति । विभिदि । विभिदिम । लुलुवि । लुलुविम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृञ्-वृजोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्यर्थे नियमः । वृजो हि यल्लि, वचयंति निपातनाद् व्यञ-स्या । स्तुदुस्त्वुञ्चो तु, कृतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इदं प्राप्नोति सोऽपि नेप्यते । तुष्टोय । दुष्टोय । सुष्टोय । शुष्टोय । *ह्रप्रोऽपुट इति चकव्यम्* । *समुदकस्य इडागमो यथा स्यात् । संवस्करिव । संवस्करिम । कसो भारद्वाजस्येत्यत्र द्रष्टव्यं पृथग्यते । संवस्करिय ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

स्वयतेरोदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः । ओलजी । लप्रः । लप्रवान् । ओविजी । उद्विप्रवान् । ओदितश्चेति निष्ठातकारस्य नकारः । दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् । डीडस्त्वोदितां मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिद्वत्त्वस्य । हि नत्वार्थो, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते । उद्दीनः । उद्दीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधा-
तुकल्पेद्दलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा कचिदिदुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति । वक्ष्यति स्वरतिसूतिसूयतिधृजुदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गुहू । गुहः । गूढवान् । उदितो वा वृद्धः । वृद्धवान् । सनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेर्विभाषितेदकस्यापि, द्वितीयाश्रितातोत्पतितेति निपासनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । मिम्रः । मिम्रः । मिम्रवान् । जिद्वि-
दा । श्विणः । श्विणवान् । जिप्विदा । स्विन्नः । स्विन्नवान् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । घान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदितश्च, विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं, यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापना-
थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनवि-
दविशामित्यत्र विदेर्भाष्यस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः ।
विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न भवति । मिम्रमने-
न । मेदितमनेन । प्रमिन्नः । प्रमेदितः । सौभाग्यः कर्मणि निष्ठायां षकेरिदमिच्छन्ति विकल्पे-
न । शक्तो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेभावे ।
असितमनेन । आदिकर्मणि च न भवत्येव । अस्तः काण्डः ॥

ध्रुवध्रुवान्तध्वान्तलप्रमिलिष्टविरिध्वकाण्टयादानि मन्थ-

मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

ध्रुव्य स्वान्त ध्वान्त लप्र म्लिष्ट विरिध्व काण्ट याद इत्येते निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्थ
मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु । ध्रुव्य इति भवन्ति मन्थाभिधानं
चेत् । ध्रुव्यो मन्थः । ध्रुमितमन्थत् । ध्रुमितं मन्थेन, ध्रुव्यो गिरिः, नदीत्पेवमाद्युपमानाद्-
विष्यति । स्वान्तमिति मनोऽभिधानं चेत् । स्वनितमन्थत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं
मनसा । ध्वान्तमिति भवति तमोऽभिधानं चेत् । ध्वनितमन्थत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं
मनसा । लप्रमिति भवति सक्तं चेत् । लगितमन्थत् । म्लिष्टमिति भवति । अचिरपष्टं चेत् ।
म्लेच्छितमन्थत् । इत्वमप्येकारस्य निपातनादेव । विरिध्वमिति स्वरश्चेत् । विरेभितमन्थत् ।
रेभृ शब्द इत्यस्यैतद्विपातनम् । अन्ये तु विरिभितमन्थदिति पठन्ति । रश्मि सौत्रं धातुं
पठन्ति ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति । काण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । काणितमन्थत् ।
यदश्रुतमपिष्टं च कपायमुदकसंघर्षमात्राद् विभक्तसमीपनुष्णं तत्काण्टम् । तदल्पप्रयत्नसा-
ध्यत्वाद् अनायासेन लक्ष्यते । यादमिति भवति भृशं चेत् । यादितमन्थत् । याद प्रयत्न इत्य-
स्य धातोरेतद्विपातनम् । अतिशयश्च भृशमिदोच्यते ॥

धृपिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

विधातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र छप् सस् इत्येतयोर्निष्ठायामि-
डागमो न भवति । छटोऽयम् । विशस्तोऽयम् । छपेरं दितश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव, शस्तेरप्यु-
दितो वा, यस्य विभाषेति । नियमार्थं वचनम् । छपिशस्योवैयात्ये एवेह न भवति भावा-
दिकर्मणोरपि वैयात्ये छपिर्नास्ति । छटः । विशस्तः । वैयात्य इति किम् । धर्षितः ।
विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चाथे । दृढः । स्थूलः । दृढो बलवान् । किमत्र
निपात्यते । दृढेः कप्रत्यये दृढभावः । हकारानकारयोर्लोपः । परस्य दत्वम् । अथ, दृहिः
प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् । नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्व-
त्राडितद्वयनिवृत्त्यर्थम् । हलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् दृढिमा द्रढयान् द्रढयतीत्यत्र
र ऋतो हलादेशोरिति न स्यात् । इह च परिव्रज्यागत इति, ल्यपि लघुपूर्वादिति
णेरयादेशो न स्यात् । इह च परिव्रज्यागतत्वं पारिव्रज्येति गुरुपोक्षमलक्षणं प्यङ् च
प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । दृढितम् ॥

प्रभौ परिवृद्धः ॥ २१ ॥

परिवृद्ध इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति । परिवृद्धः कुटुम्बी । पूर्वेण तुल्यमेतत् । बृहेर्निपा-
तनम् । बृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोज-
नम् । परिव्रज्यति । परिव्रज्य । परिवृद्धी कन्येति । परिवृद्धमाचष्टे इति विगृह्य वृद्धशब्ददेव
णिञ्जुत्पद्यते । संग्रामयतेरेव सोपसर्गाणिजुत्पत्तिरिष्यते, नान्यस्मादिति । तथा सति परि-
व्रजयतीति तिङ्ङितिङ् इति विधातः । परिव्रज्येत्यत्र परिव्रज्यस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे
सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृद्धितम् । परिवृद्धितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कपेर्द्धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कटोऽरितः । कर्षं
व्याकरणम् । ततोऽपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं तत्करणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमित्यु-
च्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कपितं
सुवर्णकम् ॥

घुपिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुपेर्द्धातोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ । अविश-
ब्दने इति किम् । अवघुपितं वाक्यमाह । विशब्दने प्रतिज्ञानम् । घुपिरशब्दार्थ इति भूया-
द्विपु पठ्यते । घुपिरविशब्दने इति । तुरादिषु तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दने प्रति-
षेधश्च ज्ञापकश्रुतादिभिर्ज् विशब्दार्थस्यानित्य इति । तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति ।
मर्ह्यापालवचः श्रुत्वा जुष्टुः पुष्पाणवा इति । स्वामिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अदूर्देः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि चि इत्येतेभ्य उरत्तरस्यादेर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः ।
अदूर्देरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्हितः ॥

अभेश्राचिदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिशाब्दादुत्तरस्यादेर्वाचिदूर्येऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्णो शरत् । आचि-
दूर्ये इति किम् । अभ्यर्हिर्तो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः ॥ चिदूर्ये चिप्रकृष्टं ततोऽन्यद्वि-
दूर्ये, तस्य भाव आचिदूर्ये । एतस्मादेव निपातनाच्च नन्पूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरस्य भावप्रत्य-
यस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

शेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

अन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनायै वृत्तमितीदमावो णिलुक्च निपात्यते । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययन इति किम् । वर्तितमन्यत । वृत्तिरयमकर्मकः, स ण्यर्थं वर्त्तमानः सकर्मको भवति । तेन, निवृत्त इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि ण्यर्थवृत्तेरेव च वृत्तेर्द्विगुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनार्थकं तत्क्रियते यदापि णिचैव ण्यर्थोऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मां भृदिति केचित् । अपरे वृत्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥

णेरित्यनुवर्त्तते । दम् शस् पूरो दस स्पश् छद् जप् इत्येतेषां ण्यन्तानां धातूनां वा अनि-
दृत्वे निपात्यते (१) । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः । पूर्णः । पूरितः । दस्तः ।
दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छन्नः । छादितः । जपितः । इदंप्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते ।
ज्ञापस्तु अक्षपसनामिति विकल्पविधानाद्, यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं
निपातनम् ॥

रुध्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । अपि अमत्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा हडागमो न भवति ।
रुष्टः रुपितः । तीपसहलुभरुपरि इति विकल्पविधानाद्, यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते
विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अश्वान्तः । अश्वमितः । त्वर । तूर्णः । त्वरितः । आदितइषेति
प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं
वाक्यमाह । संघुष्टौ दम्भौ । संघुषितौ दम्भौ । संपूर्वस्य घुपेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेवं
विकल्पो भवति । आस्वन । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वगितो देवदत्तः । आस्वान्तं मनः ।
आस्वगितं मनः । आहपूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वादर्थं विकल्पः, शुब्धस्वान्तेति
निपातनं धातुते ॥

हृपेलोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृपेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि लोमानि । हृष्टितानि
लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृष्टं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृष्टिताः केशाः । हृष्टं केशैः ।
हृष्टं केशैः । हृष्टु अलीक इत्युदित्वाभिधायाननिद् । हृष्ट तुष्टावित्यर्थे सेद् । तयोहभयो-
रिह ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि मूर्द्धजानि अङ्गजानि च सामान्येन पृच्छन्ते ।
यथा लोमनखं रूष्णा शौचं कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हृषे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्तत इत्यु-
च्यते । लोमस्त्विति किम् हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्यस्य, हृष्टितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य ॥
विस्मितप्रतिधातयोदचेति वक्तव्यम् । हृष्टो देवदत्तः । हृष्टितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः ।
हृष्टा दन्ताः । हृष्टिता दन्ताः । प्रतिहृता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिदृत्वं निभावश्च निपात्यते
अपचितोऽनेन गुरुः । अपचायितोऽनेन गुरुः ॥ *किं नित्यमिति वक्तव्यम्* । नित्यं
चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हु ह्रश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

(१) “दान्त शान्त । पूर्ण । दस्त । दृष्ट । जप्त । जप्त । इत्येतानि निपात्यन्ते । दम्भादीनां धातूनां

अन्ते वा इडागमो निपात्यते” इति कश्चिन्वाचः उपलभ्यते ।

माने पुनरिदं ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । स्तुक्रमोराद्धातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न चेत्स्तुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तं यच्चात्मनेपदं पदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेवृत्त्यादयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् । स्तुक्रमोरुदित्वादिद् सिद्ध एव । प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् । प्रस्नोपीष्ट । प्रस्नोप्यते । प्रक्रंस्यते । प्रसुस्नुपिप्यते । प्रचिक्लंसिप्यते । सर्वत्रैवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सन्नन्तादपि हि पूर्ववत्सन् इत्यात्मनेपदं विधीयते । निमित्तग्रहणं किम् सीयुडादेस्तत्परस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रस्नवितेवाचरतीति प्रस्नवित्रीयत इति क्यङन्तमात्मनेपदस्य निमित्तं न स्नौतिः ॥ * कमेस्तु कर्त्तव्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः* । प्रकन्ता । उपकन्ता । कर्त्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । नात्मनेपदविषयादिति किम् । निष्क्रमिता । स्नौतेः सनि किति चिप्र प्रत्यये, श्रुः कः किति, सनि ग्रहगुहोश्च इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुस्नुपति । प्रस्नुतः । प्रस्नुतवान् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटीति किम् । जगृहिव । जगृहिम् । प्रकृतस्येते दीर्घत्वमिदं चिण्वदिदो न भवति । ग्रहिता । ग्रहिप्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृद्धवृद्धोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य ऋकारान्तेभ्यश्चेदो वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । ऋकारान्तेभ्यः । तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरिता । वृत इति किम् । कटिप्यति । हरिप्यति । अलिटीत्येव ववरिथ । तेरिथ ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत उत्तरस्य इटो लिटि दीर्घो न भवति । विवरिपोट । प्रावरिपोट । आस्तरिपोट । विस्तरिपोट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः । परस्मैपदेष्विति स्मि । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वतः सनो वा इडागमो भवति । वृत्तुपति । विवरिपते । विवरीपते । प्रावदुपति । प्राविवरिपति । प्राविवरीपति । ऋकारान्तेभ्यः । तितोपति । तितरिपति । तितरीपति । आतिस्तीपति । आतिस्तरिपति । आतिस्तरपीपति । सनि ग्रहगुहोश्चेति इदं प्रतिषेधे प्राप्तं पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च, वृतो वेते पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यग्नोपदेशाधिकारात् लाक्षणिकत्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृतो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परं वा इडागमो भवति । वृपीष्ट । वरिपीष्ट । प्रावृपीष्ट । प्रावरिपीष्ट । आस्तरिपीष्ट । आस्तीपीष्ट । सिचि सत्वपि । अवृत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीष्ट । आस्तरिष्ट । आस्तरिष्ट । आत्मनेपदेष्विति किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । लिङः प्रत्युदाहरणं न दृष्टितमसंभवादिदोऽत्र लाटिवादिदिति ॥

सनीवन्तद्धर्मस्त्रदम्भुश्रिस्त्रयुर्गुभरश्चपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनां कृषु अस्त्र दम्भु श्रि स्त्र यु कर्णु भरश्चपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । दिदेविपति । दृष्टपति । सिधेविपति । सुप्पति । कृषु । अर्द्धिपति । ईत्सति । अस्त्र । विभ्रजिपति । विभ्रक्षति । विभ्रजिपति । विभ्रक्षति । दम्भु । दिदम्भिपति । धिप्सति । धीप्सति । श्रि । उच्छिश्त्रयिपति । उच्छिश्त्रोपति । स्त्रु । सिल्वरिपति । सुस्त्रुपति । यु । यियविपति । युयुपति । कर्णु । प्रोर्णुनविपति । प्रोर्णुनुविपति । प्रोर्णुनपति । भरइति भृधित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणं, यथा निर्दृशात् । चिभरिपति । बुभूर्पति । जपि । जिजपयिपति । ज्ञोप्सति । सन् । सिधनिपति । सिपासति । केचिदत्र भरश्चपिसनितनिपतिरिद्राणामिति पठन्ति । तितनिपति । तितंसति । तितासति । पिपति-पति । पित्सति । दिदरिद्रिपति । दिदरिद्रासति । सनीति किम् । देविता । अत्रा ॥

क्षिप्रः क्तवानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्षिप्रः क्तवानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्षिप्त्वा । क्षिप्रित्वा । क्षिप्रः । क्षिप्रवान् । क्षिप्रितः । क्षिप्रितवान् । क्षिप्रु विद्याधन इत्यस्य क्तवायां विकल्पः सिद्ध एव निष्ठायां तु, यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्षिप्र उपताप इत्येतस्य ॥ क्तवायां निष्ठायां च नित्य-मिडागमः प्राप्नोति । तदर्थं क्तवाग्रहणं क्रियते ॥

पृष्ठश्च ॥ ५१ ॥

पृष्ठश्च क्तवानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पृष्ठ्वा । पृष्ठित्वा । सोमोऽतिपृष्ठः । सोमोऽसिपवितः । पृष्ठवान् । पृष्ठितवान् । श्रुयुक्तः कितोति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिस्तुधोरिड् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्तवानिष्ठयोरिडागमो भवति । उपित्वा । उपितः । उपितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । वसतीति विकरणो निर्दृशार्थ एव । वसतेस्तुदात्तत्वादेव भवितव्य-मिडा पुनरिष्टग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अश्वेः पूजायाम् ॥ ५२ ॥

अश्वेः पूजायामर्थे क्तानिष्ठयोरिडागमो भवति । अश्रित्वा जानु शुद्धोति । अश्रिता अस्य गुरवः । उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्ते निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तेस्तदर्थमिदं प्राशब्धम् । पूजायामिति किम् उदत्कमुदकं कृपात् । उदृष्टमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थे वर्तमानात् क्तवानिष्ठयोरिडागमो भवति । लुभित्वा । विलु-भिः ॥ १ ॥ के विलुभितः सोमन्तः । विलुभितानि पशानि । विमोहनमाहु लीकरणम् । तत्र क्तवायां, तीपसहलुभेति विकल्पो, निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्ते । विमोहन इति किम् । लुब्धो वृषलः । शीतेन पोडित इत्यर्थः । लुब्धत्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्ह्यं, यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृघ्नश्च्योः क्त्वा ॥ ५५ ॥

जृघ्नश्च इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जरित्वा । जरित्वा । मश्रित्वा । जृ इत्येतस्य, श्रुयुक्तः कितोति प्रतिषेधः प्राप्ते यथादित्वादिकल्पः । क्तवाग्रहणं निष्ठानि-वृत्त्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो धातोः क्तवाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । शसु । शमित्वा । शान्त्वा ।

भेदिय । तास्वदिति किम् । लुत्वा । लुल्विय । थलीति किम् । याता । ययिव । ययिम । अनिङ्प्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यप्रहणं किम् । विधोता । विधधिता । विदु-
धविय । तासि विभाषितेऽस्यलि नित्यमिडागमो भवति । तास्वदिति वृत्तिनिर्देशः किमर्थः ।
तासौ सतस्यलि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसन्नसत्त्वान्नित्यानिङ् तस्य थलि प्रतिषेधो
न भवति । जगस्थि । उवयिय । उत्तस्सुत्रेऽपि तास्वदिति वर्त्तते अदादेशो हि घसिवंजा-
देशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशोऽन्त्यतः ॥ ६२ ॥

उपदेशो यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिङ् तस्मात्तासावित्र थलीडागमो न भवति ।
पक्ता । पपक्थ । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशक्थ । उपदेश इति किम् । कर्ता । चकर्पिथ ।
अस्वत इति किम् । भेत्ता । विभेदिय । तपरकरणं किम् । राद्धा । रराधिय । तास्वदित्येव ।
जिबृक्षति । जगस्थि । नित्यमनिङ् इत्येव । अङ्क्ता । अजिता । आनाजिय ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

ऋकारान्ताद्धातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य भतेन तासावित्र नित्यानिङ्स्थलि इडागमो न
भवति । स्मृता । स्मृमर्थ । ध्वत्ता । ध्वमर्थ । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । ऋत एव भार-
द्वाजस्य, नान्येषां धातूनाम् । ययिव । ययिव । पेयिव । शकिय । तद्वयमर्थात् पूर्वयो-
गयोर्विकल्पः । तपरकरणमृकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत् स्यात् ॥

यभूताततन्थजगृभ्मवचयेति निगमे ॥ ६४ ॥

यभूय आततन्थ जगृभ्म वचर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये । निगमो वेदः ।
त्वं हि होता प्रथमो यभूयः । यभूवियेति भाषायाम् । आततन्थ । येनान्तरिक्षमुपाततन्थ ।
आतेनिषेति भाषायाम् । जगृभ्म । जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् ।
वचर्थ । वचर्थं त्वं हि ज्योतिषा । ववरियेति भाषायाम् । आदिसुब्रादेवास्य प्रतिषेधे तिङ्
नियमार्थं वचनम् । निगम एव, न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि इति इत्येतस्यो स्थलि विभाषा इडागमो न भवति । सजृत् । ससर्जिय । दद्रष्ट ।
दृशिय ॥

इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

एत्ति अत्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिय । आरिय । संविद्ययिय ।
ज्येष्ठो, न ज्यो लीट्यात्प्रतिषेधः । अर्त्तिव्ययत्योऽर्त्तो भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्पः ।
अत्तरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेद्व्यहणं विस्पष्टार्थम् । विकल्पविधाने हि सति अर्त्तिव्ययति-
प्रहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चार्त्तिप्रहणमिति नित्योऽयं विधिरिङ्प्रहणमन्तरेणापि दारुयते
विज्ञातुम् ॥

चस्वेकाजाद्वसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विवचनामेकाचां धातूनाम्, आकारान्तानां, घसेश्च वसाविडागमो भवति । आ-
शिवान् । पेचिवान् । शकिवान् । धात्वभ्यासयोरैकादेये कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः
कृतद्विवचना एते एकाचोऽभवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घत् । जक्षिवान् । सिद्धे
सत्यारम्भो नियमार्थः । एकाजाद्वसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम् । भिभिद्वान् ।
चिच्छिवान् । यभूवान् । शिथिवान् । आदिनियमाच्च प्रतिषेधाम्नाच्च य इद् प्रसक्तः स
नियम्यते । आदप्रहणमनेकाज्यम् । द्विवचने हि कृते इति हि सति आतो लोपेन भवितव्यं,

दरिद्रातेस्तु कास्यनेकाग्रहणं तुलुम्पाद्यर्थमित्यामा भवितव्यम् । दरिद्राञ्चकार । तथाप्या-
मन् क्रियते तथापि च दरिद्रातेराद्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्प-
त्तेराकारोलुप्ते इडागमस्य निमित्तं विहितमिति न इडागमो भवति । ददरिद्रवानिति भवित-
व्यम् । घसेरपि यदि ग्रहणमिह न क्रियते तदा द्विवचनात् परत्वाद्, घसिमसोर्हलि चेति
उपधालोपे कृते द्विवचनमेव न स्यादन्वक्तृत्वाद्, इह तु घसिग्रहणाद् उपधालोपमपि पर-
त्वादिडागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः । स च द्विवचनेऽचीति
द्विवचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन अक्षिवानिति सिद्ध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन चिद् विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति । गम । जरिम्-
वान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः । हन । जहिवान् । जघन्वान् । विद् ।
विचिद्वान् । विश् । विशिशिवान् । विशिष्वान् । विशिना साहचर्यादिह विदेस्तौदादिकस्य
ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य तु नित्यं विविद्वानित्येव भवति । *दृशेदचेति वक्तव्यम्* । दृशिवान्-
म् । दृढवान् ॥

सर्निससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सर्नोतेः समतेर्वा धातोः सर्निससनिवांसमिति निपात्यते (१) । अजित्वाग्ने सर्निससनि-
वांसम् । इडागम एत्वाद्यभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । सनिङ्पूर्वादित्यत्र सेनिवांसमित्येव
भवति । छन्दसां निपातं विज्ञायते । आपायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेष्व स्ये इडागमो भवति । करिष्यति । हनिष्यति । हरिष्यति
स्वरतेवेदत्वाद्द्विनोः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेत् । स्वरिष्यति । तपरकरणं विरुपट्पार्थम् ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचि इडागमो भवति । आजीत् । आजिष्टाम् । आजिपुः । सिचीति किम् ।
अङ्क्ता । अजिता । ऊदित्वात् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधुञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति । अस्तावीत् । असावीत् ।
अधावीत् । परस्मैपदेऽप्यिति किम् । अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि इडा-
गमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिपुः । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिपुः ।
अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अनंसिपुः । आकारान्तानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अया-
सिपुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा, नेटीति प्रतिपिच्यते परस्मैपदेऽप्यित्येव ।
अयंस्त । अनंस्त ॥

स्मिपृङ्क्ञ्जशां सान् ॥ ७४ ॥

स्मिङ् पृङ् क् अञ्ज् अश्व इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति । स्मिस्मयिषते । पिप-
विषते । अरिरिषति । अजिजिषति । अशिजिषते । ङकारग्रहणं पूर्वो मा भूत् । पुपूषति इत्येव
तस्य भवति । अशेरुदितो ग्रहणादशनोतेर्नित्यमिडागमोऽस्त्येव ॥

किरश्च पञ्चम्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चम्यः सनि इडागमो भवति । कृ। विकरिषति । गृ। जिगरिषाति । दृङ् । दिदरिषते । घृङ् । दिघरिषते । प्रचञ् । विप्रच्छिषति । पञ्चम्य इति किम् । निमृसति । किरतिगिरत्योरिद् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः, वृत्तो वेति चास्येष्टे दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद् । रोदिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । शसिति । अन् । प्रागिति । जक्ष् । जक्षिति । पञ्चम्य इत्येव । सार्वधातुक इति किम् । स्वसा । वलादेरित्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य ये इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिषे । ईशिष्व ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येतत्तन्मासुत्तरस्य ध्वे इत्येतत्तन् से इत्येतत्तन् च सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईडिष्ये । ईडिष्वम् । ईडिषे । ईडिष्ये । जनिष्ये । जनिष्वम् । जनिषे । जनिष्व । जनीप्रादुर्भाव इत्यस्य छान्दसत्यात्, इयनो लुक् उपधालोपाभावाच्च । जन जनन इत्यस्यापि प्रलुविकरणस्य प्रथमप्रेष्यते ॥ तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजक्षिषे । व्यतिजक्षिष्व । व्यतिजक्षिष्ये । व्यतिजक्षिष्वम्, इति च भवति । ध्वस्ये ईशेरणि इडागम इष्यते । ईशिष्वमिति, तदर्थं कैचिद्वाडजनोः ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्र एवावादानाच्च-
शब्दो भिन्नरूप ईशेरुपगणार्थो विज्ञायते । ईडिशिजनां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति । ध्वे इति कृतदेहेत्वस्य पठनात्, लङि ध्वमि न भवितव्यमिहा । लाटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्पत्वाद् भवितव्यमिहा ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुक इति वक्षते । सार्वधातुके यो ङिर् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोभो भवति । कः पुनरनन्त्या ङिः सकारः । यो यासुःसुत्सीयुताम् । कुर्वात् । कुर्वाताम् । कुर्मुः । कुर्वात । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्येति किम् । कुर्मुः । कुर्वाः । सार्वधातुक इत्येव । क्रिया-
स्ताम् । क्रियासुः । कुर्वीष्ट । कुर्वीयास्ताम् । कुर्वीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्यपमादेशो भवति । पथे व् । पथेताम् । पथेयुरित्यग्रेष्वपदान्तादिति पररूपे याधितम् । अत इति किम् । ध्रियुयात् । सपरकणं किम् । यायात् । सार्वधातुक इत्येव । चिकीप्स्यात् । ननु ध्यातो लोपेनात्र भवितव्य-
म् । पथेदित्यत्रापि हि तर्हि, अतो दीर्घो यर्थाति दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्य-
न्तरे याधितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् । स्यादितदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु त्रिहि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यात् एव ता लोपस्य । येष इत्यविमर्किको निर्दोशे यलोरस्यानिद्वयमनाश्रित्याद्-
गुणः कृतः सौप्र-मिद्वयमेति । कैचिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां सकारा-
न्तः स्थानी दर्शयतामदध ॥

आतो ङिनः ॥ ८१ ॥

आकारस्य ङिद्वयस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्यपमादेशो भवति । पथेने । पथेने । पथेताम् । पथेयाम् । पथीरे । पथीरे । पथेयाम् । पार्श्वधातुकरि-

दित्यत्र न द्वितीयं द्विदित्येवमङ्गीक्रियतेऽपि तु द्वित इव द्विदिति पूर्वसूत्र एव उच्यतेऽपि-
तीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि गाङ्ग्यादिसूत्रे द्विद्वतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा, अनुदात्त-
द्वित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत् इति किम् । पचन्ते । यजन्ति । पचन्ते ।
यजन्ते । द्वित इति किम् । पचावहै । पचामहै । अत् इत्येव । चिन्वते । सुन्वते । तपरकरण
किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो सुमागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकारमात्रभक्तोऽर्थं मुक्
अनुपदेशग्रहणेन गृह्यत इति अनुपदेशादिति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो द्वित
इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तथानिर्देशाच्च भविष्यति । मुक्ति सत्यज्वलमात्रं भवति । लसा-
र्वाधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । नैव दोषः । उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते । तेन उपदे-
शादूर्ध्वं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम् । तथाच पचावः, पचाम इत्यापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र एङ्गस्या परस्य षष्ठो
कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टानिः । अष्टान्यः । अष्टानाम् । अष्टासु ।
विभक्ताविति किम् । अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयमाकृतिनिर्देशो नु नका-
रस्यानेऽनुनासिकाकारः स्यात् । विकल्पेनावयमाकारो भवत्येतज्ज्ञापितमष्टनो दीर्घादिति
दीर्घग्रहणाद् अष्टान्य औशिति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टमिरष्टन्य इत्यपि भवति ।
तदन्तविधिश्रान्तेप्यते । प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् । राभिः । हलीति
किम् । रायौ । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् । रैता । मृजेर्बुद्धिरित्यतः प्राग्निभक्त्य-
धिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । युष्मानिः । अस्मानिः ।
युष्मासु । अस्मासु । अनादेश इति किम् । युष्मत् । अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न
स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशग्रहणेन प्रयोजनं बोधयति । तर्हिहैव क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।
युष्मान् । अस्मान् । आदेशाय वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । युवाम् ।
आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः । आवयोः । द्विवचन इति किम् । त्वम्, अहं, यूयं,
वयम् । भाषायामिति किम् । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे ॥

योऽच्चि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया । मया । त्वयि ।
मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् । युवाम्भ्याम् । आपाम्भ्याम् । युष्मदस्मदोरादेश

इत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यमकचुंमचीत्येतत् । तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । अनादेश इत्ये-
व । त्वद्गच्छति । मद्गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो यकारश्च न विहितः ॥

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च पद्योप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मह्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् ।
मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् । शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शेषे
लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त्वं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तः तद्विधा-
तरूप । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथं वक्ष्यमा-
णादेशापेक्षः शेषः, ते इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मप र्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् । युवकामावकामिति
साकण्डकस्य मा भूत् । त्वमावेकवचने । त्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा
भूत् । तयाच सति त्वमयोरकाररूप, योऽचीतिः यकारे कृतेऽनिष्टे रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येव
सिद्धेऽस्मिन् यत्परिग्रहणं कृतमयधियोतनायं तन्मान्ते मा भूत्, कदा, यदा ण्यन्तयोः किपि
मान्तत्वं विधत्ते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च णेरत्र कौ लुप्तत्वाच्च विधत्ते ॥

युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥

द्विवचन इत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी अर्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य
स्थाने युव आद्य इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाम्याम् । युवयोः । आव-
योः । यदा समासे अर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासाथेल्यान्यसंख्यत्वादेकवचने वा भवति,
तदापि द्वययं योर्दुष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न
ब्रह्म्येते । अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवामतियुवान् । अत्या-
वान् । अतिक्रान्तेन युवामतियुवया । अत्यावमा । अतिक्रान्तैर्युवामतियुवाभिरत्यावामिः ।
अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्तद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् ।
अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुव-
त् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवामतियुवकम् । अत्यावकम् । अतिक्रान्ते युवामति-
युवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवामतियुवामु । स्वाहादोनां तुविषये परत्वाच्च एव भव-
न्ति । अतिक्रान्तो युवामतित्यम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिक्रा-
न्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवामतित्व । अतिमम । यदा ॥
युष्मदस्मदी एकत्वयद्वययोर्वर्धते, समासाथेल्यु द्वित्वे, तदा युवावौ ॥ भवतः । अतिक्रान्तौ
त्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र
शेषम् ॥

यूयययौ जसि ॥ ९३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय यय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् ।
परमपूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । गदन्तविधिरत्र भवति । अत्रापिकार-
णाय च पदौ भवति तदुत्तरपदस्य जसि ।

त्वाहौ सौ ॥ ९४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परम-
त्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमहौ ऊयि ॥ ९५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मद्य इत्येतावादेशौ भवतो ऊयि परतः । तुभ्यम् । मद्यम् ।
परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥

तवममौ ऊसि ॥ ९६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ऊसि परतः । तव । मम । परम-
तव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमाचेकवचने ॥ ९७ ॥

एकवचन इत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्याभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य
स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । स्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि ।
मयि । पदा समासे एकार्यं युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंज्ञप्रत्वाद् द्विवचनं
बहुवचनं वा भवति, तथापि त्वमावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्ये-
वमादीनां पूर्वविप्रतिपेधेन त एवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ
त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् अतिमान् । अतिक्रान्ताभ्यां
त्वामतित्वाम्भ्याम् । अतिमाम्भ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वामिः । अतिमामिः । इत्येव-
माणुदाहार्यम्

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥

एकवचन इत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्त्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य
त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वार्य, त्वदीयः । मदीयः । अतिशयेन त्वं, त्वत्तरः । मत्तरः ।
स्वामिच्छति, त्वद्यति । मद्यति । त्वमिवाधरति, त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । तव पुत्रस्त्व-
त्पुत्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथोऽस्य, त्वन्नाथो, मन्नाथः । एकवचन इत्येव । युष्माकमिदं युष्म-
दीयम् । अस्मदीयम् । युष्माक पुत्रो अस्माकं पुत्रां युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्य-
धिकारात् पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा ह्यादित्ययमार-
म्भः । ननु चात्राप्यन्तर्बर्तिनां विभक्तिरस्ति, तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं वाच्यं, लुका
तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ भविष्यतः । एतदेव तद्वादेश-
वचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽपि लुक् बाधते इति । तेन गोमान् प्रियोऽस्य
गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोऽपि प्र-
त्ययोत्तरपदयोरादेशा न भवन्ति । त्वं प्रधानमेपां त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूर्यं पुत्रा अस्य
युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं त्वद्धितं, मद्धितम् । त्वत्पुत्रस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अथ
किमर्थमेपां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षया । ज्ञापकार्यं ह्येतस्मिन्
बहुतरमिदं संगृह्यते ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९ ॥

त्रिचतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्तिस् चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः ।
तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । च-
त्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं
न लङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्रा-
ह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियातसृ ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि ।
प्रियचतसा । प्रियचस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नद्युतश्चेति

समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् । यदा तु त्रिच-
तुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गे तदा आदेशौ न भवतः । प्रियास्त्रयोऽस्याः, प्रियाणि त्रीणि वा
अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियच-
त्वारः । *तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम्* । तिसृका नाम घामः । *चतसर्थाद्यु-
दार्चनपातनं कर्तव्यम्* । चतस्रः पश्येत्यत्र, चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्य-
त्र तु पट्प्रचतुभ्यो हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादिग्रहणसामर्थ्यान्निपातनस्वरो बाध्यते ।

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । चिस्तिष्ठ-
न्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय ।
प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्गोत्व-
ङिस्वर्वात्मस्थानगुणानामपवादः । परमपि द्विस्वर्वात्मस्थानगुणं पूर्वविप्रतिपेयेन बाध्यते । 'अ-
चीति किम् । तिस्रभिः । चतस्रभिः । ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमन्यथा हि तदपवाद-
लिखतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जरा द-
न्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा परिदद्युः । जरयै त्वा परिदद्युः । अची-
त्येव । जराभ्याम् । जराभिः । जुमो जरसादेशो विप्रतिपेयेन । अतिजरसि ब्राह्मणकुलानि ।
इहातिजरसे ब्राह्मणकुलं पश्येति लुभ्र भवति, आनुपूर्व्यां सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते
लुगम्भायां जरसुभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक् तावदपवादत्वाद-
म्भायेन बाध्यते । अम्भावोऽपि परत्याज्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्तते अष्टावसरत्वाद्-
इत्येयमेव भवति, अतिजरसे ब्राह्मणकुलं पश्येति । प्रथमैकवचने तृतीयावहुवचने च अतिजर-
ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोमर्दीयमतम् । किं कारणं, सन्निपातल-
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्या परिभाषाया अतिजरसे ब्राह्म-
णकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्यः । त्या । त्ये । तद् ।
सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एपः । एतौ । एते । इदम् । अयम् । इमौ ।
इमे । अदस् । असौ । अमू । अमो । द्वि । द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्व-
मिष्यते ॥ इह न भवति । भवत् । भवान् । संज्ञोपमर्जनोभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युद्गृह्यता
इतीह ॥ भवति । त्यद् । त्यदी । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदी । अतित्यदः । त्यदादिप्र-
धाने तु शब्दे भवत्येव । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । की । के । साकचकत्या-
प्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते, किमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ ह्यपारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः ।
पुत्र । पुद् । तिहोरितोकार उच्चारणार्थः ॥

क्याति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति । क गमिष्यसि । क भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमोद्भवदिति च प्रत्ययान्तरं न विधीयते साकच्कार्यम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एपः । अदस् । असौ । अनन्त्ययोरिति किम् । हे ॥ सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ । *अौत्वप्रतिषेधः साकच्चाद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च* । यद्वा चौत्वप्रतिषेधस्तदा सकारदुत्तरस्य उत्वं भवति । असुक् । असुक् । *उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्ध्यानामादेशा वक्तव्याः* । परमाहम् । परमायम् । परमानेन ॥

अदसः सोभवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वाल्लुप्येत संदिग्धं हलः प्रकृतं हि तत् ॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन् अलीत्यनुवर्त्तनात् ।
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीमावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो भः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनायम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् (१) ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्वपस्य पुंसि सौ परतोऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः । पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमोऽकारस्य इद्वपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः । आपोति प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनात् प्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽकारस्य इद्वपस्य लोपो भवति । आम्भाम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थकेऽल्लोपविवक्षितं सर्वस्यायमिद्वपस्य लोपः । अथवा नायमिहोपः । अनाप्यक इति अन्यद्वयमनुवर्त्तते ॥

मृजेवृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेवृद्धस्य इको वृद्धिर्भवति । माथी । माण्डम् । माण्डव्यम् ।

मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय इव वेदितव्यम् । कंसपरिमृद्भ्यां, कंसपरिमृद्भिरित्यत्र न भवति ॥

अचो अणिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य णिति णिति च वृद्धिर्भवति । णिति । एकस्तण्डुलनिवायः । द्वौ शूर्प-
निष्पायौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ । गावः । सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौ-
त्रम् । चयौदनः । जयतेर्यैतिश्च, उणादयो बहुलमिति छूण् प्रत्ययः । चयवतेरपि त्णम् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने णिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाकः त्यागः यागः ।
पाचयति । पाचकः । पाययति । पायकः । अत इति किम् । भेदयति, भेदकः । उपधायाः
इति किम् । चकासयति, चक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते णिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । गार्ग्यः ।
दास्यः । दाक्षिः । प्लाक्षिः । णिति । औपगवः । कापट्यः । स्वाधो जागत इत्यत्राचामा-
दिर्बुद्धिरन्त्योपधाक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः फक् । नाढा-
यनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्ठक् । काक्षिकः । शालाक्षिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकार्शिशापादित्ययाद्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशापा दित्ययाद् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामाचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्र-
सङ्गे आकारो भवति णिति णिति किति तद्धिते परतः । देविकायां भवमुदकं दाधिकमुदकम् ।
देविकाकृते भवाः शालयः, दाविकाकृताः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां प्रामः । तत्र भवः
पूर्वदाविकः । प्राचां प्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साध्याकार एव भवति । शिशापा ।
शिशापाया पिफारश्चमसः, शांशपञ्चमसः । पलाशादिरयम् । तेन पथे अण्, अनुदाचादिलक्षणो
वा अश् । शिशापास्यले भवाः, शांशपास्यलाः । पूर्वशिशापा नाम प्राचां प्रामः, तत्र भवः
पूर्वशांशपः । दित्ययाद् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दाघेपत्रे मत्रं दाघेसत्रम् । श्रेयसि भवे,
धायसम् । *यद्गोनरस्येदयचनम्* । *वृद्धिविषयेऽचामादेशः स्थाने यद्गोनरस्य इकारादेशो
भवति । यद्गोनरस्यापरत्ये, यद्गोनरिः । केचित्तु विद्गोनरस्यैव वैद्गोनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमित्रयुप्रलयार्त्ता यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मित्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्यपनादेशो भवति तद्धिते णिति णिति
किति ॥ परगः । केकयस्यापरत्ये केकयः । जनपदनाम्नां क्षात्रप्रदाननिरयप्रत्ययः । मित्र-
शुभायेन दानायेन, मित्रेभिर्यथादद्यात् । गोत्रपरशास्त्रापायकारादेरित्येति णिति गुम् ।
गोत्रिकं हि सत्र गोत्रं वृद्धते । श्लोके ऋषिनाम्नो गोत्रमिच्छन्ति ॥ प्रलयः । प्रलयदागमनं,
यानेयमुदकम् ॥

न स्वाभ्यां पदागताभ्यां तृतीयां न ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैजागमौ भवतो ऽमिति णिति किति च तद्धिते परतः । यकारादौकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकणमधीते, वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवधः । व्याभ्यामिति किम् । ग्रथस्यापत्यं ग्रार्थि । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेष्टात्रा याताः । प्रतिषेधवचनमैवो विषयप्रकृत्यर्थमिह मा भूदाभ्यादिवः । माभ्यदिवरिति । नल्लग्र व्याभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वग्रथलिन्दे भवः पूर्वग्रथलिन्दः । यत्र उत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अक्षौती भृतो भृतो भावी वा द्व्यश्रांतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां व्याभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वौ तु ताभ्यामजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपालस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिष्ठत्य कृतो ग्रन्थः, सौवरः । सौवरोऽध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यत्कशो भवः, वैयत्कशः । स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वभंवा, सौवः । *अव्ययानां भमात्रे दिलोपः* स्वर्गमन्महाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति, नवनर्थकम् । शोभनोऽध्यायः, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वणैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते । स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्फ्यकृतस्यापत्यं, स्फैयकृतः । स्वादुमुदुन इदं, सौवादुम्ववन् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अन्नणि इति प्रकृतिभावः शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यञ् । प्रवादद्वायां भवः, शौवादद्गो मणिः । स्वत्येदं, सौवम् । स्वग्रामे भवः, सौवग्रामिकः । अध्यात्मादित्वाद्वृष् । अपदान्ताभ्यामिदमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यत्कश । स्वस्ति । स्वर । स्फ्यकृत । स्वादुमुदु । श्वन् । स्व ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारः, नैयग्रोधश्चमसः । केवलरूपेति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः शालयः, न्याग्रोधमूलाः शालयः न्यग्रोधयतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्य तहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तत्र भवति । प्रतिषेधमगमयोरर्थं प्रतिषेधः । व्यावक्रोशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्त्तते । कर्मव्यतितारे णच् छियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताण्यधः छियामन् ॥

स्वागतोदीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तत्र भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः । व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके वृत्ते वर्त्तते, न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्दपादादत्र प्राप्तिः । स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वदोरणि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य हवि परतो यदुक्तं तन्न भवति । श्वमस्रस्यापत्यं, श्वाभस्रिः । श्वादेष्ट्रिः । स्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । *इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यं, श्वागणिकाद्यर्थम्* । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वायुधिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यते ॥ श्वाभस्रेरिदं, श्वाभस्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तन्न भवति । श्वापदस्येदं, श्वापदम् । शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तो विण्णलोरिति प्रागेतस्मात् । यदित ऊर्ध्वगानुकमिप्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्देहितव्यम् । तस्यत्यवयवाहतोः । पूर्ववार्पिकम् । अपरवार्पिकम् । पूर्वहैननम् । अपरहैननम् । यत्र पञ्चमोन्निर्देशो नास्ति, जे प्रोष्ठपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमोन्निर्देशेऽपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे वा वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्गतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते णिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्पिकम् । पूर्वहैननम् । अपरवार्पिकम् । अपरहैननम् । पूर्ववर्पाणाम्परं वर्पाणामित्येकदेशिसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे, वर्पाम्यष्टकं, हेमन्ताच्च, सर्वत्राण् च तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः । तत्र ऋतोवृद्धिमद्धिवावयवादिति तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वासु वर्पासु भवं पूर्ववार्पिकम् । कालादङ्ग इति ङम् अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्धाजनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्धं इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते णिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतद्व्यप्योश्च, अवृद्धादपि बहुपचनविपद्यादिति बुम् । सुसर्वाद्धादिकशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशोऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते णिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पूर्वपञ्चालकः । आपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पूर्वमद्रः । अपरमद्रः । मद्रेभ्योऽणित्यप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते णिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु ग्रामाणाम् भवः, पूर्वेषु ग्रामाणाम् । अपरेषु ग्रामाणाम् । ग्रामाणां गृहिकः । अपरकाण्यगृहिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः, पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः । ग्रामाणां नगराणामपि पक्षे णित्ये भेदेन बहुमपोरसादाने तत्सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिग्पूर्वपक्षे हि समुदायः । पूर्वेषु ग्रामाणामपि ग्रामाणामपि पक्षे णित्ये भेदेन बहुमपोरसादाने तत्सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिग्पूर्वपक्षे हि समुदायः । प्राचां देशे ग्रामनगराणामपि पक्षे णित्ये भेदेन बहुमपोरसादाने तत्सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिग्पूर्वपक्षे हि समुदायः । प्राचां देशे ग्रामनगराणामपि पक्षे णित्ये भेदेन बहुमपोरसादाने तत्सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिग्पूर्वपक्षे हि समुदायः ॥ तत्र ग्रामाणां नगराणामपि पक्षे णित्ये भेदेन बहुमपोरसादाने तत्सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिग्पूर्वपक्षे हि समुदायः ॥

रत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ
एकादशो भवतीति ज्ञापितं, नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिपेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचो स्थाने वृद्धिर्भवति
तद्धिते णिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्विसंवत्स-
रिकः । संख्यायाः । द्वे पक्षौ अर्धाष्टो भूतो भूतो भावी वा, द्विपाष्टिकः । द्विसाप्तिकः ।
द्विपष्टयधिशब्दो वषेषु संख्येयेषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति परिमाणा-
न्तस्येत्येव सिद्ध संवत्सरग्रहणे परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणांश्च ॥ तेन द्वैसमिकः
त्रैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति, द्विवर्षा, त्रिवर्षा, माणविकेति, अपरिमाणविस्ताचितेति
पयुंशतो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते णिति णिति किति च
परतः स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति । द्विवर्षे अधीष्टो भूतो भूतो वा, द्विवार्षिकः ।
त्रिवार्षिकः । अभविष्यतीति किम् । यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं
वापि विद्यते स सोमं पातुमर्हति । त्राणि वर्षाणि भावीति त्रैवर्षिकम् । अधीष्टभृत्योरभवि-
ष्यतीति प्रतिपेधो न भवति । गम्यते हि तत्र भविष्यदा, न तु तद्धितायः । द्वे वर्षे
अधीष्टो भूतो वा कर्मं करिष्यतीति, द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशान्तयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते
जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न भवति । द्वौ कुड्यौ प्रयोजनम-
स्य, द्विकौडिकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीते द्विसौवर्णिकम् । विभाषा कार्पापणसहस्राभ्या-
मित्यत्र सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति लुको विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीते, द्वित्रि-
पूर्वाङ्गिकाद्, द्वैर्षिकम् । अक्षज्ञाज्ञाणयोरारत किम् । पाञ्चलोहितिकम् । पञ्चकपालि-
कम् । पञ्चलोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति। विपृष्टा तदस्य परिमाण-
मिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्धितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां क्षाणाभ्यां क्रीते, द्वैशा-
णम् । त्रैशाणम् । क्षाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वाङ्ग्येत्यण् प्रत्ययः । अक्षज्ञाज्ञाणकुलिजानामिति
केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्टपदानाम् ॥ १८ ॥

ज इति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् णिति णिति किति च
परतः प्रोष्टपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्टपदा नाम नक्षत्रे ताम्रिर्बुक्तः काल
इत्यण् । तस्य लुपविशेष इति लुप् प्रोष्टपदासु जातः अतुनक्षत्रेभ्योऽणित्यण् । प्रोष्टपदो
मेवो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्टपदाह् भवः प्रौष्टपदः । प्रोष्टपदानामिति बहुवचननिर्देशात् पर्या-
योऽपि गृह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते
णिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् । सुहृदयस्य भावः, सौहार्दम् । सुभ-
गस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया अपत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः ।
कल्याण्यादिषु सुभगद्वैमतेति पठ्यते । सुभग मन्त्रे इत्युद्गाद्गादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपद-

वृद्धिर्नैप्यते । महते साभगाय । छन्दसि सर्वविधोनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यण्प्रत्ययः ॥

अनुशक्तिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशक्ति इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते षिति णिति किति वा परतः । अनुशक्तिकस्येदम्, आनुशक्तिम् । अनुहोडेन चरति, आनुहोडिकः । अनुसंवरणे दीयते, आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । अङ्गारवेणुनाम कश्चित्स्यापत्यम्, आङ्गारवेणवः । असिहत्य । तत्र भवः, आसिहात्यम् । अस्यहत्य इति केचित्पठन्ति ततोऽपि विभुकादित्वात् । अस्यहत्यशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य, आस्यहेतिकः । अत एव चलनादेरस्य समुदायस्य प्राप्तिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक् । वध्योग इति विदादिरयं, तस्यापत्यं वाध्यौगः । पुष्करसत्, अनुहरत्, एतौ बाह्यादिषु पठ्येते । पौष्करसादिः । आनुहारतिः । कुरुकत गगादिः, कौरकात्यः । कुरुकात्यः । कुरुपञ्चाल । कुरुपञ्चालेषु भवः, कौरुपाञ्चालः । जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते इति कुञ् न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशौद्धिः । इहलोक । परलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपदस्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सावंपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्र्येयः । कुलटाया धेतोनह् ॥ राजपुरुषात् प्यपि ॥ राजपौरुष्यम् । प्यनीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति किम् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः । सौखशायनिकः । पारदारिकः (१) । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगणधायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममहति, आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव पिशाः, चातुर्वधम् । स्वार्थं प्यम् । अनुशक्ति । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य । वध्योग । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक । परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात् प्यपि ॥ सूत्रनड ॥

देवताद्वन्द्वं च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वं ॥ पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते षिति णिति किति वा परतः । अग्निमारुतोमनद्वाहीमालभेत । अग्निमारुतं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सुकः हविःसम्यन्धी तत्रार्थे विधिः । इह ॥ न भवति । स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कन्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्रह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्ते तद्य भवति । सौमन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् । ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं चरं निर्यपत् । इन्द्रशब्दे द्वावथौ तत्र तद्धिते एकस्य यस्येति लोपोऽपरस्य पूर्वेण सौंकादेश इत्यप्रसिद्धेय गृह्ये, तदेदं प्रतिषेधवचनज्ञापकम् । यद्विद्वानपि पूर्वाचारपदयोः पूय कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वपुष्कमशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाश्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घाश्च वरुणस्य यदुक्ते तद्य भवति । ऐन्द्रावरुणम् । सौम्रावरुणम् । दीर्घादिति किम् । अग्निमारुतोमनद्वाहीमालभेत । अग्नेरीदमेः गोमयवर्णयोरित्यप्यपानस्यादस्य, इन्द्र-

द्धाविति प्रतिषेधो विधीयते । तेन दीर्घात् परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गपूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । सुहृन्नगरे भवः, सौहृन्नागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगर-मुदङ्गु, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलज्जान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तल्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमु-त्तरमुत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते जिति णिति किति च परतः । कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुज-ङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैशपेनवम् । वैशधेनवम् । सौवर्णवलजः । सौवर्णवालजः ॥

अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धद्रोणेन क्रीतमार्द्धद्रौणिकम् । अर्द्धकौड-विकमार्द्धकौडविकम् । परिमाणस्येति किम् । अर्द्धकोशः प्रयोजनमस्यार्द्धकोशिकम् ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रास्थिकः । आर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः । आर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । आर्द्धकौडविकः । तत्परकरणं किम् । इह मा भूत् । अर्द्धखार्या भवा अर्द्धखारी, किं च स्यात् आर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इति दुवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिपिद्यते स वृद्धिनिमित्तं न भव-तीति दुद्भावो न प्रतिपिद्यते । यथा वैयाकरणी भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति । प्रवाहण-स्यापत्यं, प्रावाहणेयः । शुआदिभ्यश्चेति ढक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य वा वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं, प्राहणेयः । प्राहणेयः । प्रावाहणेयकम् । प्रवाहणे-यकम् । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नमः शुचीश्वरक्षेत्रकुशलनिपुण ऋम् ॥ ३० ॥

नम उत्तरेपां शुचि ईश्वर क्षेत्रं कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति, तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । शुचि । अशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यमनैश्वर्यम् । क्षेत्रम् । आक्षेत्रम् । अक्षेत्रम् । कुशल । आकौशलम् । अकौश-लम् । निपुण । आनैपुणमनैपुणम् । अत्र केचिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधी-यते । नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिपिद्यते । यत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चाच्चञ्समासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्भवतीति । तदपरे न सृज्यन्ते । आनवच-नादन्योऽपि हि तद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासादेव विद्यते । बहुव्रीहेश्च नञ्समासा-ज्ञावचनोऽप्यस्ति । तत्राङ्गाधिकारोपमर्दनं न युज्यत इति । अक्षेत्रज्ञाश्वर्यो तत्पुरुषादेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते । तत्तस्मान्मां भावे प्यष् भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचोवृद्धिर्भवति तद्धिते जिति किति वा परतः । आयाथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयाथापुयम् । अयाथापुयम् । अयथातथ, अयथापुयंति ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथाऽसा- दृश्य इति अवयवोभावसामासौ, तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम् । भाष्ये तु यथा दर्शितम् अयथातथाभाव इति तथा सुप्पुपेति समासो लक्ष्यते । अस्मिन्स्तु पक्षे सौत्रत्वाद्दोषस्य स्थाने ह्रस्वः ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्सबद्धं किलीत्यपि । णिन्ताति वर्ज्यते । हनस्तकारादेशो भवति णिन्ति प्रत्यये परतः, चिण्णलौ वर्जयित्वा । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातघातम् । घातो वर्ज्यते । अचिण्णलोरिति किम् । भवानि । जवान । घातोः कार्यमुच्यमानं घातोः कार्यमुच्यमानं घातोः प्रत्यये विज्ञायते । इह न भवति । घातर्त्नमनितरदिति ॥

आतो युक्चिण्णकृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति णिन्ति युगागमो भवति । अदापि । अघापि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्णकृतोरिति किम् । दवौ । दधौ । चौडिः बालाकिः । बाह्वादित्यादिम् । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिर्बर्जितस्य चिणि कृति च णिन्ति यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्तम्, अत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शमस्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । शमको, शमकः । कश्चमुद्यमोपरमौ । अङ् उद्यमे, यम उपरमे इति । निपातनादनुगन्तव्यौ उपदेशप्रहणं किम् । शमा दमौ तमात्थय यथा स्यादिह मा भूत्, यामकः, शमक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः । *अनाचमिकमिश्रमानामिति पक्- ष्यम्* । वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं वास्ति । नान्ये मितोद्भेताविति । सूक्ष्मविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमभ्या- स्यमेव मन्यन्ते । चिण्णकृतोरित्येव । शशाम । तशाम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च णिन्ति यदुक्तं तन्न भवति । जजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोऽस्ति, तस्यार्थं प्रतिषेधो विधाप्यते । भक्षकश्चेन्न विधेत् वधकोऽपि न विधेत् इति हि प्रयोगो दृश्यते । यथादेशस्या- दन्तत्वादेव वृद्धेरेषामयः । चिण्णकृतोरित्येव । जजान गर्भं सहिमानमिन्द्रम् ॥

अर्चिहोव्लीरोक्त्तुयीच्माय्यातां पुण्यौ ॥ ३६ ॥

सयं निवृत्तमङ्गस्येति वर्ज्यते । अर्चि ह्री व्ली रोक्त्तुयीच्माय्यातां इत्येतेषामङ्गानामा- कारान्तामां च युगागमो भवति नौ परतः । अर्चि । अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । व्ली । ज्येप- यति । रो । रेपयति । क्तुयी । क्तोपयति । च्माय्याति । आकारान्तानाम् । दाययति । घाप- यति । अर्चयति, क्त गतिप्राप्नोः, क्त गताविति ह्योरपि धात्वोपपदनम् । रोत्यपि, रो- गतिरेपगरोरङ् अयय इति । पुरः पूर्वान्तस्त्रजमर्शदपदित्यर्थोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

शाब्दासाहचर्याधेयां युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्या व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति नौ परतः । श । निशाय-
यति । छा । अवच्छाययति । सा । अवमाययति । ह्या । ह्याययति । व्या । संव्याययति ।
पा । पाययति । पाग्रहणे, पै ओवे शोषण इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रक्षण इत्यस्य
लुक्प्रकरणत्वाच्च भवति । *लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः* । पालयति । *धुन्प्रीनोर्नुग्यक्तव्यः*
धूनयति । प्राणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीलयत् । अपीपलत् । अदूधुनत् ।
अपिप्रिणत् । इत्युपधाहस्त्वर्थं भवति । शाच्छासाह्यावेषां कृतात्वानां ग्रहणं पुनः प्राप्ति-
माख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे वत्तमानस्य जुगागमो भवति नौ परतः । पक्षेणोपवाचयति ।
विधूनन इति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं सूत्रं, वर्जं गतौ ण्यन्तस्य सिद्धत्वात्
वातेर्गुमा भूदित्येवमर्थम् । पै ओवे शोषणे इत्यस्यैतद्वपम् ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो नौ परतः स्नेहविपा-
तनेऽर्थे । घृते विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति । विलापयति । ली ई इतीकारः
प्रक्षिप्यते, तत् ईकारान्तस्यैव नुगभवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहवि-
पातन इति किम् । जतु विलापयति । जटाभिरालापयते । ली इति लीलीढोर्ग्रहणम् । ला-
इति लातेः कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये पुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे युगागमो भवति नौ परतः । मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते ।
अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पुमिद्व्यर्थः । मुण्डो भीषयते इत्येव हि तत्र भव-
ति । हेतुभय इति किम् । कुञ्जिकयैर्न भाययति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं कि-
तर्हि कुञ्जिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय इत्येतस्याङ्स्य वकारादेशो भवति नौ परतः । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदेरङ्स्यगतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति नौ परतः । पुष्पाणि शातयति ।
अगताविति किम् । गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्स्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति नौ परतः । व्रीहीन् रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकास्य इकारादेशो भवति अपि परतः, स चेदाप्यसुः
परोक्षं भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं
किम् । शक्नोतीति शका । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ककारमात्रं प्रत्ययो नाज्जतीति सामर्थ्यात्
प्रत्ययस्थस्य ग्रहणं शक्यते चिज्ञातुम् । कादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् ।
पटुका । सृटुका । अत इति किम् । गौका । नौका । तपस्करणं किम् । राका । धाका ।
आपीति किम् । कारको, धारकः । अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः । दधेव, कारिकेत्यत्रादि

न प्राप्नोति अकारेण व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ
स्यानिवृद्धवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन
तदाश्रीयते । रथकट्वादिषु तु श्रुतिवृत्तमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्वं न भवति । असुप
इति किम् । बहवः परिवाजका अस्यां मदुरायां बहुपरिवाजकशब्दात्पर आविति प्रतिपेधो
भवति । प्रसज्यप्रतिपेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात् पर आ-
वित्तीत्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोऽयमसुविति । एवमवि नाश्रीयते । तथा
हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् । *मामकनरकयोःपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात्* ।
मम इयं माकिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् संज्ञाछन्दसोरी-
कारो नास्त्यत्र । तेनाण्प्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतोऽनुप-
सर्गं क इति कः प्रत्ययः । *प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोःशोपसंख्यानम्* । उदीचामातः स्थाने
यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्देशो न तन्त्रे,
यत्तदोऽपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिपेध इष्यते । यकांयकामचीमेह । तकांतकां पचाम इति ।
यत्तदोः प्रतिपेधे त्यक्त उपसंख्यानम्* । उपत्यका । अधित्यका । *पाचकादीनां छन्दस्युप-
संख्यानम्* । हिरण्यवर्णाः शुचयः पाचकाः । यासु अलोमकाः । छन्दसीति किम् । पाचिका ।
भाशिपि चोपसंख्यानम् । जीवताद् जीवका । नन्दका । भवका । उत्तरपदलोपे चोपसं-
ख्यानम्* । देवदत्तिका । देवका । यशदत्तिका । यज्ञका । *क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम्* ।
क्षिपका । भ्रुवका । *तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम्* । तारका । ज्योतिषीति किम् ।
तारिका दासी । *वर्णका तान्तव उपसंख्यानम्* । वर्णका प्रवरणभेदः । तान्तव इति
किम् । वर्णिका भागुरी लोकायते । *वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम्* । वर्त्तका शकुनिः ।
प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्त्तिका । शकुनाविति किम् । वर्त्तिका । भागुरी लोकायतस्य ।
अष्टका पितृदैवत्ये । अष्टका । पितृदैवत्य इति किम् । अष्टिका खारी । *वा सूतप्रापुत्त्र-
कावृन्दारकाणामुपसंख्यानम्* । सूतिका । सूतका । पुत्त्रिका । पुत्त्रका । वृन्दारिका ।
वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्तत्स्यातः
स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पायम् । इभ्यका । इभ्यिका । क्षत्रियका ।
क्षत्रियिका । ककापूर्वायाः । षट्कका । षट्किका । मृषिका । मृषिकिका । आत इति
किम् । सांकाश्ये मवा सांकाश्यका । स्थानग्रहणमनुवादेऽपि स्थानसंमन्धप्रतिपत्त्यर्थम् ।
आत इत्यनेन एत इति पिशियते । यकपूर्वाया इति खोलिङ्गनिर्देशः, आतः खोप्रत्ययस्य
प्रतिपत्त्यर्थम् । इह न भवति । शुभे यातीति शुभयाः । शुभयिका । *यकपूर्वत्वे धात्यन्त-
प्रतिपेधः* । धात्यन्तपोर्यकारककारयोस्तस्य प्रतिपेधस्य प्रतिपेधो यक्त्यः । सुनयिका ।
सुनयिका । सुशयिका । व्याशोकिका ॥

अत्रैपाजाह्लादास्थानप्रपूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

जातः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं ॥ भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । मग्रा । मग्निका ।
मग्नरा । अभसरा । अभस्रिका । एयका । एयिका । अजका । अजिका । अनजिका ।
अनजरा । अका । अिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका ।
अजिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका । अजिका ।

नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरूपयते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्यं, सोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति ह्रस्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन, अनेपका, अद्वके ह्रस्वेव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वोऽपि प्रयोजयति । भवेत्ययमभापितपुंस्कास्तस्याभापितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमाना भक्षा यस्या अभक्षा । साल्पा, अभक्षका । अभक्षिका । अत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पुनर्वहुव्रीहौ कृते भापितपुंस्काद्यष्टाबुत्पद्यते तस्य केऽण इति यो ह्रस्वो नासावभापितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दाः दन्त्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भक्षका । निर्भक्षिका । बहुभक्षका । बहुभक्षिका । इत्येवमनयोरपीष्यते तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

अभापितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभापितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्यादीचामाचार्याणां मतेन इकादेशो न भवति । खद्विका । खद्वका । अखद्विका । अखद्विका । परमखद्विका । परमखद्वका । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यमनेन विधिना । तत्राप्यभापितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति । यदा तु अविद्यमाना खद्वका अस्याः अखद्वका । अल्पा अखद्वका, अखद्विकेति तदा न भवति । तथा अतिक्रान्ता खद्वामतिखद्वका, अल्पा अतिखद्वका, अतिखद्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभापितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति । खद्वका । अखद्वका । परमखद्वका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कञ्चाङ्गस्य निमित्तं ? प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययस्तस्य इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्वहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः । लक्षणाङ्गः । लावणिकः । उगादिवु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोऽकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । संघाते ॥ प्रत्ययेऽत्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कणेष्टः, कण्ड इत्येवमादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते, इसुसुक्तान्तात्क इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं लद्धिघातस्येति न भवति । यस्येत्यकास्तलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्भावः ॥

इसुसुक्तान्तात् कः ॥ ५१ ॥

इस् ठस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति । इसू । सर्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् । वैषादकर्पुक् । शारजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदथित्कः । शाकृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति । आशिषा चरति । आशिषिकः । उपा चरति आपिका ॥ दोष उपसंख्यानम् । दौष्कः ॥

चजोः कु घिरण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवगादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः । घिति । त्यागः । रागः । ण्यति । पाक्यम् । वाक्ष्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्क इत्येवमादीनां कवगादेशो भवति । न्यङ्क । नावच्चेतिरितिउप्रत्ययः । मद्गुः ।

मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्त्रेकप्रत्ययः । मृगुः । प्रथिमुदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्चेत्युप्रत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव पचाद्यच् निपातनाद्बुद्धिः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । अक्षेपाक इत्यपि हि केचित् पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका इति टाबन्तमपरेऽधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकुः फलेपाकुरिति । तैषामुप्रत्ययो निपातनादेव । तर्कं, यक्रमिति । तच्चतेर्वच्चतेश्च स्फानितञ्चिञ्चोत्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिपङ्गः । व्यतिपजतीति पचाद्यच् । अनुपङ्गः । अवसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । करोतपाकः । उच्छृङ्पाक इति कम्मोपपदादुप्रत्ययः । संज्ञायामर्कः । अवदायः । निदायः । अर्हतेर्घञ् । अघोः । निपूर्वस्य अवपूर्वस्य च दहेरवदाघः । निदायः । संज्ञाया अन्यत्र अर्हः । अवदाहः । निदाहः । न्यप्रोधः, वीरुदित्यत्र न्यकपूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि, क्तिपि धकारो विधीयते । न्यग्रहयतीति न्यप्रोधः । विरोहयतीति वीरुश्च ॥

हो हन्तेर्ङिण्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवगादेशो भवति जिति गिति प्रत्यये परतो नकारे च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातघातम् । घातो वर्चते । नकारे । घ्नन्ति । घ्नन्तु । घ्नन्तु । ह इति किम् । प्रहारः । प्रहारकः । ङित्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य । नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकाररूपेति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिगतकृतमाश्रीयते । स्यान्निवन्नावशास्त्वहर्तुं तु यदनानन्तर्यं तद्विघातकं वचनसामर्थ्यात् । यत्रापि सर्वत्रेव ङिगन्नेर्हन्तिहकारो विशिष्यते तत्रापि येन नाव्यवधानं तेन व्यहितेऽपि वचनप्रमाण्यादिति ङिति धात्वयथेन व्यहितेऽपि सति भवति । इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेऽप्युक्, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवगादेशो भवति । जिवांसति । जवन्पते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयमिच्छति । जिह्ननीयिषति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

दिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवगादेशो भवति अचङि । प्रजिघीपति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् । प्राजीह्यद् दूतम् । अचङीति शक्यमकर्तुं, कथं च अभ्यासनिमित्ते णौ दिनोतिरङ्गे भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गरूपेति जिज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि राज्ञापकार्यम् । एतज्ज्ञाप्यते । हेरचङीति चङोऽन्यत्र हेरर्षधिकारस्य न कुर्वन् भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्निटोर्योः ॥ ५७ ॥

मनि ङिति च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवगादेशो भवति । जिगोपति । जिगाय । सन्निटोरिति किम् । जेजोयते । जिगातेः संप्रसारणे कृते यद्यपि जिमरति तपयिष्याक्षणिज्ज्वालास्य ग्रहणं न भवति । जिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा च्चेः । ५८ ॥

विनोतेरङ्गस्य सन्निटोरभ्यामादुत्तरस्य विभाषा कवगादेशो भवति । विघोपति । विघाय । विघाय । सन्निटोरित्येव । जेजीयते ॥

न फ्यादेः ॥ ५९ ॥

कवगादेशानां यजोः कवगादेशो न भवति । कुजो नर्गरे । नर्गः । नर्गः । कुशे भवता । नर्गरे, नर्गरे, नर्गरे ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवगादेशो न भवति । समाजः । उदाजः । ब्रजि । परिव्राजः । परिव्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यधजपोरिति वीमादस्य द्विधानाण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणादुपतापे च । भुज्यतेनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते । उब्ज आजवे, न्युब्जिताः शेरते-स्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तथैव घञि कुत्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्रगः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानुयाजाः । त्वसरने प्रयाजानां पञ्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् । प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाज-ग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयाजमन्तरा-यजति । अष्टौ पत्नीसंयाजा भवन्ति । ऋतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वञ्चैर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चैरङ्गस्य गतौ वर्धमानस्य कवगादेशो न भवति । वञ्च्य वञ्चन्ति वणिजः । गता-विति किम् । बह्व्यं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक उच्चः के ॥ ६४ ॥

उचेद्दातोः के प्रत्यये ओक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते । कुत्वं गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको वृक्षः । कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कार-कान्तरे घञर्थं कविधानमिति । किमर्थं पुनरयं घञ्येव न व्युत्पाद्यते । स्वरायमन्तोदात्तो-ऽयमिष्यते घञि सत्याद्युदात्तः स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये-ऽणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

एय आचश्यके ॥ ६५ ॥

एये परत आवश्यकेऽर्थे कवर्गो न भवति । अवदयपाच्यम् । अवदयवाच्यम् । अवश्य-रेच्यम् । आवश्यक इति किम् । पाच्यम् । वाच्यम् । रेच्यम् ॥

यज्ञयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां एये परतः कवर्गदेशो न भवति । यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । ऋच । अर्च्यम् । ऋदुपधादपि ऋचेरत्र एय निपातनाण्ययञ्भवति । प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोप-लक्षितो ग्रन्थोऽस्ति । अपरे पुनराहुरपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव चचेरतश्चसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्यापसर्गपूर्वस्य मा भृदिति । अविवाच्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषेण पृथेक्यते । दशरात्रस्य यज्ञममहः । अन्यत्राविवाच्यमेव भवति ॥
प्यति प्रतिषेधे त्यजेरपसंख्यानम् । त्याज्यम् ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायां प्यति परतः कवर्गो न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह । अशब्द-संज्ञायामिति किम् । अवधुपितं वाच्यमाह ।

प्रयोज्यनियोज्यौ शफ्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थं निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं, प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थ इति किम् । प्रयोग्यो, नियोग्यः ।

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । इह भक्ष्यमभ्यवहार्य-
मात्रम् । भक्ष्य इति किम् । भोग्यः कम्बलः ।

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसङ्कानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रत्नानि दाक्षुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । न
च भवति । यदग्निरग्रे ददात् । आढागमे सति लोपेऽपि ददादिति सिद्धं भवति । तत्र
वावचनं विलुप्यार्थम् । एषा हि कस्य चिदाशङ्कः स्याद्ददादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरम्भ-
माणो बाधत एवैतद्रूपमिति ।

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्चयति । छो, अवच्छयति । वो,
अवधति । लो, अवस्यति ।

कसस्याचि ॥ ७२ ॥

कसस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षायाम् । अधुक्षि । अचीति
किम् । अधुक्षत् । अधुक्षाताम् । ककारवत् उपादानं किम् । इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः ।
वत्सौ । वत्साः ।

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः कसस्य वा लुग्भवति । अदुग्ध ।
अधुक्षत् । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अदुग्धम् । अधुक्षन्म् । अदुहहि । अधुक्षावहि । दिह ।
अदिग्ध । अधिक्षत् । लिह । अलीढ । अलिक्षत् । गुह । न्यगूढ । न्यघुक्षत् । दुहादीनामिति
किम् । व्यत्यरुक्षत् । आत्मनेपद इति किम् । अधुक्षत् । दन्त्य इति । किम् अधुक्षामहि ।
लोप इति वर्तमाने लुग्ग्रहणं सर्वोद्देशार्थं, तच्च वक्ष्यम् । अन्यत्र ह्यन्त्यरूपैव लोपे कृते क्षलो
क्षलोति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्थानियद्वायोऽपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धं न
स्थानियदिति । दन्त्योष्ठयोऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्यते ततस्तौ ग्रहण-
मेवात्र कृतं स्यात् ।

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् । ताम्यति । दम् ।
दाम्यति । भ्रम् । भ्राम्यति । क्षम् । क्षाम्यति । क्षुम् । क्षाम्यति । मदी । माद्यति । अष्टा-
नामिति किम् । अस्यति । श्यनीति किम् । भ्रमति । यभ्राम । वा आयेति श्यनो विकल्पः ।

ष्ठिबुक्कम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्ठिबुक्कमु आचम् इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः । छीयति । छुम् छामिति । आचा-
मति । छुमिषदणं दाप्यम् । यमेराहपूर्वस्य ग्रहणम् । इह मा भूत् । चमति । चिचमति ।

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदेषु शिति परतो दीर्घो भवति । क्रामति । क्रामतः । क्रामन्ति । परस्मै-
पदेऽप्यिति किम् । आक्रमते आदित्यः । इह उत्क्राम संक्रामेति हेतुकि कृते, न लुमताङ्गस्येति
प्रत्ययप्रत्ययप्रतिषेधादीर्घो न प्राप्नोति । नैष दीर्घः । लुमता शब्देन लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्यं
न प्रतिषेधः । न च दी क्रमिरङ्गं, किं तर्हि दापि ।

इषुगमियमां लुः ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शिति परतश्छकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति । यच्छति ।
इषेरुदितो ग्रहणम् । इह मा भूत । इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुदितं बाधीयते तेऽची-
त्यनुवर्त्तयन्ति । तत्र प्रधानमज्ग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यत इति वर्णयन्ति । तथाच सति
तदादिविधिर्न भवति । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्येतदपि विशेषणैर्नैष्यते । तेन,
इषाणेत्यत्र छत्वं न भवति । नह्यममेव शिदिति ॥

पात्राभ्यामस्थानादाण्डृश्यर्त्तिसर्त्तिसदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमन-

यच्छुपश्यच्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा भ्रा भ्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्त्ति सर्त्ति छद् सद् इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन
यच्छ पश्य अच्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः । पा । पिबति । भ्रा ।
जिघ्रति । भ्मा । घमति । स्था । तिष्ठति । म्ना । मनति । दाण् । यच्छति । दृशि । पश्य-
ति । अर्त्ति । अर्च्छति । सर्त्ति । धावति । छद् । शीयते । सद् । सीदति । पिबतेर्लघूपधगुणः
प्राप्नोति, सोऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठतस्येति न भवति । अथवा अकारान्तोऽयमादेश आं-
शुवाचो निपात्यते । सर्ववंगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसर-
तीत्येव भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः । जानाति । जायते । जनेर्द्वादिक्त्व
ग्रहणम् ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः ऋधाविपु पठ्यन्ते । पून् पवन
इत्यतः प्रवृत्तिः, ली गतौ वृद्धिर्वाक्तेविदच्छन्ति । वृत्करणेल्वादीनां प्वादीनां च
परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आग-
णान्ताः प्वादय इति । पून् । पुनाति । लृञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तृणाति । येषामागणान्ताः
प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनोर्जा इति दीर्घकरणसामर्थ्यात् न भव-
ति । जनेरपि हि जभादेशे सति अतो दीर्घो यजोति दीर्घत्वेन जायत इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनोतरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमिणन्ति व्रतानि ।
हिलुमीनेति णत्वम् । निगम इति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । शिती-
त्येव । मिद्यते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहवुः । अविमयुः । अविभरुः ।
अथ चितुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्मात् न भवति । अत्र द्व द्विन्ने सार्वधातुकाश्च यामुडाश्च च ।
तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्चाहुत्त्वनिमित्ते प्रतिपेधे जुसि गुण अरम्यमाणस्तमेव याधते ।
यामुडाश्चाहुत्त्वनिमित्तं तु च बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारम्यत इति ॥

सार्वधातुकाद्दर्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नथति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्तोता । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अङ्गित्थम् । अङ्गिकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सङ्गीति वोच्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रोऽविचिरखल्विस्तु ॥ ८५ ॥

जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णलङ्घित्सु परतः । जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागरेजामगरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् । वृद्धिविषते प्रति-
पेधविषये च यथा स्यादिति जागत्तरर्थं गुण आरभ्यते । तस्मिन् कृते याऽत उपधाया वृद्धिः
प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिपेधवचनमर्थ-
कम् । अविचिण्णलङ्घिस्त्विति किम् । जृस्नुजागृभ्यो विन् । जागृविः । चिण् । अजागारि ।
णल् । जजागार । णित् । जागृतः । जागृथः । जीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति कस-
वपि वकारादौ गुणो न भवति । जजागृवान् । अजागरकः । अहं जजागार इत्यत्र प्रतिपेधः
प्राप्नोति, नाप्रतिपेधात् । अविचिण्णलङ्घिस्त्विति पर्युदासोऽयम् । अथवा, जाग्र इति प्रा-
प्तिरसावानन्तर्याद् विचिण्णलङ्घित्सु प्रतिपिद्यते । या तु श्रुति च सार्वधातुकार्द्धधातुकयो-
रिति च प्राप्तिः सा न प्रतिपिद्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवति । पुगन्तस्य । ब्रू-
यति । ह्रूयति । श्लोपयति । लघूपधस्य । भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता । छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गा-
वयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति ज्ञापितमेतत् क्लृप्तसंज्ञोः कित्क-
रणेन । प्रसिद्धिद्विषयिष्येः क्लृप्तः । हलन्ताच्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिद्ध्यति ।

विध्यपक्षे लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥

धातोर्हि तुम् कथं रण्जेः स्याद्विश्रम्भान्निपातनात् ।

अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपक्षे न सिद्ध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्घ्यं तत्कृतं भवेत् ।

क्लृप्तसंज्ञोऽयं कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणं ॥

उपधाग्र इगोऽ गृह्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि अन्तः पुगन्तः ।
लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सुप्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति । नेनिजानि ।
अनेनिजम् । परिपेचिषाणि । पर्येचिषम् । अभ्यस्तस्येति किम् । वेदानि । अचीति किम् ।
नेनेकि । पिद्महणमुत्तरार्थम् । सार्वधातुक इति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । शुद्ध्य-
नि । अशुद्ध्यम् । अशुद्धं लङ्घ्यतीति यच्छ्रयम् । जुजोपदिति यथा स्यात् । परुषनाते ।
चायनाति । यायनाति । यदलुकि दान्दम्मुपधाहस्यत्वं द्रष्टव्यम् । परुषनात इत्यग्राभ्या-
महस्यत्वं च । प्रत्ययन्तराणां वा स्पष्टिफणिवशीभायेतानि रूपाणि ॥

भृमुभोस्ताठ ॥ ८८ ॥

भृ मु इत्येतयोर्मिति सार्वधातुके गुणो न भवति । जभृत् । अभृयम् । सुभे । सुभामहे ।
गृणेण्गिषकरणस्येदं षडणम् । सुगतिमुपशोषिकरणेन तिष्ठो व्यवधानम् । पिषकरणस्येव टि-
षणाद् गुणाभापः सिद्धः । तिष्ठति किम् । भवति । सार्वधातुक इत्येव । व्यतिगतिरोट ।

अथ, बोभवीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्मात्तु भवति । ज्ञापकात् । यदयं, बोभुत्विति गुणा-
भावार्थं निपातने करोति ॥

उतो वृद्धिलुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितोति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सात हलादौ पिति
सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि ।
इत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनोति । सुनोषि । सुनोमि । हलीति
किम् । यवानि । रवानि । पितोत्येव । युतः । स्तः । अपि स्तुयाद्राजानमित्यत्र हि ङिञ्च
पित्त भवतीति पित्वप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः । नाऽभ्यस्तस्येतदिहानुवर्त्तते । योयोति, नो-
नोति इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि ।
प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्ज्ञातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः । हलीति
वर्त्तमाने यदपृक्तप्रहणे क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते, भवत्येषा परिभाषा यस्मिन् विधिस्तदादाव-
त्प्रहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य हमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके । तृणेडि । तृणेशि । तृ-
णेष्णि । अतृणेद् । वर्णाश्रयेष्वत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् । तृणहानि । पितोत्येव ।
तृणु । तृणह इत्यागतश्चन्को गृह्यते । दन्मि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

ब्रु इत्येतस्मात्तत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीषि ।
ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवानि । पितोत्येव । ब्रूतः ॥

यङ्गे वा ॥ ९४ ॥

यङ् उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकुनिको लालपीति ।
तुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा यद्वो वृषभो रोरवीति महोदेव मर्त्या आविष्येत् । न च भवति ।
वर्बन्ति चक्रम् । वर्बन्मि । हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्यो-
दाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥

तु इति सौत्रोऽयं धातुः । रु शब्दे । एष् स्तुतौ । शम उपशमे । अम गत्याद्विषु । इत्ये-
तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति । उचोति । उचवीति । उपरोति । उ-
परवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति । शम्यञ्वम् । शमीञ्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति ।
शम्यमोर्बहुलं छन्दसीति विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं सम्भवति । आपिदा-
लास्तुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासु छन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधि-
रयं भवति । सार्वधातुक इति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकप्रहणमपिद्वयं । स्तुवीत्, शमीञ्वमि-
त्यत्रापि यथा स्यादिति ॥

अस्तिसिञ्चोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिञ्जन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । अस्तेः । आ-
सीत् । आसीः । सिञ्जन्तात् । अकार्षित् । असावीत् । अष्टक इति किम् । अस्ति । अकार्यम् ।

आहिभुवोरीति प्रतिषेध इति स्थानिवद्वावप्रतिषेधादिह न भवति । आत्थ अभृदिति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति बहुलं छन्दसि विपये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् । अहरेवासीन्न रात्रिः । सिचः खल्वर्वाप । गोभिरक्षाः प्रत्यञ्चमत्साः । अमैयीर्मा पुत्रकेति च भवति छन्दसत्वात् । माङ्गयोग्यङागमो भवति । अक्षाः । अत्सा इति । सिच इडभावः ॥

रुदश्च पञ्चम्यः ॥ ९८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेशरपृक्तस्य इडागमो भवति । अरोदीत् । अरादीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् । प्राणीः । अजक्षीत् । अजक्षीः । पञ्चम्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्तस्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गान्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चम्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याङागमो भवति गान्ग्यगालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः । प्राणत् । प्राणः । अजक्षत् । अजक्षः । गान्ग्यगालवयोर्महणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याङागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अत्ति । अत्तिस् ॥

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यजादौ सार्वधातुकेपरतः । पचामि । पचावः । पचामः । पक्ष्यामि । पक्ष्यायः । पक्ष्यामः । अत इति किम् । चिनुवः । चिनुमः । यजीति किम् । पचतः । पचयः । सार्वधातुक इत्येव । अङ्गना, केशवः । केचिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भयवानिति कसौ सार्वधातुकदीर्घो न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घो यनीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यजादौ परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । वृक्षाय । वृक्षाय । वृक्षाम्याम् । वृक्षाम्याम् । अत इत्येव । अग्निम्याम् । यनीत्येव । वृक्षस्य । वृक्षस्य ॥

बहुवचने श्लयेत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने जलादौ सुपि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षेभ्यः । वृक्षेभ्यः । वृक्षेषु । वृक्षेषु । बहुवचन इति किम् । वृक्षाम्याम् । वृक्षाम्याम् । जलीति किम् । वृक्षाणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षयोः स्वम् । वृक्षयोः स्वम् । वृक्षयोर्निषेद् । वृक्षयोर्निषेद् ॥

आटि चापः ॥ १०५ ॥

आटिति पूर्वार्चार्थनिर्देशेन तृतीयैक्यवर्त्तनं श्रूयते । तस्मिन्नाऽऽटि परतश्चकारादोसि च आटन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । रटव्या । मालया । रटव्योः । मालयोः । महाराजयोः । पारीपगन्धयोः । आप दृष्टि पितो महर्षे किम् । कीलालश ब्राह्मणेन । कीलापोर्वाङ्गणकुप्योः । ययात्रादनेऽदीर्घमहणमिति यचनादिह न भवति । अतिरट्वेन ब्राह्मणश्रुतेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आवन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे खद्वे । हे बहु-
राजे । हे कारीपगन्ध्वे ॥

अम्बार्थनद्योहंस्वः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । आम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे
अम्ब । हे अक् । हे अछ । नद्याः खल्वपि । हे कुमारि । हे शार्ङ्गरवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे
वीरबन्धु । *इलकवतीनां प्रतिपेधो वक्तव्यः* । हे अम्बाहे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।
छन्दसि वेति वक्तव्यम् । हे अम्बाड । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे
अम्बिके । सलो ह्रस्वो वा डिंसुद्योरिति वक्तव्यम् । देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे
देवत । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते । *मातृणां मातृ पुत्रार्थमर्हते* । मातृणा-
मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, क्रीडशाय, अर्हति । मात्राव्यपदेशमर्हति
श्लाघनीयत्वाद्यः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गीमात । नद्यंति समासान्तापवादो मातृजादेशः,
चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने । हे वायो ।
हे तदे । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति ।
यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोगुणो इत्येवं द्रूयात् ॥

जलि च ॥ १०९ ॥

जलि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्रयः । वायवः । पटवः । धेनवः ।
बुधः । *जसादिषु छन्दसि वाचनं प्राक्, णौ चङ्युपधाया ह्रस्व ह्रस्वेतस्मादितः प्रक-
रणात् प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् । अम्बे द्विं शतक्रत्वः प्रश्ने भृत्यः
किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णां द्विं । पूर्णां द्विं । अधाशतक्रत्वः । शतक्रत्वः । पद्मे
भृत्यः । पद्मे भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋता डिंसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति । ङौ ।
मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ ।
भ्रातरौ ॥

घेडिति ॥ १११ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्रये । वायवे । अग्नेरागच्छति ।
वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् । सन्धे । पत्ये । ङितोति
किम् । अग्निम्याम् । सुपीत्येव । पट्वी । कुस्तः ॥

आण् नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्यस्याङागमो भवति । कुमार्ये । ब्रह्मबन्ध्वे । कुमायोः ।
ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आवन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खद्वायै । बहुराजायै ।
कारीपगन्ध्यायाः । बहुराजायाः । अतिब्रह्मायेत्यब्राह्मे दीवे उवाचपद्मेऽदीवे इति वचना-
याडागमो न भवति । कृते लाक्षणिकत्वात् ॥

नाव्यवधानमित्येतन्नाश्रयितव्यमिति । *उपधाह्रस्वत्वे, णेर्णिज्युपसंख्यानम्* । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्दीणां परिव्रादकेन । योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाऽऽलोपित्वादङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्त्रुदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शांसेर्कृदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवति । अग्लोपिनां तावत् । मालामाख्यात् । अममालत् । मातरमाख्यात् । अममातरत् । राजानमतिक्रान्तवान् । अत्थरराजत् । लोमान्यनुसृष्टवान् । अन्वलुलोमत । अगोव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशासत् । अशदिताम् । वाष्ट । अबवाषत् । याचु । अययाचत् । ढौकृ अडुढौकत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भ्राज । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् । भास । अबभासत् । अबीभसत् । भाष । अबभाषत् । अबीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् । जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड । अपिपीडत् । अपीपिडत् । भ्राजभासोर्कृदित्करणमपाणिनीयम् । *काण्वादीनां वेति वक्तव्यम्* । अचकाणत् । अचीकणत् । अववाणत् । अबीवणत् ॥

लोपः पिबतेरीष्वाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते, ओः पुण्यवचनं ज्ञापकं णौ स्य । निबद्भावल्पेति स्थानिवद्भावाद् द्विवचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठित् । अतिष्ठिताम् । अतिष्ठित् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रित् । अजिघ्रिताम् । अजिघ्रित् । अजिघ्रित् । अजिघ्रिताम् । अजिघ्रित् ॥

उङ्ङत् ॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति । इररारामपवादः । इर् । अचिक्रान्तत् । अचीकृतत् । अर् । अववर्त्तत् । अवीवृत्त् । आर् । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इतरारो बाध्यन्ते । तत्परकरणं दीर्घरूपि स्थानिनि इत्त्वं पृथग्या स्यात् । अचीकृतदिति ॥ चार्थं भाष्यमानः, किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं लुन्दसि ॥ ८ ॥

लुन्दसि त्रिपये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम् । अवीवृधत् । अवीवृधताम् । अवीवृधन् ॥

दयनेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयनेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अवदिग्ये । अवदिग्याते । अवदिग्ये । दयनेरिति दीङो ग्रहणं, न तु दय दान इत्यस्य । तस्य हि लिट्याम् विहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यते ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स्तु । सस्वरतुः । सस्वरः । ष्वृ । दध्वरतुः । दध्वरः । स्मृ । सस्मरतुः । सस्मरः । ऋत इति किम् । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । संयोगादेरिति किम् । चक्रतुः । चक्रः । प्रतिपेधविषयेऽपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिपेधेन वृद्धिरेवेत्यते । सस्वार । सस्मार । लिटीत्येव । स्मृतः । स्मृतवान् । *संयोगादेर्गुणविधौ संयोगोपघट्टणं कृज्यं कर्तव्यम्* । संचस्कारतुः, संचस्करः । इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गोन्त्यत्र दर्शने लिटि कृते तदाश्वे च द्विवचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्गस्यासन्वयावायेऽपीति सुट् क्रियते । एवञ्च कृत्वा संस्कृपीट्, उपस्कृतेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादतश्च संयोगादेरिति इडागमो न भवति ॥

ऋच्छत्यन्ताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छतेरङ्गस्य ऋहत्येतस्य ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति । ऋच्छ । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । ऋ । आरतुः । आरः । ऋकारान्तानाम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निजगरः । ऋच्छेरलृपधत्वाद्प्राप्तो गुणो विधीयते । ऋतां तु प्रतिपिद्धः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिपेधेन वृद्धिरेवेत्यते । निचकार । निजगार ॥

शृद्प्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृद् पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशशतुः । विशशुः । विशशरतुः । विशशरः । विद्वतुः । विद्वः । विद्वदस्तुः । विद्वदः । निरप्रतुः । निप्रपुः । निप्रपरतुः । निप्रपरः । ह्रस्ववचनमित्त्वोत्पत्तिनिवृत्त्यर्थम् । केचिदेतत् सूत्रं प्रत्याचक्षते । आपाफे, प्रा कृत्सायां, प्रा पूरणे इत्येतेषामनेकार्था धातय इति शृद्प्राभयं वर्तमानानां, विशशतुः, विशशुः, विद्वतुः, विद्वः, निप्रप्रतुः, निप्रपुः, इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति । तथाच सति धाता विशश्रयानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

केऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो भवति । जका । कुमारिका । कितोरिका । अण इति किम् । गोका । नौका । राका धाकेत्यत्र उणादयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति । न कवीतिप्रतिपेधसामर्थ्यात् कनोऽपि सानुबन्धकस्य ग्रहणमिदं भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो न भवति बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलधर्माकः । गोवि-
योरसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासाद्यैश्चरपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति खीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आयन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो ॥ भवत्यन्यतरस्याम् । पदुषद्व्याकः । पदुषद्वकः । बहुमा-
लकः । बहुमालाकः ॥

ऋट्शोऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्गान्तानां ऋणेऽपि लिटि परतो गुणो भवति । शक्याङ्गुष्ठकोऽक्षरम् । अष्ट तेभ्योऽक्षरं
चमः । असरम् । आरम् । जरा । ऋणेः । अदर्शम् । अदर्शनाम् । अदर्शम् ॥

अस्यतेऽथुक् ॥ १७ ॥

आयन्तेरङ्गस्य गुणगमो भवत्यङि परतः । आस्यम् । आस्यताम् । आस्यम् ॥

अयतेरः ॥ १८ ॥

अथतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अषत् । अषताम् । अषन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपसत् । अपसताम् । अपसन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेषे । शराते । शेरते । सार्वधातुक इति किम् । शिष्ये ॥

अयङ् यि क्ङिति ॥ २२ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति । शय्यते । शाश-
य्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिष्ये । क्ङितीति किम् । शेषम् ॥

उपसर्गादुध्रस्व ऊहनेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । समुह्यते ।
समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् ।
समीह्यते । यीत्येव । समूहितम् । क्ङितीत्येव । अभ्यूह्योऽयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते
ओह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ क्ङिति परतो ह्रस्वो भवति । उद्वियात् ।
समियात् । अन्वियात् । आशिपि लिङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वोऽनेन
भवति । उपसर्गादित्येव ईयात् । अण इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृत्कारे असार्वधातुक्यकारे च क्ङिति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते ।
सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् । स्तूयात् । अङ्-
दिति किम् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । परत्वादीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुक इति किम् ।
चिनुयात् । सुनुयात् । क्ङितीत्येव । उरुया । धृष्णुयात् ॥

ऊवौ च ॥ २६ ॥

क्विप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचीभति ॥ शुचीस्यात् ।
पट्टकरोति । पट्टभवति । पट्टूयात् ।

रीङ् श्रुतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अकृत्कारेऽसार्वधातुके यकारे ऊवौ च परतो रीङित्ययमादेशो भव-
ति । मात्रीयते । मात्त्रीयति । पित्त्रीयते । चेक्रीयते । मात्त्रीयुतः । क्ङितीत्येतन्निवृत्तं,
तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । कृत् इति तत्परकणं किम् । चेक्रीयते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ् ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यङ् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादे-
शो भवति । ॥ । आद्रियते । माद्रियते । यङ् । क्रियते । ह्रियते । लिङ् । क्रियात् । ह्रियात् ।
असार्वधातुक इत्येव । विभ्रयात् । यीत्येव । कृयीष्ट । हृयीष्ट ॥

गुणोऽन्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥

कृतो यकि लिङि इति वृत्ते । श इत्यत्रासंभवाच्चानुवृत्ते । गुणो भवत्यर्त्तः संयोगादी-
नामकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधातुके । अयते । अर्यात् । स्मर्यते ।
स्मर्यात् । इह संसक्रियते, संक्रियादिति सुदो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगा-
दित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवृत्ते । यीत्येव । स्तृषीष्ट । ष्वृषीष्ट । असार्वधातुक इत्येव ।
इयथात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि ॥ परतः, अर्त्तः संयोगादेश्च कृतो गुणो भवति । अरायते । सास्वर्यते, दाध्ययते,
सास्मर्यते । अर्त्तः स्वत्यर्थशून्योतीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ नन्वाः संयोगाश्च इति द्विवचनप्र-
तिपेधो यकारपरस्य नैप्यते ॥ *हन्तेर्हिंसायां यङि ङोभावो वक्तव्यः* । जेङ्गोयते । हिंसा-
यामिति किम् । जङ्गन्त्यते ॥

ई ब्राध्मोः ॥ ३१ ॥

ब्रा ध्मा इत्येतयोर्धङि परत ईकारादेशो भवति । जेङ्गोयते । देङ्गीयते ॥

अस्य ङ्यौ ॥ ३२ ॥

ई इति वृत्ते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य ङ्यौ परत ईकारादेशो भवति । शुङ्गीभवति । शुङ्गी-
स्यात् । ङ्दीकरोति । ङ्दीकृत्यात् ।

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वृत्ते । क्यचि परतोऽवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति । । पुत्रीयति ।
घटीयति । ङ्दीयति । मालीयति । अङ्गसार्वधातुकयोर्दीर्घ इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकर-
णमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया युमुक्तापिपासागर्द्धेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते पुभुक्षा पिपासा गर्द्ध इत्येतेष्वर्थेषु । अश-
नायेत्यशनादुदस्यात्वं क्यचि निपात्यते अशनायतीति भवति पुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्ये-
यान्यत्र । उदन्येति उदकतद्भूत उदघादशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति पिपासा चेत् ।
उदकीयतीत्येयान्यत्र । धनायेति धनतद्भूतस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्धयेत् ।
धनीयतीत्येयान्यत्र ॥

न ङ्गुन्दस्यपुत्तस्य ॥ ३५ ॥

ङ्गुन्दसि त्रिपये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि षट्कं तत्र भवति । किं चोक्तं,
दीर्घस्यतीत्यं च । मित्रयुः । सस्येदयुः । देवाजिगाति मुन्मयुः । अपुत्तस्येति किम् ।
पुत्तपन्तः सुदानयः । *अपुत्तादीनामिति वक्तव्यम्* । जङ्गोयन्तोऽन्वयः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषस्यति रिपस्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिपण्यति पृथानि ङ्गुन्दसि निपात्यन्ते । दुरशब्दस्य क्यचि
दुरम्भावो निपात्यते । अविषोना दुरस्युः । दुष्टीयतीति प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणम्भावो
निपात्यते । द्रविणस्युर्वृषण्यया । द्रविणोपतीति प्राप्ते । वृषशब्दस्य वृषण्भावो निपा-
त्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति प्राप्ते । रिपशब्दस्य रिपण्भावो निपात्यते । रिपण्यति ।
रिपीयतीति प्राप्ते ॥

अथ्याचस्यात् ॥ ३७ ॥

अथ अथ इत्येतयोः क्यचि परतङ्गुन्दसि त्रिपये आकारादेशो भवति । अथापन्तो
मपयन् । मा स्या पृथा अपाययो पिदन् । एतद्व्याख्ययचने आशयं, न ङ्गुन्दस्यपुत्तस्येति दा-
धेप्रतिपेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यञुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत अकारादेशो भवति यञुषि काठके । देवायन्तो इवा-
महे । यञुपीति किम् । देवाजिगाय सुम्नयुः । काठक इति किम् । सुम्नयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यचि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये । कव्यन्तः
सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

द्यतिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥

द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।
द्यति । निर्दितः । निर्दितवान् । स्यति । अवसितः । अवसितवान् । मा । मितः ।
मितवान् । स्था । स्थितः । स्थितवान् । तीति किम् । अवदाय । कित्तीति किम् । अवदाता ॥

शाङ्गोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । शा । निशितम् ।
निशातम् । निशितवान् । निशातवाम् । अवच्छितम् । अवच्छातम् । अवच्छितवान् । अ-
वच्छातवान् । *इयमोस्त्विं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्* । संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत
इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सहिधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । हितः । हितवान् ।
हित्वा ॥

जहानेश्व क्त्वि ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्ञे वनं गतः । हित्वा
गच्छति । जहातेर्निर्देशाज्जिहातेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा
शरीरं यातव्यम् । हात्वा ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिपीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धीपीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । तत्र
सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः क्त्वाप्रत्यये इत्त्वमिडागमो वा प्रत्य-
यस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुधितमिति प्राप्ते । वसुधितमर्गो जुहोति । वसु-
हितमिति प्राप्ते । नेमधिता वाचन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लोप्मध्यमैकवचने
दधातेरित्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धत्स्वेति
प्राप्ते । धिपीयेति आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य
निपात्यते । धिपीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् द्योः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । दत्तः ।
दत्तवान् । दत्तिः । द इति किम् । धातः । धीतवान् । घेट पृतद्रूपम् । धोरिति किम् । दाप्

लयने । दातं बर्हिः । दैप शोधने । अवदातं मुखम् ॥ अयमादेशः स्थान इष्यते ॥ एवंयुक्तम् ।

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्वान्ते दोषो निष्ठान्तत्वम् ।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोपस्तस्मात्यान्तम् ॥

यदि तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेऽप्यदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्ते तद्विधातस्येति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्ते विदत्ते च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्ते च निदत्तमिति चेप्यते ॥

अच उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गां वा एते अवाद्यः क्रियान्तरविषया
वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य च इत्ययमादेशो भवति तकारादौ
किति । प्रक्तमवत्तं, नीत्तं पशत्तम् । अच इति किम् । निर्हत्तम् । दुर्हत्तम् । उपसर्गादिति
किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अवदात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्ह-
दादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । अच इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चमग्रन्तमुपसर्गवि-
शेषणार्थम्, अपरमपि षष्ठ्यन्तं स्थानिनिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वित-
कारो वा संयोगोऽयमादिश्यते । सोऽनेकाल्पत्वात् सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्चम्य-
न्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पकारमाग्रस्य भविष्यति । *धतेरित्वादचस्त इत्येतन्नवति विप्र-
तिपेधेन* । अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो मि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । अङ्गिः । अङ्गयः ।
भीति किम् । अप्सु ॥ स्वयःस्वतयसोर्मांस उपसश्च तकारादेश इष्यते छन्दसि भकारादौ ॥
स्वचक्षिः । स्वतचक्षिः । माक्षिष्ठः इन्द्रो बृहदा । समुपक्षिरजायथाः ॥

सः स्याद्धधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावाद्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति । यत्स्यति । अयत्स्य-
त् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वक्ष्यति । सीति, किम् । घासः । वासः । आ-
द्धधातुक इति किम् । आत्से । वत्से ॥

तासस्त्योर्लाप ॥ ५० ॥

तासस्त्येश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः । कर्त्तासि । कर्त्तासि । अस्तेः ॥
त्यमति से । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोरुभयोः से इति प्रत्ययमाग्रमेतत्पदम् । तेन सा-
त्पदाघोरिति पठ्यं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेकादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । अज्ये-
तारौ । अज्येतारः । अस्तेर्लिटि । व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति णिति परतः । कर्त्तहि । अस्तेः । व्यतिदे ॥

यीचर्णयोर्द्विषीवेऽयोः ॥ ५३ ॥

यकारादाविषणादौ च परतो द्विषीवेऽयोर्लोपो भवति । यकारादौ । आदीभ्य गतः । आ-
येष्य मनः । आदीष्यने । आयेष्यने । द्यगादौ । आदीषिता । अयेषिता । लिटि । आदी-
षीत । आयेषीत । यीचर्णयोरिति किम् । आदीष्यन्म् । आयेष्यन्म् ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मीमा धु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने
इसित्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिभिन्नोत्थोद्भूयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्र-
मित्सति । मा इति गामादाधहणेष्वाविशेषः । मित्सते । अपमित्सते । धु । दित्सात । धि-
त्सात । रभ । आरिप्सते । लभ । आलिप्सते । शक । शिक्षति । पत । पित्सति । पद । प्र-
पित्सते । सनीति किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिद्विराणामुपसंख्यान-
मिति पतेरिडागमविकल्पः । *सनि, राधो हिंसाया च ह्रस्ववक्तव्यः* । प्रतिरित्सति ।
हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आपूञ्जभृधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् जपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः । आप् ।
ईप्सति । जपि । जीप्सति । ऋध् । ईर्त्सति । जपेर्द्वावचो सत्त णेः पूर्वविप्रतिपेदेन लोप इतरस्य
स्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति । सीत्येव । जिहपयिषति । अहिधिषति । सनीवन्तद्धेति
जपेर्द्ध्वेर्द्ध्वो विकल्पः ॥

दम्भ इच ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः । धीप्सति । धिप्सति ।
सीत्येव ॥ दिद्भिषति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति कित्वप्रतिपेधो
विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्येति किम् ।
मुमुक्षति वत्स देवदत्तः । कर्मकर्त्तरि मुचिरकर्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोऽकर्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यासलोपो भवति ।
तथैवोवाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृते वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्तेः । इत् उत्तरं यद्वक्ष्या-
मोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । ह्रस्वः । हुडौकिपते । तुत्रौकिपते । सनि मीमा-
धुरलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चत्येवं सिद्धे यद्वन्नग्रहणमिह किपते तद्विपयावधार-
णार्थमत्रैवाभ्यासलोपो भवति । सन्वद्भावविषये न भवति । अमीमपत् । अमीदपत् । सन्व-
सलधुनि चक्षुर इति सन्वद्भावात्प्राप्नोति । सर्वस्याभ्यासस्यार्थे लोप इष्यते तदर्थमेव
केचिद्वन्नग्रहणं दर्शयन्ति । नानर्थकेलोन्त्यविधिस्तिथिरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुडौकिपते । तुत्रौकिपते । हुडौके । तुत्रौके । अहुडौकम् ।
अतुत्रौकम् । *अभ्यासस्यानचिः* । अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्वचसीति वक्तव्यम् ।
चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदाचदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिरूप्यते । जग्लौ । मम्लौ । पपाच । पपाठ ।
आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तोऽयमनादेर्लोपो विधीयते । तत्राभ्यासजातेराश्रय-
णात् क्वचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति । अपरे तु युजते । शेषश-
ब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तदवस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रचानमवियेयत्वात्
तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात् प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते । अभ्यासस्या-
नादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति । साकमित्यादेरविधेयां सतोमनिवृत्तिमपेक्षित्यत इति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हलो लुप्यन्ते । चुञ्चोतिपति । तिष्ठोसति ।
पिरान्दिपते । शर्पूर्वा इति किम् । पपाच । खय इति किम् । सस्नौ ॥ *खर्पूर्वाः खय इति
वक्तव्यम् ॥ उचिच्छिपतीत्यत्र उच्छेरन्तरङ्गत्वाच्चुकि कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्य-
भ्यासे तकारः श्रूयेत ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चक्षान । जगाम । जघान ।
ह्यारुप । जहार । जिहीर्षति । जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुनं भवति । कोक्यते उष्टः । कोक्यते खरः । कवतेरिति
विकारनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः । तयोश्चुत्त्वमेव भवति । चोक्यते । यङीति कम् ।
चुकुवे ॥

कृपेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

कृपेश्छन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुनं भवति । करीकृष्यते यज्ञकुणः । छन्दसी-
ति किम् । चरीकृष्यते कृषीवलः ॥

दार्धर्त्तिद्वर्द्धत्तिद्वर्द्धपिभूतुतेतिकेल्पर्यापनोफणस्संसनिष्यदत्करिकत्कनिक्-
त्कनिकदङ्गरिभ्रद्विचिन्वतोदविद्युतत्तरिभ्रतः सरोखपतंथरीवृजन्ममृज्याग-
नांगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दार्धर्त्ति दधति दधपि बोभूतु तेतिके अलर्पि आपनीफणत् संप्रतिष्यदत् कारिकत्
भरिभ्रत् दविध्यतः दविद्युतत् तरिभ्रः सरोखपतं थरीवृजत् मर्द्यन्थ आगनीगन्ति इत्येतानि
अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते । दार्धर्त्ति दधति दधंपीति धारयतेर्धपो वा इलो यङ्लु-
कि अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलोपश्च । दार्धर्त्ति । एवं दधति । इलो रुग्भ्यासस्य निपात्यते
तथा दधंपीति । अत्र च यङ्लुक्क्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनास्तिदम्, बोभूरिति । भवतेर्य-
ङ्लुगन्तस्य छोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र मृतुवोस्तिङीति गुणा-
भावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति । अन्धत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो
न भवतीति । योमोति । योभयोति । तेतिके । तिजेर्यङ्लुगन्तस्वात्मनेपदं निपात्यते । यङो
क्षित्वात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं स्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्ता-
दात्मनेपदं न भवति । अलर्पीति । इयच्छेत्ति सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य
लृत्वं निपात्यते । सिपा निर्देशोऽस्त्यर्थः, तिप्यपि ददपते । अलर्प्ति दक्षः आपनीफणदिति । फ-
णत्तरेणपूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतैर्यभ्यासस्य नोमिपात्यते । संसनिष्यदिति । स्यन्देः संपूर्ण-
स्य यङ्लुक् स्यतेर्याभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य पत्वं निपात्यते । न चास्य संपूर्णता तत्र-
म्, अन्यत्रापि हि ददपते । आसनिष्यदिति । करिकदिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतैरि शुत्या-
भावोऽभ्यासककारस्य रिगागमो निपात्यते । कनिकदिति । क्रन्देलुकि छेरेष्टादेशो द्विवचन-
मभ्यासस्य शुत्वाभावो तिगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्रन्दोदिति
भाषायाम् । भरिभ्रदिति बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतैरि भृषामिदिति इत्यागायोऽभ्यासस्य
रिगागमो निपात्यते । दविध्यत इति दधतेर्यङ्लुगन्तस्य शतैरि जसि रुमेतत् । अत्रान्या
विगागम फकारलोपश्च निपात्यते । दविध्यतो रदमयः मृर्यस्य । दविद्युतदिति शुतेर्यङ्लुगन्त-
स्य शतैरि अभ्यासस्य मप्रसारणाभावः, अत्वं विगागमश्च निपात्यते । परिभ्रत इति तरेः
तत्तार इति दधेद्वचनेऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरोखपतमिति खपोः शतैरि इलो

स्थविरं विपश्चिताम् । सुपुषे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर । नेनेकि । विजिइ । वेवेकि । विम् । वेवेष्टि । त्रिषहणमुत्तरार्थम् । एषां हि वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यत एवेति । श्लाविति । किम् । निनेज ॥

भृत्यामित् ॥ ७६ ॥

भृत्यादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृङ् । विभर्ति । माङ् । मिमीते । ओहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति । श्लावित्येव । यमार ॥

अस्तिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥

अस्ति पिपसि इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । ह्यर्ति धूमम् । पिपसि सोमम् ॥

घहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषयेऽभ्यासस्य श्लौ घहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां विष्टि । वशेरेतद्रूपम् । तथा वचेः । वत्सं न माना सिपक्ति । जिर्वति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं श्रूपात् । जजनमिद्रं माता यद्दीर दधनदनिष्टा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति पिपक्षति । यियक्षति । तिष्ठसति । पिपसति । सनीति किम् । पाच । अत इति किम् । लुलूपति । तपरकरणं किम् । पाप-
चिह्नते ॥

ओः पुण्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वर्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गं यणि जकारे चावर्णपरे परत इका-
रादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गे परे । पिपविपति । विभावयिपति । ययपरे । यिय-
विपति । यियावयिपति । रिरावयिपति । लिलावयिपति । जपरे । जु इति सौत्रोऽयं
जिजावयिपति । एतदेव पुण्यपरे इति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेऽपि नौ स्थानिबद्ध-
वर्तति । ओरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापविपति । पुण्यजीति किम् । अवचुनावयि-
पति । जुहावयिपति । यपर इति किम् । शुभ्रपति ॥

स्त्रवतिऽश्लोतिद्रवतिप्रवतिऽलवतिऽवतिऽवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्त्रवति शृणोति द्रवति प्रवति ऽलवति ऽवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यणि वा
इकारादेशो भवति सनि परतः । सिञ्चावयिपति । सुञ्चावयिपति । शृणोति । शिञ्चावयिप-
ति । शुञ्चावयिपति । द्रवति । दिद्रावयिपति । दुद्रावयिपति । प्रवति । प्रियावयिपति ।
पुप्रावयिपति । ऽलवति । पिप्लावयिपति । पुप्लावयिपति । ऽवति । चिच्चावयिपति ।
चुच्चावयिपति । वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणो व्यवधानमाश्रयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तर-
एव यणि भवति न्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपर इत्येव । सुस्त्रुपति । शुश्रुपति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेचीयते । लोलुवते । यङ् लुकि ।
जोहवीति । लङोयेतीद्विकल्पः । चोक्कशीति ॥

दीर्घोऽकिनः ॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च । पापच्यते । पापचोति । यायज्यते ।
यायजीति । अकित इति किम् । ययज्यते । ययमोति । ररज्यते । ररमीति । ननु चात्रा-

पवादत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति । एवं तर्ह्येकित इत्यनेनै-
तज्ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादां नोत्सर्गान् विधौन् बाधन्त इति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनं, ङोढौक्यत इत्यत्र दीर्घोक्ति इत्यनेन संध्यक्षरहस्वो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र
दीर्घो लघोरित्यनेन सन्वादत्वं न बाध्यते । मान्प्रमृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते । सीमां-
सते । ई च गण इतीत्येन हलादिःशेषो न बाध्यते । अजीगणत् ॥

नीग्वञ्जुसं सुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

पञ्चु छंसु ध्वंसु अंसु कस पत् पद् स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । छंसु । सनीखंस्यते । सनीछंसीति । ध्वंसु । दनीध्वंस्यते । दनीध्वंसीति । अंसु । वनीअस्यते वनीअंसीति । कस । चनीकस्यते । चनीकसीति । पत् । पनीपत्यते । पनीपतीति । पद् । पनीपद्यते । पनीपद्मीति । स्कन्द । चनीस्कन्दते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य जुगागमो भवति यद्ग्रहणोः परतः । तेतन्म्यते । तेतनीति । जेगम्यते । जेगमीति । यंयभ्यते । यंयमीति । रंरभ्यते । जुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यदेशो लक्ष्यते । तेन यंयम्यत इत्येवमादावक्ष्यपरत्वेऽप्यनुस्वारो भवति ॥ *पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । आभाभ्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजमदहृदशभक्षपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगोगमो भवति यद्यङ्गुलकोः परतः ।
जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजमीति । ददंघते । देदहीति । देदग्यते । दंशति
दश इति देशिरयं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यदङ्गुल्यपि नकारलोपो भवति । भञ्ज
वंभज्यते । वंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पेष्यते । पेषीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

अथ फल इत्येतदयोरभ्यासस्य जुगागमो भवति यद्व्यङ्ग्यकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति ।
पंचयते । पंचूलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोर्भ्यासात्परस्याव उक्तादेशो भवति यद्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति ।
पंकुल्यते । पंकुलीति । परस्येति किम् । अन्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् । अलोऽन्त्य-
स्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति पंकुलीति, अत्र लघुपद्यगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्या
सिद्धत्वादिह लघुत्वं न नितर्चते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोत्कारस्य उकारादेशो भवति । चरणं चूर्तिः । प्रहणश्चूर्तिः ।
प्रफलाः सुमनसः । यङ्लुकोरभ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्याद्दिह नाभि
संश्रद्धयते ॥

रीगृहपधस्या च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रोगागमो भवति यद्विदुकोः परतः । वरिवृत्त्यते । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । नरीनृत्यते । नरीनृतीति । *रीगृत्त्वत इति वक्तव्यम्॥१॥ इहापि यथा स्यात् । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति ॥

रुप्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋतुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुप्रिकावागमौ भवतश्चकाराद्रीकव । चर्क-
न्ति । नरिन्ति । वर्वांति । वरिर्वति । वरीर्वति । उकार उच्चारणार्थः । *मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास
इत्युपसंख्यानम्* । मर्मृज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुप्रिकावागमौ भवतो रीकव यङ्लुकि । चर्कन्ति ।
चरिर्कन्ति । चरीर्कन्ति । जर्हन्ति । जरिर्हन्ति । जरीर्हन्ति । तपरकरणं किम् । किरितेश्चकिर्ति ॥

किरिति चर्करीतान्तं पक्षतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तिज्ञे तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संप्रहः ॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थोद्भवविशेषणम् । ऋतइत्येच्चाचाप्राप्तिः किरितेऽगादीना-
मिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे ॥ ९३ ॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परं णौ परतः सनोव कार्यं भवति अनगलोपे ।
सन्वत् इत्युक्तं चङ्परेऽपि तथा । अचीकरत् । अपीपचत् । ओः पुयणञ्चपर इत्युक्तं चङ्परेऽपि
तथा । अपीपचत् । अलीलवत् । अजीजवत् । अजतिशृणोतिद्वयतिप्लवतिचपवतीनां पेट्युक्तं
चङ्परेऽपि । तथा । असिजवत् । अनुस्त्वत् । अशिभवत् । अशुभवत् । अदिप्रवत् । अनुद्व-
त् । अपिप्रवत् । अनुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति
किम् । अततक्षत् । अररक्षत् । जागरयते । अजजागरत् । अत्र केचिद् गृहाब्दे लघुमाश्रित्य
सन्वद्भावमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचनप्रामाण्या-
द्भवितव्यं । तदसत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधान-
माश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमविक्षणवदिति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवञ्चातीय-
कानामित्वमिति । यद्येव तदुवाचनार्थं स्मरत्यादीनामत्व विदधासि । चङ्पर इति किम् ।
अहं पपच । परप्रहणं किम् । चङ्ग्येव केवले मा भूत् । अचक्रमत । अगूलोप इति किम् ।
अचकयत् । इतदमाख्यातवान् अदृष्टवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजि-
तवान् अवीवददित्यत्र योऽसौ णौ णेलोपो नासावरलोप इत्याश्रीयते । किं कारणं, चङ्परइ-
ति, शिवातेर्निमित्तत्वेनाक्षेपात्ततोन्वत्याको लोपः परिगृह्यते । मीमादीनामतप्रहणात् सन्व-
द्भावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् । किञ्च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमितिदिश्यते । न च
लोपः सन्मेषापेक्षते किं तर्हि इस् आवाच्यपि । तदभावाद्मीमयदित्यादावभ्यासलोपो न
अविप्यति ॥

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परेऽनगलोपे । अचीकरत् । अजीहरत् । अली-
लवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् । अविप्रजत् । लघुनीत्येव । अततक्षत् । चङ्गीत्येव । अहं
पपच । पर इत्येव । अचक्रमत । अनगलोप इत्येव । अचकयत् ॥

अत्स्मृद्वत्वरप्रथमदस्तरूपशाम् ॥ ९५ ॥

स्मृ द त्वर प्रथ मद् स्तृ स्पश्न इत्येतेषामभ्यादित्यवमादेशो भवति चङ्परं णौ परतः ।
स्मृ । अस्स्मरत् । द । अददरत् । त्वर । अत्त्वरत् । प्रथ । अपप्रथत् । मद् । अमम्रेदत् ।
स्तृ । अतस्तरत् । स्पश्न । अपस्पशत् । सन्वद्भावादित्त्वं प्राप्तमनेन थाप्यते । तपरकणसा-
मर्थ्यादिति ऋते दीर्घो लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ १६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोर्मन्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः । अवचेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिवेष्टत् । अम्यासहस्रत्वे कृते अत्वं पक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ १७ ॥

गणेरम्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परतः । चकारादच् । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥ समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतद्विहितं वेदितव्यम् । उत्तरं यद्वक्ष्यामः पदस्येत्यतः प्राक् । सर्वस्य द्वे भवत इत्येष तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति । तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये शब्दतत्त्वार्थयोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । ग्रामो २ रमणीयः । यदा तु द्विःप्रयोगो द्विवचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्तते तस्य द्वे आवृत्तौ भवतः । सर्वस्येति विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्माच्चोक्त्यते । नैवं वक्ष्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति । इह द्रोग्धा द्रोढा इति घत्वव्यं संवयोरसिद्धत्वाद्व्युत्पत्तयोरेव तयोर्द्विवचनं प्राप्नोति तत्र पश्चाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा । द्रोढा द्रोग्धेति । तस्माद्वक्तव्यमेतत् पूर्वप्रासिद्धीयमद्विवचन इति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमात्रेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदत्रेडितसंज्ञं भवति । चौर चौर ३ । वृपल वृपल ३ । वृषो वृषो ३ घातयिष्यामि त्वा वन्धयिष्यामि त्वा । आत्रेडितप्रदेशा आत्रेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वभवति यदात्रेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तिङ्पु अव्यये कृत्सु च । कुत एतत् । आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तत्रित्यम् । पचति २ । जल्पति २ । मुक्त्वा २ वजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । क्त्वाणमुल्लोर्लोप्य द्विवचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् द्वे तन्निरपेक्षः प्रकाशयति । पुनः २ पचति पापच्यत इति । यदा तु तत्र द्विवचनं तदा क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यते पापच्यते इति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणान्यां युगपत्प्रयोक्तुव्याप्त्युत्पत्तिमिच्छा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणान्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । ग्रामो २ रमणीयः । जनपदो २ रमणीयः । पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । य-

त्तिष्ठन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते । पचति २ तरामि-
ति । इह तु आद्यतरमाद्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य धीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जनं ॥ ५ ॥

परोत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः । परि ५ त्रिगच्छेभ्यो वृष्टो देवः । परि २ सौवीरेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनं इति किम् । ओदनं परिषिञ्चति । *परेर्वर्जनेऽसमासे वेति वक्तव्यम्* । परि २ त्रिगच्छेभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगच्छेभ्यः । समासे तु तैनेवोक्तत्वाद्द्व-
र्जनस्य नैव भवति । परित्रिगच्छे वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्रसम् उप उन् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते । प्रप्रायमग्निरभर-
तस्य शृण्वे । ससमिधुवसे धूपन् । उपोष मे परामुखा । किं नोदुदुहयसे दातवा उ । पादपूरण
इति किम् । प्रदेशे देव्या धिया । सामर्थ्याच्छन्दस्येवैतद्विधानम् । आपाद्यामनर्थकं स्यात्
प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधस्तः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं प्रत्यासत्तिः कालकृ-
ता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो नगरम् ।
सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । इह कलमत्र भवति । उपरि शिरसो घटे धारयति ।
औत्तराधर्मेव विवक्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं ॥ भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः ५दसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया संमति कोप कुत्स-
न भर्त्सन इत्येतेषु यदि सद्वाक्यं भवति । तत्र परगुणानामसहनमसूया । पूजा संमतिः । क्रो-
धः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दैर्मन्योत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा ना-
भिधेयधर्माः । असूयायां तावत् । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आ-
भिरूप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं शास्त्रसि जातम् । कुत्सने । शक्तिके
३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने । चौरचौर ३ वृषल वृषल ३ घातयिष्या-
मित्वा बन्धयिष्यामित्वा । असूयादिषु स्वरितमात्रेण्डितसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्ववदस्य
प्लुतः । भर्त्सने त्वात्रेण्डितं भर्त्सने इत्यात्रेण्डितस्यैव प्लुतः । वाक्यादेरिति किम् । भन्तस्य
॥ मा भूत । शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो देवदत्तः । असूया-
दिष्विति किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दस्य द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुष्ठोपपुंवद्भा-
वौ । एकं कमक्षरं पठति । एवैक्याहुत्या जुहोति । सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ताः सं-
मासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनाविदेशिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न
बहुव्रीह्यादिति प्रतिषेधो न भवति । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात् । नन । सुसु ।
नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति । ऋक् ऋक् । पूः पूः । ऋक्पूरिति समासान्तो ॥ भवति ॥

आवाधे च ॥ १० ॥

आवाधनमावाधः । पीडाप्रयोक्तृधर्मः । तत्र वर्चमानस्य द्वे भवतः बहुव्रीहिवत्त्वात् ।

कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता । नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य विरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्मधारयत्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोपः । पटुपटुः । मृदुमृदुः । पण्डितपण्डितः । पुंवद्भावः । पटुपट्वी । मृदुमृद्वी । कालकालिका । कोपघावा अपि हि कर्मधारयवद्भावात् पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् । पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाग्नेयानुदात्तस्य वाच्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तद्विह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु १ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपूर्णगुणं इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते । *जातीयरोऽनेन द्विवचनेन वाचनं नेष्यते* । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्याग्रहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार इति किम् । पटुद्वंद्वत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अग्निर्माणवक्रः । गौर्वाहीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दो गोशब्दश्च मुख्यार्थसम्बन्धाद्वद्वत्तमेदं तैक्ष्ण्यजाड्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते । *आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । मूले २ स्थूलाः । अग्रे २ सूक्ष्माः । ज्येष्ठे २ प्रवेश्य । *स्वार्थं अवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । अस्मात् कार्यापणादिह भवद्भ्यां मापं २ देहि । स्वार्थं एतद्विवचनं, वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव मापौ दीयेते न सर्वे कार्यापणसंबन्धिनो मापाः । तेन वीप्सा न विधत्ते । अवधार्यमाण इति किम् । अस्मात् कार्यापणादिह भवद्भ्यां मापमेकं देहि । द्वौ मापौ देहि । त्रौ वा मापान् देहि । अनेकस्मिन्निति किम् । अस्मात् कार्यापणादिह भवद्भ्यां मापमेकं देहि । *चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहिः बुध्यस्व २ । नावस्य द्वावेव शब्दो प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि यावज्जिह्वयैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । बुध्यस्व ३ इति । *क्रियासमभिव्यक्तिरे द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवार्थं लुनाति । *आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । भुक्ता भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्य इत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ *डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणजाजन्तस्य द्विवचनमिष्यते । इह न भवति । द्वितीया करोति तृतीया करोति । तदर्थं केचिडाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ *पूर्वप्रयमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । पूर्वं २ पुष्पयन्ति प्रथमं २ पच्यन्ते । आतिशयिकोऽपि दृश्यते । पूर्वतरं पुष्पयन्ति । प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ *उत्तरउतमयोः समसंप्रसारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । उभाविमावाद्यौ । कतरा कतरा अनयोराद्वयता । सर्वं द्वे आद्वयः । कतमा कतमा एवमाद्वयता । उत्तरउतमाम्यामन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाद्यौ । कीदृशो २ अनयोराद्वयता । तथा स्त्रीनिगदाद्भावादन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाद्यौ कतरः कतरोनयोर्विभव इति ॥ *कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ *श्रीनपुंसकयोरुत्तरवदस्य चान्भावो वक्तव्यः* । अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुटे भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुटे भोजयतः ॥

अकृच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छे धोत्ये । कृच्छं दुःखं, तदभावोऽकृच्छम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । अखितमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ इति किम् । प्रियः पुत्रः । सुखो रयः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो यस्यात्मा यथात्मीये सत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथा शब्दस्य द्विवचनं नपुंसकलिङ्गता, च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथम् । यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण्यक्षपानप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण यक्षपानप्रयोगाभिव्यक्ति एतेषु अर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयीभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । मर्यादावचने । मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरे हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुने मच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादायः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यक्षपानाणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं सकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद् दृश्यते, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं वर्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । अर्थे द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षयापदस्येधिकृतस्य पदार्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्वचित्स्थानपट्टी, क्वचिदवयवपट्टी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्मादित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति, देवदत्त । पदादिति किम् । देवदत्त पचसि ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतन्नयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्वेदयामः, अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् । यत्ते नियते रजसे मृत्यो अनवधृष्यम् । यहुवचनस्य वस्नसौ । ग्रामो वः स्वं, जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

खदो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

॥ एव अथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । चेन युष्मद्वादेशानामपि चाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मद्वादेशाश्च सर्वस्य सुग्रन्तस्य पदस्य यथा स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदस्यैवं भवति । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नो दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्योपादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । *समानवाक्ये निघातयु-
ग्मदस्मदादेशा वक्तव्याः* । इह मा भूयन् । अथ दण्डो हरानेन ओदनं पच तत्र भविष्यति ।
ओदनं पच मम भविष्यति । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्ति-
ष्ठति कृते । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति । आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युग्मदस्मदादेशाश्च
अस्मात् पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुग्मदस्मदादेशा न स्युः, समर्थः पद-
विधिरिति वचनात् ॥

युग्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यासां वा ॥ २० ॥

युग्मदस्मद् इत्येतयोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वाग्नौ इत्येतावादेशौ भवत-
स्तौ चानुदात्तौ । पदस्य, पदादनुदात्तं सर्वमपादादाविति सर्वमिह संबध्यते । ग्रामो वां स्व-
म् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । ग्रामो वां पश्यति । जनपदो
नौ पश्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञा-
येते । पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम् । ग्रामे युवाभ्यां कृतम् । स्थग्रहणं श्रूयमाणविभ-
क्त्यर्थम् । इह ना भूत्—इति युग्मस्तुत्रं इति ॥

बहुवचनस्य वचनसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युग्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं चत् नत् इत्येतावादेशौ
भवतः । ग्रामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । ग्रामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । ग्रामो
वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

तेभ्योऽप्येकवचनस्य ॥ २२ ॥

युग्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः पष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः ।
ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तर-
विधानसामर्थ्यात् पष्ठीचतुर्थीरेवार्थं बोधः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति-वर्त्तते । द्वितीयाया अदेकवचनं तदन्तयोर्युग्मदस्मदोर्यथासंख्यं त्वा मा
इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युग्मदस्मदोर्वात्तावादयो न भवन्ति । पूर्वेण प्रकारेण प्राप्ताः
प्रतिषिद्धन्ते । ग्रामस्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्व-
म् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते । ग्रामो मद्यं च दीयते ।
युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । ग्राम-
स्त्वां च पश्यति । ग्रामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च
पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । ग्रामस्तव वा स्वम् । ग्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्व-
म् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते । ग्रामो मद्यं वा
दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । ग्रामस्त्वां वा
पश्यति । ग्रामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान्
वा पश्यति । अस्मान्ना पश्यति । ह । ग्रामस्तव ह स्वम् । ग्रामो मम ह स्वम् ।
युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं ह दी-
यते । ग्रामो मद्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते ।
अस्मभ्यं ह दीयते । ग्रामस्त्वां ह पश्यति । ग्रामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां

ह पश्यति । युष्मान्ह पश्यति अस्मान्ह पश्यति । अह । ग्रामस्तवाह स्वम् । ग्रामो ममाह स्वम् । युवयोरह स्वम् । आवयोरह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमह दीयते । ग्रामोमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । ग्रामस्त्वामह पश्यति । ग्रामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । ग्रामस्तुवैव स्वम् । ग्रामो ममैव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ग्रामो मममेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । ग्रामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिपेधो न भवति । ग्रामस्तु ते स्वम् । नगरे च मे स्वम् ॥

पश्याथैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्याथां दर्शनाथाः । दर्शने ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः पश्याथैरनालोचने वर्त्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोवाजावाद्यो न भवन्ति । ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामो त्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः । ग्रामो ममं दीयमानं समीक्ष्यागतः । ग्रामस्त्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामो मां समीक्ष्यागतः । अनालोचन इति किम् । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥ पश्याथैर्युक्तयुक्तेऽपि च प्रतिपेध इष्यते ॥ तथा चैवोदाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वाद्य प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोयुष्मदस्मदोर्विभाषा वाजावाद्यो न भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । ग्रामे कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मम दीयते । ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रास्त्वं पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो ग्रामे मे स्वम् । *युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वक्तव्यम्* ॥ इह मा भूत् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह । *सर्व एव वाजावाद्योऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः* । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश इति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदाशीमिदं वक्तव्यं, सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अनन्वादेशार्थम् । अनन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिलो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात् पदात् पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चायं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये । पचति पचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ध्रुव । घचति ध्रुवम् । जल्पति ध्रुवम् । पचति २ ध्रुवम् । ध्रुव इति ध्रुवः कश्चिपातनाद्वाच्यादेशाभावश्च । गोत्र । ध्रुव । प्रचयन । प्रसहन । प्रकयन । प्रत्ययन् । प्रचक्षण । प्राय । विचक्षण । अवचक्षण । स्वाध्याय । मूर्ध्निष्ट ॥ नाम वा ॥ नामेत्येतद्वा निहन्त्यते । पक्षे आपुदात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ इति किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनांति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्णयोरिति किम् । खनति गोत्रे समेत्य कृपम् ।

कुत्सनाभीक्ष्णयोरिति पाठविशेषणं द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्णय-
योरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्ङितिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात् पदात् परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति । यज्ञदत्तः पचति ।
तिङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वोणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङन्तं नानुदात्तं भवति । इवः कर्त्तारौ । मासेन
कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वाधातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलो-
पस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेष्टरकश्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुविन्नेच् चेत् चण् कच्चित् यत्र इत्येतैर्निपातैर्युक्तं
तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति । यदि पचति । हन्त
करोति । हन्त पचति । कुविन्करोति । कुवित्पचति । नेत् । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम ।
चेत् । स चेद्भुङ्क्ते । स चेदधीते । चण् णिद्विशिष्टोऽयं चेदर्थं वर्त्तते । अयं च मरिष्यति ।
अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । ससुक्चयादिषु तु यश्चशब्दस्तेन योगेन विधिरथं न भवति ।
कच्चित् । कच्चिद्भुङ्क्ते । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति
किम् । यत्कृजति शकटम् । गच्छत्कृजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति
किम् । यत्र क च ते मनो वक्षे वक्षस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चेदितस्यावधारणे उपलि-
प्तया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्ष्यसे । नहाध्येष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम्
नह वै तस्मिन्पच लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्ते तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । सत्यमध्येष्यसे ।
प्रश्न इति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नाश्रुतम् ॥

अङ्गात्प्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्ते तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्ग कुरु । अङ्ग
पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्ग कृज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जातम् ।
कृजनमनभिमतमसौ कुर्वन् प्रातिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्ते तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । सहि पच । स
हि पठ । अप्रातिलोम्य इत्येव । सहि कृज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जातम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । छन्दसि विषये हियुक्ते तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति
एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत् । अश्रुतं हि मत्तो वदति ।
पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तह्यमप्येतन्न निहन्त्यते । एकं खल्वपि अग्निर्हि आग्ने उदज-
यतत् । तिङन्तह्यमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिस्त्वात्तम् । अजा एग्नेरज-
निष्ट गर्भम् । मा वा अपश्यज्जनितास्मग्ने । अजनिष्टेत्याहुदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिष्ठन्तं नानुदात्तं भवति । यावदभुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिष्ठन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावदभुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरमिति किम् । यावदेवदत्तः करोति चारु । पूर्वोणात्र निघातः प्रतिषिद्धयते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तमुपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यपेक्षानाथोपसारम्भः । यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावदेवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तु पश्यपश्यतोहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतयुक्तं तिष्ठन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । पूजायामिति किम् । मृगो धावति । पूजायामिति वरानमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिष्ठन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगात्तरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिष्ठन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्च शेषः यदन्तर्पूजायाः । कटमहो करिष्यति । मम गेहमेप्यसि । असूयावचनमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुदत्तत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिष्ठन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा । अधीप्स्व माणवक पुरा वियोतते विधुत् । पुरा स्तनयति स्तनयितुः । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदालस्यं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् । नदेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो द्योतयति । कर्णया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञापणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिष्ठन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञापणायाम् विषये । अनुज्ञाया एवणा प्रार्थना, अनुज्ञापणा । अनुज्ञाप्राथनेत्यर्थः । अनु करोमि भोः । अनुजानीप्स्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञापणायामिति किम् । अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञापणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वच्चेत तदानेन युक्तं तिष्ठन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं

भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विदभुङ्क्ते ! किं देवदत्तः शेते आहोस्विदधीते । अत्र केचिदाहुः । पूर्वं किंयुक्तमिति तत्र निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति, तन्निहन्यत एवेति । अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिपेधेन भवितव्यमिति । क्रियाप्रहणं किम् । प्रश्ने माभूत् । किं देवदत्त ओदनं पचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्न इति किम् । किमधीते देवदत्तः । क्षेपे किंशब्दोऽयं ॥ प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति आहो स्वित्रप्रकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो स्विन्न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति । क चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देवदत्तः पचति आहो स्वित्रपठति । विधेव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभाषेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्गन्ते नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः प्रहासः, क्रीडा एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽस्तिथिभिः । एहि मन्ये रथेन वाल्यसि नहि वाल्यसि यातस्तेन पिता । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुप्ठु च मन्यसे । साधु च मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृङित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्ये-युक्तं प्रहास एव धत्ता स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति । एहिमन्य इत्युत्तमुपादानमतन्त्रम् । प्रहास एव हि मन्यतेऽस्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु भोक्ष्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कर्तुं जातु करिष्यति ॥

किञ्चरां च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमो वृत्तं किञ्चरां, किञ्चराप्रहणेन तद्विभक्तयन्तं प्रतीयाद्भूततरङ्गतमौ च प्रत्ययौ, तत्किञ्चरां चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्भुङ्क्ते । कश्चिज्जोषति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै विद्वाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिद्भुङ्क्ते । चिदुत्तरमिति किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिपेचोऽनुपसर्गं, अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येतान्ध्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति आहो भुङ्क्ते । उताहो भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति । अनन्तरमिति किम् । क्षेपे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेष विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो हतेताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं क्षेपे विभाषा भवति । कश्च शेषः, यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पचति २ । उताहो देवदत्तः पचति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ।

गत्यर्थलोटा लृण्चेत्कारकं सार्थान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्था गत्यर्थाः, गत्यर्थानां लोढ् गत्यर्थलोढ् तेन गत्यर्थलोढा युक्तं लुङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । यथैव कारके कर्तरि कर्मणि वा लोढ् तत्रैव यदि लुङपि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणो एवाथ तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते । न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त ग्राम-मोदनं भोक्ष्यसे । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयः । तेनैव भोक्ष्यन्ते । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस एनम् । लोढेति किम् । आगच्छेदेवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लुङिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उद्यन्तां देव-दत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लुङन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन् कारकेऽन्य-स्मिन्न भवितव्यम् । इह यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लुङन्तेनोच्यते इति ॥

लोढ् च ॥ ५२

लोङन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोढा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । लोङ-न्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । आगच्छ विष्णुमित्र ग्रामं ज्ञाधि । आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो द्रक्ष्यतां यज्ञदत्तेन । गम्यर्थानामित्येव । पच देवदत्तौदनं भुक्ष्यसेनम् । लोढेत्येव । आगच्छेदेवदत्त ग्रामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आ-गच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्येनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्तिवद् भवत्येव । आगच्छ देवदत्त ग्रामेत्वं चाहं च पश्येय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषये, लोङन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोढा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रज्ञाधि । २ । सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अ-नुत्तममिति किम् । आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्तते गत्यर्थलोढे वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोङन्तं सोपसर्गमुत्तमव-र्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश । २ । हन्त प्रज्ञाधि । २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कृष । निपातैर्यथादिहन्तेति नित्यमत्र निघातप्रतिषेधो भवति । अनुत्तमित्येव । हन्त प्रभुनजावहै । हन्त प्रभुनजावहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्मनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम् पचसि देवदत्तः । आम् भो देवदत्तः । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि, नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवच-नमिति नाविधमानवद्भवति । आम इति किम् । शाकंपचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् । आम् प्रपचसि देवदत्तः । आमन्त्रितमिति किम् । आम्पचसि देवदत्तः । अनन्तिक इति किम् । आम् देवदत्तः । आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इ-ष्यते ॥ तदुभयमनेन क्रियत इति केचिदाहुः । प्लुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वाच्च प्रतिषिध्यते । अपरेषां दर्शनमनन्तिक इत्यनेन यत्र दूरं न संचिकृष्टं तत्परिगृह्यते । तेनैकस्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्ति-रय नास्ति । प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्च्य इति ॥

यद्वितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वाद्वा अनुवर्तते । तिष्ठति वर्तत एव । यत्परं हिरं तुपरं च

तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां गोत्रमुदसृजो यमङ्गिरः । हिपरम् । इन्दवो वामुशान्ति हि । तुपरम् । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यद्यदिहन्तेति हि चेति तुय-
श्वपश्यताहैरिति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम् । एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो
भवति, नान्यैरिति । इह न भवति । जाये स्वारोहावैहि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोपा युक्तस्य
रोहावेत्यस्य लोटन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिघगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आम्नेडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं
भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चिद् । देवदत्तः पचति चिद् । इव देवदत्तः पचतीव ।
गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति द्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहा-
पि गोत्रादयः कृतसनाभीभ्य्ययोरेव गृह्यन्ते । तद्धित । देवदत्तः पचतिरुग्म् । अनुदात्तस्त-
द्धित इह उदाहरणमन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचतिदेश्यः । आम्नेडित ।
देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रातिग्रहणे सगतिरपि
तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठे शुक्ली-
करोति । यत्काष्ठे कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवाहाहैवयुक्ते इत्यत्र ये
निर्दिष्टाः ॥ इह परिगृह्यन्ते । चक्षब्दे तावत् । देवदत्तः पचति च खादति च । देवदत्तः पचति
वा खादति वा । ह । देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव ।
देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र
तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यते, एवपरं तु सिद्ध्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रं चानुकूलमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्वि-
भक्तिर्नानुदात्ता भवति । अहंभाक्ष कालयति । वीणां च वादयति । गर्दभान् वा कालयति,
वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथ-
माग्रहणं द्वितीयादेस्तितङन्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति
भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानाम् । क्षिया
धर्मव्यतिक्रमः, आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । स्वयं हौ-
दनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तृन् पाययति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते ।

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चश-
ब्दात् क्षियायां च । जानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमहधामे गच्छ । त्वमहारण्यं
गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । स्वयमहौदनं भु-
ङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तृन् पाययति । पूर्वत्रिघातप्रतिषेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोप एवेत्यत्रधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपं अहलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतद्वेदवधारणार्थं प्रयु-

ज्यते । क चास्य लोपो यत्र गम्यते चाऽर्थो, न च प्रयुज्यते, तत्र लोपः । तत्र चतुर्दः समु-
च्चयार्थः अहश्चतुर्दः केवलार्थे इति समानकर्तृके चलोपः, चानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे, देवदत्त
एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देव-
दत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधा-
रणमितिकिम् । देवदत्तः केव मोक्षयते । देवदत्तः केव बोध्यते । अनवकलसावयमेवशब्दः । न
कचिन्नोक्षयत इत्यर्थः । एव चानियोग इति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहैवयुक्त इति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते, तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्ना-
नुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । दयेता मा आज्याय दुहन्ति २ ।
भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्त्यते । चालोपे । व्रीहिभिर्व्रजेत् । एवं श्लेषेऽपि पधादेशानमु-
दाहार्यम् ॥

वैवाचेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाच इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये ।
अहवै देवानामासीत् २ । राक्षससुराणामासीत् । बृहस्पतिर्वै देवाणां पुरोहित आसीत् २ ।
शण्डामर्कावसुराणाम् । वाच । अयं वाच इत्येता आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थान्याम् ॥ ६५ ॥

एक अस्य इत्येताभ्यां समर्थान्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति
छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्ममेका रक्षति २ । जिन्वतीत्येतत्पक्षे न निहन्त्यते ।
स्योरभ्यः पिप्पले । स्वाङ्गत्ति, अनङ्गन्नस्यो अभिवाकसीति । सतीत्येतत् पक्षे न, निहन्त्यते ।
समर्थान्यामिति किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यायं न वर्तते ।
एकशब्दस्य व्यवसायं च समर्थग्रहणं, व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्ताश्रित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येव । यद्वो वृत्तं यद्वृत्तं । यत्र पदे यद्वृत्तं
तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । उतरद्वतमौ च प्रत्ययौ इत्येत-
न्नाश्रीपते । तस्माद्यद्वृत्तादुत्तरं तिङ्गन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । य भोज-
यति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यद्वृत्तं चायुवांति । यद्वायुः पवते ॥
पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते । *यथाकाम्ये येति वक्तव्यम्* । यत्र कचन गजन्ते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदे पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठाध्यापकः । काष्ठा-
भिरुपकः । दारुण । दारुणाध्यापकः । दारुणभिरुपकः । अमातापुत्र । अमातापुत्राध्याप-
कः । अयुत । अयुताभिरुपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत । अद्भुताध्यापकः । अनुक्त ।
अनुक्ताध्यापकः । मृश । मृशाध्यापकः । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्व-
ध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः । (१) *मलोपश्च* । इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यंसका-
दिभ्यात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥ दारुणमध्या-
पक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाध्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरन्वय-
श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो वैश्रूयते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक

(१) "अनुदात्त । अनुदात्ताध्यापकः । कत्याण । कत्याणाध्यापकः । वेज्ञ । वेज्ञाध्यापकः" इत्यधिकं
गर्वादिप्रमाणैरुपपद्यते ।

इति । पूजानादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव
ज्ञापकमिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नावन्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्य-
त्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं प-
चति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्वास्त्रं पचति । यद्वास्त्रं प्रपचति । तिङ्ङतिङ् इति निघातस्य,
निघातैर्द्यदिहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्तं पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गति-
ग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णो-
करोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादि निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वरति । कुत्सने च सुप्यन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः
सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या ।
प्रपचति मिथ्या । कुत्सने इति किम् । पचति शोभनम् । सुप्रीति किम् । पचति ह्रिदनाति ।
अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति वृत्रम् । पचति प्रवचनम् । *क्रियाकुत्सने
इति वक्तव्यम् * । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः । *पूतिश्च
चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् * । विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् * । पच-
न्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽस्तिङीति चोक्तार्थः ।

पूतिश्च चानुबन्धोविभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अन्युद्धरति । समुदानयति । अभिसंपर्थाहरति । गति-
रिति किम् । देवदत्ताः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्दैरिन्द्र हरिमियाहि मयूररोम-
भिः ॥ यार्हीत्येतत् प्रति क्रियायोगादादित्येव गतिः तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्य-
नाश्रितपरनिमित्तकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वरति । तिङन्तेऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्क-
रोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि ये प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति
धातावेवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां
ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति तिङन्ते धातुनैव इति धातुमेव प्रतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि
न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासे कुर्वन्ति ।
तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सत्यक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनि-
घातो नैव सिद्ध्यति । अथ तत्त्वन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति
गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां ह्रस्विः समासव-
चने प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन ह्रदन्तेनैव प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्,
तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामन्तेन निघातेन
प्रयोजनमस्ति । तद्य यत्नः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति तस्मिन् सति यत्कार्यं तत्र भवति । अस्ति यत्तद्व-
चति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रितवतिट्निघातयुष्मदस्नददेशाभावः ।

देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निवातो न भवति । पाठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्ता पचसीत्यत्र तिङ्श्रुतिङ् इति निधातो न भवति । देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मददेशा न भवन्ति । पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यायद्वेदेवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्व-पूर्वमित्येतद् देवदत्ता जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति आहो देव-दत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इति वाम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्यामन्त्रिताद्युदात्तस्य कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तोऽन्यनिमित्तं वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्व-कार्यं । देवदत्त पचसीत्यत्रापि ग्रामान्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेप्रवृत्त्यानुदात्तस्य कर्त्तव्ये स्वयमविद्यमानवद्वा-न्निमित्तं न भवति । मेशब्दस्य निमित्तमात्रं न प्रतिषध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सा-मान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि विद्यमानवदेव । अग्ने गृहपते माणवक जटिलका-ध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्ता पचसि । समानाधिकरण इति किम् । देवदत्ता पण्डित यज्ञदत्ता । अत्र यज्ञदत्ता विशेषणं पण्डि-तशब्दः न पूर्वेण समानाधिकरणः । सामान्यवचनमिति किम् । पर्यायेषु मां भूत । अक्षय्ये देवि सरस्वति ईडे काव्ये विह्वले । पर्यायशब्दा पृते । एवं ध्रुक्मेतानि अक्षय्ये नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वणाविद्यमानत्वे प्रतिषिद्धे विकल्प इत्युच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रि-तान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैषाकरणाः २ सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनप्रवृत्ति-विस्फोटार्थम् । बहुवचनमिति किम् । माणवक । जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रा-सिद्धमित्येवं तद्देदितव्यम् । तत्र येयं सप्तादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोऽनोऽध्या-योऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोचरोचरो योगः पूर्वत्रापूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति । सिद्धकाय न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्तरार्गलक्षणाभावायं च । अस्मा उद्धर । द्वाअत्र । द्वा आनय । असा आदित्यः । इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद्, आद्वगुण इत्यकः सवर्णेर्दोष इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् इति उत्त्यस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ॥

शुष्किका शुष्कजट्टा च क्षामिमोनौजदत्तया ।

मतोर्वत्ये मलां जस्त्वं गुडलिण्मात्रिदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुष्कः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदाचामातः स्थाने यक्ष्पूर्वाया इत्येतन्न भवति

शुष्कजङ्घा इति त कोपधाया इति पुंवन्नावप्रतिषेधो न भवति । क्षामिमामिति क्षामस्यापत्य-
क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो-
म इत्यस्यासिद्धत्वात्मादुपधोयाश्चेति वत्त्वं न भवति । औजददिति वहेर्निष्ठायामृदस्तमाख्य-
दिति णिच् तदन्ताल्लुब्ध् । चङीति द्विवचने कर्त्तव्ये ढत्वधत्वष्टृत्वढलोपानामसिद्धत्वाण्यो-
च यष्टिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद् कृत इत्येतद् द्विरुच्यते । अन्मलोप इति प्रतिषेधात्सन्व-
दित्वं नास्ति । तेन औजददिति भवति । औजददित्येतत् क्तिन्नन्तस्य भवति । गुडलि-
प्मानिति गुडलिहोऽस्य सन्ति इति मनुप् । तत्र ढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाद्, अय इति वत्त्वं
न भवति येऽत्र पृथीनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाश्च तेषां, षष्ठो स्थानेयोगा, तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि सं-
ज्ञापरिभाषमिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतीपेधे परमित्येषा तु परिभाषा
येन पूर्वेण लक्षणेन सह रूपद्वये परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वाच्च प्रवर्त्तते । तथाच सति,
विस्फोर्यसन्नगोर्यमिति गुणः परेण हलिवेति दीर्घत्वेन न बाध्यते । अपवादस्य तु परस्यापि
उत्सर्गो कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति । तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र षत्वस्यासिद्ध-
त्वाद् होढ इति न भवति ॥

नलोपः सुपस्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुग्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ ॥ कृति । विधिश्च-
ब्दोऽयं प्रत्येकमभिसंबन्धमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वाच्चैः कर्मपद्योयुक्तैर्भाषसाधनोऽभिसं-
बध्यते । सुपा ॥ सबन्धसामान्यवचनपष्ठयन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः
सुपि च परभूते सर्वोऽसौ सुग्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुग्विधौ तावत् । राजभिः,
तक्षभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादतो भिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तक्षभ्याम्,
राजसु, तक्षस्थिति, सुपि चेति बहुवचने झल्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ ।
राजवतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्नतोवत्या इति न भवति । पञ्चार्ममिति । अत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वाद् अमं चावणं द्वयजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति । पञ्चबीजीत्यत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतित्वरो न भवति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्य इति
इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ण्यान्ता पठिति पदसंज्ञा भवति । ततश्च, न पदस्वरत्वादिभ्य इति टापः-
प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकायं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्दर्शनम् । या
हि जशसोर्लुग्यां पदसंज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियत इति सा पुनः प्रवर्त्तयित-
व्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्न
भवति । अत्र केचित् सङ्घिपतालक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानि-
मित्तत्वाद् बहिरङ्गलक्षणेन वाऽसिद्धत्वात्तुग्विधिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः, तत्तु क्रियते
परिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छत्म् । वृत्रहच्छाया । छे चेति
तुम्भवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमायः । एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति, नान्यत्र ।
तेन राजीयति, राजायते, राजाश्च इति ईत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव । अमुना । मुभावस्या-
सिद्धत्वाद् विलक्षणे नाभावो ॥ स्थाव् । कृते तु नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वाद्, सुपि चेति
दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न भवति । अय वा
योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोपास्तिम् । अय वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये
मुभावो नासिद्ध इत्येव एवात्रसुप्रार्थः । ने ॥ कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीत-
म् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वाभावाच्च भवति । दीर्घत्वं च भवति ॥ एकादेशान्तराऽन्तर-

इसिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशशतस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । वृ-
क्ष इदं, प्लक्ष इदम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोः उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । स ए-
कादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यतः, अयादेश उदात्तो
यथा स्यात् । आय्, कुमायां इदम् । कपमिश्रमुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदा-
त्तत्वे कृते विभक्तोराटश्चेत्येकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेश उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव् । वृक्षाविदं, प्लक्षाविदम् । एकादे-
शस्वरः । गाङ्गेऽभूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्त इत्युदात्तः । तस्य सिद्धत्वाद्
यः पुनरेकः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्तः प-
दादाविति, एतन्नयति । शतस्वरः । तुदती । तुदते । अटुपदेशादिति लसार्धधातुकानुदात्त-
त्वे कृते एकादेशः तदुदात्तस्य सिद्धत्वात्, शतुरनुमोनचजादी, अन्तोदात्तादिति, एष स्वरो
भवति । अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतस्थरे सिद्ध इति । न हि सनुक्तं
शत्रन्तं किञ्चिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति । लिङ्गन्ति ।
एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति । सर्वाऽनुदात्तः ।
प्राक्षणास्तुदन्ति । प्राक्षणा लिङ्गन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिन्स्तिङ्गतिश्च
इति निपातो भवति । अन्तरङ्ग इति वचनाद् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपच-
तीति । *संयोगान्तस्य लोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः* । किं प्रयोजनम् । हरियो मेदिनं त्वा ।
हरिव इति मनुवन्तमेतत् । तत्र, छन्दसीर इति क्तत्वं संयोगान्तस्य लोपे च कृते, मनुवसो रु
संयुद्धौ छन्दसीति कत्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्दिशि चेत्युत्थं न प्राप्नोति
सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः । अलार्वात् । अपावीत् । इट ईटीति सिञ्जलोपस्य सि-
द्धत्वात् सवर्णद्विधत्वं भवति । *निष्ठादेशः पत्यस्वरप्रत्ययविधीद्विविधिषु सिद्धो वक्तव्यः* ।
वृक्कणः । वृक्कणवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वान् अलीति पत्यं न भवति । कृत्यं प्रत्यसिद्ध ए-
वेति तन्नयति । स्वरप्रत्ययविधीद्विविधिषु क्षीयशब्द उदाह्रियते । तत्र च निभात्तनमनेकथा
समाध्रीयते । यदा क्षीयेर्निष्ठायामिति कृते ईत् शब्दलोपो निपात्यते तदा क्षीय इति संज्ञाया-
मीत् शब्दलोपस्यासिद्धत्वादिष्टा च द्वयजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । क्षीयेन तरति क्षी-
यिक इति द्वयजलक्षणपक्षे प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादि-
हागमः प्राप्नोति । *प्लुतविकारस्तुग्विधौ ऐ सिद्धो वक्तव्यः* । अगनाइ इच्छग्रम् । पटाइ
उच्छग्रम् । प्लुतविकारस्यासिद्धत्वाच्चेति ह्रस्वलक्षणस्तुग्वित्ये न प्राप्नोति । *श्चुत्वं
धुटि सिद्धं वक्तव्यम्* । द्युतिरि क्षरणे इत्यर्थे धातुः सत्तारादिः पठ्यते । तस्य श्चुत्वंस्या-
मिदत्वाद् अदृश्योतति, रदृश्योति इति टः सि धुट इति । अटतीत्यर्ह । रटतीति रट् ।
किपन्तोऽयम् । किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु दृश्योततीति मधुश्च्युत् किपन्तः ।
मधुश्च्युतमाचष्टे इति जिघ्र । मधुदृश्ययति । मधुदृश्ययतेः पुनः किपि कृते संयोगादित्वात्
मन्लोपः संयोगान्तत्वाद् यलोपः पकारस्य कृत्यं मधुगिति मिदम् । शकारादौ पत्ये सति
मधुगिति स्यात् । *अभ्यासजदत्वपत्यं पत्युत्तकोः सिद्धं वक्तव्यम्* । यभगतुः । यभणुः । श-
भ्यासजदत्वस्यासिद्धत्वाद्नादेरित्येत्यं प्राप्नोति । छिदेः, चिच्छिदसति, उच्छेदे, उचिच्छिप-
तीति शभ्यामादेशस्यामिदत्वात्, ते चेति तुह्य प्राप्नोति । *द्विवर्णने परस्परार्थे सिद्धं व-
क्तव्यम्* । मय्यन्ता, मय्यन्तस्यः, यय्यन्तकम्, तय्यन्तकमिति । परस्परार्थस्यामिदत्वात्परं
इति द्विवर्णने न स्यात् । *पदाधिकारश्चेत्यन्तवचनत्वरस्यपत्यत्वात्पदानामित्वात्पदानि
मिदानीं यय्यन्तानि* । यय्यम् । यय्यो गय्यः । गयो गयः । यय्ये, द्रोष्ठा २ । दय्ये, द्रोष्ठा २ ।
गय्यं, नूनो नुनः । दय्यम्, अभिगोभिनः । अभिनदभिनन् । पय्यम् । मातृपय्यया २ ।
मातृपय्यया २ । पय्यं मापययानि २ । मापययानि २ । अनुनामिकः । यादपय्यम् २ ।

वाचनयनम् २ । उर्त्वं । वाक्छयनम् २ । वाक्शयनम् २ । लृत्वादीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरोमलः गळोमरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत् सर्वं, न मु ने इति योगविभागेन साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् । ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । उदात्तयण । कुमायः । कुमार्यः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाथमीकार उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः ॥ उदात्तयण, तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः । सकृल्लव्याशा । खलप्लव्याशा । सकृल्लः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयोः, रोःसुपीति यणादेशः स उदात्तयण । ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितस्त्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण, तस्मात् स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । अनु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमर्थं स्वरित इति, एतस्याप्याश्रयारित्वत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् । तस्मादथमेव यणस्त्वरो यणादेशो सिद्धो वक्तव्यः । केचित्तु ब्रुवते, उदात्तात् स्वरितयणोऽपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं इद्व्यते । तथाच नैत्तिरीयके शास्त्रान्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययनकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेऽपि दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वास्तिकं भाष्ये च तथा, उदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथाच भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते । सकृल्लव्याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयणव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तच्च क्रियते, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घ्यलोपेषु च लोपाज्जादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिद्ध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् । वैदी आशा, वैद्याशा । शाङ्करव्याशा । अनुवात्तयणादेशोऽयम् । अनुदात्तस्येति किम् । कुमार्यन्त्र । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य ॥ एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति वर्त्तते । अग्नी । बायु । वृक्षैः । प्लक्षैः । उदात्तेनेति किम् । पचिन्त । यजन्ति लसार्बन्धास्तुकानुदात्तस्ये कृतेः ह्योरनुदात्तयोरयमेकादेशः । परस्मै कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वाऽनुदात्तो पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्तं पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः ॥ स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा । सु उत्थितः । सुत्थितः । वि ईक्षते । वीक्षते । वसुक्कः असि । वसुकोऽसि । सुत्थित इति मुशब्दः सुः पूजयामिति कर्मप्रवचनीयः । तस्य प्रादित्वात् समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनानुदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्तं पदादावेकादेशो भवति । वीक्षते । वसुकोऽक्षीति । अत्रापि तिङ्ङिति इति निघाते कृतेऽनुदात्तं पदादावेकादेशः स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यान्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति । अनुदात्त इति किम् । देवदत्तोऽन्न । पदादाविति किम् । वृक्षौ । वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । अहन्नहिम् । अन्तग्रहणं किम् । राजा । राजानौ । राजानः । प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुगं

सुलुगिति पठ्या लुको निर्दिष्टम् ॥ *अहो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः* । अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन्, रोऽसुर्गति रेफस्त्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति । सायकाशं तदु-
संबुद्धौ । हेऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्निति रुचिधौ यदुपादीयते
प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोपे सदावर्त्यते, तत्रैकयाऽऽवृत्त्या तदेवं रूपं नलोपाभावाधर्मन्वा-
ख्यायते, द्वितीययापि तस्य रुचिधीयते ॥

न डिस्सम्बुद्धयोः ॥ ८ ॥

हौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन् । सुर्पां सुलु-
गिति ऊर्लुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तक्षन् । अस्मादेव नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति
प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषिध्यते इति ज्ञाप्यते । मसंज्ञा च न भवतीति । तथा
हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । अत्र नलोपश्च भवति । अलोपश्च न भवति ॥ *आहुत्तरपदे
प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजवृन्दारक इत्यत्र
समुदायार्थं संबोधनं, न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयत इति संबुद्धयन्तं पूर्वपदं नैव समरुपते । *आ
नपुंसकानामिति वक्तव्यम्* । हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायान् मतोर्धोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोर्हि क्वाचित्त्वैवोपादानात् सामर्थ्यलब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति मकारावर्णाभ्यां
विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति । मकारान्ताद् मकारोपधाद-
वर्णान्तादुपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति ।
मकारान्तात् । किंवान् । शेषान् । मकारोपधात् । शमोवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात् ।
शृक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वावान् । मादुपधायान् इति किम् । अग्निमान् । वायुमान् ।
अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् । दक्षिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दक्षि । उर्मि ।
भूमि । छूमि । क्रुद्धा । वशा । द्राक्षाः (१) एतेषां मादुपधायान् इति प्राप्नोति । अजि । ध्वजि
संजि (२) इत्येतेषां छन्दसीर इति । हरिव् । ककुब् । गरुत् इत्येतेषां स्य इति । इक्षु मधु
द्रुम सण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतत्वो मतुय यवा-
दिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः । इह नृमत
इदं नार्मतमिति यहिरङ्गलक्षणत्यादवर्णोपधस्य मतुपो वत्त्वं न भवति ॥

ज्ञयः ॥ १० ॥

अपन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान् ग्रामः । उदशिवत्त्वान्
घोषः । विद्युत्त्वान् बलोदकः । इन्द्रो मरुत्वान् । दधन्वान् देवाः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती । श्रुपीवती
मुनीवती ॥

आसन्दीवदृष्टीवच्चकीवत् कक्षीवद्रुमएवश्मरैवती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चकीवत् कक्षीवद् रुमएव चर्मरैवती इत्येतानि संज्ञायां निपातप-
न्ते । यत्वं पूर्वर्णव सिद्धमादेशायां निपातनानि । आसन्दीवदिति । आसन्नदृष्ट्यासन्दी-
भावो निपातयते । आसन्दीवान् ग्रामः । आसन्दीवदृष्टिचलन् । आसन्नयान्तित्वेयान्यत्र ।
अपरे त्वाहुः । आसन्दीवदृष्टोऽरि प्रकृतपन्तरमेवास्ति । तथा चोक्तमोदृष्टी राजा पन्दी
भजतीति । तस्य संज्ञायामिति धत्वेन सिद्धम् । आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्या । अष्टीते-

(१) "रूपा । वशा" । इत्यधिकं क्वाद्युपसङ्गते ।

(२) "अजि । ध्वजि । संजि । इति" । इत्यधिकं क्वाद्युपसङ्गते ।

चदिति । अस्थनोऽष्टीभावः । अष्टीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्री-
वदिति । चक्रशब्दस्य चक्रोभावो निपात्यते । चक्रीवान् । राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र । च-
क्रीवन्ति सद्यो हविर्दानानि भवन्तीत्येतत्तु छान्दस्तत्वाद् अनुगन्तव्यम् । कक्षीवदिति ।
कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति
लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । लवणवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमन्निति प्रकृ-
त्यन्तरमस्ति । तस्यैतन्निपातनं नकारलोपाभावार्थं णत्वार्थं च । मतोर्वा नुडर्थमिति । चर्म-
ण्वर्तोपि । चर्मणो वलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडागमः । चर्मण्वती नाम
नदी । चर्मण्वतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मताहुद्वन्भावो निपात्यते उदवावर्थे संज्ञायां विषये । उदन्वा-
न्नाम ऋषिर्यस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधौ उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं धीयत ॥ एवमुच्यते ।
उदधाविति किम् । उदकवान् घट इत्यत्र तु दधात्यर्थो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासं-
बन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान् सौराज्ये ॥ १५ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मिन्निति न राजन्वान्
देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १४ ॥

छन्दसि विषये इवर्णान्तद्रेफान्ताच्चोत्तरस्त्व मतोर्वत्वे भवति । इवर्णान्ताच्चावत् । श्रिवती
याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधिपतिवती जुहोति । चहरमिवानिव ।
आरेवानेतु मा विशत् । स्येर्मताविति संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् । भारतीवान् । दधीकांश्चरुः ।
छन्दसि सर्वे विषयो विकल्प्यन्त इतीह न भवति । सप्तर्षिमन्तम् । ऋषिमान् । ऋतीमान् ।
सूर्यं ते द्यावापृथिवी मन्तमिति । रफान्ताः । गीवान् । भुवान् । आशीवान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

छन्दसीति वर्ततेऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये । अक्षण्वन्तः कर्ण-
वन्तः सखायः । अस्थण्वन्ते यदनस्था विभक्तिः । अक्षण्वता लाङ्गलेन । शीर्षण्वती । सूर्य-
न्वती । नुटोऽसिद्धत्वात्तस्य च वर्त्त न भवति । ततः परस्य च भवति ॥

नाट् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसञ्जकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये सुपथिन्तरः । दस्युहन्त-
मः । *भुरिदावन्स्तु इवक्तव्यः* । भुरिदावन्तरः । *ईदृथिनः* । रथिन ईकारान्तदेशो ये परतः ।
रथीतरः । रथशब्दादेव वा मत्वर्थीयोऽयमीकारः, छन्दसोवनिपाविति ॥

कूपो रो लः ॥ १८ ॥

कूपेर्दातो रेफस्य लकारदेशो भवति । र इति धृतिसामान्यमुपादीयते । तेन यः फेवलो
रेफो यश्च ऋकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामान्यमेवोपादीयते । ततोऽयं फेव-
लस्य रेफस्य स्थाने नकारदेशो विधीयते ऋकारस्याप्तेकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि
च कट्प इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते । कल्हा । कल्हारी । कल्हारः । कल्हः । कल्ह-
वान् । कृषा इत्येतत्कपेः संप्रसारणं चेति मिश्रदिपु पाठान्नवति । तस्य हि वृत्तसंप्रसारणस्य
लाक्षणिकत्वात् । इह कृन् इति ग्रहणं नास्ति । कृष्णकृष्णकृषीकृषादयोऽपि कृषेरेव द्रष्ट-
व्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृषेरेयं लट्वाभावः । *पालमूलक्यपुरालमङ्गुलीनां वा रो
लमापद्यत इति वक्तव्यम्* । बालः । वारः । मूलम् । मृम् । लघु । रघु । असुरः । असुरः ।

अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः । *कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम्* । कपिरकः । कपिलकः । तिलिपलीकम् । तिलिपरीकम् । लोमानि । शीमाणि । पांशुरम् । पांशुलम् । कर्म । कलम् । रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति । समानविषयत्वमेवं तयोः स्मर्यत इत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्लायते । पलायते । अत्र च योऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा, येन नाव्यवधाने तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेऽऽपि सति लब्धं भवति । तथाच पलयते इत्यत्रापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत् सर्वं प्रतेरापि तु व्यवहितेऽपि प्राप्नोति । तत्र केषांचिद्दर्शनं भवितव्यमेव प्लत्वयत इति । प्रथमपदद्वयनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययत्वं इत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रति शब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु स्त्वस्यासिद्धत्वात्कलत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगित्यते । निजेगि ल्यन्ते । भावगर्हायां ग्रो यङ्विहितः (१) केचित् प्र इति गिरतेर्गृणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव, न गृणातेः । गृणातेर्हि यङेव नास्ति, अरुमिधानादिति । यङीति किम् । निर्गोधते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो ग्रो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिरति निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगारलकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेत गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लब्धं भवति । गर इति विषे नित्यं न भवति । निगार्धते । निगालयत इति । गिलोपस्य स्थानिवद्भावादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धं न स्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्ववत्त्वेऽप्यिति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे गिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लब्धं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधायधिकृतो गृणातेरेतद्रूपम् ॥

परेष्व घाङ्गयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घाङ्ग्येऽङ्गुशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिवः । पर्यङ्गः । पल्यङ्गः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेऽप्यते, न तरसप्तौ इति । *योगे चेति वक्तव्यम्* । परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् । इदं श्रेयान् भूयानिति स्तुतं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जडत्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यत इति तस्य बाधकं भवति । यदाः पय इति द्रव्यत्र मध्यत्रेऽप्यत्र ॥ यणादेशस्य यदिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तो गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

(१) काशिकाधिकार्ये पाठः — "इत्ये कृते कुत्सेव दीर्घस्यासिद्धत्वात्तत्त्वत्वात् लत्वं कृते तन्निमित्ताभावात् दीर्घत्वं न भवति" इति ।

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरक्षाः प्रत्यञ्चमत्साः । क्षरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीदभावो बहुलं छन्दसीति वचनादीर्घं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । क्त उदिति-उत्वे कृते रपरत्वे च सति रातस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यास्मभो नियमार्थः । रातस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जेः क्प् । उर्व । मृजेर्लङि अमार्द ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविध्वम् । अप-विध्वम् । अपविध्वम् । यच्च सकारलोपो न स्यात् । सिचः पत्वे जश्चे च, विभाषेठ इति मूर्धन्याभावपक्षेऽपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । चकाद्धि पलिते शिर इति तथा पयो धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सग्धिर्व-रुधामिति छान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्तत्राह । चकाधीत्येव भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम् ॥

धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् । आशाध्वं तु कथं जश्चे सकारस्य भविष्यति ॥ सर्वमेधं प्रसिद्धं रुधाच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते । लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणे सेटि दुष्यति ॥ घसिमसोर्न सिध्येत तस्मात् सिञ्जग्रहणं न तत् । छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्टकर्तारमध्वरे ॥ निष्कर्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

झलो झलि ॥ २६ ॥

झल उत्तरस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति । अभिञ् । अभिरथाः । अभिञ्जत । अभिञ्जस्थाः । अवाप्ताम् । अवाप्तेत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् सत्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः । झल इति किम् । अमंस्त । अमंस्थाः । झलीति क्प् । अभिरस्ताताम् । अभित्सत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमधुत् स्तोता । इपत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति झलि परतः । अकृत । अकृथाः । अकृथाः । ह्रस्वा-दिति किम् । अष्पोष्ट । अण्डोष्ट अङ्गादिति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविपुः । झलीत्येव । अकृपाताम् । अकृपत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टां द्विष्टनामिति सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरसमपौ । अद्रव्यप्रकर्षे आतिशायिक आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । अदावीत् । असेवीत् । अकोपीत् । अमोपीत् । इट इति किम् । अकारपीत् । अहारपीत् । ईदोति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविपुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः झलि परतो वा संयोगस्तदायोः सकारककारयोर्लोपो भवति । लस्जेः । लजनः । लजन्वान् । साधुलक् । ककारस्य । तक्षेः । तद् । तष्टवान् । काष्टवत् । झलि सलोति वक्तव्यम्* । किमिदं सलोति । सनः सप्रभृति महिलो लकारेण प्रत्याहारः । इदं मा भूत् । काष्टशकस्यातेति यकारे झलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र क्षणेः

द्विवन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्ठशक्ति तिष्ठेदिति । वास्यर्थं, काव्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्फोरिति किम् । ननैत्ति । वर्वति संयोगाद्योरिति किम् । पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् । पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कृष्येत्यत्र सङ्गति यचनाद् घकारस्य चकारे झलि कुत्वं न भवति । युजिकृष्ठां चेति निपातनाद्वा । नकारोपधो वा धातुर्य रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्यालपीभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निकुञ्चिरिति दृश्यते । युजिकृष्ठां चेति तस्यैव रेफोऽधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् नकारे एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

होः डः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ङकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । तुरापाद् । नोढा । योढुम् । योढव्यम् । प्रथवाद् । दित्यवाद् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम् । छेढा । छेदुम् । छेदव्यम् । गुर्डाद् । धातोरिति दादित्समानाधिकरणमेतन्नः किं तर्हि तद्विशेषणमप्यवपठ्यन्त धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अथोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति, व्यपदेशिवद्भावात् । अथ वा धातुपदे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिङ्गति । दामलिङ्गतेः क्तिप्रत्ययः । दामलिङ्गित्यत्रापि न भवति ॥

चोः दृढमुहप्युहपिहाम् ॥ ३३ ॥

दृढमुहप्युहपिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । दृढ । द्रोघा । द्रोघा । मित्द्रुक् । मित्द्रुद् । मुह । उन्मोग्धा । उन्मोढा । उन्मुक् । उन्मुद् । स्नुह । उतून्मोग्धा । उतून्मोढा । उतून्मुक् । उतून्मुद् । स्निह । स्नेग्धा । स्नेग्ढा । स्निह् । स्निह् । दृढेर्दादित्याद् धत्त्य नित्ये प्राप्तिमितरेपामप्राप्तमेव धत्त्य विकल्प्यते ॥

नहो घः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च । नद्म् । नद्भुम् । नद्भव्यम् । उपानम् । परीजम् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आह हकारस्य यकारादेशो भवति झलि परतः । इहमात्य । किमात्य । आदेशान्तरकरणं सप्तस्तयोर्दोऽथ इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । झलोत्येव । आह । आहूतः । आहुः ॥ *हपहोर्भङ्गन्द्सि इत्येति वक्तव्यम्* । गद्दंभेन संभरति । प्रभीता । जभ्रिरे । उद्ग्रामं च निपाते च मय्य देवा अवोचन् ॥

मथभ्रजसृजमृजयजराजभ्राजचलुगो पः ॥ ३६ ॥

मथभ्रजसृजमृजयजराजभ्राज इत्येतेषां यकारान्तानां यकारान्तानां च यकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । मथ । मथ । मथ्नुम् । मथव्यम् । मूलपृद् । भ्रज ।

अष्टा । अष्टम् । अष्टव्यम् । धानाभृद् । मृज् । सष्टा । सष्टम् । सष्टव्यम् । रज्जुसृद् ।
मृज् । मार्या । मार्दुम् । मार्दव्यम् । कंसपरिमृद् । यज् । यष्टा । यष्टम् । यष्टव्यम् । उपयद् ।
राज् । सभ्राद् । स्वराद् । विराद् । राजभ्राजोः पदान्तर्यं ग्रहणं, अलादिरभ्यामिष्टा पर्यव-
पद्यते । केचित्तु राष्ट्रिरिति किञ्चन्तमिच्छन्ति । छकारान्तानाम् । प्रच्छ । प्रष्टा । प्रष्टम् ।
प्रष्टव्यम् । शब्दप्राद् । ह्रवोः शृङ्गुनासिके चेत्यत्र किञ्चितीत्यनुवर्त्तते इति छग्रहणमिह
क्रियते । शकारान्तानाम् । लिह् । लेष्टा । लेष्टम् । लेष्टव्यम् । लिद् । विश् । वेष्टा ।
वेष्टम् । वेष्टव्यम् । विद् ॥

एकाचो वशो भष् झन्तस्य रुधोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकाच् झपन्तः सवयवस्य वशः स्थाने भष् आदेशो भवति झलि चकारे
अवशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते । अभुज्वम् । अर्थभुत् । गुह् । निघोक्ष्यते ।
न्यघुद्वम् । पर्णघुद् । दुह् । धोक्ष्यते । अघुज्वम् । गोघुक् । अजघाः । गृधेर्वङ्लुगन्तस्य
छलि सिपि लघूपश्चगुणे कृते सिपो हलङ्यादिलोपे च धातोर्वयवस्यैकाचो वशः स्थाने
भष्भावस्ततो धकारस्य जश्त्वं दश्चेतिस्त्वं, रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः, द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण
इति दीर्घत्वम् । गर्दभयतेरप्रत्ययः । गर्दभ् । एकाच् इति किम् । दामलिहमिच्छति दाम-
लिङ्गति, दामलिङ्गतेरप्रत्ययः । दामलिद् । असति श्लोकग्रहणे धातोर्स्थितवृद्धो विशेषणं
स्यात् । वश इति किम् । क्रुध् । क्रोत्स्यति । झपन्तस्येति किम् । दास्यति । रुधोरिति
किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणे किम् । दाददि । दध
धारण इत्येतस्य यश्छुकि छोटि हुम्लभ्यो हेर्दिरिति धिभावे सत्येतद्भवति । अत्र चत्वारो
वशः स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र सेख्यातानुदेश प्राप्ते ढकारस्य स्थानिनोऽभावात्
ढकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतर्द्धिवचनो निर्दिश्यते । तस्य झलन्तस्य वशः स्थाने भष् आदेशो
भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् रुधोश्च परतः । धत्तः । धत्थः । धत्स । धत्स्व ।
धञ्वम् । धचनसामर्थ्याद्वातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति । अभ्यासजद्वयस्य चासिद्ध-
त्वम् । तथोरिति किम् । आनन्तर्यात्स्वरैव विज्ञायेत । चकारस्तथोरनुवृत्त्यर्थः । झपन्तस्ये-
त्येव । दधाति ।

झलां जशोन्ते ॥ ३९ ॥

झलां जश आदेशो भवति पदस्यान्ते वर्त्तमानानाम् । बागत्र । झलिङ्गत्र । अग्नि-
चिद्गत्र । त्रिष्टुगत्र । अन्तग्रहणे झलोत्पेतस्य निवृत्त्यर्थम् । घस्ता । वस्तव्यम् ॥

झपस्तथोर्दोऽधः ॥ ४० ॥

अप उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति । दधाति वज्रयित्वा ।
लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् ।
अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह् । लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ । अलीढाः । बुध् । बोद्धा ।
बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम् । धत्तः । धत्थः ॥

पढोः कः सि ॥ ४१ ॥

पकारढकारयोः ङकारादेशो भवति सकारे परतः । पकास्य । चिप् । विप्रेक्ष्यति
अपेक्ष्यत् । चिक्क्षति । ङकारस्य । लिह् । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लिक्लिङ्गति । सीति किम् ।
पिनष्टि । लेडि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य । निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् । अवगूर्णम् । दकारात् । भिन्नः । भिन्नवान् । छिन्नः । छिन्नवान् । रदाभ्यामिति किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्ये नोपादीयते, किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशेऽपि सति रेफात् परा याञ्भक्तिस्तद्व्यवधानाच्चत्वेन भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् । चरितम् । सुदितम् । पूर्वस्येति किम् । परस्य सा भूत् । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापत्ये कार्तिरिति वृद्धिर्वहिरङ्गलक्षणाया असिद्धत्वाच्चत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोयण्वतः ॥ ४३ ॥

संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । प्रदाणः । प्रदाणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् । यातः । यातवान् । आत इति किम् । च्युतः । च्युतवान् । ल्युतः । ल्युतवान् । धातोरिति किम् । निर्यातः । निर्यातः । यण्वत इति किम् । स्नातः । स्नातवान् ॥

लवादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लृह् छेदेन इत्येतत्प्रभृति धृ धरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता लवादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः । लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् । *अकारलवादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्* । कीर्णिः । गीर्णिः । क्षीर्णिः । लूनिः । पूनिः । *दुग्धोदीर्घश्चेति वक्तव्यम्* । दुः । आदूनः । गुः । निगूनः । *पूजो विनाश इति वक्तव्यम्* । पूना यवाः । घिनष्टा इत्यर्थः । विनाश इति किम् । पूतं धान्यम् । *सिनोतेप्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्* । सिनो घासः स्रयमेव । प्रासकर्मकर्तृकस्येति किम् । सिता पात्रेन सूकरी । प्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति । सितो प्रासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्जी । लम्नः । लम्नवान् । ओविर्जी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओप्यायी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्यादय ओदितः । पूश् । सूतः । सूतवान् । दूश् । दूनः । दूनवान् । दीश् । दीनः । दीनवान् । दीश् । डीनः । डीनवान् । धीश् । धीनः । धीनवान् । मीश् । मीनः । मीनवान् । रीश् । रीणः । रीणवान् । लीश् । लीनः । लीनवान् । प्रीश् । प्रीणः । प्रीणवान् ।

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः फलेशाः । क्षीणो जालमः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो, निष्ठायाभ्युदयं, वा क्रोशदैन्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमग्निं मामेक्षेष्टाः । अक्षितमिति कप्रत्ययो भावे । आचक्ष्य प्यदर्थ इति दीर्घाभावः । इत्यानन्तस्यापि धात्यनुकरणस्य इह इत्यत्र निर्देशः । क्षियो निष्ठायाभ्युदयं इत्यत्र दीर्घप्रहणे क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगते सत्प्यविचक्षितत्वाद् निरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्रयोऽरूपश्च ॥ ४७ ॥

इयापतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य स्पर्शो नकार आदेशो भवति । शीनं पृतम् । शीनं मेदः । शीना यत्ना । अस्पृशं इति किम् । शीतो वर्णते । शीतो वायुः । शीतसुरकमित्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो, नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पर्शो प्रतिषेधोऽन रोमे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्ये भवत्येव ॥

अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति । समक्नोः शकुनेः पादौ । तस्मात् पशवो न्यक्नाः । अनपादान इति किम् । उदकमुदकं कृपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे । आहूतः । परिहृतः । अविजिगीषायामिति किम् । हृतं वर्त्तते । विजिगीषया हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निरुपूर्वाद्धातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो भिक्षुः । अवात इति किम् । निर्वातो वातः । निर्वाणं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो, वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्द्धातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो चः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्धातोर्त्तरस्य तिष्ठातकारस्य चकारादेशो भवति । पक्वः । पक्वान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेप्तातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य तिष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वे नास्ति तदा, संयोगादेरातो धातोर्व्यवहृत इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तन्याघातात्प्रत्येकं भवति ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीव कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति । फुल्ल इति विफला विशरण इत्येतस्माद्धातोर्त्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते ॥ उत्त्वमिडभावश्च सिद्ध एव । कवत्वन्तस्याप्येतत्त्वमिष्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान् इति । क्षीवकृशोल्लाघा इति क्षीवकृशिम्यामुत्पूर्वाच्च लघेः कप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इति इच्छब्दलोपः । क्षीवः । कृशः । उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लः सुमनसः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । लाघेर्द्धोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ *उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम्* । उत्फुल्लः । परिफुल्ल इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात् कृशं प्रत्यनुपसर्गं एव । परिगतः कृशः । परिफुल्ल इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्दी त्रा घ्रा ही इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुदः । नुन्नः । नुचः । विदः । विन्नः । विचः । उन्दः । समुन्नः । समुचः । त्रा । त्राणः । त्रातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ही । हीणः । हीतः । ही इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते ॥ विद विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विद्य इष्यते ।

वित्तेर्वित्तश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद् इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूर्यः । पूर्यवान् । मूर्च्छः । मूर्च्छवान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयो-
गादेरिति च प्राप्तः प्रतिषिद्धये ॥

चित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

चित्त इति विदेशाभ्यां दुत्तरस्य कस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये । चित्तमस्य बहु । धनस्य बहुप्रत्ययः । धनं हि भुज्यत इति भोगोऽभिधीयते । प्रत्यये । चित्तोऽयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विन्नः ॥

मिन्नं शकलम् ॥ ५९ ॥

मिन्नमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्वति । मिन्नं तिष्ठति । मिन्नं प्रपतति । शकलपदा-
योऽयम् । अत्र भिद्विः क्रियाशब्दच्युत्पत्तौ न निमित्तम् । भिद्विक्रियाविवक्षायां हि शकलविषये
मिन्नमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्मादातोऽतत्त्वस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये ।
अधम ऋणे अधमर्ण्यः । एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः । तद्वाच्य आध-
मर्ण्यम् । यथेवमुत्तमर्ण्य इति न सिद्ध्यति । नैप दोषः । कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं
चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण्य इत्यपि हि भवति । ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्यं
इति किम् । ऋते वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूक्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निपत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूक्तं गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नसत्तनिप-
त्तेति । सदेनेऽपूर्वादिपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् ।
निपत्तः । निपत्त इति भाषायाम् । अनुत्तमित्युद्देशपूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मध-
वन् अनुत्तमिति भाषायाम्, प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः त्वेति इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं
वाजिनम् । प्रतूर्त्तमिति भाषायाम् । सूक्तमिति च इत्येतस्य उत्त्वं निपात्यते । सूक्ता गावः ।
सूक्ता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गुरी इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते । गूर्त्तां अमृ-
तस्य । गूर्त्तमिति भाषायाम् ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति यत्ते । किन् प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कृत्यमिष्यते । किन् प्रत्ययो यस्मा-
दातोः स किन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्य कवर्गादेशो भवति । रुद्रोऽनुदके किन् ।
गृत्तस्य । हलस्य । मन्त्रस्य । किन्ः कुरिति यक्तव्ये प्रत्ययग्रहणे कृते घट्टमीदिविज्ञाना-
दर्थे, किन् प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्त्यस्मिन्नपि प्रत्यये कृत्ये यथा स्यात् । मा नो
वाचाक् । मा नो अत्राक् । सूत्रिदृष्टिभ्यां हि किन् विहितः । तथोलुटि कृत्यमेतत् । माए-
योगेऽपि एतदस्त्वाददागमः । ईदपि न भवति, यदुलं छन्दसीति । तथा ह्यभ्यां हन्मि-
ति । स्विद्यन्तस्यापि हन्ः कृत्ये भवति । एवं च सति रज्जुसृष्ट्यामित्यत्रापि कृत्ये प्राप्नो-
ति । अथ तु नेपथ्ये । ततस्तत्प्रति विधातव्यमिति ॥

नशर्धा ॥ ६३ ॥

पदस्येति यत्ते । नशः पदस्य वा यदगादेशो भवति । सार्धं जीवगगादुतिः । सार्धं जी-
वनगादुतिः । नशरर्धं संवदादिरवाङ् भाषे छिप् जीवस्य नाशो जीवनम् । जीवनम् । पश्ये प्राप्ते
पुन्यविषयः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । शमितमि-
दमादीनां छिप् । अनुनासिकस्य क्विञ्छलोः क्वितीति दीर्घत्वम् । नत्वस्यासिद्धत्वात्त्रलोपो
न भवति । ॥ इति किम् । भिप् । छिप् । धातोरिति किम् । इदम् । किप् । पदस्येत्येव ।
प्रतानौ । प्रतामः ॥

म्बोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्वकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् ।
अगन्व । गमेलेछि बहुलं छन्दसीति शपो छुक् । जगन्वान् । विभाषा गमहनजनविद्विशा-
मिति कसाविडागमस्याभावः । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ससज्जुषा रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुप् इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तस्य । अग्निरत्र । वायुरत्र ।
रुजुपः । सजुर्देवेभिः । जुषेः क्विप् सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरपूर्व-
स्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोक्थशात्पुरोडाशो ण्विन् । अये यज इति ण्विनि कृते श्वेतवहादीनां
डस्पदस्येति डस्प्रत्यये निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वणैवरुः सिद्धः ।
दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति । संखुदौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधा-
तोरित्यत्र हि असंखुदाविति वृत्ते । हे अवयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोडाः । चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । हे उक्थशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अह्नित्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निहंसो
ज्ञापकः । नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाह निदाघः । हे दीर्घाहोऽत्रेति । अह्नित्यत्र तु
लाक्षणिकत्वाद्दहन्शब्दस्य रुर्न भवति । *अहो रुविधौ रूपरात्रिरपन्तरेषूपसंख्याने कर्त्तव्यम्* ।
अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोऽसुपीत्यस्यापवादो रत्वमुपसंखपायते । अपर
आह । सामान्येन रेफादौ रत्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रत्नानीति ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥

अह्नित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्ददाति । अहर्द्दुक्ते । असुपीति किम् ।
अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुयस्ति । अहर्द्ददाति । अहर्द्दुक्ते
इति । नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो रविधौ लुपता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहः
शब्दः सुप्परो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा हे दीर्घा-
होऽत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि हल्ङ्गाविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अमनरूपधरत्वरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥

अमनस् ऊधस अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति । र्वा रेफो वा । अमन-
स् । अमन एव । अमनरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध एव । अवस् । अवरेव । अव एव । यदा
रत्वं तदा, मोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशीति यकारः ॥ *छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रवे-
तसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । प्रवेता राजन् । प्रवेतो राजन् ॥ *अहरादीनां पत्यादिपू-
पसंख्यानं कर्त्तव्यम्* । अहर्पतिः । अहः पतिः । गीर्ष्यतिः । गीर्ष्यतिः । घृष्यतिः । घृष्यतिः ।
विसर्जनीयवाचनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्च महाव्याहतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहतेऽब्दसि विषये उभयथा भवति । स्वां रेफो वा । भुवरित्यन्तरिक्षम् । भुव इत्यन्तरिक्षम् । महाव्याहतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः । भुवरित्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहतिः ॥

वसुसंघंस्वचनदुर्हा दः ॥ ७२ ॥

ससङ्गुपोरित्यतः स इति वर्त्तते । तेन संभवाद् व्यभिचाराच्चवसुरेव विशेष्यते । न संसुध्वंसु । व्यभिचाराभावादसंभवाच्चानहुद्दशब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसुध्वंसु अनहुद् इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विद्दभ्याम् । विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । लैषु । उस्त्रास्त्रिभ्याम् । उस्त्रास्त्रिभिः । च्वंसु । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनहुद् । अनहुद्भ्याम् । अनहुद्भिः । स इत्येव । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्यान भवति । इत्येनाप्राप्ते इदमारभ्यत इति तद् वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्त्वं बाध्यते । अनहुद्दोऽपि उत्त्वमनेन वाध्यते । तुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनहुवान् । हे अनहुवन्निति । पदस्येत्येव । विद्वांसौ । विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकास्त्रवान् । अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः क्षिप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् । आप पृथेदं तलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङि तिपि यदुलं छन्दसीति ईद् न कृतः ॥

सिपि घातो रुर्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य घातो रुः इत्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरार्थं रुपग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य घातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति दकारो वा । अभिनत्त्वम् । अभिनत्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् ॥

वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफ्यकारान्तस्य घातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् । अविभर्त्तवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अग्रेव प्रत्युदाहरणे भ्रशब्दाकारस्य मा भूत् । घातोर्त्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतो रेफ्यकारान्तस्य घातोर्लपधाया इको दीर्घो भवति । दास्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विदीर्णम् । लवग्रूणम् । नकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । घातोर्त्येव । द्विमिच्छति द्विष्यति । चतुर इच्छति । चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । मज्यम् । अपदान्ताथोऽयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्त्तते । घातोर्लपधाया इको दीर्घो भवति । दास्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विदीर्णम् । लवग्रूणम् । नकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । घातोर्त्येव । द्विमिच्छति द्विष्यति । चतुर इच्छति । चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । मज्यम् । अपदान्ताथोऽयमारम्भः ॥

लक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्थित्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादातो लोपस्य धातोरुपधाभूतो रेफो न भवति । प्रतिदीवनेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपा-
जादेशस्य स्थानिकद्वावप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् ।
उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिबिः किर्योगिभ्योरित्येवमादिषु दीर्घा न भवति ॥

न भकुर्लुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर कूर् इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति । धुरं वहति धुर्यः । धुरि
साधुधुर्यः । कुर । कुर्यात् । कूर् । कुर्यात् । द्विन्यम् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् । प्रति-
दीवन्ना । प्रतिदीवने ॥

अदसोऽसेर्दाहु दो मः ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः ।
अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । माञ्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमित्य-
स इत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् ।
अद इच्छति, अदत्यति । *अदसोऽज्जोस इति वक्तव्यम्* । ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा
स्यादिति । अदोत्र । अदः । तदर्थं केचित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोऽयमसि । यत्र
सकारस्य अकारः क्रियत इति । तेन त्वदाद्यत्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति ।
अद्वयादेशो कथम् ॥

अदसोद्रेः पृथङ् सुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥ इति ।

दैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति च परिभाषा
नाश्रीयते । तेषामुभयोरपि सुत्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति ।
यथा चलीकृत्प्यत इति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवित-
व्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु त्वदाद्यत्वविषय एव सुत्वेन
भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम् । अदद्रयङ् । अदद्रयञ्चौ । अदद्रयञ्च इति ।
वा दिति किम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वं बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः । बहुवचने
बहुनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीमिः । अमीभ्यः । अमीपाम् । अमीपु । बहुवचन इत्यर्थ-
निर्देशोऽयं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणेऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्तृयमप्यधिकृतं
वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । अभिवादे देवदत्तोऽहं, भो आयुष्मानेधि
देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्त्तत एव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् ।
दिग्रहणं व्यञ्जनान्त्यस्यापि टेरचः प्लुतो यथा स्यात् । अगिनचि ३ दिति ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रशुद्धं तत्राशूद्रविषये यद्वाक्यं वर्तते
तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादे देवदत्तोऽहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ।
अशूद्र इति किम् । अभिवादे तुपजकोऽहं, भो आयुष्मानेधि तुपजक । *स्त्रियामपि प्रति-

पेधो वक्तव्यः* । अभिवाद्ये गार्हपत्ये, भो आयुष्मती भवं गार्मि । असूयकेऽपि केचित् प्रति-
पेधमिच्छन्ति । अभिवाद्ये स्थाल्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्थालिन् । यावच्च तस्यासूय-
कत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवाद्वाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्ज्ञाते प्रत्यभिवाद एव
नास्ति, कुतः प्लुतः । तथा युक्तम्, असूयकत्वेन ज्ञातम् न त्वंप्रत्यभिवादनमर्हसि । भिद्यस्व
वृषल स्थालिन्निति ॥ अभिवादवाक्येयत्वं संकीर्तितं नाम गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवाद-
वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न भवति । देवदत्ता कुशल्यसि । देवदत्त आयु-
ष्मानेधीति । *भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम्* । भो अभिवाद्ये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मा-
नेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवाद्ये इन्द्रवर्म्मोऽहंभोः ।
आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्म ३ न । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश्व । अभिवाद्ये इन्द्रपालितोऽहं
भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूराद्वृत्ते च ॥ ८४ ॥

दूराद्वृत्ते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य हेः प्लुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हूतं शब्देन
सम्योधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरे यद्य-
प्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेक्षं यच्छदाश्रीयते इति । यत्र प्राकृतात् प्रयत्नाद्यत्नविशेषे
आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम् । हूतग्रहणं च सम्योधनमाग्नौपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन
यज्ञाप्याह्वानं नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति । सक्तृन्निब देवदत्ता ३ । पलायस्व देवदत्त ३
इति । अस्याश्च प्लुतैरेकश्रुत्या संभाषेद इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक
देवदत्ता ३ । दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्योधनपदं भवति तत्रार्थं प्लुत इष्यते ॥ तेनेह न
भवति । देवदत्ता आगच्छ ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्वृत्ते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहययोरेव प्लुतो भवति । है ३ देवदत्त । देवदत्त
है ३ । है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ । पुनर्हैहयोर्ग्रहणमनन्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्यकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादेऽशुद्ध इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तत्स्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते ।
प्रकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादन्त्यस्यापि द्वैकैकस्य सम्योधने वर्त्तमानस्य प्लुतो
भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । दे ३ वदत्त । देवदत्त ३ । देवदत्त ३ । य ३ यज्ञदत्त । यज्ञदत्त ३ ।
यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् । वकारात् परस्व मा भूत् । अनृत इति किम् । कृष्णमि ३ न ।
कृष्णमि ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि
देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते सर्वं पृथ प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुप-
पन्नं भवति ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र न ओमशब्दः तस्य प्लुतो भवति । ओ३म् अग्निमीदे पुरो-
दितम् । अभ्यादान इति किम् । ओमित्येतदक्षरमुद्रीयमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञकर्मणीति किम् । ये
यज्ञामहे इति यज्ञाशरमिति स्वाध्यायकाले मा गृत् ॥ ये यज्ञामहे इत्यग्रेवायं प्लुत इष्यते ॥
दद दि न भवति । ये देयासो दिव्योपादनास्य इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्मणीति वक्षते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम प्रादस्य वार्द्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोक्षारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते । अपां रेतांसि जिन्यतो ३ म् । देवान् जिगाति सुम्नयो २ म् । टिग्रहणं सर्वदेशार्थम् । ओकारः सर्वदेशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव । अपां रेतांसि जिन्यति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः सप्लवते यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधमारगये ३ । जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवोहाम् ३ । अन्तग्रहणं किम् । याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्ट्यते तदर्थमन्तग्रहणम् ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषद् वौषद् आवह इत्येतेषामादेः ॥ ९१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषद् वौषद् आवह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनु-
ब्रूहि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान् प्रेष्य श्रौषद् । अन्तु श्रौषद् । वौषद् । सोमस्याग्ने
ग्रीहीऽवौषद् । आवह । अग्निमाऽवह । आवह देवान् यजमानावेत्येवमादावयं प्लुतो न
भवति । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च । आऽश्रावय । ओ ३
श्रावय । अन्नैवायं प्लुत इष्ट्यते । तेनेह न भवति । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तुणीहीति । तदर्थं
केचिद्दृश्यमाणं विभापेत्यभिसम्बध्नन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषेति । अपर आह । सर्व
एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेय इति । इह तु उद्धर ३ । उद्धर । अभिहर ३ । अ-
भिहरेति । छान्दसः प्लुतव्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ श्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त । अकार्षीं हि ३ । अकार्ष-
हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हि ३ । अलाविषं हि । पृष्टप्रतिवचन इति किम् ।
कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतत्प्रच्यवर्तनं निग्रहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानुयोगे
यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुतो भवति विभाषा । अनित्यः शब्द इति केनचित्प्रतिज्ञातं तनु-
पालिप्सुरूपपत्तिर्निर्निगृह्य साम्यसूयमनुयुङ्क्तं । अनित्यः शब्द इत्यात्थ । शब्द इत्यात्थ ।
अद्य श्राद्धमित्यात्थ ३ । अद्य श्राद्धमित्यात्थ । अद्यामावास्याेत्यात्थ ३ । अद्यामावास्याेत्या-
त्थ । अद्य अमावास्याेत्येवं वादी युक्त्वा प्रच्यवर्तनं स्वमतदेवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याग्नेडितं प्लवते । चौरचौर ३, वृषल-
वृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । *भर्त्सने पप्रथिणेति वक्त-
व्यम्* । चौर ३ चौर । चौर चौर ३ । तदर्थमाग्नेडितग्रहणं द्विक्तोपलक्षणाये वर्णयन्ति ॥

अद्भ्युक्तं तिङ्काकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अद्भ्य इत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते । अद्भ्य कृञ् ३ । अद्भ्य व्याहर ३ ।

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङ्ङकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्राथनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् । स्वयं रयेन याति ३ उपाध्यायं पदार्ति गमयतीति । स्वयं ओदने ह भुङ्क्ते उपाध्यायं संस्तूय पाययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिषि । सुतांश्च लण्सीष्ट ३ धनं च तात । छन्दोऽध्येषीष्ट व्याकरणं च भद्र । प्रैषे । कटं कुरु ३ ग्रामं च गच्छ । यवान् लुनीहि ३ सक्तृथ पिब । आकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घं ते आयुस्स्तु । अग्नीन् विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अनन्त्यस्यापि पदस्य टः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगमः पूर्वा ३ ग्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ ह । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेव स्वरितः प्लुतः । अन्यस्य अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति । आख्याने । अगम ३ः पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् भोः ३ ॥

प्लुतावैच इदुतो ॥ १०६ ॥

बूराद्धताविषु प्लुतो विहितः । तत्र ऐषः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ प्लुतौ । ऐ इति कायम । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समविभागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते । प्लुताविति हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । इदुतौ प्लयेते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स प्लुतिर्भवति । यथा तायेचौ त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा स्वर्द्धमात्रावर्णमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा तावर्द्धं तृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तत्कमिष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति । तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्यानुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते प्लुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स प्लुतः उत्तरस्येकारोकारावादेशौ भवतः विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम् । *प्रश्नान्ताभिपूजितविषयमाणप्रत्यभिवाद्याज्यान्तेष्विति वक्तव्यम्* । प्रश्नान्ते । अगम ३ः पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् अग्निभूता ३ ह । पटा ३ उ । अभिपूजिते । भद्रं करोपि माणवक ३ अग्निभूत ३ ह । पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ ह । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ ह । पट ३ उ । पाज्यान्ते । ब्रह्मज्ञाय वशाज्ञाय सोमपृष्टाय वेधसे । स्तोमैर्विधेसाग्रय ३ ह । सोऽयमाकारः प्लुतो यथा विषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावैव भवतः । परिगणनं किम् । विष्णुभूत विष्णुभूत ३ घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूराद्धत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोपि गौरिति । अप्रगृह्येत्येति किम् । शोभने खलुस्तः खल्वे ३ । *अगमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः* । अरन् ३ इ पत्नी ३ यः ॥

तयोर्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतोर्वावकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये । संहितायामित्येतच्चाधिकृतमिति उत्तरमाध्यायपरिसमासेर्दृष्टव्यम् । संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । अगनाश्चाशा । पटाश्वाशा । अगनाश्चिन्द्रम् । पटाश्चुदकम् । अचोति किम् । अगना ३ ह । पटाः ३ उ । संहितायामिति किम् । अरना ३ ह इन्द्रम् । पटा ३ उ वदकम् । इदुतोरसिद्धत्वादिको यगचीति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अथापि कथं चिज्जयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सर्वणदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं न वक्तव्यमेतत् अथापि तच्चिज्जयर्थं यत्नान्तरमस्ति तथापि यगस्वरनिवृत्त्य-

थमिदमारभ्यते । यथादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येव स्वरौ न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं यत्राविदुसोर्यदयं विदधाति ।

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥

इमं यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च ॥ शाकलदीर्घौ यणस्वरवाधनमेव तु हेतुः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामि धर्षते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् । इन्द्र भरत्य इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरतोऽस्य सन्ति, हरयोऽस्य सन्ति, इति मनुप् । सुष्नुमोर्हल्लङ्घादिलोपे सयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य कर्मवृत्ति । वस्वन्तस्य खत्वपि । मीढ्वस्तोकाय तनयाय । इन्द्र साह्वः । फसोनिपातनं दायान् साह्वानिति । मनुवसोरिति किम् । द्रष्टवस्तोप्यामः । संबुद्धाविति किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसोति किम् । हे गोमन् । हे पपिचन् । *वन उपसंख्यानं कर्तव्यम्* । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्त्वः । इणः प्रातःपूर्वस्य छन्दसि कनिप् । *विभाषा भवद्भगवद्वचनतामोचावस्य* । छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अधवद् इत्येतेषां विभाषा रुचकव्योऽवशाब्दस्य च ओकारादेशः । सामान्येन छन्दसि भाषायां चेद् वचनम् । भवत् । हे सोः । हे भवन् । हे भवगद् । हे भगोः । हे भवन् । अघव । हे अघोः । हे अधवद् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भो इत्येवमाद्यो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धामपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते । भो देवदत्तपुत्रदत्तौ । भो देवदत्तपुत्रदत्तविष्णुमित्रौ । तथा खिषामपि च दृश्यन्ते । भो प्राहणि । संहिताधिकार उत्तरप्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्यो निमित्तनिमित्तिनी । नष्टव्यप्रशानिति ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्थ तु धा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुचिधीयते ततः पूर्वस्थ ॥ यणस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यद्विद उर्ध्वमनुकर्मिण्यामस्तत्र । यदयति । समः सुटि । सैरुक्तां । सैरुक्त्तुम् । सैरुक्ताज्यम् । अघप्रहणं रुणा सह संनिधोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहेति सति, दो हे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्याऽनुनासिक आक्षेप्यते ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्णस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति । दीर्घादटि समा-नवाद् एणि रत्वे यत्यति । एतः पूर्णस्यातोऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं पठ्यम् । महां अति । नहां इन्द्रो य ओजसा । देवां अज्यादीज्यन् । केविदनुस्वारमपीयते । य छान्दसो व्यन्तपो द्रष्टव्यः । शात इति कम् । ये वा यनस्पतीस्तु । अटीति किम् । भयांघराति भ्रादण्यपपति । भियपहणं विसृष्टार्थम् ॥

अनुनासिकान्परोऽनुन्धारः ॥ ४ ॥

अन्परादेशोऽप्याप्तादर्थः । तदर्थश्रया चैयमनुनासिकमिति पञ्चमी । अनुनासिकान्परो

यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको नः विहितस्ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति ।
समः सुटि । संस्कृता । संस्कृत्तव्यम् । पुमः खय्यम्परे । पुंस्कामा । नश्छव्यप्रशान् भवां-
श्चरति । केचित्तु परशब्दमेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात् परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वरो
भवति । यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो भवति
रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

स्वर्त्तते । सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये । संस्कृता । संस्कृत्तुम् ।
संस्कृत्तव्यम् । संस्कृता । संस्कृत्तुम् । संस्कृत्तव्यम् । अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति
पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव
भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्देशः ।
सम इति किम् । उपस्कृता । सुटीति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह । *संपुकारां सो वक्तव्यः* ।
रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कृता । पुंस्कामा । कांस्कानिति ॥

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमिस्त्वेतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः । पुंस्कामा । पुंस्कामा । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः ।
पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंस्खली । पुंस्खली । पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्नोः *क*पौ चेति
प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्
स इत्यनुवर्त्तते । सत्त्वं त्वनुवर्त्तमानमपि नात्राभिसंख्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । जयीति
किम् । पुंवासः । पुंगवः । अम्पर इति किम् । पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परप्रहणं किम् । पुमाख्यः ।
पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्पर इति वर्त्तते नकारान्तस्य पदस्य प्रशान् वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे छवि परतः ।
भवांश्छादयति १ । भवांश्छिनोति २ । भवांष्टीकते ३ । भवांस्तरति ४ । छवीति किम् ।
भवान् करोति । अप्रशानिवि किम् । प्रशान्छादयति । प्रशान् चिनोति । अपर इत्येव ।
भवान्तसत्कः ॥

उभयथर्शु ॥ ८ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य छवि परतः अम्परे उभयथा
क्रक्षु भवति । सर्वां नकारो वा । तस्मिन्स्त्वा दधाति । तस्मिन्त्वा दधाति । कश्चित् किम् ।
तांस्त्वं छाद सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परतस्तौ चेन्निमित्त-
निमित्तिनौ समानपादे भवतः । कश्चित् प्रकृतत्वाद् कक्षपाद इह गृह्यते । परिधी रति ।
देवां अच्छाद्रीयत् । महा इन्द्रो य ओजसा । दार्घादिति किम् । अहन्नहिम् । अटीति
किम् इम्यान्क्षत्रियान् । समानपाद इति किम् । यातुधानानुपलृप्तः । उभयथेत्येव । आदि-
त्यान् हवामहे ।

नृन्पे ॥ १० ॥

नृन्तिस्तेतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चारणार्थः । नृः पाहि । नृः पाहि ।
नृः प्रणीहि । नृः प्रणीहि । पइति किम् । नृन्मोजयति । उभयथेत्यपि केचिदनुवर्त्तयन्ति ।
नृन्पाहीत्यपि यथास्त्यत् ॥

स्वतचोन्पग्यौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरग्ने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्पोः कूपौ चेति न भवति । समः सुदीत्यतो वा सकारोऽनुवर्त्तते, स पृथात्र विचार्यते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरानभिसंबन्धः । आम्नेडित इति किम् । कान् कान् पश्यति । एकोऽत्र कुत्सायाम् ॥

हो हे लोपः ॥ २३ ॥

हकारस्य हकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंबन्धादपदान्तस्य हकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लोढम् । उपगूढम् । प्लुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् दृष्टव्यम् । खलिद्दौकत इत्यत्र तु जस्त्ये कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च हलोपो जश्वापवादो विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लोढादिर्विषयः संबवति । सत्र हि क्षुति कृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानन्तर्यं प्लुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तदु सूत्रकरणसामर्थ्याद् बाध्यते । खलिद्दौकत इत्यत्र तु न क्षुतिकृतमानन्तर्यं, न शास्त्रकृतमिति अविषयोऽयं हलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः । पुनो रक्तं वासः । प्राप्ता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणे पठो । तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जर्ध्-धेरजर्धाः । पाल्पक्षंरपाल्पाः, इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतोऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृक्षश्चादयति । प्लक्षश्चादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति (१) अवसाने । वृक्षः । प्लक्षः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्गमयति । पायुर्गमयति । इष्ट वृक्षट्पां भवः, नाकुंष्टः । वृषतेरेपत्यं नापेक्ष इति । वृद्धैर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो ॥ भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

र इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःसु । यदाःसु । सुपीति सप्तमीयदुवचनं वृक्षते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो, नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवं पूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य धकारादेशो भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । कम् आस्ते । घ्राक्षणा ददति, पुरया ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अग्निरत्र । पायुरत्र । अन्नग्रहणे किम् । वृक्षः । प्लक्षः । नैतदस्ति । संहितायामित्यनुवर्त्तते । तर्हि अदग्रहणमुत्तरार्थम् । इति सर्वेषामित्ययं लोपोऽपि इति यथा स्यात् । इष्ट मा भूत् । वृक्षं वृक्षतीति वृक्षद्, तमाच्छे ॥ स वृक्षययति । वृक्षययतेरप्रत्ययः, वृक्षप् करोति । अभ तत्रैव अन्नग्रहणं कस्माच्च कृतम् । उत्तरार्थम् । मोमुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । घ्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटावस्य लोपः शाकट्यस्येत्येतरूपं वृक्षप् करोतीत्यत्र मा भूदित्यन्नग्रहणम् । रोःरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लोपुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तव्योर्लोपुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्रा अघोयत्रा क आस्ते । अयास्ते । अस्मायुद्धर । अस्मा उद्धर । असावादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्वरुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं ताल्वादि । कर्णं जिह्वामूलादि । तयोरुच्चारणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नतरा ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वव्योर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा उद्धर । अस्मायुद्धर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तथापि व्योः पक्षे अवर्णं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भो हृदम् । भगो हृदम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योऽयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तव्योर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकारिणः । पद इति किम् । तन्त्र उत, तन्त्रयुतम् । वेशः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वैर्ण जकारेण दाक्षयते प्रतिपद्युमिति । अथ उञित्येवैरूपो निपात प्रतिपदोक्तोऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देजादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति, उत्तरार्थं पदग्रहणे क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो याति । भगो याति । अघो याति । वृक्षा हसन्ति । सर्वेषां ग्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति । वनं हसति । वनं याति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र पदान्तस्येत्येव । गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः । पयोसि । यशोसि । सर्पापि । धनूपि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आविक्रंस्यते । अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राजन् मुह्यत् । झलीति किम् । रम्यते । गम्यते ॥

मो राज्ञि समः कौ ॥ २५ ॥

अमो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ किंप्रत्ययान्ते परतः । सत्राद् । सत्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राट् । प्राचिति किम् । संराजिता । संराजितम् । संराजित्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं हल्लयति । किम् हल-

यति । कथम् हलयति । *यवलपरे यवला वा॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति यक्तव्यम् । किं यः । किं यः । किं यः हलयति । किं हलयति । किं हलदयति । किं हलदयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किम् न्हुते । किं न्हुते । कथं न्हुते । कथं न्हुते ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् कुक् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ्क् शेते । प्राङ्क् पठः । प्राङ्क् पठः । प्राङ्क् साये । प्राङ्क् साये । णकारस्य । वण्द् शेते । वण् शेते । पूर्वान्तकरणे प्राङ्क् छेते इत्यत्र छत्वार्यम् । शशङोटीति हि पदान्ताज्ज्ञाय इति तद्विज्ञायते । इह मा मृत् । पुराक्सरस्य विरूपो विरूपक्षिन् । प्राङ्क् साय इत्यत्रापि सात्प-
दाद्योरिति पत्वप्रतिषेधार्थं च । वण्द् साय इत्यत्र च न पदान्ताद्योरनामिति पुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

ङः सि धुद् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेशः पदस्य वा धुडागमो भवति । इवलिद् साये । मधुलि-
द् साये । इवलिद् साये । मधुलिद् साये । परादिकरणं, न पदान्ताद्योरनामिति पुत्वप्रतिषे-
धार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्साये । महान्साये ।
भवान्साये । महान्साये । धुत्वत्त्वस्य चासिद्धत्वाद्गलन्यप्रदानिति क्त्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगमो भवति । भवान्छेते । पूर्वान्तकरणे छ-
त्वार्यम् । यथेष्टं कुर्वन् छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वे प्राप्नोति । सत्र समाधिमा-
हुः । स्तोः शुनाश्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधार्थे, स्तोः इजुना णकारो न भ-
वतीति । ततः इजुरिति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ड्मुनिनित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ण्मु तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ण्मुडागमो भवति नित्यम् । एणैभ्यो य-
थासंख्यं एणना भवन्ति । टकारान्ताद् ण्दु । प्रत्यङ्ठास्ते । णकारान्ताण्णुद् । वण्णास्ते ।
वण्णवोचत् । नकारान्तान्नुद् । कुर्वन्नास्ते । कुर्वन्वोचत् । कृपन्नास्ते । कृपन्वोचत् । णम्
इति किम् । त्वमास्ते । ह्रस्वादिति किम् । प्राठास्ते । भवानास्ते । अचीति किम् । प्रत्यङ्
क्नोति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदस्य चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे-
धादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ट्मुद न भवति । अथवा, उयि च पद इत्यतः सप्तम्यन्ते पद-
इत्यनुवर्त्तते । तेन अजादौ पदे ट्मुद् भवति ॥

मय उजो यो वा ॥ ३३ ॥

मय उजस्य उजो वा षकारादेशो भवति अचि परतः । शमुजस्य पेदिः । तद् अन्त्य
परतः । तद्रूप्य परतः । किम् आश्रयम् । प्रगृह्यत्यादुनः प्रकृतिभावे प्राप्ते षकारो विधीयते ।
तस्यापिद्धत्वाद्दीति मोऽनुस्यारो न भवति ॥

यिसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

सरोह्यनुरक्तं । यिसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति गरि परतः । गृक्षदण्डयति । प्ल-
क्षः शङ्कति । प्लक्षदण्डः । प्लक्षदण्डः । गृक्षस्यकारः । प्लक्षस्यकारः । गृक्षप्रियोति । प्ल-
क्षप्रियोति । गृक्षदण्डे । गृक्षस्यरति । प्लक्षस्यरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे शरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशः क्षुरम् । पुरुषः क्षुरम् । अग्निः प्लातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणश्चर्पणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयो न भवतः ॥

त्रा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृक्षः शेते । प्लक्षः शेते । वृक्षश्चेते प्लक्षश्चेते । वृक्षः पण्डे । स्पक्षपण्डे । वृक्षः साये । वृक्षस्साये । शर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः । वृक्षा स्यात्तारः । वृक्षाः स्यात्तारः । वृक्षास्स्यात्तारः ॥

कुप्त्रो ऋकपौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यः कृप इत्येतावादेशो भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृक्षः करोति । वृक्षः करोति । वृक्षः खनति । वृक्षः खनति । वृक्षः पचति । वृक्षः पचति । वृक्षः फलति । वृक्षः फलति । कपावुच्चारणार्थः । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु न बाध्यते । वासः क्षौमम् । अग्निः प्लातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिपदोऽभावाद्युत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्त्रोः । शर्पपरयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् । ऋकपौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्त्रोरपदाद्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । याप्ये पाशम् । पयस्पाशम् । ईपदपरिसमाप्तौ कल्पम् । पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः काम्यते । पयः पिवति । सोऽपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रातः कल्पम् । पुनः कल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम् । रोरेव काम्ये नाप्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत् । गीः काम्यति । धुः काम्यति । उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । विजहपध्मानीयोपधः पठ्यत इति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः पः ॥ ३९ ॥

अपदादाविति वक्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति कुप्त्रोरपदाद्योः परतः पाशकल्पककाम्येषु । पाशः सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् । कल्पः सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । कः । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पिष्काम्यति । अपदादावित्येव । शग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्त्रोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इण प इति च वक्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य पकारो भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्त्रोः परतः । नमस्कृत्ता । नमस्कृत्तम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् । पूः पुरो पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य पकार आदेशो भवति कुप्त्रोः परतः । निदुर्धिराविधत्तुः प्रादुस् । निम् । निष्टतम् । निष्पतम् । दुस् । दुष्टनम् । दुष्पी-

तम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पोतम् । आविस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । अत्र, रात् सस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् पत्वं प्राप्नोति । कस्कादिषु तु आनुष्पुत्रघट्टेण ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् पत्वप्रतिषेधस्य ॥ *पुम्सुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । पुस्कामा । सुहुस् कामा । नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् । निष्कुलम् । दुष्कुलम् । दुष्पुरुषः । बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोरसिद्धत्वात् पत्वं प्रवर्तते ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्पोः परतः । तिरस्कृता । तिरस्कृत्तव्यम् । तिरःकर्त्ता । तिरःकर्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् । गतेरित्येव । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

प इति संबध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर इत्येतेषां कृत्वोऽर्थं वर्त्तमानानां विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्पोः परतः । द्विः करोति । द्विष्करोति । त्रिः करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विः पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति । चतुष्पचति । कृत्वोर्थे इति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं पत्वं भवति । इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोर्थविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विस्त्रिश्चतुरिति शाक्यमकर्तुम् ॥

कृत्यसुबर्थे पत्वं नवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पत्वं विभाषया भूधनु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥

सिद्धे ह्यर्थं विधत्ते चतुरः पत्यं यदापि कृत्वोऽर्थे ।

लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्योर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥

अक्रियमाणेन हने विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

तस्मिन्स्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणे भवति ।

प्रकृतं पदे तदन्तं तस्यापि विशेषणे न्याय्यम् ॥

एवं ॥ क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्घट्टे चतुः शब्दस्य कृत्वोऽर्थेऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वेणैव नित्यं पत्वं स्यात् । पूर्वप्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधोऽभावादुक्तस्य ॥

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

पेति संबध्यते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुप्पोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यनुष्करोति । सामर्थ्ये इति किम् । चिष्टत्वं सर्पिः पिव त्यमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । न पुनरैकार्थ्यमात्रः उभयं वा ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्यिसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं पत्वं भवति कुप्पोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । यनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । यनुष्कालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिः कुण्डिका । परधनुः फपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचने ज्ञापकमित्युक्तोः प्रत्ययघट्टेण वस्मान् ॥ विहित्वादेरित्यर्थं निषमो न भवति । तेन वाक्येऽपि परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्ये इत्येतदप्यति । व्यपेक्षा ॥ तत्र सामर्थ्यमाधितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीध्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कमि । अयस्कारः । पयस्कारः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी, पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री । कुशा । अयस्कृशा । पयस्कृशा । कर्णी । अयस्कर्णी । पयस्कर्णी । अनुत्कर्ण इत्यर्थं तु कल्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीःकारः । धूःकारः । तपकरणं किम् । भाःकणम् । भास्कर इत्यर्थं कल्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । खःकारः । पुनःकारः । समास इत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमपयः कारः । परमपयः कामः ॥

अधः शिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समास इत्येव । अधःपदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः पदम् । अधस्पदमिति मयूरव्यसकादि-त्वात् समासः ।

कल्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कल्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः पकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुण्डोः परतः । कल्कः । कौतस्कुतः । कुत आगत इत्यण् । आतुण्डः । अनुत्कर्णः । सद्यस्काळः । सद्यस्कीः । क्रीणातेरयं संपदादित्वात् क्तिप् प्रत्ययः । तत्र भवः क्रतुः । साद्यस्काः । कांस्कान् । कानान्नेडित इति स्त्वमत्र । सर्पिण्डिका । धनुष्काळम् । बर्हिष्पूल्म् । यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि पत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थेत्यत्र परमसर्पिः कुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेढ्रस्लिण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कल्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि वाऽप्रात्रेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुण्डोः परतः प्रशब्दम् आच्छेदितं वर्जयित्वा । अयः पात्रम् । अयस्पात्रम् । विशतः पात्रम् । विश्वतस्पात्रम् । उरुणः कारः । उरुणस्कारः । अप्रात्रेडितयोरिति किम् । अग्नीः प्रविद्धान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्यरश्मि-हरिकेशः पुरस्तात् । स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति स्त्वं न भवति ॥

कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये । कः । विशतस्करः । करत् । विश्वतस्करत् । करति । पयस्कारः । कृधि । उरुणस्करुधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे । दिवत्परि प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवत्परि । दिवत्परि । पञ्चम्या इति किम् । गृधिरिव भोगैः पयंति बाहुम् । पराविति किम् । पञ्च्यो वा पृथग्व्येभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अन्वर्थे इति किम् । दिवः पृथिव्याः पयोज उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे, अध्यर्थेः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमोविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये ।
दिवस्पातु । रात्रस्पातु । न च भवति । परिषदः पातुः ॥

पष्ठधाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

पठोविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः
छन्दसि विषये । वाचस्पतिः विश्वकर्माणमृतये । पुत्र । दिवस्पुत्राय । सुर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्ठे
धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्म तलसस्पास्म । पद । इडस्पदे समिध्यते । पयस् । सूय
चक्षुदिवस्तयः । पोष । रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् । पष्ठधा इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो
दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः पठोविसर्जनीयस्य वा. सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतः छन्दसि विषये ।
इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः
पृष्ठम् । इडायास्पारम् । इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः ।
इडायाः पयः । इडायाः पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पद्माधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । आपादप-
रिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्ययोः । सिपेव । मुन्वाप । अग्निषु । वायुषु । अपदान्त-
स्येति किम् । अग्निस्तत्र । वायुस्तत्र । य इत्येवं सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ढकारार्थम् । अष्टाद-
शम् । चकृद्वे ॥

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्धातोः साढरूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जलापाद् । तुरापाद् ।
घृतनापाद् । सहेरिति किम् । सह देन वर्त्तते सङ्स्तस्यापत्यं साढिः । साढग्रहणं किम् ।
यन्नास्त्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् । जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् ।
वाकारस्य मा भूत् ॥

इरकोः ॥ ५७ ॥

इण्कोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरे यद्वक्ष्यामः इणः कवर्गाच्चेत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति । आदेशप्रत्ययोः । सिपेव । मुन्वाप । अग्निषु । कर्णषु । इर्णषु । गीर्णु । धूर्णु ।
वाहु । त्यहु । इण्कोरिति किम् । दास्यति । ससौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्ज्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्ज्यवायेऽपि शर्ज्यवायेऽपि इण्कोरस्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति । उपधापशब्दः प्रत्येकमभिसंयज्यते । नुम्विसर्जनीयशर्ज्यवाये तावत् । सर्पीपि । यजूर्पि ।
हर्गोपि । विसर्जनीयशर्ज्यवाये । सर्पिषु । यजुषु । हविषु । शर्ज्यवाये । मर्षिषु । यजुषु ।
हविषु । नुमाविधिः प्रत्येकं व्यवागे पत्यमिष्यते, न समस्तेः ॥ तेनेह न भवति । निस्ते ।
निस्त्वा इति । जिसि शुम्वन इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च दास उपवधानम् ॥

आदेशप्रत्ययोः ॥ ५९ ॥

मूर्द्धन्य इति पठति न इति च । आदेशप्रत्यययोरिति पक्षे भेदेन संयज्यते । आदेशो
यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इण्कोरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति । आदेशस्य तावत् ।
गिर्ण । मुन्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । वायुषु । कर्णषु । इर्णषु । इण्को ना पश्यत् । स
देवान् पश्यदिति पश्यदेनिरादायात् प्रत्ययस्येति पत्यं भवति । यज्ञोपदेन पञ्चमशब्दे

परस्मैपदप्रथमैकवचन इकारलोपः लेटोडाटावित् इत् सिञ्चद्बुलं लेटीति सिप्, ततः सिद्धं यक्षत्, वक्षत्, इति ॥

शासिवसिघसोनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इष्कोरुचरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अन्वशिपत् । अन्वशिपताम् । अन्वशिपन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि । उपितः । उपितवान् । उपित्वा वसि । जक्षतुः । जक्षुः । घसिमसोरित्युपधालोपः अक्षन्नमीमन्दत पितरः । अनादेशार्थं वचनम् । घसिर्ग्रन्थ्यादेशः सकारस्त्वादेशो न भवति । इष्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जक्षति ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्भूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । लुङ्भूषति । ण्यन्तानाम् । सिपेवयिषति । सिपज्जयिषति । सुष्वापयिषति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसि-क्षति । सुसूषति । एवकारकरणमिष्टतोऽञ्जधारणार्थम् । स्तौतिण्योः षण्येति हि विज्ञेयमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिक्षतीति । णोति किम् । अन्यत्र नियमो मा भूत् । सिपेव । को विनतेऽनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुपुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुबन्धेऽनुरोधः । पञ्चदमात्रे नियमो मा भूत् । सुपुषिप इन्द्रम् । अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य वा प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादातोर्वा प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । प्रतीपिषति । अधीपिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहोनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतोऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारदेशो भवति । स्विदि । सिल्वेदयिषति । स्वदि । सिस्वादयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारवचने मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

प्राक्सितादङ्गव्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनाथानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामस्तत्राङ्गव्यवायेऽपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं सङ्घेदिसव्यमपिशब्दादनङ्गव्यवायेऽपि वक्ष्यति । उपसर्गात्सुवतीति पत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति । निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सित्तादिति वर्त्तते । उपसर्गात् सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेपेति स्थादवस्तेषु प्राक् सितसंशब्दनाम् अभ्यासेन व्यवाये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य ॥ भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये परितृष्टौ । अपोपदेशार्थं च । अभिपिषेणयिषति । परिपिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च । अभितृष्टौ । णि प्रतिषेधार्थं च । अभिपिषिषति । परिपिषिषति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्थादिष्वभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र अभिसुषुपति । अभिसिपासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिमुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्यासेनयसेध-

सिचसञ्जस्वङ्गाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च । उपसर्गस्याभिमादुत्तरस्य सुनोति मुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वङ्ग इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । मुवति । अभिषुव-

ति । परिपुवति । अभ्यपुवत् । प्रयपुवत् । स्वति । अभिप्यति । परिप्यति । अभ्यप्यत् । पर्य-
प्यत् । स्तौति । अभिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोमति । अभिष्टोमते । परिष्टोमते । अभ्य-
ष्टोमते । पर्यष्टोमते । स्था । अभिष्टास्यति । परिष्टास्यति । अभ्यष्टात् । पर्यष्टात् । अभि-
तष्टौ । परितष्टौ । सेनय । अभिपेणयति । परिपेणति । अभ्यपेणयत् । पर्यपेणयत् । अभि-
पिपेणयिपति । परिपिपेणयिपति । सेध । अभिपेधति । परिपेधति । अभ्यपेधत् । पर्यपेधत् ।
सिच । अभिपिञ्चति । परिपिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । पर्यपिञ्चत् । अभिपिपिक्षति । परिपि-
पिक्षति । सञ्ज । अभिपजति । परिपजति । अभ्यपजत् । पर्यपजत् । अभिपिपङ्कति ।
परिपिपङ्कति । प्वञ्ज । अभिप्वजते । परिप्वजते । अभ्यप्वजत् । पर्यप्वजत् । अभिपिप्व-
ङ्कते । परिप्वङ्कते । सेध इति शब्दिकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति
किम् । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेवका अस्माददेशान्निः सेवको देश इति ।
नाथं सिचेरुपसर्गः । अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति क्रिया योगः, किं तर्हि सावकीयं
प्रति । अभिपावयतीत्यत्र ॥ सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिमिति पल्लं भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्थात्रिमित्वादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । निपीदति ।
विपीदति । व्यपीदत् । व्यपीदत् । निपसाद् । विपसाद् । अप्रतेरिति किम् । प्रतिसोदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वतते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्थात्रिमित्वात्तुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो
भवति । अभिष्टम्भानि । परिष्टम्भानि । अभ्यष्टम्भात् । पर्यष्टम्भात् । अभितष्टम्भ । परित-
ष्टम्भ । अप्रतेरित्येतदिह आनुयजते, तेनैतदपि भवति । प्रतिष्टम्भानि । प्रत्यष्टम्भात् ।
प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाध्यालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । आलम्बनेऽर्थं आवि-
दूर्यम् ॥ आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत् । अवष्ट-
भ्यास्ते । अवष्टम्भ तिष्ठति । अविदूर्यम् । अवष्टब्धा सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बना-
विदूर्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अन्निगर्थ आरम्भः ॥

वेश्च स्थनो भोजने ॥ ६९ ॥

वैरुपसर्गाद्वाचोत्तरस्य भोजनार्थं स्वन्नतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विप्व-
णति । व्यप्वणत् । विप्व्यवाण । व्यप्व्यणति । अवाप्व्यणत् । अवप्व्याण । अभ्यवहारक्रि-
याविशेषोऽभिधीयते । यत्र स्वन्नमस्ति । भोजन इति किम् । विस्वन्नति मृदङ्गः ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वज्ञाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गस्य उच्यतेषां सेव सित सय सिबु सह सुट् स्तु स्वज्ञा इत्ये-
तेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिपवते । निपवते । विपेवते । पर्यपेवते । न्यपे-
वते । परिपिपेविपते । विपिपेविपते । सित । परिपितो, विपितो, निपितः । सय परिपयो,
निपयो, विपयः । सिबु । परिपीप्यति । निपीप्यति । विपीप्यति । पर्यपीप्यत् । न्यपी-
प्यत् । व्यपीप्यत् । पर्यपीप्यत् । न्यपीप्यत् । व्यपीप्यत् । सह । परिपहते । निपहते ।
विपहते । पर्यपहते । न्यपहते । व्यपहते । व्यसहते । न्यसहते । च्यसहते । सुट् । परिष्क-
रोति । पर्यष्करोत् । स्तु । परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । पर्यष्टौत् । न्यष्टौत् । व्यष्टौत् ।
पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् । प्वञ्ज । दन्तसङ्ग्राहकामिति नलोपः । परिप्वजते । विप्व-
जते । निप्वजते । पर्यप्वजते । व्यप्वजते । पूर्वगेष सिद्धे स्तुस्वज्ञाप्रहणमुत्तरार्थम् । अदध्य-
यापे विनापा कथा स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिबुसहसुस्तुस्वज्ञामिति सिवादयः । सिवादीनामङ्गववायेपि परिनि-
विभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्धन्यादेशो
भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते नैलम् । निष्यन्दते । अनु-
स्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते । अप्राणिष्वति किम् । अनुस्यन्दते
मत्स्य उदके । प्राण्यप्राविष्यस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्दते मत्स्योदके ।
अनुस्यन्दते । अप्राणिष्विति पृथुदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देऽनिष्टायाम् ॥ ७३ ॥

वेरूपसर्गावुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्टायाम् । विष्कन्ता ।
विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विस्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनिष्टायामिति
किम् । विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दावोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् ।
परिष्कन्तव्यम् । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादनि-
ष्टायामित्येतन्नानुवर्तते । परिष्कण्यः । परिष्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वण मूर्द्धन्ये
प्राप्ते तद्भावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातन्म् । अथ वा नि-
ष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहणे प्राच्यविशेषणम् ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति
स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति ।
स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

वेः स्कन्नातेनित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कन्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कन्नाति । विष्कन्मि-
ता । विस्कन्मितुम् । विष्कन्मितव्यम् ॥

इणः पीध्वलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्ताद्भातृपेयां पीध्वलुङ्लिट्ठां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति । च्योपीध्वम् । प्लोपीध्वम् । लुङ् । अच्योद्वम् । अप्लोद्वम् । लिट् । इण्डध्वे ।
इणकोरिति वर्त्तमाने पुनरिणग्रहणे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वं । यक्षीध्वं । पीध्वलुङ्लिट्ठा-
मिति किम् । स्तुष्वे । स्तुष्वम् । अङ्गादिति किम् । परिषेविपीध्वम् । अर्थवद्ग्रहणादपि
सिद्धं तच्च नाश्रितम् ॥

विभापेटः ॥ ७९ ॥

इणः परस्माद्विट उच्येपां पीध्वलुङ्लिट्ठां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभापा
लविपीध्वम् । लविपीध्वम् । पविपीध्वम् । पविपीध्वम् । लुङ् । अलविध्वम् । लिट् । ललु-
विध्वे । ललुविध्वे । इण इत्येव आसिपीध्वम् । अपेह कथं भवितव्यम् । उपदिशेदिध्वं ।
केचिदाहुः । इणन्ताद्भातृपेयां इट आनन्तर्यं युय व्यवहितमिति न भवितव्यं इत्यनेति ।

अपरेपां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्त्तते । ततश्च यकारादेव हणः परोऽनन्तरमिडिति पक्षे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः सङ्ग अङ्गुलिपङ्गः । अङ्गुलिपङ्गा यवागूः । अङ्गुलिपङ्गो गाः सादयति । समास इति किम् । अङ्गुलेः सङ्ग पदय ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुस्थानम् समास इत्येव । भीरोः स्थानं पदय ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्नि-
द्रुत । अग्निप्लोमः । अग्नीपोमः ॥ अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येप्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नि-
सोमौ माणवकौ । तथापि ज्योतिरग्निः, सोमो छत्ताविशेषः । अग्निसोमौ तिष्ठतः । समास
इत्येव । अग्नेः सोमः ॥

ज्योतिरायुपः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ।
ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समास इत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वस्वसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा ।
पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वस्वशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे ।
मातुःष्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा । पितृष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्-
प्रहणम् । एकदेशविहितस्यान्यत्वद्विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च पत्यं भवति । समास
इत्येव । वाक्ये भा भूत् । मातुः स्वस्वेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्द-
संज्ञायां शम्यमानाधाम् । अभिनिष्ठानो वर्णः । अभिनिष्ठानां विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो
वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः । समा-
स इत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्यात्रिमिच्छात्प्रादुस् शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याचपरस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्ध-
न्यो भवति । अमिपन्ति । निपन्ति । विपन्ति । प्रादुःपन्ति । अमिप्यात् । निप्यात् । वि-
प्यात् । प्रादुःप्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधिष्यात् । मधुष्यात् । अस्तीति किम् । अनु-
सृतम् । विसृतम् । अयासत्यपि अस्तिप्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्गं आश्रीयते । प्रादुःश-
ब्दस्य च कृभ्यस्तिष्येव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्त्तव्यम् । अनुसृति अ-
नुसृः । अनुस्वोऽपत्यं आनुसेयः शुभ्रादित्वादृक् । डेलोपे कद्वा इत्युवर्णलोपः । यचपर
इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुचिनिर्दुर्भ्यः सुपिसृतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु चि निर्दु इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सृति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भव-

ति । सुपिति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते । सुपुष्टः । चिःपुष्टः । दुःपुष्टः । सुतिरिति स्वरूपप्र-
हणम् । सुपूतिः । विपूतिः । निःपूतिः । दुःपूतिः । सम । सुपम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ॥

सुपः पत्वं स्वपंसां भृदिसुप्वापेति केचन । हलादिशेषात्र सुपरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्थादीनां नियमां नात्र प्राक्तिसतादुत्तरः सुपिः । अन्यथेकं विपुपुष्टः सुपिभृतो हिरुच्यते ॥
पूर्वत्रासिद्धियमद्विचने इति कृते पत्वे ततो द्विवचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने ।
निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रत्नवर्त्तने । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपि स्थ इत्यत्र
सुपीति योगदिभागात्कप्रत्ययः । कौशल इति किम् । निष्णातः । नद्यां स्नातो नदी-
स्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्ठातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्भवति । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । प्रति-
स्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य सः कपिष्ठलिः पुत्तः । गोत्र
इति किम् । कपेः स्थले कपिस्थले ॥

प्रष्टोऽग्रग्रामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रग्रामिन्यभिषेये । प्रतिष्ठत इति प्रष्टोऽश्चः । अग्रतो गच्छती-
त्यर्थः । अग्रग्रामिनीति किम् । प्रस्ते हिमवतः पुण्ये । प्रस्थो ब्रीहोणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वंस्य स्तृणातेः पत्वं निपात्यते । विष्ट-
रो वृक्षः । विष्टरमासनम् । वृक्षासनयोरिति किम् । औलपिशाक्यस्य विस्तारः ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वाद् स्तृ इत्येतस्माद्वातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं विहित इति
विष्टर इत्यपि प्रकृतेर्विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विष्टारो बृहती छन्दः ।
छन्दोनाम्नीति किम् । पदस्य विस्तारः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्टरः । युधिष्टिरः । गो-
शब्दादहलन्तादपि प्लुतस्मादेव निपातनात् सप्तम्या अलुप्रभवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतस्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्टलम् ।
कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

अम्याम्वगोभूमिसन्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वकुमजिपुलि-

परमेयर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥

अम्य आम्य गो भूमि सन्य अप द्वि त्रि कु श्रेकु शङ्कु अङ्कु मजि पुजि परमे यर्हिम्
द्विवि अरिन् इत्येतस्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अम्यष्टः । आम्यष्टः ।
गोष्टः । भूमिष्टः । सन्येमजिष्टः । अपष्टः । द्विष्टः । त्रिष्टः । कुष्टः । श्रेकुष्टः । शङ्कुष्टः । अङ्कुष्टः ।
मजिष्टः । पुजिष्टः । परमेष्टः । यर्हिष्टः । द्विविष्टः । त्रिविष्टः ॥ *स्यास्थित्यन्यथाभिमितिदक-
व्यम्* । सन्येष्टाः । परमेष्टी । सन्येष्टा सारथिः ॥

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम यस्यासौ सुषामा
ब्राह्मणः । निष्पामा । दुष्पेषः सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वाद्निर्दुःशब्दयोश्च क्रियान्तर-
विषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोज्यम् । सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधवाधनार्थः । सुपन्थिः ॥
दुःपन्थिः । निपन्थिः । रुण्ड । हुण्ड । तिष्ठतेत्यादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिपत्न्यः संज्ञा-
याम् । ह्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्णका । प्रतिष्णा-
शब्दादयं कन् प्रत्ययः । जलापाहम् । नौपेयम् । हुन्दुमिपेयम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्यागकारात् परस्य संज्ञायां
विषये । हरिपेणः । वारिपेणः । जानुपेणो । एतोति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायामिति किम् ।
पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अंगादिति किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येध ।
सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्या ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद् मूर्धन्यो भवति ।
रोहिणिपेणः । रोहिणीसेनः । भरणिपेणः । भरणिसेनः । अगकारादित्येव । शतमिषक्सेना ।
अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर तम तय त्व
बल् षस् स्थप् पतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्ठम् । यजुष्ठम् । तय । यजुष्ट्वे ब्राह्मणानां
निकेताः । त्व । सर्पिष्ठम् । यजुष्ठम् । तल् । सर्पिष्ठा । यजुष्ठा । तस् । सर्पिष्ठो । यजुष्टः ।
स्थप् । आविष्टयो वर्द्धते । ह्रस्वादिति किम् । मिस्तरा । भूस्तरा । तादाविति किम् । सर्पि-
रुसाद्भवति । प्रत्ययसकारस्य सात्पदायोरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य ह्रस्वात् ।
तद्धित इति किम् । सर्पिस्तरति । *तिष्ठन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मिन्दुस्तराम् ।
छिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

नितः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽर्थे । आसेवनं पुनःपुनःकर-
णम् । निष्टपति सुवर्णम् । सकृदर्गिन् स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवन इति किम् । निस्तपति
सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनर्गिन् स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टर्ष रक्षो निष्टहा अरातय इत्यत्र
सदप्यासेवनं ॥ विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मच्चतक्षुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् ततक्षुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति स चेतस-
कारोऽन्तःपादं भवति । युष्मद्देशास्त्वं त्वां ते त्व । अग्निष्टं नामासीत् । त्वा । अ-
ग्निष्टा वर्द्धयामसि । ते अग्निष्टे विश्वा मानय । त्व । अपृस्त्वने सधिष्टय । तत् । अग्नि-
ष्टद्विषमाष्ट्वाति । ततक्षुस् । चावाष्टयिकी निष्टतक्षुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमा-
त्मनो चिदाभूदग्निस्तत्पुनराह जातमेवा चित्तर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तक्षुःषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्धन्यादेशो भ-
वति । अर्चिमिष्टम् । अर्चिमिस्त्यम् । अग्निष्टेज्यम् । अग्निष्टेज्यम् । अग्निष्टेज्यम् । अग्निष्टेज्यम् ।
अर्चिमिष्टतक्षुः । अर्चिमिस्ततक्षुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेपामिति वर्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेपामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्युत्तस्य । त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्तते एकेपामिति च । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेपामाचार्याणां मतेन । द्विषन्विः । त्रिषन्विः । द्विसन्विः । त्रिसन्विः । मधुपानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहस्त्रं चिन्वीत । द्विसाहस्त्रं चिन्वीत । असमासेऽपि यत्पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रिःषसृद्धत्वाय ॥

सुञः ॥ १०७ ॥

सुनिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये । अभीषुणः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊषुणः । इकः सुञीति दीर्घः । नञ् धातुस्योऽप्युभय इति णत्वम् ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गोषाः । नृषाः । अन इति किम् । गोसर्पि वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । सत्र केचित्सवनादिपाठादत्रोस-
निर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः सि-
सनोरित्यपरे ॥

सहेः पृतनर्चाभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना ऋत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । पृतनावाहम् । ऋ-
तावाहम् । के चिद्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । ऋतीयहमित्यत्रापि यथा स्यात् । ऋतिश-
ब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतदीर्घत्वम् । अद्यग्रे तु ऋतिसहमित्येव भवति । चकारोऽनुक्तस-
मुच्चयायैः । तेन ऋतीयहमिति सिद्धम् ॥

न रपरस्वपिस्वृजिस्वृशिस्वृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य स्वपि स्वाज रृष्टशि रृष्टहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो भवति । रपर ।
विष्मसिकायाः काण्डे जुहोति । विष्मन्धः कथयति । स्वपि । गुरा क्रूरस्य विस्वपः । स्वजि ।
वाचो विसर्जनात् । रृष्टशि । दिवस्वृष्टम् । रृष्टहि । निस्वृष्टं कथयति । सवनादीनाम् । सवने
२ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । कितः २ । किं स्यतीति कितः । अनुसवनम् २ । गो-
सनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्तेः प्रतिषेधः । अश्वसनिगृहणमनिक्षेऽपि पत्वमस्ती-
ति ज्ञापनार्थम् । तेन जलावाहमश्वपाहमित्येतत् सिद्धं भवति । कचिदेवं गणपाठः । सवनेस-
वने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । संवत्सरे
२ । कितम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति एतस्य पदादेश मूर्द्धन्यादेशो न भवति । विभाषा साति कात्स्न्ये । प्रत्ययस-
कारत्वात् प्राप्तिः । पदादेशादेशसकारात् । सात् । अमिसात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः
दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अमिसेसिच्यते ।

उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदगदिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिद्धो यहीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यहीति किम् । अभिपिपिक्षति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तन्मेरिति प्राप्तं पत्वं प्रतिपिष्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरथे सोढभूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परिसोढः । परिसोढः । परिसोढन्यम् । सोढभूतग्रहणे किम् । परिपहते ॥

स्तम्भुसिबुसर्हा चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिबु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविभ्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिपिष्यते । स्तम्भु । पर्यस्तस्तम्भत् । अभ्यस्तस्तम्भत् । सिबु । पर्यसीपिबत् । न्यसीपिबत् । सह । पर्यसीपहत् । न्यसीपहत् । *स्तम्भुसिबुसर्हा चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम्* । उपसर्गाद्याप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोप्यति । परिसोप्यत् । पर्यसोप्यत् । सनि किमुदाहरणम् । सुसूयति । नैतदस्ति प्रयोजनं, सत्र स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति । इदं तर्हि । अभिसुसूयते । पूतदपि नास्ति । स्याद्विष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमात् । इदं तर्ह्यभिसुसूयतेरप्रत्ययः अभिसुसूयित्युदाहरणमिति । अत्रहि सन् पशुतो न भवतीत्यभ्यासात् प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् । सुपायः ॥

सदिष्वङ्गोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्द्वौर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति । अभिपसाद् । परिपसाद् । निपसाद् । विपसाद् । परिपस्वजे । परिपस्वजाते । परिपस्वजिरे । अभिपस्वजे । स्वज्रेः संयोगान्तादपि विभाषा लिटिः कित्त्वमिच्छन्तीति पक्षेऽनुपङ्गलोपः ॥

निव्यमिभ्योङ्ग्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गाभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्ग्यवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यपीदत्पिता नः । व्यपीदत्पिता नः । न्यसीदत् । अभ्यपीदत् । अभ्यसीदत् । सदिष्वङ्गोरिति तदिह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफपकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः । आस्तीर्णम् । पकारात् । कुष्णाति । पुष्णाति । सुष्णाति । पग्रहणमुत्तराय, घृत्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद इति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । *ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्* । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति । क्षुम्बादिषु नृनमनृत्पनोतिपहणं ज्ञापकम् । अथ वा ऋवर्णादिषु णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेऽपि रेफपकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । अट् व्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा । गिरिणा । कुरणा । गुरुणा । कर्वाव्यवाये । अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्वेण । पवर्गव्यवाये । द्रुपेण । रेफेण । गर्भेण । चर्मणा । वर्मणा । आङ् व्यवाये । पर्याणद्धम् । निराणद्धम् । अङ् व्यवाये इति सिद्धे आङ् ग्रहणं पदव्यवाये इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्व्यवाये । वृंहणम् । वृंहणीयम् । नुम्व्यवायेणमुत्तारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन वृंहणं वृंहणीयमित्यत्रानुत्तारव्यवाये नुम्व्यवायेऽपि णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुत्तारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेम्बनम् । प्रेम्बनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वाद्वादीनामिह व्यस्तैः समस्तैः व्यवायेऽपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्यात्रिमिसादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसा । वावृणीणसः । खरणसः । शूर्पणसा । संज्ञायामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । अगयनम् । केचिदेतन्निगमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात् संज्ञायामेव णत्वं नाप्यत्रेति । समासपदेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वैण प्राप्तिरिति च नियमः । पूर्वपदसंबन्धादुत्तरपदस्यैव णत्वं निवर्तयति चर्मनासिक इति । न तद्धित-पूर्वपदस्यस्य । खारपायणः । मातृभोगीणः । करणप्रिय इति । अंग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्समानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते । समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागात्समानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिधकाशारिकाकोटराग्नेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामिति वर्तते । पुरगा मिश्रका सिधका शारिका कोटरा अग्ने इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रवणम् । सिद्धे सत्त्वारम्भोनिषमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, चान्येभ्य इति । कुचेरवनम् । शतधावनम् । असिपत्रवनम् ॥

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्प्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर् अन्तर् शर इक्षु प्लक्ष आम्न कार्प्य खदिर पीयूषा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्रप्रवणे यष्टव्यम् । निर । निर्वर्णे प्रतिधोयते । अन्तर अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । आम्न । आम्रवणम् । कार्प्य । कार्प्यवणम् । खदिर । खदिरवणम् । पीयूषा । पीयूषावणम् ॥

विभाषौपधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । ओपधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वनन-
कारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । ओपधिवाचिभ्यस्तावत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् ।
सूर्धावणम् । सूर्धावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवन-
म् । *द्वयक्षत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । देवदाखनम् । भद्रदाखनम् । *इरि-
कादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः* । इरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरि-
हाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपमाः ।

ओपधयः फलपाकान्ता कृता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अहोऽवन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याहो नकारस्य णकार आदेशो भवति । पूर्वाह्नः ।
अपराह्नः । अदन्तादिति किम् । निरह्नः । अहोऽह् एतेभ्य इत्यह् आदेशः । अह् इत्यकारान्त-
ग्रहणाद् दीर्घाद्दी शरदित्यत्र च भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितावाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहनमकारस्य णकार आदेशो भवति ।
इक्षुवाहनम् । शरवाहनम् । दर्भवाहनम् । वाहने यद् आरोपितमुच्यते तदाहितमुच्यते । आ-
हितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयत्
इति पानम् । इत्यस्युदो बहुलमिति कर्मणि स्युद् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीन-
राः । मनुष्याभिधानेऽपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा आग्नीकाः ।
क्षपायपाणा गन्धाराः । देश इति किम् । दाक्षीणां पाने दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानसन्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्था-
न्निमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणं
म् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः* ॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसं-
ख्यानम्* ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रणितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्तते । प्रातिपदिकान्ते नुम्बिमक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य
वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । मापवापिणौ । मापवापिणौ । नुमि ।
मापवापोणि । मापवापानि । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । विभक्तौ । मापवापेण ।
मापवापेन । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योऽन्त्यो
नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदाभिसव-
तभवतिः । गर्गाणां भगो गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणमित्या-
दिवधित्वेणत्वमेवेतिषेदितव्यम् । मापवापिणी मापवापिणित्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्भिः
सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो
नकारो भवति । तथा नुम्ग्रहणं कृतम् । स हि समुदायमक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ।
युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रजकानि । दीर्घाद्दी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे खः ॥ १२ ॥

एकादुत्तरपदे यस्य स एकादुत्तरपदः । तस्मिन्नेकादुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्बि-
भक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।
नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ । क्षीरेण । सुरापेण । ॥ इति वर्त्तमानं पुनर्णप्रहर्णं
विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य
णकारादेशो भवति । वल्लयुगिणौ । वल्लयुगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषकामिणौ । नुमि । वल्ल-
युगाणि । खल्लयुगाणि । विभक्तौ । वल्लयुगेण । खल्लयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य चातोर्यो नकारः तस्य उपसर्गस्थान्निमित्ता-
दुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेऽपि समासेऽपि । प्रणमति । परिणमति । (१) प्रणायकः ।
परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रणता नायका अस्मादेशात् प्रणायको देशः । असमा-
सेऽपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थम् । णोप-
देशस्येति किम् । प्रनर्हति । प्रनर्हकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयो रूपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहिणो-
ति । प्रहिणुतः । प्रमीणति । प्रमीणोतः । हिनुमीनाप्रहणे विकृतस्यापि भवति अजादेशस्य
स्थानिवत्त्वात् ॥

आनि लोढ् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोढादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।
प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् । प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदन्पतपदधुमास्यतिहन्ति यातिवातिद्रातिप्सातिचपतिवहतिशा-

म्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरत्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद् नद् पत् पद्
धु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्सासि चपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येते-
षु परतः । गद् । प्रणिगदति । परिणिगदति । नद् । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत् । प्रणि-
पतति । परिणिपतति । पद् । प्रणिपथते । परिणिपथते । धु । प्रणिद्दति । परिणिद्दति ।
प्रणिद्धाति । परिणिद्धाति । माङ् । प्रणिमिमोते । परिणिमिमोते । मेङ् । प्रणिमयते ।
परिणिमयते ॥ मा इति माङ्मेङ्गोर्ग्रहणमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति ।
प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति । वाति । प्रणिवाति । परिणि-
वाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति । प्रणिप्साति । परिणिप्साति । चपति ।
प्रणिचपति । परिणिचपति । वहति । प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति ।
परिणिशाम्यति । चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणि-
देग्धि । अङ् इत्यव्ययेऽपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते ॥ प्रण्यगदत् । परिण्यगदत् ॥

श्रेये विभाषाकखादाचपान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरपकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः प्रोपस्त-
स्मिन् परत उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिच-
वति । प्रनिपचति । प्रणिमनचति । प्रनिमनचति । अकखादाविति किम् । प्रनिक्कोति ।

प्र निष्ठादति । अपान्त इति किम् । प्रनिपिणष्टि । उपदेशग्रहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिषेक्ष्यतीति । इह च मा भूत् । विशेषः । प्रणिषेष्टा । प्रणिषेक्ष्यति॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वृत्ते । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽपम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । केचित्तु पूर्वसूत्र एवैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थमभिसंबन्धन्ति । निमित्तसमीप-
स्यैक्यवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यन्तीति । तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्य-
ण्तीति भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थोऽन्तग्रहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोरनकारयोर्णकार आदेशो भवति । प्राणिणिपति । प्राणिणत् । पराणिणिपति । पराणिणत् । पूर्वत्रासिद्धीपमद्विवेचन इत्येतस्मि-
न्सति पूर्वगैव कृतणत्वस्य द्विवेचने कृते सिद्धमेतदन्तरणापि वर्धनं तज्जु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन औजडदिति सिद्धं भवति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणम् । परिहणम् । अत्पूर्वस्येति किम् । प्रव्रन्ति । तत्परकरणं किम् । विणि । प्रावनि । पर्यवानि ॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वृत्ते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्यः । परिहण्यः । प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहणम् । परिहणम् । प्रह-
न्मः । परिहन्मः ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्त-
र्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । आदेश इति किम् । अन्तर्हणनो-देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्त-
र्हन्ति । तत्परकरणं किम् । अन्तरधानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेश इति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तःशब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशा-
भिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

छन्दस्युदचग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । ऋकारान्ताद्वग्रहात् पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि
विषये । वृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि वृमणा पितृयाणमिति ऋकारोऽवगृह्यते । अवग्रहणं
किमर्थमुच्यते । यावत्ता, संहिताधिकार आध्यापरिसमाप्तेरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणार्थमव-
ग्रहप्रहणमवगृह्यमाणोच्यता स्यादन्तवगृह्यमाणान्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुपुम्यः ॥ २७ ॥

नत् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्योत्सब्दात् पुशब्दा-

च छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत् । अग्रे रक्षाणः । शिक्षाणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरु-
णस्तृधि । पुशब्दात् । अभिपुणः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊधुण उतये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दो
बहुवचनस्य वक्षसाविति ॥

उपसर्गाद् बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः शूद्रः । प्रणसः
प्रणो राजा । न च भवति । प्र नो मुञ्चतम् । बहुलग्रहणाद्वापायामपि भवति । प्रणसे सुखम् ।
उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन
मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । परियाणम् । परि-
माणम् । मान । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अ-
नि । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः ।
परिहिणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परिभुग्नः । भुजो कौटि-
ल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितस्त्वेति निष्ठातत्त्वम् । चोः कुरिति कृत्वे सिद्धं परिभुग्न इति ॥
कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसर्गस्थानं कर्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

योर्विभाषा ॥ ३० ॥

प्यन्ताद्यो निहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा
णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् ।
प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापणीयम् । अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्र-
यापिनौ । विहितविशेषणं किम् । प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेऽपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादियौ धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नका-
रस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम् ।
परिकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपनम् । हल इति किम् । प्रहणम् । प्रोहणम् । इजु-
पधाविति किम् । प्रवणम् । परिवणम् । कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव ।
परिभुग्नः । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हलग्रहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः
कृत्प्रत्ययस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रेङ्-
णम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् । सिद्धे सत्यासम्भो नियमार्थे इजादेरेव सनुमो
नान्यस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परिमङ्गनम् । हल इत्यधिकारादुप्यन्ते नित्यं विचार्ये-
मेतन्न भवति ॥

वा निसनिक्षानिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निस निक्ष निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा
णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । णोप-
देशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

नभामूपूकमियामिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायी वेप इत्येतेषामुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य
णकारादेशो न भवति । भा । प्रमानम् । परिमानम् । मू । प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रवप-

नम् । पूज्यग्रहणं दृष्टव्यम् । पूजो हि भवत्येव णत्वम् । प्रपवणं सोमस्येति । कमि । प्रकमनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायी । प्रप्यानम् । परिप्यानम् । वेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् । *प्यन्तानां आदीनामुपसंहारानं कर्त्तव्यम्* । प्रमापनम् । परिभापनम् ॥

पात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

पकारात्पदान्तादुत्तरस्य णकारादेशो न भवति । निष्पानम् । दुष्पानम् । सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् । पादिति किम् । निर्णयः । पदान्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति समसोसमासोऽर्थे तेनेह न भवति । सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेपाद्विभापेति कप् ॥

नशोः पान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशोः पकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः । परिनष्टः । पान्तस्येति किम् । प्रणदयति । परिणदयति । पान्तग्रहणं पान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनद्धयति । परिनद्धयति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । वृक्षान् । प्लक्षान् । अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः । पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेऽपि सति निमित्तनिमित्तानोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । मापकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । प्रविनद्धम् । पर्यवनद्धम् । प्रगात्रयामः । परिगात्रयामः । *पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम्* । इह मा भूत् । आर्दगोमयेण । शुष्कगोमयेण । गोद्वयं पुरीष इति मयद् । स्वादौ पूर्वपदमिति गोशब्दः पूर्वपदं, तेन व्यवायः ॥

क्षुम्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । क्षुम्ना इत्येकमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुम्नाति । अजादेशस्य स्थानिकद्वावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुम्नीतः । क्षुम्नन्ति । चनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्युदवग्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । पतान्युत्तरपदानि संज्ञार्था प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नतिर्घञि प्रयोजयति । नरीशतल्ये । तृपि । तृप्नोति । नर्वन । गहन । नन्दन । विशेष । निवास । अग्नि । अन्नप । पतान्युत्तरानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तने । परिगहनमिति संज्ञानार्था पूर्वपदात्संज्ञायामात् प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेऽपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शरान्निः । दर्भानुः । इत्येताः संज्ञाः । आचार्यदणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी(१) हरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ हरिका । तिमिर । समीर । कुबेर ॥ हरि ॥ कर्म्मार्- र इत्युत्तरपदवनशब्दस्थस्य संज्ञायाम् ॥ क्षुम्नादिराकृतिगणः । अवहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः । क्षुम्नादिषु दृष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारस्तवर्गयोः शकारस्त्वर्गान्यां सन्निपाते शकारस्त्वर्गाच्चादेशौ भवतः । स्तो श्चुनेति यथासेख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाम्यामपि सन्निपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च सन्निपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासेख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण सन्निपाते वृक्षशब्दे । प्लक्ष-

(१) "तथा हायनस्य नेष्यते । विहायनः । चतुर्हायनः कर्मार इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम्" इत्यधिकं वक्ष्यते ।

इशते । तस्यैव चवर्गेण । वृक्षश्चिनोति । वृक्षवृक्षदयति । प्लक्षवृक्षदयति । तवर्गस्य शकार-
रण । अग्निचिच्छेते । सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्छिनोति । सोमसुच्छिनोति ।
अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छायति । अग्निचिञ्जयति । अनिचिञ्जकारम् । सोमसुञ्जका-
रम् । अग्निचिञ्जकारः । मस्जेः । मज्जति । अस्जेः । भृज्जति । व्रश्चेवृश्चति । यज्ञः यज्ञेः । याच-
याचेयाञ्चा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशावस्य । स्तोः श्वाविति सप्तमी-
निर्देशो न कृतः । पूर्वण परेण च श्रुता संनिपाते श्रुत्वं यथा स्यादिति ॥

पटुना षटुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । चकारतवर्गयोः चकारटवर्गाभ्यां संनिपाते चकारटवर्गावादेशौ भवतः ।
तत्रापि तस्यैव संख्यातानुदेशाभावः । चकारेण सकारस्य । वृक्षण्डे । प्लक्षण्डे । तस्यैव
टवर्गेण । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्टकारः तवर्गस्य चकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टव्यम् ।
हृषीष्ट । हृषीष्टाः तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिष्टीकते । सोमसुष्टीकते । अग्निचिष्टकारः । अग्नि-
चिष्टीनः । सोमसुष्टीनः । अग्निचिष्ट ङीकते । अग्निचिण्णकारः । सोमसुण्णकारः । अत् ।
तद्वति । अद्व । अद्वति ॥

न पदान्तादुत्तरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्तादुत्तरनाम् स्तोः पुत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिङ्गसाये । मधुलिङ्ग-
सरति । पदान्तादिति किम् । ईद स्तुता । ईहे । तोरिति किम् । सर्पिष्टमम् । अनामिति कि-
म् । षण्णाम् । अस्त्यस्यपमिदमुच्यते । अनाम्नवतिनगरीनामिति वक्तव्यम्* । *षण्णाम् ।
षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य चकारे यदुक्तं तन्न भवति । अग्निचिष्टण्डे । भवान्ण्डे । महान्ण्डे

शात् ॥ ४४ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न भवति । प्रक्नः । विक्नः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तप्रहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वाऽनुनासिकादेशो भवति ।
वारनयति । वाक्नयति । श्वलिङ्गनयति । श्वलिङ्गनयति । अग्निचिङ्गनयति । अग्निचिङ्गनयति ।
त्रिष्टुङ्गनयति । त्रिष्टुङ्गनयति । पदान्तस्येत्येव । वेष्टि । श्रुम्नाति ॥ *यरोऽनुनासिके प्रत्यये
भाषार्था नित्यवचनं कर्तव्यम्* । वाक्मात्रम् । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्
सिद्धम् ॥

अचोरहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरी यौ रेफहकारौ ताम्ब्यामुरक्षस्य यरो द्वे भवतः । अर्कः ।
ब्रह्मा । अपन्हुते । यर इति किम् । इनुते । श्रुत्यति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्त्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतोऽनचि परतः । दद्वयत्र ।
मद्वयत्र । अच इत्येव । सितम् । स्मातम् । *यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* ।
कोचदत्र यण इति, पञ्चमी मय इति पठ्यति व्याचक्षते । तेषामुल्बका बालमीक इत्युदाहर-
णम् । अपरे तु यण इति पठ्यति मय इति पञ्चमीति तेषां दद्वयत्र मज्जत्रेत्युदाहरणम् । *श-
रः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति पठ्यति स्याल्लिङ्गा-
तेत्युदाहरणम् । अथवा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अपत्सरः । *अवसाने च
यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम्* । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । पट् । पट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रति-
पिद्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोश इति किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव ।
पुत्रानतीति पुत्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री । * सत्परे चेति वक्तव्यम्* । पुत्रपुत्रादिनी त्वम-
सि पापे । *वा हतजग्धपर इति वक्तव्यम्* । पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ।
चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेरावा-
र्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । वयूः । ककारस्य । खकारः । अक्षरम् । पकारस्य फका-
रः । अफूसराः ॥

शरोऽचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहान्यामिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते ।
कर्पति । वर्षति । आकर्षः । अक्षदर्शः । अचीति किम् । दृश्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन द्वित्वं न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः ।
उद्गः । राट्टम् । आट्टम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्योऽचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । अर्कः । सर्कः । प्रक्षा । अपह्नुने ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । सूत्रम् । सूत्रम् ॥

झलां जश्सशि ॥ ५३ ॥

झलां ल्याने जशादेशो भवति झशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । दोग्धा ।
दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । झशीति किम् । दत्तः । दत्तः ।
दत्तः ॥

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां झलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिचीपति । चिचिलत्स-
ति । चिचिकारयिपति । तिष्टासति । पिफकारयिपति । बुभूपति । जिबत्सति । हुडौकिपते ।
प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीपति । टिटीकिपते । तिसनिपति । प्रकृतिजपां प्रकृति-
जशो भवन्ति । जिनिपति । बुबुधे । ददौ । दिल्धे ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो झलां चरादेशो भवति । झलप्रहणे वानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे चानुहृष्टत्वात् ।
भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आलिप्सते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

झलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां झलां वा चरादेशो भवति । वाक् । वाग् ।
त्वक् । त्वग् । खलिद् । खलिद् । त्रिप्दुप् । त्रिप्दुप् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यस्यानुनासिके वर्त्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ । मधु २ ।
कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तुं । हर्तुं । अप्रगृह्यत्येति किम् । अणी । वायु ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शङ्खिता । शङ्खितुम् । शङ्खितव्यम् ।

उञ्छिता । उञ्छितुम् । उञ्छितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पितुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्णत्वं भवति । एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रमतीति । यतीति किम् । आक्रंस्यते । आचिक्लंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तद्धृत्त्रिष्वक्षण्डसमागमः-
स्थेपुरुषोऽवधीत् । तं कथं चित्रपक्षं दसमानं नःमस्थे पुरुषोऽवधीत् ॥

तोलि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुल्लुनाति । भर्वाल्लुनाति । महर्ल्लुनाति ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उत्थि-
ता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः खलवपि । उत्तम्मिता । उत्तम्भितुम् । उत्तम्भित-
व्यम् । स्थास्तम्भोरितिकिम् । उत्सविः ॥ उदः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देऽङ्कन्दस्युपसंख्यानम् ॥
अग्रं दूरमुत्कन्दः रोमे चेति वक्तव्यम् ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेवा धात्वन्तर-
स्यैतद्रूपम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

झय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्बसति । वाग्बसति ।
बबलिद् बसति । बबलिद् बसति । अग्निचिद् बसति । अग्निचिद् बसति । सोमसुद् बसति । सो-
मसुद् बसति । त्रिण्डुब् बसति । त्रिण्डुब् बसति । झय इति किम् । प्राद्बसति । भवान् बसति ।

शश्छोदि ॥ ६३ ॥

झय इति वर्त्तते अन्यतरस्यामिति च । झय उत्तरस्य शकारस्यादि परतश्छकारादेशो भ-
वति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शेते । अग्निचिद् शेते । सोमसुद् शेते । बबलिद् छेते ।
बबलिद् शेते । त्रिण्डुप् छेते । त्रिण्डुप् शेते । *छत्वमसीति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् । तच्छ-
लोकेन, तच्छमश्रुणोत्पेयमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । हल उतरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् ।
शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति । शय्या । शय्या ।
अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणां गय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र
मध्यमस्य वा लोपो भवति । आदित्यो देवता अस्य स्याल्लोपाकस्येति आदित्यः । आदि-
त्य इत्यत्रापि द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल
इति किम् । अन्नम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमीति किम् । शार्ङ्गम् ॥

झरो झरि सवर्णो ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते । हल उचरस्य झरो झरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् ।
प्रत्तमवत्तमित्यत्र प्रपस्तकाराः । क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति ।
मत्तवत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो
भवति । मरुच्छब्दस्य शुपसंख्यानसामर्थ्यादत्र उपसर्गाच्च इति तत्त्वं भवति । झर इति किम्

। शार्ङ्गम् । क्षरीति किम् । प्रियपण्डितः । अहोपस्य च पूर्वत्रासिद्धे न स्यान्निवदिति स्थानि-
वद्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात् । सर्वण इति किम् । तप्तां । तप्ताम् ।
तप्तव्यम् । सर्वणग्रहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुपदेशो न भवति । सर्वणमात्रे लोपो विज्ञायते ।
तेन शिण्ठि पिण्ठि इति उकारे उकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पचति । पठति ।
अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्तते । तेनोदात्तस्वरितानुभावापि
श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिपिब्य-
ते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्ता उदयो यस्मात्स उदात्तपर इत्यर्थः । पूर्व
स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मि-
न्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः क । वात्स्यः क ।
कशब्दः स्वरितः तस्मिन् परतोऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति
किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः क । तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तापरेत्येति वक्तव्ये
उदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तने पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोऽत्र विवृतोऽन्यः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो विवृतः संवृतो भव-
ति । वृक्षः । प्लक्षः । इह शाल्वे कार्यायमकारो विवृतः प्रतिशासकस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो
मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥ दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नैष्यते ॥
तेन तयोः संवृतो न भवति ॥ संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते । तेन सर्वगुणः
प्रस्थाप्यते ॥

इष्टपूर्वमेख्यानवती शुद्धगणा विवृतगृहसूत्रार्था ॥

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्बुत्तिरियं काशिका नाम ॥ १ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ॥

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ २ ॥

इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥ ८ ॥ ४ ॥

सर्वविधपरीक्षोपयोगिपुस्तकप्राप्तिस्थानम् —

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,

बिद्याविलासप्रेत, गोपालमन्दिर के उत्तरफाटक,

घनारस सिटी ।

काशिकास्थसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमेण सूचिका ।

— ८०४ —

पृष्ठाङ्काः

- ५७६ अ अ ८।४।६८
 २९५ अंशं हारी ५।२।६९
 ३५८ अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१
 ५२ अकथितं च कारके० ३।३।१९
 १४७ अकर्तरि च कारके० ३।३।१९
 ८२ अकर्तर्येण पञ्चमी २।३।२३
 ३६ अकर्मकाच्च १।३।२६
 ३७ अकर्मकाच्च १।३।३५
 ३९ अकर्मकाच्च १।३।४५
 ३९६ अकर्मधारये राज्यम् ६।२।१३०
 ५२० अकुचश्च प्रियसुखं ८।१।१३
 ५०७ अकृतसार्वधातुकयो० ७।४।२५
 ३९७ अके जीविकार्थे ६।२।७३
 ८९ अकेनोर्भविव्यदाधम० २।३।७०
 ६२ अक्षशालाकासंख्याः २।१।१०
 २५३ अक्षेपु रल्लहः ३।३।७०
 ११३ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५
 ३२० अक्षणोऽद्वन्द्वनात् ५।४।७६
 १०२ अगस्त्यकैण्डिन्ययोः २।४।७०
 २५८ अगारान्ताङ्गु ४।४।७०
 १५४ अगारिकदेशे प्रघणः १।३।७९
 ५४७ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ८।२।९२
 ५६२ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८।३।८२
 २२४ अग्नेर्देक् ४।२।३३
 २३४ अग्नौ चेः ३।२।९१
 १२० अग्नौ परिचाय्यो० ३।१।१३१
 ३३२ अग्राण्यायासुरसः ५।४।९३
 २६३ अग्राघत् ४।४।११६
 ३३९ अग्रान्तश्रुद्धश्रुद्धेष० ५।४।१४५
 ४४० अक्षितश्च ६।१।११९
 ५४७ अङ्गयुक्तं तिङ्गकाङ्क्षम् ८।२।९६
 ४२५ अङ्गस्य ६।४।१
 ३९९ अङ्गानि भैरवे ६।२।७०
 ५२३ अङ्गात्प्राप्तिलोभ्ये ८।१।३३

पृष्ठाङ्काः

- ३३५ अङ्गलेर्दासि ५।४।११४
 ३१७ अङ्गुल्यादिभ्यश्च ५।३।१०८
 २३३ अच ४।३।३१
 ५१० अच उपसर्गात्ताः ७।४।४७
 ४४४ अचः ६।४।१३८
 ३७२ अचः कर्तृयकि ६।१।१९१
 ११२ अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२
 १५ अचः परिस्मन्पूर्वावि० १।१।५७
 ३३० अचतुरविचतुरसुच २।५।४।७७
 २४ अचश्च १।२।२८
 ४७७ अचस्तास्वत्यलय० ७।२।६१
 २१६ अचित्तहस्तिभेनो० ४।२।४७
 २४२ अचित्ताद्देशका० ४।३।१६
 ४९४ अचि र अस्तः ७।२।१०२
 ९२६ अचि विभाषा ८।२।२१
 ३५२ अचि शीर्षः ६।१।६२
 ४३६ अचि श्लुघातुश्रुवा० ६।४।७७
 ४९६ अचो ऽप्यिति ७।२।११५
 १८ अचोऽन्त्यादिदि १।१।६४
 ११६ अचो यत् ३।१।९१
 ५७३ अचो रहाम्यां द्वे ८।४।४६
 ४७१ अच्चावशक्तौ ६।२।१५७
 ५०४ अच्च घेः ७।३।११९
 ५६ अच्छगत्यर्थवदेष्टु १।४।६९
 ३२९ अच्प्रत्यन्ववपूर्वा० ५।४।७६
 ३१७ अजयं संगतम् ३।१।१०५
 ३१० अजादी गुणवचना० ५।३।५८
 ३४१ अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२
 ३८३ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४
 ७७ अजाद्यदन्तम् २।२।३३
 २६८ अजाविभ्यां व्यन् ५।१।८
 ३७३ अजिनान्तस्योत्तरप० ५।३।८२
 ४९७ अजिज्योश्च ७।३।६०
 ९८ अजेन्यघञपोः २।४।५६

पृष्ठाङ्काः

- ४२७ अज्झनगमां सनि ६।४।१६
 ३७२ अज्ञाते ६।३।७३
 ४७६ अञ्चेः पूजायाम् ७।२।६३
 ३०७ अञ्चेर्लुक् ६।३।३०
 ३६९ अञ्चेदछन्दस्यासर्वं ६।१।१७०
 ६४१ अञ्जोऽनपादाने ८।२।४६
 ६७९ अञ्जेः सिचि ७।२।७१
 ३३९ अश्नासिकायाः सं० ६।४।११८
 ६६७ अदकुप्वाद्भुम्ब्यवाये० ८।४।२
 ६०२ अद् गार्ग्याल्लवयोः ७।३।१९
 ३६३ अद्भ्यासव्यवायेऽपि ६।१।२६६
 २३४ अणौ च ४।३।३३
 ४६ अणावकर्मकाच्चित्तं २।३।८८
 ३८९ अणि नियुक्ते ६।२।७६
 २०७ अणो घञः ४।१।१६६
 ६७४ अणोऽप्रगृह्यस्यानुना० ८।४।६७
 २४६ अणकर्मणि च ३।३।१२
 २६३ अणकृदिलिकायाः ४।६।१८
 २९९ अणच ६।२।१०३
 १९४ अणिजोरनार्पयोगुरुक् १ ४।१।७८
 ३२१ अणिमुणः ६।४।१६
 १६ अणुदित्सर्जस्य चा० १।१।७३
 २३९ अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३
 २६६ अणमहिण्यादिभ्यः ४।४।४८
 ६१३ अत आदः ७।४।७०
 १९८ अत इम् ४।१।९६
 ३०१ अत इतिट् ६।२।११६
 ४४० अत दत्तार्थधातुके ६।४।११०
 ४८६ अत उपधायाः ७।२।११६
 ४४१ अत एकदलमप्ये० ६।४।१०१
 ६६७ अतः कृमिकर्मकुंभं ८।३।४६
 २१० अतश्च ४।१।१७०
 १२६ अति प्रह्लादपयनये० ६।४।४६
 ३२३ अतिपर्यः ६।४।२६
 ६८ अतिरतिप्रमने च १।४।९६
 ३१० अतितापने तमपिष्टनी ६।३।६८
 ३३३ अतोः गुणः ६।४।१६
 ४०६ अतोरदृष्टये ६।२।६९१
 ३६८ अतो गुणे ६।१।९०

पृष्ठाङ्काः

- ६०२ अतो दीर्घो यञि ७।२।१०१
 ४६१ अतो मिस ऐस् ७।१।१९
 ४६३ अतोऽम् ७।१।२४
 ४८० अतो येयः ७।२।८०
 ३६० अतोरोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३
 ४३२ अतो लोपः ६।४।४८
 ४६६ अतो लरान्तस्य ७।१।२
 ४६६ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७
 ४४० अतो हेः ६।४।१०६
 ६६ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९
 ६११ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।६८
 ६९० अत्रानुनासिकः पूर्वस्य० ८।३।१२
 १०० अत्रिभृगुकृतसवसिष्ठं २।४।६६
 ४२६ अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४
 ६१६ अत्स्मृष्टस्वरप्रयत्नदं ७।४।९६
 ६०२ अदः सर्वेषाम् ७।६।१००
 ४६१ अदभ्यस्तात् ७।१।४
 २७ अदर्शनं लोपः १।१।६०
 ४८६ अदसौ सुलोपश्च ७।२।१०७
 ७ अदसो मात् १।१।१२
 ६४६ अदसोऽसेर्वाद् दो माः ८।२।८०
 १०२ अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२
 १२० अदूरभवश्च ४।२।७०
 ६ अदेह गुणः १।१।१२
 १६ अदोजिधिवर्षसिक् २।४।३६
 १३२ अदोऽनने ३।२।६८
 ६६ अदोऽनुपदेशे १।४।७०
 ४६४ अद्दत्तरादिभ्यः पञ्च० ७।१।२६
 २६६ अग्निः अस्मिन्तम् ४।४।१३४
 २८७ अद्यधीनावदृष्टये ६।२।१३
 ६६७ अघः शिरसौ पदे ८।३।४७
 २९६ अधिक् ६।२।७३
 ८९ अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८
 ७४ अधिकरणवाचिना २।३।१३
 ३०१ अधिकरणविधाले च ६।३।४३
 १७३ अधिकरणे घञ्यः ३।४।६१
 १२४ अधिकरणे घेतोः ३।२।१६
 १२ अधिकरणीतापस्ये २।४।१६
 २४१ अधिष्टव्यं श्लो घञ्ये ४।३।८०

पृष्ठाङ्काः

- ५३५ अनो नुद् ८।२।१६
 १८४ अनो बहुमीहेः
 ३९९ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५०
 ३९ अनोरकर्मकात् १।३।४९
 ४०५ अनोरप्रधानकनी० ६।२।२८९
 ३३२ अनोदमायः सरसां० ५।४।९४
 २३४ अनौ कर्मणि ३३१।१००
 ६७० अन्तः ८८।२०
 ३९१ अन्तः ६।२।९२
 ३९८ अन्तः ६।२।१४३
 ४०४ अन्तः ६।२।१७९
 २३७ अन्तः पूर्वपदाङ्गम् ४।३।६०
 ११ अन्तरं बहिर्योगोप० १।१।३६
 ६७० अन्तरदेशे ८।४।२४
 ५५ अन्तरपरिग्रहे १।४।३५
 ७९ अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
 २५४ अन्तर्धानोद्देशे ३।३।७८
 ४९ अन्तर्धौ येनादधौ० १।४।२८
 ३३५ अन्तर्धौभ्यां च० ५।४।११७
 १८७ अन्तर्वत्पञ्चिबतोलुक् ४।१।३२
 १२८ अन्तश्च ६।२।१८०
 ३७८ अन्तश्च तर्धं युगपत् ६।१।२००
 १२८ अन्तात्पन्ताच्चवृत् ० ३।४।८८
 २५६ अन्तादिवच्य ६।१।८५
 ३११ अन्तिकयाद्योनैदं० ५।३।६३
 ३६८ अन्तोदात्तादुत्तरं ६।१।१६९
 ३७५ अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०
 ३९० अन्त्यात्पूर्वं यद्वचः ६।२।८३
 २६० अन्माणाः ४।४।८५
 ६६ अग्नेन व्यञ्जनम् २।१।३४
 १७९ अन्यतो षोष् ४।१।४०
 १७९ अन्यर्थेयकथमित्यमुं ३।४।२७
 ६४ अन्यपदार्थे च संज्ञा० २।१।२१
 ८३ अन्यारादितरं दि० २।३।२९
 १४३ अन्येभ्योऽपि ह्रस्वते ३।२।१७८
 १६० अन्येभ्योऽपि ह्रस्वते ३।३।१३०
 १३३ अन्येभ्योऽपि ह्रस्वते ३।२।५५
 ४२५ अन्येषामपि ह्रस्वते ६।३।१६७
 २३४ अन्येष्वपि ह्रस्वते ३।२।१०१

पृष्ठाङ्काः

- १७६ अन्वच्यानुलोम्ये ३८।६४
 ३३१ अन्वक्तताद्रहसः ५।४।८१
 ३५० अपगुरोर्णमुलि ६।१।५३
 १५३ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१
 ४७२ अपचितश्च ७।२।३०
 २०७ अपत्यं पौत्रप्रभृति० ४।१।१६२
 १४ अपथं नपुंसकम् २।४।३०
 २३० अपदातो सात्वत् ४।२।१३५
 ५५८ अपदान्तस्य मूर्धन्याः ८।३।५५
 ६३ अपपरिवहिराश्रयः २।१।१२
 ५७ अपपरी वर्जने १।४।८८
 २५३ अपमित्ययाचिताः ४।४।२१
 ३६४ अपरस्वराः क्रिया० ६।१।१४४
 १८६ अपरिमाणविस्तारिणि ४।१।२२
 ४७३ अपरिहृता० ७।२।३२
 १३७ अपरोक्षे च ३।२।११९
 ७९ अपवर्गे तृतीया २।३।६
 ३६५ अपस्करो रथाङ्गम् ६।१।१२९
 ३४८ अपस्वृषेयामानुजरा० ६।१।३६
 ३९ अपह्वये स्तः १।३।४४
 ४०४ अवाच्य ६।२।१८६
 ३६४ अपाद्यतुप्पाच्छकुं ६।१।२४२
 ३२५ अपादाने आहीयकहोः ५।४।४५
 ८३ अपादाने पञ्चमी २।३।२८
 १७४ अपादाने परीप्सायाम् ३।३।५२
 ४३ अपाद्वदः १।३।७३
 ५८ अपिः पदार्थसंभाव० १।४।९६
 २०४ अपूर्वपदादभ्यन्तरं ४।१।१४०
 २६ अपृक्त एकालप्रत्ययः १।२।४१
 १२८ अपि क्लेशतमसोः ३।२।५०
 १४० अपि लयः ३।२।१४४
 ६६ अपेक्षापोदमुक्तपति० २।१।३८
 २१४ अपोन्नप्त्रपान्नप्त्रभ्यां चः ४।२।२७
 ५१० अपो मिः ७।४।४८
 ४२६ अप्पन्तृच्छत्यमृन्पन्ते० ६।४।११
 ३३५ अप्पूरणोप्रमाणयोः ५।४।११६
 १५६ अ प्रत्ययात् ३।३।१०२
 ३६२ अप्लुतपदुपरिणते ६।१।१२९
 ४९६ अमापितपुंस्काच्च ७।३।४८

पृष्ठाङ्काः

- २४१ अभिजनश्च ४।३।९०
 ३१८ अभिजिह्विदन्तु ५।३।११८
 १३६ अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२
 ५२ अभिनिविशश्च १।४।४७
 २४१ अभिनिष्क्रामतिहो ४।३।८६
 ५६२ अभिनिसः स्तनः ० ८।३।८६
 ५८ अभिपरी अनर्थकौ १।४।९३
 ४४ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।८०
 ५८ अभिरभागे १।४।९१
 २५० अभिविधौ भाव इतुण् ३।३।४४
 ३२६ अभिविधौ संपदा च ५।४।५३
 ३२६ अभृतसम्वायेकृभ्वस्तियोगे
 संपद्यकर्तरिच्चिः ५।४।६०
 ४०४ अभ्यर्मुलम् ६।२।१८५
 ४७२ अभ्यश्वाचिद्वयं ७।२।२५
 २८७ अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७
 ३४७ अभ्यस्तुल्य च ६।१।३३
 ३७१ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९
 ४३६ अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८
 ४१६ अभ्यासाच्च ७।३।५५
 ५७४ अभ्यासे चर्च ८।४।५४
 १०९ अभ्युत्सादयां प्रजनं ३।१।४२
 १२८ अभ्युत्पन्नकृते च ३।२।५३
 ३९१ अभ्यहन्तव नगरेऽनु ६।२।८९
 ११९ अमावस्यदन्ततरं ३।१।१२६
 २३४ अमावास्याया वा ४।३।३०
 ३५९ अमि पूर्वाः ६।१।१०७
 ३२१ अमु च चछन्दसि ५।४।१२
 ४०८ अमुधमस्तकात्स्वा ६।३।१२
 ७५ अमेवाव्ययेन २।२।२०
 ४५६ अमो मन् ७।१।४०
 ५४३ अमनरुधरवर्तित्युभयं ८।२।७०
 ५६३ अम्बाम्बगोभूमिसं ८।३।९७
 ५०३ अम्बार्थनद्योह स्वः ७।३।१०७
 ४६४ अम् संतुद्धौ ७।१।९९
 २९५ अयःशुलदण्डजिनां ५।२।७६
 ५०७ अयश्च यि क्षिति ७।४।२२
 ५७० अयने च ८।४।२५
 ४८ अयस्मयादीनि च्छ १।४।२०

पृष्ठाङ्काः

- ४३३ अयामन्वाल्वाप्येत्येत्त्वि ६।४।५५
 २२९ अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९
 ३१२ अरिष्टगौडपूर्वं च ६।२।१०८
 ४१६ अरुह्यिपदजन्तस्य सु० ६।३।६७
 ३२६ अरुर्मानश्चक्षुश्चेतोरो ५।४।५१
 ५१४ अर्तिपिपत्योश्च ७।४।७७
 २४४ अर्तिलुधसूत्रनसं ३।२।१८४
 ४६२ अर्तिहोन्लीरीकम् ७।३।३६
 २७ अर्थवदधानुरप्रत्ययः १।२।४५
 ३८५ अर्थे ६।२।४४
 ४२० अर्थे विभाषा ६।३।१००
 ४७१ अर्धैः संनिविभ्यः १ ७।२।२
 ७२१ अर्धं नपुंसकम् २।५।२
 ९५ अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३९
 ३३३ अर्धाच्च ५।४।१००
 ४९१ अर्धात्परिमाणस्य पू० ७।३।२६
 ३३१ अर्धाद्यत् ४।३।४
 ३९१ अर्धेचावर्णं द्वयचक्रयच् ६।२।९०
 ११७ अर्थः स्वात्मिर्द्वयोः ३।१।१०३
 ४४३ अर्धणस्त्रसावनमः ६।४।१२०
 ३०२ अर्षा आदिभ्योऽच् ५।२।१२७
 १२४ अर्हः ३।२।१२
 १३८ अर्हः प्रदीसायाम् ३।२।१३३
 १३६ अर्हं कृत्यकृच्च ३।३।१६९
 १३९ अलङ्कृन्निराकृ ३।२।१३६
 १७० अल्लस्त्रोः प्रतिषे ३।४।१७
 ४०६ अल्लुगुत्तरपदे ६।३।१
 १४२ अलोऽन्त्यस्य १।१।५२
 १८ अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५
 ३३८ अल्पाक्यायाम् ५।४।१३६
 ७७ अल्पाक्षरम् २।२।३४
 ३१४ अल्पे ५।३।८५
 ४४४ अल्लोपोऽनः ६।४।१३४
 २५५ अवक्रयः ४।४।५०
 ३१५ अवक्षेपणे कन् ५।३।९५
 ३६२ अवहृ स्फोटायनस्य ६।१।१२३
 १७० अवचक्षे च ३।४।१५
 ११६ अवचपण्यवर्गागर्हं ३।१।१०१
 ३६९ अवपथासिच ६।१।१२१

पृष्ठाङ्काः

- ४८८ अवयवाद्गतोः ७।३।११
 २४८ अवयवे च प्राण्यौ ७।३।१३६
 २७८ अवयसि ईश्वर ६।१।८४
 ५४३ अवयवाः श्वेतवाः पुरो ८।२।६७
 ३३१ अवयवमेवैव्यस्तमसः ६।४।७९
 ५६० अवाधालम्बनाविदू ८।३।६८६
 २८९ अवात्कुटाराच्च ६।४।३०
 ४० अवाद्धः १।३।५१
 २८७ अवारपारावारोत्पन्तानु ६।२।११
 २२८ अवृद्धादपि बहु ७।२।१२६
 २०१ अवृद्धाभ्यो नदी ७।१।११४
 ३२३ अवेः कः ६।४ २८
 १५१ अवे ग्रहो वर्णप्रतिबिम्ब ३।३।५१
 १५९ अवे तुल्योर्वय ३।३।१२९
 १३१ अवे यजः ३।२।७२
 ४३० अवोद्वौघप्रश्रयलि ६।४।२९
 २४८ अवोद्वौघः ३।३।२६
 ३५८ अवयक्तानुकरणस्या ६।१।९८
 ३२७ अवयक्तानुकरणद्वय ६।४।४७
 ६१ अवयव विभक्तिसमीप २।१।६
 ३१२ अवयवसर्वनाम्नामक ६।३।७१
 २२० अवयवात्प ४।२।१०४
 १०३ अवयवादाप्सुषः २।४।८२
 ६१ अवयवीभावः २।१।५
 १२ अवयवीभावश्च १।१।४१
 ९३ अवयवीभावश्च २।५।१८
 २३७ अवयवीभावाच्च ४।३।५९
 ४१८ अवयवीभावे चाकाट ६।४।८१
 ३३४ अवयवीभावे दार ६।४।१०७
 १७५ अवयवे यथाभिप्रेता ७।३।५९
 ३६१ अवयवाद्वयादपक्र ६।१।११६
 ५०८ अशानाद्योदन्यध ७।४।३४
 २३८ अशान्दे यस्यावन्यत ७।३।६४
 ९४ अशाला च २।४।२४
 १९३ अशनोतिश्च ७।४।७२
 ४५७ अशस्तरूपलक्षण ७।१।५१
 २१५ अशपत्तयादिभ्यश्च ४।१।८४
 २८८ अशस्त्रैकादशमः ६।२।११
 ५८८ अशपत्तयात् ७।४।३७

पृष्ठाङ्काः

- २०० अखादिभ्यः कञ् ४।१।११०
 २६४ अक्षिमान् ४।४।१२६
 ३२० अषट्क्षांशितं ग्वलं ६।३।९९
 ४२० अपपट्यवृत्तीयास्थ ६।३।९९
 ४८१ अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४
 ४२४ अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२६
 ३६९ अष्टनो दीर्घात् ६।१।११७२
 ४५३ अष्टाभ्य औद्य ७।१।२१
 २० असंयोगाहित् किव १।२।५
 २४९ असंज्ञार्या तिल ७।१।१४६
 २७० असमासे निष्ठा ६।१।२०
 २३२ अ सांप्रतिके ४।३।९
 ४२८ असिद्धवदन्नाभाव ६।४।२२
 २६४ असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
 १२७ असूर्यललाटयोर्ह २।२।३६
 ५५ अस्तं च १।४।६८
 ३०८ अस्तातिच ६।३।४०
 २५७ अस्तित्नास्तित्तिष्ट ७।४।६०
 ५०१ अस्तिसिचोऽष्टक ७।३।९६
 ९८ अस्तेभ्यः २।४।५२
 ४६ अस्थिदधित्स्थ ७।१।५५
 ३० अस्मदो द्वयोश्च १।२।५१
 ६० अस्मद्युत्तमः १।४।१०७
 ३०२ अस्मायामेधात् ६।२।९२
 ५०८ अस्य स्त्री ७।४।३२
 १७५ अस्यतिवृषोः क्रिया ३।४।५७
 ११८ अस्यतिवृत्तिवृत्ति ७।१।५२
 ५०६ अस्यतेस्थुज् ७।४।१७
 १९१ अस्त्राङ्गपूर्वपदादौ ४।१।५३
 ३३१ अहः सर्वकदेशसंख्या ६।४।८७
 ३०४ अहंशुभमोर्युत् ६।२।१४०
 ८४३ अहन् ८।२।६८
 ३८५ अहीने द्वितीया ६।२।४७
 ५२७ अहेतिविनियोगे च ८।३।६१
 ५२४ अहो च ८।१।४०
 ४४५ अहोरोरेव ६।४।१६५
 ५६८ अहोर्जन्तात् ८।४।७
 ३३२ अहोर्जन्तभ्यः ६।४।८८
 ४६ अफरादेका संज्ञा १।४।१

पृष्ठाङ्काः

२५२ आकर्षात्पल ४।४।९
 २९४ अकर्षादिभ्यः कन् ६।२।६४
 २८२ आकालिकडाद्यन्तं ६।१।११४
 २६६ आक्रान्दाटठञ ४।४।३८
 ४०१ आक्रोशे च ६।१।१५८
 १५८ आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११२
 १५० आक्रोशे वन्योर्षहः ३।३।४५
 १३८ आ क्रेस्तच्छीलं ३।२।१३४
 ४९ आख्यातोपयोगे १।४।२९
 २८७ आगवीनः ६।२।१४
 १०१ आगस्त्यकौण्डिन्यं २।४।७०
 २१३ आग्रहायण्यश्वत्याहुक् ४।२।२२
 ३८ आह उद्गमने १।३।४०
 ५०२ आहि चापः ७।३।१०७
 १२४ आहि ताच्छील्ये ३।२।११
 १५३ आहि युद्धे ३।३।७३
 ३५ आहो दोऽनात्यविहं १।३।२०
 ५०४ आहो नाऽस्त्रियाम् ७।३।१२०
 ३६२ आहोऽनुनासिकं ६।१।१२६
 ३६ आहो यमहनः १।३।२८
 ४५९ आहो यि ७।१।६५
 ६३ आहमर्यादाभिविधयोः २।१।१३
 ५८ आह मर्यादावचने १।४।८९
 ३५४ आहमाहोश्च ६।१।७४
 २८२ आ च त्वात् ६।१।१२०
 ४४१ आ च हौ ६।४।११७
 ३९२ आचार्योपसर्जनं ६।२।१०४
 ३८३ आचार्योपसर्जनश्च ६।२।३६
 ४६२ आच्छीनद्योर्लुम् ७।१।८०
 ४५७ आज्ञसेरसुक् ७।१।५०
 ४०७ आज्ञायिनि ६।३।५
 ३५७ आटश्च ६।१।९०
 ४३५ आटजादीनाम् ६।४।७२
 १७९ आहुत्तमस्य पित्र ३।४।९२
 २७४ आहकाचितपात्रां ६।१।५३
 १२९ आह्यसुभगस्तूलं ३।२।५६
 ५०३ आण् नद्याः ७।३।११२
 १८० आत पे ३।४।९५
 ४६५ आत औ णलः ७।१।३४

पृष्ठाङ्काः

१८१ आतः ३।४।११०
 १२१ आतश्चोपसर्गं ३।१।१३६
 १५७ आतश्चोपसर्गं ३।३।१०६
 ४९० आतो डितः ७।२।८१
 ५५० आतोऽटि नित्यम् ८।३।३
 ४४४ आतो घातोः ६।४।१४०
 १२३ आतो जुपसर्गं कः ३।२।३
 १३१ आतो मनिन्कनिं ३।२।७४
 ४९२ आतो युक् षिण् ७।३।३३
 १६० आतो युच् ३।३।१२८
 ४३५ आतो लोप इति च ६।४।६४
 ४८७ आत्मनश्च ६।३।६
 ४६१ आत्मनेपदेष्वातः ६।१।५
 ९७ आत्मनेपदेष्वात्यतः २।६।४४
 १११ आत्मनेपदेष्वात्यतरं ३।२।५४
 २६८ आत्मन्विचजनं ५।१।९।
 १३३ आत्ममानेखश्च ३।३।८३
 ४४९ आरमाध्वानौ ऐ ६।४।१६९
 २४७ आथर्वणिकल्पेकलोपश्च ४।३।१३३
 ५५ आदरानादरयोः सः १।४।६३
 ४९५ आदाचार्याणाम् ७।३।४९
 ३८१ आदिः प्रत्येनसिः ६।२।२७
 ३७१ आदिः सिचोन्यः ६।१।१८७
 १७७ आदिकर्मणिः क्तः कः ३।४।७१
 ४७० आदितश्च ७।२।१६
 १९ आदिरन्त्येन स्वेता १।१।७१
 ३८७ आदिरुदासः ६।२।६४
 ३३ आदिजिदुहवः १।३।१।
 ३७२ आदिर्णमुत्पन्न्यतः ६।१।१९४
 ३९५ आदिश्रिहणादीनाम् ६।२।२२५
 १४२ आहगमहनजनः ३।३।१७५
 १४ आदेः परस्य १।१।५४
 ३४९ आदेच उपदेशेऽशिति ६।१।४५
 ५५९ आदेशप्रत्ययोः ८।३।५९
 ३५६ आद्गुणः ६।१।८७
 ८ आद्यन्तवदेकस्मिन्
 १३८ आद्यन्तौ टकितौ १।१।२१
 ३९४ आद्युदात्तं व्यचङ्छन् ६।२।११९
 १०३ आद्युदात्तश्च ३।१।३

पृष्ठाङ्काः

- ५१ आधारेऽधिकरणम् १।४।४५
 ४१० आनृतो द्वन्द्वे ३।३।२
 ४२९ आनाय्योऽनित्ये इति १।२।७
 ५५९ आनि लोट् ८।४।१६
 ४८१ आने मुक् ७।३।८२
 ४९३ आन्महतः समानां ६।३।४६
 ४४६ आप्तपस्य च तद्धि० ६।४।१५१
 ३६१ आपो जुषाणो वृ० ६।१।१८
 ५०६ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५
 ५११ आप्प्रधामात् ७।४।५५
 २८६ आप्रपदे प्राप्नोति ५।२।८
 ५१८ आयाये च ८।१।१०
 १७१ अभीक्ष्ये णमुल् च ३।४।२२
 ५२६ आभ एकान्तरमासं ८।१।५५
 १०३ आभः १।४।८१
 ५२९ आभन्त्रितस्य च ६।१।१९७
 ३७२ आभन्त्रितस्य च
 ४२० आभन्त्रितस्य च ८।१।१०
 ४५७ आभि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।५२
 १७९ आभेतः ३।४।९०
 ४१ आभ्रप्रत्ययवत्कृजोऽमु० १।३।६४
 ५४७ आभ्रेडितं भर्त्सने ७।२।९५
 ४५० आभ्यनेयीनीयिषः कठ० ७।१।२
 १०८ आयादय आर्घधातु० ३।१।३१
 ८५ आयुक्तकुशलार्म्यां २।३।४०
 २४२ आयुधजीविभ्यश्च ४।३।९१
 ३१८ आयुधजीविर्लघा० ५।३।११४
 २५३ आयुधाच्छ च ४।४।१४
 २०३ आरगुदीवांश्च ४।१।१३०
 १८२ आर्घधातुकं शेषः ३।४।११४
 ४७३ आर्घधातुकस्येद्वलां ७।२।३५
 ४३२ आर्घधातुके ६।४।४६
 १६ आर्घधातुके २।४।२५
 ३८७ आर्यो माघगुरुमा० ६।१।१।१८
 २६९ आर्द्रागोपुच्छसंख्या० ६।१।११
 ३०२ आर्द्रागोपुच्छसंख्या० ५।२।१२५
 ११४ आयव्याच्च ४।१।७५
 १६६ आयव्यकापमर्थं ३।३।१७०
 २५९ आयसपाठश्च १।४।७४

पृष्ठाङ्काः

- १६० आशंसायां भूतवच्च ३।३।१३३
 १६० आशंसावचने लिट् ३।३।१३४
 ३८० आशङ्कावाधने दीप० ६।२।२१
 ३७४ आशितः कर्ता ६।१।२०७
 १२७ आशिते सुवः करण० ३।२।४५
 १२३ आशित्पि च ३।१।१५०
 ८७ आशित्पि नाथः २।३।५५
 १६७ आशित्पि लिङ्लोटौ ३।३।१७३
 १२८ आशित्पि हनः ३।२।४९
 ३६५ आश्रयमनित्ये ६।१।१७४
 २३६ आश्रयज्या वृत् ४।३।४५
 ५३४ आसन्दीवद्वीवच्च० ८।२।१२
 ४१९ आ सर्वनाम्नः ६।३।९१
 ११९ आसुयुवपिरपि० ३।१।१२६
 ३६५ आस्पदे प्रतिष्ठा० ६।१।१४६
 ५३८ आहृत्यः ८।३।३५
 ३०८ आहि च द्वे ५।३।३७
 ५२५ आहो उताहो चानन्तर ८।१।४९
 ४२३ आहः काश्चे ६।३।१२३
 ४२४ आहः सुनि ६।३।१३४
 ५ इको गुणवृद्धी १।१।३
 ४६१ इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३
 २१ इको अल् १।२।९
 ३५४ इको यणचि ६।१।७७
 ४२३ इको योऽपीलोः ६।३।१२१
 ३६२ इकोऽसवर्णे शाकं० ६।१।१२७
 ४१५ इकोऽहस्योऽह्यो गा० ६।३।३१
 ३८१ इगन्तकालकपालभे ६।२।२९
 २८४ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१
 १२१ इगुपधत्ताप्रोक्तिः ३।१।१३५
 १३ इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४५
 ९७ इलश्च २।४।४८
 १४८ इलश्च ३।३।३१
 १३८ इल्लघायाः सप्तम्यं ३।२।१३०
 ४१६ इच एकचोऽप्रत्यय० ६।३।६८
 ३२७ इचकर्मज्यतिहारे ५।४।१२७
 १५६ इच्छा ३।३।१०१
 १६५ इच्छार्थेभ्यो चिमा० ३।३।१६०
 १६५ इच्छार्थेभ्यु लिट् ३।३।१६७

पृष्ठाङ्काः

- ५७१ हजादेः सनुमः ८।४।३२
 १०८ हजादेश्च गुरुमतोऽनु० १।३।३६
 ९९ हजः प्राचाम् २।४।६०
 २२६ हजश्च ४।२।११२
 ५३७ इट ईटि ८।२।२८
 १८१ इयोऽत् ३।४।१०६
 ४७४ इद् सनि वा ७।२।४१
 ४७८ इष्टत्यतिव्ययतीनाम् ७।२।६६
 ५५८ इडाया वा ८।३।५४
 ५५५ इणः वा ८।३।३९
 ५६१ इणः पीष्चलुङ्खलियो ८।३।७८
 ९७ इणो गा लुङि १२।४।४५
 ४३७ इणो यण् ६।४।८१
 ५५८ इणकोः ८।३।५७
 २४२ इणतजालिस्तिभ्याः ३।२।१६३
 ४७५ इग्निष्टायाम् ७।२।७४
 ३०५ इत्तरान्योऽपि ह्ययन्ते ५।३।१४
 ३४ इत्तरेतराऽन्योऽन्योप० १।३।१६
 १८० इत्तश्च ३।४।१००
 १८० इत्तश्च लोपः परस्मैप० ३।४।९७
 २०२ इत्तश्चानिजः ४।२।१२२
 ४६३ इत्तोऽत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६
 १९३ इत्तो मनुज्यजातेः ४।२।६५
 ८१ इत्थंभूतलक्षणे २।३।२१
 ३९१ इत्थंभूतेन कृतमि० ६।२।१४९
 ४१९ इर्धकिमोरीडकी ६।३।९०
 ४५७ इदन्तो मलि ७।१।४६
 ३०४ इदम इश ५।३।३
 ३०६ इदमत्ययुः ५।३।२४
 ५१ इदमोन्वादेशोऽशनु० २।४।३२
 ४८५ इदमो मः ७।२।१०८
 ३०६ इदमो हिल् ५।३।१६
 ३०५ इदमो हः ५।३।११
 ४५८ इदितो सुम्धातोः ७।१।५८
 ५५५ इदुदुपधस्य चाप्रत्यय० ८।३।४१
 ५०४ इदुज्याम् ७।३।११८
 ४८५ इदोऽय् पुंसि ७।२।१११
 २८ इदोण्याः १।२।५०
 ४४१ इदिरिद्रस्य ६।४।११४

पृष्ठाङ्काः

- ४१० इद्वृद्धौ ६।३।२८
 ३४० इनः स्त्रियाम् ५।४।१५२
 २८९ इनचिपयच्चिकचि च ६।२।३३
 ४४८ इनण्यनपत्ये ६।४।१६४
 २१७ इनित्रकव्यचक्ष ४।२।५१
 १९० इन्द्रवरुणभवशर्वरु० ४।०।४९
 ४९६ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमि० ५।२।९३
 ३६२ इन्द्रे च नित्यम् ६।१।१२४
 २६ इन्विभवसिभ्यां च १।२।६
 ४२७ इन्हन्पुष्यार्यम्णां शौ ६।४।१३
 ४३६ इरयोरे ६।४।७६
 १११ इरितो वा ३।१।५७
 ३१६ इषे प्रतिकृतौ ५।३।९६
 ४९९ इषुगमियमां छः ७।३।७७
 ४१३ इष्टकेषीकामां० ६।३।६५
 २९७ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
 ४५७ इष्टीनमिति च ७।१।४८
 ४४८ इष्टस्य यिद् च ६।४।१५९
 ४९५ इत्सुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१
 ५५६ इत्सुतोः सामर्थ्ये ८।३।४४
 ४३९ इत्सन्त्रन्किपु च ६।४।९४
 ५०८ ई घ्राघ्नोः ७।४।३१
 ११७ ई च खनः ३।१।१११
 ५१७ ई च गणः ७।४।९७
 ४६२ ई च द्विवचने ७।१।७७
 ३६२ ईचाकवर्ममणस्य ६।१।३३०
 ४८० ईदजनोर्ध्वं च ७।२।५८
 ३७४ ईदवन्दयुजंस्तुहो० ६।१।२१४
 ४९० ईदघ्नोः सोमवस्त्रयोः ६।३।२७
 ४८१ ईदासः ७।२।८३
 ८ ईदृतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९
 ७ ईद्वेदेद्विवचने प्रगृह्यम् १।१।११
 ४३५ ईषानि ६।४।६५
 ३४० ईषस्य ६।४।१५५
 ३७५ ईषत्याः ६।१।२२१
 ४८० ईशः से ७।२।७७
 १६९ ईशरे तोसुन्कमुनौ ३।४।१३
 ७३ ईषदकृता २।२।७
 ३८६ ईषदन्यतरस्याम् ६।३।७४

पृष्ठाङ्काः

- ४२१ ईपदर्थे ६।३।१०५
 ३१२ ईपदसमाप्तौ कल्पपञ्चदं ५।३।५७
 १५९ ईपदद्विःसुषु कृच्छ्रात् ३।३।१२६
 ४४१ ई हल्यघोः ६।४।११३
 ३६२ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ६।१।१३०
 २६७ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२
 १८४ उगितश्च ४।१।६
 ४८१ उगितश्च ६।३।४५
 ४६० उगित्वां सत्यनामं ७।१।८०
 १२७ उर्ध्वपश्येरेमदपानिच ३।२।३७
 २४ उच्चैस्तदासाः १।२।२९
 २५ उच्चैस्तरां वा वपदकारः १।२।३५
 ॥ उजः १।१।१७
 ५५३ उजि च पदे ८।३।५१
 २५४ उञ्छति ४।४।३२
 ३६७ उच्छादीनां च ६।१।१६०
 १४५ उणादयो यदुलम् ३।३।१
 ४४० उत्तश्च प्रत्ययो ६।४।१०६
 १६४ उत्ताण्योः समर्थयो ३।३।१५२
 ५०१ उत्तो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८९
 २९६ उत्क उन्मगाः ५।२।८०
 २२४ उत्करादिभ्यदद्यः ४।२।९०
 ३३२ उत्तमैकाम्यां च ५।८।९०
 २७७ उत्तरपथेनाह्नं च ५।१।७७
 ३९३ उत्तरपदवृद्धौ सत्यं ६।२।१०५
 ४८८ उत्तरपदस्य ७।३।१०
 ३९३ उत्तरपदजिः ७।२।१११
 ३३३ उत्तरमृगपूर्वां च सक्थः ५।४।९८
 ३०८ उत्तराद्य ५।३।३८
 ३०८ उत्तराधारसिनादा ५।३।३४
 ५१५ उत्तररूपातः ७।४।८८
 १९६ उत्सादिभ्योऽय् ४।१।२७
 ४४४ उद ईत् ६।४।१३९
 ५०५ उदः ल्यास्तम्मोः पूर्व ८।४।६१
 ४१५ उदकस्योदः सजायाम् ६।३।५६
 ३९२ उदकेऽकेपले ६।२।९६
 २२१ उदक्य विपानाः ४।२।७४
 १६९ उदोऽनुदके ३।३।१२३
 ५३५ उदन्पानुदयो ८।२।१३

पृष्ठाङ्काः

- २९४ उदराहगाद्यने ५।२६७
 ३३३ उदराह्येक्षु ६।२।१०७
 ४० उदश्चरः सकर्मकात् १।३।५३
 २१३ उदक्षितोऽन्यतरस्यां ४।२।१९
 ३६९ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ६।१।७४
 २६ उदात्तस्वरितपरस्य १।२।४०
 ५३३ उदात्तस्वरितयोर्धनः ८।२।४
 ५७६ उदात्ताद्भुदात्तस्य ८।४।५६
 १२३ उदि कृले रुजिबहोः ३।१।३१
 १४९ उदि ग्रहः ३।३।३५
 ४७६ उदितो वा ७।३।५६
 २५१ उदिश्रयतिथौतिपुत्रुषः ३।३।४९
 २०७ उदीचां वृद्धादगो ४।१।१५७
 ४९४ उदीचामातः रुधाने ७।३।४६
 २०६ उदीचामिन् ४।१।१५३
 १७० उदीचां माहो व्यती ३।४।१९
 २२६ उदीच्यग्रामाच्च वृद्ध ४।२।१०९
 २३ उदुपपाद्वावादिर्कर्म १।२।२१
 ३५ उदोऽनुध्वकर्मणि १।३।२४
 ४६५ उदोऽप्यध्वकर्मणि ७।१।१०२
 १५४ उदोऽप्यध्वानम् ३।३।८०
 ३३९ उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८
 ३६ उद्विभ्यां तपः १।३।२७
 २४८ उन्मयोर्धः ३।३।२९
 १०१ उपकादिभ्योऽन्यतर २।४।६९
 १५४ उपस्य आधये ३।३।८५
 २३५ उपजानूपकर्णो ४।३।४०
 २४५ उपजाते ४।३।११५
 ९३ उपजोपक्रमे तदाद्या २।४।२१
 १७३ उपदेशस्त्वृत्तोपायाम् ३।४।४७
 ३२ उपदेशोऽजनुनासिक १।३।२
 ४८८ उपदेशोऽजनुनासिक ७।२।६२
 ५४४ उपधायां च ८।२।७८
 ४६५ उपधायाश्च ७।१।१०१
 ७५ उपपदमति २।१।१९
 ३८ उपपराभ्याम् १।३।३९
 ३८१ उपमाने सप्तद्वयं ६।२।८०
 ३३८ उपमानाच्च ५।४।१३७
 ३३३ उपमानाद्वाणिषु ५।४।१७

पृष्ठाङ्काः

- १०४ उपमानादाचारे ३।१।१०
 ६९ उपमानानि सामान्यं २।१।५६
 १७३ उपमाने कर्मणि च ३।१।४५
 ६९ उपमितं व्याघ्रादिभिः २।१।५६
 ५४८ उपरिस्विदासीदि० ८।२।१०२
 ५१८ उपर्यध्यधसःसामीप्ये ८।१।७
 ३०७ उपर्युपरिष्ठात् ५।३।३१
 १६९ उपसवादाशङ्कयोश्च ३।१।८
 ५६२ उपसर्गप्रादुर्भ्यामं ८।३।८७
 ५२४ उपसर्गव्यपेत् च ८।१।३८
 ३२३ उपसर्गस्य ध्वन्यमं ६।३।१२२
 ३३६ उपसर्गस्यापतौ ८।२।१९
 ५४ उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५९
 ३३६ उपसर्गाश्च ५।४।११९
 २८२ उपसर्गाच्छन्दसि० ५।१।११८
 ४६० उपसर्गात्प्रत्ययान्तोः ७।१।६७
 ५४९ उपसर्गात्प्रुनासिमुब० ८।३।६५
 ४०३ उपसर्गात्प्रुवाङ्गं मु० ६।२।१७७
 ३३१ उपसर्गाद्वध्वनः ५।४।८५
 ५६९ उपसर्गादिसमासे० ८।४।१४४
 ३५७ उपसर्गाद्वि धातौ ६।१।१९१
 ५०७ उपसर्गाद्वध्वन ऊहतेः ७।४।२३
 ५७१ उपसर्गाद्वहुलम् ८।४।२८
 १५५ उपसर्गं घोः क्रिः ३।३।१२
 २३३ उपसर्गं च संज्ञायाम् ३।२।९९
 १५२ उपसर्गोऽङ्गः ३।३।५९
 २४८ उपसर्गं लवः ३।३।२२
 ७७ उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०
 १९७ उपसर्थाकाल्या प्र० ३।१।१०४
 ४४ उपाच १।२।८४
 ५६ उपाजोऽन्वाजे १।४।७३
 ३६४ उपात्प्रतिपत्तिवैकृतं ६।१।१३९
 ४१० उपात्प्रशंसायाम् । ७।१।६६
 ४०५ उपाद्बलजिनम० ६।२।१९४
 ४० उपाधमः स्वकर्णे १।३।५६
 २८९ उपाधिभ्यां त्यक्त्वा० ५।२।३९४
 ३६ उपाधमन्त्रकारणे १।३।२५
 ५७ उपाध्वयाद्वसः १।४।४८
 २३५ उपेयिवाननाश्वान० ३।२।१०१

पृष्ठाङ्काः

- ३७७ उपोत्तमं रिति ६।१।२१७
 ५५ उपोऽधिके च १।४।८७
 २३६ उभे च ४।३।४४
 ५५१ उभयधर्तु ८।३।८
 ८८ उभयप्राप्तौ कर्मणि २।३।८
 २९२ उभादुदात्तो नित्यम् ५।२।४४
 ३४२ उभे अभ्यस्तम् ६।१।२५
 ३९७ उभे वनस्पत्यादिषु० ६।२।१४०
 ५७० उभौ साम्यासस्य ८।४।२१
 २५० उभोर्नयोर्वा ४।३।१५८
 ३४० उरः प्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५९
 १४ उरश्च रपरः १।१।५९
 ५१३ उरश्च ७।४।६६
 २६१ उरसोऽङ्ग च ४।४।९४
 २४५ उरसो ध्व ४।३।११४
 ५०७ उरश्च ७।४।७
 २१ उच्च १।२।१२
 १०९ उपविद्वाजपृभ्यो ६।२।४०
 ४१० उपासोपसः ६।३।३३
 ३८४ उद्गः सादिवाम्भ्योः ६।२।४०
 २५० उद्गाद् बुञ् ४।३।५७
 २५८ उल्लापवान्तात् ६।१।९६
 ८ ऊँ १।१।१८
 २४ ऊकालोऽञ्जस्त्वदीर्घं १।२।२७
 १९१ ऊकृतः ४।१।६६
 ३६९ ऊडिदम्पदायम्पुत्रौ ६।१।११७
 १५६ ऊतियुतिजृतिसाति० ३।३।९७
 ४२० ऊद्वोद्वे ६।३।९८
 ३३८ ऊद्वपधाया गोहः ६।४।८९
 ३३७ ऊवसोऽनङ् ५।४।१३१
 ४०० ऊनार्थकलहे तृती० ६।८।४३
 १९३ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४।१।६९
 ३०२ ऊर्ग्याया युस् ५।२।१२३
 ५०१ ऊर्णोतेर्विभाषा ७।४।९०
 ४६६ ऊर्णोतेर्विभाषा ६।२।६
 ३३७ ऊर्णाद्विभाषा ५।४।१३०
 २७३ ऊर्णं शुपिपूरोः ३।४।४४
 ५५ ऊर्णादिच्चिवाचश्च १।४।५१
 ३०० ऊपसुपिमुष्कमधो० ५।२।१०७

पृष्ठाङ्काः

- ३२९ कनकपुरः पथामानक्षे ६।४।७४
 ४१५ कत्तः यो ६।३।५५
 ४२४ क्वाच तुनुयमक्षुतं ६।३।११३
 ५०६ कच्छत्युतम् ७।४।११
 ५४२ कणमाधमण्यं ८।२।३०
 ३६० कत उत् ६।१।१११
 ४१६ कतश्च ७।४।९२
 ४७५ कतश्च संयोगादेः ७।२।४३
 ५०६ कतश्च संयोगादेर्गुणः ७।४।१०
 ३४० कतश्चन्दसि ६।४।१९८
 २४० कतश्च ४।३।७८
 १०८ कतेरीयश्च ३।१।२९
 ४०३ कतो हिसर्वनामं ७।३।११०
 २५६ कतोऽङ् ४।४।४९
 ४७८ कतो भारद्वाजस्य ७।२।६३
 २८१ कतोश्च ६।१।१०५
 ४०९ कतो विद्यायोगिनो ६।३।२३
 ३६२ कत्यकः ६।१।१२८
 १२९ कतिवदधुक्कतिवदु
 ४५० कत्तवयास्तव्यवा ६।४।२७५
 ११७ कदुपथायास्तव्यपि ३।१।११०
 ४६४ कदुदानस्तव्यसोऽने ७।१।९४
 ५०६ कद्वतोऽङ् ति गुणः ७।४।१६
 ४७४ कद्वतोः स्वे ७।२।७०
 १८४ कन्नेभ्यो टीए ४।१।५
 २६९ कपभोपानतोऽन्यैः ६।१।१४
 २०१ कपयन्धकृष्णिकुं ४।१।११४
 ११९ कद्वलोपयं ३।१।१२४
 ४६४ कत इक्ष्वातोः ७।१।१००
 ४६४ कतश्चातोः ७।१।१००
 १५२ कदारप ३।३।५७
 ३५५ कः पूर्वपरयोः ६।१।७५
 ३०१ कपमोपवांश्चिन् ६।२।११८
 ४१५ कपयन्धित च ६।३।६२
 २५९ कपुतास्तव्य ४।४।७९
 ५१८ कपयन्धुमादिच ८।१।१९
 ८५ कपयन्धुमादिच २।३।७५
 ४५४ कपयन्धुमादिच ७।१।३३
 २७ कपयन्धुमादिच ६।१।४४
 ३२० कपयन्धुमादिच ६।१।१०५

पृष्ठाङ्काः

- २७ कृष्णति दुरात्सुद्धौ १।२।३३
 ३२१ एकस्य सकृच्च ६।४।१९
 ४१५ एकहलादौ पूरयितं ६।३।५९
 ४६७ एकाच उपदेशेऽनु ७।२।१०
 ३४१ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१
 ५३९ एकाचो वशी भू ७।२।३७
 ३१५ एकाच प्राचाम् ६।३।९४
 ५६८ एकाचुत्तरपदे णः ८।४।१२
 ३१० एकादाकिनिचासं ६।३।५२
 ४१७ एकादिशैकस्य चादुक् ६।४।७५
 ५३३ एकादेश उदात्तोदात्तः ८।२।५
 ३०१ एकाचो ध्यमुजन्त्यं ६।३।४४
 ५२८ एकान्याभ्यां समर्थं ८।१।६५
 १९७ एको गोत्रे ४।१।९३
 ३६० एहः पदान्तादति ६।१।१०९
 ३५७ एहि परस्मै ६।१।९४
 ३० एह प्राचा देशे १।१।७५
 २५४ एहस्वात्सुद्धेः ६।१।६९
 १३ एच इग्नस्वादेशे १।१।४८
 ५४९ एचोऽप्रगुह्यस्यां ८।२।१०७
 ३५५ एचोऽयचापाचः ६।१।७८
 १२६ एजेः खश्च ३।२।२८
 २५० एषया वल् ४।३।१५९
 ५४५ एत इद्वचने ८।२।८१
 १७९ एत ये ३।१।९३
 ३६३ एतत्तदोः तुलोपो ६।१।१३२
 ९६ एतद्व्यतिसोद्यतसौ २।४।३२
 ३०५ एतदोऽङ् ६।३।५
 ५६४ एति संशयाभगात् ८।३।९९
 ११७ एतिस्तुतास्तृष्टु ३।१।१०९
 ३०४ एतेतो रथाः ६।३।१०९
 ५०७ एतेलिङि ७।४।२४
 ३५६ एतेपत्त्यूदु ६।१।२९
 ३०९ एषाच ६।३।७५
 ८३ एनरा द्वितीया २।३।२१
 ३०८ एनयन्धुमादिच ६।३।३४
 १५१ एनय ३।३।५६
 ४३७ एनेकाचोऽप्येयं ६।४।८२
 १७९ एनः ३।१।८६
 ४२५ एनिङि ६।४।६४

पृष्ठाङ्काः

- ६६ कर्तृकरणे कृता बहु० २।३।३२
 ८८ कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
 १५९ कर्तृकर्मणोश्च भूकृ० ३।३।१२७
 ३८ कर्तृस्ये चाशरीरे क० १।३।३७
 १७३ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्न० ३।४।४३
 २८० कर्मण उक्तम् ५।१।१०३
 ५० कर्मणा यममिप्रैति १।४।३२
 २८९ कर्मणि घटोऽऽद्य ५।२।३५
 ७४ कर्मणि च २।२।१४
 १५८ कर्मणि च येन सं० ३।३।१२६
 १७२ कर्मणि दक्षिणोः ३।४।२९
 ७९ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 १२५ कर्मणि भूतौ ३।२।२३
 २३३ कर्मणि हनः ३।२।८६
 २३४ कर्मणीनिबिम्बः ३।२।९३
 १०५ कर्मणो रोमन्धतपो० ३।१।५५
 २३४ कर्मण्यन्याख्यायाम् ३।२।१२
 १२३ कर्मण्यम् । ३।२।१
 १५५ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३
 १७१ कर्मण्याक्रोशे कृ० ३।४।२५
 ५१८ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।८१
 ३८५ कर्मधारयेऽनिष्टा ६।२।४६
 २४५ कर्मन्द्ष्टदाद्यादि० ४।३।१११
 ८० कर्मप्रवचनीयपुक्तं २।३।८
 ६७ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
 ११४ कर्मवत्कर्मणा ह्रस्वः ३।१।८७
 २८० कर्मरेपाद्यत् ५।१।१००
 २५० कर्मव्यतिहारे ण० ३।३।४३
 २५८ कर्मोऽपपत्ते वृत्तम् ४।४।६३
 ३६० कर्मोत्पत्तौ च० ६।१।१५९
 २४४ कर्मपिनोऽण् ४।३।१०८
 २४३ कर्मपिर्वतम्पाय० ४।३।१०८
 २६६ कर्मप्यदप्यपयपु० ४।३।४८
 २११ कर्मरेण् ४।२।८
 २०३ कर्म्यागतादीनामि० ४।१।१२६
 ३२२ कर्मोऽपि ६।३।१०७
 ८८९ कर्मप्यपरत्तन्मर्षि० ७।४।३९
 १३१ कर्मप्युत्तरादीनामि० ३।२।६५
 ३७३ कर्म्यादिषु मर्षाविषयः ३।४।६६

पृष्ठाङ्काः

- १०५ कटाय क्रमणे ३।१।१४
 ५५७ कल्कादिषु च । ८।३।४८
 ३१२ कस्य च दः ५।३।७२
 २१३ कस्येत् ४।२।२५
 ३०० काण्डाण्डादीरक्षीरचौ ५।२।१११
 २८६ काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३
 ५५२ कानाम्नेदिते ८।३।१२
 ४२१ का पथ्यक्षयोः ६।२।१०४
 २२५ कापिद्याः पक्क् ४।२।९९
 १६४ कामप्रवेदनेऽक० ३।३।१५३
 १०४ कान्यच्च ३।१।९
 ३९९ कारकाद्वत्तश्रुतयो० ६।२।१४८
 ४९ कारके १।४।२३
 ४०८ कारनाम्नि च प्राचां० ६।३।१०
 ३६६ कारस्फुरो वृक्षः ६।१।१५६
 ४१७ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
 ३८३ कार्तिकौजपादपञ्च ६।२।३७
 ४४९ कार्मस्ताच्छीलये ६।४।१७२
 २९६ कालप्रयोजनोद्देशे ५।२।८१
 १६१ कालविभागे चान० ३।३।१३७
 १६६ कालसमयवेलाभु० ३।३।१६७
 ६५ कालाः २।१।२८
 ७२ कालाः परिमाणिता २।२।५
 ३२३ कालाच्च ५।४।३३
 २३१ कालादृष्टम् ४।३।११
 २७७ कालात् ५।१।७८
 २३६ कालास्तापुपुण्यत्वं ४।३।४३
 २८१ कालाद्यत् ५।१।१०७
 ७९ कालाच्चनोरत्यन्त० २।३।५
 २१४ कालेभ्यो भवयन् ४।२।३४
 २९ कालोपसर्जने च० १।२।५७
 २४६ कालपयकोशिका० ४।३।१०२
 २२६ कालपादिभ्यश्च ४।२।११६
 ३१५ कामुगोभ्यां हरच् ५।३।९०
 ३६६ किं कास्तोरातन्मन्त्रे० ६।१।१५५
 १०८ कास्तरयवदाममन्त्रे० ३।१।३५
 १६३ किमाम्यर्थेषु ३।३।१८६
 ५२४ किं क्रियाप्रदानेऽनु० ८।१।४४
 ४० किं छेदे २।१।६४

प्रष्टाङ्गाः

- ३१९ कियत्तदोर्निधारेणे ५१३।९२
 ५२५ किंवृत्ते च चिदुत्तरम् ८।१।४८
 १६२ किंवृत्ते लिङ्गलूटौ ३।३।१४४
 १४५ किंवृत्ते लिप्सायाम् ३।३।६
 ३०४ किंसर्वनामबहुभ्यो ५।३।२
 ३६८ कितः १६।१।१६५
 ४८६ किति च ७।२।११८
 १८१ किदाशिचि ३।४।१०४
 ४२४ किमः कः ७।२।१०३
 ३२९ किमः क्षेपे ४।१।७०
 २११ किमः सङ्ख्यापरि ५।२।४१
 ३०७ किमश्च ५।३।२५
 २९२ किमिदंभ्यां चो घः ५।२।४०
 ३२० किमेत्तिङ्ग्यघादा ०५।४।११
 ३०५ किमोऽय ५।३।१२
 ३६४ किरतौ लवने ६।१।१४५
 ४८० किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५
 २५७ किसरादिभ्यः घञ् ४।४।५२
 ७४ कुगतिप्रादयः २।२।१८
 ३१४ कुटीशमीकुण्डा ० ५।३।८८
 ३९७ कुण्डे वनम् ६।२।१६६
 ४८४ कु तिहोः ७।२।१०४
 ३१४ कुत्वा ह्रस्व ५।३।८९
 ५२९ कुत्सने च सुप्पगो ० ८।१।६९
 ६८ कुत्सितानि कुत्सितैः २।१।५३
 ३१३ कुत्सिते ५।३।७४
 ५५९ कुप्वो कौ च ८।३।३७
 ५६९ कुमति च ८।४।१३
 ३३४ कुमदङ्गवामन्य ० ५।४।१५५
 ७१ कुमारश्रमणादिभिः २।१।७०
 १२८ कुमारशीर्ण्योर्गिनिः ३।२।५१
 ३८१ कुमारश्च ६।२।२६
 ३९१ कुमार्यां वयसि ६।२।९५
 २२३ कुमुदनङ्घ्रितेभ्यो ० ४।२।२७
 ३३८ कुम्भपदां च ५।४।१३९
 ३८४ कुम्भाटपतरिक्थगुः ५।२।४२
 २०९ कुदादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२
 २०६ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१६१
 २२४ कुट्टिपीयान्यः ० ४।२।१६

प्रष्टाङ्गाः

- २०३ कुलटाया वा ४।१।१२७
 २५२ कुलथकोपघादण् ४।४।४
 २०४ कुलात्तः ४।१।१३९
 २४५ कुलालदिभ्यो वुञ् ४।३।११८
 २७४ कुलिजाल्लुक्खौ च ५।१।५५
 २९६ कुल्मापादञ् ५।२।८३
 ३१७ कुलायाच्छः ५।३।१०५
 ११५ कुपिरजोः प्राचां दय ० ३।१।९०
 २५४ कुसीददशैकादशात्तृ ० ४।४।३१
 ३९२ कुसुलकृपकुम्भशां ० ५।२।१०२
 ३६४ कुल्लुम्बुरुणि जातिः ६।२।१४३
 ५१३ कुहोश्चुः ७।४।६२
 ३९४ कुलतीरत्तलमूल ० ६।२।१२१
 ३९६ कुलसूदस्थलक ० ४।२।१४५
 २३१ कुकणपणद्धार ० ४।२।१४५
 ४७१ कुच्छगहनयोः कपः ७।२।२२
 ८४ कृजः प्रतियत्ने २।३।५३
 २५६ कृजः श च ३।३।१००
 ३२७ कृजो द्वितीयमृतीय ० ५।४।५८
 १२५ कृञ् चानुप्रयुज्यते ० ३।१।४०
 १०९ कृतलब्धकोतकृतां ० ४।३।३८
 २४५ कृते ग्रन्थे ४।३।११६
 २७ कृतद्वितसमासाश्च १।२।४६
 ५७१ कृत्यचः ८।४।२९
 ७१ कृत्यमुत्थादया मजा ० २।१।६८
 १५७ कृत्यल्युटो बहुलम् ३।३।११३
 ११६ कृत्याः प्राङ्गुलः ३।१।९५
 ८१ कृत्यानां कर्तरि वा २।३।७१
 १६७ कृत्यायाथे तथैकेके ० ३।४।१४
 १६६ कृत्याश्च ३।३।१७१
 ६५ कृत्यैरधिगत्यर्थचने २।१।३३
 ६७ कृत्यैर्कर्णे २।१।४३
 ४०१ कृत्यैर्केष्णञ्चयां ० ६।२।१६०
 ८८ कृत्योऽर्थप्रयोगे का ० २।३।६४
 ११५ कृत्तिद् ३।१।२३
 १२ कृन्मेतन्तः १।१।३८
 ५३५ कृणो से लः ८।२।१८
 ३२६ कृन्वन्तिप्रयोगे ० ८।४।६०
 ११६ कृन्टादिभ्यश्चण्डि ३।१।६८

शृङ्गाः

- ५१२ कृपेच्छन्दसि ७।४।६४
 ४६९ कृत्स्नवृत्तुस्तुष्टुध्रुवो ७।२।१३
 २४९ कृ धान्ये ३।३।३०
 ४८६ केकयमित्रयुप्रलयानां ७।३।२
 ५०६ केऽणः ७।४।१३
 २१५ केदाराद्यञ्च ४।२।४०
 १८७ केवलमामकभागधेयं ४।१।३०
 ३०० केदाद्वीडस्यस्तरं ६।२।१०९
 २१६ केशाश्वान्यां ४० ४।२।४८
 ४२० कोः कत्तपुरुषेयि ६।३।१०३
 २४८ कोपधाच्च ४।२।७९
 २२१ कोपधाच्च ४।३।१३७
 २२९ कोपधाद्य ४।२।१३२
 २३७ कोशाद् वृत् ४।३।४२
 २४७ कौपिञ्जलहास्ति पदादण् ३।४।१६२
 २१२ कौमारापूर्ववचने ४।२।१३
 १८६ कौरव्यमाण्डूकाम्यां च ४।१।१९
 २०७ कौशल्यकामार्यां ४।१।९५
 ५ क्लृप्ति च १।१।५
 ९ क्लृप्तवत् निष्ठा १।१।२६
 ८ क्लृप्त्य च वर्तमाने २।३।६७
 १९१ क्लादल्पाख्यायाम् ४।१।५१
 १६७ क्लिप्त्यतो च सं ३।३।१७४
 ३८५ क्लृप्ते च ६।२।४५
 ७३ क्लृप्तेन च पूजायाम् २।२।१२
 ७० क्लृप्तेन नञ्विशिष्टे २।१।६०
 ६० क्लृप्तेनाहोरात्रावयवाः २।१।४५
 ३८७ क्लृप्ते नित्याय ६।२।६१
 १७८ क्लृप्तोपिकरणे ॥ ध्रौं ३।४७६
 २६३ क्लृप्तेर्मन्त्रित्यम् ४।४।२०
 ७६ क्लृप्ते च २।२।२२
 १२ क्लृप्तातोपुन्यसुनः १।१।४०
 ४५५ क्लृप्तापि च्छन्दस्यन्दोः ६।४।३१
 ४३० क्लृप्त्यस्कान्दिस्यन्दोः ६।४।३१
 ४५७ क्लृप्ते यक् ७।१।४७
 ४११ क्लृप्त्यमानिनोश्च ६।४।१५२
 ५०८ क्लृप्ते ॥ ७।४।३३
 ४४५ क्लृप्त्योश्च ६।४।१५२
 ४३३ क्लृप्त्य पिमाया ६।४।५०

शृङ्गाः

- २४२ क्लृप्ताच्छन्दसि ३।२।१७०
 २३९ क्लृप्त्युत्तम्यश्च ४।३।६८
 २१८ क्लृप्त्युत्तम्यश्च ४।२।६०
 १२० क्लृप्ता कुण्डपाय्यसे ३।१।१३०
 ३९४ क्लृप्तादयश्च ६।२।११८
 ४९८ क्लृप्त्यः परस्मैपदेसु ७।३।७६
 ४२८ क्लृप्त्यश्च च्छि ६।४।१८
 २१९ क्लृप्तादिभ्यो वृत् ४।२।६१
 ३५५ क्लृप्त्यस्तदर्थं ६।१।८२
 २३१ क्लृप्ते च ३।२।६९
 ८० क्लृप्ताय्योपपदस्य च क २।३।१४
 १६७ क्लृप्तासमभिहारेलोट् ३।४।२
 ३५० क्लृप्ताजीनां णौ ६।१।४८
 ३४ क्लृप्ताडोऽनुसंपरिर्मि १।३।२१
 २५० क्लृप्तावत्परिमाणात् ४।३।१५६
 १९१ क्लृप्तावत्करणपूर्वात् ४।१।५०
 ५० क्लृप्त्युद्देश्यासूयायां १।४।३७
 ५१ क्लृप्त्युद्देश्यस्यस्ययोः कर्म १।४।३८
 २४० क्लृप्त्यमण्डायम्यश्च ३।२।१५१
 १९५ क्लृप्ता दिग्भ्यश्च ४।१।८९
 ११३ क्लृप्तादिभ्यः वना ३।१।८१
 ४७६ क्लृप्ताः क्लृप्त्यानिष्ठयोः ७।२।५०
 १५२ क्लृप्ता वीणायां च ३।३।६५
 १३५ क्लृप्ता ३।२।१०७
 ४८४ क्लृप्ता ७।२।१०५
 ५४२ क्लृप्ताप्रत्ययस्य क्लृप्ता ८।२।६२
 १३२ क्लृप्ता च ६।२।७६
 २०४ क्लृप्ताद्यः ४।१।१३८
 ३७३ क्लृप्ता नित्यासे ६।१।२०१
 ३५५ क्लृप्त्यज्योः शब्दाय ६।१।८१
 ५४१ क्लृप्ता मः ८।२।५३
 १६० क्लृप्तावचने स्वर ३।३।१३३
 ४३४ क्लृप्ताः ६।४।५९
 ५४९ क्लृप्तादीः प्रपेसु ति ८।२।१०४
 ५४० क्लृप्ता दीर्घात् ८।२।४६
 २१३ क्लृप्ताद्यत् ४।२।२०
 १३ क्लृप्ताजन्तवः २।४।८
 २०२ क्लृप्ताभ्यो या ४।१।१३१
 २४६ क्लृप्ताभ्रमरवत्तराणां ४।३।१६८

पृष्ठाङ्काः

- २०५ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने० ४।१।१४७
 २४० गोत्रादङ्गवत् ४।३।८०
 १९७ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४।१।९४
 ३८८ गोत्रान्तेवासिमाणव० ६।२।६९
 ११४ गोत्रावयवात् ४।१।७९
 १९८ गौत्रे कुम्भादिभ्यः० ४।१।९८
 १९६ गोत्रं ऽलुगचि ४।१।८९
 २२५ गोत्रोक्षोद्गोरश्चराज० ४।२।३९
 २७२ गोद्वयचोऽसंख्या० ६।१।३९
 २०३ गोधाया इक् ४।१।१२९
 २५० गोपयसोर्यत् ४।३।१६०
 २६२ गोपुच्छाद्वय ४।४।६
 २३० गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६
 ४३२ गोरतद्धितलुकि ६।४।९२
 ३९९ गोविडाल्लिहसैन्य० ६।२।७२
 २४९ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५
 २९४ गोपदादिभ्यो ब्रुव ५।२।६२
 २८७ गोष्ठास्त्रिभूतपूर्व ५।२।१८
 ३६५ गोष्पदं लेवितासे० ६।१।१४५
 २८ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८
 ३९४ गौः सादसादिसार० ६।२।४१
 ४२९ ग्रन्थान्ताधिकं च ६।३।७९
 ४७३ प्रसितस्क्रभितस्त० ७।२।३४
 १५२ गृह्यनिश्चिगमश्च ३।३।५८
 ३४४ गृहिज्यावयिव्यधिव० ६।१।१६
 ४७४ गृहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७
 ३८७ ग्रामः शिल्पिणि ६।२।६२
 ३२३ ग्रामकौटाभ्यां च त० ५।४।९५
 २३२ ग्रामजनपदैरुद्देशाद० ४।३।७
 २१६ ग्रामजनयन्धुम्पस्तल् ४।२।४३
 २३८ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१
 २२४ ग्रामाद्यत्रनी ४।२।९४
 ३९० ग्रामेऽनियसन्तः ६।२।८४
 ३२ ग्राम्यपशुसङ्केष्वतद० १।२।७३
 २३७ ग्रीवाभ्योऽज्य ४।३।५७
 २३६ ग्रीष्मयसन्तादन्यतर० ४।३।४६
 २३६ ग्रीष्मापरसमाहू युष् ४।३।४९
 १३६ गो पठि ८।२।२०
 २३९ गणानिभ्यश्च ऋन्तुः ३।२।१३९

पृष्ठाङ्काः

- ४०९ घकालतनेषु कालना० ६।३।१७
 २६३ घञ्छौ च १।४।११७
 २१८ घञः साऽस्यां क्रिये० ४।२।२८
 ९६ घञपोश्च २।४।३८
 ४२९ घञि च भावकरणयोः ६।४।२७
 ३१३ घनिलचौ च ५।३।७९
 ४१३ घरूपकल्पचेलद्गुव० ६।३।४३
 ४३९ घसिमसोर्हलि च ६।४।१००
 ४३६ घुमास्थामापाजहा० ६।४।६६
 ४७१ घुपिरविशब्दने ७।२।२३
 ५०३ घेडिति ७।३।१११
 ४९८ घोर्लोपो लेटि वा ७।२।७०
 ३९० घोपादिषु च ६।२।८५।
 ४४१ घ्वसोरेखावभ्यास० ६।४।११९
 ५५४ हसो ह्रस्वादचि ह्रुम० ८।३।३२
 ३७४ हयि च ६।१।२१२
 ३६० हसिह्रसोश्च ६।१।११०
 ४५२ हसिह्रयोः स्मास्त्रिभूतौ ७।१।१५
 १४ ह्रिच १।१।५३
 ४७ ह्रिति ह्रस्वश्च १।४।६
 ४५४ ह्रप्रयमयोरम् ७।१।२८
 ५०४ ह्रराम्नशाम्नीभ्यः ७।३।११६
 ४५२ ह्र्यः ७।१।१३
 ५५४ ह्रणोः कुक्कुशरि ८।३।२८
 ४१६ ह्रयापोः संज्ञाछन्दसो० ६।३।६३
 ३८२ ह्रयाप्प्रातिपदितात् ४।१।१
 ३७० ह्रयाछन्दसि बहु० ६।१।१७८
 ९८ ह्रसिह्रः तयाम् २।४।५४
 ३४३ ह्रति ६।१।११
 ३७५ ह्रद्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८
 ४९५ ह्रजोः कु विण्यतोः ७।३।५२
 २०३ ह्रटकाया ऐरक् ४।१।११८
 ३६८ ह्रतुरः शसि ६।१।१६७
 ४६४ ह्रतुरननुदोरासुदात्ताः ७।१।९८
 ९० ह्रतुर्थी घातिन्यायु० २।३।७३
 ६६ ह्रतुर्थी तदर्थार्थय० २।१।३६
 ३८५ ह्रतुर्थी तदर्थे ६।२।४३
 ८० ह्रतुर्थी सम्प्रदाने २।३।१२
 ८८ ह्रतुर्थ्यर्थं बहुलं छ० २।२।६२

पृष्ठाङ्काः

- ७१ चतुष्पादो गर्भिण्याः २।१।७१
 २०४ चतुष्पादभ्यो ढञ् ४।१।१३६
 ६२७ चनचिदिवगोत्रादि० ८।१।१५७
 ४१९ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६
 २१६ चरणेभ्यो धमेवत् ४।२।४६
 २६२ चरति ४।४।८
 ६१५ चरफलोश्च ७।४।८७
 १२५ चरेष्टः ३।२।१६
 २६९ चर्मणोऽन् ६।१।१५
 १७२ चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।३१
 २४० चलनशब्दाधाद्वक० ३।२।१४८
 ६२७ चवायोगे प्रथमा ८।१।१५९
 ५३ चादयोऽस्तत्वे १।४।५७
 ६।७ चादिलोपे विभाषा ८।१।६३
 ६२७ चादिषु च ८।१।५८
 ३४८ चायः की ६।१।३५
 ३४६ चायः की ६।१।२१
 ७६ चार्थे हन्वः २।२।२९
 ६२७ चाहलोप एवेत्यन० ८।१।६२
 ४४० चिणो लुक् ६।४।१०४
 ४३८ चिण्णमुलोदीर्घोऽन्व० ६।४।९३
 १११ चिण्ते पदः ३।१।६०
 ११३ चिण्मात्रकर्मणोः ३।१।६६
 ३६८ चितः ६।१।१६३
 ४२४ चितेः कपि ६।३।१२७
 २७९ चित्तवति नित्यम् ३।१।८९
 १२० चित्याग्निचित्ये च ३।१।१३२
 १६३ चित्रोकरणे च ३।३।१५०
 ५४८ चिदिति चोपमाये० ८।२।१०१
 १५६ चिन्तिपूजिकथि० ३।३।१०५
 ३५१ चिल्फुरोणी ६।१।५४
 ३९५ चीरमुपमानम् ६।२।१२७
 ३३ चुटू १।३।७
 २५४ चूर्णादिनिः ४।४।२३
 ३९६ चूर्णादीन्यप्राणि० ६।२।१२४
 ३९५ चेलकेटकटका० ६।२।१२६
 १७२ चेले कनोपः ३।४।३३
 ५३८ चोः कृः ८।२।३०
 ३७५ चौ ६।१।२२२

पृष्ठाङ्काः

- ४२५ चौ ६।३।१३८
 ४२८ च्छ्वोः शुद्धनुनासिके च ६।४।१९
 १०९ च्छि लुङि ३।१।४३
 १०९ च्छेः सिच् ३।१।४४
 ५०७ च्चौ च ७।४।२६
 २४५ छगलिनो दिनुक् ४।३।१०९
 २१४ छ च ४।२।२८
 २५७ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२
 २६९ छदिरूपविबलेर्ढञ् ६।१।१३
 १६० छन्दसि मत्पर्येभ्यः ३।३।१२९
 २८१ छन्दसि घस् ६।१।११६
 २७३ छन्दसि च ६।१।६७
 ३१९ छन्दसि च ६।४।१४२
 ४२४ छन्दसि च ६।३।१२६
 २३४ छन्दसि ठञ् ४।३।१९
 ११९ छन्दसि निष्कर्ष० ३।१।२२३
 २९७ छन्दसि परिपन्थि० ६।२।८९
 ५७ छन्दसि परेऽपि १।३।८१
 ३० छन्दसि पुनर्वसोरे० १।२।६१
 १३५ छन्दसि लिट् ३।२।१०५
 १६९ छन्दसि लुङ्लङ् ३।४।६
 १५६ छन्दसि वनसनर० ३।२।२७
 ५५७ छन्दसि वा प्राप्ते० ८।३।४९
 ११४ छन्दसि शायजपि ३।१।८४
 १३० छन्दसि सहः ३।२।१५
 ५३५ छन्दसीरः ८।२।१५
 २६१ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 २३९ छन्दसौयङ्गौ ४।३।७१
 ५२३ छन्दस्यनेकमपि० ८।१।३५
 ४३६ छन्दस्यपि दृश्यते ६।४।७३
 ४६१ छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।७३
 १८२ छन्दस्युभयथा ३।४।११७
 ४२६ छन्दस्युभयथा ६।४।५
 ४३७ छन्दस्युभयथा ६।४।८६
 ५७० छन्दस्युदवग्रहत् ८।४।२६
 २४७ छन्दोगौग्यिकया ४।३।१२९
 १४९ छन्दोनाम्नि च ८।३।९४
 ५६३ छन्दोनाम्नि च ८।३।९४
 २२९ छन्दोप्राप्तगानि च त० ४।२।६६

पृष्ठाङ्काः

- १८१ अस्य रन् ३।३।०५
 १८० श्रेर्जुस् ३।४।१०८
 ४५१ श्रोन्तः ७।१।३
 २५० नितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५
 १४४ जीतः कः ३।२।१८७
 ३७२ ज्जित्यादिर्नित्यम् ६।१।१९७
 ३१९ ज्यादयस्तद्वाजाः ५।३।११९
 ४५२ टाडसिङ्गसामि ०।१।१२
 १८४ टावृचि ४।१।९
 १७५ टिङ्गणञ्चयसज् ४।१।१५
 १७८ टित आत्मनेपदानां ३।४।७९
 ४४७ टैः ६।४।१५५
 ४४५ टैः ६।४।१४३
 १५५ दक्षितोऽधुच् ३।३।८९
 २२३ दक्छौ च ४।२।८४
 २३१ द्वायस्थानेभ्यः ४।३।७५
 २१५ द्वाक्चचिनश्च ४।२।४१
 ४९५ दस्येकः ७।३।५०
 ३१४ दजादावृध्वं द्वितीं ५।३ ८३
 ५५४ डः सि धुद् ८।३।२९
 ९ डति च १।१।२५
 १७४ डावुभाभ्यामन्यं ४।१।१३
 १५८ ड्वितः क्तिः ३।३।८८
 २०४ डकि लोपः ४।१।१३३
 २०२ डक्च मण्डूकात् ४।१।११९
 २६२ डक्छन्दसि ४।४।१०६
 ४४५ डै लोपोऽक्द्रवाः ६।४।१४७
 ५५२ डोडेलोपः ८।३।१३
 ४२२ डूलोपे पूर्वस्य ६।३।१४१
 ३२१ णचः स्त्रियामञ् ५।४।१४
 ४६३ णलुत्तमो वा ७।१।४१
 ४३ णिचश्च १।३।७४
 ५१४ णिजां त्रयाणां ७।४।७५
 ३८९ णिनि ६।२।७९
 ११० णिश्रिद्रुत्तुं ३।१।७९
 ४२ णेरणौ यत्कर्मणौ १।३।६७
 ४७२ णेरज्ययने वृत्तम् ७।२।२६
 ४३३ णेरनिटि ६।४।५१
 ५७१ णेर्विभाषा ८।४।३९

पृष्ठाङ्काः

- १३९ णेश्छन्दसि ३।२।१३७
 ३५३ णो नः ६।१ ६५
 ९७ णौ गमिरबोधने २।४।४६
 ५०४ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१
 ९८ णौ च संश्रजोः २।४।५१
 ३४७ णौ च संश्रजोः ६।१।३१
 ४९५ ण्य आवश्यके ७।३।६५
 ९९ ण्यक्षत्रियार्थनितो २।४।५८
 १५७ ण्यासश्चन्यो युच् ३।३।१०७
 १२२ ण्युद् च ३।३।१४७
 १२० ण्युत्तुचौ ३।१।१३३
 ६९ तङ्गानावात्मनेपदम् १।४।१००
 २३९ तत्त आगतः ४।३।७४
 ६४ तत्पुरुषः २।१।२२
 २७ तत्पुरुषः समानाधि १।२।४२
 ३३१ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः ५।४।८६
 ४०८ तत्पुरुषे कृति च ६।३।१४
 ३७६ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयां ६।२।२
 ३९५ तत्पुरुषे शालायां ६।१।१२३
 ९३ तत्पुरुषोऽनञ्कर्म २।४।१९
 ३२२ तत्प्रकृतवचने मयद् ५।४।२१
 २५४ तत्प्रत्यनुपूर्वमीप ४।४।२८
 ४९१ तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९
 ५३ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५४
 ६७ तत्र २।१।४६
 २९४ तत्र कुशलः पयः ५।२।६३
 २८० तत्र च दीयते कार्यं ५।१।११६
 २३४ तत्र जातः ४।३।२५
 २८२ तत्र तस्यैव ५।१।११६
 ७६ तत्र तेनेदमिति स २।२।२७
 २५८ तत्र नियुक्तः ४।४।६९
 २३७ तत्र भवः ४।३।५३
 २७३ तत्र विदित इति च ५।१।४२
 २६१ तत्र साधुः ४।४।९८
 २१२ तत्रोद्भूतममत्रेभ्यः ४।२।१४
 ११५ तत्रोपपदे सप्तमीत्यम् ३।१।९२
 २८६ तत्सर्वादिः ५।२।७
 ५२ तत्सायुक्तं चानी १।४।६०
 २१८ तदधीते तद्वेद ४।२।५९

पृष्ठाङ्कः

- ३२६ तदधीनवचने ५।१।५४
 २६८ तदर्थं विहृतेः प्रकृतौ ५।१।१२
 २७६ तदहंति ५।१।६३
 २८२ तदर्हम् ५।१।११७
 २९ तदशिष्यं मंज्ञाप्र० १।२।५३
 २९१ तदस्मिन्नधिकमि० ५।२।४५
 २९५ तदस्मिन्नन्नं प्राये० ५।२।८२
 २९० तदस्मिन्नस्तोति दे० ४।२।६७
 २७३ तदस्मिन्बुद्ध्यायला० ५।१।४७
 २५८ तदस्मै दीयते नि० ४।४।६६
 २७९ तदस्य तदस्मिन्स्या० ५।१।१६
 २६६ तदस्य पण्यम् ४।४।५९
 २७७ तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
 २७९ तदस्य ग्रहचर्यम् ५।१।९४
 २९० तदस्य संजातं तार० ५।२।३६
 २३६ तदस्य सोढम् ४।३।५२
 २१८ तदस्यो प्रहरणमि० ४।२।५७
 २९८ तदस्यास्त्यस्मिन्नि० ५।२।९४
 ४८५ तदोः सः सावन० ७।२।१०६
 ३०६ तदो दा च ५।३।१९
 २४१ तद्वच्छति पयिदूतयोः ४।३।८५
 २७४ तद्वरतिवहत्यायहति० ५।१।५०
 १२ तद्वितश्चासर्वविभक्तिः १।१।३८
 ३६८ तद्वितस्य ५।१।१६४
 ११४ तद्विताः ४।१।७६
 ६८ तद्वितार्थोत्तरपद० २।१।५१
 ४०६ तद्वितेप्यचामादेः ७।२।११७
 ३२४ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५।४।३६
 ९९ तद्राजस्य बहुषु० २।४।६२
 २५९ तद्वति रथयुगप्रास० ४।४।७६
 २६४ तद्वातासामुपधानो० ४।४।१२५
 ११३ तनादिह्यस्य ठः ३।१।७९
 १०२ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९
 ४३९ तनिपरयोश्चन्द्रसि ६।४।९९
 ११३ तनूकरणे तस्यः ३।१।७६
 ४३२ तनोतेर्वकि ६।४।४४
 ४२८ तनोतेर्वभाषा ६।४।१७
 २९५ तन्नादधिरापहति ५।२।७८
 ०९९ तपः सप्तश्राम्या वि० ५।३।१०३

पृष्ठाङ्कः

- १९ तपरस्तत्कालस्य १।१।७०
 ११४ तपस्तपः कर्मकस्यैव ३।१।८८
 १२२ तपोऽनुतापे च ३।१।६५
 ४५७ तप्तनप्तनयनाश्च ७।१।४५
 २७७ तमधीष्टो भृतो भू० ५।१।८०
 १७७ तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः ३।४।७०
 ३०६ तयोर्दाहिलौ च च्छ० ५।३।२०
 ५४९ तयोर्व्याविचि सिंहि० ८।२।१०८
 २५२ तरति ४।४।५५
 ८ तरस्यपौ घः १।१।२२
 २३१ तवकर्ममकायेकवचने ४।३।३
 ४८३ तवममौ णसि ७।२।९६
 ३८६ तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१
 ११६ तव्यस्रव्यानीयरः ३।१।९६
 ४११ तलिलादिप्याकृत्य० ६।३।३५
 २४५ तलिस्र ४।३।११३
 ३०५ तसेश्च ५।३।८
 ४८ तसौ मत्वर्थे १।४।९९
 १८० तस्यस्थमिषां तां० ३।४।१०१
 ३५८ तस्माच्छतो नः पुंसि ६।१।१०३
 १८ तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७
 ४१६ तस्मान्नुच्चि ६।३।७४
 ५३३ तस्माद्युद्धिहलः ७।४।७१
 २३१ तस्मिन्नणि च युग्माका० ४।३।२
 १८ तस्मिन्निति निर्दिष्टे० १।१।६६
 ०८० तस्मै प्रभवति स० ५।१।१०१
 २६७ तस्मै हितम् २।१।५
 ४५ तस्य सात् ७।१।४४
 २८० तस्य च दक्षिणा यज्ञा० ५।१।९५
 २६६ तस्य धर्म्यम् ४।४।४७
 २७२ तस्य निमित्तं संयो० ५।१।३८
 २२० तस्य निवासः ४।२।६९
 ५१७ तस्य परमाद्येडिरम् ८।१।२
 २८८ तस्य पाकमूले पी० ५।२।२४
 २९० तस्य पूरणे षट् ५।२।४८
 २८२ तस्य भावस्त्यतली ६।१।१११
 ३३ तस्य लोपः १।३।९
 २७३ तस्य यापः ५।१।४५
 २४० तस्य विकारः ४।३।१३४

पृष्ठाङ्काः

- २३८ तस्य व्याख्यान इति० ४।३।६६
 २६५ तस्य समूहः ४।२।३७
 २४८ तस्यादित उदात्त० १।२।३२
 १९७ तस्यापत्यम् ४।१।९२
 २४६ तस्येदम् ४।३।१२०
 २७३ तस्येश्वरः ५।४।४२
 १३८ ताच्छील्यवयोवच० ३।२।१२९
 ११६ तादौ च निति कु० ६।२।५०
 ५९ ताम्येकवचनद्विव० १।४।१०२
 १७७ ताम्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५
 २४९ तात्कादिभ्योऽण् ४।३।१५२
 २९५ तावतिथे ग्रहणमिति० ५।२।७७
 ५१० तासस्त्योर्लोपः ७।४।५७
 ४७७ तासि च क्लृपः ७।२।६०
 ३७१ तास्यनुदात्तेन्डिङ् ६।१।१८६
 ३०१ तिककितवादिभ्यो० २।४।६८
 २०६ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४
 ३१० तिङश्च ५।३।५६
 ५९ तिङ्छीणित्रीणि० १।४।१०१
 ५२९ तिङि चोदात्तवति ८।१।२७
 ५२२ तिङो गोत्रादीनि कु० ८।१।२७
 ५२३ तिङ्ङतिङ् ८।१।२८
 १८२ तिङ्ङित्सार्वधातु० ३।४।११३
 ५१५ ति ॥ ७।४।८९
 ४६७ तितुत्रतथसिमुसरक० ७.२।९
 २४३ तित्तिरिबरतन्तु० ४।३।१०२
 ३७१ तित्स्वरितम् ६।१।१८५
 १७८ तिष्ठश्चिसिप्यस्यमि० ३।४।७८
 ५४४ तिप्यनस्तेः ८।२।७३
 ४१९ तिरसस्तिर्वलोपे ६।३।९४
 ५५६ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२
 ५६ तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१
 १७५ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०
 ४४५ तिर्विशतेर्दिति ६।४।१४२
 ४०५ तिष्ठतेरित् ७।४।५
 ६३ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१६
 ३० तिप्यपुनर्वस्योर्नक्षत्र० १।२६३
 ३६८ तिसृभ्यो जसः ६।१।१६६
 २२६ तीररूप्योत्तरपदा० ४।२।१०६

पृष्ठाङ्काः

- ४१९ तीर्थे ये ६।३।८७
 ४७५ तीपसहलुभरपरिचः ७।२।४८
 २६३ तुभाद्धन् ४।४।११५
 ३४२ तुजादीनां दीर्घो० ६।१।७
 ११३ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७
 १२३ तुन्दशोकयोः परिभृ० ३।२।५
 ३०१ तुन्दादिभ्य इलच् ५।२।११७
 ३०४ तुन्दिवल्लिवटेर्भः ५।२।१३९
 ५२४ तुप्ययपद्यतादौः पू० ८।१।३९
 ४८३ तुभ्यमद्यौ ङयि ७।२।९५
 ८१ तुमयाच्च भाववचनात् २।३।१५
 १६९ तुमथेसेसेनसे असे० ३।४।९
 २४६ तुमुन्नुलौ क्रियायां ३।३।१०
 ४४४ तुरिण्डेमेयः सु ६।४।१५४
 ५०१ तुस्तुवाभ्यसः सा० ७।३।९५
 ९० तुल्याथैरतुलोपमा० २।३।७२
 ६ तुल्यास्यप्रयत्नं स० १।१।९
 ३१६ तुश्छन्दसि ५।३।५९
 ४५५ तुष्टोस्तात्तङ्ङाशि० ७।१।३५
 ४४२ तूदीशलातुरधर्मती० ३।४।९४
 १७६ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३
 ७४ तृजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५
 ४६४ तृज्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५
 ५०१ तृणह इम् ७।३।९२
 ४२१ तृणे च जातौ ६।३।१०३
 ३८५ तृतीया कर्मणि ६।२।४८
 ७९ तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३
 ६५ तृतीया तत्कृतार्थेन० २।१।३०
 ४६१ तृतीयादिषु भाषित० ७।१।७४
 ७५ तृतीयाप्रभृतीभ्य० २।२।२१
 ५७ तृतीयाथै १।४।८४
 १०३ तृतीयासस्योर्वहुलम् २।४।८४
 १० तृतीयासमासे १।१।३०
 १३८ तृन् ३।२।१३५
 २३ तृपिष्टपिष्टपेः काश्य० १।२।२५
 ४४१ तृफलमजत्रपथ ६।४।१२२
 २०९ ते तद्राजाः ४।१।१७४
 २७२ तेन क्रीतम् ५।१।३७
 २९२ तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः ५।१।११३

पृष्ठाङ्काः

२५१ तेन दीव्यति खनति० ४।४।२
 २२० तेन निर्वृत्तम् ४।२।६७
 २७८ तेन निर्वृत्तम् । ५।१।७९
 २७९ तेन परिजप्यलभ्य० ५।१।९३
 २४३ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
 २८० तेन यथाकथाचहस्ता० ५।१।९८
 २१० तेन रक्तं रागात् ४।२।१
 २८८ तेन वित्तश्चुष्णुष्वणपौ ५।२।२६
 ७६ तेन सेहेति हस्त्य० २।२।२८
 २४५ तेनैकदिक् ४।३।११२
 २३० ते प्राग्धातोः १।४।८०
 ५२१ तेमायेकवचनस्य ८।१।२२
 ५७३ तोः पि ८।४।४३
 ५७४ तोलि ८।४।६०
 २३८ तौ सत् ३।२।१२७
 ३३० त्वदादिपु हतोऽन्ता० ३।२।६०
 ४९४ त्वादादीनामः ७।२।१०२
 १९ त्वदादीनि च १।१।७४
 ३२ त्वदादीनि सर्वैर्नि० १।२।७२
 ३७५ त्वागरामहासक्तु० ५।१।२१६
 २४८ त्रपुजतुनोः पुक् ४।३।१३८
 २३९ त्रसिपृथिव्यपिणि० ३।२।१०४
 २७६ त्रिंशच्चत्वारिंशतो० ५।१।६२
 ३३९ त्रिककुत्पर्वते ५।४।१४७
 ४८३ त्रिचतुरोः स्त्रियां० ७।२।९९
 ५७४ त्रिप्रभृतिपु शाकटा० ८।४।५०
 २९३ त्रैः संप्रसारणं च ५।२।५६
 ४५८ त्रैलपः ७।१।५३
 ४१४ त्रैलपः ६।३।४७
 ४८३ त्र्यमायेकवचने ७।२।९७
 ५२१ त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३
 ४८२ त्वाहौ सौ ७।२।९५
 ४१६ त्वे ॥ ६।३।६४
 २९२ यद् च च्छन्दसि ५।२।५०
 ४४२ यलि च सेटि ६।४।१२१
 ३७२ यलिच सेटोऽन् ६।१।१९६
 ३९८ धायघन्ताजपि० ६।२।१४४
 १७८ धासः से ३।४।८०
 ३०७ धातेर्त्तौ च च्छन्दसि ५।३।२६

पृष्ठाङ्काः

४६३ थो न्यः ७।१।८७
 ४२९ दंशसञ्जस्त्रजां शपि ६।४।२५
 ३०८ दक्षिणादाच्च ५।३।३६
 २२५ दक्षिणापश्चात्पु० । ४।२।९८
 ३३७ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ५।४।१२६
 ३०७ दक्षिणोत्तराभ्यामत० ५।३।२८
 ३१९ दण्डत्रयवसर्गयोश्च ५।४।२
 २७६ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।३६
 १२२ ददातिदधात्पोर्वि० ३।१।१३९
 ५३९ दधस्तयोश्च ८।२।३८
 ५०९ दधातेर्हिः ६।४।४२
 २१२ दध्नाक् ४।२।१८
 ३०० दन्त उच्चत उरश्च ५।२।१०६
 ३०० दन्तशिखात्संज्ञा० ५।२।११३
 ५१९ दम्भ इच्च ७।४।५६
 ५०५ दयतेर्दिगि लिटि ७।४।९
 १०९ दधायासश्च ३।१।३७
 ४८५ दश्च ७।२।१०९
 ५४४ दश्च ८।२।७५
 ४२३ दस्ति ६।३।१२४
 ४० दाणश्च सा चेच्चतु० १।३।५५
 ४४९ दाण्विनायनहा० ६।४।१७४
 ५३८ दादेर्धातोर्घः ८।२।३२
 ५१२ दाधतिर्दधति० ७।४।६५
 ८ दाधा घञदाप् १।१।२०
 २४६ दाधेदसिदादस० ३।२।१५९
 ३०६ दानीं च ५।३।१८
 १३४ दामन्धादित्रि० ५।३।११६
 १८० दामहायनान्ताच्च ४।१।२७
 २४४ दाम्नीसप्तयुयुज० ३।२।१८२
 १७७ दायाद्यं दायदे ६।२।५
 ३४३ दाश्चान्ताद्दाम्नी० ६।१।१२
 ३९२ दिक्शब्दाद् घामज० ६।२।१०३
 ३०७ दिक्शब्देभ्यः सप्तमी० ५।३।२७
 २३२ दिक्पूर्वपदादुच्च ४।३।६
 २२६ दिक्पूर्वपदादसंज्ञा० ४।२।१०७
 १९२ दिक्पूर्वपदान्जीप् ४।१।६०
 ६८ दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५०
 २३७ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४

पृष्ठाङ्काः

- ७६ दिङ्नामान्यन्तराले २।२।२६
 १९५ दित्यादित्यं ४।१।८५
 ३६३ दिव उत् ६।१।१३१
 ४६२ दिव औत् ७।१।८४
 ५१ दिवः कर्म च १।४।४३
 ४१० दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०
 ८७ दिवस्तदर्थस्य ३।५८
 ११२ दिवादिभ्यः द्यन्त् ३।१।६९
 १२५ दिवादिभानिशाप्रभां ३।२।२१
 ३७१ दिवो झल् ६।१।१८३
 ४१० दिवो थावा ६।३।२९
 ५४१ दिवोऽविजिगीषां ८।२।४९
 ४८८ दिशोऽमघ्राणाम् ७।३।१३
 ३८२ दिष्टिब्रितस्त्योश्च ६।२।३१
 ४३५ दीङो युङधि क्तिन्ति ६।४।६३
 ६ दीधीवेवीटांम् १।१।६
 १११ दीपजनद्वयपुरि ३।१।६१
 ५१३ दीर्घं ह्रणः किति ७।४।६९
 १९० दीर्घकावातुपञ्चाष्टं ६।२।८३
 १९२ दीर्घजिह्वा च कृच्छन्दं ४।१।५९
 ४७ दीर्घं च १।४।१२
 ४१० दीर्घाच्च नक्तस्य ७।३।२३
 ३५९ दीर्घाजसि च ६।१।१०५
 ३५४ दीर्घात् ६।१।७५
 ५५१ दीर्घाद्वि समानपादे ८।३।१९
 ५७४ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२
 ५१४ दीर्घोऽक्तिः ७।४।८३
 ५१५ दीर्घो लघोः ७।४।९४
 ३२८ दुःखात्प्रातिलोम्ये ५।४।६४
 १२२ दुग्धोरनुपसर्गं ३।१।१४२
 ५०८ दुरस्युद्राविणस्युर्बु ७।४।३६
 २०४ दुष्कुलादहक ४।१।१।१४२
 १३२ दुष्टः कण्ठश्च ३।२।७०
 ११२ दुष्टश्च ३।१।६३
 २६३ दूतस्य भागकं ४।४।१२०
 ५४६ दूराद्भूते च ८।२।८४
 ८४ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वि २।३।३५
 ८४ दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यं २।३।३४
 ४६२ द्यस्त्ववःस्वतन्त्रां ७।१।८३
 ४१९ दृढशत्रुपु ६।३।८९

३ का०

पृष्ठाङ्काः

- ४७१ दृढस्थूलबलयोः ७।२।२०
 २३७ दृष्टिकुक्षिकलशिवं ४।३।५३
 २३४ दृष्टोः कनिष् ३।२।९४
 १६९ दृष्टो विख्या च ३।४।११
 २१२ दृष्टं साम २।५।४७
 २३३ द्येयमृणे ४।३।४७
 ३२७ द्येयं आ च ५।४।५५
 ४१० द्येयताद्वन्द्वे च ६।३।२६
 ४९० द्येयताद्वन्द्वे च ७।३।२१
 ३९८ द्येयताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
 ३२२ द्येयतान्तात्तादर्थ्यं ५।४।२५
 ३१६ द्येयथादिभ्यश्च ४।३।१००
 २६ द्येयमहागोरजु १।२।३८
 ३२७ द्येयमनुष्यं ५।४।५६
 ५०९ द्येयसुत्रयोर्बुधियं ७।४।३८
 ३२३ द्येयान्तं ५।४।२७
 ४८६ द्येयिकाशिसायां ७।३।१
 २४० द्येयिकुशोश्चोप ३।२।१४७
 २११ द्येयो लुबिलचौ च ५।२।१०५
 २९५ द्येयशिशौचिबु ४।१।८१
 ५०९ द्यो दृष्टोः ७।४।४६
 ४३८ द्योपो नौ ६।४।९०
 ५०९ द्युतिरुपतिमास्थानं ७।४।४०
 २१४ द्यावापृथिवीशुनां ४।२।३२
 ५१३ द्युतिल्लाप्योः सं ७।४।६७
 ४५ द्युभ्यो लुकि १।३।९१
 ३०० द्युभ्यो मः ५।२।१०८
 २२५ द्युप्रामपागुद्वप्र ४।२।१०१
 ३४५ द्युभ्योर्त्यर्थयोः ६।१।२४
 ३१६ द्युभ्यं च भ्ये ५।३।१०४
 १९१ द्युगणपर्वतजीवन्तां ४।१।१०३
 २५० द्युश्च ४।३।१६१
 ५२० द्वाद्वं रहस्यमयोदाव ८।१।१५
 २८५ द्वाद्वमनोदादिभ्यं ५।१।१३३
 ९० द्वाद्वश्च प्रणित्यं २।४।३
 ३३४ द्वाद्वानुदपहां ५।४।१०६
 २२२ द्वाद्वान्छ ४।२।६
 २४६ द्वाद्वानुद्वं चैरमेधु ४।३।१२५
 ७७ द्वाद्वे विं २।२।३२
 १० द्वाद्वे च १।२।३१

पृष्ठाङ्काः

- ३०२ द्वन्द्वोपतापमर्त्यां ५१२।१२८
 ४८७ द्वारादीनां च ७।३।४
 ९० द्विगुरेकवचनम् २।४।१
 ६४ द्विगुश्च २।१।२३
 १८६ द्विगोः ४।१।२१
 २७४ द्विगो छंश्च ५।१।५४
 २८७ द्विगोर्यप् ५।१।८२
 १२६ द्विगोलुगनपत्ये ४।२।८८
 २७८ द्विगोर्वा ५।१।८६
 ३९२ द्विगौ क्रतौ ६।२।९७
 ३७८ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२
 ७२ द्वितीयतृतीयच २।२।३
 ९६ द्वितीयाटौस्त्वैनः २।४।३४
 ९६ द्वितीया व्याख्ये २।३।६०
 ४८१ द्वितीयायां च ७।२।८७
 १७४ द्वितीयायाश्च २।१।२४
 ६४ द्वितीयाश्रितातीतं २।१।२४
 ४१८ द्वितीये चानुपाख्ये ३।३।८०
 ३२१ द्वित्रिचतुर्भ्यां सुच् ५।४।१८
 २७१ द्वित्रिपूर्वादण् च ५।१।३६
 २७१ द्वित्रिपूर्वाभिप्कात् ५।१।३०
 ३३६ द्वित्रिभ्यां प भृङ्गः ५।४।१९६
 २९१ द्वित्रिभ्यां तयस्याय ५।४।३
 ३३३ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०९
 ४०६ द्वित्रिभ्यां पाहन्मू ६।२।१९७
 ३०९ द्वित्रयोश्च धनुर् ५।३।४६
 ३३७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८
 १६ द्विर्वचनेऽपि १।१।६९
 ३१० द्विर्वचनविभज्यो ५।३।५७
 १२७ द्विपत्परयोस्तापेः २।२।३९
 २८३ द्विपश्च ३।४।११२
 २३८ द्विवोऽमित्रे ३।२।१३१
 २३१ द्विस्तात्वा त्रिस्तात्वा ५।४।८४
 ५५६ द्विखिचतुरिति ८।३।४३
 २३२ द्वीपादनुसमुद्रे यञ् ४।३।१०
 २९३ द्वेस्तीयः ५।२।५४
 २१२ द्वैपत्रैवाद्यान् ४।२।१२
 २०२ द्वयचः ४।१।१२१
 २४९ द्वयचछन्दसि ४।३।१५०
 ४२४ द्वयवोऽस्तित्थः ६।३।१३६

पृष्ठाङ्काः

- २३९ द्व्यजृद्वात्तण्कर्प्रथमा ४।३।७२
 २०९ द्व्यम्मगधकलि ४।१।१५०
 ४८० द्व्यन्तरूपसर्गोभ्योऽप ६।३।९७
 ४१३ द्व्यष्टनः संख्यायाम् ६।३।४९
 ४९ द्व्येकयोर्द्वित्वचनेक १।४।२२
 १४४ धः कर्मणि पून् ३।२।१८१
 २४० धनगणं लब्ध्वा ४।४।८४
 २९४ धनहिरण्यात्कामे ४।२।६४
 ३३७ धनुपश्च ३।४।१३२
 २२८ धन्वयोपधाद्भुञ् ४।२।१२१
 २५६ धर्मं चरति ४।४।४१
 २६१ धर्मपथ्यर्थन्याया ४।४।९२
 ३०३ धर्मशीलवर्णान्ता ५।२।१३२
 २३६ धर्मोदनिष्केवलत्वात् ५।३।१२५
 १२७ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।४।१
 ११९ धातोः ३।१।९१
 ३६८ धातोः ६।१।१६२
 १०४ धातोः कर्मणः स ३।१।७
 १०६ धातोरेकाचो हला ३।१।२८
 ३५५ धातोस्तन्निमि ५।१।८०
 ३५२ धात्वादेः पः सः ६।१।६४
 २८५ धान्यानां भवने छे ५।२।११
 ५० धारेरुत्तमणः १।४।३५
 ६३७ धि च ८।२।२६
 ११३ धिन्विकृण्वोर च ३।१।८०
 २५९ धुरो यङ्ढकौ ४।४।७७
 २२८ धूमादिभ्यश्च ४।१।१२७
 ४७० धृषिजसौ वैशात्ये ७।२।१९
 ४९ ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४
 ४५६ ध्वमो ध्वात् ७।२।४२
 ६७ ध्वाङ्गण क्षेपे २।१।४२
 ४८ नः क्ये १।४।१५
 ५०६ न कपि ७।४।१४
 ४८७ न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
 ५१२ न कवतेर्यङि ७।४।६३
 ४१२ न कोपधायाः ६।२।३७
 ४३१ न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९
 २२ न क्त्वा सेट् १।२।१८
 १९२ न क्रोडादिवह्वचः ४।१।५६
 ४९६ न क्रादेः ७।३।५९

पृष्ठाङ्काः

- २५६ नक्षत्राब्दः ४।४।१३१
 ५६४ नक्षत्राब्दा ८।३।१००
 ८७ नक्षत्रे ॥ लुपि ३।३।४४
 २३० नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३
 २३५ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७
 २१२ नक्षत्रात्संज्ञायाम् ४।१।५८
 ३४ न गतिर्हिंसायैभ्यः १।३।१५
 २२१ नगरात्कुत्सनप्राची० ४।२।१२८
 ४०३ न गुणादयोऽन्यथाः ६।२।७६
 १०१ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७
 ४२६ ॥ गोप्राणिष्वन्य० ६।३।७७
 ३७० न गोस्वत्सावर्ण्य० ६।१।१८२
 ५३४ न डिसेबुद्धयोः ८।२।८
 ५२१ न चवाहर्हिंयुक्तं ८।१।२४
 ५८ न च्छन्वस्यपुत्रस्य ७।४।३५
 ७२ नञ् १।२।६
 ४९१ नञः झुचीववर्णोन्न० ७।३।३०
 ३२९ नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
 ४०० नञो गुणप्रतिषेधे० ६।२।१५५
 ३९४ नञो जरमरमि० ६।२।११६
 ३३६ नञ्दुःसुभ्यो हलि० ५।४।१२१
 ४०३ नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२
 ३९४ नञरभिन्नवृत्ताः ६।२।११६
 २२४ नञशादीद्बुलच् ४।२।८८
 १९८ नडादिभ्यः कश् ४।१।९९
 २२४ नडादीनां कृच्च ४।१।४
 ४२५ न तिसृचस् ६।४।४
 २८९ नते नासिकायाः सं० ५।२।३१
 ९९ ॥ तौलवलिभ्यः २।४।५१
 २४७ ॥ दण्डमाणवान्ते० ४।३।१३०
 ९२ न दधिपयभादीनि २।४।१४
 ३३४ नदीपौर्णमास्याग्र० ५।४।११०
 ३९३ नदी बन्धुनि ६।२।१०९
 ६४ नदीभिश्च २।१।२०
 ११५ न दुहस्तुनमां य० ३।१।८१
 ११० ॥ दृशः ३।१।४७
 ४१३ नद्याः शेषस्यान्य० ६।३।४४
 २२५ नद्यादिभ्यो ङक् ४।२।०७
 २२३ नद्यां मतुप् ४।२।८५
 ३४० नष्टतत्र ५।४।१५३

पृष्ठाङ्काः

- २२६ न व्यचः प्राच्य० ४।२।११३
 ५ ॥ धातुलोप आर्ध० १।१।४
 ५४२ न ध्याख्यापृमूर्च्छि० ८।१।५७
 २८२ न नञपूर्वात्तत्पुरु० ५।१।१२१
 ७३ न निर्धारणे २।२।१०
 ४०४ न निविभ्याम् ६।५।१८१
 ३१३ ननौ घृष्टप्रतिवचने ३।२।१२१
 १२० नन्दिग्रहिपचादि० ३।१।१३४
 ३४२ नन्दाः संयोगादयः ६।४।३
 ५२४ नन्वित्यनुज्ञेयणा० ८।१।४३
 २३७ नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१
 १५ न पदान्तद्विवचन० १।१।५८
 ५७३ न पदान्तादोरनाम् ८।४।४२
 ५५४ न परे नः ८।६।२७
 ४५ न पादम्याह्वयमाह्वय० १।३।८९
 ३१ नपुंसक मन्पुंसके० १।१।५९
 ४६० नपुंसकस्य शलचः ७।१।७२
 ४५३ नपुंसकाच्च ७।१।१९।
 ३३४ नपुंसकादन्यतर० ५।४।१०९
 १५८ नपुंसके भावे कः ३।३।५९
 ३२० न पुजनात् ५।४।५९
 २१० न प्राच्यभर्गादि० ४।१।१७८
 १० न बहुव्रीहौ १।१।२९
 ५४५ न भक्तुर्नाम् ८।२।७९
 ५७१ न भा भूकमिगमि० ८।४।३४
 ३९१ न भूताधिकसंज्ञोच्च० ६।२।९१
 ३८० ॥ भूवाक्चिह्निषिषु ६।२।१९
 ४३७ न भूसुधियोः ६।४।८५
 ४१७ न भ्राणनपात्रवेदान्ता० ६।३।७५
 ४४१ न भपूर्वोऽपत्येऽच्च० ६।४।१७०
 ८१ नमः स्वस्तिस्वाहास्त्र० २।३।१६
 ५५५ नमस्तुत्सोर्गत्योः ८।३।४०
 ४३६ न माह्वयोगे ६।४।७४
 २४२ नमिकम्पिस्म्यजस० ३।२।१६७
 ५३२ न मुने ८।२।३
 १०६ नमोवखिविशित्रजः० ३।१।११
 २४१ न यः ३।२।१५२
 १३६ न यदि ३।२।११३
 १७१ न ययनाकाक्षे ३।४।२३
 ४९४ न यासयोः ७।३।४५

पृष्ठाङ्काः

४८६ न च्चाभ्यां पदान्ता० ७।३।३
 ५६५ न रपरस्यपिमुजि० ८।३।१००
 ११२ न रुधः ३।१।६४
 ४२४ नरे संज्ञायाम् ६।३।१२१
 ४७४ न लिङि ७।२।३९
 ५२३ न लुट् ८।१।२९
 १७ न लुमताङ्गस्य १।१।६३
 ८९ नलोकाव्यय निष्ठा० २।३।६९
 २३ नलोपः प्रातिपदि० ८।२।७
 ५२१ नलोपः सुप्स्वर० ८।२।२
 ४१७ नलोपो नञः ६।३।७३
 ४३५ न ल्यपि ६।४।६९
 ३४५ न वशः ६।१।२०
 ३३ न विभक्तौ तुस्माः १।३।४
 ४७७ न घृष्टम्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५९
 १२ वेति विभाषा १।१।४४
 ३४९ न व्यो लिटि ६।१।४६
 ३२५ न शब्दश्लोककलह० ३।२।२३
 ४४३ न शसददवादि० ६।४।१२६
 ५७२ नशेः पान्तस्य ८।४।३६
 ५४२ नशेर्वा ८।२।६३
 ५५४ नश्च ८।३।३०
 ५७ नश्च धातुस्थोः ४।४।२७
 ५५३ नश्चापदान्तस्य झ० ८।२।२४
 ५५१ नश्छव्यप्रशान् ८।३।७
 ३८४ नपद्वस्त्वदिभ्यः ४।१।१०
 ४४४ न संयोगाद्वन्तात् ६।४।१३७
 ३३२ न संख्यादेः सं० ५।४।८९
 ३४० न संज्ञायाम् ६।४।१५५
 ५४२ नसत्तनिपत्तात् ८।२।६१
 ३४८ न सेप्रसारणे सं० ६।१।३७
 ३१९ न सामिवचने ५।४।५
 ४६० न सुदुभ्यां केच० ७।१।६८
 २५ न सुवृत्तण्यार्यां स्व० १।२।३७
 ४४५ नस्तद्धिते ६।४।१४४
 ५२३ नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१
 ३९२ न हास्तितनफलक० ६।२।१०१
 ४२२ नहिद्वितिवृषि० ६।३।११६
 ५३४ नहो घः ८।२।३४
 ५०५ नाग्लोपिशास्त्र० ७।४।२

पृष्ठाङ्काः

३९६ नाचार्यराजर्त्वि० ६।२।१३३
 ७ नाज्झलौ १।१।१०
 ४३० नाज्ञेः पूजायाम् ६।४।३०
 ३४१ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ५।४।१५
 १२६ नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०
 ४९२ नातः परस्य ७।३।२७
 ३५९ नादिचि ६।१।१०४
 ५७४ नादिन्याकोशे० ८।४।४८
 ५३५ नाद्वस्य ८।२।१७
 १७६ नाधार्यप्रत्यये० ३।४।६२
 १६२ नानघतनवत् ३।३।१३५
 ४० नामोर्ज्ञेः १।३।५८
 २९२ नान्तादसंख्यादेर्मेद् ५।२।४९
 ५०० नाभ्यस्तस्याचि पि० ७।३।८७
 ४६२ नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८
 ५२० नामन्त्रिते समा० ८।१।७३
 ३७० नामन्यतरस्याम् ६।९।१७७
 ४२५ नामि ६।४।३
 १७५ नाम्न्यादिशिपहोः ३।४।५८
 ३५८ नाघेदितन्यान्त्य० ६।१।९९
 ३३३ नावो द्विगोः ५।४।९९
 ४०२ नाव्ययदिकशब्द० ६।२।१६८
 १०३ नाव्ययीभावादुतो० २।४।८३
 १२६ नासिकास्तनयो० ३।२।२९
 १९१ नासिकोदरौष्ठ ४।१।५५
 २५१ निकटे वसति ४।४।७३
 ४५ निगणवृत्तार्थे १।३।८७
 ५४७ निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४
 १५४ निघो निमित्तम् ३।३।८७
 ५१४ निजांत्रयाणां गुणः ८।४।७५
 २४८ नित्ये वृद्धशरा० ४।३।१४४
 २९३ नित्ये दातादिमा ०५।२।५७
 १८७ नित्ये संज्ञाछन्दसोः ४।१।२९
 १८८ नित्ये सपत्न्यादिवु ४।१।३५
 ५५६ नित्ये समासेऽनुत्तर ८।३।४५
 ३५१ नित्ये स्मयतेः ६।१।५७
 ५६ नित्ये हस्ते पापा० १।४।७७
 ४४० नित्यङ्कुरोतेः ६।४।१०८
 १०७ नित्यङ्गोदित्ये गतौ ३।१।२३
 ७४ नित्यङ्गोदाजीविकयोः २।४।१७

पृष्ठाङ्काः

- १८० नित्यङ्कितः ३।४।९९
 १९० नित्यं छन्दसि ७।४।८
 १०१ नित्यं छन्दसि ७।४।८
 ३३६ नित्यमसिचप्रजा० १।४।१२२
 ३५८ नित्यमात्रेदितेहाचि ६।१।१००
 १५२ नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६
 ३७४ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०
 ११७ नित्यवीप्सयोः ८।१।४
 ५६३ निन्दीभ्यां स्नातेः ० ८।३।८९
 १४० निन्दहिंसक्रिशाखा० ३।२।१४६
 ७ निपात एकाजनाद् १।१।१।
 ४२५ निपातस्य च ६।३।१३६
 ५२३ निपातैर्यद्यद्विहस्तकु० ८।१।३०
 १५३ निपानमाहायः ३।३।७४
 ३७२ निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४
 ४७५ निरः कृपः ७।२।४६
 २४८ निरभ्योः पूरयोः ३।३।२८
 ४०४ निरुद्धादीनि च ६।२।१८४
 ५४१ निर्वाणोऽवाते ८।२।५०
 २५३ निर्वृत्तेऽक्षभूतादिभ्यः ४।४।१९
 ३७७ निवाते वातत्राणे ६।२।८
 १५० निवासचितिशरी० ३।३।४१
 ५६६ निव्यभिभ्योऽङ्ग्व्य० ८।३।१९९
 २३२ निशाप्रदोपाभ्यां च ४।३।१४
 ३२८ निष्कुलाभिष्कोपणे ६।४।६२
 ८८ निष्ठा २।२।३६
 २३५ निष्ठा ३।२।१०२
 ३७३ निष्ठा च द्वयजनात् ६।१।२२५
 ४३३ निष्ठार्यां सेटि ६।४।५२
 ४३४ निष्ठायामण्यदर्थे ६।४।६०
 २३ निष्ठाशीर्स्विदि० १।२।१०
 ४०२ निष्ठोपमानादन्यतः ६।२।१६९
 ३९३ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य० ६।२।११०
 ३४१ निष्प्रवाणिश्च ५।५।१६०
 ३७ निसमुपविभ्यो द्वः १।३।३०
 ५६४ निसस्तपतावना० ८।३।१०२
 ५१ नोग्वन्नुत्तेष्टुष्टुसु० ७।४।८४
 २४ नीचैस्तुदातः १।२।३०
 ३१३ नीती च तद्युक्ताव ५।३।७७
 ५१५ नुगतोऽनुनासिका० ७।४।८५

पृष्ठाङ्काः

- ५४१ नुदविदोन्देन्द्राघ्रा० ८।३।५८
 ५५८ नुम्बिस्सर्जनीयशर्क्य० ८।१।४८
 ४२६ नृ च ६।४।६
 ३७१ नृ चान्यतरस्याम् ६।१।१८४
 ५५१ नृन्पे ८।३।१०
 ४६६ नेटि ७।२।४
 ४५९ नेट्यालिटिरथेः ७।१।६२
 ४६७ नेट्टसि कृति ७।२।८
 ४५४ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६
 ४५१ नेदमदसोरकोः ७।१।११
 ४९० नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
 ४०९ नेन्सिद्धवचनातिषु च ६।३।१९
 ४७ नेयवृत्रङ् स्थानावली १।४।४
 ४०५ नेरनिधाने ६।२।१९२
 ५६९ नेर्यदनदपतपद० ८।४।१७
 २८९ नेर्विद्विज्जिरीसचौ ५।२।३२
 ३४ नेर्विशः १।३।१७
 ३६९ नोद्धात्थोः ६।१।१७५
 ३९८ नोत्तरपदेऽनुदात्ता० ६।२।१४२
 २४१ नोत्त्वह्रस्वित्वात् ४।३।१५१
 ५७६ नोदात्तस्वरितोदय० ८।४।६७
 ४९२ नोदात्तोपदेशस्य० ७।३।३४
 ११० नोनवतिध्वनयत्ये० ३।१।५१
 २३ नोपधात्थफान्ताद्वा १।२।२३
 ४२६ नोपधायाः ६।४।७
 १५२ नौ गदनदपठस्वनः ३।३।६४
 १५२ नौ ण च ३।३।६०
 २५२ नौ व्यवष्टु ४।४।७
 २६१ नौवयोधर्मविपमूल० ४।४।९१
 १५१ नौ वृ धान्ये ३।३।४८
 ४८७ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ७।३।६
 ४९५ न्यङ्कादीनां च ६।३।५३
 ३८६ न्ययी च ६।२।५३
 २८८ पक्षात्तिः ६।२।२५
 २५५ पक्षिसत्स्यमृगान्दन्ति ४।४।३५
 २७५ पङ्क्तिर्विशतित्रिसय० ५।१।५५
 १९३ पङ्क्तिश्च ४।१।६८
 ५४१ पचो चः ८।२।५२
 २७६ पञ्चदशती यमं वा ५।१।६०
 ८८५ पञ्चमी विभक्तौ २।३।४२

पृष्ठाङ्काः

६६ पञ्चमी भयेन २।१।३७
 ८० पञ्चम्यपाङ्परिभिः २।३।१०
 ४९४ पञ्चम्या अत् ७।१।३१
 ६६७ पञ्चम्याः परावक्ष्ये ८।३।६१
 ४०७ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।३।२
 १३४ पञ्चम्यामजातौ ३।१।९८
 ३०९ पञ्चम्यास्तसि ४।३।७
 २७२ पणपादमापशताद्यत् ६।१।३४
 ६०७ पतः पुम् ७।४।१९
 ४७ पतिः समास एव १।४।८
 २८४ पत्यन्तपुरोहितः ६।१।१२८
 ३७९ पत्यायैश्वर्ये ६।२।१८
 १८८ पत्युर्नो यत्तस्योगे ४।१।३३
 २४६ पत्रपूर्वावम् ४।३।१२२
 २४६ पत्राभ्युपरिपद्य ३।३।१२३
 २३४ पथः पन्थ च ४।३।२९
 २७७ पथः प्कन् ६।१।७६
 ४२१ पथि च छन्दसि ६।३।१०८
 ३७२ पथिमघोः सर्वना० ६।१।११९
 ४६३ पथिमध्युभुक्षांमात् ७।१।८६
 ३२९ पथो विभाषा ६।४।६२
 २६२ पथ्यतिथिवसति ४।४।१०४
 २६० पदमस्मिन्दयम् ४।४।८७
 १४७ पदरुजविशालशो ३।३।१६
 ६७० पदव्यायेऽपि ८।४।३८
 ६२० पदस्य ८।१।१६
 ६२० पदात् ८।१।१७
 ६७२ पदान्तस्य ८।४।३७
 ४८८ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ४।३।९
 ३६४ पदान्ताद्वा ६।१।७६
 ११८ पदास्त्वरिवाद्याप० ३।१।१९९
 ३७७ पदेऽपदेशे ६।२।७
 ६६ पदोत्तरपदगृह्णाति ४।४।३९
 ३६२ पदघोमासुहृन्निशस० ६।१।६३
 ४१४ पद्यत्पद्यर्थे ६।३।६३
 २७७ पन्थो ण नित्यम् ६।१।७६
 ६० परः सन्निकर्षः सं० १।४।१०९
 ९४ परवर्तिः द्वन्द्वत्पु० २।४।२७
 १०३ परश्च ३।१।२
 २६ परथादादृक् ४।४।६८

पृष्ठाङ्काः

१६१ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
 १७८ परस्मैपदानां णल० ३।४।८२
 ४०८ परस्य च ६।३।८
 ४९ पराजेरसोऽः १।४।२६
 ४०६ परादिद्वन्द्वसि० ६।२।१९९
 १४९ पराचनुपात्यय इणः ४।३।३८
 १७० परावरयोगे च ३।४।२०
 २३२ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४।३।६
 ६१ परिक्रयणे संप्रदानम० १।४।४४
 १७४ परिक्रियमाने च ३।४।६६
 २७९ परिखाया उञ् ६।१।१७
 ६६० परिनिविभ्यः सेव० ८।३।७०
 १४९ परिन्योर्नोर्णोत्ता० ३।३।३७
 २६६ परिपन्थे च तिष्ठति ४।४।३६
 ३८३ परिप्रत्युपापाचर्य० ६।२।३३
 १४७ परिमाणारूपार्यां सं० ३।३।२०
 ४८९ परिमाणान्तरस्यासं० ७।३।१७
 १२६ परिमाणे पक्षः ३।२।३३
 २९४ परिमुखे च ४।४।२९
 २११ परिकृतो रथः ४।२।१०
 ३४ परिक्रयवेभ्यः क्रियः १।३।१८
 २६६ परिवक्षो ण्यः ४।४।४४
 २६२ परिपद्यो ण्यः ४।४।१०१
 ६६१ परिस्कन्दः प्राच्यम० ८।३।७६
 ४०४ परेरभितो भाविम० ६।२।१८२
 ४४ परेर्मपः १।३।८२
 ६१७ परेवर्जने ८।१।६
 ६६१ परेश्व ८।३।७४
 ६३६ परेश्व घाङ्गुपोः ८।२।२२
 १३६ परोक्षे लिट् ३।२।११६
 २८६ परोक्षपरम्परपुत्रपौ० ६।२।१८
 १६४ परौ घः ३।३।८४
 १६१ परौ भुवोऽज्ज्ञाने ३।३।६६
 १६१ परौ यज्ञे ३।३।४७
 २६२ पर्यादिभ्यः छन् ४।४।४०
 ३०६ पर्याभिभ्यां च ६।३।९
 १७६ पर्यासिचनेष्वलम० ३।४।६६
 १६७ पर्यायार्हणोत्पत्तिपु १।३।१११
 २३१ पर्वताच्च ४।२।१४३
 ३१८ पक्षादियौघ्यादि० ६।३।११७

पृष्ठाङ्काः

- ३९७ पल्लसूपशाकं मिश्रे ६।३।१२८
 २४८ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१
 ३०७ पञ्चपञ्चा च च्छदसि ६।३।३३
 ३०७ पश्चात् ६।४।३०
 ५२२ पञ्चार्थश्चानालोचने ८।१।२६
 १९३ पाककणपणपुष्पक ४।१।६४
 ४९९ पाघ्राध्मास्थाम्नादां ७।३।७८
 १२९ पाणिघताढ्यौ शिं ३।३।५५
 १२९ पाघ्राध्माधेदृष्टः वाः ३।३।१३७
 २१२ पाण्डुकम्बलादिभिः ४।२।११
 ५५८ पातौ च बहुलम् ८।३।५२
 २७३ पात्रात् ५।१।४६
 २७६ पात्राद्वंश ५।१।६८
 ६७ पात्रेस्मितोदयश्च २।१।८
 ३६३ पाथोनदीभ्यां क्षण ४।४।११६
 ४४३ पादः पत् ६।४।१३०
 ३१९ पावनातस्य संख्यादे ५।४।१
 ४१४ पादस्य पदाब्जाति ६।३।५२
 ३३८ पादस्य लोपोऽह ५।४।१३८
 ३२२ पादाध्यायौ च ६।४।२६
 १८४ पादोऽन्यतरस्याम् ४।१।८
 ५६८ पार्श्वे देशे ८।४।९
 ३८८ पार्थ च शिल्पिनि ६।२।६८
 ६९ पापाणके कुत्सितैः २।१।५४
 १२० पाप्यसां नाप्यनि ३।१।१२९
 ३६६ पारस्करप्रभृतीनि ६।१।१५७
 २७७ पारायणतुरायणच ५।१।७२
 २४५ पाराशयेशिलालि ४।३।११०
 ६३ पारमेष्ठ्ये पृथ्वा वा २।१।१८
 २९६ पाद्वेनान्विच्छति ५।२।७५
 २१६ पाशादिभ्योऽपः ४।२।४९
 ४११ पितरामातरा च छ ६।३।३३
 ३१ पिता मात्रा १।२।७०
 २४० पितृयं च ४।३।७९
 २१४ पितृव्यमातुलमातां ४।२।३६
 २०४ पितृष्वसुदृष्ट ४।१।२३२
 २४९ पिष्टाच्च ४।३।१४६
 २०२ पीलाया वा ४।१।११८
 १९० पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८
 ४१२ पुंवत्कर्मधारयजाती ६।३।४२

पृष्ठाङ्काः

- १९८ पुंसि संज्ञार्या घः ४।३।१९८
 ४६३ पुंसोऽसु ७।१।८९
 ५०० पुमन्तलवृषधस्य च ७।३।८६
 १०६ पुच्छभाण्डचीवरा ३।१।२०
 ३९६ पुत्रः पुमन्यः ६।२।१३२
 २७३ पुत्राच्छ च ५।१।४०
 २०७ पुत्रान्तादन्यत ४।१।१५९
 ४०९ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६।३।२२
 ५५१ पुमः खयम्परेय ८।२।६
 ३१ पुमान्निष्ठा १।२।६७
 ५२४ पुरा च परीप्तायाम् ८।१।४२
 २४४ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म ४।३।१०५
 १३७ पुरि लुक् चारुमे ३।२।२२२
 ४०५ पुरुषश्चान्वादिष्टः ६।२।१९०
 २९० पुरुषहस्तिभ्यामणच ५।२।३८
 १८६ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य ४।१।२४
 ३९२ पुरे प्राचाम् ६।२।९९
 १२५ पुरोऽसतोऽप्ये सतः ३।२।१८
 ५५ पुरोऽन्यम् १।४।६७
 १४४ पुनः संज्ञायाम् ३।२।१८५
 १११ पुपादिद्युताश्चुदि ३।१।५५
 ३०३ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५
 ११८ पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे ३।१।११५
 १२७ पूः सर्वयोर्दार्तिहोः ३।२।४१
 ३१७ पूगाश्चोऽप्रा ५।३।११२
 ३८१ पूगेष्वन्यतरस्याम् ६।२।२८
 २३ पूजः कृत्वा च १।२।२२
 ४७६ पूजश्च ७।२।५१
 १३८ पूज्यजोः शान् ३।२।१२८
 ५२८ पूजनात्पूजितमतु ८।१।६७
 ५२४ पूजार्या नानन्तरम् ८।१।३७
 १८८ पूतकतोरै च ४।१।३६
 ७३ पूरणपुणसुहितार्थ २।२।११
 ३०९ पूरणाज्ञां तीयादन् ५।३।४८
 २७३ पूरणार्थादन् ५।१।४८
 ३३९ पूर्णादिभाषा ५।४।१४९
 ६८ पूर्वकालैकसर्वजस्तु २।१।४९
 ५३० पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१
 ५४८ पूर्वन्तुभाषायाम् ८।२।९७
 ५६५ पूर्वपदात् ८।३।१०३

पृष्ठाङ्काः

६६७ पूर्वपदात्संज्ञायांमगः ८।४।३
 १० पूर्वपरावरदक्षिणो १।१।३४
 ४१ पूर्ववत्सनः १।३।६२
 ९४ पूर्ववदश्चवडवौ २।४।२७
 ६५ पूर्वसंहदासमोनाथं २।१।३१
 २९६ पूर्वादिनिः ५।२।८६
 ४५२ पूर्वादिभ्यो न्यभ्यो वा ७।१।१६
 ३०८ पूर्वाधरायराणामंसि ५।३।३९
 ६९ पूर्वापरप्रथमचरमं २।१।६८
 ७२ पूर्वापराधरोत्तरमेकं २।२।१
 २३४ पूर्वाहापहाद्गाम् ४।३।२८
 १२५ पूर्वं कर्तरि ३।२।२०
 ३८० पूर्वं भूतपूर्वं ६।२।२२
 ३६५ पूर्वं कृतमिमौ ४।४।१३३
 ३४२ पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४
 ८३ पृथग्विनानामि २।३।३२
 २८३ पृथ्वादिभ्य इमनि ५।१।१२२
 ४२१ पृषोदशदीनि यथो ६।३।१०९
 ४१६ पेपे वासवाहनविषु ६।३।५८
 ९९ पैलादिभ्यश्च २।४।५९
 ७० पीडायुवतिल्लोक २।१।६५
 ११६ पीरुपधात् ३।१।९८
 २३९ पीरोबाशपुरोडाशां ४।३।७०
 ३४७ प्यायः पी ६।१।२८
 ३१२ प्रकारवचने जाती ५।३।६९
 ३०६ प्रकारवचने थाल् ५।२।२३
 ५१९ प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२
 ३५ प्रकाशनस्येयाख्य १।३।२३
 ३६० प्रकृतान्तः पादम ६।१।११५
 ३९७ प्रकृता भगालम् ६।२।३७
 ४१८ प्रकृत्यादिषि ६।३।८३
 ४४८ प्रकृत्यैकान् ६।४।५६३
 २८१ प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०८
 ३५१ प्रजने धीयते ६।१।५५
 १५३ प्रजने सतः ३।३।७१
 १४१ प्रजोरिनिः ३।२।१५६
 ३२४ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।२८
 २९९ प्रज्ञाध्वार्चो ५।२।१०१
 ५४६ प्रणयष्टेः ८।२।८९
 १२० प्रणाप्योऽसंमती ३।१।१२८

पृष्ठाङ्काः

५८ प्रतिः प्रतिनि १।४।९२
 २५५ प्रतिकण्ठार्थल्लामै ४।४।९९
 २६२ प्रतिजनादिभ्यः ४।४।९९
 ८० प्रतिनिधिप्रतिदाने च २।३।११
 २५५ प्रतिपथमेति तंश्च ४।४।४२
 ३७७ प्रनिबन्धितिरक्तं ६।२।६
 ३२५ प्रतियोगे पञ्चम्यां ५।४।४४
 ५४८ प्रतिश्रवणे च ८।२।९९
 ३६५ प्रतिष्कशश्च कयोः ६।१।१५१
 ५६६ प्रतिस्तब्धनिस्त ८।३।११४
 ४०५ प्रतेरंश्वाद्यवस्तत्पुरुषे ६।२।१९३
 ३३१ प्रतेरसः सप्तमी ५।४।८२
 ३४६ प्रतेश्च ६।१।२५
 ३१७ प्रस्नपूर्वविषयेमात्था ५।३।११२
 ११८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८
 ५४५ प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ८।२।८३
 १०३ प्रत्ययः ३।१।१
 १७ प्रत्ययलोपे प्रत्यय १।१।६२
 ४९३ प्रत्ययस्यावकात्पूर्वं ७।३।४४
 १७ प्रत्ययस्य लुक्श्लुपः १।१।६१
 ४८३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।२।९८
 ४१ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १।३।५९
 ५१ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पू १।४।४०
 १४९ प्रत्यने वावशब्दे ३।३।३३
 १० प्रथमचरमतयात्पा १।१।३३
 ३५९ प्रथमयोः पूर्वत्वर्णः ६।१।१७२
 २७ प्रथमानिर्दिष्टं समा १।२।४३
 ४८१ प्रथमायाश्च द्विवच ७।२।८८
 ३७६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ६।२।५६
 २९ प्रधानप्रत्ययार्थ १।२।५६
 ५६७ प्रनिरन्तः शरेक्षुल्लक्षा ८।४।२६
 ९४० प्रभवति ४।३।८३
 ४७१ प्रभौ परिवृद्धः ७।२।२१
 १५३ प्रमदसंमदौ ह्ये ३।३।६८
 १७४ प्रमाणे च ३।४।५१
 २९० प्रमाणे द्वयसंज्ञं ५।२।३७
 २५४ प्रयच्छति गङ्गाम् ४।४।३०
 ४९७ प्रयाजाजुयाजौ य ७।३।६२
 १६९ प्रयैरोहिण्ये अच्य ७।३।६२
 २८१ प्रयोजनम् ५।१।१०९

पृष्ठाङ्काः

- ४७७ बहुधाततन्यजगृ० ७।२।६४
 २६३ वहिपि दत्तम् ३।४।१३६
 ३०३ बलादिभ्यो मनुव० ५।२।१३६
 ८ बहुगणवतुदति संख्या १।१।२३
 २९३ बहुपूगगणसङ्ख्य० ५।४।५२
 ३३६ बहुप्रजादछन्दसि ५ ४।१२३
 ९६ बहुलं छन्दसि २।४।३९
 १०२ बहुलं छन्दसि ३।४।७६
 १०२ बहुलं छन्दसि २।४।७३
 १३३ बहुलं छन्दसि ३।२।८८
 ३०२ बहुलं छन्दसि ५।२।१२२
 ३४८ बहुलं छन्दसि ६।१।३४
 ४५१ बहुलं छन्दसि ७।१।८
 ४५२ बहुलं छन्दसि ७।६।१०
 ४६५ बहुलं छन्दसि ७।१।१०३
 ५०२ बहुलं छन्दसि ७।३।१७
 ५१४ बहुलं छन्दसि ७।४।७८
 ४३६ बहुलं छन्दस्यामा० ५।४।७५
 १३३ बहुलमामीधये ३।२।८१
 ५२१ बहुवचस्य धासौ ८।१।११
 ५०० बहुवचने झलयेत् ७।३।९०३
 ४०१ बहुमीदाविदमेत० ६।२।१६२
 १८६ बहुमीहेरुधसो छीप् ४।१।२६
 १९१ बहुमीह्यान्तोदात्तात् ४।१।५२
 ३७६ बहुमीहो प्रकृत्यापूर्व० ६।२।११
 ३९३ बहुमीहो विध सं० ६।२।१०६
 ३३५ बहुमीहो सवध्य० ५।४।११३
 ३०९ बहुमीहो सेषवाया ५।४।७३
 ४९ बहुषु बहुवचनम् १।४।२१
 ४०३ बहोर्नपुवदुत्तरपद० ६।२।१६५
 ४४९ बहोर्लोपो भू च बहोः ६।३।१५८
 १८० बद्धच द्वयः प्राच्यभ० २।४।६६
 २०० बद्धचः कृपेपु ४।२।७३
 २३८ बद्धचोऽन्तोदात्तादृ० ४।३।७३
 ३१३ बद्धचो मनुष्यना० ५।३।७८
 २५८ बद्धचपूर्वपदा० ४।४।६४
 ३८० बद्धच्यतरस्याम् ६।२।३०
 ३०५ बद्धच्यार्पाप्लुत्का० ५।४।४२
 १९० बद्धादिभ्यश्च ४।१।४८
 १८६ बाण्योऽभ्यामुद० ३।६।१६

पृष्ठाङ्काः

- १९३ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७
 १९८ बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
 ३५१ विभेतेर्हंतुभ्ये ६।१।५६
 ४४६ बिल्वकादिभ्यश्च ६।४।१५३
 २४८ चित्त्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६
 २७१ चित्ताच्च ५।१।३१
 ४४ च्युच्युधनशजने० १।३।८६
 ३२० चृहत्या वाच्छादने ५।३।८६
 २८५ चक्षणस्तवः ५।१।१६६
 ३३४ चक्षणो जानपदा० ५।४।१०४
 १३३ चक्षभ्रूणवृत्रेपु किव ३।२।८७
 ३३० चक्षहस्तिभ्यां वर्चतः ५।४।७८
 २९५ चक्षणकोष्णिके सं० ५।२।७१
 २१५ चक्षणमाणवधाव्या० ४।२।४२
 ४४९ चक्षोऽजातौ ६।४।१७१
 ५०१ ध्रुव ईद ७।३।९३
 १७९ ध्रुवः पञ्चानामा० ३।४।८४
 ९८ ध्रुवो वचिः २।४।५३
 ५४७ ध्रुहिप्रेष्यध्रौपडौप० ८।३।९१
 ३८८ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१
 २६२ भक्ताण्यः ४।४।१००
 २५८ भक्ताव्यन्यतरस्याम् ४।४।६८
 २४२ भक्तिः ४।३।९५
 ६६ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २।१।३५
 १३० भजो णिवः २।२।६२
 १४१ भञ्जभासमिदो ध्रु० ३।२।१६१
 ४३० भञ्जेश्व विणि ६।४।३३
 ३५५ भव्यप्रव्ये च कृ० ६। १।८३
 २०१ भर्गात्प्रगमं ४।१।१११
 २२७ भवतष्टकसौ ४।२।११५
 ५१३ भयतेरः ७।२।७३
 १४५ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३
 १६१ भविष्यमर्थादा० ३।३।१३६
 २६३ भवे छन्दसि ४।४।११०
 १७३ भव्यमेवप्रवचनीयो० ३।४।६८
 २५३ भस्मादिभ्यः ह्रस्व ४।४।१६
 ४१४ भव्यैर्वाजाणां ह्रास्यान० ७।३।४७
 ४४३ भव्य ६।४।१२९
 ४६३ भव्य टेलीपः ७।१।८८
 २९४ भागाद्यच्च ६।१।४९

पृष्ठाङ्काः

- ३४ भावकर्मणोः १।३।१३
 १७० भावलक्षणे स्थेकृष्ट ३।४।१६
 १४६ भाववचनाश्च ३।३।११
 १४७ भावे ३।३।१८
 २६६ भावे च ४।४।१४४
 १६३ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७६
 १३६ भाषायां सदवसश्रुतः ३।२।१०८
 ३९ भासतोपलभाषा ० १।३।४७
 २९६ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
 १२६ भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७
 ६४२ भित्तं शकलम् ८।२।९९
 ११८ भिषोऽ्यौ नदे ३।१।१६६
 १४३ भियः कृक्लुकनौ ३।२।१७४
 ४४१ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११६
 ४९३ भियो हेतुभये पुक् ७।३।४०
 ४९ भीत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२६
 १७७ भीमादयोऽप्रादाने ३।४।७४
 ६६२ भीरोः स्थानम् ८।३।८९
 ४२ भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८
 ३७२ भीवृ भृहुमदजनवः ६।१।१९२
 १०९ भीहीभृहुर्वा हलवच्च ३।१।३९
 ४९७ भुजन्मुष्ठौ पाण्युप ७।३।६१
 ४२ भुजोऽनवने १।३।६६
 ६० भुवः प्रभवः १।४।३१
 १४३ भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९
 १३९ भुवश्च ३।२।१३८
 १९० भुवश्च ४।१।४७
 ६४४ भुवश्च महाव्याहृतेः ८।२।७१
 ११७ भुवो भावे ३।१।१०७
 ४३८ भुवो वृक्लुङ्लितोः ६।४।८८
 ३९० भूतपूर्वं चरत् ६।३।८३
 १३३ भूते ३।२।८४
 १६२ भूते च ३।३।१४०
 १४७ भूतेऽपि हृदयन्ते ३।३।२
 ३२ भूवादयो घातयः १।३।१
 ६६भूपणोऽलम् १।४।६४
 ६०० भूसुवोस्तिति ७।३।८८
 ६१४ भृजामित् ७।१।७६
 ११८ भृजोऽसंज्ञायाम् ३।१।९१२
 १८६ भृजादिभ्यो भृज्यच्चे ३।१।१२

पृष्ठाङ्काः

- ४९८ भोर्ज्यं मस्ये ७।३।६९
 ६६२ भोभगोअघोअपूर्वं ८।३।१७
 २१७ भौरिक्याद्यैषुकार्या ० ४।२।६४
 ४६४ भ्यसोभ्यम् ७।१।३०
 ४३२ भस्जो रोपघयो ० ६।१।४७
 १४३ आजभासधुर्विद्युः ३।२।१७७
 ६०६ आजभासभाषदीप ० ६।४।३
 २०८ आतरि च ज्यायसि ४।१।१६१
 २०६ आतुर्व्यञ्च ४।१।१४४
 ३१ आतुप्रौ स्तुसुदुहि ० १।२।६८
 २८२ अतुवो वृक्त् ४।१।१२६
 ४४३ अथवा बहुलम् ६।४।१२८
 २६७ मद्वृकजर्जरादण्य ० ४।४।६६
 २६१ मतजनहलात्करण ० ४।४।९७
 १४४ मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यः ३।२।१
 ६६० मतवसो रु संश्रुतौ ० ८।३।१
 ३७६ मतोः पूर्वमात्सेशा ० ६।१।२१९
 २२० मतोश्च बह्वज्ज्ञात् ४।२।७२
 २६६ मतौ च ४।४।१३६
 २९३ मतौ छः सुक्तसाम्नोः ६।२।६९
 ४२३ मतौ बह्वचोऽनजि ० ६।३।११९
 २६६ मत्वर्थे मासतन्वोः ४।४।१२८
 १६३ मदोऽनुपसर्गं ३।३।६७
 २२९ मद्रवृन्त्योः कर्त् ४।२।१३१
 ३२८ मद्रात्परिवापणे ६।४।६७
 २२६ मद्रेभ्योऽण् ४।२।१०८
 २०० मधुवभ्रवोर्ग्राहण ० ४।१।१०६
 ३६६ मथोः ४।४।१३९
 २६६ मथोर्जं च ४।४।१२९
 ४०८ मध्यादगुरौ ६।३।११
 २३२ मध्यान्मः ४।३।८
 ६६ मध्येपदेनिवचने च १।४।७३
 २२३ मध्यादिभ्यश्च ४।२।८६
 १८४ मनः ४।१।११
 १३३ मनः ३।२।८२
 ४०७ मनसः संज्ञायाम् ६।२।४
 २२९ मनुष्यतत्त्वार्थ ० ४।२।१३४
 १८८ मनोरौ वा ४।१।३८
 २८७ मनोजातावन्म ० ४।१।१६१
 ३९९ मन्त्रिन्मयाऽप्या ० ६।२।१२१

पृष्ठाङ्काः

- १०२ मन्त्रे घसह्वरणश० २।४।८०
 १५५ मन्त्रे वृषेपपचम० ३।३।९६
 १३१ मन्त्रे श्वेतवहोक्थश० ३।२।७१
 ४४४ मन्त्रेष्वाहयादेः ६।४।१४१
 ४२४ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि० ६।३।११३
 ४१५ मन्त्रौदनसक्तुवि० ६।३।६०
 ८१ मन्यकर्मण्यनादरे वि० २।६।१७
 ४८२ मपर्यन्तस्य ७।२।९१
 ५५४ मय वयो वो वा ८।३।३३
 २४० मयद् च ४।३।८२
 २४८ मयद् वैतयोर्भाषा० ४।३।४४६
 ४३५ मयतेरिद्वयतर० ६।४।७०
 ७१ मयुरव्यसकाद्यश्व २।१।७२
 २६६ मये ॥ ४।४।१३८
 ३६६ मत्कारमत्कारिणौ० ६।१।१५४
 ४५९ मल्लिनशोभंलि ७।१।६०
 २०४ महाकुलादख्यौ ४।१।१४१
 ३८४ महान्दीपपराहृणु० ६।२।३८
 २१४ महाराजप्रोष्ठपदा० ४।२।३५
 २४२ महाराजाह्वान् ४।३।९३
 २१४ महेन्द्राद्याणौ च ४।२।२९
 १६७ माहि सुद् ३।३।१७५
 २६८ माणवचरकाभ्यां ख्य ५।१।११
 ४११ मातरवितरायुत्रीचाम् ६।६।३२
 ४६२ मातुःपितृभ्यामन्य० ८।३।८५
 १०१ मातुरत्सुषार्सभ० ४।१।११५
 ५६२ मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८४
 ४०४ मातृन्वसुख ४।१।१४४
 ३७९ मातृपशोपकम० ६।२।१४
 २५५ मायोत्तरपद० ४।४।
 ५३४ मादुपधायाम् म० ८।२।९
 ३०९ मानपचक्रयोः क० ५।३।५१
 २५० माने पयः ४।३।१६२
 १०४ मान्यपदानतान० ३।१।६
 २६४ मापयामम् ४।४।१२४
 ३९१ मातादीनां ॥ ६।२।८८
 २७८ मताद्ययति य० ५।१।८१
 १०६ मितगो च ३।२।३४
 ४६८ मिता हस्यः ६।४।९२
 २०४ मित्रे श्वरी ६।४।१६०

पृष्ठाङ्काः

- ४३ मिथ्योपपदात्कु० १।३।७१
 १३ मिदचोऽन्त्या० १।१।४७
 ४९९ मिदेगुणः ७।३।८६
 ४८० मिश्रं चानुपसर्ग० ६।२।२२४
 ३५० मीनातिमिनोतिदी० ६।१।५०
 ४९९ मीनातेर्निगमे ७।३।८१
 ४०२ मुखे स्वाङ्गम् ६।२।१६४
 ६ मुखनासिकावच० १।१।८
 ५११ मुखोऽकर्मकस्य० ७।४।५७
 १०६ मुण्डमिश्रदलक्षण० ३।१।२१
 २५४ मुद्रादण् ४।४।२५
 १५४ मूर्ती घनः ३।३।७७
 २६० मूलमस्यावर्हि ४।४।८८
 ११८ मृजेर्विभाषा ३।१।४१३
 ४८५ मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४
 २१ मृडमृदुगुण० १।२।७
 ३२४ मृदन्तिकन् ५।४।३९
 २३ मृपलितिक्षायाम् १।२।२०
 १२७ मेघर्तिभयेषु कृणः ३।२।४३
 १७९ मेर्निः ३।४।८९
 ५५३ मोऽनुत्तारः ८।३।२३
 ५४३ मो नो धातोः ८।२।३४
 ५५३ मो राजि समः कौ ८।३।२५
 ४१ त्रिपतेर्लुदलि० १।३।६१
 ५४३ म्वोश्च ८।२।६५
 ४८५ यः सौ ७।२।११०
 १९४ यदश्राप् ४।१।७४
 ५०८ यलि च ७।४।३०
 १०२ यलोऽयि ॥ २।४।७४
 ५०१ यलो या ७।३।९४
 ४८ यचि मम् १।४।१८
 १६३ यक्षयप्रयोः ३।३।१४८
 १४२ यजजपदशां य० ३।२।१६६
 ४६६ यजध्वैनमिति ॥ ७।१।४३
 १६६ यजपाचपतयिज्ज० ३।३।९०
 ४१७ यजपाचरुचप्रवच्य० ७।३।६६
 ३६१ यजुप्युरः ६।१।११७
 ५६४ यजुन्येकपात् ८।३।१०४
 ८८ यजेथ करणे २।३।६३
 २५ यजुर्मंगयज० १।२।२४

पृष्ठाङ्काः

- २७७ यज्ञतिर्विरभ्यां वस्त्रं ६।१।७१
 १४९ यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१
 १०० यज्ञजाश्च २।४।६४
 १८६ यज्ञश्च ४।१।१६
 १९६ यज्ञजाश्च ४।१।१०१
 ८६ यतश्च निर्धारणम् २।३।४१
 ३७४ यतो नावः ६।१।२।१३
 २९० यत्तदेभ्यः परिमाणे ० ६।२।३९
 १७१ यथातथयोरं ३।४।२८
 ४९२ यथातथायथापुरं ७।३।३१
 २८६ यथामुखसंसुं ६।२।६
 १६८ यथाविध्ययुप्रं ३।४।४
 ३३ यथासंख्यमनुं १।३।१०
 ६२ यथासाहचर्यं २।१।७
 ६२० यथास्वे यथायथम् ८।१।१४
 ६२६ यज्ञितुपरं छन्दसि ८।१।६६
 ६२८ यद्वृत्ताद्विषयम् ८।१।६६
 १६२ यमः समुपनिविष्टुं ३।३।६३
 ४७१ यमरमनमातां ७।२।७३
 २२ यमो गन्धने १।२।१६
 ४०० ययतोश्चातर्क्यं ६।२।१६६
 ६७३ यरोऽनुनासिकेऽनुं ८।४।४६
 २८६ यवयवकर्षाष्टकां ६।२।३
 १४३ यक्ष यक्षः ३।२।१७६
 ११३ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१
 १०० यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 ४७ यस्मात्प्रत्ययविधि १।३।१३
 ८० यस्मादधिकं यस्य चे ० २।३।९
 ८४ यस्य च भावेन ० २।३।३७
 ६३ यस्य चायामः २।१।१६
 ४७० यस्य विभाषा ७।२।१६
 ४३३ यस्य हलः ६।४।४९
 ४४६ यस्येति च ६।४।१४०
 ७३ याज्यादिभिश्च २।२।९
 ६४७ याज्यन्तः ८।२।९०
 ६०३ याडापः ७ ३।१।१३
 ३०९ याप्ये पाशप् ६।३।४७
 १७२ यावति विन्दजीवोः ३।४।३०
 १४६ यावत्पुरानिपातं ३।३।४
 ६२ यावदवधारणे २।१।८

का०

पृष्ठाङ्काः

- ६२४ यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६
 ३२३ यावादिभ्यः कन् ६।४।२९
 १८० यासुद् परस्मैपदे ० ३।४।१०३
 ६१० यौवणयोर्दीर्घावे ७।४।६३
 ३९० युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१
 ३८८ यक्तं च ६।२।६६
 ११८ युग्यं च पत्रे ३।१।२१
 ४६० युजेरसमासे ७।१।७१
 ४३४ युष्णुवांर्दीर्घं ६।४।६८
 ७१ युवा खलतिपं २।१।६७
 ३६१ युवाल्पयोः कनन्यं ६।३।६४
 ४८२ युवावौ द्विवं ७।२।२२
 ४६० युवोरमाकौ ७।१।१
 ६६४ युष्मत्तत्तत्तुं ८।३।१०३
 ६२१ युष्मदस्मदोः षष्ठी ८।१।२०
 ४८१ युष्मदस्मद्वारनादे ० ७।२।८६
 २३१ युष्मदस्मद्वोरन्यं ४।३।१
 ३७४ युष्मदस्मद्वोर्लसि ६।१।२११
 ४६४ युष्मदस्मद्वर्मां कं ७।१।२७
 ६९ युष्मद्वुपपदे स ० १।४।१०६
 २०८ युनक्षकुत्सायाम् ४।१।४७
 १९४ युनस्तिः ४।१।७७
 १९७ युनि लुक् ३।१।९०
 ४८२ यूयवथौ जसि ७।२।९३
 ४६ यु स्तयात्थौ मदी १।४।३
 ४४० ये च ६।४।१९
 ३६२ ये च तद्धिते ६।१।६१
 ४४८ ये चाभावकर्म ० ६।१।१६८
 १९ येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२
 ८२ येनाङ्गविकारः २।३।२०
 ६४६ ये यज्ञकर्मणि ४।२।८८
 ४३२ ये विभाषा ६।४।४३
 ९१ येषां च विरोधः शां ० २।४।९
 २९ योगप्रमाणे च ० १।२।६६
 २८० योगाद्यच्च ६।१।६६
 ४८१ योऽचि ७।२।८९
 २७७ योजनं गच्छति ६।१।७४
 २८६ योषवाद्गुरूपोत्तं ६।१।१३२
 ४४८ र क्तो हलादेलं ६।४।१६१
 २२३ रक्ते ६।४।३२

पृष्ठाङ्काः

- २११ रक्षति ४।४।३३
 २६४ रक्षोयातृनां ह० ४।४।१२१
 २२५ रक्षोरमनुष्ये० ४।२।१०
 ३०० रजःकृप्यासु० ६।२।११२
 ४२९ रज्जेश्च ६।४।२६
 ४२१ रथवदयोश्च ६।३।१०२
 २४६ रथाद्यत् ४।३।१२१
 १३९ रत्नाभ्यां निष्ठातो नः ८।२।४२
 ४४६ रथादिभ्यश्च ७।२।४६
 ४१९ रधिजभोरचि ७।१।६१
 ४६९ रभेरशार्किलोः ७।१।६३
 २३ रलोच्युपधाद्ध० १।२।२६
 १६१ रक्षसौ च ३।३।१३
 ६६७ रपाभ्यां नो णः स० ८।४।१
 २६८ रसादिभ्यश्च ६।२।९६
 ७७ राजदन्तादिषु० २।२।३१
 १३४ राजनि युधि० ३।२।९६
 ३८२ राजन्यवहुचक्षु० ६।२।३४
 २१७ राजन्यादिभ्यो ङु० ४।२।६३
 ६३६ राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१४
 २०४ राजस्युराद्यत् ४।२।१३६
 ११८ राजसूर्ये० ३।१।११४
 ३८७ राजा च ६।२।६९
 ३८० राजा च प्रदोसायाम् ६।२।६३
 ३३२ राजाहः सखि० ६।४।९१
 २३० राज्ञः क ॥ ४।२।१४०
 १४ रामाह्नाहाः पुं २।४।२९
 ४१७ रामेः कृति वि० ६।३।७२
 १८७ रामेश्चाजसौ ४।१।३१
 २७८ रामवहः स्रवत्स० ६।१।८७
 १३६ रातसत्य ८।२।२४
 ६१ राघीधनोर्यस्य० १।४।३९
 ४४२ रामो हिमामाम् ६।४।१२३
 ४८१ रामो हलि ७।२।८६
 ४२८ राहोपः ६।४।२१
 ३०४ रामाचारपारा० ४।२।९३
 ३७४ रिक्तं विभाषा ६।१।२०८
 ८०७ रि६ नायग्लिद्धं ७।४।८
 ६१० रि च ७।४।६१
 ६१६ रीगुपस्य ॥ ७।४।९०

पृष्ठाङ्काः

- ६०७ रीदृतः ७।४।२७
 ६१६ रघिकौ च लुकि ७।४।९१
 ९० रूच्यार्थानां प्रीयमाणः १।४।३३
 ८६ रूजार्थानां भावव० २।३।९४
 २१ रुदविदमुपगहि० १।२।७
 ६०२ रुद्रश्च पञ्चभ्यः ७।६।९८
 ४८० रुद्रादिभ्यः सार्व० ७।२।७६
 ११३ रुधादिभ्यः दनम् ३।१।७८
 ४७२ रुध्यमत्वरसंघु० ७।२।२८
 ४९३ रुहः पोऽन्तरस्याम् ७।३।४३
 ३०१ रुपादाहतप्र० ६।२।१२०
 २६४ रेवतीजगती० ४।४।१२२
 २०५ रेवत्यादिभ्यश्च ४।१।१४६
 २४७ रेवतिकादिभ्यश्च ३।३।१३१
 ६६२ रोः सुपि ८।६।१६
 १६७ रोगाख्यायां ण्यु० ३।३।१०८
 ३२६ रोगाच्चापनयने ६।३।४९
 २२१ रोणी ४।२।७८
 २२८ रोपयेतोः प्रा० ४।२।१२३
 ६६२ रो रि ८।३।१४
 ६४३ रोऽसुपि ८।२।६९
 ६४४ रोरुपधाया० ८।२।७६
 १७६ रूः कर्मणि च भावे० ३।४।६९
 ६९ रूः परस्मैपदम् १।४।९९
 १३७ रूक्षणेहेत्वोः० ३।२।१२६
 १२८ रूक्षणे ज्ञायापत्योष्टक् ३।२।१२
 ६८ रूक्षणेत्थेभूताख्याना० १।४।९०
 ६३ रूक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४
 १८१ रूढः शाकटायन० ३।४।१११
 १३७ रूढः दातृशानचा० ३।२।१२४
 १३७ रूढ स्मे ३।२।११८
 ४६९ रुमेथ ७।१।६४
 २६६ रुचणादृप् ४।४।६२
 २६४ रुचणावलुक् ४।४।२४
 ३३ रुक्षकतद्धिते १।३।८
 १४१ रुपपतपदस्या० २।२।१६४
 १७८ रुत्य ३।४।७७
 २१९ रुक्षतेचनानृक् ४।२।२
 ४८० रुद्रः सलोपोऽन० ७।२।७७
 १८० रुद्रः सीयुद ३।४।१००

गुणः

- १६९ लिङ्गे वेद ३।४।७
 १८२ लिङाशिपि ३।४।११
 १६५ लिङ् च ३।३।१६९
 १४६ लिङ् चोर्ध्वमौहू ३।३।१६४
 १६२ लिङ्निमित्ते लृ० ३।३।१३९
 १६६ लिङ् चोर्ध्वमौहू ३।३।१६४
 १६६ लिङ् यदि ३।३।१६८
 ३४७ लिङ् यङोश्च ६।१।२९
 ११४ लिङ्ग्याशिप्यह् ३।१।८६
 २१ लिङ्गिसिचोरात्म० १।२।११
 ४०४ लिङ्गिसिचोरात्स० ७।२।४२
 १३५ लिङ्गः कानज्या ३।२।१०६
 १७८ लिङ्गस्तज्ञयोरेशि० ३।४।८१
 ३४२ लिङ्गि धातोरनभ्या० ६।१।८
 ३४९ लिङ्गि वयो यः ६।१।३८
 १८२ लिङ् च ३।४।११५
 १७ लिङ्ग्यन्यतरस्याम् २।४।४०
 ३४५ लिङ्ग्यभ्यासस्यो० ६।१।१७
 ३७२ लिङ्गि ६।१।१९३
 १११ लिङ्गिसिचिह्नश्च ३।१।५३
 १४६ लिङ्ग्यमानसि० ३।३।७
 ४२ लिङ्गः संमानन० १।३।७
 ४९३ लीलोक्तुङ्गुकाव० ७।३।३०
 २८ लुक्कद्वितलुकि १।२।४९
 २०० लुक् क्षियाम् ४।१।१०९
 ४९८ लुक्वातुङ्गदिह० ७।३।७३
 १३६ लुङ् ३।२।११०
 ९७ लुङ् च २।४।४३
 ४३५ लुङ्गलङ्गलृ० ६।४।७१
 ९६ लुङ्गसर्गोर्वलृ २।४।३७
 १०३ लुङ्गः प्रथमस्य० २।४।८५
 ४६ लुङ्गि च कल्पः १।३।१३
 १०७ लुङ्गसदचरजप० ३।१।२४
 १० लुङ्गि युक्तवद्ध्य १।२।५१
 २५१ लुङ् च ४।३।१६६
 २११ लुङ्गविशेषे ४।२।४
 २९ लुङ्गयोगाप्रख्या० १।२।५४
 ४७६ लुङ्गो विमोहने ७।२।५४
 ३१६ लुङ्गमुप्ये ५।३।९८
 १४७ लुङ्गः सहा ३।३।१४

गुणः

- १४७ लुङ्गो वेदे च ३।३।१३
 १८० लुङ्गोऽडाटौ ३।४।९४
 २७३ लुङ्गसर्वलोका० ५।१।४४
 १७९ लुङ्गो लङ्गवत् ३।४।८५
 १६५ लुङ्ग ३।३।१६२
 ५२६ लुङ्ग च ८।१।५२
 १४६ लुङ्गर्थलक्षणे च ३।३।८
 ५०५ लुङ्गः पितृतेरी० ७।४।४
 ५५३ लुङ्गः शाकल्यस्य ८।२।१९
 ४४० लुङ्गश्चास्यान्यतर० ६।४।१०७
 ४५६ लुङ्गस्त आत्मनेप० ७।१।४१
 ५२५ लुङ्गं विभाषा ८।१।४५
 ४४१ लुङ्गो वि ६।४।११८
 ३५३ लुङ्गो ज्योर्वलि ६।१।६६
 २९९ लुङ्गादिपामादि० ५।२।१००
 १०५ लुङ्गादिङ्गाज्भ्यः० ३।१।१३
 ३२३ लुङ्गादिङ्गान्मौ ५।४।३०
 ३४९ लुङ्गपि च ६।१।४१
 ४३३ लुङ्गपि लुङ्गपूर्वात् ६।४।५६
 १५८ लुङ्गुद् च ३।३।११९
 ५४० लुङ्गादिभ्यः ८।२।४४
 ५०७ लुङ्ग उम् ७।४।२०
 ३४४ लुङ्गिचस्वपिजादी० ६।१।१५
 ४९७ लुङ्गोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७
 २३ लुङ्गिलुङ्ग्युतश्च १।२।२४
 ४९७ लुङ्गोर्गौ ७।३।६३
 २०० लुङ्गण्डाच्च ४।१।१८
 २७० लुङ्गोरिङ्गा ५।१।२३
 २९३ लुङ्गोरिङ्गुक् ५।२।५३
 १७९ लुङ्गसरास्ताङ्गुदङ्ग ५।१।११
 २३५ लुङ्गसालामिजिद० ४।३।३६
 २९९ लुङ्गांसाभ्यां कामवले ५।२।९८
 ३१५ लुङ्गांसाभ्यां कामवले ५।२।९८
 ११७ लुङ्गः सुपि कप्य च ३।१।१०६
 ४६५ लुङ्गजहलन्तस्याचः ७।२।३
 ४०३ लुङ्गं समासे ६।१।१७८
 ४२३ लुङ्गगिर्योः संज्ञार्या० ६।३।११७
 ५६७ लुङ्गपुरगामिषका० ८।४।४
 १८४ लुङ्गो र च ४।१।७
 ३४० लुङ्गदिदे आतुः ५।४।१५७

पृष्ठाङ्काः

- ५७० वमोर्वा ८।४।२३
 १२४ वयसि च ३।२।१०
 ३३८ वयसि दन्तस्य दत् ५।४।१४१
 ३०३ वयसि पूरणात् ५।२।१३०
 १८६ वयसि प्रथमे ४।१।२०
 २६४ वनस्यासु मूत्रां म० ४।४।१२७
 २२३ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
 २३८ वर्गान्नाच्च ४।३।६३
 ३१६ वर्गार्थद्वयश्च ६।२।१३१
 ३६४ वर्चस्केऽवस्करः ६।१।१४८
 १८३ वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्च ५।१।१२३
 १८८ वर्णादनुदात्तात्तोप० ४।३।३५
 ३०३ वर्णावृत्तचारिणि ५।२।१२४
 ३२३ वर्णचानित्ये ५।४।३१
 ७१ वर्णो वर्णेन २।१६९
 ३७७ वर्णो वर्णेऽप्यनेते ६।२।३
 २२५ वर्णो हुक् ४।२।१०३
 १६० वर्तमानसामीप्ये च० ३।३।१३१
 १३७ वर्तमाने लृट् ३।२।१२३
 १७२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चा० ३।४।३२
 ४८९ वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६
 ४३७ वर्षाभ्यश्च ६।४।८४
 २३३ वर्षाभ्यष्टक् ४।३।१८
 २७९ वर्षासल्लुक्च ५।१।८८
 ४२३ वले ६।३।११८
 २६० वशी गतः ४।४।८६
 ३४९ वश्त्रास्यान्यतस्या० ६।१।३९
 ४७६ वसतिस्तुथोरिद् ७।२।५२
 २३३ वसन्ताच्च ४।३।२०
 २१९ वसन्तादिभ्यश्च ४।२।६३
 ५४४ वसुधैवकुर्वन्त्यनहु० ८।२।७२
 २६६ वसाः समूहे ४।४।११०
 ४४३ वसाः सम्प्रसारणम् ६।४।१३१
 ३१६ वस्तंढेष् ५।३।१०१
 २५३ वस्तनकयचिक्रपाठम् ४।४।१३
 २७४ वस्तनद्रव्याभ्यां ङ्कनौ ५।२।५१
 ४७८ वस्त्येकावाहसाम् ७।२।६७
 १३० वहश्च ३।२।६४
 १२६ वहाभ्रे लिङ् ३।२।२३
 ११६ वर्णं कारणम् ३।१।१०२

पृष्ठाङ्काः

- २०७ वाकिनादीनां कुक्च ४।१।११८
 ४६ वा क्यपः १।३।९०
 ५४५ वाक्यस्य षेः प्लुत उ० ८।२।८२
 ५१८ वाक्यादेरामन्त्रित० ८।१।८
 ४३४ वा क्रोशदैन्ययोः ६।४।६१
 २२ वा गमः १।२।१३
 ४१५ वा घोपमिश्रशब्देषु ६।३।५६
 ४१७ वाच्यममपुरंदरौ च ६।३।६९
 ४३८ वा चित्तविरागे ७।४।९१
 १२७ वाचि यमो अतं ३।२।४०
 ३०२ वाचो गिमितिः ५।२।१२४
 ३२३ वाचो व्याहृतार्थायां ५।४।३५
 ३५९ वा छन्दसि ६।१।१५६
 १७९ वा छन्दसि ३।४।८८
 ४०३ वा जातेः ६।२।१७१
 ४४२ वा गृह्यसुत्रसाम् ६।४।१२४
 ३०२ वाक्यतिसाराभ्यां ५।२।१२९
 ४७२ वा दान्तशान्तपूर्ण० ७।२।२७
 ५३८ वातुहसुहृद्गुहृणि० ८।२।२३
 ४६२ वा नपुंसकस्य ७।१।७९
 ५७१ वा निसनिक्षनिन्वाम् ८।४।३३
 ३५५ वास्तो यि प्रत्यये ६।१।७९
 २०८ वान्यस्मिन्सपि० ४।१।१६५
 ४३५ वान्यस्य सेवोपादेः ६।४।६८
 ५७५ वा पदान्तस्य ८।४।५९
 ३१५ वा यहुनां जातिपरि० ५।३।९३
 ५६८ वा भाविकरणयोः ८।४।१०
 ३८० वा भुवनम् ६।२।२०
 ११२ वा आशम्लाशम्भु० ३।१।७०
 २११ वामदेवाहृदपदयो ४।२।९
 ४७ वाऽऽमि १।४।५
 ४३७ वाऽम्नासोः ६।४।८०
 ९८ वा यौ २।४।५७
 २१४ वाय्वृतुपिपुयसो यत् ४।२।३१
 ४९ वारणार्थानामीप्सितः १।४।२७
 ९८ वा लिटि २।४।५५
 ४३१ वा ल्यपि ६।४।३८
 ५७४ वाऽवसाने ८।४।५६
 ५५५ वा शरि ८।३।३६
 ४१४ वा शोकप्यज्जरोरेषु ६।३।५१

पृष्ठाङ्काः

- ४२६ वा पपूर्वस्य निगमे ६।४।९
 ३३८ वा संज्ञायाम् ६।४।१३३
 ११७ वाऽस्यरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४
 २४२ वासुदेवाजुंताभ्यां वुन् ४।३।९८
 ३६७ वासुप्यापिशलेः ४।३।९८
 ३४३ वाह उर् ६।४।१३२
 १९२ वाहः ४।१।६१
 ३०५ वा हः च छन्दसि ६।३।१३
 ६६८ वाहनमाहितात् ८।४।८
 ७८ वाहिताग्न्यादिषु २।२।३७
 २२७ वाहीकप्रामेभ्यश्च ४।२।११७
 २७१ विंशतिकात् ६।१।३२
 २७० विंशतित्रिंशदभ्यां ६।१।३२
 २९३ विशत्यादिभ्यस्तमडं ६।२।२६
 २०३ विकर्णकुपीतकां ४।१।१२५
 २०२ विकर्णशुक्लच्छां ४।१।१७
 ६६३ विकुशमिपरिभ्यः ८।३।९६
 ६४८ विचार्यमाणानाम् ८।२।९७
 २० विज इद १।२।२
 १३१ विजुपे छन्दसि ३।२।७३
 ४३१ विद्वनोरनुनासिकं ६।४।४१
 ६४२ वित्तो भोगप्रत्ययोः ८।२।६८
 १०९ विदोऽकुर्वन्स्त्वत्यं ३।१।४१
 १४२ विदिमिदिच्छिदः ३।२।१६२
 २४१ विदूराज्यः ४।३।८४
 ४५५ विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६
 १७८ विदो लिटो वा ३।४।८३
 २४० विद्यायोनिसंबन्धे ४।३।७७
 १६५ विधिनिमन्त्रणां ३।३।१६१
 २६० विध्यत्यधनुषा ४।४।८३
 १२७ विध्वरूपोस्तुदः ३।२।३५
 २८८ विनभ्यां नानाजौ ६।२।२७
 ३२३ विनयादिभ्यश्चक् ६।४।३४
 १४२ विन्दुरिच्छुः ३।२।१९६
 ३११ विन्मतोलुक् ६।३।६
 ३५ विपराम्यां जेः १।३।१९
 ११८ विपयविनीयजिं ३।१।११७
 ९२ विप्रतिपिडं चानधि २।४।१३
 ४६ विप्रतिपेधे परं कार्यम् १।४।२
 १४३ विप्रसभ्योद्भवसंज्ञां ३।२।१८०

पृष्ठाङ्काः

- ५९ विभक्तिश्च १।४।१०४
 ४४८ विभापजोऽद्वन्दसि ६।४।१६२
 ६१ विभाषा २।१।११
 १६२ विभाषा कथमिं ३।३।१४३
 १४५ विभाषा कदाकर्त्ताः ३।३।५
 ४४ विभाषाऽक्रमकात् १।३।८५
 २७ विभाषा कार्पाणसं ६।१।२५
 २२९ विभाषा कुल्युगः ४।२।१३०
 ५९ विभाषा कृजि १।४।९८
 ६६ विभाषा कृजि १।४।७२
 ११८ विभाषा कृत्पोः ३।१।१२०
 १५७ विभाषाकृत्यनपरिं ३।३।१९९
 ४७९ विभाषा गमहमविं ७।२।६८
 ८२ विभाषा गुणेऽस्त्रिं २।३।२५
 १२२ विभाषा ग्रहः ३।१।३४
 १७१ विभाषाऽप्रेप्रथमपूर्वेषु ३।४।२४
 १०२ विभाषा ब्रधेदृशां १।४।७८
 १५१ विभाषाङि कृत्तुवोः ३।३।९०
 ४४४ विभाषा क्षियोः ६।४।१३६
 ४९४ विभाषा चत्वारिंशं ६।३।४९
 ४६० विभाषा चिण्णमुखोः ७।१।६९
 ४१६ विभाषा चैः ६।२।१६४
 ४०२ विभाषा छन्दसि ६।२।१४४
 २५ विभाषा छन्दसि १।२।३६
 ५०९ विभाषा छन्दसि ७।४।४४
 १० विभाषा जसि १।१।३२।
 ३२० विभाषाञ्चेरद्विक्लिप्तं ६।४।८
 २८६ विभाषा तिलमाषा ६।२।४
 ४६४ विभाषा तृतीयां ७।१।९७
 ४०१ विभाषा तुत्रक्षतीं ६।२।१७१
 ९ विभाषा त्रिक्समासे १।१।२८
 ५०४ विभाषा द्वितीयातृ ७।३।११५
 १६४ विभाषा धातौ सं ३।३।१५५
 ११० विभाषा घेदृक्योः ३।१।४९
 ३८८ विभाषाऽध्यक्षे ६।२।६७
 ४३३ विभाषाऽऽपः ६।४।५७
 ३०७ विभाषा परावराभ्याम् ६।३।२०
 ३४९ विभाषा परेः ६।१।४३
 ४२१ विभाषा पुरुषे ६।३।१२६
 २३३ विभाषा पूर्वोक्तपरां ४।३।२४

पृष्ठाङ्काः

- ५४७ विभापाष्टप्रतिवच० ८।२।१३
 २१३ विभापाफाल्गुनीश्र० ४।२।२३
 ३२२ विभापावहोर्धाविप्र० ५।४।२०
 ४७० विभापा भावादिक० ७।२।१७
 ३७० विभापा भापायाम् ६।६।१८१
 ३४६ विभापाऽभ्ययपूर्वस्य ६।१।२६
 २३१ विभापाऽमनुष्ये ४।१।१४०
 २३२ विभापा रोगात्पयोः ४।३।२
 ३९० विभापा लीयतेः ६।१।५१
 ९८ विभापा लुप्तलोः २।४।६०
 ३०८ विभापा वरस्य ४।३।४१
 ४०८ विभापा वर्षक्षरशरच० ६।३।१६
 ४० विभापा विप्रलापे १।३।५०
 २५३ विभापा विवच० ४।४।१७
 ६२ विभापा वृक्षमृगतृ० २।४।१२
 ३७४ विभा वेणिवन्था० ६।१।२१६
 ५१७ विभापा वेष्टिचेष्टयोः ७।४।१६
 ३३९ विभापा धपाधारो० ५।४।११४
 ३४७ विभापा द्येः ६।१।३०
 १८८ विभापा सपूर्वस्य ४।१।३४
 ९२ विभापा समीपे २।४।१६
 १३६ विभापा साकाङ्क्षे ३।२।११४
 ३२६ विभापा साति का० ५।४।५२
 ३१२ विभापा सुपो यहुच्यु० ५।३।६८
 ४७८ विभापा स्रजिष्टयोः ७।२।६५
 ९४ विभापा सेनासुरा० २।४।२५
 ४१० विभापा स्वल्पस्योः ६।३।२४
 २६७ विभापा हृदिरधुपादि० ५।१।४
 ५३० विभापिते विशेषयच० ८।१।७४
 ५२६ विभापितं सोपसर्गं० ८।८।५३
 ५६१ विभापेटः ८।३।७१
 ४०६ विभापोत्पुष्टे ६।२।१६४
 ४१९ विभापोदरे ६।३।८८
 ४३ विभापोपपदेन प्रती० १।३।७७
 २० विभापोपयमने १।२।१६
 ८७ विभापोपरगो २।३।५९
 २० विभापोनोः १।२।३
 २२७ विभापोनोनेषु ८।२।११८
 ५६८ विभापोपभिनयः ८।४।६
 २९४ विभापादिभ्योऽन् ५।२।५१

पृष्ठाङ्काः

- ६० विरामोऽवसानम् १।४।११०
 ३० विशाखयोश्च १।२।३२
 २८१ विशाखा पाठाद० ५।१।१००
 १५४ विशिष्यतिपदिस्य० ३।४।५६
 ९१ विशिष्टलिङ्गो नदीदे० २।४।७
 ६९ विशेषणं विशेष्येण० १।१।५७
 २८ विशेषणानां चाजातेः १।२।५२
 ४१४ विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८
 २१७ विषयो देशे ४।२।५२
 ३६६ विष्करः सकुनि ५।१।१५०
 ४११ विष्वग्देवयोश्चेत् ६।३।९२
 ५५४ विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४
 ३२१ विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६
 ३८० विस्पष्टादीनि गुणव० ६।२।२४
 ३९४ वीर्यवीर्यं च ६।२।१२०
 २२१ वृष्ट्यकठजिलसे० ४।२।८०
 ३२४ वृक्षज्येष्ठाभ्यां ति० ५।४।४१
 ३१८ वृक्षादृष्टेयम् ५।३।११५
 ५६३ वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३
 १४१ वृणोतेराच्छादने ३।३।५
 ३८ वृत्तिसर्गतापनेषु क्रमः १।३।३८
 ३११ वृद्धस्य च ५।३।६२
 १६६ वृद्धस्य च पूजायाम् २०८
 २२७ वृद्धाच्छः ४।२।११४
 २०९ वृद्धादृष्टस्तोत्रविषु० ४।१।१४८
 २२७ वृद्धात्प्रायाम् ४।२।१२०
 २३० वृद्धादृष्टेकान्तलो० ४।२।१४१
 ४१२ वृद्धिनिमित्तस्य च० ६।३।३९
 ४ वृद्धिरादैश्च १।१।१
 ३५६ वृद्धिरेचि ६।१।८८
 १९ वृद्धिर्यस्याचामादि० १।१।७३
 २०९ वृद्धेत्कोसलजादा० ४।१।१५१
 ३१ वृद्धौ वृद्धा सलक्षण० ८।२।६५
 ४५ वृद्धयः स्वसतोः १।३।६२
 ७० वृद्धारकनागकृत् २।१।६२
 १८८ वृषाकप्यमिकुसि० ४।१।३७
 ३७३ वृषादीनां च ६।१।२०३
 ४७४ वृषो या ७।२।३८
 ३८ येः पादविहरणे १।३।४१
 ३७ येः पादवर्जने ४।३।३४

पृष्ठाङ्काः-

- २८९ वेः शालच्छङ्कुटचौ ५।२।२८
 ५६१ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ८।३।७३
 ५६१ वेः स्कम्नातेर्नित्यम् ८।३।७७
 ३४९ वेजः ६।१।४०
 ९७ वेजो वयिः २।४।४१
 २५२ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२
 ४५१ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७
 ३५३ वेशपृक्तस्य ६।१।६७
 २६३ वेशन्तहिमवज्रयां ४।४।११२
 २६५ वेशोयशाआदेर्भगां ४।४।१३१
 ५६० वेष्ट स्वनो भोजने ८।३।६९
 १८० वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
 ४०७ वैयाकरणाख्यायां च० ६।३।७
 ५२८ वैयावेति च चण्डसि ८।१।६४
 १६२ योताप्योः ३।३।१४१
 १९० योतो गुणवचनात् ४।१।४४
 ४१८ योपसर्जनस्य ६।३।८२
 ४९३ यो विधूने लुक् ७।३।३८
 १४० यौ कपलसकल्यं ३।२।१४३
 १४८ यौ क्षुधुषः ३।३।२५
 ३९ व्यक्तवाचां समुच्चारणे १।३।४८
 २५४ व्यजनैरुपसिते ४।४।२६
 ११४ व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
 ५१३ व्यथो लिटि ७।४।६८
 १५२ व्यञ्जयोरनुपसर्गे ३।३।६१
 २८८ व्यञ्जस्तपने ४।१।१४५
 ५७ व्यवहितश्च १।४।८२
 ८७ व्यवहृणोः समर्थयोः ३।३।५७
 ४०२ व्यवायिनोऽन्तरम् ६।२।१६६
 ३४९ व्यश्च ६।१।४३
 ४४ व्याक्षपरिभ्यो रमः १।३।८३
 २३६ व्याहरति मृगः ४।३।५१
 १४९ व्युपयोः शेषेः पथयि ३।३।१९
 २८० व्युष्टादिभ्योऽञ् ५।१।९७
 ५५३ व्योलेषुप्रयत्नतरः ८।३।१८
 १५६ व्रजयजोभावे क्यप् ३।३।९८
 १३२ व्रते ३।२।८०
 ५३८ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजं ८।२।३६
 ३१७ व्रातकनोरक्षियाम् ५।३।११३
 २८८ व्रातेन जीवति ५।२।२१

पृष्ठाङ्काः

- २८६ ग्रीहिशाल्योर्दक् ५।२।२
 २४९ ग्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८
 ३०१ ग्रीहादिभ्यश्च ५।२।११६
 २५९ शकटादण् ४।४।८०
 १७६ शकटपञ्जालाघटं ३।४।६५
 १६९ शक्ति णमुल्कमुलौ ३।४।१२
 १६७ शक्ति लिङ् च ३।३।१७२
 ११६ शक्ति सहोश्च ३।१।९९
 २५७ शक्तियस्योरीकृत् ४।४।५९
 १२९ शक्तो हस्तिकपाटयोः ३।२।५४
 २४२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ४।३।९२
 २७१ शतमानविशतिकसं ५।१।२७
 ३०१ शतसहस्रान्ताच्च ५।२।२१९
 २७० शताच्च ण्यतावशते ५।१।२१
 ३६९ शतुरनुमो नयजादी ६।१।१७३
 २९१ शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६
 ४१ शदेः शितः १।३।६०
 ४९३ शदेरमतौ तः ७।२।४२
 ४६२ शण्डिनोर्नित्यम् ७।१।१
 २५५ शब्दवदुरं करोति ४।४।३४
 १०६ शब्दवैरकलहाभ्र ३।१।१७
 ४९८ शमासष्टानां दीर्घः ७।३।७४
 ४३३ शमिता यज्ञे ६।४।५४
 १३९ शमित्यष्टाभ्यो वि० ३।२।१४१
 १२४ शमिधातोः सज्ञायाम् ३।२।१४
 २४८ शम्याः प्लञ् ४।३।१४२
 ४०९ शयवासवासिपचकां ६।३।१८
 १९९ शरद्वच्छुनकदर्भां ४।१।१०२
 ४२३ शरादीनां च ६।३।१२०
 २४७ शरीरावयवाच्च ४।३।५५
 २६७ शरीरावयवाथत् ५।१।६
 ५४५ शरोऽपि ८।४।४९
 ३१७ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७
 २२३ शर्कराया वा ४।२।८३
 ५५५ शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५
 ५१२ शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१
 ११० शल इगुपचादनित्यं ३।१।४५
 २५७ शलालुनोऽन्यतरं ४।४।५४
 ५७५ शस्त्रोऽपि ८।४।३३
 ४५४ शसो ७।१।२९

पृष्ठाङ्काः

- २४७ शाकलाद्वा ४।३।१२८
 ३१६ शाखादिभ्यो यः ६।३।१०३
 ४९२ शाच्छासाह्वाव्यावे ७।३।३७
 ५०९ शाच्छोरन्यतस्याम् ७।४।४१
 २७२ शाणाद्वा ६।१।३६
 ५७३ शान् ८।४।४४
 ३७८ शारदेऽनातवे ६।२।९
 १९४ शार्ङ्गस्वायलो छीन् ४।१।७३
 २८८ शालीनकौपीने अ० ६।२।२०
 ४३० शास इदकहलोः ६।४।३४
 ५५९ शासिचसिवसीनो ८।३।६०
 ४३० शा हौ ६।४।३६
 २२४ शिखाया वलच् ४।२।८९
 ५५४ शि तुक् ८।३।३१
 ३९७ शितेर्निस्पावद्वच्च ६।२।१३८
 ३१६ शिलाया ङः ६।३।१०२
 २५७ शिलिपन् ४।४।५६
 ३८९ शिलिपनि चाकुलः ६।२।७६
 १२२ शिलिपनि प्लुन् ३।१।१४५
 २६६ शिवशमरिष्टस्य करो ४।४।१४३
 २०० शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२
 २४९ शिशुक्रन्दवमसम ४।३।८८
 १२ शि सर्वनामत्यानम् १।१।४२
 ५०७ शीङः सायंघातुके ७।४।२१
 ४५१ शीङो रुद् ७।१।६
 २९५ शीघोष्णाभ्यां कारिणि ६।२।७२
 ३५१ शीपंशल्दसि ६।१।६०
 २७३ शीपेच्छेदाद्य ६।१।६५
 २५७ शील्म् ४।४।६१
 २१३ शुभाद्रूयन् ४।२।२६
 २३९ शुषिद्रकादिभ्योऽण् ४।३।७६
 २०२ शुभादिभ्यश्च ४।१।१२३
 ५४१ शुषः कः ८।२।२१
 १७२ शुष्कचूर्णस्थेषु पिपः ३।४।३६
 ३७३ शुष्कपृष्ठी ६।१।२८६
 १२ शुश्रूषामनिरवति २।४।१०
 ०४१ शुषादन्यतरस्याम् ६।१।२६
 ३०८ शुष्कपाके ६।४।६५
 २१४ शुभोलाद्यन् ४।२।१७
 ०९६ शुभोलाद्यन् यन् ६।३।७९

पृष्ठाङ्काः

- ३९४ शृङ्गसवस्थायां च ६।२।११६
 ३४६ शृतं पाके ६।१।२७
 ६०६ शृङ्गप्रो ह्रस्वो वा ७।४।१२
 १४३ शृङ्गव्योराह ३।२।१७३
 ७ शे १।१।१३
 ४५८ शे मुवादीनाम् ७।१।५९
 ३१४ शेवलसुपरिविशाल ६।३।८४
 ३५४ शेवच्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०
 ४३ शेपात्कर्तरिपर १।३।७८
 १४० शेपाद्विभाषा ६।४।१५४
 २२४ शेपे ४।२।९२
 ६० शेपे प्रथमः १।४।१८८
 १६४ शेपे लृङ्यदौ ३।३।१५१
 ४८२ शेपे लोपः ७।२।९०
 ५२४ शेपे विभाषा ८।१।४२
 ५२५ शेपे विभाषा ८।१।५०
 ५६९ शेपे विभाषाकलाः ८।४।१८
 ४७ शेपाद्यसखि १।४।७
 ७५ शेपो बहुधादिः २।२।२२
 १९० शोणत्प्रघाम् ४।१।४३
 २४४ शौनकादिभ्यदृष्ट ४।३।१०६
 ४४० शसोरच्छोपः ६।४।१११
 ४२९ शनाच्छोपः ६।४।२३
 ४४१ शनाभ्यस्तपोरातः ६।४।११२
 १२२ श्यादध्यास्तु ३।१।१४१
 ४१७ श्येनतिलरूप पाते ६।३।७१
 ५४० श्योऽल्पमौ ८।२।४७
 ३८१ श्यवावमकम्पाप ६।२।२५
 २३५ श्विष्ठाफलगुण्यसु ४।३।३४
 १५८ श्राणामांस्तोदनाद्विद् ४।४।६७
 २९६ श्राद्धगनेन भुक् ६।२।८५
 २३२ श्राद्धे शरदः ४।३।१२
 १४८ श्रिणोभुयोऽसु ३।३।२४
 ४५८ श्रोगामयोऽसु ७।२।२६
 १६३ शुभः गृ ३।१।७४
 ४३९ शुभृणुष्टृ ६।४।१०२
 ६९ श्वेयद्यः गृता २।१।५९
 २९६ श्वित्रियदृष्टो ६।२।८४
 ४६९ श्वकः निति ७।४।११
 ५० श्लोघशृङ्गानां १।४।३४

पृष्ठाङ्काः

- ११० श्लिष आलिङ्गने २।१।४८
 ३४३ श्लौ ६।१।१०
 २५२ समणादृष्टञ्च ४।४।१४
 ५०६ शयतेरः ७।४।१८
 ४४४ शयुवमघोनामतं ६।४।१३३
 ३१ शयुरः शश्वत् १।२।७१
 २३३ शसस्तुट् च ४।३।१५
 ३३१ शसोवसीयः श्रे० ५।४।८०
 ४८७ शादेरिजि ७।३।८
 ४७० शीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४
 ३३ पः प्रत्ययस्य १।३।६
 २९० पदकतिकतिपयं ५।२।४१
 ३९६ पदं च काण्डार्दानि ६।२।१६५
 ४५८ पदपतुर्भ्यश्च ७।२।५५
 ३७० पदत्रिचतुर्भ्यां ६।१।१७९
 ४५२ पदभ्यो लुक् ७।१।२२
 ५३९ पदोः कः सि ८।२।४१
 २७८ पण्मासाण्यच्च ५।१।८३
 ३५६ पत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६
 ४४४ पपूर्वहन्वतं ६।४।१३५
 २७९ पट्टिकाः पट्टिरा० ५।१।९०
 २९३ पट्ट्यादेश्चासंख्यादेः ५।२।५८
 ३०९ पट्टाष्टमाभ्यां ज च ५।३।५०
 ७३ पट्ठी २।२।८
 ८४ पट्ठो चानादरे २।३।३०
 ३८७ पट्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०
 ४७ पट्ठीयुक्तबलन्दसि वा १।४।९
 ८६ पट्ठी यो ये २।१।१५०
 १३ पट्ठी स्यातेयोगा १।१।४९
 ८२ पट्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६
 ८३ पट्टयत्तसर्थप्र० २।३।३०
 ४०९ पट्ट्या आक्रोशे ६।३।२१
 ५५८ पट्ट्याः पतिपुत्रपृ० ८।३।५२
 ३१० पट्ट्या रूप्य च ५।३।५४
 ३२५ पट्ट्या व्याश्रय ५।४।४८
 ५७२ पात्पदान्तात् ८।४।३५
 १८९ पिद्मौरादिभ्यश्च ४।१।४१
 १५६ पिद्मिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४
 ५७३ पुना पुः ८।४।४१
 ४९८ पिवुक्लमुचमां शि० ७।३।७५

पृष्ठाङ्काः

- ९ पणान्ताः पट् १।१।२४
 ३४४ प्यङ्कः संप्रसारणम् ६।१।१३
 १८० स उत्तमस्य ३।४।९८
 २९६ पृषां घान्णीः ५।२।७८
 ५१० सः स्याधधातुके ७।४।४९
 ५५९ सः स्विदिस्वदिस० ८।३।६२
 ११३ संयसश्च ३।१।७२
 ४४८ संयोगादिश्च ६।४।१६६
 ५१० संयोगादेरातो ध० ८।२।४३
 ५३६ संयोगान्तस्य लो० ८।२।२३
 ४७ संयोगे गुरु १।४।११
 २३६ संवत्सराग्रहा० ४।३।५०
 २७७ संशयमापन्नः ५।१।७३
 २५४ संसृष्टे ४।४।२२
 २५२ संस्कृतम् ४।४।३
 २१२ संस्कृतम्मक्षाः ४।२।१६
 १९३ संहिताफल० ६।१।७२
 २५४ संहितायाम् ४।१।७०
 ४२२ संहितायाम् ६।३।११४
 ४०६ सक्थे चाक्रो० ६।२।१८
 १९२ सख्यशिक्षनीति० ४।१।६२
 ४६३ सख्युरसंजुद्धौ ७।१।९२
 २८४ सख्युर्यः ५।१।१२६
 ५२९ समातिरपि तिङ् ८।१।६८
 २६२ समाभंसयुधतं ४।४।११४
 २२१ सङ्गलादिभ्यश्च ४।२।७५
 ७६ सङ्गययाव्यवासन्ना० २।२।२५
 ३८२ सङ्गया ६।२।३५
 ६८ सङ्गयापूर्वो द्विगुः २।१।५२
 २७० सङ्गयाया अति० ५।१।२२
 २९१ सङ्गयाया अवयवे० ५।२।४२
 ३२१ सङ्गयायाः क्रियाभ्यां ५।४।१७
 २७५ सङ्गयायाः संज्ञासङ्ग० ५।१।५८
 ४८९ सङ्गयायाः संवत्सर० ७।३।१५
 ४०२ सङ्गयायाः स्तनः ३।२।१६३
 २९० सङ्गयाया गुणस्य० ५।२।४७
 ३०१ सङ्गयाया विधायि० ६।३।४२
 ३२७ सङ्गयायाश्चगुणान्ता० ५।४।५५
 ६४ सङ्गया वंदयन २।१।१९
 ४२२ सङ्गयाविसायपूर्व० ६।३।११०

पृष्ठाङ्काः

- ५५१ समः सुटि ८।३।५
 २८० समस्तदर्थस्य ५।१।१०४
 ३२७ समयाच्च यापना ५।४।६०
 ६० समर्थः पदविधिः २।१।१
 १९५ समर्थानां प्रथम ४।१।८२
 ३५ समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२
 २५५ समवायान्समवैति ४।४।४३
 ३६४ समवाये च ६।१।१३८
 ४० समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५४
 २८७ समांसमां विजायते ५।२।१२
 १७० समानकृत्कयोः पूर्व ३।४।२१
 १६५ समानकर्तृकेषु तुमुन् ३।३।१५८
 २६२ समानतीर्थवासी ४।४।१०७
 ४१८ समानस्य छन्दः ६।३।८४
 २६२ समानोदरे शब्द ४।४।१०८
 २८१ समापनात्सपूर्व ५।१।११२
 २७८ समायाः खः ५।१।८५
 १७४ समासचौ ३।४।५०
 ३७५ समासस्य ६।१।२२३
 ३१७ समासाच्च तद्धि ५।३।१०६
 ३२८ समासान्ताः ५।४।६८
 ५६२ समासेऽङ्कुलेः मङ्गः ८।३।८०
 ४५५ समासेऽनन्पूर्व ७।१।३७
 २४ समाहारः स्वरितः १।२।३१
 १२४ समिख्यः ३।२।७
 १४९ समि सुटौ ३।३।३६
 १४८ समि युमुदुवः ३।३।२३
 १६८ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३
 १६८ समुच्चये सामान्यत्र ३।४।५
 ४३ समुदाहृभ्यो १।३।७५
 १५३ समुदोरजः पञ्चषु ३।३।३९
 २६३ समुद्राभ्रादः ४।४।११८
 १७२ समुल्लङ्घितजीवे ३।४।३६
 ३२२ समुहवच बहुषु ५।४।२२
 ३६ समो गम्यन्ति १।३।२९
 २७९ सम्परिपूर्वात्त्व च ५।१।९२
 ३६४ सम्परिभ्यां कृतौ भू ६।१।१३७
 २८० सम्पादिनि ५।१।९९
 १३९ सम्प्रचानुह्या ३।२।१४२
 ३९ सम्प्रतिस्वामना १।३।४६

पृष्ठाङ्काः

- ४२५ सम्प्रसारणस्य ६।३।१३९
 ३५९ सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८
 २७९ सम्प्रोदश्च कटच् ५।२।२९
 ५०३ सम्प्रुद्धौ च ७।३।१०६
 ७ सम्प्रुद्धौ शाक १।१।१६
 ८६ सम्प्रोधने च २।३।४७
 १३७ सम्प्रोधने च ३।२।१२५
 २७४ सम्भवत्यवहर ५।१।५२
 १६४ सम्भावनेऽलमिति ३।३।१५४
 २३५ सम्भृते ४।३।४१
 ३७ सम्माननोत्सर्जना १।३।३६
 ३० सरूपाणामेकशे १।२।६४
 १११ सर्तिशास्त्र्यतिभ्य ३।१।५६
 १२७ सर्वकृलाभ्रकगीपेषु ३।२।४२
 ३९१ सर्वङ्गुणकात्स्न्ये ६।२।६३
 २८६ सर्वचर्मणः कृतः ५।२।५
 १८५ सर्वत्र लोहितादि ४।१।१८
 ३६१ सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२
 ५७४ सर्वत्र शास्त्र्यस्य ८।४।५१
 २३३ सर्वत्राण् च त ४।३।२२
 २६६ सर्वदेवात्तातिल ४।४।१४२
 ४२६ सर्वनामस्थाने चासं ६।४।८
 ४५२ सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१३
 ५०४ सर्वनाम्नः स्याद् ७।३।११४
 ८२ सर्वनाम्नस्तृतीया २।६।२७
 २६८ सर्वपुरुषाभ्यां ण्ड ५।१।१०
 २७२ सर्वभूमिपृथि ५।१।४१
 ५१७ सर्वस्य द्वे ८।१।१
 ३७२ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
 ३०५ सर्वस्य सोऽन्यत ५।३।६
 ९ सर्वादीनि सर्वना १।१।२७
 ३०५ सर्वैकान्यकियत्तदः ५।३।१५
 १७९ स्वाम्यां वामौ ३।४।११
 ३७ सर्विषसनीडसमर्थो ६।२।२३
 ५४३ ससङ्गो रू ८।२।६६
 ५१३ सस्येति निगमे ७।४।७४
 ३२४ सस्तौ प्रशंसायाम् ५।४।४०
 २९४ सस्येन परिजातः २।२।६८
 १९२ सहचन्विद्यमानपू ४।१।५७
 ८१ सहयुक्तप्रधाने २।३।१९

प्रष्टाङ्काः

- ३०१ सृजितशोर्जल्यमकिति ६।५।१
 १७० सृपितृदोः कसुम् ३।४।१७
 १४७ सृ स्थिरे ३।३।१७
 ५६६ सेधतेगंतौ ८।३।११३
 २०६ सेनान्तलक्षणका० ४।१।१५२
 २५६ सेनाया चा ४।४।१५
 १७९ सेह्यपिच ३।४।८७
 ४७७ सेऽसिचिक्तचूतट्ट० ७।२।५७
 ३६३ सोऽवि लोपे च० ६।१।१३४
 ५६६ सोऽः ८।३।११५
 २६२ सोऽराचः ४।४।१०९
 ५५५ सोऽपददौ ८।३।३८
 २६५ सोममर्हति यः ४।४।१३७
 ११४ सोमाटयण ४।२।३०
 १३४ सोमे सुजः ३।२।९०
 ४७३ सोमे हरितः ७।२।३३
 ४०६ सोरवक्षेपणे ६।२।१९५
 ३९४ सोर्मनसी अलोमो० ६।२।११७
 २४१ सोऽस्य निवासः ४।३।८९
 २७५ सोऽस्यांशवत्तनभृतयः ५।१।५६
 २१७ सोऽस्यादिरिति छ० ४।२।५५
 ४२७ सौ च ६।४।१३
 ५३७ स्कोः संयोगाघोरन्ते० ८।२।२९
 ५६० स्तम्भेः ८।३।६७
 १२४ स्तम्बकर्णधोरमिजयोः ३।२।१३
 १२५ स्तम्बशक्रतोर्नृ ३।२।६४
 १५४ स्तम्बे क च ३।३।८३
 ५६६ स्तम्भुलिङ्गसर्गा० ८।३।११६
 ११३ स्तम्भुस्तम्भुस्तम्भुस्तम्भु ३।१।८२
 ५६५ स्तुतस्तोमयोदधन्त० ८।३।१०५
 ४७९ स्तुतुधून्म्यः परस्मै० ७।२।७२
 २८४ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५।१।१२५
 ५७२ स्तोः श्रुना श्रुः ८।४।४०
 ६६ स्तोकात्तिकद्वाराय० २।१।३९
 ५५९ स्तोतिण्योरेव पण्य० ८।३।६१
 ३४६ स्त्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३
 ४३७ स्त्रियाः ६।४।७९
 ४११ स्त्रियाः पुंवन्नापित० ६।३।३४
 ३३९ स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४३
 १५५ स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४

प्रष्टाङ्काः

- ४६४ स्त्रियां च ७।१।९६
 १८३ स्त्रियाम् ४।१।३
 २१० स्त्रियामवन्तिकु० ४।१।१७६
 ३१ स्त्रीपुंय १।२६६
 १९६ स्त्रीपुंस्त्रियां नञ्सू० ४।१।८८
 २०२ स्त्रीभ्यो ङक् ४।१।१२०
 २२१ स्त्रीषु सौवीरसाल्त्र० ४।४।७६
 १३२ स्थः क च ३।२।७७
 २१२ स्थण्डिलाष्टयि० ४।२।१५
 १५५ स्थानापापचो भावे ३।३।९४
 २२ स्थानोत्तिष्ठ १।२।२७
 ५५९ स्थादिप्रभ्यासेन० ८।३।६३
 २३५ स्थानान्तगोशाल० ३।३५
 ३२० स्थानान्तादिभाषा० ५।४।१०
 १४ स्थानिवदादेशाऽन्त० १।१।५६
 १३ स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०
 २७६ स्थालीविलात् ५।१।७०
 ४४७ स्थूलदूरयुवहस्र० ६।४।१५६।
 ३१९ स्थूलादिभ्यः प्रकार० ५।४।३
 ४०९ स्थे च भाषायाम् ६।३।२०
 १४३ स्थेशभासपिसक० ३।२।१७५
 ४५७ स्त्रात्स्यादयश्च ७।१।४९
 ४७४ स्तुकमोरनात्मनेपद० ७।२।३६
 १७३ स्नेहने पिपः ३।४।३८
 ३७ स्पर्धायामाङ् १।३।३१
 १२९ स्पृशोऽनुवृत्ते क्तिन् ३।२।५८
 १४१ स्पृष्टिगृहिपतिद्व० ३।२।१५८
 ५० स्पृष्टेरीप्सितः १।४।३६
 ३४६ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२
 ४९३ स्फायो वः ७।३।४१
 ४०४ स्फिगपूतवोणाञो० ६।२।१८७
 ३५० स्फुरतिस्फुल्लत्योर्ध्वि ६।१।४७
 ५६१ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्नि० ८।३।७६
 ४७९ स्मिपृष्टरञ्जवशां० ७।२।७४
 १६६ स्मे लोट् ३।३।१६५
 १६७ स्मोत्तरे लङ् च ३।२।१७६
 १०८ स्म्यतासी लृलुदोः ३।१।३३
 ४३० स्म्यदो जवे ६।४।२८
 ३६३ स्म्यलन्दसि बहुलम् ६।१।१३३
 ४३४ स्म्यसिचसीयुत्तासिपु० ६।४।६२

पृष्ठाङ्काः

५१४ स्ववतिश्रुतिवति ७।४।८१
 २६३ स्रोतसो विभाषा ७।४।११३
 १८ स्वं रूपं शब्दस्याश्रम १।१।६८
 ३७९ स्वं स्वामिनि ६।२।१७
 ५३ स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४
 ५५१ स्वतवान् पाथौ ८।३।११
 १५२ स्वनहसोर्वा ३।३।६३
 ३७१ स्वपदिर्हितसामर्थ्य ६।१।१८८
 १४३ स्वपितृपोर्नजिह्वा ३।२।१७२
 ३४५ स्वपिस्वमिष्येर्वा ६।१।१९
 १५५ स्वपो नन् ३।३।९१
 ११ स्वमज्ञातिघनाख्य १।१।३५
 ४५३ स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३
 ६४ स्वये क्त्वं २।१।२५
 ४७५ स्वरतिस्मृतिवृत्ति ७।२।४४
 ११ स्वरान्निपातमव्ययम् १।१।३७
 ४३ स्वरितनितः कः १।३।७२
 ५४८ स्वरितमात्रेणिते ८।२।१०३
 २६ स्वरितात्संहितायाम् १।२।३९
 ३४ स्वरितेनाधिकारः १।३।११
 ५३३ स्वरितो वाऽनुदात्ते ८।२।६
 २०४ स्वरसुदृढः ४।१।१४३
 ४८७ स्वागतादीनां च ७।३।७
 ४९२ स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४०
 १९१ स्वाङ्गाचोपसर्जनादम् ४।१।५४
 १७५ स्वाङ्गं तत्प्रत्यये कृम्वोः ३।४।६१
 १७४ स्वाङ्गेष्वुवे ३।४।५४
 २९४ स्वाङ्गभ्यः प्रसिते ५।२।६६
 ११३ स्वादिभ्यः ह्रस्वः ३।१।७३
 ४८ स्वादिष्वसर्वनाम् १।४।१७
 १७१ स्वादुमि णसु ३।४।२६
 ३४५ स्वापिञ्चलि ६।१।१८
 ३०२ स्वामिचैद्वयं ५।२।१२६
 ८५ स्वामीद्वराधिपति २।३।३९
 १७३ स्वे पुपः ३।४।४०
 १८३ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम् ७।१।१०
 ५१० ह एति ७।४।५२
 २२ हनः सिच् १।२।१४
 १५३ हनश्च यधः ३।३।७६
 ११७ हनस्त च ३।१।१०८

पृष्ठाङ्काः

४९२ हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२
 १७ हनो वध लिङि २।४।४२
 ५२६ हन्त च ८।१।५४
 ५७० हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२
 ४३१ हन्तेर्जः ६।४।३६
 १२४ हन्तेरनुधमनेज् ३।१।१९
 १२६ हन्तेर्देतिनाथयोः ३।२।२५
 ३५३ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५
 १९९ हरितादिभ्योऽनः ४।१।१००
 २६१ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।५७
 ४२२ हलः ६।४।२
 ११४ हलः वाः शानज्जौ ३।१।८३
 ४०८ हलन्तात्सप्तम्याः सं ६।३।१९
 २१ हलन्ताच्च १।२।१०
 ३२ हलन्त्यम् १।३।३
 १५९ हलश्च ३।३।१२१
 ५७१ हलश्चैनुपधात् ८।४।३१
 २४६ हलसीराट्ठक् ४।३।२४
 २६० हलसीराट्ठक् ४।४।८१
 १४४ हलसुकरयोः पुवः ३।२।१८३
 ४४६ हलस्तद्धितस्य ६।४।१५०
 ५११ हलादिः शेषः ७।४।६०
 ५४४ हलि च ८।२।७७
 ४८५ हलि लोपः ७।२।११३
 ५५३ हलि सर्वेषाम् ८।३।२२
 ६ हलोऽनन्तराः सेवोगः १।१।४
 ५७५ हलो यमां यमि लोपः ८।४।६४
 ३५३ हलद्वयाभ्यो दीर्घा ६।१।६८
 १३० हल्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६
 १३६ हलन्वतोर्लङ् च ३।२।११६
 ३६० हशि च ६।१।११४
 १२२ हश्च त्रीदिकालयोः ३।१।१४८
 ३०३ हस्ताज्जातौ ५।१।१३३
 १५० हस्तादाने चेरस्तेये ३।३।४०
 १७३ हस्ते वर्तिमहोः ३।४।३९
 २८४ हायनान्तयुवा ५।१।१३०
 ३६४ हिंसायां प्रतेष ६।१।१४२
 १७३ हिंसार्थानां च समा ३।४।४८
 ५२३ हि च ८।१।३४
 ०५८ दिनभक्षाः ४।४।६५

पृष्ठाङ्काः

- ५६९ हिनुमीना ८।४।१८
 ४१४ हिमकापिहतिषु च ६।३।५४
 ३८६ हिरण्यपरिमाणे धने ६।२।५५
 ५७ हीने ६।४।८६
 ३२५ हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७
 ४३९ हुजल्भ्यो हेधिः ६।४।१०१
 ४३७ हुश्नुवोः सार्वधानुके ६।४।८७
 ५३ हक्रोरन्यतरस्याम् १।४।५३
 २६१ हृदयस्य प्रियः ४।४।९५
 ४१४ हृदयस्य हृत्तलेत्यदं ६।३।५०
 ४८९ हृत्तगसिन्ध्वन्तेपूर्वप० ७।३।१९
 ४७२ हृत्पेलोमसु ७।२।२९
 ५२७ हेति क्षियायाम् ८।१।६०
 १०७ हेतुमति च ३।१।२६
 २४० हेतुमसुप्येभ्योऽन्यत० ४।३।८१
 १६४ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६
 ८२ हेतो २।३।२३
 ९४ हेमन्तशिशिराव० २।४।२८
 २३३ हेमन्ताच्च ४।३।२१
 ५५३ हे मपरं वा ८।३।२६
 ४९६ हेरचलि ७।३।५६
 २८८ हेयङ्गवीने संज्ञायाम् ५।२।२३

पृष्ठाङ्काः

- ५४६ हे हेप्रयोगं हेहयोः ८।२।८६
 ५३८ हो ङः ८।२।३१
 २८५ होत्राभ्यदङः ५।१।१३५
 ४९६ हो हन्तेर्गुणितेषु ७।३।५४
 ४६६ ह्यन्तक्षणद्वसजा० ७।२।५०
 ४७ ह्रस्वं लघु १।४।१०
 ५११ ह्रस्वः ६।४।५९
 ४५८ ह्रस्वनद्यापो नुद ७।१।५४
 ३७० ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् ६।१।१७६
 ५०३ ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८
 ६५४ ह्रस्वस्य पिति कृति० ६।१।७१
 ३६६ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरे० ६।१।१५१
 ५६४ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८।३।१०१
 ५३७ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
 ४०३ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पू० ६।२।१७४
 ३६४ ह्रस्वे ५।३।८६
 २८ ह्रस्वो नपुंसके० १।३।४७
 ४७२ ह्रस्वो ह्रस्वच्छन्दसि ७।२।३१
 ४३८ ह्रस्वादो निष्ठायाम् ६।४।९५
 १५३ ह्रः सम्प्रसारणे च न्य० ३।३।७२
 ३४७ ह्रः सम्प्रसारम् ६।१।३२
 १२३ ह्रावामञ्च ३।२।२

॥ इति काशिकास्थसूत्रसूचिका ॥

काचित्कविशेषाशुद्धिशोधनपत्रम् ।

भूमिकायां पृष्ठे २ पङ्क्तौ २

यथानुपूर्विकस्यैव वेदस्य ननु भिन्नानुपूर्विकस्य इति पठनीयम् ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
९	३६	दति	इति ।
२५	२६	४६	३६
२७	३९	शब्द	शब्द ।
३७	११	वक्षपण	वक्षेपण ।
५८	२१	अभिपरी	अधिपरी ।
६७	३४	३८	४८
९३	२३	कन्यो	कन्थो

अनया रीत्या संशोध्यमशुद्धं यदि दृश्यते ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयरुष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,

विद्यापिलास प्रेस, गोपालमन्दिरके उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।